DACIA
Un mileniu de istorie

DACIA
Un millennio di storia

Coperta I: Camee romană (sardonix) reprezentând pe zeița Minerva (3,6 × 2,5 cm). (Porolissum)
Coperta IV: Diplomă militară romană (*tabella I, extrinsecus*; 16,2 × 12,2 cm) (Ranovać, Moesia Superior).

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI
CENTRUL DE STUDII MILITARE ROMANE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

DACIA

UN MILENIU DE ISTORIE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2010

Copyright © Editura Academiei Române, 2010

Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 5
050711, Bucureşti, România,
Tel: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: www. ear.ro

Referenți: prof. dr. univ. Emilian Popescu, membru
de onoare al Academiei Române
prof. dr. univ. Alexandru Barnea

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PETOLESCU, CONSTANTIN C.
Dacia : un mileniu de istorie / Constantin C. Petolescu .–
Bucureşti : Editura Academiei Române, 2010
ISBN 978-973-27-1999-2

94(398.2)

Redactor: Mihai POPA
Tehnoredactor: Cătălina RADU
Coperta: Mariana ŞERBĂNESCU

Bun de tipar: 23.11.2010. Format: 16 / 70 × 100.
Coli de tipar: 24. Tiraj: 200 ex.
C.Z. pentru biblioteci mari: 9 (398.2)
C.Z. pentru biblioteci mici: 9

Imprimat la Tipografia MEGA, Cluj-Napoca

CUPRINS

Introducere 7
Abrevieri bibliografice 9
I. ***GETICA*** 15
Străinii de peste mări 15
Colonizarea greacă, *15.* – Prezența persană la Dunărea de jos, *17.* – Primul regat al odrysilor, *19.* – Pătrunderea sciților în Dobrogea, *20.* – Prezența macedoneană la Dunărea de jos, *21.* – Celții, *26.* – Bastarnii, *28.* – Greci şi autohtoni în Scythia Minor, *28*
Geți şi daci în Carpați şi la Dunărea de jos 31
Spațiul Daciei în *Istoriile* lui Herodot, *31.* – Geții în izvoarele greceşti, *33.* – Dacii, o mlădiță a geților, *35.* – Arheologia Daciei protoistorice, *38.* – Argintăria geto-dacică, *40* – Aurul dacilor, *41* – Monetăria geto-dacică, *42*
Regele Burebista şi epoca sa 43
Religia geto-dacilor 59
Religia geților, *59.* – Religia dacilor, *66*

II. ***DACICA*** 71
Romanii la Dunărea de jos şi mare 71
Pătrunderea stăpânirii romane la Dunărea de mijloc şi de jos (secolul I a.Chr – I p.Chr.). Organizarea provinciei Moesia, *71.* – Organizarea *limes*-ului moesic în secolele I–III, *82.* – Prezența romană pe țărmul de nord al Mării Negre (secolele I–III p. Chr), *89*
Regalitatea dacică (44 a.Chr. – 86 p.Chr) 93
Războiul dacic al împăratului Domitian 99
Regatul dacic în timpul lui Decebal 110
Personalitatea regelui Decebal, *110.* – Societatea dacă pe timpul regelui Decebal, *117*
Războiul dacic al împăratului Traian 123
Personalitatea lui Traian, *123.* – Cauzele războiului dintre daci şi romani, *124.* – Izvoarele istorice privitoare la războiul dacic al lui Traian, *126 – Expeditio Dacia I*, *134.* – Dacia în perioada interbelică, *144. – Expeditio Dacica II*, *148*

III. ***ROMANA*** 161
Organizarea administrativă a Daciei romane 161
Dacia în timpul războiului de cucerire, *161.* – Dacia în perioada 106–117, *165.* – Dacia în perioada 117–168, *166.* – Reorganizarea Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius, *168. – Fasti Daciae, 170*

Sistemul defensiv şi de comunicaţii al Daciei romane 178
Castra Daciae, 178. – Căile de comunicaţie, *180. – Limes Transalutanus, 182*
Armata romană din Dacia 188
Legiunile, *189*: *I Adiutrix, III Flavia, V Macedonica, XIII Gemina;*prezenţe temporare (vexilaţii), *202*: *II Adiutrix, III Gallica, VII Claudia, VII Gemina, X Gemina, XIV Gemina, XXII Primigenia*. – Trupele auxiliare din Dacia, *206*. – Aria de recrutare a trupelor auxiliare din Dacia, *212.* – Trupe de daci în armata romană, *215.* – Dacii în armatele provinciale, *218*
Aşezările romane din Dacia 221
Oraşele romane din Dacia, *222.* – Aşezările rurale din Dacia, *229*
Populaţia Daciei romane 231
Izvoarele antice despre populaţia autohtonă, *232*. – Datele izvoarelor epigrafice, *234.* – Autohtonii în descoperirile arheologice, *235.* – Colonizarea romană în Dacia, *236.* – Simbioza daco-romană, *241*
Viaţa socială în Dacia romană 242
Structuri sociale, *242.* – Sclavia în Dacia romană, *245.* – Colegiile, *246.* – Tulburări sociale, *248*
Dacia în sistemul economic roman 250
Agricultura, *250.* – Exploatarea bogăţiilor subsolului, *253.* – Meşteşugurile, *255.* – Relaţiile comerciale ale Daciei romane, *258.* – Vămile Daciei, *262*
Viaţa religioasă în Dacia romană 264
Viaţa cultural-artistică 272
Scrisul, *272*. – Arhitectură şi urbanism, *274*. – Arta provincială în Dacia, *276*
Sfârşitul stăpânirii romane în Dacia 278
Bellum Scythicum, 279. – Dacia în perioada 238–270, *281.* – Izvoarele privitoare la retragerea stăpânirii romane din Dacia, *286*
Dacii liberi şi relaţiile lor cu Imperiul Roman 292
Dacii liberi din vest, *292.* – Costobocii, *297.* – Carpii, *299*. – Teritoriul Munteniei în epoca romană, *306*

IV. **DACOROMANIA** 309
***Limes*-ul roman la Dunărea de jos în epoca Dominatului** 309
Între Imperiu şi lumea barbară 318
Goţii, *321.* – Hunii, *326.* – Gepizii, *328.* – Slavii, *331.* – Avarii, *339.* – Bulgarii, *343*
Oamenii pământului 346
În loc de încheiere: **De la romanizare la etnogeneza românilor** 351
Ilustraţii – fig. 1–21 363

INTRODUCERE

Ca noțiune geografică, *Dacia*[1] acoperă teritoriul locuit din timpuri străvechi de ramura nordică a tracilor. Cele mai însemnate neamuri din grupa nord-tracică şi care s-au manifestat din punct de vedere militar-politic mai de timpuriu, intrând astfel în atenția istoriografiei greco-romane, au fost geții şi dacii. Istoria acestor două neamuri se întrepătrunde strâns: de aceea, cel mai adesea istoricii antici îi confundă, iar în istoriografia modernă sunt prezentați sub numele de *geto-daci*[2].

Când sunt menționați pentru prima dată, geții erau locuitorii ținutului dintre Dunăre şi Mare (sau numai pe aceştia îi cunoştea Herodot, „părintele istoriei"; despre ținuturile de la nord de Dunăre, ştirile ajunse până la el erau vagi şi confuze). Treptat, geții încep să alimenteze sursele istorice, ca stăpânitori ai ținuturilor de o parte şi de cealaltă a Dunării – cum se întâmplă sub regii *Dromichaites*, *Rhemaxos* sau *Burebista*. Această epocă şi îndelungată istorie (secolele V–I a.Chr.) merită titlul de *Getica* – aşa cum l-a gândit şi l-a înrădăcinat un mare istoric al nostru[3].

Odată cu Burebista, centrul puterii neamului geto-dac s-a strămutat la nord de Dunăre, având ca principali protagonişti pe dacii aninați de munți (Florus, II, 28, 18–19). Timp de un secol şi jumătate, ei au constituit obiectul preocupării politicii romane la Dunărea de jos. Deşi împărații din secolul I s-au abținut, în general, să depăşească acest hotar natural (ca de altfel la Rin şi Eufrat), armatele lui Traian îneacă în sânge rezistența dacilor; cuceritorul îşi va scrie istoria, *Dacica,* ilustrând-o, precum o carte, prin scenele Columnei de la Roma.

---

[1] Despre Dacia: Brandis, RE, IV (1901), col. 1448-1976; J. Fitz, în Der kleine Pauly, I (1964), col. 1355–1357; H. Daicoviciu, DIVR (1976), p. 218–221; C. C. Petolescu, EAIVR, II (1996), p. 15–20.

[2] Utilizarea conceptului de *geto-daci* în istoriografia românească (şcoala arheologică de la Cluj preferă – din motive regionaliste, dar ignorând succesiunea istorică – denumirea de *daco-geți*) a fost uneori supusă unor aspre critici (vezi astfel K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 61 sq.); un răspuns cumpănit, bazat pe datele izvoarelor: Al. Vulpe, în CICSA. Trimestrial al Centrului de Istorie Comparată a Societăților Antice, Bucureşti, 1–2, 1998, p. 2–11.

[3] Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei,* Bucureşti, 1926. O lucrare cu acest titlu a scris, în antichitate, rhetorul Dion din Prusa (Dio Chrysostomos), care s-a pierdut (vezi Philostatos, *Viețile sofiştilor,* I, 7, 2: „Cât era de pregătit să scrie o istorie, o dovedesc *Geticele* (τὰ Γετικά), căci el a ajuns şi la geți, în rătăcirile sale"). *Getica,* un neutru plural (deopotrivă în greacă şi în latină), a fost de asemenea utilizat ca titlu al operelor lor de medicul T. Statilius Crito, autorul unor Γετικά, istoria războiului dacic al împăratului Traian, precum şi de Iordanes (secolul al VI-lea), autor al unor *Getica* în limba latină (în care autorul preia confuzia dintre goți şi geți).

Cucerirea Daciei a fost urmată de o amplă operă de organizare militară şi administrativă, prin care romanitatea dacică a fost temeinic şi definitiv modelată; podul construit peste Dunăre reprezintă o legătură – fie şi simbolică, dar intrată în conştiința contemporanilor – cu romanitatea sud-dunăreană. Urmând exemplul capitolelor precedente, ni se pare potrivit a denumi această amplă investigație *Romana* (acesta este titlul altei opere a istoricului Iordanes).

Chiar după abandonarea aureliană, denumirea de Dacia persistă în orizontul geografic – chiar dacă în unele izvoare târzii mai este denumită *Gothia* sau *Gepidia*, după numele unor stăpâni trecători ai acestor locuri. Oamenii pământului îşi spuneau *Romani*; printr-o transpunere lingvistică, străinii (în special slavii) îi denumeau *Vlachi*, iar ținuturile locuite de ei cu denumiri derivate din acest ethnonim. De altfel, Imperiul însuşi era denumit *Romania*, şi aşa apare în diferite surse; în conştiința contemporanilor, din aceasta făceau parte şi romanicii de peste fluviu, cei din *Dacoromania*. Legătura era alimentată iarăşi simbolic, de celălalt pod construit peste Dunăre, de împăratul Constantin cel Mare.

Cartea reuneşte astfel datele unei istorii milenare. Ca noțiune geografică, *Dacia* este rezultatul gândirii geopolitice romane, urmare a impunerii dacilor ca factor *(ethnos)* incontestabil în spațiul carpato-dunărean, şi a rămas cât timp a existat acest suport etnic. Odată cu romanizarea deplină a autohtonilor şi altor elemente alogene, realitatea etnică impunea noi denumiri, intrate şi în percepția populației străromâne.

Această carte prefigurează o istorie a etnogenezei românilor. Ea este rezultatul preocupărilor de mai multe decenii ale autorului. Multe idei mi-au fost consolidate cu prilejul cursurilor şi seminariilor cu studenții Facultății de Istorie din Bucureşti. Lor le adresez în continuare această carte – chiar dacă, în chip abuziv şi din motive meschine, am fost îndepărtat de la Universitate, când încă mai aveam puterea să le transmit multe din ştiința mea. Sper în continuare să-i conving de importanța studierii izvoarelor, ca argumente unice pentru orice demers istoric. Din acest motiv, când a fost vorba de narațiuni mai ample, am preferat a lăsa autorii antici să vorbească singuri, prin lungi citate, utilizând deobicei traducerile din *Fontes* sau din alte ediții; inscripțiile sunt cele publicate în *CIL* sau în volumele din culegerea națională de inscripții. Pentru a nu supraîncărca notele, în special în probleme de arheologie, referințele s-au făcut la enciclopedii sau alte lucrări (cărți, articole) de sinteză.

Sper ca această carte să fie încă utilă şi foştilor mei studenți, chiar dacă unii dintre ei sunt deja savanți sau sunt pe cale să devină. Cartea este deopotrivă adresată tuturor iubitorilor de istorie, acelora care totdeauna cunosc mai multă istorie decât istoricii înşişi. Pentru unii va fi o carte de lucru; pentru alții, sper să fie o lectură acceptabilă.

Redactarea acestei lucrări a fost realizată în cadrul proiectului STRATEG. Strategii defensive şi politici transfrontaliere. Integrarea spațiului Dunării de Jos în civilizația romană – PNCDI2, P4, 91-010/2007.

Abrevieri bibliografice

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, Bucureşti
AARMSŞ	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Ştiințifice, Bucureşti
AB	Analele Banatului, Timişoara
Actes du IXe Congrès	*Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaïa, 6–13 septembre 1972,* Bucureşti–Köln–Wien 1974
Ad Fontes	*Ad Fontes !* Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freuden (hrsg. Herbert Heftner und Kurt Tomaschitz), Wien, 2004, p. 593–598.
AÉ	Année Épigraphique, Paris
AEM	Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien, I–XX, 1877–1896
AIIA Cluj	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj, I (1958) –
AIIA Iaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" din Iaşi
AIIN	Anuarul Institutului de Istorie Națională, I–XI, Cluj, 1921–1947
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, I–V, Cluj, 1928–1948
Akten XI. Limes-kongresses	*Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Seékesfehérvár, 30.8–6.9. 1976)*, Budapest, 1977
Die Alten Thraker	W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung,* în Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Wien, vol. 128 (IV), 1893, p. 1–130 (I. *Ubersicht der Stämme*); 130 (II), 1893, p. 1–70 şi 131 (I), 1894, p. 1–103 (II. *Die Sprachreste*) [reimprimare: 1980]
AM	Arheologia Moldovei, Iaşi
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) –
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău, I (1977) –
AO	Arhivele Olteniei, Craiova, I–XIX, 1922–1948; serie nouă: I (1981) –
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen* (ed. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase), Berlin–New York
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Arch. Ért	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ATÉ	Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudomanyi egylet évkönyve [Anuarul Societății istorice, arheologice şi naturalistice a ținutului Alba de Jos], Cluj
AU Iaşi	Anale Universității Iași, Istorie
AU Bucureşti	Analele Universității Bucureşti (Istorie)
Auxilia Daciae	C. C. Petolescu, *Auxilia Dacia. Contribuție la istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 2002
AV	Arheološki Vestnic, Ljubljana
BAR	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Athènes–Paris

BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti, I–XXXVIII, 1908–1945
BÉp	Bulletin épigraphique
Beiträge	C. Patsch, *Beiträge zür Völkerkunde von Südosteuropa,* V 1: *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 214. Band, 1. Abhandlung), Wien, 1932; V 2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian* (Sitzungsberichte..., 217. Band, 1. Abhandlung), Wien 1937
BJb	Bonner Jahrbücher
BMC	H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti, I (1904) -
BVb.	Bayerische Vorgeschitsblätter, München
CCA	Cronica cercetărilor arheologice, Bucureşti
CCET	*Corpus Cultus Equitis Thracii,* I–IV
CCID	Monika Hörig, Elmar Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni,* E. J. Brill, Leiden etc., 1987 (EPRO, 106)
CIGD	Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (Hungarian Polis Studies, 10), Debreţin, 2003
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
Civilisation grecque	Al. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques.* Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, Bucureşti, 2000
Civiltà	*Civiltà romana in Romania,* Roma, 1970
CMRED, I-II	D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum,* Leiden, 1969–1976 (EPRO, 13)
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti
Contribuţii	C. C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane,* I, Bucureşti, 2007
Corona Laurea	*Corona Laurea.* Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu, Bucureşti, 2005 (colegiul de redacţie: Crişan Muşeţeanu, Doina Benea; secretar de redacţie: Atalia Ştefănescu)
Daci şi romani	*Simpozionul internaţional Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman (Timişoara, 24–26 martie 2006*), Timişoara, 2006 (ed. Doina Benea)
Dacia felix	*Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata,* Cluj, 2007, 666 p.
Dacian Studies	Horea Pop (ed.), *Dacian Studies,* Contributions for La Tène Period Researches. In memoriam Dr. Mircea Rusu, Cluj, 2008
Dacica	C. Daicoviciu, *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970
Dakerkriegen Trajans	K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit,* Bonn, 1984 (Antiquitas, I, 33)
DAP Catalogul expoziţiei	*Catalogul expoziţiei Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei – Il catalogo della mostra,* Bucureşti, 2006
DAP Crearea provinciei	*Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei.* Actele simpozionului desfăşurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2006 (ed. Eug. S. Teodor, Ov. Ţentea)
DE	Dizionario Epigrafico di antichità romane di Ettore de Ruggiero, Roma, I (1894) -
DID	*Din istoria Dobrogei,* vol. I: D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană,* Bucureşti, 1965; vol. II: R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos,* Bucureşti, 1968
DIVR	*Dicţionar de istorie veche a României (paleolitic – sec. X),* sub redacţia lui D. M. Pippidi, Bucureşti, 1968

Dolg.	Dolgozatok – Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj
DR	Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität, I (1973) –
EAIVR	*Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, I (literele A-C); II (literele D-L) III. (literele M-Q), Bucureşti 1994–2000 (coordonator ştiinţific C. Preda)
ED	Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Bucureşti – Roma, I–X, 1923–1945
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj, I (1991) –
ENAR	C. Preda, *Enciclopedia de numismatică antică în România,* Bucureşti, 2008
Epigraphica-Travaux	*Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977),* recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, Bucureşti, 1977
ÉPRO	*Études preliminaries aux religions orientales dans l'Émpire Romain*, E. J. Brill, Leiden (coecţie fundată de M. J. Vermaseren, † 1985)
ES	Epigraphische Studien, Bonn
Etnogeneza Românilor	I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*, Bucureşti, 1981
Festschrift Betz	*Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres,* Wien, 1985
Fontes, I–IV	*Izvoare privind istoria României – Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes,* I (1964); *Izvoarele istoriei României – Fontes historiae Dacoromanae*, Bucureşti, II (1970), III (1975), IV (1982)
Fouilles	Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, 1900
Hiérarchie–Rangordnung	*La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti, Editura Academiei. Colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I. Russu : I. *Introducere istorică şi epigrafică – Diplomele militare – Tăbliţele cerate* (de I. I. Russu), 1975; II. *Oltenia şi Muntenia* (de Gr. Florescu şi C. C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (de I. I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann şi Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (de I. I. Russu, în colaborare cu I. Piso, V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)* (de I. I. Russu, în colaborare cu Oct. Floca şi V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (de I. I. Russu), 1988; III/5 (două fascicule): *Inscriptions d'Apulum,* Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6: *Apulum – Instrumentum domesticum,* Bucureşti, 1999 (Cl. L. Băluţă)
IDRE	C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles),* I–II, Bucureşti, 1996–2000
IG	Inscriptiones Graecae
IGB	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae,* Sofia, I^2 (1970), II (1958), III/1 (1961), III/2 (1964), IV (1966)
IGLR	Em. Popescu, *Inscripţiile Greceşti şi Latine din secolele IV–XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976
IGR	R. Cagnat et alii, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes,* Paris, I (Italia şi provinciile occidentale) 1906 [reimprimat: Chicago 1975], II (nu a apărut), III (provinciile asiatice, cu excepţia Asiei proconsulare) 1906; IV (Asia Proconsulară) 1927

ILD	C. C. Petolescu, *Inscripţii Latine din Dacia,* Bucureşti, 2005
ILN	Violeta Božilova, Jerzy Kolendo, Leszek Mrozewicz, *Inscriptions Latines de Novae,* Poznan, 1992
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae,* Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
ILT	A. Merlin, *Inscriptions Latines de Tunisie,* Paris, 1944
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supérieure,* sous la direction de Fanoula Papazoglou, Belgrad: I. *Singidunum et le nord-ouest de la province* (Miroslava Mirković, Sl. Dušanić), 1976; II. *Viminacium et Margum* (M. Mirković), 1976; III/2. *Timacum Minus et la vallée de Timok* (P. Petrović), 1995; IV. *Naissus – Remesiana – Horreum Margi* (P. Petrović), 1979; VI. *Scupi et la région de Kumanovo* (Borka Dragojević-Josifovska), 1982
IOSPE	Basilius Latyschev, *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae,* I–IV, Petropoli, 1885–1901 [reimprimare: Hildesheim 1965]
IPD[4]	A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4]*,* Budapest – Amsterdam, 1975
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscripţiile din Scythia Minor,* Bucureşti, I. *Histria şi împrejurimile* (D. M. Pippidi), 1983; II. *Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (Al. Avram); V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruţiu-Boilă), 1980
Istoria României I, 1960	*Istoria României,* Editura Academiei, I, Bucureşti, 1960 (sub redacţia lui C. Daicoviciu, Em. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ştefan)
Istoria României 1998	M. Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României,* Bucureşti, 1998
Istoria Românilor, I–II	*Istoria Românilor,* Bucureşti, 2001: I. *Moştenirea timpurilor îndepărtate,* coordonatori Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe, II. *Daco-romani, romanici, alogeni,* coordonatori D. Protase, Al. Suceveanu
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JRGZM	Jarbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
Kampf	v. *Beiträge*
Kaisertabelle	D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darmstadt, 1996
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich – München
LP	B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* Göteborg, 1985
Lumea veche	Lumea veche. Revistă de umanioare, Bucureşti (apariţie efemeră)
MCA	Materiale şi cercetări arheologice, I–X, serie nouă (reapariţie), Bucureşti
MemCD	*In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974
MEFR	Mélanges de l'École Française de Rome
Miscellanea Numismatica	Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Bucureşti, 2008 (ed. Victor Spinei, Lucian Munteanu)
Miscellanea romano-barbarica	Miscellanea romano-barbarica. In honorem septuagenarii magistri Ion Ioniţă oblata, Bucureşti, 2006 (ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, Cătălin Hriban, L. Munteanu)
Not. Dign.	*Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis,* 2 vol. + indici, Bonn, 1839–1853 (ed. Ed. Böcking); *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum,* Berlin 1876 (ed. Otto Seeck)
OmCD	*Omagiu lui Constantin Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960
OR[4]	D. Tudor, *Oltenia romană*[4]*,* Bucureşti, 1978

Orbis Antiquus	*Orbis Antiquus. In honorem Ioannis Pisonis,* Cluj, 2004 (ed. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac)
PIR^2	*Prosopographia Imperii Romani saec.I.II.III* (editio altera), vol. I, 1933 (literele A–B); II, 1936 (litera C); III, 1943 (literele D–F); IV/1, 1952 (litera C); IV/2, 1958 (literele H–I) (toate întocmite de E. Groag – A.Stein); IV/3, 1966 (litera I); V/1, 1970 (litera L); V/2, 1983 (litera M) (întocmite de Leiva Petersen); V/3, 1987 (literele N–O) (Leiva Petersen, în colaborare cu J. Burian, K.-P. Johne, L. Vidman, K. Wachtel); VI, 1998 (litera P) (Leiva Petersen, K. Wachtel etc.); VII/1, 1999 (literele Q–R) (K. Wachtel, M. Heil, A. Strobach); VII/2, 2006 (litera S) (M. Heil, K. Wachtel etc.); VIII/1, 2009 (litera T) (W. Eck, M. Heil, J. Heinrichs etc.), Berlin
PME	H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I) (1987), V (Supplementum II) (1993)
Politique édilitaire 1993	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (IIème-IVème siècles après J.–C.).* Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse Deva 1991. Recueillis et publiés par Dorin Alicu et Hans Boegli, Cluj, 1993
Politique édilitaire 1998	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain (IIe-III^{è} siècles après J.–C.).* Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse Tulcea, 1998 (V. H. Baumann éd.)
Porolissum, I–V	*Porolissum*. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, I–V, Zalău
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RdI	Revista de istorie, Bucureşti
RE	Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Berlin
REMA	Revue des études militaires anciennes, Lyon
Rep. arh. Alba	*Repertoriul arheologic al judeţului Alba* (Bibliotheca Musei Apulensis, II; edd. V. Moga, H. Ciugudean), Alba Iulia 1995
Rep. arh. Cluj	*Repertoriul arheologic al judeţului Cluj* (Bibliotheca Musei Napocensis, V), Cluj 1992
Rep. arh. Mureş	Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş,* Târgu-Mureş, 1995
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
Region des Eisernen Tores	*Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisenen Tores zwischen 106–275 n.Chr.* Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (1.–4 Oktober 2000), Bucureşti, 2001; *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisenen Tores zwischen 275-602 n.Chr.* Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (2.–5 November 2001), Bucureşti, 2003
RGZM	Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Mainz, 2004
RFS XVII	*Roman Frontier Studies XVII 1997. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies,* ed. N. Gudea, Zalău, 1999
RI	Revista istorică (serie nouă), Bucureşti
RIC	Roman Imperial Coinage, 9 vol., Londra, 1924–1982
RIB	R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain,* I, Oxford, 1965
RMD	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954–1977,* Londra, 1978 (diplomele nr. 1–78;); eadem, *Roman Military Diplomas 1978-1984,* Londra, 1985 (diplomele nr. 79–135); eadem, *Roman Military Diplomas 1985–1993,* Londra 1994 (diplomele nr. 136-201); Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas,* IV, Londra, 2001 (diplomele nr. 202–322); P. Holder, *Roman Military Diplomas,* V, 2006 (nr. 323–476)
RMI	Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti
RMM-Muzee	Revista Muzeelor şi Monumentelor – seria Muzee, Bucureşti

Römische Provinzen	*Die römischen Provinzen, Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28.September – 1. Oktober 2006),* Cluj, 2008, 398 p. (ed. I. Piso)
Römische Städte	*Römische Städte und Festungen an der Donau,* Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16.-19. Oktober 2003, Belgrad, 2005 (ed. Miroslava Mirković)
RR	*Römer in Rumänien,* Köln, 1969
SAA	*Studia antiqua et archaeologica,* Iaşi
SAHNG	*Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (ed. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SC	Studii şi comunicări – publicații ale unor muzee din: Caransebeş, Câmpulung, Craiova, Sibiu
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SHA	Scriptores Historiae Augustae (ed. Ernest Hohl), I–II, Teubner, Leipzig 1965
SMGR, II–III	*Studien zu den Militärgrenzen Roms,* II: *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior,* Köln–Bonn, 1977; III: *13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vörträge,* Stuttgart 1986
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti
Sprachreste^2	D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*^{2}*,* Wien, 1976
StCl	Studii Clasice, Bucureşti
Strack	L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts,* I. *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian,* Stuttgart, 1931
Studii de istorie antică	*Studii de istorie antică.* Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Cluj, 2001
Studia historica et archaeologica	*Studia historica et archaeologica in honorem magistrae Doina Benea,* Timişoara, 2004 (ed. Mariana Crânguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu)
Studia historiae et religionis	*Studia historiae et religionis Daco-Romanae.* In honorem Silvii Sanie, Iaşi, 2006 (ed. L. Mihăilescu-Bîrliba, Oct. Bounegru)
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti
Tituli IV–V	Atti del Colloquio Internazionale su *Epigrafia e ordine senatorio*, Roma, 14–20 maggio 1981, I–II, 1982
TIR	*Tabula Imperii Romani,* K-34 (Naissus – Dyrrhachium – Scupi – Serdica – Thessalonike), Ljubljana, 1976; L-34 (Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium), Budapest, 1968; L-35 (Romula – Durostorum – Tomis), Bucureşti, 1969
VAHD	Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split
VDI	Vestnik Drevnei Istorii, Moscova
ZA	Živa antika – Antiquité vivante, Skopje
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

I
GETICA

STRĂINII DE PESTE MĂRI[1]

Colonizarea greacă

Cunoştinţele grecilor din epoca arhaică despre ţinuturile de dincolo de Propontida şi de la nord de Munţii Haemus erau vagi şi nesigure. Navigatorii temerari care se avântaseră dincolo de strâmtoarea Bosforului – care au inspirat legenda despre expediţia argonauţilor, în căutarea lânei de aur – au adus primele ştiri despre ţinuturile ce mărgineau bazinul Mării Negre.

S-ar părea că grecii au depăşit Propontida, ieşind din Bosfor, încă din secolul al VIII-lea. Poetul Hesiod (*Theogonia*, v. 337–339) aminteşte, alături de alte fluvii, de Istrul „care curge frumos" (καλλιρέεθρος) – ceea ce implică faptul că grecii îi cunoşteau cursul şi poate intraseră pe el. Un contemporan al acestuia, poetul milesian Arctinos, într-o scriere denumită *Aethiopia*, vorbeşte despre insula *Leuke* (Λευκή)[2], unde zeiţa Thetis a dus trupul lui Achile (aici se va constitui cu timpul un sanctuar al eroului divinizat).

Dar Marea (Πόντος) care li se deschidea le-a apărut la început agitată şi neospitalieră (ἄξεινος)[3]; s-ar părea totuşi că acest cuvânt reproducea felul cum au înţeles grecii numele Mării, de la populaţiile scito-iraniene nord-pontice: *Axsaena*

---

[1] Nu suntem originari cu acest titlu; vezi: *Din istoria Dobrogei,* I. *Geţi şi greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la stăpânirea romană,* Bucureşti, 1965, partea a II-a: D. M. Pippidi, *Străinii de peste mări,* p. 137 şi urm.

[2] Vezi *Fontes,* I, p. 4–5. Azi se cheamă Insula Şerpilor; despre poziţia geografică a acestei insule, în surse mai târzii, vezi Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia,* 13 (27), 93; Ptolemeu, *Geogr.,* III, 10, 9.

[3] D. M. Pippidi, DIVR, p. 481; A. Rădulescu, EAIVR, III, p. 350–351. Vezi în această privinţă: Strabo, *Geogr.,* VII, 3, 6: „Pe atunci, această mare nu putea fi străbătută de corăbii şi se numea «neospitalieră» (ἄξενος) din pricina climei aspre şi a cruzimii populaţiilor din jurul ei, mai ales a sciţilor [- - -]. Abia mai târziu, după ce ionienii întemeiaseră oraşe pe ţărmurile ei, marea a fost numită «ospitalieră» (Εὔξεινος)"; Ovidiu, *Tristia,* IV, 4, v. 56: *dictus ab Antiquis Axenus ille fuit*; Pomponius Mela, *De Chronographia,* I, 19, 102: „Din pricina firii deosebit de crude a locuitorilor de pe ţărmul ei, a fost numită odinioară *Axenus*, dar mai târziu, prin contact cu alte populaţii, locuitorii şi-au îmblânzit puţin obiceiurile şi marea a fost numită *Euxinus*"; Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia,* IV, 12 (24), 76: „Apoi, o mare întinsă, Pontul Euxin, numită odinioară Axenus" *(Dein vastum mare Pontus Euxinus, qui quondam Axenus).*

sau chiar (şi) de la tracii de pe coasta de vest („marea întunecată, neagră"; vezi şi Euripide, *Ifigenia în Taurida*, v. 408: πόντος… μέλας)[4].

Dar abia odată cu „roirea" grecilor, care a cuprins şi bazinul Mării Negre, orizontul geografic s-a deschis complet. Grecii au întemeiat primele colonii: *Olbia* (647)[5], pe coasta de nord a Mării Negre; *Istros* (circa 657)[6], *Orgame*[7] şi *Apollonia* (circa 610)[8], pe coasta de vest; *Sinope*[9] (630) şi *Trapezus* (Trapezunt; sfârşitul secolului al VII-lea), pe coasta de sud a Mării Negre. Un al doilea val de colonizare s-a petrecut în secolul al VI-lea, când au fost întemeiate celelalte colonii din bazinul pontic; menţionăm pe cele de pe coasta de vest: *Tomis*[10], fundaţie milesiană, precum şi *Callatis*[11] şi *Mesambria*[12], de sorginte dorianã. Pontul era de

---

[4] Vezi Al. Avram, în *Istoria Românlor,* I, Bucureşti, 2001, p. 533. Este interesant cum acest nume s-a perpetuat la populaţiile care au pătruns în ţinuturile nord- şi vest ponice la sfârşitul antichităţii, în primul rând la slavi: *Ciornoie more* – ceea ce presupune o continuitate etnică şi lingvistică .

[5] Ţinutul de la nordul Mării Negre era cunoscut navigatorilor greci deja mai dinainte; astfel, poetul corintian Eumelos (în *Argonautika,* compuse pe la anul 700), aminteşte de fluviul *Borysthenes* (Nipru) (Al. Avram, *loc. cit.,* p. 534). Prima colonie a fost fundată de navigatorii milesieni pe insula Berezan, la gura acestui fluviu; de aceea Herodot o denumeşte Borysthenes (IV, 78). Ulterior, Ὀλβιόπολις s-a aflat la limanul Bugului (*Hypanis*).

[6] Cetatea Istros a fost fundată de colonişti milesieni (Herodot, II, 33), pe coasta unui golf, dar a cărui intrare a fost înnisipată încă din antichitate (din acest golf au mai rămas un lanţ de lacuri: Razelm, Sinoe, Zmeica, Golovița). Data fundării ne este transmisă mai întâi de un izvor din secolul al II-lea a.Chr. (Pseudo-Scymnos; a trăit între circa 250–180 a.Chr.): „Milesienii o întemeiază pe vremea când oştirea barbarilor sciţi a trecut în Asia, izgonindu-i pe cimmerieni din Bospor" (v. 766–770). O dată şi mai timpurie ne este transmisă de Eusebius din Caesarea (autor din secolul al IV-lea p.Chr.), în *Chronicon:* în cursul olimpiadei a XXXIII-a (a. 657 a.Chr.), *Histrus civitas in Ponto condita.* Pentru o datare mai timpurie pledează şi descoperirile arheologice.

[7] Cetatea *Orgame* este localizată arheologic la capul Dolojman (com. Jurilovca, jud. Tulcea), pe faleza înaltă a lacului Razelm *(Halmyris).* Este menţionată de logograful Hecataios din Milet (secolul al VI-lea): Ὀργάμη πόλις ἐπὶ τῷ Ἴστρῳ. Mult mai târziu, în Hotărnicia Histriei (anul 100 p.Chr.) se indică drept reper: *a do[minio - - - - -] / Argamensium* (ISM, I, 68, r. 3/4). Târziu, în secolul al VI-lea p.Chr., Procopius din Caesarea o menţionează sub forma Ἀργαμώ (*De aedificiis,* IV, 11, 20). Descoperirile arheologice sunt mai vechi decât la Histria; de aceea nu este exclus ca aici să fi fost o primă aşezare a coloniştilor milesieni, strămutată curând după aceea la Istros.

[8] Apollonia a fost tot o colonie fundată de milesieni, poate cu contribuţia rhodienilor, pe ţărmul golfului Burgas; menţionată de Herodot (IV, 93), cu prilejul supunerii de către perşi a populaţiilor trace dinspre Pontul Stâng.

[9] Afirmaţia lui Herodot (II, 34): „Sinope se găseşte în faţa locului unde Istrul se varsă în mare", se referă poate la faptul că Sinope se află în punctul cel mai avansat spre N de pe coasta de sud a Mării Negre; de asemenea, gurile Dunării sunt cele mai avansate spre E de pe coasta de vest a mării.

[10] Data întemeierii Tomisului este nesigură. Pseudo-Skymnos (v. 764–765) menţionează doar: „Oraşul *Tomeoi* (Τομέοι πόλις) a fost colonie a milesienilor; în jurul lui, din toate părţile, se află sciţi"; originea milesiană este confirmată de prezenţa în inscripţiile tomitane a triburilor ioniene. Deşi sursele scrise încep a menţiona Tomis abia în secolul al III-lea a.Chr., descoperirile arheologice pledează pentru datarea întemeierii încă din secolul al V-lea a.Chr. Numele oraşului mai este redat Τόμοι (Apollodor, *Bibliotheca,* I, 9, 24), Τόμις (formă dedusă din genitivul Τόμεως, la Memnon), *Tomis* la Ovidius (*Tristia,* III, 9, 33).

[11] Ps. Skymnos, v. 760–763: „Oraşul Callatis (Καλλάτις πόλις) a fost o colonie a heracleoţilor, ce apăru la porunca dată de un oracol. (Heracleoţii) au întemeiat-o pe vremea când Amyntas a preluat domnia peste macedoneni". Într-adevăr, unele particularităţi ale inscripţiilor callatiene, specifice dialectului doric, sprijină tradiţia în legătură cu această întemeiere. Cât priveşte momentul, există o dilemă: dacă este vorba de Amyntas I (circa 540-498; cum pare mai probabil) sau abia de Amyntas III (393–370).

[12] Mesambria este menţionată de Herodot (IV, 93), împreună cu Apollonia, cu prilejul supunerii de către perşi a populaţiilor trace dinspre Pontul Stâng.

acum o „mare grecească", aceasta şi divinitatea sa devenind Πόντος Εὔξεινος („Pontul cel ospitalier").

Prezența persană la Dunărea de jos

Totodată, istoria ținuturilor de la Dunărea de jos şi Mare consemnează prezența, fie şi trecătoare, către sfârşitul secolului al VI-lea, a stăpânirii persane. După ocuparea cetăților greceşti de pe coasta de vest a Asiei Mici (Ionia), regele Darius a organizat o expediție de represalii contra sciților[13], care stăpâneau ținuturile de la nordul Mării Negre (aprox. anii 514/513). Principalul autor care descrie aceste evenimente este însuşi „părintele istoriei", Herodot, în cartea a IV-a a *Istoriilor* sale. Aflăm astfel că, după cucerirea Babilonului (521 a.Chr.), Darius a pornit o expediție împotriva sciților (Herodot, IV, 1). Marele rege a trecut peste Bosfor, în Europa, pe un pod de vase legat de un arhitect grec. Apoi:

> „El porunci ionienilor să-şi ducă navele în Pontul Euxin, până la fluviul Istru; iar de vor ajunge la Istru, el le cerea să-l aştepte acolo şi să dureze un pod peste fluviu. Flota o conduceau ionienii, eolienii şi helespontinii. Trecând printre stâncile Kyanee, corăbiile se îndreptară spre Istru. După ce au mers cale de două zile în susul fluviului, de la mare, oamenii au construit un pod peste fluviu, acolo unde se despart gurile Istrului[14]. Iar Darius, după ce a trecut Bosporul, pe podul de vase, işi croi drum prin Thracia, ajungând la izvoarele râului Tearos; acolo el a făcut popas vreme de trei zile" (IV, 89).

Informația este importantă, deoarece consemnează itinerariul regelui; pornind mai departe, aflăm că a ajuns la râul Artiscos, din țara odrisilor (IV, 92).

> „*Înainte de a ajunge la Istru, birui mai întâi pe geți, care se cred nemuritori*. Căci tracii din Salmydessos şi cei care ocupă ținutul aşezat mai sus de oraşele Apollonia şi Mesambria – pe nume scirmiazi şi nipseeni – s-au predat lui Darius fără luptă. Geții, însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată robiți, măcar că ei sunt cei mai viteji şi mai drepți dintre traci" (ἀνδρηιότατοι καὶ δικαιότατοι; Herodot, IV, 93)[15].

Geții au fost obligați să urmeze armata persană (Ist., IV, 96). Apoi, armata regelui a trecut Istrul peste podul de vase legat de greci[16]. Despre țara care li se deschidea în față, Herodot consemnează:

> „În fața pământului scit, spre mare, se întinde Thracia. Sciția începe acolo de unde acest ținut formează un golf. Istrul se varsă în mare, îndreptându-se spre sud-est. Voi înfățişa țărmul

---

[13] Vorbind despre neamurile din stepele de la nord de Pontul Euxin, Herodot scrie (IV, 6): „Cu toții la un loc poartă numele de scoloți (Σκόλοτοι), după numele unui rege de-al lor. Sciți (Σκύθαι) le-au zis elenii". Sciții erau o populație de origine iraniană, care au sosit în spațiul nord-pontic, venind dinspre Asia centrală, în prima jumătate a secolului al VII-lea. După cum ne relatează acelaşi autor (IV, 12), sciții i-au alungat din aceste locuri pe cimerieni; la acest eveniment se referă şi Pseudo-Scymnos, când scrie despre întemeierea oraşului Istros (*Periegesis,* v. 766–770; vezi *supra,* nota 6). O prezentare accesibilă: V. Yu. Murzin, S. A. Skory, *An Essay of Scythian History,* Il Mar Nero, I, 1994, p. 55–97.

[14] Vezi Herodot, IV, 47: „Istrul cel cu cinci guri" (Ἴστρος μὲν πεντάτομος).

[15] Despre bărbăția (ἀνδρεία) geților, vezi şi Iulian Apostatul, *Caesares,* 22.

[16] Despre locul podului, vezi şi Strabo, *Geogr.,* VII, 3, 15.

Sciției de la Istru în sus şi voi arăta cât de mare îi este întinderea. Îndată după Istru vine Sciția veche (ἀκταίη Σκιθική), aşezată către miazăzi şi ajungând până la cetatea numită Karkinitis" (IV, 99).

Urmează descrierea geografică a Scythiei (IV, 100–101); apoi:

„Sciții şi-au dat seama că ei singuri nu pot respinge în luptă deschisă oştirea lui Darius şi au trimis soli la vecini. Regii vecinilor se adunară şi ținură sfat pentru a vedea ce trebuia făcut, deoarece se temeau de atacul unei armate numeroase. Regii care s-au strâns laolaltă erau acei ai taurilor, agathyrsilor, neurilor, androfagilor, melanhlenilor, gelonilor, buidinilor şi sauromaților" (IV, 102).

Dar numai o parte din regii vecini au acceptat să-i ajute; între cei care au refuzat, au fost şi agathyrşii (IV, 118–119).

„Când răspunsul acesta a fost adus la cunoştința sciților, ei se hotărâră să nu dea o luptă deschisă, fiindcă nu-i aveau pe aceia aliați, ci să se retragă – să dea mereu înapoi şi să astupe fântânile şi izvoarele pe unde ar trece perşii, să nimicească toată iarba de pe pământul de acolo..." (IV, 120).

Perşii i-au urmărit pe sciți până dincolo de Tanais, fără a-i putea determina să dea o luptă deschisă; dimpotrivă, aceştia îi hărțuiau continuu pe invadatori (vezi toată descrierea: IV, 121–140). În cele din urmă, regele a ordonat retragerea, trecând înapoi Dunărea (Istrul) pe podul de vase (IV, 141–142)[17].

Expediția lui Darius în Sciția este redată sintetic, la mai bine de două secole după aceste evenimente, de Ctesias:

„Scytharbes[18], regele sciților, s-a mâniat şi i-a scris cu trufie lui Darius, iar acesta i-a răspuns la fel. Adunând o armată de opt sute de mii de oameni, Darius construi un pod peste Bospor şi [altul peste] Istru şi trecu la sciți, după ce străbătuse o cale de cincisprezece zile. Ei şi-au trimis unul altuia săgeți[19]. Oastea sciților era mai puternică; de aceea Darius a luat-o la fugă, trecând podurile şi desfăcându-le în grabă, înainte ca întreaga armată să fi trecut dincolo. Şi pieriră [ucişi] de Scyharbes cei lăsați în Europa, optzeci de mii".

În Tracia, prezența persană a fost efemeră; perşii au stăpânit o vreme, pe timpul lui Darius, partea dinspre Pontul Euxin. În timpul expediției lui Xerxes, a fost ocupată partea de sud, până în bazinul Mariței, unde locuiau tracii odrysi. Inscripțiile persane menționează crearea unei satrapii, *Skudra*[20], condusă de Megabazas, apoi de Otanes (Herodot, V, 14 şi urm., 25 şi urm.). După campania în Grecia, Darius l-a lăsat în Thracia pe ginerele său, Mardonius, pentru a continua

[17] Vezi P. Alexandrescu, *Izvoarele greceşti despre retragerea lui Darius din expediția scitică,* SCIV, 7, 1956, 3–4, p. 319–342.

[18] Se crede că este o variantă a copiştilor pentru Σκυθάρχες, „conducătorul sciților"; la Herodot şi la alți autori, numele regelui sciților era Idanthyrsos.

[19] Despre această solie, mai amplu: Herodot, IV, 132–133.

[20] Vezi în această privință Al. Vulpe, *Autour de la fondation du Royaume Odryse,* în vol. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques,* Bucureşti, 2000, p. 76 şi urm.; idem, în *Istoria Românilor,* 2001, p. 453. A se compara eventual acest toponim cu o apropiată omonimă din Illyria (Scodra) sau din Macedonia (Scydra); vezi I. I. Russu, *Illirii,* Bucureşti, 1969, p. 246.

operațiunile. O sursă citată de Plutarh (*Alex*., 36: „…regii chemați, după alte daruri, au depus în tezaurul regal şi apă din Nil şi Istru, ca o dovadă a întinderii imperiului şi a stăpânirii aceluia asupra tuturora") arată că perşii considerau Dunărea frontiera imperiului lor. Dar, prevalând preocuparea pentru evenimentele din lumea greacă (răscoala cetăților greceşti din Ionia, expediția lui Darius în Grecia, apoi războiul purtat de Xerxes cu grecii), stăpânirea persană în ținutul dintre Dunăre şi Mare a fost probabil doar simbolică. Pe de altă parte, este posibil ca, profitând de „vidul de putere" de la Dunărea de jos (în condițiile în care geții fuseseră zdrobiți de marele rege), grupuri de sciți să se fi infiltrat de pe acum la sud de Dunăre[21].

Primul regat al odrysilor

După înfrângerile din al doilea război medic (480–479), perşii abandonează treptat Thracia. În aceste teritorii se organizează regatul tracic al odrysilor[22], condus de *Teres I* (circa 470-431).

Sciții, stăpâni necontestați în ținuturile de la nord de Dunărea maritimă, au intrat curând în conflict cu noua putere. Conflictul a fost temporizat prin căsătoria fiicei lui Teres cu *Ariapeithes*, regele sciților. Dar regele scit avea să fie răpus de *Spargapeithes*, regele agathyrsilor. Domnia sciților a revenit lui *Scyles*[23], care (adept al practicilor dionysiace) a fost izgonit de fratele său *Octamasades*[24]; Scyles s-a refugiat în Thracia, ceea ce a constituit un motiv de război. Conflictul a fost mediat cu puțin înainte de confruntarea armată; regele odrysilor Sitalkes a trimis un crainic la regele sciților, propunând un schimb reciproc de prinți fugari. Astfel, Scyles a fost predat lui Octamasades (care a pus deîndată să fie tăiat capul fratelui său); la rândul său, regele scit l-a predat regelui trac pe fratele acestuia, Spardokos (Herodot, IV, 80).

Sitalkes a murit în 424, în cursul luptelor contra tribalilor. I-a urmat la tron Seuthes I (424–410), iar mai târziu Seuthes II (400–387); regatul trac a trecut apoi printr-o perioadă de dezbinare, cunoscând o nouă înflorire în timpul regelui Cotys (384–360)[25]. Urmează o nouă perioadă de dezbinări, până când regatul este cucerit de Filip II al Macedoniei.

În ceeace priveşte întinderea, aflăm de la Thoukydides (II, 97, 1) că „stăpânirea odrysilor era de la cetatea Abdera, spre Pontul Euxin, până la fluviul Istru". Linia Dunării rămânea încă frontiera naturală, reciproc acceptată; iată cum caracterizează Thoukydides cele două mari puteri (II, 97, 5):

---

[21] Astfel, Herodot (IV, 90), începând descrierea Scythiei, scrie: „Îndată, după Istru, vine Scythia veche" (ἡ ἀρχαίη Σκυθική , după cea mai plauzibilă lecțiune); să fie vorba şi de o *Sciție mai nouă*, cea care, câteva veacuri mai târziu, avea să fie denumită Sciția Mică ?

[22] Vezi Al. Vulpe, *loc. cit.* (nota 20), p. 76-82. Vezi de asemenea R. Vulpe, *La succession des rois odryses,* în *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 22–38.

[23] Scyles provenea dinntr-o relație a regelui Ariapeithes cu o femeie din Istrios (Herodot, IV, 78); el s-a inițiat la Olbia în misterele lui Dionysos, motiv pentru care a fost izgonit de concetățenii săi. Scyles s-a refugiat în Thracia.

[24] Octamasades era fiul regelui Ariapeithes şi al fiicei lui Teres.

[25] Numele regelui Cotys apare gravat, cu litere greceşti punctate, pe unele vase de argint provenind din tezaure descoperite în nordul Bulgariei (P. Alexandrescu, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 235–244).

„Într-adevăr, regatul odrysilor a fost cel mai mare dintre cele aflate în Europa – între golful Ionic şi Pontul Euxin – şi prin veniturile în bani, şi prin alte bunuri, dar în ceea ce priveşte forţa combatantă şi mărimea armatei, acest regat era cu mult în urma regatului sciților. Regatul sciților nu putea fi comparat cu nici unul din regatele din Europa, şi nici unul dintre neamurile din Asia, considerate izolat, n-ar putea să reziste sciților, dacă s-ar uni cu toții"[26].

În acest răstimp, geții sud-dunăreni erau în raporturi de supunere față de regii odrysi – opțiune explicabilă şi prin presiunea scitică, efectivă chiar în țara lor dintre Dunăre şi Mare[27].

Astfel, în cursul războiului peloponesiac, tracii s-au aflat alături de atenieni cu ocazia luptelor din Macedonia; Thoukydides arată că oastea lui Sytalkes număra 150 000 de oameni, dintre care o treime erau călăreți: „cea mai mare parte a călărimii o pregăteau odrysii şi, cu ei, geții" (II, 98, 4)[28]. Sub regele Seuthes I (424–410), 2 000 de geți uşor înarmați luptă ca mercenari ai odrysilor, de data aceasta contra atenienilor, în părțile Chersonesului (Polyainos, VII, 38).

Pătrunderea sciților în Dobrogea

Este posibil ca grupuri de sciți să fi pătruns la sud de Dunăre, în nordul Dobrogei actuale, încă de pe la 500 a.Chr., după eşecul expediției lui Darius în Sciția[29]; par sugestive descoperirile din necropola birituală de la Celic-Dere (Telița, com. Frecăței, jud. Tulcea), datată în secolele V–IV a.Chr. (în care s-au descoperite un număr important de spade de tip *akinakes,* vârfuri de săgeți, ceramică greacă şi autohtonă)[30].

În anul 339, profitând de slăbiciunea regatului odrysilor, sciții trec Dunărea. Relatarea evenimentelor o întâlnim la Trogus Pompeius (de fapt, în forma transmisă de Iustinus, istoric din secolul al II-lea p.Chr.: IX, 2, 1–16 şi IX, 3, 1–2):

„În acea vreme era rege al sciților Atheas. Fiind strâmtorat de războiul cu istrienii, acesta ceru, prin mijlocirea cetățenilor din Apollonia, ajutor de la Filip, spunând că avea de gând să-l lase urmaş la domnie în Sciția. Murind între timp *regele istrienilor,* sciții au scăpat şi de teama războiului şi de nevoia de a mai cere ajutor *(Erat eo tempore rex Scytharum Atheas, qui cum bellum Histrianorum premeretur, auxilium a Philippo per Apollonienses petit, in successione eum regni Scythiae adoptaturus; cum interim Histrianorum rex*[31] *decedens et metu belli et auxiliorum necesitate Scythas solvit).* Prin urmare Atheas porunceşte macedonenilor, pe care-i trimite înapoi, să-i spună lui Filip că nici nu i-a cerut ajutor, nici nu i-a făgăduit că-l va lăsa urmaş, şi că sciții n-au nevoie de ocrotirea macedonenilor; căci ei sunt mai buni decât macedonenii *(quibus meliores forent)*, iar el, Atheas, nu-i lipsit de moştenitor, deoarece are un fiu sănătos şi teafăr".

---

[26] Aceeaşi afirmație despre lipsa de unitate a tracilor: Herodot, V., 3 (v. *infra,* p. 33).

[27] Vezi *supra,* textul care trimite la nota 21.

[28] De la aceşti mercenari geți a aflat probabil Socrate informații despre credința geților; vezi *infra*, p. 60–61.

[29] V. *supra,* nota 21. În mod tradițional, prezența unor enclave scitice, care au generat denumirea de Scythia (v. decretul în cnstea lui Agathocles), datează din secolul al III-lea a.Chr.

[30] Scurte prezentări ale săpăturilor: V. Sîrbu et alii, CCA 2007, p. 322, nr. 186; CCA 2009 (= Valachica, 21–22, 2008–2009), p. 220–221. Vezi încă: G. Simion, *Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Dere,* în vol. *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du Colloque international d'archéologie funéraire Tulcea 1995* (textes réunis par G. Simion et V. Lungu), Tulcea, 2000, p. 69–82; Al. Vulpe, *Istoria Românilor,* I, 2001, p. 411, 478; V. Sîrbu, D. Ştefan, M. Dușescu, *Telița – Celic Dere, Tulcea County. Landscape Studies* (cu bibliografie).

[31] Acest anonim *rex Histrianorum* a fost identificat ipotetic cu un dinast local din nordul Dobrogei, cunoscut prin câteva monede cu legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΣΚΟΝΟΣ (C. Preda, SCIV, 15, 1964, 3, p. 401–410; idem, *ENAR,* Bucureşti, 2008, p. 197).

Informația cea mai importantă este cea despre existența unei formațiuni politice a populației dintre Dunăre şi Mare; este vorba de urmaşii acelor geți care se credeau nemuritori şi care se opuseseră marelui rege al perşilor; acum se opuneau sciților, care năvăliseră peste țara lor.

De la alți istorici, tot târzii (autori ai unor *Stratagemata:* Frontinus, II, 4, 20; Polyainos, VII, 44, 1), aflăm că Atheas a avut de înfruntat şi pe tribali, populație de neam trac trăind în valea Timocului[32]; ei ieşiseră probabil înaintea sciților, dar la apariția acestora s-au retras înspăimântați. Țara geților sud-dunăreni era acum în mâna sciților. De prezența lui Atheas s-ar lega două tipuri de monede de argint, având pe revers legenda ΑΤΑΙΑ[33].

Noua situație nu putea lăsa indiferent pe Filip; acesta soseşte cu armata sa şi-l înfrânge pe Atheas, care este ucis în luptă; Lucian din Samosata (*Makrobioi,* 10; după informația lui Demetrios din Callatis) arată că regele scit trecuse de vârsta memorabilă de nouăzeci de ani. O altă stăpânire se instaura acum la Dunăre. Dar la întoarcere, Filip a a avut de înfruntat pe tribali:

> „Pe când se întorcea din Sciția, tribalii i-au ținut calea şi au refuzat să-i dea liberă trecere, dacă nu le dă şi lor o parte din pradă. Din această pricină s-a iscat ceartă şi apoi luptă în regulă. Filip a fost rănit în coapsă de o săgeată, care trecu prin trupul său şi-i omorî calul. Fiindcă toți credeau pe rege mort, prada a fost pierdută" (Iustinus, IX, 3, 1–3).

Mai târziu, în decursul secolului al III-lea, profitând de disoluția puterii macedonene la Dunăre, sciții au pătruns în număr mare în Dobrogea; noua realitate etnică este consemnată de desemnarea ținutului dintre Dunăre şi Mare cu numele de *Scythia,* într-un decret histrian din jurul anului 200 a.Chr.[34]. De altfel, în secolul al II-lea, sciții din Dobrogea apar organizați în mai multe grupuri, sub conducerea unor şefi militari, purtând titlul de *basileus*; ei sunt cunoscuți grație faptului că emit monedă de bronz: *Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes, Tanusa*[35].

Prezența macedoneană la Dunărea de jos

După numai câțiva ani, macedonenii, asupra cărora domnea acum Alexandru (336–323), sunt din nou prezenți la Dunăre, unde illirii şi tribalii se răzvrătiseră. Regele Alexandru a pornit împotriva acestora în primăvara anului 335; relatarea întregii campanii s-a făcut de Ptolemeu al lui Lagos, general al lui Alexandru şi viitor rege al Egiptului, de unde a fost preluată de Flavius Arrianus, în *Anabasis* (I, 1–4). Itinerariul urmat de rege este important pentru stabilirea locului evenimentelor viitoare. Alexandru a pornit din Amphipolis, a trecut prin Philippi, a trecut râul Nestos şi a ajuns la muntele Haemus; aici a avut de înfruntat o ambuscadă din partea tracilor şi a populațiilor de munteni, la o trecătoare (τὰ στενά), posibil

[32] Despre tribali, *infra,* p. 22 sq.
[33] Vezi C. Preda, *ENAR*, p. 37.
[34] Vezi *infra,* p. 30–31.
[35] Vezi: V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea,* SCIV, I, 1950, 1, p. 213–256; C. Preda, *ENAR*, p. 22 *(Ailios),* 23 *(Akrosas),* 78 *(Charaspes),* 167–168 (*Kanites*; vezi şi IGB, I^2, 4, Odessos), 254 *(Sariakes)*, 277–278 *(Tanusa)*.

Succorum Angustiae (Trojanovi Vrata) (Arrian, *Anab.,*, I, 6–13); apoi a trecut muntele şi s-a îndreptat spre tribali, ajungând la un râu Lyginos („Acesta se afla, față de Istru, la o depărtare de trei popasuri, în direcția celui care ar merge spre muntele Haemus)[36].

> „Dar Syrmos, regele tribalilor, care aflase cu mult înainte de expediția lui Alexandru, trimisese din vreme femeile şi copiii tribalilor spre Istru, poruncindu-le să treacă fluviul, până într-unul din ostroavele Istrului. Insula poartă numele de Peuce (Πεύκη ὄνομα τῇ νήσῳ εστίν). În această insulă îşi găsiseră adăpost şi tracii vecini ai tribalilor, alungați de Alexandru. În ea Syrmos însuşi fugi cu oamenii săi. Dar o mare mulțime a tribalilor fugi înapoi spre râul [Lyginos], unde cu o zi mai înainte atacase Alexandru" (Anabasis, I, 2, 1–3). Aceştia sunt atacați şi învinşi de macedoneni (*ibid.,* I, 2, 4–7).
>
> „A treia zi după luptă, Alexandru ajunse la fluviul Istru [urmează o digresiune despre acest fluviu]. Acolo găsi corăbii mari venite de la Bizanț prin Pontul Euxin şi pe fluviu".

Alexandru a încercat o debarcare forțată pe insula unde se adăpostiseră tribalii şi tracii, dar nu a reuşit, între altele din cauza curentului puternic (*ibid.,* I, 3, 1–4).

> „Atunci Alexandru îşi retrase corăbiile şi hotărî să treacă Istrul împotriva geților care locuiau dincolo de Istru, deoarece îi vedea că sunt adunați acolo în mare număr pe malul Istrului. Ei voiau să-l împiedice, dacă ar fi încercat să treacă la dânşii (erau acolo vreo patru mii de călăreți, iar pedestraşi peste zece mii). În acelaşi timp pe Alexandru îl cuprinse dorința de a trece pe malul celălalt al Istrului. Pe una din corăbii se urcă şi el. Apoi, puse să se umple cu paie burdufuri din pielea corturilor sub care se adăposteau ai săi; adună din regiune cât putu mai multe luntri dintr-un singur trunchi (μονόξυλα) (căci acestea se aflau din belşug, deoarece locuitorii de pe malurile Istrului le folosesc pentru pescuit în Istru sau când merg unii la alții pe fluviu, iar mulți fac cu ele piraterie). După ce adună foarte multe din acestea, trecu pe ele cât mai mulți soldați. Cei care trecură împreună cu Alexandru erau ca la vreo mie şi cinci sute de călăreți şi vreo patru mii de pedestraşi" (I, 3, 5–6).
>
> „În cursul nopții merseră prin locuri unde holdele de grâu erau îmbelşugate. În felul acesta, rămaseră mai neobservați în înaintarea lor pe mal. Cu ivirea zorilor, Alexandru o porni prin holde. El porunci pedestraşilor să înainteze, *culcând grâul cu lăncile înclinate*, până au ajuns la pământul necultivat. Câtă vreme călăreții înaintară prin holde, falanga îi urma. Dar când abia ieşiră de pe ogoare, Alexandru însuşi duse cavaleria la aripa stângă, iar lui Nicanor îi porunci să ducă falanga în formație pătrată. Dar geții nu ținură piept nici măcar primului atac al cavaleriei. Ei rămaseră uimiți de îndrăzneala cu care într-o singură noapte trecuse atât de uşor cel mai mare dintre fluvii, Istrul, fără să facă pod la locul de trecere. Îi mai înspăimânta şi desimea de nestrăbătut a falangei şi puternicul atac dat de călăreți. Mai întâi, ei fugiră spre un oraş (πόλις), care se afla la o depărtare de o parasangă de Istru. Când văzură că, lăsând în frunte pe călăreți, Alexandru duce în grabă falanga de-a lungul fluviului, pentru ca nu cumva pedestraşii să fie încercuiți de geții care stăteau la pândă, geții părăsiră şi oraşul, care nu era bine întărit. Îşi luară copiii şi femeile pe cai, cât puteau duce caii. Ei se retraseră cât putură mai departe de fluviu, prin locuri singuratice. Alexandru cuceri oraşul şi luă toată prada pe care o lăsaseră geții. El însărcină pe Meleagru şi Filip cu transportarea prăzii. Dărâmă oraşul până la temelie, jertfi pe malul Istrului lui Zeus Mântuitorul, lui Herakles şi Istrului însuşi, deoarece nu le-a fost de netrecut. În aceeaşi zi îi aduse teferi pe ai săi în tabără " (*ibidem,* I, 4, 1–5).
>
> „Aci sosiră soli atât din partea triburilor libere care locuiesc pe malurile Istrului, cât şi de la Syrmos, regele tribalilor; veniră soli chiar şi de la celții care locuiesc în Golful Ionic (I, 4, 6)".

[36] Al. Vulpe, în *Istoria Românilor,* I, p. 458, propune a identifica acest râu cu unul din afluenții Dunării, dintre Timoc şi Isker, posibil Rosița.

Alexandru a mai zăbovit un timp, luptând pentru potolirea triburilor illirice, după care în 331 a. Chr. a pornit în campania sa orientală. În acest răstimp (în anul 326[37], dacă nu cumva încă din 331[38]), în părțile noastre se mai produce un eveniment notabil, relatat de Trogus Pompeius (vezi Iustinus, 16–17):

> „Zopyrion, pe care Alexandru cel Mare îl lăsase guvernator al Pontului *(praefectus Ponti)*, a socotit că e ruşinos să stea degeaba şi să nu întreprindă el ceva; de aceea, adună treizeci de mii de soldați şi porni cu război împotriva sciților. A fost însă omorât cu întreaga lui armată, ispăşind astfel vina de a fi pornit necugetat război împotriva unui neam care nu-i făcuse nici un rău" (vezi încă II, 3, 4; XII, 1, 4–5).

De asemenea, Curtius Rufus (*Historia Alexandri Magni Macedonis,* X, 1, 44) ne informează:

> „În timpul unei expediții împotriva geților, Zopyrion, guvernatorul Traciei *(Thraciae praepositus)*, fusese zdrobit cu toată oastea *(cum toto exercitu oppressus erat)* din pricina unei furtuni mari şi puternice, iscate pe neaşteptate".

Iar de la Macrobius, mai aflăm că Zopyrion a asediat cetatea Olbia:

> „În vremea asediului lui Zopyrion, borysteniții au eliberat sclavii, au dat drept de cetățenie străinilor, au iertat datoriile şi au putut să țină piept duşmanului".

Unii istorici cred că ar fi vorba chiar de două campanii diferite (în 331 şi în 326).

Aflând de acest dezastru, Seuthes i-a îndemnat la răscoală pe odrysi, după cum ne mai informează Curtius Rufus (X, 1, 45); Tracia era aproape pierdută *(amissa propemodum Thracia)*.

Astfel, de prezența macedonenilor lui Alexandru la Dunăre se leagă şi prima atestare a geților de la nord de fluviu. Următorul episod înregistrat de istoria geților datează abia după alte patru decenii.

După moartea lui Alexandru (323 a.Chr.), imperiul creat s-a împărțit între urmaşii săi (διάδοχοι). Strategia Traciei i-a revenit lui Lysimach, „împreună cu neamurile care se învecinează cu Marea Pontică" (Diodor, XVIII, 3, 2). Mai întâi, el a trebuit să înăbuşe o răscoală a odrysilor; luptele au durat câțiva ani (vezi Diodor, cărțile XVIII–XXI). De asemenea, în 313 s-au răsculat cetățile din Pontul Stâng, fiind instigate de Antigonos Monophtalmos; acesta a trimis chiar o escadră în ajutorul cetății Callatis. Istros şi alți aliați au fost de la început înfrânți. Doar Callatis a suferit un îndelung asediu (o întrerupere în 311), fiind cucerită abia în 307; atunci 1 000 de callatieni s-au refugiat în Regatul Bosporan; regele Eumelos i-a primit şi i-a colonizat probabil în calitate de cleruhi (Diodor, XX, 25, 1).

---

[37] Vl. Iliescu, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos,* Pontica, 4, 1971, p. 57–74; vezi şi D. M. Pippidi, *Les Macédoniens sur le Bas-Danube de Philippe II à Lysimaque,* în *Parerga,* Bucureşti, 1984, p. 151–163.

[38] Vezi Al. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion,* SCIV, 17, 1966, 4, p. 635–644.

Regele Lysimach a trebuit să mai poarte un război şi împotriva unui dinast ce stăpânea la Dunărea de jos. Câțiva autori consideră pe *Dromichaites*[39] rege trac (Diodor din Sicilia – vezi mai jos; Iustinus, XVI, 1, 19: *rex Thracum*; Plutarh, *Demetrios*, 39 şi 52*;* Polyainos, *Strateg*., VII, 25: Θρακῶν βασιλεύς; de reținut Polybios, fr. 102 : βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν[40]). Alți autori arată însă că el era get Strabo (VII, 3, 8 şi 14: Γετῶν βασιλεύς; Memnon: „campania lui Lysimach contra geților"[41]; Pausania, I, 9, 7: „Atunci Lysimach, dintre vecini, s-a războit mai întâi cu odrisii şi apoi a pornit cu armata împotriva lui Dromichaites şi a geților")[42].

Cea mai completă relatare a evenimentelor o găsim la Diodor din Sicilia (XX1, 12, 1–6), pe care o reproducem mai jos:

> „Armata lui Lysimach era chinuită de foamete. Prietenii îl sfătuiră pe rege să scape cum va putea şi să-şi mute gândul că oastea lui l-ar putea salva. Lysimach le răspunse însă că nu era drept să-şi părăsească ostaşii şi prietenii, asigurându-şi lui o scăpare ruşinoasă.
> „Dromichaites, regele tracilor, după ce primi cu multă prietenie pe regele Lysimach, numindu-l şi tată, îl conduse împreună cu copiii săi într-o cetate numită Helis (εἰς πόλιν ὀνομαζομένην Ἥλιν)[43].
> „Ajungând oştirea lui Lysimach în puterea tracilor, aceştia se strânseră la un loc – alergând în număr mare – şi strigară să le fie dat pe mână regele prizonier, ca să-l pedepsească. Căci – spuneau ei – poporul, care luase parte la primejdiile [războiului] trebuie să aibă dreptul de a chibzui asupra felului cum să fie tratați cei prinşi[44]. Dromichaites fu împotriva pedepsirii regelui şi-i lămuri pe oşteni că este bine să-l cruțe pe bărbatul acesta. Dacă l-ar omorî pe Lysimach – spunea el –, alți regi au să-i ia domnia şi se prea poate ca regii aceştia să fie mult mai de temut decât înaintaşul lor. Dar cruțându-l pe Lysimach, acesta – cum se şi cuvine – are să se arate recunoscător tracilor, care i-au dăruit viața. Iar locurile întărite (τὰ φρούρια), aflate mai înainte vreme în stăpânirea tracilor[45], ei le vor dobândi înapoi fără nici o primejdie.
> „Cu încuviințarea mulțimii, Dromichaites căută printre prizonieri pe prietenii lui Lysimach[46] şi totodată pe sclavii care obişnuiau ca să-l slujească şi-i aduse în fața regelui prizonier. Săvârşi apoi jertfa şi îl pofti pe Lysimach la ospăț – împreună cu prietenii săi şi pe tracii cei mai de

---

[39] Despre nume: D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*[2], Wien, 1976, p. 158–159.

[40] În legătură cu informația furnizată de Polybios, este de reținut articolul lui C. Daicoviciu, *Țara lui Dromichaites,* în *Emlékknive Kelemen Lajos,* Cluj, 1957, p. 180–182 (vezi şi o versiune italiană, *Il paese di Dromichete,* reluată în *Dacica,* p. 97–100); acest mare învățat considera că în loc de βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν ar trebui mai degrabă înțeles βασιλεὺς τῶν Ὀρδυσῶν sau Ὀδρυσσῶν, deci rege al locuitorilor de pe râul *Ordessos* (Argeş). Cf. R. Vulpe, *Studii Thracologice,* p. 57 şi nota 31.

[41] Vezi *Fontes*, I, p. 512.

[42] Vezi chiar şi Diodor, *infra,* nota 45. Ezitarea autorilor antici se poate datora şi faptului că Dromichaites stăpânea – precum mai târziu Zalmodegikos şi Rhemaxos – teritorii de o parte şi alta a Dunării; *infra,* p. 29 sqq.

[43] Vezi în această carte mai departe, p. 338, nota 130.

[44] A se vedea un pasaj din Lexiconul lui Suidas: „Agitându-se geții şi cerând să fie pedepsit, a biruit părerea lui Duras, care propuse regelui ca acesta să fie ținut sub pază"; I. I. Russu (StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15) atribuia acest pasaj lui Criton şi credea că prizonierul era generalul Longinus (vezi *infra,* p. 98–99 cu nota 126 şi p. 150 cu nota 332)

[45] Aceste φρούρια, pe care Dromichaites le cerea înapoi de la Lysimach, erau desigur cele situate la sud de Dunăre; ar fi un non-sens ca *basileia* lui Dromichaites (unde regele înfrânt fusese dus prizonier cu oastea sa) să se fi aflat la sud de Dunăre, iar cetățile ocupate de macedonenii la nord de fluviu. Pausanias este clar în această privință (I, 9, 7); vezi *infra,* p. 25–26.

[46] Printre prizonierii macedoneni, se număra şi Clearchos din Soloi (Cilicia) (despre acesta, vezi iarăşi *Fontes,* I, p. 123).

vază. [Dromichaites] pregăti mese [deosebite]. Pentru cei din jurul lui Lysimach, întinse un covor regal, luat în luptă, iar pentru sine şi prietenii săi aşternu doar paie.
„De asemenea fură pregătite două ospeţe: pentru acei macedoneni, Dromichaites rândui tot felul de mâncăruri alese, servite pe o masă de argint, iar tracilor le dădu să mănânce zarzavaturi şi carne, dar pregătite cu măsură, aşezându-le pe nişte tăbliţe de lemn, care ţineau loc de masă. În cele din urmă, puse să le toarne macedonenilor vin în cupe de argint şi de aur, pe câtă vreme el şi tracii lui beau vinul în pahare de corn şi de lemn, aşa cum obişnuiesc geţii. Pe când băutura era în toi, Dromichaites umplu [cu vin] cornul cel mai mare, îi spuse lui Lysimach «tată» şi îl întrebă care din cele două ospeţe i se pare mai vrednic de un rege: al macedonenilor sau al tracilor. Lysimach îi răspunse că al macedonenilor [- - -]
„(6) [- - -] «Atunci – zise Dromichaites – de ce ai lăsat acasă atâtea deprinderi, un trai cât se poate de ademenitor şi o domnie plină de strălucire, şi te-a cuprins dorinţa să vii la nişte barbari, care au o viaţă de sălbatici, locuiesc într-o ţară bântuită de geruri şi n-au parte de roade îngrijite ? De ce te-ai silit, împotriva firii, să-ţi duci oştenii pe meleaguri în care orice oaste străină nu poate afla scăpare sub cerul liber?»[47]. Luând din nou cuvântul, Lysimach spuse regelui că nu ştia ce război poartă, dar că pe viitor va fi prietenul şi aliatul tracilor; iar – cât despre recunoştinţa datorată – nu va rămâne vredată mai prejos decât binefăcătorii săi. Dromichaites primi cu un simţământ de prietenie spusele lui Lysimach. Apoi îi puse pe cap o diademă şi îi îngădui să se întoarcă acasă".

Evenimentul este rezumat astfel de Strabo (VII, 3, 8):

„Pe timpul urmaşilor lui Alexandru, rege al geţilor era Dromichaites. Acesta – după ce l-a prins pe Lysimach, care pornise cu război împotriva lui – i-a arătat mai întâi sărăcia lui şi a neamului său, precum şi traiul lor cumpătat. I-a îndemnat apoi să nu mai poarte război împotriva unor oameni de soiul lor, ci [mai degraba] să caute a se împrieteni cu dânşii. Iar după ce l-a cinstit ca pe un oaspe, a legat prietenie cu el şi l-a lăsat să plece"

La campania lui Lysimach mai fac referire şi alţi autori, dintre care amintim mai întîi pe Polyainos, autor al unor *Stratageme* (VII, 25); acesta ne dă un amănunt nereţinut de alte surse:

„Dromichaites era regele tracilor, iar Lysimach al macedonenilor. Macedoneanul făcu o expediţie în Thracia. Regele trac folosi un vicleşug împotriva acestuia. Generalul său Seuthes se prefăcu că fuge la Lysimach şi după ce izbuti să fie socotit vrednic de încredere, îi aduse pe macedoneni în locuri neprielnice, unde avură de suferit de foame şi de sete. Dromichaites căzu asupra lor şi nimici pe Lysimach şi pe toţi cei care se aflau cu el. Cei care au căzut împreună cu Lysimach au fost în număr de o sută de mii".

Totuşi, de la Pausania aflăm alte amănunte (I, 9, 7), care pun la îndoială povestirea amplă a lui Diodor:

„Atunci Lysimach, dintre vecini, s-a războit mai întâi cu odrysii şi apoi a pornit cu armata împotriva lui Dromichaites şi a geţilor. Dar avu de înfruntat nişte bărbaţi foarte pricepuţi în războaie şi care îl întreceau cu mult prin numărul lor. El însuşi ajunse într-o primejdie cât se poate de mare şi scăpă cu fuga. Fiul său, Agathocles, care-l sprijinea atunci în luptă pentru prima oară, fu luat prizonier de către geţi. Lysimach a fost biruit şi în alte lupte. Şi deoarece socotea că nu este puţin lucru să-şi aibă fiul prins în război, încheie o pace cu Dromichaites şi

[47] Aluzie străvezie la eşecul lui Darius în Sciţia; vezi Herodot, IV, 132–133 (*supra,* p. 18).

din stăpânirea sa cedă getului ţinuturile de dincolo de Istru (τὰ πέραν Ἴστρου)[48]. Mai mult de nevoie îi dădu în căsătorie pe fiica sa. Unii spun că nu Agathocles a fost prins, ci însuşi Lysimach; că l-a salvat Agathocles, care ar fi căutat să cadă la o înţelegere pentru răscumpărarea lui".

Prezenţa macedoneană a contribuit la închegarea unor contacte între lumea greacă şi geţii de la Dunărea de jos; sunt grăitoare în acest sens descoperirile de tezaure de stateri (monede de aur) – precum cele de la Dăeni (jud. Tulcea; peste 100 de piese, de la Alexandru cel Mare şi Lysimach), de la Gâldău (jud. Ialomiţa; 10 monede, emise de Alexandru cel Mare) sau cel de la Mărăşeşti (circa 800 de piese; emisiuni ale regilor Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, Filip al III-lea Arrhideul şi Lysimach). Se cunosc de asemenea tezaure de monede de argint (tetradrahme şi drahme) şi de bronz emise de regii Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, Filip al III-lea, Lysimach şi Seleucos – precum cele de la Preajba-de-Pădure (jud. Dolj) şi Vedea (jud. Teleorman)[49]. Din zona coloniilor pontice se poate aminti cetatea Istros; un tezaur de monede istriene de bronz (datând de la începutul secolului a IV-lea a.Chr.) s-a descoperit la Fedeşti (jud. Vaslui)[50].

Aproximativ către mijlocul secolului al III-lea, cetăţile greceşti de pe coasta dobrogeană sunt angrenate într-un conflict militar, despre care ne relatează Memnon[51]:

„Nu mult după aceea, a izbucnit un război, pe care-l porniseră bizantinii împotriva callatienilor – aceştia erau colonişti ai heracleoţilor – şi [totodată] împotriva istrienilor, pentru emporiul de la Tomis (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου), care se afla în vecinătatea callatienilor. Aceştia se gândeau să facă acolo un monopol al lor. Şi unii şi alţii trimiseră soli heracleoţilor, ca să le vină într-ajutor, dar aceştia nu acordară sprijin militar nici unora nici altora, ci trimiseră la ambele părţi soli care să-i împace, fără ca străduinţa lor să fi ajuns la un rezultat. Locuitorii din Callatis suferiră multe pierderi din pricina duşmanilor şi mai târziu începură tratative de pace, dar n-au mai putut să se refacă din această nenorocire".

Instalarea autorităţii macedonene la Dunărea de jos venea într-un moment când aici îşi făceau apariţia alte două popoare în migraţie: mai întâi celţii, apoi bastarnii.

Celţii (Κέλται, *Celtae* – la autorii greci şi latini) sunt menţionaţi încă de Herodot (II, 33; IV, 49), care arată că Istrul izvorăşte de la aceştia. Cam pe la sfârşitul primei epoci a fierului (cca 450 a.Chr.), ţara celţilor (Κελτική: Hecataios din Milet, secolul al VI-lea) cuprindea centrul şi sudul Galliei, sud-vestul Germaniei şi bună parte din teritoriul Elveţiei actuale. Expansiunea celţilor începe în a doua jumătate a secolului al V-lea; înainte de 400 trec în Italia, în 387 pradă Roma. Totodată, începe înaintarea lor spre răsărit: Boemia, Austria, Ungaria. În 335 a.Chr., după expediţia la nordul Dunării, Alexandru se întâlneşte cu solii tribalilor

[48] Vezi *supra,* nota 45.

[49] Pentru o informare generală, cu bibliografia esenţială, vezi C. Preda, *ENAR*, *sub vocibus* (localităţi).

[50] Carmen Maria Petolescu, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros,* în vol. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques,* 2000, p. 301–302.

[51] *Fontes,* I, p. 511.

şi ai celţilor de la Marea Adriatică (Arrian, *Anabasis*, I, 4, 6–8). După moartea lui Lysimach (281), celţii ocupă Thracia (unde întemeiază regatul de la *Tylis*), apoi pustiesc Grecia, ajungând până la Delphi; o parte trec în Asia Mică, întemeind o stăpânire ce le poartă numele *(Galatia)*[52].

Se crede că, şi în Dobrogea, forţa geţilor a suferit un recul; în acest sens se invocă lipsa aşezărilor întărite *(davae)*; o excepţie notabilă ar fi aşezarea fortificată de la Satu Nou (jud. Constanţa)[53].

O ramură a celţilor au ocolit pe la nord Munţii Carpaţi, ajungând până la Pont şi Marea Meotică[54]; coborând pe Nistru, au lăsat unele toponime (precum *Tarodunum* şi *Eburodunum*; Ptolemeu, *Geogr.,* II, 11, 15; sau *Carrodunum, Vibantavarium, Eractum*: *ibid.* III, 5, 15), apoi au trecut în Dobrogea (unde lasă alte toponime pe linia Dunării: *Aliobrix, Noviodunun, Arrubium, Durostorum)*[55]. Posibil să fi convieţuit cu populaţia autohtonă; astfel, termenul *vergobretus*, desemnând la celţi un dregător local, s-a transmis în Dobrogea printr-un antroponim din epoca romană[56].

Vorbind despre pădurea hercinică *(Hercynia silva),* Caesar (*De bello Gallico,* VI, 25,1–2) arată că se întindea de la hotarele helveţilor şi merge, de-a lungul liniei Dunării, până la hotarele dacilor şi anarţilor *(ad fines Dacorum et Anartium)*. Pe de altă parte, Ptolemeu nota în *Geografia* sa (III, 8, 3): „Locuiesc Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarţii şi teuriscii şi costobocii..."; teuriscii (sau tauriscii, pe care, alături de *boii,* i-a „nimicit" Burebista) erau şi ei o seminţie celtică (Strabo, VII, 3, 2), la fel probabil (cel puţin la origine) şi costobocii[57]. Cele mai relevante antichităţi celtice din Transilvania au fost oferite de cercetările din necropolele de la Ciumeşti şi Pişcolt (jud. Satu Mare); ele pot fi legate de prezenţa seminţiilor celtice amintite[58].

---

[52] Despre celţi în general şi pe teritoriul României, vezi articolul semnat de Vl. Zirra şi C. Preda, în DIVR, p. 145–150; iidem, EAIVR, I, p. 275–277. Vezi de asemenea A. Rustoiu, *The Beginning of Celtic Colonization inside the Carpathians. Archaeological and historical reference Points,* în vol. *Dacian Studies,* Cluj, 2008, p. 33–52.

[53] Vezi M. Irimia, N. Conovici, TD, 10, 1989, p. 115–155; iidem, Pontica, 23, 1990, p. 81–96.

[54] Vezi Plutarh, *Caius Marius,* 11: „Alţii susţin că regiunea celţilor, din cauza lăţimii şi adâncimii ţinutului, se întinde de la marea exterioară şi climaturile septentrionale până la soare-răsare, în regiunea Lacului Meotic, atingând şi Sciţia Pontică. În această regiune avu loc amestecul celor două neamuri. Aceştia au ieşit din ţara lor de baştină, nu în cursul unei singure migraţii şi deodată, ci îndelungată vreme – în fiecare an la începutul primăverii – porneau mereu cu război, înaintând spre continent. Din această cauză au avut multe denumiri, după locul unde ajungeau, dar lumea numea de obicei această oştire celto-sciţi (Κελτοσκύτας τὸν στρατὸν)".

[55] După R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* Bucureşti, 1938, p. 84-85, toponimia celtică din Dobrogea ar data din vremea regatului de la Tylis, a cărui influenţă s-ar fi întins până în Dobrogea.

[56] ISM, V, 115**.** Dar lectura a fost de curând contestată de Fl. Matei-Popescu, Al. Falileyev, în Tyragetia, I (26), 1, 2007, p. 323–326.

[57] V. *infra,* p. 297.

[58] Vezi A. Rustoiu, *Războinici şi societate în aria celtică transilvăneavă. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumeşti,* Cluj, 2008.

Prezența lor în în interiorul arcului carpatic poate fi dedusă şi pe baza unor toponime celtice: *Ranisstorum*[59], cunoscut pe cale epigrafică, şi ***Singi****dava* (Ptolemeu, III, b, 4; a se compara cu III, 9, 3: ***Singi****dunum,* azi Belgrad), iar informația arheologică este şi ea destul de relevantă[60]. În Oltenia, descoperirile arheologice sunt puse în legătură cu ramura celtică a scordiscilor, trăind în zona Singidunum – Sirmium.

Către sfârşitul secolului III – începutul celui următor, coboară şi se instalează, în spațiul dintre Carpați şi Nistru, ***bastarnii***; datele convergente ale izvoarelor (narative şi arheologice) arată că este vorba de o populație germanică. Ei au creat o cultură materială, denumită de arheologi Poieneşti-Lukaševka[61], cu puternice influențe sarmatice[62]; de remarcat lipsa în spațiul acestei culturi a elementelor de civilizație geto-dacică – ceea ce poate să însemne că autohtonii geți au fost îndepărtați de către invadatori. În anul 179, ei au fost chemați de regele Filip al V-lea al Macedoniei, pentru a distruge neamul dardanilor (care atacau neîncetat Macedonia) şi chiar cu îndemnul să pornească spre Italia, după cum ne informează Titus Livius (XL, 57, 2): „Căci după puține zile, neamul bastarnilor, instigat de multă vreme, îşi părăsi locurile de aşezare şi trecu Istrul, cu un mare corp de infanterie şi cavalerie" *(nam post paucis diebus gens Bastarnarum, diu sollicitata, ab suis sedibus magna peditum equitumque manu Histrum traiecit)*; dar pe drum au aflat de moartea regelui Filip V. Urmaşul acestuia, regele Perseu (179–168), a căutat să-i îndrume spre Dardania. Bastarnii au rămas câțiva ani în Thracia, războindu-se cu tracii şi cu dardanii; o parte au hotărât să se întoarcă în locurile de unde porniseră.

Greci şi autohtoni în Scythia Minor

Dispariția autorității macedonene la Dunărea de jos, care asigurase, precum odinioară regatul odrysilor, o protecție (chiar dacă stânjenitoare) şi pentru teritoriile cetăților greceşti, se face curând simțită. Aceasta reiese cu claritate dintr-un important decret histrian (datat în secolul al III-lea a.Chr.), pe care-l reproducem în întregime, în traducere[63]:

---

[59] IDRE, II, 363 (= AÉ, 1969–1970, 583).

[60] Vezi *supra,* nota 52.

[61] M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt,* Bonn, 1993.

[62] Vezi Tacitus, Germania, 46, 1: „Stau la îndoială dacă trebuie să număr printre germani sau printre sarmați triburile peucinilor, venedilor şi fenilor, deşi *peucinii* – pe care unii îi numesc *bastarni* – după vorbă, port, aşezare şi felul locuințelor trăiesc ca germanii. Necurățenie la toți şi trândăvie la fruntaşi. Ei capătă ceva din fizionomia hidoasă a sarmaților, din cauza căsătoriilor cu aceştia. [- - -] Totuşi, aceştia trebuie socotiți mai degrabă printre germani, deoarece construiesc şi case, poartă şi scuturi, le place să meargă pe jos şi se mişcă repede; toate acestea sunt altfel la sarmați, care îşi petrec viața în car şi pe cal".

[63] ISM, I, 8 (= SEG, XVIII, 288; BÉp, 1961, 421; 1962, 235; 1963, 168); traducere: D. M. Pippidi.

„Decret al Sfatului şi Poporului. Sub preşedinţia lui Theocritos, Pythoteles al lui Archelochos a propus:
Întrucât Diodoros al lui Thrasycles, Procritos al lui Pherecles şi Clearchos al lui Aristomachos, trimişi soli la Zalmodegikos în privinţa ostaticilor, au călătorit prin ţară duşmană şi – înfruntând primejdii de tot felul şi dând dovadă de cea mai deplină râvnă – au adus înapoi ostaticii (fiind aceştia la număr peste şaizeci), convingându-l totodată pe Zalmodegikos să restituie cetăţii veniturile, Sfatul şi Poporul să găsească cu cale ca aceştia şi urmaşii lor să fie înscrişi prinre binefăcătorii obştii; să fie încununaţi, ei şi urmaşii lor, la toate spectacolele de teatru, pentru bărbăţia şi râvna faţă de Popor, pentru ca şi ceilalţi cetăţeni, cunoscând că poporul cinsteşte pe bărbaţii vrednici, să se îndemne a slujii cetatea. Hegemonii să poarte de grijă ca prezentul decret să fie săpat pe două lespezi, din care una să se aşeze în *agora,* în faţa porticului, iar cealaltă în preajma altarului lui Zeus Polieus".

Principala ştire adusă de acest document epigrafic priveşte legăturile cetăţii histrienilor cu o căpetenie cunoscută acum pentru prima (şi singura) oară: *Zalmodegikos*: „fără îndoială un βασιλεύς get de o oarecare însemnătate, judecând după natura problemelor în litigiu"; „Numele apare în acest unic document, dar citirea lui e cu totul sigură. Chiar presupunând că transcrierea greacă l-ar fi alterat întrucâtva, elementul *Zalmo-,* care se întâlneşte în numele principalului zeu al geţilor – Zalmoxis sau Zamolxis [- - -], ca şi elementul *-deg* – atestat în felurite chipuri în onomastica tracă din sudul şi din nordul Dunării [- - -], ne îndreptăţesc să afirmăm că e vorba de un get, conducător al unei uniuni tribale fără îndoială importante, judecând după autoritatea pe care textul i-o atribuie şi care-i permite să trateze cu grecii de pe o poziţie de superioritate", conchidea D. M. Pippidi în comentariul ce însoţeşte acest text în culegerea de inscripţii histriene. În privinţa ţării lui Zalmodegikos, prezintă interes informaţia că, pentru a ajunge la acesta, solii histrienilor au călătorit „prin ţară străină, înfruntând primejdii de tot felul" – ceea ce ar îndemna plasarea stăpânirii acestuia la nordul Dunării; luând în consideraţie şi această posibilitate, D. M. Pippidi conchidea în final că mai probabilă este zona de nord-vest a Dobrogei.

Starea de slăbiciune a cetăţilor greceşti se datora şi unor conflicte militare între ele, stimulate uneori de intrigi venite de mai departe. Astfel, un decret al apoloniaţilor în cinstea lui Hegesagoras, fiul lui Monimos, vorbeşte despre participarea unei escadre histriene la războiul dintre Apollonia şi Mesambria[64]. O serie de alte inscripţii, de la Istros[65], Tomis[66] şi Callatis[67], sugerează vremuri grele

[64] ISM, I, 64.

[65] ISM, I, 12: un anume „bărbat cu alese sentimente faţă de cetate şi de cetăţeni, dovedindu-se plin de devotament faţă de popor în orice împrejurare primejdioasă pentru cetate, a îndeplinit solii către oraşe greceşti sau triburi barbare, fără să ţină seama de primejdii"; vezi şi ISM, I, 18 (decret fragmentar pentru un anonim care a îndeplinit misiuni în afară; dar se sugerează şi frământări interne: ταραχαί).

[66] ISM, II, 2: „Pe când era preot Sarapion, fiul lui Dioscourides, arhonţii au propus: Având în vedere că, din cauza vitregiei vremurilor, poporul, aflându-se într-o situaţie grea şi într-o mare strântoare, se găseşte într-o foarte mare disperare şi, mai presus de toate, este îngrijorat în legătură cu incinta oraşului; deoarece, din cauza situaţiei grele, unii au părăsit oraşul iar alţii, din cauza situaţiei devenită bolnăvicioasă şi a slăbiciunii nu pot apăra patria, [având în vedere] de asemenea, că din această cauză având nevoie de o apărare mai puternică şi mai mare, [poporul] socoteşte că trebuie să se instituie anumiţi [oameni], care să suprvegheze şi să apere locurile cele mai expuse ale oraşului – sfatul şi poporul să hotărască a se alege, dintre toţi cetăţenii, anumiţi comandanţi şi anume doi, care să

şi frământări interne. Situația era cronică în jurul anului 200 a.Chr., de când datează un alt important decret de la Istros[68]:

„Sfatul şi Poporul au găsit cu cale; preşedinte al Adunării fiind Dionysios al lui Bianor, Apollonios al lui Cleombrotos a propus:
Întrucât Agathocles al lui Antiphilos, coborâtor dintr-un părinte binefăcător al obştii, se poartă față de cetate şi de cetățeni ca un om vrednic şi de seamă, dovedindu-şi în chipul cel mai deplin, cu vorba şi cu fapta, râvna față de popor, în orice împrejurare grea pentru cetate şi în toate dregătoriile, însărcinările şi slujbele;
şi mai întâi, într-o vreme când cetatea era bântuită de tulburări, iar traci în număr mare atacau oraşul şi teritoriul, când grânele stăteau să dea în pârg iar cetățenii se frământau foarte, fiind ales căpetenie a arcaşilor şi strângând oşteni cu plată, Agathocles a ştiut să păzească țarinele, dând putință fieştecăruia să-şi strângă grânele fără vătămare;
iar când tracii din jurul lui Zoltes au pătruns cu oaste mare în Scythia, către oraşele greceşti de sub oblăduirea regelui Rhemaxos, (tot el) ales sol, a pornit în țară străină, străbătând pământurile mai multor noroade şi, înfruntând primejdii de tot felul, a convins pe barbari nu numai să cruțe cetatea, dar şi să [- - -] adunate înainte de tâlhari [- - -] ce se aflau la ordinul lui Zoltes, [- - -] să mântuiască toate [- -] şi împreună cu ei s-a grăbit [- - -] cetatea să plătească cinci (talanți?) pentru ca să cadă la înțelegere cu cetatea în privința hranei [- - -].
Când, după acestea, aceeaşi (barbari) au năpădit ținutul şi au prins să asedieze Bizone şi să pustiască teritoriul, grânele noastre fiind (şi de data aceasta) gata să dea în pârg, ales sol şi pornind spre locul unde se afla oastea, rânduit de cetățeni să răscumpere după putință teritoriul şi recolta, i-a convins pe Zoltes şi pe traci, cu preț de 600 de galbeni ([ἀ]πὸ χρυσῶν ἑξ[ακ]οσίαν), să nu pătrundă în teritoriu, nici să se apropie de oraş, ceea ce a îngăduit cetățenilor să rămână stăpâni pe toate grânele de pe ogoare.
Şi iarăşi, ales sol în Thracia şi la căpetenia acestora Zoltes, a reînnoit învoielile şi înțelegerile încheiate cu ei: şi simțind (tot atunci) că se strâng laolaltă tâlhari mulți a adus faptul la cunoştința lui Zoltes, dând de ştire şi cetățenilor după întoarcerea sa acasă: din care pricină uneltirea a rămas fără urmări.
Iar mai târziu, călcând tracii jurămintele şi învoiala şi tot dând năvală (pe pământurile cetății), ales de popor comandant cu depline puteri al teritoriului şi strângând oşteni voluntari dintre cetățeni şi barbarii adăpostiți în cetate – τ[ῶν τε π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόν[των β]αρβάρων ε[ἰς τὴν] πόλιν –, a păzit ogoarele şi turmele şi grânele până la trecerea (spre noi) a regelui Rhemaxos. Iar după ce regele a trecut pe malul din față nelăsând în urmă-i străji de teamă şi trimițând numai vestitori ca să ceară tributul, ales sol şi pornind la drum de apă, ținutul fiind cuprins de război, l-a convins pe regele Rhemaxos să dea spre paza cetății călăreți o sută; iar când tracii au căzut în mare număr asupra străjerilor, iar aceştia – de frică – au fugit pe celălalt mal, lăsând teritoriul (cetății) fără pază, trimis sol la feciorul regelui, Phradmon (?), l-a convins pe acesta să dea strajă cetății călăreți şase sute, care, întrecând oastea vrăjmaşilor[69], au înfrânt pe căpetenia acestora Zoltes [- - -]".

înroleze patruzeci de bărbați de elită, destinați a face ziua de gardă la porți, iar noaptea să stea de strajă şi să patruleze prin oraş, până când, găsindu-se într-o stare mai bună şi scăpat de primejdiile actuale, poporul va da cuvenita mulțumire zeilor" etc.

[67] ISM, III, 3: fragment de decret pentru un străin, poate un tomitan, căruia i se acordă (pentru merite rămase necunoscute), lui şi descendenților săi, cetățenia (πολιτεία), proxenia (προξενία), titlul de binefăcător (εὐεργεσία), egalitate fiscală (ἰσοτέλεια), dreptul de a intra şi de a ieşi din port în timp de război şi de pace, fără oprelişti şi fără o hotărâre specială.

[68] ISM, I, 15 (= SEG, XXIV, 1095; BÉp, 1962, 234, 1963, 175; 1964, 300); textul este reprodus în traducerea lui D. M. Pippidi.

[69] Cifra merită a fi reținută, putându-se astfel aprecia forța militară a unor căpetenii barbare de pe cuprinsul Dobrogei.

Din informația din r. 15–16, reiese că o parte din orașele din Pontul stâng se aflau sub oblăduirea regelui Rhemaxos: [εἴς τε τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ἑ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥημαξον (în cazul acuzativ)[70]. Reținem mai întâi menționarea numelui teritoriului dintre Dunăre și Mare cu numele de Scythia – Σκυθία (r. 16); mai târziu, la Strabon (*Geogr.,* VII, 4, 5), apare ca fiind Μικρὰ Σκυθία.

Mai reținem menționarea a doi șefi militari, în relații diferite cu cetatea istrienilor. Primul menționat este Zoltes, căpetenia (r. 35: ἄρχον) unei formațiuni militare care presează cetățile grecești, supunându-le la tribut și estorcări de bani (r. 16: suma de 600 de *chrysoi* de la histrieni; vezi în r. 26 și cazul cetății Bizone, asediată de traci).

O plagă o reprezentau și cetele de tâlhari, împotriva cărora solul cetății caută protecția căpeteniei trace. Pentru paza ogoarelor, Agathocles își constituie o formațiune armată, cu voluntari dintre cetățeni și barbarii adăpostiți în cetate (r. 43–44); în comentariul acestor rânduri, D. M. Pippidi considera că este vorba de geții din teritoriul rural al cetății. Cu timpul, între zidurile cetății își găsiseră adăpost și alți străini, precum acel Μαρδόνιος, nume de origine iraniană, cu totul remarcabil, revelat de curând de o inscripție istriană[71].

Celălalt șef militar era βασιλεὺς Ῥημαξος. După D. M. Pippidi (în comentariul la r. 16–17 ale acestui decret), „Rhemaxos e un rege al geților din stânga Dunării; protectoratul de el exercitat asupra coloniilor grecești prelungește interesul dintotdeauna al căpeteniilor din Câmpia Munteană pentru Dobrogea, în general, și pentru porturile ei în particular. Limpede manifestat în cazul lui Dromichaites, care din această pricină poartă cu Lysimach un război din care iese biruitor (- - -), acest interes va culmina în zilele lui Burebista prin încercarea acestuia de a stăpâni durabil toate cetățile de pe țărmul de nord și de vest al Mării Negre, de la Olbia la Apollonia (- - -)”

Dintre alte informații remarcabile oferite de acest decret, reținem și prima mențiune a teritoriului rural al cetății Istros (r. 10, χώρα).

GEȚI ȘI DACI ÎN CARPAȚI ȘI LA DUNĂREA DE JOS

Spațiul Daciei în *Istoriile* lui Herodot

Vorbind despre fluviile din țara sciților, Herodot descrie mai întâi Istrul „cu cinci guri (IV, 47: πεντάστομος)”.

---

[70] Vezi D. M. Pippidi, *Les rois gètes et les colonies grecques de la Scythie Mineure,* în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino,* Paris, 1966, p. 763–770.

[71] Este vorba de o inscripție pe o foiță de plumb (probabil o *tabella defixionum*; datată în prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.), conținând o listă de nume (Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, BCH, 131, 2007, p. 400–404); cu acest prilej, autorii rețin prezența altor nume iraniene remarcabile: Ὑβρεῖς Ξέρξου la Apollonia Pontică (IGB, I^2, 458) și Φαρνάβαζος la Olbia (L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont,* 1966, nr. 98).

„Istrul, cel mai mare dintre toate fluviile pe care le cunoaştem, curge şi vara şi iarna mereu deopotrivă de mare, fiind dintre fluviile Sciției cel dintâi dinspre apus. Pricina că Istrul a ajuns cel mai mare fluviu este că şi alte râuri se varsă în el. Iată râurile care îi sporesc apele; prin ținutul Sciției curg cinci mari cursuri de apă. Pe unul sciții îl numesc *Porata*, elenii *Pyretos*, iar celelalte sunt: *Tiarantos*, *Araros*, *Naparis* şi *Ordessos*. Râul pomenit mai întâi, bogat în apă, avându-şi cursul spre răsărit, îşi împreună apele cu Istrul. Al doilea pomenit, Tiarantos, curge ceva mai spre apus şi este mai mic. Araros, Naparis şi Ordessos, curgând între acestea două, se varsă şi ele în Istru. Aceste râuri, izvorîte din pământ scit, măresc apele Istrului. Venind de la agatyrşi, fluviul Maris îşi uneşte de asemenea undele cu ale Istrului" (IV, 48)[72].

Aceste prețioase informații ridică şi mai multe probleme. Astfel, doar *Porata* sau *Pyretos* poate fi identificat cu Prutul. V. Pârvan considera că *Tiarantos* era numele râului Siret, iar *Ordessos* cel al Argeşului[73]; după altă părere, toate cele cinci râuri trebuie localizate în Moldova[74].

Totodată, Herodot mai menționează râul *Maris* (Μάρις), care poate fi identificat cu Mureşul[75]; această mențiune este asociată cu cea a agathyrsilor[76]. S-a tras în mod firesc concluzia că această semințe scitică (Ἀγάθυρσοι) trebuie localizată în Transilvania; din punct de vedere arheologic, caracteristic pentru ei este cimitirul de la Ciumbrud[77]. Descoperirile scitice sunt sugestive pentru legăturile cu lumea orientală (iraniană): spade scurte, denumite *akinakai* (la perşi, posedarea unui ἀκινάκης era chiar semn de distincție), descoperite în număr însemnat în Moldova (peste 50 de exemplare) şi Transilvania (36); vârfuri de săgeți cu două sau trei muchii, de fier sau bronz; aplice cruciforme, cu decor în stil animalier, pentru decorarea tolbelor de săgeți; oglinzi de bronz[78]. De asemenea, Herodot scria despre ei:

---

[72] Herodot (IV, 49) continuă cu prezentarea râurilor care se varsă pe partea dreaptă (între acestea este amintit şi un râu *Tibisis*; de comparat cu toponimul *Tibisca* din Moesia Inferioară, atestat, şase veacuri mai târziu, de Ptolemeu, III, 10, 6); apoi părintele istoriei adaugă: „Căci fluviul, începând de la celți – cei mai îndepărtați locuitori din Europa spre asfințitul soarelui [- - -] – străbate întreaga Europă. După ce a trecut prin toată Europa, se aruncă în coasta Sciției". Descrierea Istrului continuă şi în paragraful următor (IV, 50).

[73] V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice,* AARMSI, ser. III, t. I, mem. 1, Bucureşti, 1923, p. 3–31; vezi şi articolul nostru: *Originea numelui râului Argeş,* Argesis, 10, 2001, p. 21–23 (= *Contribuții,* I, p. 281–282).

[74] Vezi Al. Vulpe, *Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea tracă,* SCIVA, 31, 1980, 1, p. 5–11; idem, *Primele menționuni antice despre geto-daci în lumina unei analize istorico-arheologice,* RdI, 39, 1986, 9, p. 825–833.

[75] Cf. Strabo, *Geogr*., VII, 3, 13: „Prin țara lor [geților, dacilor] curge râul Marisos (Μάρισος), care se varsă în Dunăre".

[76] Agathyrsii sunt pomeniți de mai multe ori de Herodot în cuprinsul cărții a IV-a (48, 100, 102, 109, 119, 125). Numele şi l-ar trage de la *Agathyrsos*, fiul lui Heracles (IV, 10); Herodot menționează şi un rege al lor, *Spargapeithes* (IV, 76 şi 78), care era hotărât să se apere cu armele contra perşilor (IV, 25).

[77] S. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud,* AMN, 8, 1971, p. 11–36.

[78] V. Vasiliev, *Sciții agatirşi pe teritoriul României,* Cluj, 1980; vezi de asemenea Al. Vulpe, *Problema scitică în România,* în vol. *Identitate națională şi spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani,* Bucureşti, 2003, p. 113–133.

„Agathyrsii sunt lipsiți de energie şi foarte gingaşi. Ei poartă, cei mai mulți, podoabe de aur. Au în devălmăşie nevestele, ca să fie frați cu toții şi înrudindu-se, să nu mai existe la ei nici pizmuire, nici vrăjmăşie. Cât priveşte celelalte obiceiuri, se apropie de traci".

Lăsând la o parte informația de caracter anecdotic, reținem pe aceea că erau χρυσοφόροι: „purtători de aur". Dar până acum nu au apărut în aria Daciei morminte tumulare, precum cele din zona nord-pontică; nici cercetările arheologice nu au scos la iveală piese de aur, care să confirme aserțiunea lui Herodot. Legături cu lumea orientală se reflectă totuşi în ornamentarea coifurilor de aur de la Coțofeneşti (jud. Prahova) şi Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iaşi), datând însă dintr-o perioadă ulterioară (secolul al IV-lea a.Chr.) (v. *infra,* p 40 sq.). Mai este de reținut informația cum că agatysii se apropiau ca obiceiuri de traci. Probabil că ei reprezentau numai o pătură suprapusă (precum acei βασιλήιοι Σκύθαι, din aria nord-pontică), peste o populație locală (compară cu acei sciți γεωργοί; Herodot, IV, 18 şi 54), în care s-au topit treptat; totuşi ei au persistat ca o enclavă aparte, în răsăritul Transilvaniei, dar şi la sud şi răsărit de Carpați, până la cucerirea romană[79].

Geții în izvoarele greceşti

Prezentarea geografiei şi etnografiei spațiului istro-pontic în protoistorie, în strânsă legătură cu factorii etnici străini implicați în evenimente de durată sau importanță diferite, a prilejuit totodată izvoarelor (în cea mai mare parte greceşti) punerea în evidență a celor pe care istoriografia modernă îi defineşte cu termenul de autohtoni (de origine grecească: αὐτόχθονες).

Herodot, IV, 93: „Geții însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată robiți [de perşi], măcar că ei sunt cei mai viteji şi mai drepți dintre traci.
V, 3: „Neamul tracilor este cel mai numeros din lume, după acel al inzilor. Dacă ar avea un singur cârmuitor sau dacă tracii s-ar înțelege între ei, el ar fi de nebiruit şi cu mult mai puternic decât toate neamurile, după socotința mea. Dar acest lucru este cu neputință şi niciodată nu se va înfăptui. De aceea sunt aceştia slabi. Tracii au mai multe nume, după regiuni, dar obiceiurile sunt cam aceleaşi la toți, afară de geți, trausi şi cei care locuiesc la nord de crestomai"

Prima noțiune geografică consemnată, cu care grecii au luat contact, a fost fluviul *Istros*, la Hesiod, încă din secolul al VIII-lea a.Chr. (*Theogonia*, v. 339). Abia mai târziu, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, Hecateu din Millet (la Ştefan din Bizanț) menționează două populații din Dobrogea, crobizi şi trizi (tirizi), precum şi cetatea *Orgame* de lângă Istru[80].

---

[79] C. C. Petolescu, *Anthroponymie et histoire. Agathyrsus et Sardonius,* Dacia (N.S.), 50, 2006, p. 121–126.

[80] Vezi D. M. Pippidi, *DID,* I, p. 106–107. Hellanicos (mentiune indirectă, la Photios şi Suidas; vezi *Fontes,* I, p. 21) spune despre ei: „Cred în nemurire şi terizii şi crobizii. Ei spun că cei morți pleacă la Zamolxis şi că se vor reîntoarce. Din totdeauna ei au crezut că aceste lucruri sunt adevărate. Aduc jertfe şi benchetuiesc, ca şi cum mortul se va reîntoarce". Din paradoxograful lui Rohde (27) mai aflăm că „la crobizi este obiceiul să fie plâns copilul la naştere şi fericit omul la moarte". Iar de la

Cea mai veche informaţie despre geţi provine dintr-o tragedie pierdută a lui Sofocle, *Triptolemos* (fr. 457), reprezentată la Atena în anul 468 sau 467 a. Chr.[81]: „Şi Charnabon, care în timpurile de faţă domneşte peste geţi" (καὶ Χαρναβῶντος ὅς Γετῶν ἄρχει τὰ νῦν). Numele este considerat authentic tracic[82]; el poate fi nume propriu sau doar un titlu regal[83]. Un alt fragment, din tragedia aceluiaşi autor, *Eurypylos*, spune că linţoliul eroului a fost ţesut de femeile de la Dunăre, *Istrianidai*[84]; această ştire se numără printre cele mai vechi despre ţinutul îndepărtat de la Dunărea de jos.

Aceşti geţi erau constituiţi într-o puternică uniune tribală, căci au îndrăznit să reziste cu armele în faţa invaziei persane (v. *infra*).

Pe la anul 500 a.Chr., un dinast cu numele *Geta* (Γέτας, Γέτα; redat pe cinci monede de argint; 27–29 gr.) domnea asupra tribului edonilor, care locuiau pe malul drept al fluviului Strymon (ţinutul de la confluenţa cu Angites şi până la vărsarea acestuia în mare)[85]. S-ar crede că edonii au solicitat un dinast get din motive religioase, deoarece geţii erau renumiţi pentru pietatea lor[86]. Dacă acest personaj era într-adevăr un get, am putea căuta şi o altă explicaţie: după înfrângerea de către perşi, geţii au fost obligaţi să-l urmeze pe rege în expediţia din Sciţia (v. *infra*); ulterior, în Tracia a rămas o armată de ocupaţie, din ale cărei neamuri vor fi făcut parte şi geţii; prin protecţia marelui rege, un prinţ get a putut primi domnia asupra tribului trac al edonilor[87].

De la prima lor acostare în Pontul stâng, grecii au intrat în contact cu triburile trace trăind de-a lungul litoralului. Primii coloniştii ionieni s-au stabilit în chip paşnic, probabil cu consimţământul locuitorilor ţinutului dintre Dunăre şi Mare.

Aşa cum s-a remarcat, acest contact a fost acceptat reciproc, populaţiile trace (aristocraţia tribală) fiind interesate de comerţul cu grecii. Când ajunge în Thracia, Darius învinge pe odrysi şi triburile dinspre mare; dar întâlnesc o puternică uniune de triburi, cea a geţilor „nemuritori" care îndrăznesc să i se opună. Puterea lor a fost atunci probabil grav afectată, căci după încetarea stăpânirii persane în Thracia, ei intră sub dominaţia odrysilor, al căror regat se înindea până la Dunăre.

Phylarchos, autor din secolul al III-lea a.Chr., autor al unor *Istorii,* aflăm (cartea X) că „peste tracii numiţi crobizi s-a făcut rege Isanthes, care-i întrecea în desfrâu pe toţi cei din neamul său; era bogat şi frumos" (apud Athenaios ; vezi *Fontes,* I, p. 151, 723.). Crobizii sunt menţionaţi şi de Herodot (IV, 49).

[81] Despre personajul care urmează, vezi Zoe Petre, *Nemurirea regelui Charnabon,* în *Practica nemuririi,* Bucureşti, 2000, p. 21–69; despre data reprezentării piesei lui Sofocle, *ibidem,* p. 26.

[82] D. Detschew, *Die thrakische Sprachreste*[2]*,* Viena, 1976, p. 534.

[83] Zoe Petre, *op. cit.,* p. 21: „Oricum, nume comun sau nume propriu, e foarte probabil un nume tracic autentic".

[84] Eadem, *op. cit.,* p. 30.

[85] E. Babelon, *Traité de monnaies grecques et romaines,* II, 1, col. 1049 şi urm.; vezi Paul Perdrizet, *Géta, roi des Édones,* BCH, 35, 1911, p. 108–119.

[86] Idem, *op. cit,*, p. 109; vezi şi alte cazuri asemănătoare citate de P. Perdrizet (v. noa precedentă).

[87] Despre edoni, vezi Hristo M. Danov, *Tracia antică,* Bucureşti, 1976 (traducere de C. Velichi), p. 472 (indice).

Acceptarea acestei situații se datora probabil şi presiunii sciților, care îşi dispută dominația la Dunărea de jos cu regatul odrysilor.

În timpul războiului peloponesiac, în decursul căruia odrysii s-au implicat, alături de o tabără sau alta, geții se află alături de ei. Un şef militar al geților se înverdniceşte chiar de menționea lui Sofocle (*Charnabon*; v. *supra*).

Istoria geților sud-dunăreni este pe de altă parte bine cunoscută prin cercetările arheologice; se pot cita descoperirile din necropola şi aşezarea de la Enisala, datând din secolele V-IV. a.Chr. Din prima jumătate a secolului al IV-lea datează mormântul princiar de la Agighiol (jud. Tulcea), conținând un bogat inventar (între altele, un coif de argint), aparținând unei căpetenii getice[88].

Odată cu ridicarea Macedoniei sub regele Filip al II-lea, ținuturile de la Dunărea de jos intră din nou în atenția istoricilor; acesta opreşte o încercare a sciților de a trece în masă la sud de Dunăre. Mai mult sau mai puțin efectivă, stăpânirea macedoneană se întinde până la Dunărea de jos; o campanie a regelui Alexandru peste Dunăre ne prilejuieşte prima mențione a geților de la nord de fluviu (v. *supra,* p. 22–23). Aceştia formau probabil o uniune de triburi cuprinzând Câmpia Română; căci peste patru decenii aflăm iarăşi despre ei că au în frunte un rege, pe Dromichaites, care îl înfruntă pe regele Lysimach şi-l capturează. Crearea unei asemenea puteri militare ar fi imposibil de conceput la sud de Dunăre, unde Lysimach ocupă nişte locuri întărite (τὰ φρούρα), probabil cu un teritoriu în jur, pe care Dromichaites le solicită şi le obține de la Lysimach; el îşi recupera astfel teritoriul de peste Dunăre, probabil cel dintre Dunăre şi Mare. Fără îndoială, un urmaş al acestuia a fost Rhemaxos, care, pe la anul 200 îşi întindea protecția asupra cetăților greceşti din Dobrogea.

Aşa cum reiese din izvoare, formațiunile conduse de aceşti basilei geți – Dromichaites, posibil Zalmodegicos, sigur Rhemaxos – cuprindeau teritorii de o parte şi de alta a Dunării; este posibil ca ei să reprezinte (cu unele lacune) chiar o succesiune cronologică. Este de asemenea proabil ca nucleul inițial al acestor mici regate să se fi aflat pe partea dreaptă a Dunării; față de expansiunea unor puteri străine, care intenționau să facă din Istru o frontieră naturală (perşii, tracii odrysi, macedonenii), şefii militari geți au creat din teritoriul Munteniei baza stăpânirii lor. Totodată, stăpânirea malului drept al Dunării explică interesul lor pentru cetățile greceşti de pe litoralul pontic; de altfel, chiar acestea preferau asemenea „protecție" mai îndepărtată, deci mai puțin stânjenitoare (în locul amenințării unor formațiuni estorcatoare, precum cea a tracilor conduşi de Zoltes).

Dacii, o mlădiță a geților

Despre neamurile din arcul carpatic, încă departe de marile evenimente ale istoriei, nu avem încă ştiri coerente. Evident, definerea etnică a acestei populații trebuie să fie şi ea veche, dacii făcând parte, alături de geți, din seminția nordică (carpato-dunăreană) a tracilor. Dacă nu sunt menționați de Herodot, aceasta se poate datora faptului că, la data când acesta îşi scria *Istoria,* ei se aflau sub dominația

[88] D. Berciu, EAIVR, I, p. 41, s.v.

sciților agathyrsi. De altfel, simpla mențiune a geților, între diferite neamuri tracice, lasă să se presupună și existența în spațiul carpatic a dacilor, ca *ethnos* aparte.

Mai târziu, peste Transilvania și ținuturile învecinate s-a abătut migrația celților, care și ei s-au stabilit acolo temeinic, pentru cel puțin două veacuri; ei au acționat ca o forță inhibatoare pentru populația autohtonă, chiar dacă au fost și purtători ai unor elemente de civilizație materială. Autohtonii au fost împinși spre munte; astfel, ca o populație de munteni, vor fi percepuți dacii și mai târziu, de către romani[89].

O problemă este dacă la *daci* se referă mențiunea, dintr-o comedie a lui Menandros, *Georgios* („Agricultorul"; 33), a unui sclav, Δᾶος (pe la anul 300). Pe la mijlocul secolului al III-lea, acest nume apare în *Zeloteros* („Geloasa"; V, 67–68) a lui Herondas. Către mijlocul secolului al II-lea a.Chr., numele apare în comediile lui Terentius (comediile sale au fost inspirate de Menandros); o afirmație a unui *Davos* ne dă de gândit: *amicus summus meus et popularis Geta* („Geta, cel mai bun prieten și compatriotul meu") – ceea ce arată că *Geta* și *Davos* nu sunt doar nume etnice, ci și că purtătorii lor aparțineau aceluiași popor (vezi și Trogus Pompeius, *infra*). Probabil că un număr important de geți și daci căzeau victime ale conflictelor cu vecinii mai puternici (macedoneni, celți, sciți) și luau calea piețelor de sclavi din lumea greacă[90].

Altfel, dacii apar menționați abia de Frontinus (scriitor din secolul I p.Chr.), autor al unor *Strategemata*, care ne informează (II, 4, 3) despre luptele purtate de Minucius Rufus (consul în anul 110 a.Chr., apoi proconsul al Macedoniei, 106–109) cu scordiscii și dacii; acesta a repurtat un triumf asupra scordiscilor (Velleius Paterculus, II, 8, 3; vezi și Titus Livius, *Ab Urbe condita,* periochae, LXV)[91]. Probabil că dacii s-au asociat cu scordiscii la un atac împotriva provinciei Macedonia.

Următoarea informație despre o ispravă a dacilor datează abia din anul 74 a.Chr. L. Annaeus Florus (a trăit și a scris în vremea împăraților Traian și Hadrian; autor al unor *Epitomae,* I, 39, 6), scrie: *Curio Dacia tenus venit, sed tenabras saltuum expavit.* C. Scribonius Curio a fost guvernator al Macedoniei (între 75–72)[92]; el a respins desigur o invazie a dacilor și i-a urmărit până la Dunăre – pe care n-a îndrăznit s-o treacă, din cauza codrilor întunecoși; probabil că dacii s-au asociat la un atac al dardanilor, asupra cărora Curio a triumfat în anul 72 (vezi încă: T. Livius, *periochae*, XCV: *C. Curio proconsul Dardanos in Thracia domuit*; Eutropius, VI, 2: *is Dardanos vicit et usque ad Danubium penetravit;* Festus, VII: *Dardanos et Moesos Curio pro consule subegit et primus Romanorun ducum ad Danuvium usque pervenit*).

---

[89] Vezi *infra,* p. 95, 108.

[90] Știrea este întărită de doi autori greci, cunoscători probabil și ai altor izvoare grecești (care nu au ajuns până la noi): geograful Strabo (VII, 3, 2: „Socot că ei se numeau în vechime davi; de aici și numele de sclavi *Geta și Davos* – Γέται καὶ Δάοι") și gramaticul Herodian (pe timpul împăratului Marcus Aurelius; vezi *Fontes,* I, p. 626).

[91] Despre acest personaj, vezi Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 36.

[92] Vezi *ibidem,* p. 37–38.

O informație prețioasă deținem de la Trogus Pompeius (apud Iustinus, XXXII, 3, 16):

> „Şi dacii sunt o mlădiță a geților *(Daci quoque suboles Getarum sunt)*. Aceştia, în vremea regelui *Oroles*, se luptaseră fără succes împotriva bastarnilor şi de aceea, ca pedeapsă pentru slăbiciunea arătată, au fost siliți, din porunca regelui, ca atunci când voiau să doarmă, să pună capul în locul picioarelor şi să facă soțiilor lor serviciile care mai înainte acestea obişnuiau să le facă lor. Această pedeapsă a fost înlăturată numai după ce prin vitejia lor au şters ruşinea pe care şi-au atras-o în războiul de mai înainte".

Dincolo de anecdota relatată, Trogus ne-a transmis două ştiri foarte importante. Prima este că dacii sunt înrudiți cu geții. Un alt autor, geograful Strabo (contemporan cu Trogus), ne informează de asemenea că „dacii au aceeaşi limbă cu geții" (ὁμόγλωτοι δ' εἰσὶν οἱ Δάκοι τοῖς Γέταις)[93] ; tot Strabo (VII, 3, 10) ne mai informează că geții vorbeau aceeaşi limbă cu tracii (ὁμόγλωτος τοῖς Θρᾳξὶν ἔθνος)[94].

Cealaltă informație furnizată de Trogus reprezintă prima mențiune a unui nume de rege dac: *Oroles.* Unii istorici datează acest moment în jurul anului 200[95]; dar alții preferă o datare mai târzie[96].

Tot de la Trogus Pompeius (apud Iustinus, prologul cărții a XXXII-a) deținem o ştire pe care preferăm a o reda în contextul său:

> „Regele Filip [al V-lea] s-a îndepărtat cu sufletul de romani, din cauza cetăților pe care i le luaseră; din această cauză a omorât pe Demetrius, unul din cei doi fii ai săi, şi a atâțat pe bastarni, care au încercat să treacă în Italia. Apoi s-a vorbit, făcându-se o digresiune, despre situația din Illyricum: cum gallii, care ocupaseră Illyricum, s-au întors iarăşi în Gallia; s-a mai vorbit despre originea pannonilor şi creşterea puterii dacilor sub regele Rubobostes" *(Regis Philippi propter ablatas sibi civitates alienatus in Romanos animus, et ob hoc alter filiorum Demetrius occisus, concitatique ab eo Basternae transire conati in Italiam. Inde in excessu dictae res Illyricae: ut Galli, qui occuparant Illyricum, rursus redierunt in Galliam; originesque Pannoniorum et incrementa Dacorum per Rubobosten regem).*

Acest *prologus* consemnează câteva evenimente petrecute pe când domnea în Macedonia Filip al V-lea (221–179); din acest motiv, o serie de istorici plasează domnia regelui Rubobostes în jurul anului 200[97]. Acestor autori nu le-a scăpat

---

[93] Diferența dintre geți şi daci nu este pur formală. Geograful Strabo informează (VII, 3, 12): „Căci [autorii] îi denumesc pe unii daci, iar pe alții geți. Geții sunt cei care se întind spre Pont şi spre răsărit, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania şi spre izvoarele Istrului"; VII, 3, 13: „Ei (romanii) numeau Danubius partea superioară a fluviului şi cea dinspre izvoare până la cataracte. Ținuturile de aci se află, în cea mai mare parte, în stăpânirea dacilor. Partea inferioară a fluviului, până la Pont – de-a lungul căreia trăiesc geții – ei o numesc Istru. Dacii au aceeaşi limbă ca şi geții".

[94] Această identitate este sugerată chiar şi de Herodot; după ce menționează pe „geții care se cred nemuritori" (IV, 93 şi 94), continuă despre ei numindu-i traci (IV, 94 şi 95).

[95] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité,* Bucureşti, 1945, p. 45–46; idem, în *Istoria României,* I, 1960, p. 243.

[96] Vl. Iliescu, *Wann lebte König Oroles? Zu Iustin 32, 3, 16,* AU Bucureşti, Limbi clasice, 19, 1970, p. 9–15. Vezi mai nou şi D. Dana, Dacia (N.S.), 51, 2007, p. 233–239 (consideră că numele autentic este *Rholes*, fiind vorba de regele aliat al romanilor, menționat de Cassius Dio (51, 24, 7 şi 26, 1); numele este atestat acum şi epigrafic (*Rola;* RMD, III, 184).

[97] C. Brandis, RE, III, 1899, col. 2003; C. Daicoviciu, *Rubobostes = Burebista?,* AMN, 6, 1969, p. 459–463; I. Glodariu, *Bemerkungen über einen Dakerkrieg,* AMN, 7, 1970, p. 501–505. Vezi

desigur faptul că *Rubobostes*[98] ar fi o metateză (iar nu o „formă coruptă"), în loc de Burebista. Pentru alți autori, această echivalență este sigură[99]; prin urmare, ştirea ar privi abia expansiunea dacilor pe timpul marelui rege Burebista.

Arheologia Daciei protoistorice

Lipsa cvasi-totală a izvoarelor scrise pentru teritoriul Daciei protoistorice este compensată suficient de cercetările arheologice. În termeni arheologici, perioada cu care începea expunerea noastră este definită ca sfârşitul epocii *Hallstatt*; cea de-a doua epocă a fierului (numită de regulă cu un termen propriu arheologiei celtice, *Latène*) începe mai devreme în ținuturile sud-carpatice, mai apropiate de lumea greacă (circa 450 a.Chr.) şi mai târziu (pe la circa 300) dincolo de munți. Roata olarului îşi face cunoscută apariția mai întâi în teritoriul dintre Dunăre şi Mare (cel mai devreme la sfârşitul secolului al VII-lea), dar şi mai departe pe cursul Dunării, la Alexandria (jud. Teleorman), Gogoşu şi Eşelnița (jud. Mehedinți)[100].

În zona de la sud de Carpați, documentarea este cea rezultată în special din cercetarea necropolelor, plane şi tumulare, de incinerație (grupul Ferigile). Uneori, mormintele au oferit şi descoperiri fastuoase, precum mormântul unui călăreț de la Peretu; din situri arheologice necunoscute au mai ieşit coiful de aur de la Coțofeneşti (jud. Prahova), rhytonul de la Poroina (jud. Mehedinți) şi piesele din aşa-zisul tezaur de la Craiova (v. *infra*). De asemenea, s-au cercetat câteva fortificații, cele mai semnificative fiind cele de la Coțofenii din Dos şi Bucovăț (jud. Dolj) şi de la Zimnicea, pe Dunăre[101].

Peste munți, în Transilvania, arheologia funerară este aproape unica sursă de informare. Cel mai bine cunoscut este grupul Ciumbrud (după localitatea omonimă din jud. Alba)[102], datat în secolele VI–V a.Chr. Unii arheologi îl atribuie agathyrsilor, ramura occidentală a sciților; Herodot (IV, 48) notează că de la aceştia izvorăşte râul *Maris* (Mureş). Ritul înhumației îi deosebeşte nu numai față de geții de la sud de Carpați, dar şi de alți practicanți ai acestui rit de pe teritoriul Transilvaniei. De reținut descoperirea unor pumnale de fier de tip *akinakes*; cu totul remarcabilă este descoperirea unei asemenea arme la Firminiş (com. Mirşid,

---

Al. Vulpe, *Despre un pasaj din Istoriile Filipicae ale lui Pompeius Trogus. O contribuție arheologică,* în Memoriile Secției de Ştiințe istorice şi Arheologie, seria IV, tom. XXIII, 1998, p. 181–187.

[98] Numele *Rubobostes* ar putea fi totuşi autentic; într-o inscripție din anul 227 p.Chr. de la Novae (Moesia Inferior), conținând numele membrilor unui colegiu dionisiac, apar şi doi daci: *Cresce(n)s Deceb(ali)* şi *Val(erius) [Rub?* sau *Bur?]ọbusta* (CIL, III, 6150 = 7437 ; IDRE, II, 327).

[99] Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trogus Pomp. Prol. XXXII,* StCl, 10, 1968, p. 115–122; V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World,* Konstanz, 2000, p. 230–236; K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 78. Vezi şi M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, p. 168.

[100] Al. Vulpe, în *Istoria Românilor,* I, 2001, p. 464–465.

[101] Vezi N. Conovici, *Aşezări fortificate şi centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n. – I e.n.),* Istros, 4, 1995, p. 71–80.

[102] Vezi tratarea sintetică: Al. Vulpe, Eugenia Zaharia, EAIVR, I, 1994, *s.v.* (cu bibliografia esențială).

jud. Sălaj), având o teacă cu ornamente specifice pentru aria scitică nord-pontică[103].

La răsărit de Carpați, influența greacă a fost mai puternică în partea de sud, unde s-au făcut descoperiri de amfore datând încă din secolul al VI-lea a.Chr. Probabil acesta este teritoriul în care agathyrsii interzic altor sciți, care fugeau din calea perşilor, să intre, după cum ne informează Herodot (IV, 125). Din secolele VI–V datează complexul fortificat de la Stânceşti, format din două cetăți[104]; alte cetăți, din secolul al IV-lea, s-au descoperit la Cotnari (jud. Iaşi)[105], Buneşti-Avereşti (jud. Vaslui)[106] şi Butuceni (pe Nistrul mijlociu)[107]. Se consideră că grupul de morminte de înhumație din Moldova ocupă o poziție intermediară între grupul Ciumbrud din Transilvania şi cele de la răsărit de Prut. Existența unor formațiuni politice este sugerată de unele descoperiri de piese de caracter princiar, precum coiful (alături de alte piese de podoabă) de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iaşi)[108] sau diadema de aur din aşezarea de la Buneşti (jud. Vaslui)[109].

În cursul primei jumătăți a secolului al III-lea, o serie de aşezări fortificate din spațiul extracarpatic sunt părăsite: în Oltenia (Coțofeni, Bâzdâna), în Muntenia, Moldova (Stânceşti, Brăhăşeşti, Arsura, Moşna), Basarabia (Butuceni, Mateuți) şi chiar în Dobrogea (Mahmudia). La fel se întâmplă şi cu necropolele; dispar şi mormintele fastuoase. Aceasta înseamnă că s-au produs evenimente importante în viața populației, unele datorită unor factori din afară. Continuitatea vieții umane se constată totuşi în unele situri; astfel, la Zimnicea, sunt sugestive rezultatele cercetărilor din necropolă (secolele IV-I a.Chr.); viața continuă şi la Buneşti-Avereşti, aproximativ până la instalarea în zonă a culturii Poieneşti-Lukaševka.

În Transilvania, transformări importante sunt determinate de pătrunderea celților. Se constată existența a două importante grupuri celtice: în bazinul Mureş-Târnave şi în bazinul Someşului; alte grupuri celtice s-au identificat în zona Crişanei (pe Barcău şi Crasna, apoi pe Crişuri şi Mureşul inferior). Siturile celtice sunt reprezentate deopotrivă de aşezări şi necropole. Probabil că, sub presiunea cuceritorilor celți (în mormintele lor abundă armele), populația băştinaşă s-a retras mai spre munte; dar există şi dovezi ale convieţuirii (spre exemplu la Ciumeşti sau Moreşti-„Podei").

Imaginea noastră asupra arheologiei Daciei protoistorice se completează prin tratarea altor trei aspecte aparte:

---

[103] Al. Vulpe, EAIVR, II, 1996, p. 147, *s.v.*

[104] A. Florescu, DIVR, p. 551, *s.v.*; A. Florescu, Marilena Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a.Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani),* Târgovişte, 2005.

[105] C. Preda, EAIVR, I, p. 365–366, *s.v.*

[106] M. Babeş, EAIVR, I, p. 224–225, *s.v.*

[107] M. Babeş, EAIVR, I, p. 231–232, *s.v.*

[108] M. Petrescu-Dâmbovița, A. László, EAIVR, I, p. 166–168, *s.v.*

[109] *Supra,* nota 106.

Argintăria geto-dacică

Sub influența civilizației grecești (deopotrivă dinspre coloniile pontice și dinspre sud), ca și a lumii tracice (din care geto-dacii făceau parte, etnic și lingvistic), se dezvoltă o artă având ca scop manifestarea puterii militare și etalarea poziției civile. Este vorba de un șir de tezaure de factură și apartenență princiară, datând din secolulul al IV-lea a.Chr.: unele s-au descoperit la sud de Dunăre – la Agighiol (jud. Tulcea), Borovo, Letnița, Rogozen și Vrața (în nordul Bulgariei de azi); altele la nord de Dunăre – cum sunt inventarul mormântului de la Peretu (jud. Teleorman; fig. 1/2) și tezaurul descoperit în apropiere de Craiova. Ele conțin piese de „echipament de paradă" (coifuri, cnemide), piese de harnașament (aplice, falere), vase (fiale, cupe, *rhytoi* – unul dintre cele mai interesante este rhytonul de la Poroina, jud. Mehedinți; fig. 3/3–4). La acestea se adaugă două descoperiri excepționale de piese de aur: coifurile de la Coțofenești (com. Vărbilău, jud. Prahova; fig. 1/1) și Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași), precum și diadema de la Buneşti (jud. Vaslui), aparținând unui orizont geto-scitic. Ele sunt realizările unor meșteri argintari itineranți, conținând motive din civilizațiile cu care erau în contact – cea greco-tracă și cea scitică[110].

Aceste manifestări ale unei arte „princiare" încetează odată cu declinul acestei arte în însăși lumea tracică, consecință poate și a înaintării dominației macedonene spre Dunărea de jos. Urmează apoi, pentru cel puțin două secole, prezența stânjenitoare a celților în zona de la Dunărea de mijloc și la sud de Munții Balcani (regatul de la Tylis).

Un alt moment de afirmare a artei argintului coincide cu perioada de maximă dezvoltare a civilizației geto-dacice; ea este reprezentată prin cel puțin 100 de tezaure de piese de argint, cele mai multe datând din secolul I a. Chr. [111].

Descoperirile reprezentative sunt piese de port și de podoabă (fibule, falere, brățări, colane – *torques,* lanțuri, pandantive, aplice), uneori asociate cu vase (boluri, cupe cu picior) și chiar cu monede (tetradrahme de Thasos, drahme de Apollonia și Dyrrhachium, denari romani republicani); se pot cita astfel tezaurele de la Poiana (jud. Gorj), Bălănești (jud. Olt), Coada Malului (jud. Prahova), Herăstrău (București), Lupu și Săliștea (jud. Alba), Sărăcsău Nou (jud. Bihor), Sâncrăieni (jud. Harghita), Senereuș (jud. Mureș), Surcea (jud. Covasna) etc. Ele sunt operele unor meșteri fie itineranți, fie chiar și stabili (cum arată descoperirile de la Radovanu, jud. Ilfov; Pecica, jud. Arad; Costești și Ardeu, jud. Hunedoara; Surcea, jud. Covasna; Tășad, jud. Bihor).

---

[110] Despre argintăria traco-getică, vezi îndeosebi: R. Florescu, *L'art des Daces,* București, 1968; D. Berciu, *Arta traco-getică,* București, 1969; M. Babeș, în EAIVR, I, p. 91–92, s.v. *argint*.

[111] În afară de lucrările citate la nota precedentă, vezi: D. Popescu, *Tezaure de argint dacice,* în BMI, 40, 1971, 4, p. 19–32 și 41, 1972, 1, p. 5–22; K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde,* Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 127–168; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice,* București, 1976 (catalogul pieselor de la Muzeul Național de Istorie). vezi încă: D. Spânu, *Piesele de orfevrărie din Dacia din secolele II a.Chr. – I p.Chr.,* SCIVA, 57, 2006, p. 187–200.

Aurul dacilor

În această privință, informațiile de care dispunem sunt legate aproape exclusiv de episodul capturării de către romani, la sfârşitul războiului dacic al împăratului Traian, a tezaurului regal; împrejurările sunt narate de istoricul Cassius Dio (LXVIII, 14, 4–5) şi sunt identificate în două scene de pe Columna lui Traian (CXXIV şi CXXXVIII). Proporțiile fabuloase ale acestei capturi sunt communicate de un autor târziu, Ioannes Lydus (pe baza informațiilor medicului Criton, participant la război) (vezi cap. III, p. 232).

Aceste informații au fost completate în anii din urmă de câteva descoperiri întâmplătoare. Este vorba în primul rând de recuperarea de la „căutătorii de comori" a 16 brățări de aur[112], care ca formă şi execuție se aseamănă cu cele de argint. La acestea se adaugă descoperirea – încă în cursul evului mediu, în secolul al XIX-lea şi în ultimii ani ai secolului abia încheiat – a unor bogate loturi de monede de aur purtând cunoscuta dar enigmatica legendă ΚΟΣΩΝ[113]. Astfel, se poate accepta ideea că tezaurul regal dacic era rodul unor acumulări îndelungate ale diferiților regi, adunate probabil încă de pe timpul lui Burebista în *basileia* din Munții Orăştiei[114]. Lipsa cvasi-totală a aurului în descoperirile arheologice (spre deosebire de obiectele de argint) s-ar datora faptului că acest metal era monopol regal. Mai normal este a admite că, fiind utilizat la confecționarea unor obiecte de podoabă, care erau apanajul aristocrației, cele mai multe au căzut în mâna cuceritorilor, ca pradă sau prin estorcare; doar unele, ascunse probabil înainte de încleştarea finală, au rămas tăinuite aproape două milenii, până când hazardul le aduce la lumină, ajungând într-un muzeu[115].

---

[112] Piesele, încă inedite, se păstrează acum în tezaurul Muzeului Național de Istorie din Bucureşti.

[113] Vezi cap. II al acestei cărți, p. 95, notele 110–111.

[114] Vezi Emil Moscalu, *Vechimea tezaurului geto-dacilor luat de romani la 106 e.n. în timpul regelui Decebal,* Hierasus, 7–8, 1989, p. 201–216.

[115] Este cazul unui număr de 16 brățări de aur, aflate acum în custodia Muzeului Național de Istorie (Bucureşti); cercetarea lor primară a determinat deja o bogată bibliografie (care ne-a fost comunicată de dr. Alexandru Bădescu): M. Ciuta şi G. Rustoiu, *Considerații asupra unui complex descoperit în proximitatea Sarmizegetusei Regia. Un experiment arheologico-judiciar – Considerations regarding an archaeological context discovered at Sarmizegetusa Regia. An archaeological-forensic experiment*, în *Combaterea criminalității contra patrimoniului arheologic european – Combating the criminality against the European archaeological heritage* (ed. Aug. Lazăr, B. Deppert-Lippitz, P. G. Ferri, S. Alămoreanu, M. Ciuta, A. Condruz, Gh. Anghel, A. Gach, K.H. Kind, G. L. Nanni, E. Oberländer-Târnoveanu, S. Paskvali şi M. Trzciński), Bucureşti, 2008, p. 177–202; B. Deppert-Lippitz, *Spirale dacice din aur din Munții Orăştiei – The Dacian gold spirals from the Orăştiei Mountains – Dakische Goldspiralen aus den Orăştie Bergen*, în *Combaterea criminalității...,* p. 203–288; E. Oberländer-Târnoveanu, B. Constantinescu, *Analize de suprafață şi compoziționale privind autenticitatea unor brățări plurispiralice de aur din secolele II–I a. C. descoperite în zona Sarmizegetusa Regia prin acțiuni ilegale de detectare: explorarea limitelor expertizei de tip clasic şi modern în cazul obiectelor arheologice*, în *Combaterea criminalității*, p. 289–326; B. Constantinescu, R. Bugoi, V. Cojocaru, R. Simon, D. Grambole, F. Munnik, E. Oberländer-Târnoveanu, *Micro SR-XRF and micro-PIXE applied in archaeological gold authentication – the case of Carpathian gold and of the Dacian bracelets*, în *Beam interactions with materials and atoms*

Monetăria geto-dacă

Treptat, monedele macedonene (ale regilor macedoneni, mai târziu cele din Macedonia Prima) şi ale cetăților greceşti (Apollonia, Dyrrhachium, insula Thasos) n-au mai reuşit a acoperi nevoile de schimb ale societății geto-dace; cu timpul, aceste monede au început a fi imitate de basileii geți[116]. Dintre cele mai frecvente sunt imitațiile după monedele regelui Filip al II-lea (pe avers capul lui Zeus, pe revers un călăreț). Cele din partea de nord-vest a Daciei (poate aparținând celților) sunt dintre cele mai bine realizate; ulterior se ajunge la o schematizare a efigiilor, cum se întâmplă cu tezaurul de la Răduleşti (jud. Hunedoara) sau cel de la Vârteju (jud. Ilfov). În general, aceste tezaure sunt alcătuite din nominal mare (tip tetradrahme); monedele divizionare se numără printre raritățI (astfel, tezaurul de la Optăşani, jud. Olt, este compus din 93 de piese, dintre care 11 sunt drahme[117]).

Trebuie reținut că aceste monede se găsesc uneori în asociere cu tezaure de obiecte de argint, precum în cele de la Sâncrăieni (jud. Harghita; monede din Dyrrhachium şi Thasos) şi Herăstrău (Bucureşti; monede thasiene).

Încă de la sfârşitul secolului al II-lea a.Chr. au pătruns în Dacia monedele republicii romane [118]; acestea vor înlocui treptat monedele macedonene şi greceşti, apoi chiar emisiunile autohtone. Moneda republicană (piese de argint, *denarii*) a cunoscut o difuziune fără precedent; unele piese au fost chiar imitate local, aproape perfect, încât este greu a fi deosebite de originale. Sunt sugestive în acest sens descoperirile de stanțe monetare de la Tilişca (jud. Sibiu) şi Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Rhegia). Se cunosc astfel pe teritoriul Daciei circa 200 de tezaure monetare şi numeroase piese izolate, însumând în total peste 25 000 de monede[119].

Proceedings of the 9th European, Conference on Accelerators in Applied Researches and Technology, Florence, Italy, September 3–7 2007 (ed. H. H. Andersen, M. B. Breese, C. Trautmann şi I. Vickridge, Florența, 2008, p. 2325–2328); B. Constantinescu, R. Bugoi, V. Cojocaru, R. Simon, D. Grambole, F. Munnik, E. Oberländer-Târnoveanu, *Elemental analysis through X-ray techniques applied in archaeological gold authentication – the case of Transylvanian gold and of the Dacian bracelets*, în Spectrochimica Acta Part B 64, 2009, p. 1198–1203; B. Constantinescu, R. Bugoi, V. Cojocaru, E. Oberländer-Târnoveanu, D. Ceccato, Th. Calligaro, J. Salomon, C. Ionescu, D. Pop, *Dacian bracelets and Transylvanian gold: Ancient history and modern analysis*, în Archeosciences. Revue d'Archéométrie, 2010 (sub tipar).

[116] Pentru problemele monetăriei geto-dacice, vezi îndeosebi: Oct. Iliescu, *Istoria monetei în România,* Bucureşti, 2002; C. Preda, *Monedele geto-dacilor,* Bucureşti, 1973; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană,* Bucureşti, 1973; Carmen Maria Petolescu, *La circolazione monetaria nello spazio geto-dacico,* în vol. *I Daci,* Milano, 1999, p. 99–103; vezi şi articolul sintetic *monedă* din EAIVR, III, 2000, p. 94–100, semnat de C. Preda şi Eugen Nicolae; C. Preda, *ENAR*, Bucureşti, 2008, p. 192–196.

[117] Carmen Maria Petolescu, în Cercetări numismatice, 3, 1980, p. 11–32.

[118] C. Preda, *ENAR*, p. 247 şi urm.

[119] C. Preda, *ENAR*, p. 249.

REGELE BUREBISTA ŞI EPOCA SA[120]

Pentru început, considerăm util a face o prezentare a izvoarelor scrise:

1) Primele şi cele mai complete informaţii le deţinem din *Geographica* lui Strabo (VII, 3, 11):

„Lăsând la o parte trecutul îndepărtat al geţilor, întâmplările din vremea noastră sunt următoarele: Ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul *Boirebistas* (Βοιρεβίστας ἀνὴρ Γέτης) l-a înălţat atât de mult prin exerciţii, abţinere de la vin şi ascultare faţă de porunci, încât, în câţiva ani, a făurit un stat puternic şi a supus geţilor cea mai mare parte din populaţiile vecine. Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi jefuind Thracia − până în Macedonia şi Illyria − a pustiit pe celţii care erau amestecaţi cu tracii şi cu illirii şi a nimicit pe de-a întregul pe boii aflaţi sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci. Spre a ţine în ascultare poporul, el şi-a luat ajutor pe Deceneu, un bărbat vrăjitor (Δεκαίνεος ἀνὴρ γόης) care rătăcise multă vreme prin Egipt, învăţând acolo unele semne de proorocire, mulţumită cărora susţinea că tălmăceşte voinţa zeilor. Ba încă de un timp fusese socotit şi zeu, aşa cum am arătat când a fost vorba despre Zalmoxis. Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau [geţii], este şi faptul că ei s-au lăsat înduplecaţi să taie viţa de vie şi să trăiască fără vin. Cât despre *Boirebistas*, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmaşii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmiţând puterea în mai multe părţi. De curând când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărţită în cinci state. Atunci, însă, stăpânirea se împărţise în patru. Astfel de împărţiri sunt vremelnice şi se schimbă când într-un fel, când într-altul “.

2) Dio Chrisostomos, *Discursuri,* XXVI, 4–5:

„Oraşul boristeniţilor (πόλις τῶν Βορυστενιτῶν) nu mai are o mărime potrivită cu vechea sa glorie, din pricina deselor cuceriri şi a războaielor. Deoarece este aşezat de atâta vreme în mijlocul barbarilor, şi chiar în mijlocul celor mai războinici, [oraşul] este mereu hărţuit de războaie şi a fost adeseori cucerit [de duşmani]. Ultima şi cea mai îndelungată cucerire [a avut loc] nu mai departe de acum o sută cincizeci de ani. Geţii au luat atât oraşul Borystene, cât şi alte cetăţi aşezate pe ţărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia. Din această cauză, situaţia grecilor care locuiesc pe aci este foarte nefericită. Nu s-a mai înfiinţat nici o colonie sau aceasta a avut loc într-o măsură foarte redusă, majoritatea barbarilor unindu-se între ei pentru a se revărsa asupra acestor [cetăţi]. Multe din cuceriri s-au făcut în locuri diferite ale teritoriului locuit de greci, care se întinde pe multe regiuni. După ce au fost cuceriţi în vremea de demult, borysteniţii şi-au reînfiinţat oraşul. [De data aceasta] au avut, pe cât socot, încuviinţarea sciţilor, care aveau nevoie de negoţul şi navigaţia grecilor. Căci grecii încetaseră de a mai veni cu corăbiile, odată ce oraşul fusese devastat, deoarece nu aveau oameni de aceeaşi limbă care să-i primească, iar sciţii înşişi nu se învredniceau şi nu se pricepeau să-şi rânduiască negoţul în felul grecilor. Un semn al ruinii este starea cea proastă a construcţiilor şi restrângerea oraşului la un teritoriu mic”.

---

[120] Bibliografia generală esenţială: R. Vulpe, *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dac,* SC Piteşti, I, 1968, p. 33–55 (vezi şi varianta franceză: *Le Gète Burébista, chef de tous les Géto-Daces,* în *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 39–61); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972; idem, în DIVR, 1976, p. 116–117, s.v. *Burebista*; I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2]*,* Bucureşti, 1977; idem, în EAIVR, I, p. 225–228, s.v. *Burebista.*

3) Iordanes, *Getica,* 67:

„Apoi, în timpul domniei la goți a lui *Buruista*, a venit în *Gothia* Dicineus, pe vremea când Sylla a pus mâna pe putere la Roma. Primindu-l pe *Dicineus*, Buruista i-a dat o putere aproape regală. După sfatul acestuia, goții au început să pustiască pământurile germanilor pe care acum le stăpânesc francii" *(Dehinc regnante Gothis Buruista Dicineus venit in Gothiam, quo tempore Romanorum Sylla potitus est principatum. Quem Dicineum suscipiens Buruista dedit et pene regiam potestatem, cuius consilio Gothi Germanorum terras, quas nunc Franci optinent, populati sunt).*

4) Decretul cetățenilor din Dionysopolis pentru Acornion, fiul lui Dionysios: V. Latyšev, în Jurnal Ministerstva narodnogo prosvestenija, Moscova, 1896, 1, p. 1–19; E. Kalinka, *Antike Denkmler in Bulgarien.* Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Schriften der Balkankomission. Antiquarische Abteilung, Bd. 4, Wien, 1906, p. 86–94, nr. 95; W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*[3], Leipzig, 1917, nr. 762; M. Holleaux, RÉA, 1917, p. 252–254 (= idem, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques,* I, Paris, 1938, p. 285–287); Ad. Wilhelm, *Neue Beitrge zur griechischen Inschriftenkunde.* Sitzungsbericht der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosoph.-hist. Klasse, I, 6, 1921, p. 36–39; IGR I, 662; IGB, I[2], 13.

[- - -

[σ]τα πρεσβευτὴς καὶ συντυχὼν αὐτῷ τῆς Μακεδονίας ἐν το[ῖς]
περ[ὶ Ἡρ]άκληαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύκου οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]-
λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνο[ι]αν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]-
αγόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀ(λ)λὰ καὶ περὶ τῆς πατρίδος τοῖς καλλίστου[ς]
διέθετο χρηματισμούς, καθόλου δὲ κατὰ πᾶσ(α)ν περίστασιν κα[ι]-
[ρ]ῶν ψυχῇ καὶ σώματι παραβαλλόμενος καὶ δαπάναις χρώμ[ε]-
νος ταῖς ἐκ τοῦ βίου, τινὰ δὲ καὶ τῶν πολιτικῶν χορηγίων σωματ[ο]-
ποιῶν παρ' ἑαυτοῦ τὴν μεγίστην ἐνδείκνυτα[ι] σπουδὴν εἰς τὴν ὑ-
πὲρ τῆς πατρίδος σοτηρίαν· ἵνα οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνετοι τιμῶν
τοὺς καλο[ὺς] καὶ ἀγατοὺς ἄνδρας καὶ ἑαυτὸν εὐεργετοῦντας, δε[δό]-
χθ[α]ι τῇ] βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ ἐπηνῆσται μὲν ἐπὶ τούτοις Ἀκορνίων[α]
Διον[υ]σίου καὶ στεφανωθῆναι αὐτὸν ἐν τοῖς Διονισίοις χρυσ[ῷ]
στεφάνῳ καὶ εἰκόνι χαλκῇ, στεφανοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ εἰς τὸν λ[οι]-
[π]ὸν χρ[όν]ον καθ' ἕκαστον ἔτος ἔν τοῖς Διονισίοις χρυσῷ στε[φά]-
[ν]ῳ, δε[δό]σται δὲ αὐτῷ καὶ εἰς ἀνάστασιν ἀνδριάντος τό-
πον τὸν ἐπιφανέστατον τῆς ἀγορᾶς.

Traducere[121]:

„[- - -]

[Acornion al lui Dionysios a condus o solie] pe cheltuiala sa […], călătorind departe, împreună cu tovarăşii săi de drum [- - -]; ajungând la *Argedava* (Ἀργέδαυον) la tatăl lui şi întâlnindu-l, a obținut în acelaşi timp de la el bunăvoința pentru oraş [- - -] şi dezlegat poporul [de tributul datorat]. Devenind apoi preot al marelui Zeu, a săvârşit cu pietate procesiunile şi jertfele, iar din carnea jertfelor a împărțit şi cetățenilor. Ales preot al zeului Sarapis, tot aşa a susținut cheltuielile după cuviință şi cu tragere de inimă. Cum zeul eponim al oraşului, Dionysos, nu mai avusese preot de mai mulți ani, iar el fiind aclamat de concetățeni, s-a consacrat acestei slujbe şi, luând coroana zeului, pe vremea când Caius Antonius îşi stabilise aci cartierul de iarnă, a îndeplinit procesele şi jertfele frumos şi măreț, iar carnea le-a dat-o cetățenilor din belşug. Şi luând coroana zeilor din Samothrake pe viață, a săvârşit procesiunile şi jertfele pentru inițiații misterelor şi pentru oraş. Iar mai de curând, devenind rege *Byrebistas* (Βυρεβίστας), cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Thracia şi stăpânind toată țara de dincolo de fluviu şi pe cea de dincoace[122], a ajuns şi la acesta în cea dintâi şi mai mare prietenie şi a obținut cele mai bune foloase pentru patria sa, vorbindu-i totdeauna şi dându-i sfaturi în cele mai importante treburi şi atrăgând bunăvoința regelui pentru mântuirea oraşului. Iar în toate celelalte prilejuri s-a oferit fără cruțare pentru îndeplinirea soliilor oraşului şi şi-a asumat fără şovăire sarcini primejdioase ca să contribuie în tot felul la binele patriei sale. Şi fiind el trimis ca sol de către regele Byrebistas (Βυραβείστας) la imperatorul roman Cnaeus Pompeius fiul lui Cnaeus şi întâlnindu-l pe acesta în Macedonia, pe la Heraclea Lyncestis, a dus la capăt nu numai treburile regelui, câştigând buna dispoziție a romanilor față de rege, dar şi pentru patria sa a negociat cu foarte frumoase rezultate. Îndeobşte, în orice stare a împrejurărilor dăruindu-se cu trup şi suflet, luându-şi din ale vieții pentru a susține cheltuielile şi învigorând din averea sa unele din dregătoriile oraşului, el arată cel mai mare zel pentru ridicarea patriei sale. Aşadar, pentru ca şi poporul să arate că cinsteşte pe bărbații cei buni şi destoinici şi care îi fac bine, Sfatul şi Poporul hotărăsc să fie lăudat Acornion al lui Dionysios pentru acestea şi să fie încununat la sărbătorile lui Dionysos cu o coroană de aur şi onorat cu o

[121] Traduceri: G. Popa-Liseanu, *Cetăți şi oraşe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei,* 1921, p. 25–27 (traducere liberă); V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 78 (ediția 1982, p. 50): traducerea r. 15–25; G. G. Mateescu, AIIN, 4, Cluj, 1926–1927, p. 323–336; R. Vulpe, SC Piteşti, I, 1968, p. 38; I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2]*,* Bucureşti, 1977, p. 92–94.

[122] I. H. Cişan, *loc. cit.,* traduce: „Şi în timpul din urmă regele Burebista ajungând cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Thracia şi stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu şi de dincolo...".

statue de bronz, apoi să mai fie încununat şi pe viitor, în fiecare an la sărbătorile lui Dionysos, cu o coroană de aur şi să i se dea pentru ridicarea statuii locul cel mai de vază din oraş".

5) Messambria; IGR, I, 1502; IGB, I^3, 323; IPD^4, 838:

Μόσχος Φιλήμον[ος- - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
Ξενοκλῆς Λαχητᾶ [- - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
Δαμέας Διονυσί[ου - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
στραταγήσαντες [ἐν τῶι πρὸς Γετῶν βασιλέα]
Βυρεβίσταν πολέμοι [- - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
καὶ γραμματεὺς [-]

6) Vadu (Caraharman), jud. Constanța. Două fragmente dintr-o stelă de marmură (cel de-al doilea mutilat în mare parte); „după caracterele paleografice, de pe la mijlocul sec. I î.e.n.". ISM, I, 54 (= Syll.^{2}, 325; Syll.^{3}, 708). Reproducem traducerea primului fragment (D. M. Pippidi):

„În timpul celui de-al patrulea sacerdoțiu (eponim) al lui Aristagoras, fiul lui Apaturios, luna Artemision, ziua a zecea, preşedinte al Adunării fiind Athenades al lui Apollodoros, Xenochares al lui Hekataios a propus:
„Întrucât Aristagoras al lui Apaturios, coborâtor dintr-un părinte de seamă şi din strămoşi binefăcători ai obştii, învestiți cu sacerdoțiile tuturor zeilor, năzuind să le urmeze pilda şi să calce pe urmele lor, la întoarcerea în patrie, *după nenorocirea abătută asupra oraşului,* când cetatea n-avea ziduri, iar locuitorii se găseau din nou în primejdie împreună cu nevestele şi copiii, *însărcinat de cetățeni cu refacerea zidurilor,* a luat asupră-şi cu bărbăție şi devotement întreaga supraveghere a lucrărilor, fără să se sustragă ostenelilor trupeşti, nici vreuneia din celelalte griji legate de opera de reclădire; iar *după ce patria a fost din nou întărită şi, unul câte unul, cetățenii au prins să revină în oraş, de pe meleaguri duşmane, câteodată negociind cu iscusință cu barbarii ce stăpâneau ținutul, alteori punând la dispoziție cetățenilor sumele necesare pentru răscumpărare,* s-a arătat săritor la toate nevoile celor mântuiți, acordând nu numai alor noştri, dar şi străinilor (domiciliați în Histria) împrumuturi numeroase şi purtându-se cu toți în chipul cel mai dezinteresat;
„Înaintând în vârstă şi înclinând spre evlavie, cum se şi cuvenea, în primul rând a slăvit pe zei. Primind cununa lui Zeus Polieus şi îndeplinind acest sacerdoțiu în chip satisfăcător, a meritat lauda tuturor cetățenilor; apoi solicitând şi primind cununa de preot al lui Apollon, legată de eponimia oraşului, a cinstit pe zei şi cetatea, organizând sărbători obşteşti, procesiuni vrednice de cele sfinte şi distribuții între membrii triburilor, voind să lase să se înțeleagă că acei ce-şi îndeplinesc îndatoririle cetățeneşti cu pietate şi tragere de inimă se învrednicesc oarecum de recunoştința zeilor şi a oamenilor cărora le-au făcut binele.
„Trei ani mai târziu, ca *urmare a samavolniciilor barbarilor ce continuau să stăpânească ținutul,* cetățenii găsindu-se din nou în situația de a nu avea preot al lui Apollon Tămăduitorul, întrucât averile particulare erau secătuite, Aristagoras s-a oferit singur şi, înfățişându-se înaintea Adunării şi primind cununa divinității, şi-a câştigat un îndoit titlu la recunoştința zeilor şi a celor cărora le făcuse binele.
„*Vremile continuând să fie vitrege pentru cetate şi ținut,* iar el voind să ofere zeilor încă şi mai depline temeiuri de recunoştință pentru atâta evlavie, iar față de cetățeni să aibă prilejul unor şi mai mari cheltuieli din propria avere, a exercitat sacerdoțiul chiar şi a treia oară, pentru ca după un an, o dată mai mult neoferindu-se nimeni, să primească aceeaşi cunună şi să-şi îndeplinească îndatoririle sacerdotale fără să precupețească nimic din cele cuvenite zeilor sau cetățenilor; şi astfel s-a întâmplat ca oraşul să ajungă din nou la bună stare, iar cetățenii să se mântuiască.
„Rânduit *agoranom* pe timp de un an, şi-a îndeplinit sarcina aşa cum se cuvenea unui bărbat ales şi cu inimă, punând la dispoziția tuturor grâu şi vin ieftin şi făcând să scadă prețul celorlalte bucate în felul cel mai prielnic pentru locuitori. Vrednic de laudă pentru asemenea faptă, a purces să ridice din banii săi un local pentru administrația pieții, motiv pentru care, recunoscându-i destoinicia, Poporul l-a rânduit *agoranom* pe alți doi ani, în cursul cărora a dovedit merite asemenea celor arătate până aici.

„*Însărcinat cu solii numeroase din partea cetății pe lângă barbarii stăpâni ai ținutului şi ai fluviului,* le-a îndeplinit în chipul cel mai folositor pentru cetățeni…”.

După prezentarea izvoarelor, trecem la cercetarea diverselor aspecte ale domniei marelui rege.

Burebista era de neam get, aşa cum ne informează Strabo (VII, 3, 11: Βοιρεβίστας ἀνὴρ Γέτης – „bărbat get”), ceea ce exclude orice speculație în legătură cu posibila origine a regelui din Dacia (recte munții din sudul Transilvaniei)[123]. Numele său este redat de Strabo când Βυρεβίστας (VII, 3, 5; XVI, 2), când Βοιρεβίστας (VII, 3, 11 şi 12). La Iordanes (*Getica,* 76), numele regelui este transcris *Buruista* (**6**) – apropiat de prima formă transmisă de Strabon –, dar cu pierderea lui ε şi trecerea lui **B** în ϒ = *u*. Forma Βυρεβίστας mai apare în decretul în cinstea lui Acornion (**4**, r. 22; forma Βυραβε[ίσ]τα din r. 33-34 este o eroare de lapicid nesemnificativă) şi în inscripția de la Mesambria (**5**).

Numele nu este până acum atestat în onomastica dacică[124]; dar găseşte explicație în limba tracă[125].

O problemă care ne reține de la început atenția este încadrarea cronologică a domniei lui Burebista. Iordanes, autor târziu (secolul al VI-lea p. Chr.), ne informează că, pe când domnea Burebista, a venit în *Gothia* (= *Getia* !) Deceneu[126], căruia regele i-a acordat o putere aproape regală; acest eveniment se petrecea pe când la Roma pusese mâna pe putere L. Cornelius Sylla – deci pe la anul 82 a.Chr.

Deoarece în decretul în cinstea lui Acornion se menționează (în r. 6) o solie a acestuia la tatăl lui Burebista, la Argedava, iar ultima misiune diplomatică datează de prin anul 48 (r. 34–35), acest interval de timp (82–48 a. Chr.) li se pare, celor mai mulți cercetători, prea lung. Iată ce scria R. Vulpe: „Pomenind despre predecesorul lui Burebista ca rege al geților înainte de anul 62 î.e.n. şi despre domnia lui Burebista însuşi numai după acest an, inscripția lui Acornion, care expune faptele ca de obicei, în ordine cronologică, exclude definitiv mărturia lui Iordanes că această domnie ar fi început încă din 82 î.e.n. odată cu dictatura lui Sylla la Roma”[127]; în această situație, acelaşi învățat se gândea dacă nu cumva,

---

[123] Vezi *infra,* p. 49–50.

[124] Poate cu o excepție: vezi *supra,* nota 98.

[125] W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II, 2, 1894, p. 15-16; G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 175; D. Detschew, *Sprachreste*[2]*,* 1976, p. 80; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2]*,* 1967, p. 94–96; vezi şi I. H. Crişan, *Burebista*[2]*,* 1977, p. 83–85.

[126] Despre acest personaj: R. Vulpe, *Décénée, conseiller intime de Burébista,* în *Studia Thracologica,* p. 62–68. Numele este autentic; el mai apare într-o inscripție de la Rapidum (Mauretania Caesariensis; M. Le Glay, MEFR, 63, 1951, p. 75 = AÉ, 1951, 144: *Decineus*; v. IDRE, I, 166, în comentariu); pe un *ostracon* din deşertul oriental al Egiptului (Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondence militaire et sa circulation. Praesidia de Bérénice,* Cairo, 2005, nr. 98: Δεκαινας); precum şi în două diplôme militare – din anii 151 (RGZM, 31) şi 161/168 (apud D. Dana, Fl. Matei-Popescu, Chiron, 39, 2009, p. 215 sq., nr. 22 şi 30).

[127] Idem, SC Piteşti, I, 1968, p. 41; idem, *Studia Thracologica,* p. 47.

după tatăl lui Burebista a urmat, conform ordinei de moştenire agnatică (obişnuită la traci şi geto-daci) un alt prinț al casei regale (eventual un frate), abia apoi urmând la tron Burebista. De asemenea, H. Daicoviciu considera că în rândurile de început ale decretului se vorbeşte despre un alt dinast get (necunoscut), care ar fi domnit în Dobrogea[128].

O altă opinie a exprimat N. Gostar: Acornion ar fi îndeplinit o ambasadă la un rege barbar, despre care ar fi vorba în rândurile de început (lipsă) ale inscripției; cum rezultatele misiunii ar fi fost sub aşteptările dionysopoliților, Acornion ar fi fost trimis într-o nouă misiune pe lângă regele însuşi[129]. Lista acestor opinii merită încheiată cu aceea a lui I. H. Crişan, autorul unei ample monografii despre domnia marelui rege: „Va trebui însă să conchidem că în prima parte a decretului de cinstire a lui Acornion nu este vorba de Burebista sau de tatăl său"[130].

De fapt, autorii citați nu au observat că referirea la „principatul" lui Sylla este în realitate doar un reper pentru venirea lui Deceneu la curtea regală. Pe de altă parte, evenimentul invocat este doar un *terminus ante quem* pentru începutul domniei lui Burebista, care mai poate fi coborât cu un număr de ani.

Având în vedere că Acornion a îndeplinit apoi câteva preoții: cea a lui Θεὸς Μέγας, apoi a lui Sarapis, a lui Dionysos şi din nou a aceluiaşi zeu – aceasta din urmă pe vremea când C. Antonius Hybrida a iernat la Dionysopolis (pe la 62 a.Chr.) –, s-a tras concluzia că misiunea diplomatică a lui Acornion a putut data cândva între anii 70–62 a.Chr.[131].

Totuşi, un izvor precum opera lui Iordanes, chiar dacă plină de erori şi confuzii, nu poate fi respins în totalitate. Dilema poate fi rezolvată printr-un „compromis": la acea dată (82 a.Chr.), Burebista era doar asociat la putere de către tatăl său (poate un omonim ?) – ceea ce a produs confuzia istoricului goto-roman. Bătrânul rege nu s-a ilustrat pare-se prin vreo ispravă, demnă de atenția istoricilor (vezi totuşi invazia dacilor la sud de Dunăre în anul 74, la care face aluzie Florus, *Epitomae,* I, 39, 6); acesta va fi domnit până către anul 62 a.Chr. Burebista (fiul) prelua atunci întreaga putere, în deplină capacitate fizică, practică a armelor şi experiență diplomatică.

O altă problemă în dispută este localizarea acelei enigmatice localități, unde rezida tatăl lui Burebista[132]; numele acesteia a fost stabilit, după unele ezitări,

---

[128] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 39.

[129] N. Gostar, în AU Iaşi (serie nouă), sect. III a (Istorie), 16, 1970, 1, p. 61.

[130] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 100.

[131] H. Daicoviciu, *loc. cit.*

[132] Reținem în această notă istoricul unei capcane epigrafice. Astfel, urmând pe V. Latyšev, E. Kalinka propunea a se întregi lacuna din r. 25–26: [γ]ενόμενος καὶ πρὸς τοῦτον ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με[γίστῃ ι]διᾳ ; lectura a fost acceptată de V. Pârvan (*Getica,* p. 78.), care traducea: „Acornion a fost şi pe lângă acesta în cea dintâi şi cea mai mare apropiere". Dar după W. Dittenberger şi H. v. Gaertringen, lectura sfârşitului acestei expresii ar fi ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με[γίστῃ βασι]λία, ceea ce în traducerea lui G. G. Mateescuï (AIIN, 4, 1926–1927, p. 326) ar fi: „şi ducându-se (Acornion) la

Ἀργέδαυον. V. Pârvan a făcut legătura cu numele râului Argeş; acesta poate fi identificat cu Ὀρδεσσός, menționat de Herodot (IV, 48) printre afluenții Dunării[133].

Un toponim asemănător cu cel din din decretul în cinstea lui Acornion este cunoscut în Banat; în *Tabula Peutingeriana* (VII, 3): *Arcidaua* şi în *Îndreptarul geografic* al lui Ptolemeu (III, 8, 4): Ἀργίδαυα (aceasta a fost localizată în Banat, la Vărădia, unde săpăturile arheologice au scos la lumină un castru roman[134]). Din acest motiv, unii învățați – chiar şi Vasile Pârvan[135], apoi C. Patsch[136], A. Alföldi[137], C. Daicoviciu[138] – au susținut identitatea dintre cele două toponime şi apoi localizarea Argedavei la Vărădia. Această identificare a căzut în desuetudine.

În schimb, o altă propunere a întrunit cei mai mulți adepți. Astfel, după unele ezitări, Radu Vulpe a propus localizarea Argedavei pe râul Argeş, la Popeşti (com. Mihăileşti, jud. Giurgiu)[139]; aici săpăturile efectuate sub conducerea acestui învățat, apoi a lui Alexandru Vulpe, au scos la lumină o importantă aşezare geto-dacică datând din secolele II-I a.Chr.[140].

Această identificare a fost mai apoi contestată pe baza reluării lecturii inscripției lui Acornion. Astfel, pe piatră, înaintea toponimului cu pricina, se vede un Σ, observat şi de G. Mihailov: ΣΑΡΓΕΔΑΥΟΝ[141]. Se consideră că această literă provine de la prepoziția [ϵἰ]ς, care cere acuzativul; forma corectă ar fi trebuit să fie la feminin, Ἀργέδαυαν[142].

H. Daicoviciu a emis însă ipoteza că acest toponim poate fi întregit Σαργέδαυον; numele acestei *dava* ar putea fi legat de pârâul *Sargetia*, sub a cărui albie Decebal

---

acesta, în cel dintâi şi cel mai mare regat". Încercarea unor epigrafişti de a vedea în cuvântul final βασιλεία („capitală"), a dezănțuit interesul istoricilor pentru căutarea capitalei regelui get (A. Nour, *Unde a fost „basileia" lui Burebista,* extras din revista „Libertatea", 1940, 22 p.; autorul conchidea că poate fi localizată la Poienari, pe Argeş). Atât doar că şi această lectuă a fost contestată de M. Holleaux şi A. Wilhelm, care au întregit expresia finală: ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με-[γίστῃ φ]ιλίᾳ (expresia aminteşte de titlul aulic de πρῶτος φίλος de la curțile monarhilor elenistici; vezi M. Holleaux, *Études...,* I, p. 287, nota 3; I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 184 sq.).

[133] V. Pârvan, în ARMSI, ser. III, t. I, 1923, p. 29–30; idem, *Getica,* p. 42, 81, 235; idem, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*[4] (ediția Radu Vulpe), Bucureşti, 1967, p. 86 cu nota 89 şi mai ales p. 95 cu nota 139. Până la un moment dat, această identificare a fost susținută şi de C. Daicoviciu (v. *supra,* nota 40). Identificarea Argeşului cu Ordessos este susținută şi de noi într-un scurt articol; v. *supra,* nota 73.

[134] Gr. Florescu, Istros, I, 1934, p. 60–72 (vezi în special p. 61, unde se face o prezentare a discuției despre posibila identificare a Argedavei din inscripția lui Acornion şi Argidava bănățeană).

[135] V. Pârvan, *Getica,* 1926, p. 81, 282.

[136] C. Patsch, *Beiträge,* V, 1, Wien, 1932, p. 46, nota 2.

[137] A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbekens im 1. Jahrhundert n. Chr.,* în Archivum Europae Centrum-Orientalis, 8, 1–2, 1942, p. 5 (*non vidi;* apud I. H. Crişan, *Burebista,* p. 146, nota 371).

[138] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité,* p. 46.

[139] Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 69–79.

[140] Vezi Al. Vulpe, în EAIVR, III, 2000, p. 352–354.

[141] IGB, I, 13.

[142] N. Gostar, *loc. cit.,* p. 62.

şi-a îngropat comorile (Cassius Dio, LXVIII, 14, 4)[143]; ulterior, autorul a renunţat la această părere[144]. Această întregire a fost preluată însă de N. Gostar, care se gândea şi la forma *Zargedava*[145], πόλις atestată de Ptolemeu împreună cu Tamasidava şi Piroboridava (*Geogr.,* III, 10, 8), care pot fi localizate în teritoriul dintre Siret şi Prut. Ar fi o cetate din Moldova, unde ar putea fi centrul iniţial al puterii lui Burebista, ca şi a altor basilei geţi anteriori (precum Rhemaxos).

Între timp, seria incertitudinilor este alimentată de o nouă descoperire epigrafică: o inscripţie aflată în zidul de incintă (târziu) al Histriei (refolosită ca material de construcţie), menţionând un *vic(us) Argidava*[146]; Al. Suceveanu, editorul inscripţiei, apropia de Ἀργέδαυον din inscripţia de la Dionysopolis şi considera această aşezare reşedinţa unei căpetenii getice din secolul I a.Chr., decăzută în epoca romană la situaţia unui *vicus* din teritoriul Histriei[147]. Teoria a fost contestată de R. Vulpe[148] şi I. H. Crişan[149].

Cum vedem, principalele obiecţii faţă de localizarea Argedavei la Popeşti au venit din partea lui C. Daicoviciu şi a discipolilor săi; aceştia susţin că reşedinţa regelui Burebista a fost în munţii din sudul Transilvaniei. De fapt, este vorba de o neînţelegere; Argedava, care trebuie să fi fost pe râul Argeş, era reşedinţa tatălui lui Burebista. Se prea poate să fi existat chiar uzul reşedinţelor itinerante; una dintre acestea poate să fi fost şi la Cârlomăneşti, unde în cursul săpăturilor din anul 2003 s-a descoperit un fragment ceramic, pe care s-au gravat, înainte de ardere, câteva litere greceşti, care ar permite întregirea [Βασι]λέως Β[υρεβίστα][150].

Precum s-a văzut, Burebista era de neam get (ἀνὴρ Γέτης) – ceea ce ar trebui să fie suficient pentru a admite că originea regelui era în ţinutul de la sud de Carpaţi; formaţiunea asupra căreia domnea tatăl său îşi avea centrul pe râul Argeş. Ea s-a extins treptat, probabil în cursul domniei comune a tatălui şi fiului, spre vest, peste Olt, şi spre est, până la Dunăre (dacă nu cumva această limită naturală era încă din timpul lui Rhemaxos). Din textul transcris mai sus (p. 43), aflăm că neamul său era istovit de războaie dese; evident, ştirea face referire la neamurile care vor intra sub ascultarea regelui, sfâşiate de neîncetate conflicte tribale, pentru supremaţie. După slăbirea hegemoniei celţilor din interiorul arcului carpatic, urmare desigur şi a unui proces de integrare în masa autohtonilor, dacii evoluaseră spre constituirea unor uniuni tribale – fenomen ce a dus la războaie epuizante. De această situaţie poate să fi profitat şeful formaţiunii de la sud de munţi, care a adus sub ascultare şi pe dacii de peste munţi. Probabil că procesul de „unificare" nu a fost totdeauna paşnic – cum au arătat cercetările din *dava* de la Cârlomăneşti

[143] H. Daicoviciu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 14; idem, *Dacii,* Bucureşti, 1965, p. 104–105.
[144] Vezi idem, *Dacii*[2], 1968; idem, în Steaua, XIX, 1968, 2, p. 83; idem, *Dacia*…, p. 27, nota 98.
[145] N. Gostar, *loc. cit.,* p. 13.
[146] Al. Suceveanu, RRH, 14, 1975, p. 111–118 (= ISM, I, 358)
[147] Idem, *Opuscula Scythica,* p. 35–37, 40–43.
[148] R. Vulpe, *Studia Thracologica,* p. 73 (nota 20) şi 79 (nota 38).
[149] I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 110 , 112–113 (unde se apropie de ipoteza lui N. Gostar).
[150] ILD, 173 (cu desluşirile bibliografice).

(jud. Buzău), a cărei existență încetează violent, marcată printr-un strat de incendiu, databil către mijlocul secolului I a.Chr.[151]. A urmat o perioadă de austeritate, în cursul căreia „prin exerciții, abținere de la vin şi ascultare față de porunci", regele a ridicat neamul său. Probabil este vorba de veritabile reforme, realizate la sfatul lui Deceneu, care venise la curtea regală încă de prin anul 82 a.Chr. Una a fost desigur de circumstanță – abținerea de la consumul excesiv de vin, realizată printr-o măsură radicală: tăierea viței de vie; departe de a avea un caracter anecdotic, este vorba probabil de o măsură reală – pentru a combate conflictele şi războnările gentilice şi a lăsa loc „ascultării", deci legilor. „Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau, este şi faptul că ei s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie şi să trăiască fără vin", scrie Strabo (VII, 3, 11). Cât despre exercițiile amintite, este vorba probabil despre o veritabilă pregătire militară şi crearea unei armate supusă unui antrenament continuu, mai târziu poate şi cu concursul unor instructori din lumea greacă. În urma acestor măsuri, Burebista „în câțiva ani a făurit un stat puternic (μεγάλη ἀρχή) şi a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine". Drept urmare, continuă Strabo: „Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi jefuind Thracia – până către Macedonia şi Illyria (μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος)[152] – a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii şi cu illyrii şi a nimicit pe de-a întregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci" (vezi mai departe).

Deocamdată ne vom îndrepta din nou atenția spre teritoriul dintre Dunăre şi Mare, care în primele trei – patru decenii ale ultimului secol al erei vechi este implicat într-un mare conflict armat, ai cărui protagonişti au fost republica romană şi marea coaliție circumpontică creată de regele Pontului Mithridates VI Eupator[153]. Este vorba de trei războaie (între anii 89–85, 83–81 şi 73–63 a.Chr.), în care, după informația lui Appian, „i-a chemat în ajutor pe traci şi pe sciți" (*Mithr.,* 13, 44; vezi *ibidem,* 15, 53: „el a adus sub stăpânirea sa, pe lângă neamuri ce-l înconjoară, şi pe colhidieni, semințe războinică, iar dintre greci pe cei care locuiesc în Pont, ca şi pe acei barbari ce locuiesc mai sus de aceştia. Mithridate recurge la ei ca la nişte prieteni. Este vorba de sciți, tauri, bastarni, traci, sarmați şi toți câți se află în jurul fluviilor Tanais şi Istru şi încă şi în jurul lacului Meotic"; 41, 157: „prntre ei se aflau traci, oameni din Pont, sciți, cappadoci…"; 57, 234: „Dovada acestui fapt este că i-ai atras şi i-ai făcut aliați cu tine pe traci, pe sciți şi

[151] M. Babeş, EAIVR, I, p. 313–314. Dacă este reală, această distrugere a avut loc mai degrabă pe la anul 70 a.Chr. Dacă se admite însă că aici a fost una din reşedințele itinerante ale lui Burebista, distrugerea trebuie datată abia după căderea regelui.

[152] În *Fontes,* I, se traduce: „până în Thracia şi Macedonia"; în realitate, μέχρι se traduce prin „până la". Referirea la Macedonia (provincia Macedonia) este doar un indicație geografică generală; prin urmare, nu se poate trage concluzia că Burebista ar fi atacat şi Macedonia.

[153] Vezi o prezentare sintetică: Gh. Poenaru Bordea, EAIVR, III, p. 83–86, s.v. *Mithridates* (cu bibliografia esențială).

pe sarmaţi…" (Cornelius Sylla către Mithridates); 69, 293, la începutul celui de-al treilea război: „Trecând în Europa, îi veniră într-ajutor, dintre sarmaţi, cei regali, iazygii, coralii şi neamurile trace ce locuiesc lângă Istru sau în preajma munţilor Rhodope şi Haemus; în afară de ei şi bastarnii, cei mai puternici dintre toţi aceştia". Rezultă că, printre aliaţii lui Mithridates se numărau, în afară de cetăţile din zona Pontului (prin urmare şi cetăţile de pe litoralul vest-pontic), tracii şi alţi barbari, între care pot fi presupuşi şi geţii; un general al lui Mithridates din anul 87 poartă chiar numele *Dromichaites* (Appian, *Mithr.,* 32 şi 11)[154]. Pentru relaţiile cu ţinuturile vest-pontice, numismaţii aduc ca dovadă emisiunile de stareri de aur, pe care, după unii, ar fi reprezentat capul regelui; de asemenea, descoperirile de monede emise în cetăţile din efemerul imperiu mithridatic, în Scythia Minor (la Istros, Noviodunum), dar şi peste Dunăre, în *davae*-le de la Popeşti (jud. Giurgiu) şi Poiana (jud Galaţi)[155]. Se crede că regele şi-a întins tentaculele spre zona vest-pontică încă de pe la anul 100 a.Chr.; dovezile cele mai sigure le avem din cursul celui de-al treilea război mithridatic.

Prin anii 73–71, când în Asia Licinius Lucullus începea urmărirea regelui Mithridates (înfrânt la Cyzicus), dincoace de strâmtori M. Terentius Varro Lucullus – fratele generalului de mai sus, proconsul al Macedoniei –, pentru a lovi în bazele lui Mithridate, porneşte să ocupe cetăţile de pe coasta de vest a Mării Negre. Astfel, Apollonia a fost luată cu asalt, suferind mari distrugeri; este posibil ca şi Istros să fi cutezat să se împotrivească romanilor[156]. Nu ştim cum s-au comportat celelalte cetăţi; probabil şi-au deschis repede porţile.

În aceste împrejurări, este posibil ca toate cetăţile să fi acceptat, fie şi formal, alianţa cu Roma, exprimată printr-un *foedus* – precum cel încheiat cu trei decenii mai înainte între Roma şi Callatis[157]. Evident, protecţia Romei, chiar dacă încă destul de îndepărtată, era profitabilă pentru cetăţile greceşti, dar totodată şi suficient de costisitoare. Este sugestivă în acest sens o informaţie din decretul dionysopoliţilor în cinstea lui Acornion, fiul lui Dionysios; că, din lipsă de candidaţi (din motive de mare jenă financiară, destul de clar sugerate în decret), acest personaj a acceptat a doua oară preoţia lui Dionysos, divinitatea eponimă a cetăţii Dionysopolis. Inscripţia ne prezintă în această privinţă un reper cronologic: în timpul iernării lui C. Antonius Hybrida (se subînţelege la Dionysopolis), în

[154] D. Detschew, *Sprachreste*[2]*,* Wien, 1976, p. 158–159.

[155] Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.,* p. 85.

[156] Ataşamentul Histriei faţă de Mithridates a fost confirmat recent de un decret în care se vorbeşte şi despre un strateg originar dintr-un oraş din Pont (Amastris sau Amisos), trimis de rege în fruntea unei garnizoane instalată la Istros (vezi A. Avram, Oct. Bounegru, Pontica, 30, 1997, p. 155–165; preluată în: SEG, XLVII, 1125; BÉp, 1999, 388; AÉ, 1997, 1316; vezi Al. Avram, Dacia, N.S. 51, 2007, p. 117–118). Pe de altă parte, cercetările arheologice din această cetate au identificat un strat de puternice distrugeri în zona sacră, atribuit de P. Alexandrescu (*Histria VI. La zone sacrée d'époque grecque,* Bucureşti, 2006, p. 140) unui cutremur de pământ, «immédiatement après l'expédition de M. Terentius Varron Lucullus»; în această situaţie, Al. Suceveanu (*Opuscula Scythica,* Bucureşti, 2009, p. 55, *addenda*) se întreabă, pe bună dreptate, «pourquoi Lucullus n'aurait été l'auteur de cette destruction».

[157] Vezi D. M. Pippidi, *DID,* I, p. 287–288.

iarna anilor 61/60) – desigur împreună cu trupele sale, a căror cantonare trebuie să fi fost suportată de toate cetățile pontice. Vexațiunile la care au fost supuse, amplificate de corupția comandantului (cu un trecut sugestiv în această privință), au dus la o revoltă generală. Pentru aceasta el avea să fie acuzat ulterior într-un proces (în realitate, cu caracter politic, la instigația lui Caesar); iată relatarea istoricului Cassius Dio (XXXVIII, 10, 1–3):

> „Acesta [Antonius Hybrida], în timpul guvernământului său din Macedonia[158], se purtase ca un mizerabil, atât față de provinciali, cât şi față de populațiile anexe, şi, la rândul lui, nu fusese nicidecum cruțat. După ce a devastat teritoriul dardanilor şi al vecinilor acestora, n-a mai avut tăria să dea piept cu barbarii care l-au contraatacat. Simulând interes pentru jefuirea altor regiuni, se retrase pe furiş, însoțit de cavalerie. În realitate, el o rupsese la fugă. Dardanii încercuiră trupele de pedestraşi, le alungară apoi cu multă vigoare din ținut şi, bineînțeles, le luară înapoi toată prada. În acelaşi chip se purtă Antonius şi cu aliații Romei din Mysia [= Moesia] (περὶ τοὺς συμμάχους τοὺς ἐν τῇ Μυσίᾳ). El a fost învins de către sciții bastarni în apropierea oraşului Istrienilor (πρὸς τῇ τῶν Ἰστριανῶν πόλει πρὸς τῶν Σκυτῶν τῶν Βασταρνῶν), triburi scite sosite în ajutorul mysilor, şi s-a retras în mare grabă.
> „Totuşi, nu acestea au fost motivele pentru care fusese dat în judecată. Învinuit că a participat la conjurația lui Catilina, i s-au făcut imputări suplimentare în legătură cu faptele sale din Macedonia şi din Mysia. Întâmplarea a făcut, aşadar, să nu i se dovedească vina pentru crimele ce-l aduseseră în fața instanței, ci să fie pedepsit pentru alte ticăloşii, străine de textul inițial al acuzării[159]. Aşa s-a terminat pentru Antonius procesul în care a fost implicat. Cicero, care-şi luase obligația să-l apere, căci fusese colegul lui de consulat, în pledoaria sa îl atacă violent pe Caesar pe seama căruia punea darea în judecată”[160].

Steagurile (τὰ σημεῖα) pierdute de C. Antonius Hybrida şi păstrate în cetatea Genucla, unde domnea Zyraxes, aveau să fie recuperate mai târziu de M. Licinnius Crassus (Cassiuus Dio, 51, 26, 5)[161].

Scriind despre dezastrul lui Hybrida sub zidurile cetății istrienilor, V. Pârvan se întreba dacă nu cumva „însuşi Burebista va fi fost comandantul cetelor geto-bastarne care au sfărâmat pe Antonius, luându-i steagurile”[162]. Ideea este dezvoltată într-un scurt comentariu de D. M. Pippidi[163].

---

[158] Vezi în această privință Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 38-39.

[159] Pentru a evita condamnarea, C. Antonius Hybrida s-a exilat voluntar în Kephallenia (Strabo, VII, 2, 13).

[160] Textul este reprodus după: Cassius Dio, *Istoria Romană*, vol. I, Bucureşti, 1973, p. 280–281 (traducere de Adelina Piatkovski).

[161] Vezi *infra,* p. 73.

[162] V. Pârvan, *Getica*, p. 78.

[163] D. M. Pippidi, *DID,* I, p. 282: „Fără a putea răspunde la această întrebare cu certitudine, trebuie să recunoaştem că ipoteza nu-i deloc improbabilă, dacă ținem seama de vremea când se petrece evenimentul şi nu pierdem din vedere nici țelurile statornic urmărite de Burebista, a cărui politică pontică poate fi socotită ca o încununare a aspirațiilor de veacuri ale regilor de dincolo de Dunăre în direcția coloniilor greceşti de pe țărmul apusean al Mării Negre. În legătură cu cronologia, oricât de puțin precise ar fi reperele la dispoziția noastră, credem că nimic nu se opune ca omul care în 55 î.e.n. avea să ocupe Olbia, să-şi fi făcut simțită prezența în Dobrogea cu şase ani înainte. Cât priveşte interesele sud-dunărene ale regelui, ele sunt suficient puse în lumină de decretul citat în cinstea lui Acornion, care, subliniind însemnătatea poziției lui Burebista pentru întreaga lume tracă, ne informează că,

Ne întrebăm însă, cum se face că steagurile capturate au fost păstrate în cetatea Genucla (unde pe la anul 60 domnea un înaintaş al lui Zyraxes), iar nu în *basileia* lui Burebista, oriunde va fi fost ea[164]. Mai observăm că istoricul Cassius Dio vorbeşte despre aliaţii (συμμάχοι) Romei din Moesia – care pot fi unii regişori geţi sau sciţi din Dobrogea, precum cel în a cărui cetate (Genucla) au fost păstrate trofeele; acesta era un probabil un dinast aliat cu Burebista, chiar şi după ce stăpanirea lui Burebista s-a întins (teoretic) până la Mare.

Prin urmare, suntem de părere că Burebista nu s-a implicat deocamdată în problemele cetăţilor pontice. El era preocupat de problemele teritoriului de peste munţi adăugat la a sa *arché* şi de înlăturarea pericolului celtic. Nu este exclus ca această orientare să fie şi rodul diplomaţiei romane, care căuta să îndepărteze pericolul celtic de posesiunile Romei din Macedonia şi Illyria.

Evident, romanii au perceput prezenţa dacilor în Thracia ca pe un viitor şi potenţial pericol. Nu rezultă însă de aici că Burebista ar fi atacat şi posesiunile romane; dimpotrivă, avem motive să credem că Burebista a evitat, pe cuprinsul întregii domnii, să intre în conflict cu Roma[165].

Probabil că celţii reprezentau încă un pericol şi pentru daci; aşa se explică reacţia rapidă a lui Burebista – după consemnarea lui Strabo, repetată în alte două rânduri: „Strămutându-se în regiunea de lângă Istru, ei [boii] locuiau acum amestecaţi cu tauriscii, războindu-se cu dacii, până când aceştia din urmă le-au şters neamul de pe faţa pământului. Teritoriul lor, care făcea parte din Illyria, a rămas un loc de păşunat pentru turmele neamurilor vecine" (V, 1, 6); „O parte din teritoriul amintit dacii l-au prefăcut într-un pustiu, în urma războiului în care i-au biruit pe boi şi pe taurisci – seminţii celtice de sub stăpânirea lui Critasiros. Dacii pretind că acest ţinut ar fi al lor, cu toate că este despărţit de ei prin râul Parisos [evident, eroare de manuscris, în loc de Pathissus][166] – care vine din munţi şi se varsă în Istru, prin părţile galilor numiţi scordisci. Într-adevăr, aceştia locuiau amestecaţi cu illirii şi cu tracii. Dar pe cei dintâi i-au nimicit dacii, pe câtă vreme cu aceştia din urmă adeseori au făcut alianţă (cu care au fost συμμάχοι)" (VII, 5, 2). Aceste două pasaje din *Geografia* lui Strabo, în special cel de-al doilea, comportă trei analize separate.

Mai întâi, aflăm că în preajma confruntării cu celţii, dacii locuiau până la râul Pathissus; în urma războiului cu celţii şi alungarea lor, teritoriul dintre Tisa şi Dunăre a rămas practic fără aşezări, fiind „loc de păşunat pentru turmele neamurilor vecine". La vremea când scria Strabo (în ultimul deceniu al vieţii; a trăit între anii

---

în ajunul bătăliei de la Pharsalus – într-un moment crucial pentru destinele Romei – căpetenia geţilor îşi oferise alianţa lui Pompeius în schimbul unor foloase a căror natură o putem doar ghici…".

[164] Vezi Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica,* p. 45: „Étant donné que la principale capture de guerre – les enseignes de Hybrida – est restée en Dobroudja, à Genucla, on peut évidemment mettre en doute la participation effective des troupes de Bourébista à la bataille livrée à proximité d'Histria, mais non le secours moral dont ont du bénicier les rebelles de la part du grand roi".

[165] Vezi nota precedentă şi *infra,* p. 57 urm. sq.

[166] Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica,* p. 43, nota 8.

63–19 a.Chr.), dacii (mai aflăm de la acest autor), pretindeau că acest pământ este al lor. Aici se vor infiltra, în prima jumătate a secolului I p.Chr., sarmații iazygi; de la Pliniu cel Bătrân aflăm că la est de Pannonia, câmpiile şi şesurile sunt stăpânite de sarmații iazygi, iar munții şi pădurile de daci, care fuseseră împinşi de iazygi până la râul Tisa (*Naturalis historia,* IV, 12, 80: *campos et plana Iazyges Sarmatae montes vero et saltus pulsi Daci ad Pathissum amnem*)[167].

Textele citate din opera lui Strabo mai vorbesc despre nimicirea boilor şi tauriscilor; în realitate, este vorba numai de alungarea lor din ținuturile de la răsărit de cursul mijlociu al Dunării. De la Caesar aflăm că helvetii, care se pregăteau să pornească în migrație spre vest (a. 59–58), i-au chemat la ei pe boii care trecuseră în Noricum (*De bello Gallico,* I, 5, 4: *Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreamque oppugnabant, receptos ad se socios sibi adsciscunt)*; relatarea este un important *terminus ante quem* despre confruntarea dintre daci şi celți: pe la 60 a.Chr.[168].

Unii istorici sunt de părere că Burebista a purtat lupte şi cu scordiscii, eventual înainte de a se război cu celții din vest[169]; dar din informația furnizată de Strabo (VII, 5, 2; v. *supra*), nu rezultă această concluzie[170].

Preocupările pentru teritoriul dacic intracarpatic, recent alipit la regatul getic, au slăbit interesul pentru cele ce se întâmplau în teritoriile de la Dunărea de jos şi Mare.

Abia după anul 60 Burebista se putea gândi şi la Scythia Minor. Probabil tot acum a fost aduşi sub ascultarea sa unii regişori de la est de Carpați.

Nu ştim ce motive au determinat mânia regelui Burebista de a ataca şi distruge cetatea de la limanul Bugului. Ştirea provine dntr-un discurs rostit de Dio Chrysostomul la Olympia în anul 97 p.Chr.: „Ultima şi cea mai îndelungată cucerire [a avut loc] nu mai departe de acum o sută cincizeci de ani. Geții au luat atât oraşul Borystene, cât şi alte cetăți aşezate pe țărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia". Dio ajunsese la Olbia în timpul surghiunului său, în anul 95 p.Chr.; evenimentul s-a petrecut, prin urmare, prin anii 55–53 a.Chr.[171].

Vorbind despre modul cum s-a făcut aducerea sub ascultare a cetăților din Pontul stâng, D. M. Pippidi nota: „De bună seamă, toate aceste cuceriri nu s-au făcut într-o campanie, nici în acelaşi chip, în sensul că, dacă unele din aceste oraşe s-au grăbit să-i deschidă porțile (astfel, după toate probabilitățile, Dionysopolis,

[167] Pentru descoperirile dacice din partea de vest a Daciei, vezi harta publicată în *Istoria Românilor,* I, p. 729.

[168] Totuşi unii au continuat să trăiască în teritoriul pannonic de la Dunărea superioară; astfel, o inscripție datând de pe la mijlocul secolului I p.Chr. redă cariera unui ofițer roman, care, după prima miliție ecvestră, a fost *praef(ectus) ripae Danuvi et civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* (CIL, IX, 5363 = ILS, 2737; vezi H. Devijver, PME, V-124). De asemenea, Ptolemeu (III, 8, 3) arată că în partea de nord a Daciei trăiau trei foste semințiii celtice: anarții, teuriscii şi costobocii (despre costoboci, v. *infra,* p. 292, 297).

[169] I. Glodariu, în *Istoria Românilor,* I, 2001, p. 642.

[170] La aceeaşi concluzie ajungea şi I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], p. 232, 242.

[171] Cf. D. M. Pippidi, *DID,* I, p. 283.

patria lui Acornion, poate şi Tomis[172], despre care izvoarele nu ne dau ştiri lămurite), altele – printre care Olbia, Histria[173], Mesambria[174] – au încercat să-i opună o rezistență care a fost pretutindeni frântă şi care a avut ca urmare distrugerea totală sau parțială a acestor aşezări[175]".

Într-adevăr, la Histria, cercetările arheologice au scos la iveală ample distrugeri în zona sacră, cândva către mijlocul secolului I a.Chr.[176], iar un important document epigrafic – decretul în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios – , databil cam în aceeaşi perioadă, vorbeşte despre precaritatea vieții urbane[177]. La Mesambria, un decret fragmentar, la care s-a mai făcut referire, cinsteşte pe trei strategi care s-au ilustrat în războiul împotriva lui Burebista[178]. Iar la Odessos, un fragment de inscripție păstrează o listă de preoți întocmită după „întoarcerea din bejenie"[179]. După altă opinie, represaliile din partea lui Burebista ar data mai degrabă dintr-o perioadă ulterioară, între 48–44 a.Chr., când, după dispariția lui Pompei, aceste cetăți ar fi încercat să se ralieze lui Caesar[180].

De fapt, cu aducerea sub ascultarea sa a cetăților pontice începe politica sud-dunăreană a lui Burebista. Strabo ne informează: „Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi jefuind Thracia – până către Macedonia şi Illyria (μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος)..."[181]. Este probabil că intrarea cetăților din Dobrogea sub „protecția" lui Burebista s-a produs îndată după evenimentele din anul 60; posibil că, în virtutea unei tradiții (datând cel puțin din vremea lui Rhemaxos), aceste cetăți s-au bucurat de un tratament mai blând – cum este cazul cu Dionysopolis, patria lui Acornion, personaj ajuns pe lângă rege „în cea dintâi şi cea mai mare prietenie" (ἐν τῇ πρώτῃ καὶ με-[γίστῃ φ]ιλία; r 25–26 ale decretului). Dacă Olbia a fost cucerită pe la anul 55, Apollonia, Mesambria şi Odessos au împărtăşit soarta altor teritorii din Thracia, supuse frecventelor raiduri peste Dunăre ale dacilor, despre care vorbeşte Strabo (v. *supra*). Astfel, Burebista a ajuns „primul şi cel mai mare dintre regii din Thracia şi

---

[172] Decretul tomitan în cinstea gărzii civice (Gr. Tocilescu, AEM, 14, 1891, p. 22, nr. 50 = Sylloge[3], 731 = ISM, II, 2), este scos din discuție de D. M. Pippidi (p. 283, nota 72) „din pricina lipsei de raport între gravitatea pericolului şi modicitatea mijloacelor folosite pentru a-l evita, ca şi din imposibilitatea de a surprinde în text o oricât de vagă aluzie la ocuparea cetății de geți…".

[173] ISM, I, 54 (= Syll[2]., 325; Syll.[3], 708); textul inscripției transcris (după traducere) *supra*, p. 46–47, nr. 6.

[174] IGR, I, 1502; IGB, I, 223; IPD[4], 838; vezi *supra,* p. 46, nr. 5.

[175] *DID*, I, p. 283.

[176] Vezi însă mai sus, nota 156.

[177] *Supra,* p. 46–47, nr. 6.

[178] *Supra,* nota 174.

[179] IGB, I, 46; cf. D. M. Pippidi, *loc. cit.*

[180] Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica,* p. 47.

[181] Textul lui Strabo continuă cu afirmația: „…a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii şi cu illyrii şi a nimicit pe de-a întregul pe boii aflați sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci". Exprimarea geografului grec conține o confuzie cronologică; luptele cu celții au avut loc mai înainte ca regele să fi inaugurat politica sa la Dunărea de jos. Altă opinie (dar oscilantă): Al. Suceveanu, *op. cit.,* p. 44.

stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu şi de dincolo" (πρῶτος καὶ μ[εγίστος…] τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν τὴν πέρ]αν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχη[κότος]) – cum aflăm din decretul în cinstea lui Acornion (r. 22–25)[182].

Dar analiza evenimentelor istorice, întreprinsă în paginile anterioare, ne crează convingerea că, măcar în primul deceniu al domniei, regele Burebista a fost preocupat de a aduce sub ascultarea sa formaţiunile tribale din spaţiul dacic şi a anihila pericolul celtic. Relaţiile cu Roma erau încă sub semnul neutralităţii[183]. Este posibil ca regele să fi luat legătura cu Pompei încă de prin anul 66 a.Chr., când acesta a primit comandamentul în războiul contra lui Mithridates. Astfel, s-ar putea ca ocuparea cetăţilor pontice să se fi făcut chiar cu acordul romanilor; din inscripţia de la Dionysopolis aflăm că Acornion a tratat cu Pompei atât în numele lui Burebista, cât şi al cetăţii sale – ceea ce nu ar fi fost posibil dacă ar fi existat divergenţe de interese între republica romană şi rege. S-ar putea presupune că Burebista primise chiar calitatea de *rex amicus et socius populi Romani*[184].

În vremea când se producea ascensiunea lui Burebista, Republica romană trecea prin frământări dramatice. Pentru a-şi împărţi puterea, în anul 60, C. Iulius Caesar, Cn. Pompeius şi M. Licinius Crassus au încheiat o înţelegere personală, numită (ulterior, de istorici) „primul triumvirat"; dar curând au intervenit divergenţele, iar după dispariţia lui Crassus (53 a.Chr.), relaţiile dintre cei doi protagonişti ai politicii romane au devenit încordate şi chiar duşmănoase. După intrarea lui Caesar în Roma în fruntea trupelor sale şi instaurarea dictaturii, Pompei s-a refugiat în Grecia; aici el s-a pregătit să-şi înfrunte adversarul.

Pompei chiar a obţinut o primă victorie asupra lui Caesar, la Dyrrhachium; învingătorul a fost salutat de trupele sale cu titlul de *imperator.* Caesar (*De bello civili,* III, 72) avea să-l ironizeze mai târziu că s-a grăbit „ca şi cum nicio schimbare nu mai putea avea loc, să-şi trâmbiţe pe toată faţa pământului, în vorbă sau în scris, izbânda zilei aceleia" (vezi şi Appian, *Războaiele civile,* II, 63). Este posibil ca emisarii săi să fi ajuns şi la Burebista. Încrezător, Pompei exulta: „Toate neamurile Răsăritului şi de pe meleagurile Pontului Euxin – câte le-am putea înşira, fie greci, fie barbari – toate sunt alături de noi. Iar regii, atât prieteni ai poporului roman, cât şi ai mei (καὶ βασιλεῖς ὅσοι Ῥωμαιοίς ἢ ἐμοὶ φίλοι), ne pun la îndemână trupe, arme, hrană şi alte lucruri trebuincioase pregătirii noastre".

În acest moment intervine ambasada lui Acornion pe lângă Pompei: „Şi fiind trimis de regale Burebista ca ambassador la Cnaeus Pompeius, fiul lui Cnaeus,

---

[182] Întinderea stăpânirii lui Burebista este sugerată şi de intenţia lui Caesar de a supune pe daci, care se extinseseră în zona pontică şi în Thracia (Suetonius, *Caesar,* XLIV, 6: *Dacos, qui in Pontum et Thraciam effuderant, coercere*).

[183] Vezi *supra*, p. 54 cu nota 165.

[184] După un scenariu politic, închipuit de R. Syme (*The Roman Revolution,* Oxford, 1939, p. 197; apud Al. Suceveanu, *op. cit.,* p. 47), înfrângerea lui C. Antonius Hybrida s-ar fi făcut chiar ca urmare a uneltirii lui Pompei.

imperator al romanilor, şi întâlnindu-se cu acesta în părţile Macedoniei, lângă Heraclea de pe Lykos, nu numai că şi-a îndeplinit cu bine însărcinările primite de la rege, câştigând pentru aceasta bunăvoinţa romanilor, dar şi pentru patrie a purtat cele mai frumoase negocieri"; întâlnirea a avut loc în intervalul 7 iunie – 9 august 48 a.Chr.[185]. Se consideră că Pompei a contat pe ajutorul militar al lui Burebista, care nu a mai sosit la timp. La 9 august 48, Pompei a fost înfrânt şi a fugit în Egipt, unde şi-a găsit moartea (28 septembrie 48).

Nu ştim cum a perceput Burebista această întorsătură a istoriei. Există chiar părerea că unele dintre cetăţile pontice au încercat să scape de tutela poate prea apăsătoare a geto-dacilor, ceea ce ar fi atras represaliile regelui[186]. Având în vedere mersul evenimentelor, este posibil că această bruscă schimbare a şubrezit şi în interior prestigiul regelui, încurajând opoziţia şi tendinţele separatiste.

De asemenea, deţinem câteva informaţii, cum că Iulius Caesar pregătea, drept pedeapsă, o campanie contra dacilor. La această intenţie se referă unii autori: Strabo (*Geogr*., VII, 3, 5: „Pe când domnea asupra geţilor Burebista, împotriva căruia s-a pregătit să pornească divul Caesar…"), Velleius Paterculus (*Hist. Rom.,* II, 59, 4: „Şi după terminarea războaielor civile, [Caesar] îl trimisese pe [C. Octavius] la învăţătură în Apollonia, pentru ca tânărul să-şi dezvolte deosebitele lui însuşiri, prin studiul ştiinţelor ce se potriveau unui om liber. [Caesar] avea de gând să-l ia ca tovarăş de arme în războiul ce urma să-l pornească mai întâi împotriva geţilor şi apoi a parţilor"), Plutarh (*Caesar,* 58: „…făcuse pregătiri militare, cu intenţia de a întreprinde o expediţie împotriva parţilor, urmând ca, după supunerea acestora, să înconjoare Pontul pe lângă Marea Caspică şi, prin Caucaz să intre în Sciţia, să străbată ţinuturile învecinate cu Germania şi Germania însăşi şi să se întoarcă în Italia pe la celţi"), Suetonius (*Aug.,* VIII, 4: „Caesar, după cucerirea Hispaniei, a plănuit o campanie contra dacilor şi apoi împotriva parţilor şi l-a trimis în acest scop la Apollonia, unde şi-a petrecut timpul liber dedicându-se studiului") şi Appian (Războaiele civile, II, 10: „Caesar se gândi să facă o mare expediţie împotriva geţilor şi a parţilor; intenţiona să-i atace mai întâi pe geţii vecini, un neam oţelit în lupte şi iubitor de război").

Dar destinul a amânat soarta Daciei cu un secol şi jumătate: la 15 martie 44 a.Chr., Caesar era răpus de o conspiraţie chiar în Senatul roman. Curând, dar în împrejurări necunoscute, Burebista cădea şi el victimă unei conspiraţii (Strabo, VII, 3, 11: „Cât despre *Boirebistas*, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmaşii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmiţând puterea în mai multe părţi"; vezi şi *infra,* p. 93.

[185] R. Vulpe, *Studia Thracologica,* p. 48.

[186] Al. Suceveanu, *op. cit.,* p. 47: „C'est pourquoi nous nous sommes demandé si les destructions provoquées par Bourébista dans les villes ouest-pontiques ne datent pas plutôt, à l'exception d'Olbia, de la période 48–44 av. J.-C.".

RELIGIA GETO-DACILOR[187]

Religia geților

Facem această distincție (separație) între cele două neamuri, deoarece şi momentul istoric, şi credințele diferă. Ştirile esențiale despre geți datează aproape exclusiv de la Herodot (vezi textele transcrise *infra*; pentru cele care merită interes deosebit, am dat şi textul în limba greacă), deci din secolul V a.Chr., cu referiri şi la secolul precedent. Despre daci, cealaltă „mlădiță" a geților, va fi vorba mai târziu.

Herodot, *Istorii*:

IV, 93: „Înainte de-a ajunge la Istru, [Darius] birui mai întâi pe geți, care se cred nemuritori (πρώτους αἱρέει Γέτας τοὺς ἀθανατίζοντας). Căci tracii, locuitorii din Salmydessos şi cei care ocupă ținutul aşezat mai sus de Apollonia şi Mesambria – pe nume scirmiazi şi nipseeni – s-au predat lui Darius fără luptă. Geții însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată robiți, măcar că ei sunt cei mai viteji şi mai drepți dintre traci (Θρηίκων ἐόντες ἀνδρεηιότατοι καὶ δικαιότατοι)".

IV, 94: „Iată cum se cred nemuritori (ἀθανατίζουσι) geții: ei cred că nu mor şi că acel care dispare din lumea noastră se duce la zeul Salmoxis (παρὰ Σάλμοξιν δαίμονα). Unii din ei îi mai spun şi Gebeleizis. Tot la al cincilea an ei trimit la Salmoxis un sol (ἄγγελος), tras la sorți, cu poruncă să-i facă cunoscute lucrurile de care, de fiecare dată, au nevoie. Iată cum îl trimit pe sol. Unii din ei primesc poruncă să țină trei sulițe [cu vârful în sus], iar alții, apucând de mâini şi de picioare pe cel ce urmează să fie trimis la Salmoxis şi ridicându-l în sus, îl azvârl în sulițe. Dacă – străpuns de sulițe – acesta moare, geții socot că zeul (ὁ θεός) le este binevoitor. Iar dacă nu moare, aduc învinuiri solului, zicând că e un om ticălos şi, după învinuirile aduse, trimit un altul, căruia îi dau însărcinări încă fiind în viață. Aceeaşi traci, când tună şi fulgeră, trag cu săgețile în sus, spre cer şi amenință zeul, deoarece ei cred că nu există un altul decât al lor".

IV, 95: „Aşa cum am aflat de la elenii care locuiesc pe țărmurile Hellespontului şi ale Pontului Euxin, Salmoxis despre care vorbesc – fiind doar un om [muritor] – a fost rob în Samos, şi anume al lui Pitagora, care era fiul lui Mnesarchos. După aceea, ajungând liber, strânse bogății mari şi, după ce se îmbogăți, se întoarse în patria lui. Întrucât tracii erau foarte nevoiaşi şi săraci cu duhul, Salmoxis acesta – cunoscător al felului de viață ionian şi al unor deprinderi mai cumpătate decât cele trace, întrucât avusese legături cu grecii şi cu Pitagora, un însemnat gânditor al acestora – a clădit o casă pentru adunările bărbaților (ἀνδρεῶνα), în care [se spune] îi primea şi îi punea să benchetuiască pe fruntaşii țării, învățându-i că nici el, nici oaspeții săi şi niciunul din urmaşii acestora nu va muri, ci va merge într-un anume loc unde vor trăi pururi şi vor avea parte de toate bunătățile. În vreme ce săvârşea cele amintite şi spunea lucruri de felul acesta, el a poruncit să se clădească o locuință subpământeană. Când a fost gata [Salmoxis] a dispărut din mijlocul tracilor şi, coborând el în locuința lui de sub pământ, a trăit acolo vreme de trei ani. Tracii doreau mult să-l aibă, jeluindu-l ca pe un mort. În al patrulea an, el le-a apărut

[187] Vezi în această privință (cu citarea unei ample bibliografii): I. I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase,* AISC, 5, 1944–1948 (1949), p. 61–139; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor,* Bucureşti, 1986 (cap. VII: „Credințe şi idei religioase"); S. Sanie, *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice,* Iaşi, 1995; N. Conovici, V. Sîrbu, *La religione dei Geto-Daci,* în vol. *I Daci,* Milano, 1999, p. 105–115; Zoe Petre, *Practica nemuririi,* Bucureşti, 2000; Al. Vulpe, *Herodot şi religia geților,* în Studia archeologiae et historiae antiquae Doctissimo viro... Ion Niculiță..., Chişinău, 2009, p. 117–127. Vezi şi *Istoria Românilor,* I, Bucureşti, 2001, p. 429–444 (Al. Vulpe), 784–788 (I. Glodariu).

şi, astfel, Salmoxis făcu vrednice de crezare învăţăturile lui. Iată ce se povesteşte despre înfăptuirile lui".

IV, 96: „În privinţa acestuia şi a locuinţei lui subpământene nici eu nu resping cele scrise, dar nici nu le dau crezare prea mult; mi se pare, însă, că el a trăit cu mulţi ani înainte de Pitagora. Fie Salmoxis om ori vreo divinitate de-a băştinaşilor, să ne mulţumim cu cele arătate".

„Despre obiceiurile pe care le au geţii, care îşi spun nemuritori (οἱ ἀθανατίζωντες), am vorbit…"

Strabo, VII, 3, 5:

„Se spune că un get cu numele Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pitagora şi ar fi deprins de la acesta unele cunoştinţe astronomice, iar o altă parte ar fi deprins-o de la egipteni, căci cutreierările sale l-ar fi dus până acolo. Întorcându-se la el în ţară, s-ar fi bucurat de o mare trecere la conducători şi la popor – întrucât, întemeiat pe semnele cereşti, el făcea prorociri. În cele din urmă l-a convins pe rege să fie părtaş la domnie, spunându-i că este în stare să-i vestească voinţa zeilor. Mai întâi s-ar fi făcut preot (ἱερεύς) al zeului cel mai slăvit la ei, iar imediat după aceea a primit şi numele de zeu (θεός), petrecându-şi viaţa într-o peşteră, pe care a ocupat-o el, şi unde ceilalţi nu puteau intra. Se întâlnea rar cu cei din afară, cu excepţia regelui şi a slujitorilor acestuia. Regele lucra în înţelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii ajunseseră mult mai ascultători decât înainte. Căci supuşii lui credeau că dă poruncile sfătuit de zei. Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata să-l sfătuiască pe rege – şi acelui om geţii îi spuneau zeu. Muntele a fost socotit sfânt şi s-a numit aşa. I se zicea Cogaionon (Κογαίονον) şi la fel a fost şi numele râului care curgea pe lângă el (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτος· ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονον, ὁμώνυμον τῷ παραρρέοντι ποταμῷ). Pe când domnea asupra geţilor Burebista – împotriva cărora s-a pregătit să pornească divinul Caesar –, cinstirea mai sus amintită o avea Deceneu (Δεκαίνεος). A dăinuit la geţi obiceiul pitagoreic, adus de Zamolxis, de a nu se atinge de carnea animalelor"[188].

Platon, Charmides, 156 d:

„Tot aşa stau lucrurile, Charmide, şi cu acest descântec. Eu [Socrate] l-am învăţat acolo în oaste, de la un medic trac, unul din ucenicii lui Zalmoxis, despre care se zice că îi fac pe oameni nemuritori. Spunea tracul acesta că [medicii] greci aveau dreptate să cuvânteze aşa cum v-am arătat adineauri. Dar Zalmoxis, adaugă el, regele nostru, care este un zeu, ne spune că după cum nu trebuie să încercăm a îngriji ochii fără să ţinem seama de cap, nici capul nu poate fi îngrijit neţinându-se seama de corp, tot astfel trebuie să-i dai îngrijire trupului dimpreună cu sufletul şi iată pentru ce medicii greci nu se pricep la cele mai multe boli: pentru că ei nu cunosc întregul pe care-l au de îngrijit. Dacă acest întreg este bolnav, partea nu poate fi sănătoasă. Căci, zicea el, toate lucrurile bune şi rele – pentru corp şi pentru om în întregul său – vin de la suflet şi de acolo curg [ca dintr-un izvor] ca de la cap la ochi. Trebuie deci – mai ales şi în primul rând – să tămăduim izvorul răului, pentru ca să se poată bucura de sănătate capul şi tot restul trupului. Prietene, zicea el, sufletul se vindecă cu descântece. Aceste descântece sunt vorbele frumoase, care fac să se nască în suflete înţelepciunea. Odată ivită aceasta şi dacă stăruie, este uşor să se bucure de sănătate şi capul, şi trupul. Când mă învăţa tracul şi descântecele, spunea: Să nu te înduplece nimeni să-i tămăduieşti capul cu acest leac, dacă nu-ţi încredinţează mai întâi sufletul, ca să i-l tămăduieşti cu ajutorul descântecului. Iar acum – zicea el – aceasta e cea mai mare greşeală a oamenilor: ca unii medici să caute în chip deosebit o vindecare sau cealaltă [a sufletului şi a trupului]. Şi mă povăţuia foarte stăruitor să

[188] Vezi spre comparaţie iarăşi la Strabo, VII, 3, 3: „Poseidonios afirmă că misii (Μυσοί) se feresc, din cucernicie (κατ' εὐσέβειαν), de a mânca vietăţi; iată deci motivul pentru care nu se ating de carnea turmelor lor"

nu mă las înduplecat de nimeni – oricât de bogat, dintr-un neam ales sau oricât de frumos ar fi – să fac altfel. Deci eu, fiindcă i-am jurat şi trebuie să-i dau ascultare, îi voi da într-adevăr ascultare. Şi dacă vrei – potrivit poveţelor străinului – să-mi încredinţezi mai întâi sufletul tău, pentru a-l vrăji cu descântecele tracului, îţi voi da leacul pentru cap. Dacă nu, nu-ţi pot ajuta cu nimic, scumpe Charmide".

Clemens din Alexandria (150–216 p.Chr.), Στρωμάτεις („Covoarele", IV, 8, p. 213, ed. Stählin):

„Geţii, un neam barbar care a gustat şi el din filozofie, aleg în fiecare an un sol (πρεσβευτής) [spre a-l trimite] semizeului Zalmoxis (πρὸς Ζάμολξιν ἥρωα κατ' ἔτος). Zamolxis a fost unul din apropiaţii lui Pithagora. Aşadar este înjunghiat cel socotit cel mai vrednic dintre cei ce se îndeletnicesc cu filozofia. Cei care nu sunt aleşi se mâhnesc amarnic, spunând că au fost lipsiţi de un prilej fericit".

Informaţiile transmise de Herodot se cuvin, fie şi pe scurt, comentate şi comparate cu datele celorlalte izvoare.

Mai întâi, despre *Salmoxis* (Σάλμοξις): aceasta pare forma autentică, deoarece prima silabă se întâlneşte la începutul unor toponime traco-getice: *Salmydessos* (chiar la Herodot, IV, 95; apoi şi la alţi autori[189]) şi *Salmorudis* (*Itin. Ant.,* 236, 4). Cu excepţia lui Herodot, autorii antici[190] îl numesc *Zalmoxis* sau *Zamolxis*[191]; forma autentică trebuie să fie *Zalmoxis*, confirmată şi de antroponimul *Zalmodegikos,* numele unui basileu get din Dobrogea[192].

Trebuie să fim de acord cu Herodot (IV, 95) că Salmoxis era doar un muritor (mai exact: om – ἄνθροπος), dând precum acesta puţină crezare poveştii cu poposirea getului în casa lui Pithagora (a trăit între cca 580-500), fie şi dintr-o nepotrivire de ordin cronologic. Este posibil însă ca soarta să-l fi purtat pe alesul divinităţii, cu mult mai devreme de data consemnată, cel puţin pe coasta ioniană, dacă nu şi în Egipt (după Strabo), unde se va fi iniţiat în doctrinele unor întemeietori ai marilor credinţe ale lumii antice; astfel, aflăm de la Diodor din Sicilia (Biblioteca istorică, I, 94, 2): „Într-adevăr, se povesteşte că la ariani Zathrausthes a făcut să se creadă că o zeitate bună i-a dat legile întocmite de el. La aşa-numiţii geţi, care se cred nemuritori, Zamolxis susţinea şi el că a intrat în legătură cu zeiţa Hestia, iar – la iudei – Moise, cu divinitatea căreia i se spune Iahve…" (Παρὰ μὲν γὰρ τοῖς Ἀριανοῖς Ζαθραύσθες ἱστοροῦσι τὸν ἀγατὸν δαίμωνα προσποιήσασται τοὺς νόμος αὐτῳ διδόναι, παρὰ δὲ τοῖς ὀνομαζουμένοσς Γέταις τοῖς ἀπαταναθίζουσι Ζάμολξιν ὡσαύτως τὴν κοινὴν Ἑστίαν, παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μουσῆν τὸν Ἰαῶ ἐπικαλούμενον θεόν…).

[189] Vezi *Fontes,* I, p. 780 (indici).

[190] Vezi în special Herodian Gramaticul, *Despre ortografie,* II, 514, 26: Ζάμολξι λέγεται καὶ Ζάμολξις καὶ Σάλμοξις .

[191] Pe baza formei *Zamolxis,* I. I. Russu (AISC, 5, 1944-1948, p. 64) s-a străduit să demonstreze caracterul chtonian al acestei divinităţi (prin reconstituirea unui presupus cuvânt tracic **zemel* şi în legătură cu *Semele,* mama lui Dionysos); ipoteza a devenit însă caducă, prin confirmarea formei *Zalmoxis* (v. mai sus).

[192] ISM, I, 8 (vezi comentariul r. 6–7, D. M. Pippidi).

Unele aspecte ale acestor învățături se regăsesc în practicile cultului lui Zalmoxis, aşa cum aflăm de la Herodot.

Herodot ne mai informează că unii dintre geți îl mai numesc şi *Gebeleizis* (οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον ὀνομάζουσι Γεβελέϊζιν); dar conform unor speculații lingvistice, numele zeului ar fi *Nebeleizis* (confuzie în manuscrise între Γ şi N) sau chiar *Beleizis* (γε inițial fiind doar o particulă enclitică)[193]. După părerea lui C. Daicoviciu, Gebeleizis era o divinitate uraniană[194], diferită de Zalmoxis (divinitate chtoniană)[195].

Nu ştim câtă valoare să acordăm unei informații provenind de la Mnaseas (prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr.), transmisă de lexiconul lui Photios, de unde aflăm: „geții îl cinstesc pe Cronos, numindu-l Zamolxis".

Dar să revenim la „nemurirea" getică. După ce vorbeşte de geții ἀθανατίζωντες, pe care semeția i-a făcut să se opună marelui rege, fiind înfrânți, Herodot începe capitolul următor (IV, 94): „Iată cum se cred nemuritori geții: ei cred că nu mor şi că acel care dispare din lumea noastră se duce la zeul Salmoxis (Ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον: οὔτε ἀποθνήσκειν ἑωυτοὺς νομίζουσι ἰέναι τε τὸν ἀπολλύμενον παρὰ Σάλμοξιν δαίμονα)". Verbul cu care începe propoziția (ἀθανατίζουσι; la Diodor din Sicilia: ἀπαθανατίζουσι) este un indicativ prezent de la ἀθανατίζω; unii istorici preferă a traduce acest verb prin „a se face nemuritor"[196]; deci „a deveni nemuritor, a se nemuri" (cuvânt mai rar).

Căile dobândirii nemuririi sunt două: prin comunicarea periodică (din cinci în cinci ani) cu divinitatea (IV, 94) şi prin practicarea unui fel de inițiere (IV, 95)[197].

---

[193] Expunerea sintetică a acestor teorii: Al. Vulpe, *Istoria Românilor,* I, Bucureşti, 2001, p. 432; vezi şi D. Dana, *Le dossier Gébéléïzis. Une page de l'interprétation de Zalmoxis,* EN, 13, 2003, p. 117–141

[194] C. Daicoviciu, *Herodot şi pretinsul monotheism al geților,* Apulum, 2, 1943–1945, p. 90–94; cf. D. Dana, *op. cit.,* p. 135 ("il s'ensuit que, dans le passage hérodotéen, il ne ságit pas de deux dieux différents…").

[195] I. I. Russu, *loc. cit.* (*supra*, nota 187). Vezi şi P. Alexandrescu, *La nature de Zalmoxis selon Hérodote,* în *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique,* Bucureşti – Paris, 1999, p. 293–303.

[196] Vezi: Al. Vulpe, *loc. cit.*, p. 430. Zoe Petre, *Practica nemuririi*, p. 57–58: „Cuvântul ***athanatizontes*** este un participiu prezent adjectivat de la verbul ***athanatizo***. Ambele aparțin sferei semantice a numelui ***thanatos****, moarte.* Precedat de *alpha* privativ, ***a-thanatos***, cuvântul înseamnă *care nu cunoaşte moartea, nu are parte de moarte, nemuritor*. Dificultatea traducerii participiului ***athanatizon*** (pl. ***athanatizontes***) provine din faptul că noi îl citim pentru prima dată la Herodot, şi anume în legătură cu geții, deci nu avem cum judeca pe baza unor precedente sensul exact pe care Herodot îl dă acestui participiu. Studiul amănunțit al lui Linforth [autoarea se referă la studiul lui Ivan Linforth, publicat în Classical Philology, 13, 1918, p. 27], care examinează uzanțele posterioare ale cuvântului în context filozofic, dovedeşte însă cu prisosință că acest participiu are în mod constant un sens factitiv (firesc, de altfel, la un participiu prezent activ). Traducerea frecventă cu sensul de *credință în nemurire,* adică desemnându-i pe *geții care se cred nemuritori,* este aşadar greşită, şi ***athanatizein*** nu înseamnă *a (se) crede nemuritor,* ci *a (se) face nemuritor,* a practica rituri prin care, din muritor, devii nemuritor". De altfel, forma redată de Diodor, απἀθανατίζω, are chiar acest sens („a diviniza").

[197] Al. Vulpe, *loc. cit.,* p. 432, unde se face trimitere la pasajul din Herodot, IV, 95.

Comunicarea cu divinitatea se făcea printr-un sacrificiu uman: dar nu dintre prizonieri, precum la tracii apsintieni (Herodot, IX, 119), populație din valea râului Nestos[198], ci dintre cei mai buni concetățeni[199]; actul barbar era eludat eufemistic prin ideea că era trimis un mesager (ἄγγελος) cu doleanțe către divinitate[200]. Tot în acest paragraf mai citim: „Aceeaşi traci, când tună şi fulgeră, trag cu săgeţile în sus, spre cer şi amenință divinitatea (θεός), deoarece ei cred că nu există un altul [un alt zeu] decât al lor"[201]. Acest „teocentrism etnic" poate reflecta de fapt caracterul dualist al credinței geților, eventual sub influența zoroastrismului persan (cu care Zalmoxis va fi luat contact în timpul peregrinărilor lui prin lumea ioniană); divinitatea amenințată de săgeți era spiritul rău care întuneca fața zeului lor, deoarece ei nu admiteau că există altă divinitate decât a lor ! Acesta era Gebeleizis (sau Beleizis ?), divinitatea (θεός) „tribală" a geților, probabil unică[202]; abia mai târziu, după „unificarea" neamului geto-dac, se va crea un panteon, de gen politieist. El era deopotrivă „stăpân al cerului şi pământului". După moarte, Zalmoxis a fost probabil divinizat (v. *infra*) şi aproape confundat cu Gebeleizis.

Cealaltă cale prin care geții aspirau la nemurire era un gen de inițiere; de la Hellanicos ni s-a transmis că Zalmoxis le-a arătat geților ritul inițierii religioase (τελετή)[203]. În cadrul convorbirilor cu un grup de bărbați aleşi, strânşi într-o casă a lor (ἀνδρεών), unde aceştia „benchetuiau" (εὐοχέοντα), „învățătorul" le transmitea oaspeților (συμπόται) din tainele sale. Cât priveşte coborârea lui sub pământ (într-o peşteră, după Strabo), pare a fi totuşi vorba de o moarte reală, urmată de „învierea" şi zeificarea lui; doar Zalmoxis îi învățase că „nici el, nici oaspeții săi şi nici unul din urmaşii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi…". De altfel coborârea (κατάβασις) şi întoarcerea din infern le erau cunoscute din religia greacă (cf. miturile lui Dionysos, Heracles, Orfeu), iar despre moarte şi înviere aveau exemplul păstorului Attis din misterele Cybelei, Marea Mamă a Zeilor din Pesinunt (Frigia, Anatolia)[204]. Dar să încheiem

---

[198] Vezi *Fontes*, I, p. 49, nota 59, unde se trimite la Diodor din Sicilia (V, 32), pentru sacrificiile la celți; vezi şi J. de Vries, *La religion des Celtes,* Paris, 1963, p. 229–232 şi *passim.*

[199] A se compara cu sacrificiul lui Abraham din Vechiul Testament: *Geneza* (I), 22, 1–18.

[200] În *Fontes,* p. 49, se traduce prin „sol"; dar pentru acesta, Herodot foloseşte cuvântul κῆρυξ (IV, 131: „crainic").

[201] Vezi şi informația din Paradoxograful lui Rohde (42): „Se spune că geții întâmpină cu lovituri de tobă tunetele lui Zeus şi îl amenință pe zeu trăgând cu arcul în văzduh" (*Fontes,* I, p. 635).

[202] Vezi interpretarea lui V. Pârvan, *Getica,* 1926, p. 156 (= [2], 1982, p. 92). A se compara cu credința vechilor slavi, după relatarea lui Procopius din Caesarea (*De bellis,* VII, 14, 23–24): „*Cred că este un singur zeu, făuritorul fulgerului şi singurul stăpân al tuturor lucrurilor,* şi îi jertfesc boi şi alte animale de tot felul. Ei nu ştiu ce-i aceea soartă nemiloasă, nici nu mărturisesc că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor. Când îi amenință moartea, fie că se îmbolnăvesc, fie că pornesc la război, făgăduiesc zeului că, dacă vor scăpa cu viață, îi vor aduce o jertfă, iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit şi cred că şi-au răscumpărat viața cu prețul acelei jertfe. Ei mai cinstesc şi râuri, nimfe şi alte zeități şi jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri ".

[203] *Fontes,* I, p. 21.

[204] Vezi R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană,* Bucureşti, 1998, p 44 şi urm. (traducere de Mihai Popescu).

precum Herodot (IV, 96): „În privința acestuia şi a locuinței lui subpământene nici eu nu resping cele scrise, dar nici nu le dau crezare prea mult; mi se pare, însă, că el a trăit cu mulți ani înainte de Pitagora. Fie Salmoxis om ori vreo divinitate de-a băştinaşilor: εἴτε δὲ ἐγένετό τις Σάλμοξις ἄνθροπος, εἴτε ἐστὶ δαίμων τις Γέτεσι οὗτος ἐπιχώριος – „părintele istoriei" încheie cu un ***χαιρέτω*** **(= *vale*!)**.

După Herodot şi contemporanul său mai tânăr, Socrate (apud Platon), Zalmoxis mai este menționat accidental de Manseas (secolul al III-lea a.Chr.) şi de Diodor din Sicilia (secolul I a.Chr.).

Numele marelui preot mai este consemnat de istoricul roman târziu Iordanes (*Getica,* 39, 69, 71, 73); este un antroponim autentic, deoarece este atestat epigrafic în onomastica geto-dacă din epoca imperială romană[205]. Cele mai interesante date asupra religiei geților, cu referire la epoca lui Burebista, avem abia de la Strabo; vorbind depre muntele şi peştera unde se retrăgea marele preot, Strabo consemnează (VII, 3, 5):

„Muntele a fost socotit sfânt şi s-a numit aşa. I se zicea Cogaionon (Κογαίονον) şi la fel a fost şi numele râului care curgea pe lângă el (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτος· ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονον, ὁμώνυμον τῷ παραρρέοντι ποταμῷ). Pe când domnea asupra geților Burebista – împotriva cărora s-a pregatit să pornească divinul Caesar –, cinstirea mai sus amintită o avea Deceneu (Δεκαίνεος)".

Numele muntelui sfânt al geților a fost, cu mai bine de două decenii în urmă, pus în legătură cu o inscripție bilingvă de la Poarta Albă (jud. Constanța); în partea latină, dedicația s-ar citi *Heroi sacrum*, în cea greacă ΄Η<ε>ρωι ΚΑΓΑ[206]. O reexaminare a inscripției a arătat însă că literele obscure de la începutul variantei greceşti sunt ΚΑΓΑ[207]; noua lectură este întărită de o altă inscripție tomitană, unde apare dedicația ΚΑΓΑ Ἡρωί[208].

Grație „ecuației" din inscripția bilingvă, s-a considerat καγα un echivalent tracic al lui *sacrum*; mai mult, a fost legat de tema Κογα- din numele muntelui sfânt al geților[209]. Noi ne-am exprimat însă de la început dezacordul față de asemenea abordare a problemei. Mai întâi, deoarece cuvântul *sacrum* nu se mai vede pe piatră; probabil nu se vedea bine nici în 1896, anul publicării inscripției[210]. Apoi, prezența unui cuvânt tracic într-un text grecesc este neobişnuită. După părerea noastră, în amândouă inscripțiile este vorba despre un epitet, până acum

---

[205] *Supra,* nota 126.

[206] Gr. Tocilescu, AEM, 19, 1896, p. 93, nr. 36; preluată în: CIL, III, 14214,27; ILS, 4066; ISM, II, 128.

[207] S. Olteanu, TD, 10, 1989, p. 215–217.

[208] ISM, II, 36.

[209] S. Olteanu, *loc. cit.*; ideea a fost dezvoltată printr-o savantă „analiză filologică şi lingvistică", de D. Sluşanschi, *ibidem,* p. 219–224

[210] Gr. Tocilescu, *loc. cit.*: „Die Oberflche des Steines ist sehr abgerieben…"

neluat în seamă, al *Eroului.* Totuşi, o legătură cu toponimul getic citat este posibilă.

De fapt, sensul acelui toponim este explicat chiar de Strabo: „Muntele a fost socotit sfânt *şi s-a numit aşa* (καὶ τὸ ὄρος ὑπελήφθε ἱερόν, καὶ προσαγορεύουσιν οὕτος). I se zicea Cogaionon… (ὄνομα δ' αὐτῷ Κωγαίονον)". Prin urmare, echivalentul trac al adjectivului (neutru) ἱερόν era κωγαιόν; prin extensiune, substantivul Κωγαίονον desemnează deopotrivă muntele şi peştera-sanctuar (după exemplul aplicării desinenţei *–ον* numelor unor divinităţi, pentru a desemna sanctuarele lor: Ἀθήναιον, Ἡραῖον, Ἡροῖον, Ἰσεῖον, Μιθραίον, Μουσεῖον, Νυμφαῖον, Σαραπεῖον). Prin urmare, în cele două inscripţii tomitane, epitetul Eroului se traduce prin „sfânt"; acest adjectiv se numără, de altfel, printre epitetele Eroului cavaler[211]. Diferenţa faţă de forma transmisă de Strabo se poate explica astfel: forma din inscripţie este greşită (puţin probabil, deoarece forma este atestată de două ori); cuvântul a suferit o evoluţie lingvistică, de la ΚΩΓΑ la ΚΑΓΑ[212]; mai probabil să fie o greşală, de copiere sau chiar de percepţie a lui Strabo. Prin urmare, este probabil ca numele muntelui sfânt să fi fost *Cagaionon,* iar al râului ce curgea la poalele lui *Cagaionos.*

Fascinaţia lui Zalmoxis (Zamolxis) continuă până în epoca romană târzie la: Apuleius (*Apologia*, 26), Lucian din Samosata (*Scitul sau oaspetele,* 1; *Zeus tragedian,* 42; *Adunarea zeilor,* 9), Origenes (*Împotriva lui Celsus,* II, 55; III, 34 şi 54), Porphyrios (*Viaţa lui Pithagora,* 14 şi 15), Iamblichos (*Despre viaţa lui Pithagora,* XXX (173)), Iulian Apostatul (*Caesares,* 22), Theodoretos (*Terapeutice*, I, 25), Enea din Gaza (*Teofrast*, PGL XXXV, 940), Hesychios din Alexandria (Lexikon, s.v. *Zalmoxis*), Iordanes (*Getica,* 39), Agathias (Istorii, prefaţă, 3), iar şi mai târziu la Leon Diaconul (Istoria, IX, 6) şi în Lexiconul lui Suidas (IV, 262, s.v. Pythagoras)

Epoca lui Burebista este o punte de legătură între istoria geţilor herodoteici şi cea a dacilor (geţilor nord-dunăreni); această observaţie este sesizabilă şi în domeniul credinţelor.

De la Strabo mai aflăm despre existenţa la moesi a unor practici de care poate nu erau străini nici geţii de la Dunărea de jos (*Geogr.,*VII, 3, 3): „Poseidonios [filosof stoic, 135–51 a.Chr.] afirmă că mysii se feresc, din cucernicie, de a se mânca vietăţi; şi iată deci motivul pentru care nu se ating de carnea turmelor lor. Se hrănesc însă cu miere, lapte şi brânză, ducând un trai liniştit – pentru care motiv au fost numiţi θεοσεβεῖς (adoratori ai zeilor) şi καπνοβᾶται (umblători prin fum). Unii traci – spune acesta – îşi petrec viaţa fără să aibă legături cu femeile, numindu-se κτίσται (întemeietori); ei sunt onoraţi şi socotiţi sacri…"; „îi numeşte ἀβίοι, mai ales pentru că trăiesc departe de femei…"[213].

---

[211] Vezi CCET, II, 1, p. 171 (indici); II, 2, p. 136 (indici); IV, 1, p. 122 (indici).

[212] A se compara eventual cu trecerea de la *Orgame* la *Argamum* (*supra,* nota 7) şi de la *Ordessos* la *Argesis* (*supra,* nota 73).

[213] În altă parte, Strabo (VII, 3, 4) scrie: „cuvântul *abioi* nu ar trebui înţeles în legătură cu abţinerea de la plăcerile trupului, ci mai degrabă ar trebui luat în sensul că aceia nu au vetre şi trăiesc în care".

Deşi fără legătură directă, acest pasaj ne aminteşte de o informaţie oferită, două secole după Poseidonios, de Flavius Josephus; vorbind despre esenieni, care „au bunurile în devălmăşie, iar bogatul nu se bucură întru nimic mai mult de cele ce are decât acela care nu are nici uun fel de avere" etc., adaugă: „Nu trăiesc aceştia într-un fel deosebit de al celorlalţi oameni, ci traiul lor seamănă cu al aşa-numiţilor πλεῖστοι de la daci". În greceşte, cuvântul reprezintă gradul superlativ al adjectivului πολύς, la plural: „cei mai mulţi" – ceea ce, evident, pare lipsit de sens; de aceea, unii învăţaţi consideră că trebuie înţeles „cei mai buni", adică o elită religioasă[214]. Ca şi în cazul „asceţilor" menţionaţi de Poseidonios, s-ar putea totuşi să fie vorba de o asemănare formală cu un cuvânt traco-dacic; s-a atras de altfel atenţia asupra asemănării cu numele zeului *Pleistoros* al tracilor, menţionat de Herodot[215].

O rezumare a credinţelor geţilor o face un autor roman din prima jumătate a secolului I p.Chr., Pomponius Mela, într-o lucrare denumită *Descrierea pământului* (*De chorographia*, II, 2, 18):

„Tracia este locuită de un singur neam, tracii, având însă fiecare alt nume şi alte obiceiuri. Unii sunt sălbatici şi cu totul gata să înfrunte moartea, mai ales geţii. Acest lucru se datoreşte credinţelor lor deosebite; unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ, iar alţii socotesc că, deşi nu se vor mai întoarce, ele totuşi nu se sting, ci merg în locuri mai fericite; alţii cred că sufletele mor negreşit, însă că e mai bine aşa decât să trăiască. De aceea la unii sunt deplânse naşterile şi jeliţi noi-născuţii; dar dimpotrivă, înmormântările sunt prilej de sărbătoare şi le cinstesc ca pe nişte lucruri sfinte, prin cânt şi joc"[216].

Religia dacilor

Pe de altă parte, informaţiile autorilor romani despre *religia dacilor* sunt lipsite de valoare probatorie; sunt două referiri la zeul războiului, la doi mari poeţi din epoca lui Augustus, având mai degrabă valoare de figură de stil. Astfel, Vergilius (*Aeneis,* III, 35) invocă pe Mars Gradivus, *Geticis qui praesidet arvis* („care ocroteşte ogoarele geţilor"), iar Ovidiu (*Tristia,* V, 3, 22) *venisti Marticolamque Geten* („tu… ai venit la getul care se închină lui Marte"). Aproape un secol mai târziu, alt poet, Martialis, scrie despre împăratul Domitian care se pregătea pentru războiul cu sarmaţii (*Epigrammata,* VII, 2, 1–2): *invia Sarmaticis Domini lorica sagittis et Martis Getico tergore fida magis,* „este de nepătruns platoşa stăpânului nostru pentru săgeţile sarmaţilor şi mai sigură decât scutul getic al lui Marte". Tot atâta valoare are şi informaţia autorului militar Vegetius din secolul al IV-lea p. Chr. (*Epitome rei militaris,* 18): *Dacos autem et Moesos, ac Thraces in tantum belicosos semper fuisse manifestum est ut ipsum Martem fabulae apud eos natum*

[214] Părere însuşită şi de Al. Vulpe, în *Istoria Românilor,* I, 2001, p. 436.

[215] Herodot IX, 119: „Tracii apsintieni, prinzându-l pe Oiobazos [satrap persan], care fugise în Tracia, îl jertfiră lui Pleistoros – un zeu local – aşa cum era la ei datina; iar însoţitorii lui au fost ucişi într-alt chip". Vezi D. Detschew, *Sprachreste*[2], 1976, p. 372 (s. v.).

[216] A se compara cu informaţia transmisă de Hellanicos (secolul V a.Chr.) şi, târziu, în Paradoxograful lui Rohde (27); v. *supra,* nota 80.

esse confirment („Este neîndoios însă că dacii şi moesii şi tracii au fost întotdeauna atât de războinici, încât povestirile să confirme că însuşi Marte s-a născut la ei").

Cu condiția să se refere la geți (= daci; iar nu la goți, cu care-i confundă), merită a fi citat un pasaj din *Getica* lui Iordanes: (40) *Adeo ergo fuere laudati Getae, ut dudum Martem, quem poetarum fallacia deum belli pronuntiat, apud eos fuisse dicunt exortum. Unde et Vergilius: «gradivumque patrem Geticis qui praesidet arvis».* (41) *Quem Martem Gothi semper asperima placavere cultura (nam victimae eius mortes fuere captorum), opinantes bellorum praesulem apte humani sanguinis effusione placandum. Huic praede primordia vovebantur, huic truncis suspendebatur exubiae, eratque illis religionis preter ceteros insinuatus affectus, cum parenti devotio numinis viderentur inpendi* („Şi într-atât au fost de lăudați geții, încât se spune că de mult la ei s-a născut Marte, pe care înşelăciunea poeților [licența poetică ?] l-a făcut zeu al războiului. De aceea spune şi Vergiliu: *neobositul părinte, care stăpâneşte câmpiile geților.* Pe acest Marte, goții *(sic)* totdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatic (căci victimele lui au fost prizonierii uciși), socotind că şeful războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc. Lui i se jertfesc primele prăzi, lui i se atârnau pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintâi şi exista un simțământ religios adânc în comparație cu ceilalți zei, deoarece se părea că invocația spiritului său era ca aceea adresată unui părinte"). Sacrificiile cu care era îmbunat zeul războiului ne amintesc de aceeaşi practică la tracii apsintieni, pentru zeul Pleistoros[217].

Prin urmare, este firesc ca geții, şi chiar dacii, să aibă divinități comune cu tracii, fiind chiar supuşi unor influențe din lumea greacă, în primul rand prin intermediul cetăților pontice. Existența preoților (probabil şi alți oficianți ai cultului, nu doar marele preot), unii deținând şi demnitatea regală (Deceneu, Comosicus), indică existența unei *religii*, cu un panteon diversificat. Rolul lor era de a ține poporul în ascultare față de legi şi rege, de a-l întări în ideea luptei pentru libertate; pentru aceasta ei se „împărtăşeau" din apa Istrului şi jurau că nu se vor întoarce din luptă decât biruitori[218].

Pentru informația noastră, un loc important deține cercetarea arheologică. Pe diferite piese de argint (coifuri, cnemide, vase) apar diferite motive, zoomorfe sau chiar antropomorfe, dar care nu pot fi legate de lumea religioasă; ele pot fi doar împrumutate, poate chiar din lumea greacă. În schimb, scena de sacrificiu de pe obrăzarul coifului de aur de la Coțofeneşti (secolul al IV-lea a.Chr.; fig. 1/1) este o realizare autentică, de influență iraniană (prin intermediul sciților)[219].

Mai aproape de realitate sunt atribuirile reprezentărilor de pe diferite piese din tezaurele de argint dacice din perioada clasică a civilizației geto-dace (secolele I a.Chr. – I p.Chr.)[220]. Dacă figurile unor personaje umane de pe fibulele-falere din tezaurele de la Herăstrău (Bucureşti), Coada Malului (jud. Prahova) sau chiar

[217] *Supra,* p. 66, nota 215.

[218] Vezi p. 94 şi nota 109.

[219] Pentru vechimea acestei practici, cf. R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană,* Bucureşti, 1998, p. 227 (traducere de Mihai Popescu).

[220] Despre tezaurele de argint, *supra,* p. 40.

Bălăneşti (jud Olt), sunt doar ornamentale, despre altele se poate afirma cu siguranță că se referă la lumea divină: tezaurul de la Lupu[221], cel puțin trei cu reprezentarea unei figure feminine (poate Diana-Bendis, cu tolba la spate) şi alte două cu reprezentarea unui călăreț cu scut în partea stângă, iar în dreapta ridicând un *rhyton* (?); tezaurul de la Surcea (jud. Covasna; fig. 2/1), reprezentând un călăreț purtând un coif cu şoim (a se compara cu coiful de la Ciumeşti) şi călcând în picioare un mistreț. Zeul călăreț mai apare pe o placă de bronz descoperită la Polovragi (jud. Gorj)[222], întâmpinat de o femeie (adoratoare sau zeiță), precum şi pe un tipar de lut de la Răcătău[223] (fig. 2/2); acest zeu călăreț poate fi prototipul cavalerilor danubieni (tipul I)[224]. Tot de la Răcătău provin o plăcuță de lut cu reprezentarea unui Silen[225], precum şi două figurine de os, reprezentând una pe Liber (Dionysos) şi Libera, cealaltă pe Hermes[226]. De asemenea, de la Tei (Bucureşti) se cunoaşte un tipar-ştampilă de lut cu reprezentarea lui Pan, divinitate făcând parte din cortegiul dionisiac[227]. Mai menționăm un medalion de lut cu chipul zeiței Diana, descoperit în zona unui sanctuar de la Grădiştea Muncelului[228]. Se vede că, pe măsura ruperii izolării şi lărgirii orizontului geografic şi cultural, asistăm chiar la o diversificare a lumii divine (desigur doar pentru elite; a se compara cu inițierea regelui scit Scyles în religia lui Dyonisos-Bacchus: Herodot, IV, 79).

Expresia deplină a existenței unui panteon autohton o reprezintă sanctuarele descoperite în special în preajma cetăților din munți, dar şi în alte puncte ale lumii geto-dace. Se întâlnesc două tipuri de sanctuare: circulare şi patrulatere[229]. Sanctuarele patrulatere erau construite din lemn (Galați–Barboşi, Căpâlna) sau din lemn şi piatră, mai mult sau mai puțin fasonată; Bâtca Doamnei, Racoş, Craiva, Căpâlna, Costeşti–Cetățuie, Blidaru, Luncani, Piatra Roşie, Sarmizegetusa) ; vestigiile se

[221] I. Glodariu, V. Moga, EN, 4, 1994, p. 33–47.

[222] Fl. Marinescu, SMMIM, 10, 1977, p. 25–32. O încercare riscantă de atribuire a acestei piese unei alte epoci (creştine): Maria Corina Nicolae, Eugen S. Teodor, Peuce (s.n.), 7, 2009, p. 157–170.

[223] V. Căpitanu, Carpica, 25, 1994, p. 126–127, fig. 2.

[224] Vezi şi D. Spânu, *art. cit.* (*supra,* nota 111), p. 194: autorul recunoaşte „posibile analogii cu iconografia cavalerului trac şi a cavalerilor danubieni din epoca imperială, şi aceştia asociați unor misterioase divinități feminine".

[225] V. Căpitanu, *loc. cit.,* p. 124, fig. 3.

[226] *Ibidem,* p. 125, fig. 7; N. Conovici, V. Sârbu, *op. cit* (v. *supra,* nota 187), p. 337, nota 775 (Liber şi Libera).

[227] D. V. Rosetti, Publicațiile Muzeului Municipiului Bucureşti, II, 1935, p. 69, fig. 1, 2 a-c; Al. Vulpe, 16, 1965, 2, p. 346–348, fig. 3/3 (este considerat simbol solar); cf. C. C. Petolescu, BOR, 1979, 9–12, 1253.

[228] C. Daicoviciu, I. H. Crişan, MCA, 5, 1959, p. 397; *RR,* cat. A 71.

[229] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972, p. 205–212; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor,* Bucureşti, 1986, p. 172–215; I. Glodariu, Fl. Costea, *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoş,* EN, I, 1991, p. 21–38 ; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei romane,* Deva, 1996, p. 109–130. Vezi de asemenea expunerea sintetică a lui I. Glodariu din tratatul de *Istoria Românilor,* I, 2001, p. 737 sqq.

prezintă sub forma unor plinte paralele, care susțineau coloane de lemn, mai rar de piatră. Sanctuarele circulare sunt mai puține la număr; erau construite din lemn (Brad, Pecica), lemn şi piatră (câte două la Sarmizegetusa, Fețele Albe, Racoş). Ca plan, ele sunt cu o singură încăpere (Brad, Pecica, Fețele Albe), cu două încăperi dispuse concentric (sanctuarul mic de la Sarmizegetusa) sau cu trei încăperi (dar încăperea centrală este dispusă descentrat; Sarmizegetusa, Fețele Albe, Racoş).

Cele mai multe dintre aceste sanctuare, în special cele din munții din jurul Sarmizegetusei regale, au fost distruse încă din cursul războiului din 101/102. Poate că zeii fuseseră mai înainte *evocati,* chemați de comandanții romani să părăsească cetatea asediată şi să vină la Roma[230].

Pentru poporul de rând, rămâneau practicile magice; caracteristice sunt descoperirile de figurine de lut, precum cele de la Popeşti (jud. Giurgiu) sau Poiana (Tecuci)[231]. De asemenea, unele practici funerare, constând din gropi conținând diferite piese de inventar sau de ofrandă, precum cele de la Orlea (jud. Olt)[232] şi Davideşti (jud. Argeş)[233], ne fac să intuim câte ceva din credințele geto-dacilor despre lumea de dincolo.

[230] Cf. G. Florea, P. Pupeza, *Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace,* în vol. *Die römischen Provinzen,* 2007, p. 281–295.

[231] Nona Palincaş, SCIVA, 46, 1995, 2, p. 95–104.

[232] Eug. Comşa, Apulum, 10, 1972, p. 65–78.

[233] Al. Vulpe, Eugenia Popescu, TD, I, 1976, p. 217–226.

II
DACICA

ROMANII LA DUNĂREA DE JOS ŞI MARE

Pătrunderea stăpânirii romane la Dunărea de mijloc şi de jos (secolele I a.Chr. – I p.Chr.). Organizarea provinciei Moesia

Pătrunderea romanilor în Peninsula Balcanică[1], inițiată spre sfârşitul secolului III a.Chr. (primul război illiric, 229–228; ceva mai târziu, cele două războaie cu Macedonia, unde domnea Filip V: 215–205, 200–197; al treilea război macedonean, cu regele Perseu: între 171–168) şi cucerirea treptată a peninsulei în cursul secolelor II-I a.Chr., transformă Dunărea în graniță nemijlocită între republica romană şi neamurile barbare de la nord de fluviu. În cursul celui de-al doilea război macedonean, dardanii au fost aliații romanilor; de aceea, mai târziu, regele Perseu instigă pe bastarni să atace ținutul dardanilor, care poartă un greu război cu aceşti năvălitori. După transformarea Macedoniei în provincie romană (anul 148 a.Chr.), din aliați, dardanii devin adversari ai Romei; ei erau nemulțumiți încă după bătălia de la Pydna şi dezmembrarea Macedoniei, deoarece romanii au refuzat să le satisfacă pretenția de a anexa Peonia.

Astfel, Roma se află în fața unor noi adversari, iar provincia Macedonia devine ținta unor atacuri repetate – pentru a preveni pericolul roman iminent, dar şi în vederea obținerii unor prăzi bogate. La aceste acțiuni participă şi populațiile transdanubiene; de altfel, încă din 109–106, o invazie a dacilor şi scordiscilor este respinsă de Minicius Rufus, guvernatorul Macedoniei. Din anul 97 a.Chr. datează, se pare, prima acțiune antiromană a dardanilor. Sub guvernarea lui Appius Claudius Pulcher, romanii încep cucerirea sistematică a Dardaniei, acțiune continuată de succesorul său C. Scribonius Curio (75–72 a.Chr.; cf. *supra,* p. 36). Urmărind pe năvălitorii transdanubieni, Curio ajunge până la Dunăre, probabil în

---

[1] Pentru istoricul pătrunderii stăpânirii romane la Dunărea de jos, a se consulta în special: Carl Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa,* V/1. *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien* (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 214, 1), Viena, 1932; V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*[5]*,* Bucureşti, 1972; R. Syme, *Danubian Papers,* Bucureşti, 1971. Vezi încă: D. M. Pippidi, în *DID*, I, p. 288–324; R. Vulpe, *DID,* II, p. 24–67; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 1991, p. 22 şi urm. Bogata informație prezentată în aceste lucrări este însoțită de o amplă bibliografie.

fața Banatului actual, dar nu îndrăzneşte să treacă fluviul, din cauza codrilor întunecoşi; pentru acțiunile sale, el primeşte triumful, deşi dardanii nu sunt definitiv supuşi. Câțiva ani după aceea (72–71 a.Chr.) a avut loc demonstrația militară a lui Terentius Varro Lucullus, proconsulul Macedoniei, apoi încercarea sfârşită ruşinos a lui C. Antonius Hybrida de a ocupa teritoriul dobrogean (61 a.Chr.)[2].

Ne aflăm în vremea când se afirmă, cu forță şi strălucire, neamul geto-dac sub conducerea regelui Burebista (v. *supra,* p. 47 sqq.); dar fulgerătoarea creştere a puterii geto-dacilor era sortită destrămării, petrecută îndată ce acel ce fusese sufletul acestei mari politici dispare de pe scena istoriei.

Între timp, republica romană depăşea propria-i criză internă cauzată de războaie lungi şi istovitoare între propriii cetățeni. Octavianus, învingătorul de la Actium, instaurează un nou regim politic şi o nouă formă de conducere: Principatul. *Imp. Caesar Augustus* depune eforturi constante şi prelungite pentru a fixa definitiv frontiera imperiului pe obstacole naturale: Rinul şi Dunărea în Europa, Eufratul în Orient.

În acest răstimp, dardanii s-au aflat în conflict permanent cu generalii romani: Antonius Hybrida, L. Calpurnius Piso, Marcus Antonius; după campania lui M. Licinius Crassus (30–28 a.Chr.), ei îşi pierd definitiv independența; eventual, Dardania a fost organizată, la început, ca o *praefectura,* deci aflată sub regim (autoritate) militar(ă). De asemenea, la granița de nord-est a Italiei, opera de cucerire (începută sub directa conducere a lui Octavian în anii 35–33 a.Chr.) este continuată de alți generali, între anii 12–9 a.Chr.; dar între anii 6–9 p.Chr. are loc marea răscoală a populațiilor din Dalmatia şi Pannonia, conduse de Bato şi Pinnes, a căror luptă pentru libertate a fost înăbuşită numai cu mari eforturi. La capătul acestor campanii, populațiile dintre Marea Adriatică şi Dunărea mijlocie erau definitiv supuse; Augustus se putea mândri cu realizările sale, aşa cum se exprimă în propriile *Res gestae* (30, 1):

> „Neamurile pannonice, pe care niciodată înainte de domnia mea nu le înfruntase vreo armată romană – fiind definitiv supuse de Tiberius Nero, care atunci îmi era fiu adoptiv şi locțiitor – le-am supus stăpânirii romane şi am împins hotarele Illyricului până la Dunăre".

Aproximativ în acelaşi timp, ocuparea ținuturilor de la Dunărea de jos înainta şi ea lent, dar temeinic. Deosebit de importante sunt campaniile din anii 29–28 a.Chr. ale lui M. Licinius Crassus, proconsulul Macedoniei[3]. Acțiunea este determinată de un atac al dacilor şi bastarnilor împotriva tribului tracic al dentheleților, aliați cu romanii (Titus Livius, *Per.*, 134–135; Florus, II, 26; Cassius Dio, LI, 23, 2–5). Respingând pe invadatori, Crassus pătrunde în ținutul moesilor şi, lângă râul Kedros (πρὸς τῷ Κέδρῳ ποταμῷ – probabil *Ciabrus*, azi Țibrița), ocupă o aşezare puternic întărită în care bastarnii îşi găsiseră refugiu. La cucerirea acestei cetăți, proconsulul Macedoniei a avut ajutorul lui *Rholes,* regele unui trib getic,

[2] Despre aceste personaje, vezi aricolul *Macedonia* semnat de Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 38–39.

[3] *Ibidem,* p. 41.

motiv pentru care este răsplătit de împărat cu titlul de prieten şi aliat al său (Cassius Dio, 51, 24,1–7: φίλος... καὶ σύμμαχος αὐτοῦ). În vara anului 28, este respinsă o nouă încercare a bastarnilor de a pătrunde la sud de fluviu. Între timp, Rholes este atacat de altă căpetenie getică, *Dapyx* (acesta din urmă îşi avea stăpânirea aproximativ în centrul Dobrogei de azi); romanii au pornit deîndată în urmărirea lui. Dar fortăreaţa (φρούριον) în care se refugiază poate fi cucerită numai prin trădare (ultimii apărători se refugiază într-o peşteră, Κεῖρις, unde sunt zidiţi de vii). În continuare, forţele romane urmăresc pe alt conducător get, *Zyraxes,* probabil în părţile de nord ale Dobrogei. Asediat la Genucla, poate cetatea sa de scaun, Zyraxes fuge peste Dunăre, pentru a cere ajutor de la „sciţi" (ar putea fi vorba de bastarni); dar Genucla este cucerită (aici sunt găsite stindardele romane pierdute de Antonius Hybrida). Crassus îşi celebrează biruinţele repurtate *ex Traechia et Geteis*[4].

Dar victoriile romane rămân fără urmări imediate. Mai mult chiar, îndată după retragerea romanilor, incursiunile populaţiilor transdanubiene se reiau. Între timp, îşi făcuse apariţia un nou popor în migraţie: sarmaţii, ajunşi în stepele nord-pontice; în 16 a.Chr., o invazie a acestora peste Dunăre este respinsă. Tot în acest an, dentheleţii şi scordiscii devastează Macedonia; ca urmare, Tiberius poartă o campanie contra scordiscilor.

Cât despre daci, scriitorul roman Florus ne informează: „Dacii trăiesc nedezlipiţi de munţi. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso, obişnuiau să coboare şi să pustiască ţinuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, îngheţată de ger, îşi unea malurile. Împăratul Augustus a hotărât să îndepărteze această populaţie de care era foarte greu să te apropii. Astfel, a trimis pe Lentulus şi i-a alungat pe malul de dincolo; dincoace au fost aşezate garnizoane *(citra praesidia constituta)*". Lentulus (fost consul în 14 a.Chr.; în acest moment, probabil guvernator în Illyricum) a condus, deci, o campanie contra dacilor (după R. Syme, cândva între 6 a.Chr. – 4 p.Chr.; poate 1–4 p.Chr.); tot atunci, Lentulus i-a oprit la Dunăre şi pe sarmaţi (Florus, II, 29).

Concomitent (tot după Syme), un alt general roman, Aelius Catus (fost consul *ordinarius* în 4 p.Chr.)[5], îndeplineşte o acţiune la nord de Dunăre, după relatarea geografului Strabo:

> „Încă din zilele noastre, Aelius Catus a adus în Thracia de pe malul celălalt al Dunării 50 000 de geţi, neam de oameni vorbind aceeaşi limbă cu tracii; iar acum trăiesc pe aceste meleaguri sub numele de moesi".

Cel ce a condus această acţiune era probabil proconsul al Macedoniei[6]; oricum, transferarea populaţiei getice la sud de Dunăre arată că teritoriul respectiv se afla deja sub autoritatea romană. Totodată, aducerea şi colonizarea acestei

[4] CIL, I^2, 178.

[5] Despre acest personaj: PIR^2, A 157; Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 47; B. E. Thomasson, *LP*, col. 121, nr. 5.

[6] J. H. Olivier, în Greek, Roman and Byzantine Studies, 1965, p. 52–53.

populații arată că ținutul fusese grav golit de populație în urma neîntreruptelor raiduri ale neamurilor transdanubiene. S-ar putea ca această acțiune să fie urmarea unei invazii a dacilor peste Dunăre; în testamentul său (V, 30, 47), Augustus arată că o oaste dacă, pătrunsă pe teritoriul Imperiului, a fost învinsă şi că armata romană, trecând ea însăşi peste Dunăre, a silit neamurile dacilor să recunoască autoritatea poporului roman (*citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*)[7]. Tot aici, împăratul arată că bastarnii, sciții şi regii sarmaților de dincoace şi de dincolo de Don au căutat să obțină prin soli prietenia poporului roman (V, 31, 51–53): *nostram amicitiam appetiverunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen Tanaim et ultra reges*).

Prima manifestare concretă a autorității romane la sudul Dunării a fost sub forma unui organism preprovincial, supus autorității unui *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*[8]. Ca noțiune geografică, Moesia reprezenta probabil ținutul dinspre Dunăre al Serbiei actuale; celălalt teritoriu era locuit de tribul tracic al tribalilor, aproximativ între râurile Timoc şi Isker. S-ar părea chiar că Moesia a rămas multă vreme (eventual până prin anul 46 p.Chr.) sub autoritatea proconsulilor Macedoniei, dar sub forma unui comandament militar aparte[9].

Primul *legatus Augusti pro praetore* al Moesiei cunoscut este A. Caecina Severus[10]; Cassius Dio (55, 29, 3) ne informează că în anul 6 p.Chr. (în timpul răscoalei populațiilor dalmatice şi pannonice), breucii, un neam din Pannonia, au atacat Sirmium, împresurând garnizoana romană; „cu toate acestea, n-au putut cuceri oraşul, căci Caecina Severus, guvernatorul provinciei învecinate Mysia (ὁ τῆς πλησιοχώρου Μυσίας ἄρχων) îi ajunse pe malul fluviului Drava, sosind în mare grabă, unde îi învinse după o încăierare sângeroasă"; acest general este menționat şi cu ocazia altor acțiuni din anul 7 p.Chr. De la Cassius Dio (55, 30, 4) mai aflăm că Severus a fost silit să se întoarcă în Moesia din cauza jafurilor făcute de daci şi sarmați.

S-ar putea ca abia după acesta să dateze comandamentul lui Lentulus, căci Tacitus ne informează că a primit *triumphalia de Getis* (*Annales,* IV, 44, 1).

---

[7] Suetonius (*Aug.,* XXI, 2) ne mai informează că, în luptele pentru reprimarea incursiunii dacilor, au fost ucise trei căpetenii ale acestora, cu multă oştire: *coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.*

[8] Este vorba despre o inscripție datând din timpul domniei lui Claudius I; vezi mai departe (p. 78, nota 16).

[9] Despre istoria acestei provincii: Max Fluss, *Moesia,* RE, XVI (1932), col. 2350–2412; A. v. Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesia,* JÖAI, I, 1898, Beibl., col. 145–196. Vezi încă: D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia,* Cluj, 1983, p. 13–32 (sinteză densă cu bibliografia esențială); pentru guvernatori: B. E. Thomasson, *LP,* I, Göteborg, 1984, col. 121sqq.; pentru harta provinciei: TIR, K 34 şi L 34.

[10] Despre acest personaj: PIR^2, C 106; B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 121, nr. 6.

Un alt comandament prelungit a deținut C. Poppaeus Sabinus (fost *consul ordinarius,* 9 p.Chr.)[11]. Tacitus ne informează (*Ann.,* I, 80, 1; anul 12) că i s-a prelungit însărcinarea de a administra Moesia, adăugându-i-se Achaia şi Macedonia (*prorogatur Poppaeo Sabino provincia Moesia additis Achaia et Macedonia*); în alt loc, acelaşi autor spune că vreme de 24 de ani Sabinus administrase cele mai mari provincii (VII, 39, 3: *provinciis per quattuor et viginti annos impositus*), iar Cassius Dio (58, 25, 4) notează că a guvernat cele două Moesii şi Macedonia, funcție ce s-a întins pe toată domnia lui Tiberius. În anii 18-19 este menționat Latinius Pandusa, *pro praetore Moesiae,* mort în funcție şi înlocuit de către Tiberius (*Moesiae praefecit*) cu L. Pomponius Flaccus (Tacitus, *Ann.,* II, 66, 1–2). Prin urmare, data constituirii provinciei Moesia este încă în discuție. Appian (*Illyr.,* 30) afirmă că moesii n-au fost supuşi la tribut înainte de domnia lui Tiberius (aceasta echivalează cu *census,* efectuarea recensământului populației şi bunurilor ei); după unele păreri, aceasta ar însemna că abia acum provincia romană ar fi fost constituită din punct de vedere juridic.

Între timp, istoria spațiului de la Dunărea de jos cunoaşte şi alte evenimente legate de progresul stăpânirii romane. Este vorba de frământările din regatul odrisilor. Vom reține mai întâi amănuntul că Pompei a primit la Pharsalus ajutorul a doi dinaşti traci: Rhascuporis (din tribul sapeilor) şi Cotys (din tribul astilor). Curând după aceea, credincioşi aceleiaşi orientări, Rhascuporis şi Polemocrateia (văduva lui Sadalas, urmaşul lui Cotys, asasinat între timp) îşi oferă serviciile lui Brutus şi Cassius. După o perioadă tulbure, vedem cum spre sfârşitul domniei lui Augustus, Thracia era unită sub sceptrul unui prinț din familia regală a sapeilor, cunoscut sub numele de Rhoemetalces I (care domneşte până în anul 13). La moartea acestuia, Augustus împarte regatul între fiul defunctului, numit şi el tot Cotys, şi fratele lui Rhoemetalces, Rhascuporis II: „făcându-se această împărțire, se dădură lui Cotys țarine, oraşe şi pământuri vecine cu grecii (*arva et urbes et vicina Graecis*), iar lui Rhescuporis pământuri nelucrate, locuri sălbatice, vecine cu duşmanii. Chiar şi regii aveau firi deosebite: cel dintâi era blând şi plăcut, celălalt aprig, lacom şi nesociabil" (Tacitus, *Ann.,* II, 64). În legătură cu acest partaj, unii istorici moderni erau de părere că stăpânirea lui Cotys ar fi inclus ținuturile din vecinătatea Mării Egee şi a Propontidei; dar după alții, linia de demarcație dintre cele două regate ar fi mers nu de la est la vest, ci de la nord la sud, în domeniul lui Cotys căzând toate cetățile greceşti, de la gurile Dunării până la hotarul cu Macedonia (în sprijinul acestei păreri vine şi scrisoarea adresată de Ovidius lui Cotys: *Pontica,* II, 9, precum şi o inscripție de la Callatis, în care basileul trac apare ca magistrat eponim al cetății)[12].

Curând însă reizbucnesc neînțelegerile, sfârşind prin capturarea lui Cotys de către Rhascuporis (evenimentele sunt descrise amănunțit de Tacitus, *Ann.,* II, 64–67).

---

[11] Maria Grazia Granini Cecere, DE, V/2, 1986, p. 47; B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 122, nr. 8; PIR^2, P 847.

[12] D. M. Pippidi, în *DID,* I, p. 303, cu întreaga discuție.

Chemat la Roma de împăratul Tiberius spre a se dezvinovăți, „după ce şovăi între teamă şi mânie, Rhascuporis îşi zise că tot e mai bine să fie învinuit de o fărădelege săvârşită decât de una doar începută; porunceşte să fie ucis Cotys şi scorneşte că şi-a ridicat singur viața" (anul 19). Împăratul trimite în Moesia pe Pomponius Flaccus, care-l capturează pe regele rebel şi-l trimite la Roma; învinuit în fața Senatului de soția lui Cotys, Rhascuporis este osândit la exil, la Alexandria în Egipt („încercând să fugă de acolo sau născocindu-i-se această învinuire, este ucis", încheie această relatare Tacitus).

În fața acestui deznodământ, Tiberius hotărăşte ca partea de regat a lui Rhascuporis să fie încredințată fiului acestuia, Rhoemetalces (II), rămas străin de uneltirile tatălui său. În schimb, fiii nevârstnici ai lui Cotys – pe nume: Rhoemetalces, Polemon şi Cotys – sunt duşi la Roma, spre a fi crescuți la curtea imperială, unde se bucură de prietenia lui Caius (nepotul împăratului); când acesta ajunge împărat (Caligula), el face din prietenii săi regi: cel mai mare, Rhoemetalces (III), va domni asupra regatului din nou unificat al tracilor (după moartea lui Rhoemetalces II); următorul, Polemon, urcă pe tronul Pontului şi Regatului Bosporan, cu a cărui dinastie se înrudea după mamă; cel mai mic, Cortys, devine rege al Armeniei mici.

Cum am văzut, ținutul Dobrogei actuale (în decretul lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, era denumită *Scythia*[13]; Μικρὰ Σκυθία, *Scythia Minor* la Strabo, VII, 4, 5, apoi şi la alți autori antici) intra în teritoriul stăpânit de regii odrisi, în calitatea lor de regi prieteni şi aliați ai poporului roman. Cetățile greceşti din Pontul Stâng intraseră de mai multă vreme în aria de influență a Romei, ca aliate ale poporului roman; statutul lor este nesigur la începutul erei noastre (poate *civitates foederatae,* poate *civitates liberae et immunes*). Fapt este că în anul 8 p.Chr., Ovidius era trimis în exil la Tomis; într-una din epistolele sale (*Tristia,* II, 199–200; anul 9 p.Chr.), el afirmă că acest pământ a intrat recent sub autoritatea romană (*haec est Ausonio sub iure novissima terra*). Evenimentele petrecute încă din primii ani ai exilului lui ne dau unele lămuriri în această privință.

Se pare astfel că acțiunile lui Aelius Catus afectaseră doar pe geții din câmpia Munteniei; cei din Moldova erau încă liberi, nefiind direct în contact cu romanii. Astfel, într-un poem al lui Ovidius, datând din anul 12, aflăm despre un atac neaşteptat din partea geților asupra cetății Aegyssus (*Pont.,* I, 8, 11–20), care au măcelărit garnizoana odrisilor; atacul este respins de regele trac, cu sprijinul romanilor. Ajutorul i-a venit în calitatea sa de aliat şi prieten al poporului roman (în această calitate, el însuşi participase la înăbuşirea răscoalei din Pannonia, din anii 6-9: Velleius Paterculus, II, 112,4–6; Cassius Dio, 30, 3). Trupele romane au fost aduse pe Dunăre de P. Vitellius (unchiul viitorului împărat Vitellius), probabil comandantul unei legiuni; în aceste lupte s-a distins primipilul Vestalis, lăudat într-un poem tot de Ovidius (*Tristia,* IV, 7). În anul 15, o nouă incursiune a geților surprindea apărarea odrisă, fiind cucerit Troesmis; informațiile provin tot dintr-o epistolă a poetului exilat (*Pont.,* IV, 9, 75–80), adresată lui Pomponius Graecinus,

[13] ISM, I, 15; *supra,* p. 30 sqq.

consul în anul 16, al cărui frate, L. Pomponius Flaccus (viitorul legat al Moesiei din anul 18), a exercitat o comandă la Dunărea de jos (din cuvintele poetului nu rezultă despre ce fel de comandă este vorba: *praefuit hic, Graecine, locis modo Flaccus; et illo ripa ferox Histri sub duce tuta fuit*) şi a respins pe invadatori, eliberând cetatea.

Cu acestea, se încheie seria inițiativelor getice războinice la sud de Dunăre; însuşi Ovidius afirmă că, grație măsurilor luate de Pomponius Flaccus, cumplita râpă a Dunării (Istrului) a devenit sigură (*Pont.,* IV, 9, 76): *et illo ripa ferox Histri sub duce tuta fuit*. De acum, geții vor asista indiferenți sau neputincioşi la zvârcolirile din casa regală a odrysilor, fără a mai îndrăzni multă vreme să treacă Dunărea. După moartea lui Latinius Pandusa (de care regele Rhascuporis II se plângea că-i este duşman şi-l persecută), guvernarea Moesiei este încredințată lui Pomponius Flaccus (acesta îl capturează pe răzvrătit şi-l trimite la Roma).

Timp de peste o jumătate de secol, Dobrogea şi în general ținuturile de la sud de Dunăre nu vor mai fi tulburate de incursiunile populațiilor transdanubiene. Istoricul târziu Festus (VIII, 1) face o afirmație generală, dar destul de precisă cu privire la constituirea frontierei dunărene: *et limes inter Romanos et barbaros ab Augusta Vindelicorum per Noricum, Pannoniam et Moesiam constitutus.* Am văzut că deja Lentulus trecuse la constituirea primelor *praesidia* pe malul drept al fluviului.

Moesia a fost de la început o provincie consulară, afectându-i-se forțe militare importante, formate din legiuni şi trupe auxiliare. Astfel, de pe teritoriul Macedoniei au fost transferate *legio IIII Scythica* (s-a făcut afirmația că ar fi staționat la început la Naissus sau Scupi – dar această supoziție nu este susținută nici din punct de vedere epigrafic, nici arheologic; dar în curând va fi adusă pe Dunăre, poate la Viminacium) şi *legio V Macedonica* (stabilită poate încă de pe acum la Oescus, la vărsarea râului Isker în Dunăre). Vorbind de apărarea provinciilor romane (anul 23 p.Chr.), Tacitus (*Ann.,* IV 5) afirmă cu privire la teritoriile de la Dunărea de mijloc şi de jos: „În Thracia stăpânea Rhoemetalces şi copiii lui Cotys; pentru ținutul Dunării erau două legiuni în Pannonia şi două în Moesia (*ripamque Danuvii legiones duae in Pannonia, duae in Moesia attinebant*); tot două legiuni îşi aveau garnizoanele în Dalmatia". În anul 34, cele două legiuni moesice contribuie la construirea drumului din zona Cazanelor[14], pe malul drept al Dunării; alte lucrări se execută sub împăratul Claudius[15].

Cu privire la populațiile care locuiau teritoriul provinciei nou create, Cassius Dio (51, 27, 2) scria următoarele:

> „Odinioară, mysii şi geții locuiau tot ținutul care se întinde între Haemus şi Istru. Cu trecerea anilor, unele populații şi-au mai schimbat numele. Mai târziu, toate regiunile câte sunt tăiate de cursul inferior al râului Sava, care se varsă în Istru mai sus de Dalmatia şi mai sus de Macedonia şi de Thracia, separându-se de Pannonia, au căpătat numele de Mysia. În aceste regiuni se află numeroase populații – şi cei odinioară cunoscuți sub numele de triballi, şi cei cunoscuți în zilele noastre sub acela de dardani".

[14] CIL, III, 1698 (= 13813).
[15] AÉ, 1944, 70.

Dintr-o inscripție datând din timpul lui Claudius (dar făcând referire şi la perioada anterioară, poate chiar la domnia lui Tiberius), aflăm de existența unei prefecturi care grupa diverse cetăți peregrine, având în frunte pe C. Baebius Atticus, fost primipil al legiunii V Macedonica, *praef(ectus) civitatium Moesiae et Treballia[e]*[16]; această prefectură a coexistat o vreme cu provincia romană[17].

Un asemenea organism de caracter preprovincial mai este presupus şi în ținutul dintre Dunăre şi Mare. Se consideră astfel că romanii şi-au rezervat dreptul de a exercita asupra țărmului pontic, mai expus primejdiilor, o supraveghere militară, încredințată unui *praefectus orae maritimae* (instituție atestată în alte zone ale Imperiului, totuşi nu şi pentru litoralul vest-pontic: cel puțin acesta este stadiul documentării). Se consideră că această sarcină ar fi fost exercitată la început chiar de cei doi eroi ai luptelor de la Dunărea de jos: primipilarul Vestalis şi L. Pomponius Flaccus, prietenii lui Ovidius (vezi mai sus). Altfel, singurii prefecți ai țărmului maritim cunoscuți până acum ar fi Asiaticus şi Arruntius Flamma (din anii 50 şi 56), menționați în *Horothesia* Histriei (v. mai departe).

O noțiune deopotrivă geografică şi administrativă moştenită din perioada regatului tracic al odrysilor este şi aceea de *ripa Thraciae.* Ea este atestată ca atare abia în anul 100, în legătură cu petiția lui Charagonius Philopalaestrus, *conductor publici portorii ripae Thraciae*; or, la acea dată, raportarea la Thracia nu-şi mai avea rostul decât în virtutea unei tradiții (de altfel, după Strabo, tot în Thracia ar fi fost deportați cei 50 000 de geți de către Aelius Catus). *Ripa Thraciae* a fost în prima jumătate a secolului I p.Chr. malul Dunării (începând aproximativ la est de confluența Dunării cu Isker), aflat sub autoritatea romană; pe bună dreptate s-a reconsiderat activitatea lui Vestalis, care nu a fost probabil *praefectus orae maritimae* (funcție neatestată în aceste părți), ci mai degrabă *praefectus ripae Danuvi* (cf. hotărnicia Histriei, ex. B, r. 16–17: [τὸ τῆς κατὰ τὸν] Ἴστρον ὄχτης τέλος). Probabil încă din primii ani ai erei noastre pe Dunăre circula o flotă, cu care P. Vitellius îşi aducea în anul 12 trupele pentru despresurarea cetății Aegyssus. De altfel, cum se va vedea, administrația militară în zonă se va menține, se pare, până către sfârşitul secolului I p.Chr.

Între timp, în regatul tracic tulburările continuă. Astfel, în regiunile muntoase aflate sub stăpânirea lui Rhoemetalces II, izbucneşte în anul 26 o răscoală antiromană (provocată, între altele, de recrutările forțate pentru trupele auxiliare; evenimentele sunt relatate, cu obiectivitate dar şi cu admirație, de Tacitus, *Ann.,* IV, 46–51); ea a fost înfrântă cu greu de rege, cu colaborarea trupelor romane conduse de C. Poppaeus Sabinus, proconsulul Macedoniei, şi Pomponius Labeo, care sosise cu o legiune din Moesia; pentru această victorie, Poppaeus Sabinus (ne informează Tacitus) a primit însemnele triumfale.

---

[16] CIL, V, 1838 (= ILS, 1349).

[17] Vezi în această privință CIL, IX, 5363 (= ILS, 2737): *praef(ectura) ripae Danuvi et civitatium duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* din Pannonia.

La moartea lui Rhoemetalces II, cum s-a văzut, împăratul Caligula a atribuit tronul tracilor lui Rhoemetalces III, fiul lui Cotys; dar în anul 45 el este asasinat (de propria-i soție, se pare). Împăratul Claudius hotărăşte să suprime regatul tracic. *Thracia* devine provincie romană, fiind administrată de un procurator imperial; anul organizării acestei provincii (46 p.Chr.) este transmis de Eusebius (*Chronicon*, 18 d: *Thracia huc usque regnata in provinciam redigitur*)[18].

De acum, autoritatea guvernatorilor Moesiei se va extinde până la gurile Dunării şi Mare[19]. Limitele acestei provincii sunt cele redate de Pliniu cel Bătrân (*Nat. hist.,* III, 149): *Pannoniae iungitur provincia, quae Moesia appellatur, ad Pontum usque cum Danuvio decurrens; incipit a confluente supradicto; in ea Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae.*

Pe timpul lui Claudius I a fost adusă în Moesia legiunea *VIII Augusta*, care a fost stabilită, se pare, la Novae; în anul 46, un detaşament din legiunile V Macedonica şi VIII Augusta este trimis în Thracia pentru restabilirea ordinii tulburate în urma desfiinţării regatului odrys[20]. Dar în a. 57–58, legiunea *IIII Scythica,* iar în 62 legiunea *V Macedonica* au fost trimise în Orient; totodată însă, în acest răstimp (aproximativ între 57–67) a fost transferată din Dalmatia în Moesia legiunea *VII Claudia.*

Pentru problema extinderii autorității romane până la Mare este interesantă situația expusă în *Horothesia* Histriei înfăptuită în anul 100 din ordinul consularului Laberius Maximus[21]. Documentul reconfirmă drepturi şi privilegii ale cetății histrienilor acordate de guvernatorii Tullius Geminus (47–50), Flavius Sabinus (50–57), Ti. Plautius Silvanus Aelianus (57–67) şi Pomponius Pius (67–68). Este interesant că seria privilegiilor începe chiar cu primul guvernator al Moesiei, îndată după desfiinţarea regatului odrysilor şi transformarea Thraciei în provincie. În acest fel, cetățile vest-pontice (până atunci probabil numai în stare de protectorat roman, în virtutea unor *foedera:* cel mai vechi cunoscut – şi de fapt unicul – fiind cel dintre Roma şi Callatis[22]) sunt integrate în provincia Moesia; nu întâmplător – aflăm din scrisoarea lui Tullius Geminus, transcrisă în Horothesie – acesta s-a întâlnit la Tomis şi cu solii histrienilor (probabil este primul guvernator al Moesiei care pune piciorul în această calitate într-un oraş grecesc de pe litoral). Din mărturiile aduse în favoarea cetății histrienilor de prefecții Asiaticus şi Arruntius Flamma (pe timpul lui Flavius Sabinus), reiese că misiunile lor se leagă mai degrabă de o *praefectura ripae Danuvi* decât de *praefectura orae maritimae.*

Un moment deosebit în istoria provinciei Moesia în această perioadă este reprezentat de guvernarea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, a cărui activitate la

---

[18] Primul procurator cunoscut al Thraciei este din anul 61: CIL, III, 6123 (= 14207, 34; ILS, 231).

[19] Vezi în această privinţă Al. Suceveanu, *De nouveau autour de l'annexion romaine de la Dobroudja,* în vol. *Die römischen Provinzen,* Cluj, 2007, p. 271–279.

[20] CIL, II, 3272; cf. B. Filov, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Diokletian,* Leipzig, 1906, p. 10–11.

[21] ISM, I, 67–68.

[22] CIL, I^2 , 2676 (= ISM, III, 1; pentru datare, vezi p. 215 sqq.).

Dunărea de jos o cunoaştem din inscripţia (elogiu funebru) de la Tibur[23]. Prima dintre isprăvile relatate de această inscripţie este strămutarea în Moesia a peste 100 000 de transdanubieni. Vasile Pârvan afirma despre aceştia: „Sunt toţi nomazi: căci îi vedem duşi, nu în calitate de oaste biruită, ci de popor în stare de migraţie, fiecare trib cu toţi ai lui, copii şi femei, şi cu şefii respectivi. Mutarea lor e pacifică; se face adică prin bună înţelegere cu ei, iar nu în urma unor lupte": iar mai departe: „de fapt, ei sunt o populaţie amestecată, bastarno-sarmato-getică din nordul gurilor Dunării, împinsă de barbarii estici şi nordici (roxolanii, resp. daco-bastarnii) spre miazăzi, şi de aceea căutându-şi locuinţe noi în sudul Dunării"[24]. Carl Patsch vedea şi el în aceşti transdanubieni nişte roxolani, bastarni şi daci presaţi dinspre răsărit de sarmaţi[25]. De asemenea, D. M. Pippidi considera că este vorba de crearea unui „spaţiu de siguranţă" prin strămutarea populaţiei din câmpia munteană (motiv care determinase probabil, cu mai bine de o jumăte de secol mai înainte, acţiunea similară a lui Aelius Catus). Scopul acestei acţiuni era în principal de natură economico-fiscală, aşa cum rezultă din r. 11 al inscripţiei tiburtine: *ad praestanda tributa.* Între rezultatele imediate ale acestei acţiuni, inscripţia subliniază cu satisfacţie (r. 25–26): *primus ex ea provincia magno tritici modo annonam p(opuli) R(omani) adlevavit.*

În continuare, ni se relatează că acest legat a curmat în faşă o încercare de năvală a sarmaţilor, fapt cu atât mai remarcabil dacă avem în vedere că bună parte din armata provinciei (în special legiunea V Macedonica) fusese trimisă să participe la expediţia din Armenia (deci prin vara anului 62); toate acestea au contribuit la creşterea prestigiului Romei, astfel încât o serie de regi barbari au fost determinaţi să vină la malul Dunării, smerindu-se în faţa stindardelor romane (r. 16–18): *ignotos ante aut infensos p(opulo) R(omano) reges signa Romana adoraturos in ripam quam tuebatur perduxit*. Regilor bastarnilor şi roxolanilor, probabil în calitatea lor de regi clienţi, le-a restituit fiii, iar regelui dacilor – fratele (sau fraţii) (r. 18–20): *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum captos aut hostibus ereptos remisit*[26]; posibil că ostaticii primiţi atunci de romani proveneau chiar de la acei inamici necunoscuţi nouă. Toate acestea se petreceau în imediata apropiere a graniţei provinciei (poate în zona cursului maritim al Dunării), căci aşa se poate înţelege afirmaţia (r. 21–22): *per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit.* Guvernatorul Moesiei a intervenit chiar în ajutorul Chersonesului, obligând pe regele sciţilor să ridice asediul acestei cetăţi.

---

[23] IDRE, I, 113 (= CIL, XIV, 3608; ILS, 986; Inscriptiones Italiae, IV/I^2, 125). Vezi D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*^{2}*,* Bucureşti, 1967, p. 287–328.

[24] V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 104, cu nota 1.

[25] C. Patsch, *Beiträge,* V/1, p. 165. După M. Garašanin (in Beogradski Univerzitet. Zbornik Filozofiskog Fakulteta, 7, 1963, p. 53), ar fi vorba de daci din Banat.

[26] Cf. N. Gostar, Pontica, 12, 1979, p. 129–136. Această propoziţie conţine o dificultate (eroare ?) gramaticală: în timp ce cuvântul *filios* este un acuzativ, *fratrum* pare a fi la genitiv plural; corect ar fi trebuit să fie *fratrem* sau *fratres*. După părerea noastră, nu este vorba de o simplă eroare de lapicid; este posibil ca, în graiul popular, chiar în inima Italiei, forma *fratrum* să fie la cazul acuzativ singular, precum la substantivele de declinarea II-a cu terminaţia *-er*.

Dar acțiunea lui Aelianus a avut şi urmări nebănuite. Golul demografic creat de el lasă drum liber sarmaților de mai departe, care se manifestă printr-un atac intempestiv asupra ținutului Dobrogei de astăzi. Astfel, în iarna anilor 67/68, roxolanii trec Dunărea, măcelărind două cohorte auxiliare (Tacitus, *Hist.,* I, 79). În iarna următoare, profitând de criza politică din Imperiu (izbucnită după moartea lui Nero), catafractarii sarmați revin în număr şi mai mare (vreo 9 000), jefuind nordul Dobrogei. Tocmai atunci venea din Orient, pentru a se alătura împăratului Otho, legiunea *III Gallica*; împreună cu trupele Moesiei (la cârma căreia se afla M. Aponius Saturninus), ea contribuie la înfrângerea dezastruoasă a năvălitorilor (Tacitus, *ibidem*). „Afălndu-se acestea la Roma – continuă Tacitus – Marcus Aponius, guvernatorul Moesiei, a fost cinstit cu o statuie triumfală, iar Fulvus Aurelius, Iulianus Tettius şi Numisius Lupus, legați ai legiunilor – cu podoabele consulare" (aceştia trei erau, în ordinea citării, legații legiunilor III Gallica, VII Claudia şi VIII Augusta).

Deoarece luaseră partea lui Otho, legiunile Moesiei au fost trimise, după victoria lui Vitellius, înapoi în Moesia. În 69, ele au trecut de partea lui Vespasianus şi s-au îndreptat din nou spre Italia. Istoricul Tacitus ne informează din nou: „pentru ca provinciile să nu rămână iarăşi fără apărare, pradă neamurilor barbare, au fost chemate în rândurile legiunilor căpeteniile sarmaților iazigi, în mâinile cărora se afla cârma țării" (*Hist.,* III, 5, 1).

După multe decenii, rup atunci tăcerea şi dacii, profitând de situația dramatică prin care trecea Imperiul. Evenimentul este relatat astfel de Tacitus (*Hist.,* III, 46, 2):

> „S-a mişcat şi neamul niciodată de bună credință al dacilor *(mota et Dacorum gens numquam fida),* iar atunci fără frică, deoarece fusese luată armata din Moesia. Ei observară liniştiți aceste evenimente; dar când aflară că Italia arde în focul războiului şi că toți se duşmănesc între ei, luară cu asalt taberele de iarnă ale cohortelor şi cavaleriei auxiliare şi se făcură stăpâni pe ambele maluri ale Dunării. Tocmai se pregăteau să distrugă taberele legiunilor, când Mucianus le-a opus legiunea a VI-a; el aflase de victoria de la Cremona [împotriva lui Vitellius; 23 oct. 69] şi se temea ca mulțimea barbarilor să nu apese din două părți, dacă dacii şi germanii ar fi năvălit din laturi deosebite. A venit în ajutor, ca în atâtea rânduri, norocul poporului roman, care a adus într-acolo pe Mucianus cu forțele sale din Orient şi faptul că noi terminasem lupta de la Cremona".

De asemenea, în iarna anilor 69/70, un nou atac sarmatic se abate asupra Moesiei, fiind ucis însuşi guvernatorul provinciei, Fonteius Agrippa; în locul acestuia este trimis Rubrius Gallus, care a reuşit să restabilească ordinea (Flavius Josephus, *Ant. Iud.,* 4, 3); „punând capăt războiului, comandantul roman se gândi să ia măsuri de siguranță pentru viitor şi întări ținutul de acolo apărat cu străji mai multe, aşa încât barbarii să nu poată deloc trece Istrul", consemnează acelaşi autor.

După încheierea războiului civil, prin victoria lui Vespasianus, legiunea III Gallica revine în Syria, iar legiunea VIII Augusta este trimisă în Germania. Legiunea VII Claudia îşi fixează castrul la Viminacium, iar din Orient revine, în castrul de la Oescus, legiunea V Macedonica; din Germania sunt aduse legiunile *V Alaudae* (sediul necunoscut) şi *I Italica* (sediul la *Novae* – Svištov). În anul 86, în vederea războiului cu dacii, este adusă din Dalmatia legiunea *IIII Flavia felix.* În

afară de acestea, diplomele militare ale provinciei Moesia amintesc un număr important de trupe auxiliare.

Tot în timpul Flaviilor este organizată flota dunăreană: *classis Flavia Moesica.* Singurul document epigrafic referitor la această perioadă este inscripția onorifică (bilingvă) de la Efes dedicată lui M. Arruntius Claudianus, personaj de rang ecvestru, participant la războiul dacic al împăratului Domitianus şi decorat pentru bravură; după serviciul militar ecvestru *(militiae equestres)* şi o misiune la Roma cu rangul de *procurator,* este numit *praef(ectus) class(is) [Moesicae et ripae Dan]uvi(i),* ἔπαρχος τοῦ ἐν Μοισίαι στόλου καὶ τῆς ὄχτης, probabil de rang centenar; apoi împăratul l-a răsplătit prin trecerea *(adlectio)* în tagma senatorială[27]. Este interesant de observat că prefectura flotei moesice este asociată cu aceea de comandant al malului Dunării (*ripa Danuvii*, ὄχτης; a se compara cu expresia [τὸ τῆς κατὰ τὸν] Ἴστρον ὄχτης τέλος şi cu *ripa Thraciae* menționate în *Horothesia* Histriei); înseamnă că, începând cu Flavii, *praefectura ripae Danuvii* era încredințată prefectului flotei. Acest organism militar încetează odată cu reorganizarea *limes*-ului (sub Traian) şi înaintarea legiunilor în sectorul dobrogean al Dunării (Durostorum, Treoesmis); în secolul al II-lea, prefectul flotei moesice va fi doar un ofițer ecvestru de rang sexagenar (comandă exercitată imediat după *tres militiae*).

Organizarea *limes*-ului moesic în secolele I-III p.Chr.

Prezent la Dunăre pentru a respinge invazia dacilor din iarna anilor 85/86, împăratul Domitian a procedat la reorganizarea Moesiei, provincie cu o frontieră prea întinsă şi cu probleme prea numeroase pentru sarcina unui singur guvernator. De aceea, Domitian o împarte în două provincii, *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior,* numite astfel în raport cu cursul Dunării.

Provincia ***Moesia Superior***[28] cuprindea Dardania şi ținuturile dinspre Dunăre locuite altădată de neamurile moesilor şi tribalilor. În zona *limes*-ului dunărean, granița ei începea la o oarecare distanță la vest de confluența Savei cu Dunărea;

[27] AÉ, 1972, 572 (= IDRE, II, 373). O interesantă discuție, în legătură cu această inscripție: Emilia Doruțiu-Boilă, în StCl, 17, 1977, p. 89–100 (variantă în *SMGR*, II, 1977, p. 289–296); Al. Suceveanu, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 47–59 (reluare a discuției: idem, în Ancient Society, 22, 1991, p. 255–276 = idem, *Opuscula Scythica,* p. 97–114, cu bibliografie şi referiri la o amplă perioadă istorică).

[28] Despre istoria provinciei Moesia Superior, în afară de lucrările menționate la notele 1 şi 9, se mai pot consulta: Miroslava Mirković, *Rimske Gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji,* Belgrad, 1968; eadem, *Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens,* ZA, 19, 1969, 2, p. 239–262; A. Mócsy, *Geselschaft und Romanisation in der Provinz Moesia Superior,* Budapest, 1970; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the middle Danube provinces of the Roman Empire,* London–Boston, 1974; Miroslava Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau,* Belgrad, 2005. Vezi, de asemenea, amplele introduceri istorice la IMS (vol. I, II, III/2, IV, VI).

limita de est, spre Moesia Inferioară, era marcată de râul *Ciabrus* (Ţibriţa), mai târziu cu o mică rectificare până la gura râului *Almus* (Lom).

Moesia Superioară a fost guvernată de legaţi imperiali de rang consular. Primii titulari ai acestui post au fost L. Funisulanus Vettonianus (cel mai devreme la sfârşitul anului 85) şi L. Tettius Iulianus (eroul din anul 69 şi, ulterior, învingătorul de la Tapae). În anii 167–170, constatăm unificarea comandamentelor provinciilor Moesia Superior şi Dacia Apulensis (Superior; apoi cu toate cele trei provincii ale Daciei) (vezi p. 85, 169), pentru a face faţă cu forţe comune pericolului reprezentat de sarmaţii iazigi. Este lipsită de obiect ipoteza conform căreia această provincie ar fi fost guvernată de legaţi de rang pretorian pe timpul lui Traian (când legiunea IIII Flavia a fost afectată apărării Daciei) sau pe timpul lui Marcus Aurelius[29]. Printre ultimii guvernatori consulari pe care-i cunoaştem se numără C. Messius Q. Decius Traianus (a. 249) şi M. Aemilius Aemilianus (a. 253), proclamaţi împăraţi de trupele provinciale. Tot legiunile moesice sunt considerate autoare ale proclamării uzurpatorilor Ingenuus (258) şi Regalianus (260)[30].

Limes-ul provinciei s-a organizat treptat, în cursul secolului I p.Chr.[31]. Pentru prima parte a acestui secol, datele arheologice şi epigrafice sunt sporadice. Observaţiile sunt îngreunate de faptul că aici s-au suprapus lucrări de fortificaţie până în secolul al VI-lea, fazele de construcţie fiind delimitate cu dificultate. Legiunile romane au ocupat, pe măsura înaintării stăpânirii romane spre Dunăre, castrele de la *Singidunum* (Belgrad) şi *Viminacium* (Kostolać)[32]. La est de castrele legionare, urme sporadice se mai întâlnesc în castrele auxiliare de la Cezava *(Novae),* Boljetin *(Smyrna),* Donji Milanovać *(Taliata)* (*castellum;* 50 × 40 m), Malo Golubimje (alt mic castel). Întăriturile acestor fortificaţii sunt construite din pământ bătut (probabil în tehnica Holz-Erde-Mauer), pe un fundament de pietre sparte sau de lut ars. La Boljetin şi Cezava, descoperirile arată o circulaţie monetară destul de intensă sub Claudius I (ultima monedă de la Boljetin este din timpul lui Nero); se consideră că aceste fortificaţii au fost distruse în cursul evenimentelor din 68/69. Prezenţa trupelor auxiliare în aceste castre este atestată de *Istoriile* lui Tacitus, cu ocazia evenimentelor menţionate (atacul dacilor; *supra,* p. 81)[33].

Sub Flavii, *limes*-ul în zona Porţilor de Fier este reorganizat. Castrele de la Boljetin şi Cezava sunt refăcute; la Donji Milanovać, castrul este mărit (134 × 126 m). Tot din timpul Flaviilor datează

[29] Ipoteză expusă de A. R. Birley, in Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica, 1963, p. 109–112; combătută de Emilia Doruţiu-Boilă, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 115–125 (= ZPE, 68, 1987, p. 247–249).

[30] Despre acest episod istoric, vezi: J. Fitz, *Ingenuus et Regalianus* (Collection Latomus, 81), Bruxelles, 1966.

[31] Vezi pentru întreaga problematică articolele sintetice semnate de: A. Radnoti, *Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens,* AV, 26, 1975, p. 203–219; M. Vasić, Vl. Kondić, *Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, SMGR, III, p. 542–550; N. Gudea, *Despre graniţa dintre provinciile romane Dacia şi Moesia Superior în secolele II–III e.n.,* Drobeta, 4, 1980, p. 87–108; idem, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n.Chr.),* JRGZM, 48, 2001; Miroslava Mirković, *Die Anfänge der Provinz Moesia,* vol *Die römischen Provinzen,* Cluj, 2007, p. 249–270.

[32] Despre aceste legiuni, vezi în special D. Benea, *op. cit.* (*supra,* nota 9), cu întreaga bibliografie. Pe monedele de bronz emise la Viminacium (între anii 239–254), *Moesia* personificată este încadrată de simbolurile legiunilor: leul *(IV Flavia)* şi taurul *(VII Claudia).*

[33] În diplomele din anii 78 şi 82 (CIL, XVI, 22 şi 28), sunt menţionate 8 cohorte auxiliare.

fortificația de la *Saldum,* precum şi cea de la Kostol (viitorul *Pontes*). Dar aceste castre au din nou de suferit de pe urma invaziei din 85/86 (cum arată descoperirile monetare).

Opera de reorganizare a *limes*-ului Moesiei Superioare datează probabil îndată după temporizarea conflictului cu dacii transdanubieni. Sediul legiunii VII Claudia era de mai multă vreme la Viminacium[34]. Legiunea IIII Flavia a fost adusă de Domitian din Dalmatia; după războiul dacic al lui Traian şi staționarea temporară în Dacia, legiunea a fost readusă în Moesia Superioară şi stabilită la Singidunum, unde o menționează Ptolemeu (III, 9, 3) şi sursele epigrafice. De asemenea, diplomele militare atestă în această provincie un număr important de trupe auxiliare[35].

Castrele de pe *limes* erau legate de un drum, a cărui întreținere era în sarcina unităților militare. În anii 92/93 este refăcut drumul în punctul *Ad Scrofulas,* distrus de Dunăre[36]. De asemenea, în anul 100 împăratul Traianus a dispus tăierea unui drum în stâncă în zona Cazanelor; acțiunea este consemnată de o inscripție ajunsă până la noi: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) III pater patriae co(n)s(ul) III, montibus excisi[s] (et) anco[ni]bus sublatis, via[m] f[ecit]*[37]. În amonte de această „Tabula Traiana" (fig. 14/1), soldații din legiunile IIII Flavia şi VII Claudia, care au lucrat la drum, închină o inscripție lui Hercules[38]. De asemenea, pentru a facilita navigația pe Dunăre, împiedicată de pragurile (stâncile) de la Porțile de Fier, împăratul a pus să se sape (între actualele localități Šip şi Carataš) un canal (lungime: 3220 m); această acțiune este consemnată de o altă inscripție din anul 101: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*[39]. O altă inscripție, descoperită la Carataš, menționează un *mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) catarac(tarum) stationis Dia[na]e*[40]. În această zonă, Procopius (*De aedif.,* IV, 6) menționează *Caput Bovis,* construcție a lui Traian, probabil în legătură cu utilizarea animalelor pentru tracțiunea navelor (în amonte) pe canal.

---

[34] Legiunea dispunea şi de o escadră navală; o inscripție de la Naissus (CIL, III, 14567 = IMS, IV, 31) menționează un *mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae), disce(n)s epibeta* (deci un soldat care se instruia pentru a fi marinar: ἐπιβάτης „îmbarcat").

[35] Astfel, o diplomă militară din anul 93 (CIL, XVI, 39) menționează trei *alae* şi nouă *cohortes.* Dar în anul 100 (CIL, XVI, 46), sunt atestate trei *alae* şi 21 *cohortes;* această creştere a efectivelor se datorează desigur pregătirii războiului cu dacii.

[36] CIL, III, 13813, d.

[37] CIL, III, 8267 (= 1699; ILS, 5863); despre *ancones,* vezi şi inscripția următoare.

[38] M. Gabričević, AV, 23, 1972, p. 408 (= AÉ, 1973, 473); reluată de Miroslava Mirković, *Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae,* Belgrad, 2003, p. 15, nr. 5 (reprodusă în AÉ, 2003, 1533): *Herculi sacrum. Lapidarii qui exieru[nt] ancones faciendos legionis IIII Fl(aviae) et legionis VII Claudiae vo(tum) so(lverunt).* Despre drumul roman în zona Djerdap, vezi Petar Petrović, Starinar, 37, 1986, p. 41–52.

[39] AÉ, 1973, 475.

[40] Vl. Kondić, în Cahiers des Portes de Fer, Belgrad, 4, 1987, p. 45–47; M. Mirković, *op. cit.,* p. 19 (= AÉ, 2003, 1531).

După cucerirea Daciei şi transformarea ei în provincie romană, s-ar părea că, din punct de vedere strategic, existența unui *limes* între cele două provincii a devenit superfluă. Cum s-a observat însă pe bună dreptate[41], nu s-a putut dovedi concret abandonarea castrelor şi mutarea trupelor; numărul auxiliilor a scăzut evident, dar numai în comparație cu situația din timpul războaielor dacice. Din cele peste 20 de fortificații identificate pe teren, unele au fost probabil lăsate în stare de funcționare în secolele II–III; acestea sunt puse în legătură cu trupele auxiliare menționate în diplomele militare ale acestei provincii (2 *alae* şi 10 *cohortes*)[42]. Monedele din timpul împăratului Hadrian (anii 134–138) poartă pe revers legenda EXER*(citus)* MOESIACVS: împăratul urcat pe o platformă vorbeşte în fața trupei, reprezentată prin trei bărbați (un ofițer poartă sabie şi suliță, alți doi militari poartă vultur şi un alt tip de stindard) (RIC, 926).

Cum s-a văzut, porțiunea mai vestică a *limes*-ului Moesiei Superioare era controlată de cele două legiuni. De remarcat că fortificațiile de pe malul drept al Dunării au în unele cazuri perechi pe malul de nord (dacic): astfel, se presupune că *Lederata* (Ram) avea în față, peste fluviu, un castru la Banatska Palanka (aici au apărut ştampile ale legiunilor IIII Flavia şi VII Claudia, ale alei *II Pannoniorum* şi cohortelor *I Cretum* şi *II Hispanorum*)[43]; de asemenea, în fața castrului de la *Cuppae* (Golubać; ştampile ale legiunilor menționate şi ale cohortei *V Gallorum*) se afla, peste fluviu, un castru la Pojejena (mai întâi cu val de pământ, 142 × 179 m; apoi refăcut în piatră, 185 × 148 m; păzit de *cohors V Gallorum*)[44]. Pe porțiunea de *limes* de la est de sediul legiunii VII Claudia, ştampilele se găsesc alături de cele ale trupelor auxiliare; probabil au contribuit cu material tegular la construirea acestor fortificații (cum am văzut, aceste materiale epigrafice s-au descoperit şi pe malul de nord al fluviului).

Chiar dacă se afla în fața provinciei Dacia, malul Dunării de la est de Viminacium a fost în continuare bine fortificat, în special în zona Porților de Fier. Cercetările arheologice arată că în această vreme se află în funcțiune castre la Ram (*Lederata*; 140 × 200 m), Golubać (*Cuppae*; 160 × 160 m), Cezava (*Novae*; 150 × 140 m), Boljetin (*Smyrna*; 140 × 120 m), Donji Milanovać (*Taliata*; 134 × 126 m), Tekija (*Transdierna*; 100 × 84 m), Carataş (*Diana*; 138 × 123 m), Kostol (*Pontes*; 130 120 m), Brza Palanka (*Egeta*; 150 × 140 m). Scopul acestor castre era să controleze drumul în zona Cazane – Porțile de Fier (atât pe uscat, cât şi pe Dunăre), dar şi pentru probleme de ordin tehnic, pe care aceste căi de comunicație le ridicau. Cum am văzut, unele castre de pe malul drept al Dunării au corespondente pe malul de nord; unii autori presupun chiar că trupele din aceste castre s-ar fi aflat temporar sub controlul guvernatorilor Moesiei Superioare[45].

Granița Moesiei Superioare nu a fost, se pare, afectată de evenimentele din timpul lui Marcus Aurelius. Totuşi, pentru a face față iazygilor (care au atacat Dacia Superioară), împăratul unifică temporar comandamentele Moesiei Superioare şi Daciei (vezi p. 83). De asemenea, Cassius Dio (LXXI, 19, 1) ne informează că sarmaților li s-a interzis să aibă corăbii pe Dunăre şi să se apropie de insulele de pe fluviu. Situația creată după aceste războaie impunea cu atât mai mult menținerea fortificațiilor de pe Dunăre, chiar şi la răsărit de Drobeta; în această

[41] N. Gudea, în Drobeta, IV, 1980, p. 92.

[42] Într-o diplomă datată între 103–107 (CIL, XVI, 54), mai apar 2 *alae* şi 11 *cohortes;* în diplomele din 159/160 (CIL, XVI, 111) şi 161 (RMD, 55), apar 2 *alae* şi 10 *cohortes.*

[43] IDR, III/1, 5–7.

[44] Materialul epigrafic: IDR, III/1, 10–21.

[45] Vezi I. Piso, D. Benea, AMN, 21, 1984, p. 124; iidem, Drobeta, 6, 1985, p. 73.

privință, este de reținut prezența unui castru roman pe râul Timoc (*Timacus fluvius,* Pliniu cel Bătrân), în punctul *Timacum Minus* (114 × 112 m). Alte castre au existat, pare-se, la Prahovo (*Aquae*; mai în amonte de vărsarea Timocului), precum şi la Lom (*Almus*; 190 × 190 m)[46].

Provincia ***Moesia Inferior***[47] era mărginită la nord de cursul inferior al Dunării, la est de vărsarea râului Ciabrus; ea cuprindea o parte din ținutul locuit altădată de tribali (cu *Oescus*), *ripa Thraciae* şi *Scythia Minor* (Dobrogea de astăzi) cu oraşele greceşti (Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos; mai târziu se va adăuga Messambria). Limita între Moesia şi Thracia trecea aproximativ pe la jumătatatea distanței între Dunăre şi Munții Haemus (Balcani) (lăsând de partea Thraciei oraşele Nicopolis-ad-Istrum şi Marcianopolis, întemeiate de Traian); câteva inscripții din anul 136 marchează *fines inter Moesos et Thraces*[48]. Spre sfârşitul secolului al II-lea, cele două oraşe trec la Moesia Inferioară; monedele acestor cetăți vor menționa, de acum înainte, pe guvernatorii Moesiei Inferioare[49].

Moesia Inferioară era o provincie imperială, guvernarea ei fiind încredințată unui *legatus Augusti pro praetore;* prin faptul că sub ordinele lui se aflau trei legiuni, rezultă că el făcea parte din eşalonul superior al guvernatorilor de rang consular (pe timpul lui Traian staționau câte trei legiuni doar în provinciile Britannia, Pannonia Superior, Dacia, Moesia Inferior şi Syria). Administrarea finanțelor provinciei era încredințată unui *procurator Augusti,* personaj de rang ecvestru, în mod obişnuit din categoria *centenarii*-lor (salarizat cu 100 000 de sesterți). Se pare că acest procurator era însărcinat uneori, cu titlu interimar, chiar cu guvernarea provinciei, probabil în caz de vacanță a postului de guvernator: astfel, o inscripție menționează pe un anume C. Titius Similis, *proc(urator) prov(inciae) M[y]siae Inferioris, eiusdem provinciae ius gladii*[50], eventual pe timpul lui Elagabal; pe timpul lui Gordian III, P. Aelius Hammonius a exercitat se pare şi el interimatul guvernării acestei provincii[51]. Pe timpul domniei lui Valerianus şi Gallienus,

[46] P. Petrović, *Timacum Minus und die Kastelle im Timok-Tal,* în *SMGR*, III, 1986, p. 514–518.

[47] Nu există o lucrare de sinteză asupra întregii provincii a Moesiei Inferioare; se pot consulta lucrările despre istoria Dobrogei (citate de noi la nota 1), unde se fac ample referiri la istoria întregii provincii. Vezi de asemenea *Ancient Bulgaria.* Papers presented to the International Symposium on the Ancient History of Bulgaria, University of Nottingham, 1981 (ed. A. G. Poulter), 2, Nottingham 1983 (passim); *Istoria na Dobrudja*, I, Sofia, 1984 (capitolele despre epoca romană şi romano-bizantină redactate de Velizar Velkov) (dare de seamă critică: P. Alexandrescu şi Al. Suceveanu, Dacia (N.S.), 32, 1988, p. 163–173). Vezi de asemenea N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae Inferioris (86-275 n.Chr.),* JRGZM, 52, 2005, 2, p. 311–566.

[48] Vezi *DID,* I, p. 138 nota 85.

[49] Vezi B. E. Thomasson, *LP*, col. 138 (nr. 105) şi urm. (unde se citează sursele bibliografice, inclusiv cele privitoare la aceste monede). Alte lucrări despre legații Moesiei Inferioare: A. Stein, *Die Legaten von Moesien,* Budapest, 1940 (Dissertationes Pannonicae I, 7); J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior,* Weimar, 1966.

[50] CIL, III, 484 (= ILS, 1372).

[51] ILS, 8851 (= ISM, II, 106); despre acest personaj: I. Piso, Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 251–257.

precum şi sub Claudius II, două borne *(milliaria)* descoperite la Tomis menționează refacerea drumului de pe litoral, *agente praes(ide) prov(inciae)* („ocupându-se de aceasta guvernatorul provinciei") C. Iulius Victor[52], respectiv Titius Saturninus[53]. De asemenea, pe timpul împăratului Aurelian, o inscripție de la Callatis (din anul 272) menționează un *[pra]eses provincia[e]*[54]; tot sub acest împărat, o inscripție de la Sexaginta Prista menționează un *v(ir) p(erfectissimus), p(raeses) p(rovinciae)* (?)[55]. Se consideră că numirea acestor *praesides* ar marca trecerea spre guvernatorii de rang ecvestru. Totuşi, o inscripție de la Sostra (Siosta), de curând cunoscută, menționează pe C. Iulius Victor cu titlul *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore)* (anii 253–260)[56], iar un *milliarium* de la Sexaginta Prista, tot din timpul lui Aurelian, înregistrează încă un *legatus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[57].

Pe timpul împăratului Traian, a avut loc o reorganizare temeinică a *limes*-ului moesic[58]. *Limes*-ul Moesiei Inferioare începea de la sfârşitul sectorului dunărean comun cu Dacia (Inferioară); cele trei legiuni moesice îşi aveau garnizoanele la *Novae* (Svištov: *legio I Italica*), *Durostorum* (Silistra: *legio XI Claudia*) şi *Troesmis* (Turcoaia – Igliţa: *legio V Macedonica*, adusă de la Oescus, după încheierea războiului dacic; pe timpul lui Marcus Aurelius a fost transferată în Dacia, la Potaissa).

De asemenea, diplomele militare ale acestei provincii şi alte documente epigrafice ne atestă prezența unui număr important de trupe auxiliare[59]. Astfel, diploma de la Cataloi din anul 92 menționează şapte *alae* şi cinsprezece *cohortes,* diploma de la Oltina din anul 99 menționează trei *alae* şi şapte *cohortes,* iar cea de la Plovdiv din acelaşi an alte trei *alae* şi şapte *cohortes*[60]; după cucerirea Daciei, un număr dintre aceste trupe au fost transferate la nordul Dunării (mai târziu vor forma nucleul armatei Daciei Inferioare)[61]. Grosul acestor unități a fost stabilit în sectorul dobrogean al Dunării, lor revenindu-le apărarea acestei porțiuni a *limes*-ului (îndeosebi după anul 168, când legiunea V Macedonica pleacă în Dacia). Principalele castre din acest sector sunt următoarele: *Sucidava* (Izvoarele), *Altinum* (Oltina), *Flaviana* (Rasova), *Axiopolis* (Cernavoda), *Capidava, Sacidava* (Muzait), *Carsium* (Hârşova), *Cius* (Gârliciu), *Beroe* (Piatra Frecăței), *Troesmis* (Igliţa; castru de legiune), *Arrubium* (Măcin), *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia); alte toponime nu sunt identificate sigur.

---

[52] Maria Bărbulescu-Munteanu, Adrian Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 132–1396, nr. 3 (= AÉ, 1993, 1376).

[53] Iidem, *loc. cit,* p. 136–139, nr. 4 (= AÉ, 1993, nr. 1377).

[54] CIL, III, 7586 (= ILS, 8925)

[55] B. E. Thomasson, *LP*, col. 146, nr. 149.

[56] W. Eck, R. Ivanov, ZPE, 170, 2009, p. 191–200; vezi şi AE, 1993, 1376 (Tomis): *agente praes(ide) provin(ciae) C. Iul(io) Victore*.

[57] CIL, III, 14460.

[58] A. G. Poulter, *The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan,* SMGR, III, p. 519–528.

[59] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* Bucureşti, 1977; Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare ale armatei romane din Moesia Inferior,* SCIVA, 52-53, 2001–2002, p. 173–242.

[60] AÉ, 2003, 1548 (diploma din anul 92); CIL, XVI, 44 şi 45 (diplomele din anul 99).

[61] Astfel, o diplomă militară din anul 105 (CIL, XVI, 50) mai menționează doar 3 *alae* şi 7 *cohortes,* iar alta datată între 154–157 (cea de la Brestovene) 5 *alae* şi 11 *cohortes.*

Totodată, diplomele militare menționează *classis Flavia Moesica*[62]. Raza de acțiune a acestei flote a fost, probabil încă de la organizarea ei, sectorul dobrogean al Dunării; ştampilele ei s-au descoperit la Troesmis, Dinogetia şi Noviodunum, dar şi pe malul stâng – la Barboşi şi Cartal-Orlovka *(Aliobrix?)*[63]. În legătură cu una din bazele flotei moesice sunt şi inscripțiile menționând *vicus classicorum,* un „cartier al marinarilor" (dar descoperite în zidurile cetății târzii de la Murighiol-Independența, unde au fost refolosite ca material de construcție)[64].

Probabil că şi legiunile Moesiei Inferioare aveau la dispoziție escadre navale proprii, care să le permită circulația uşoară între castrul legionar de bază şi punctele de pe *limes* ținute sub control, precum şi pentru a efectua operațiuni de debarcare pe malul de nord al Dunării; în acest sens, se pot cita numeroasele cărămizi ştampilate ale legiunii I Italica, numele legiunii apărând într-un cartuş în chip de navă[65]. Controlul malului stâng al Dunării de către legiunea I Italica reiese şi din prezența unor cărămizi ştampilate ale acesteia la Pietroşani (punctul Reca Mare)[66]. Pe de altă parte, Legiunea XI Claudia şi-a exercitat în continuare un fel de influență la nord de Dunăre, în Muntenia, dovadă că ştampilele ei de tipul LEG*(io)* XI CL*(audia)* ANT*(oniniana)* (datând de la începutul secolului al III-lea) au apărut şi în thermele castrului de la Pietroasele (jud. Buzău)[67].

De asemenea, centrul militar şi civil de la Barboşi (sudul Moldovei) era sub controlul Moesiei Inferioare; castrul de aici s-a construit probabil pe timpul lui Traian, cum rezultă dintr-o inscripție din anul 112[68]. În acest castru au apărut cărămizi ştampilate ale legiunilor I Italica şi V Macedonica, ale cohortei II Mattiacorum şi flotei moesice[69]. Ştampile ale celor două legiuni menționate şi ale flotei moesice apar şi la Orlovka (Cartal), pe malul de nord al Dunării (uşor în amonte de Noviodunum)[70].

---

[62] CIL, XVI, 37 (anul 92), 168 (anul 121): alte diplome din 99, 105 şi 138 (CIL, XVI, 45, 50, 83) menționează *classici,* desigur referindu-se tot la flota moesică. Vezi: Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au Ier siècle de n.è.,* în *Actes IXe Congrès*, p. 83–88; A. Aricescu, *Armata...,* p. 70–74; T. Sarnowski, *Zur Geschichte der Provinzialflotte im 1. Jh. n.Chr.,* Ratiariensia, 3–4, 1987, p. 261–266; Oct. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas-Danube et de la Mer Noire aux Ier–VIe siècles* (Colloquia Pontica, 2), 1996, p. 7–22.

[63] ISM, V, 217, 241, 263, 283.

[64] Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia (N.S.), 30, 1986, p. 109-120, p. 109-120 (= AÉ, 1988, 986–991); M. Zahariade, Dacia (N.S.), 34, 1990, p. 259-266 (= AÉ, 1991, 1382–1388).

[65] T. Sarnowski, J. Trynkowski, *SMGR*, III, 1986, p. 536–541.

[66] IDR, II, 636.

[67] ILD, 170–171.

[68] ISM, V, 292.

[69] ISM, V, 305-308.

[70] Vezi TIR, L 35, p. 22 (cu indicarea surselor bibliografice).

Prezența romană pe țărmul de nord al Mării Negre (sec. I–III p.Chr.)[71]

Din inscripția de la Tibur, aflăm că Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei (vezi *supra,* p. 79–81), a intervenit chiar în ajutorul oraşului Chersonessus, obligând pe regele sciților să ridice asediul acestei cetăți. Se pare că încă de atunci o garnizoană romană a fost stabilită la Charax (în Crimeia). De asemenea, o inscripție greacă ne informează că tot acum cetatea Olbia caută protecția romană, încheind o alianță *(symmachia)* cu Roma[72]. De menționat iarăşi că încă din anul 57, cetatea Tyras trece la o nouă eră calendaristică[73]. Aşadar, abia instaurată (ajunsă) la gurile Dunării şi Mare, puterea romană urmărea deja transformarea Pontului Euxin în „lac roman" *(mare nostrum).* Controlarea punctelor de îmbarcare de pe litoralul nord-pontic ferea provinciile balcanice şi pe cele din Asia Mică de surpriza unor eventuale atacuri ale populațiilor „scitice". Astfel, *limes*-ul moesic era extins la nordul Mării Negre.

Începând de la Traian, prezența romană este bine documentată şi în diferite puncte de pe litoralul nord-pontic.

La Tyras, o inscripție din anii 116/117 arată efectuarea unor lucrări de construcție: *Q. Pompeius Falc[o, leg(atus) Aug(usti)] pr(o) pr(aetore) fecit per vexil(lationem) l[eg(ionis) V Mac(edonicae)] et auxiliis eius sub cura [M(arci) En]ni Illadiani, (centurionis) le(gionis) V Ma[c(edonicae)]*[74]; prezența unui detaşament din legiunea V Macedonica este cunoscută şi din alte inscripții[75] şi ştampile tegulare[76]. Un centurion legionar închină o inscripție împăratului Antoninus Pius şi lui Aurelius Verus Caesar[77]. O ştampilă tegulară înregistrează o formațiune (probabil *vexillatio*) din legiunile I Italica, V Macedonica şi XI Claudia, precum şi auxiliari, sub conducerea unui centurion al legiunii I Italica[78] (deci înainte de anul 168, când legiunea V Macedonica este trimisă

---

[71] Vezi în această privință T. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres,* în Archeologia (Varşovia), 38, 1988, p. 61–98; idem, *L'organisation hiérarchique des* vexillationes Ponticae *au miroir des trouvailles épigraphiques récentes,* în vol. *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995, p. 323–328; Emilia Doruțiu-Boilă, *Despre cărămizile cu ştampilă ale legiunilor V Macedonica şi XI Claudia la Dunărea de jos şi pe litoralul nordic al Mării Negre,* SCIVA, 41, 1990, 3–4, p. 251–271; N. Gudea, *op. cit.* (*supra,* nota 47), p. 464–479. În aceste lucrări sunt citate principalele surse bibliografice (din acest motiv, vor fi citate doar în chip selectiv).

[72] AÉ, 1996, 1357.

[73] Vezi inscripțiile de la Tyras datate după era nouă a cetății: IOSPE, I^2, 2 (din 27 aprilie 181 – anul 125 al erei cetății Tyras) şi IOSPE, I^2, 4 (= CIL, III, 781) (din 17 februarie 201 – anul 145 al erei cetății). Vezi în această privință: D. M. Pippidi, *Contribuții*^{2}, p. 323, nota 120; R. Vulpe, *DID*, II, p. 58, nota 150.

[74] P. Nicorescu, AARMSI, 26, 1944, p. 501 sqq. (= P. O. Karyskovskij, VDI, 70, 1959, p. 116, nr. 5; T. Sarnowski, Archeologia 38, 1988, p. 71–72, nr. 8; AÉ, 1990, 868). Numele centurionului a fost completat pe baza altei inscripții mai vechi, publicată tot de P. Nicorescu, AARMSI 19, 1937, p. 219–220, nr. 2 (= P. O. Karyskowskij, *loc. cit.,* p. 117, nr. 6; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 72, nr. 9; AÉ, 1990, 869).

[75] P. Nicorescu, AARMSI, 19, 1937, p. 219, nr. 1; idem, Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 570, nr. 7; P. O. Karyskovskij, *loc. cit.,* p. 117 (nr. 70) şi 123 (nr. 20); T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 73, nr. 10–11.

[76] P. Nicorescu, ED, 2, 1924, p. 412 sq., nr. 66 (= AÉ, 1925, 77; T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 73, nr. 14).

[77] N. A. Son, VDI, 1986, 4, p. 61 sq.; T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 73, nr. 12.

[78] P. Nicorescu, ED, 2, 1924, p. 413, nr. 68 (= AÉ, 1925, 78); R. Saxer, *Vexillationen,* p. 90, nr. 266; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 73, nr. 15. Legiunea I Italica mai este menționată de un fragment de inscripție (IOSPE, I^2, 15 urm.; P. O. Karyskowskij, Materialy po arheologii Severnogo Pricernomorja, 7, 1971, p. 156; T. Sarnowski, *loc. cit.,* p.74, nr. 17) şi ştampile tegulare (C. Avakian, in CNA, 6, 1925, p. 39, nr. 100; T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 75, nr. 22).

în Dacia). De menționat de asemenea dedicația fragmentară (autori necunoscuți) pentru împăratul Septimiu Sever şi fiii săi[79].

Tot la Tyras, o inscripție aminteşte pe M. Antonius Hiberus (guvernator al Moesiei Inferioare; anii 136–139), pentru privilegiile acordate acestei cetăți. Inscripția cuprinde de fapt două epistole latineşti ale împăratului Septimiu Sever adresate una tyranilor (locuitorilor cetății Tyras), cealaltă lui Heraclitus, procuratorul vămilor din Illyricum – cu porunca să fie scutită această cetate greacă de impozitele pe mărfuri (prevăzându-se totodată şi sancțiuni pentru eventuale abuzuri, care, depăşind limitele acestei imunități, ar aduce prejudicii veniturilor vămii); la sfârşit este transcrisă scrisoarea din 17 februarie 201 a lui Ovinius Tertullus, guvernatorul la acea dată al Moesiei Inferioare[80]. Atenția cu care autoritățile romane tratează cetatea de la limanul Nistrului ni se pare demnă de reținut, dacă avem în vedere că, în curând, pe timpul lui Caracalla, cetatea va avea de înfruntat primejdii din partea unor duşmani necunoscuți, dar pentru a căror respingere împăratul trimite un centurion de rang superior (vezi *infra,* p. 300–301). Se consideră că această acțiune s-a desfăşurat în 214, an din care datează o inscripție votivă, probabil pentru *Sol Invictus Mithra*, pusă de un *mil(es) cl[as(siarius)]*[81] (ceea ce denotă prezența unei escadre navale la Tyras).

Olbia, cum s-a văzut, intrase în sfera de influență a Moesiei încă de pe timpul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus. Aici inscripțiile menționează cetățeni cu *nomen*-ul *Ulpius,* semn că primiseră cetățenia încă de pe timpul lui Traian. Din biografia lui Antoninus Pius (SHA, *Vita Pii,* 9) aflăm că împăratul a trimis ajutoare cetății, obligând pe tauroscіți să dea ostatici olbiopoliților. Un bloc de construcție menționează şi aici o vexilație din legiunile moesice (XI Claudia, I Italica şi V Macedonica) şi auxiliari, sub conducerea unui centurion din legiunea XI Claudia[82]. Ultima inscripție de la Olbia datată este o dedicație din anul 248 pentru Filip Arabul şi fiul său, pusă de un militar (nu se indică trupa)[83].

Influența romană se întinde şi în Bosporul Cimerian, al cărui rege, Sauromates, bate monede cu chipul împăratului Traian, iar în inscripții se intitulează φιλόκαισαρ καὶ φιλορώμαιος („iubitorul de împărat şi al romanilor"), deşi poartă şi titlul de tradiție orientală de βασιλεὺς τῶν βασλέων („rege al regilor"); cu prilejul războiului parthic, el primeşte instrucțiuni pentru aprovizionarea armatei romane din Armenia[84]. Din Historia Augusta mai aflăm că împăratul Antoninus Pius a intervenit în conflictul dintre Rhoemetalcus şi Eupator, rivali la tronul acestui regat; de asemenea „a trimis

[79] CIL, III, 13747 (= IOSPE, I^2, 6); T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 74, nr. 18; M. Bărbulescu, EN, I, 1991, p. 179–183.

[80] CIL, III, 781 (= ILS, 123)

[81] P. O. Karyskowskij, in *Antičnaja Tira i srednovekovij Belgorod* (ed. S. A. Bulatovič, V. P. Jančugov ş. a.), Kiev, 1979, p. 86 sq., nr. 4; T. Sarnowski, *loc. cit.*, p. 74, nr. 19 (= AÉ, 1990, 870).

[82] IOSPE, I^2, 322.

[83] IOSPE, I^2, 167.

[84] IOSPE, II^2, 38, 39, 40 (= CIL, III, 783): *Ti. Iulius Sauromates, amicus imp(eratoris) populiq(ue) R(omani)*. Cf. Julien Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114–117),* Bucureşti, 1937, p. 28.

în Pont ajutoare olbiopoliților contra taurosciților şi i-a făcut pe taurosciți să dea ostatici olbiopoliților" (*Vita Pii,* 9, 8–9). Dar prezența efectivă a romanilor în Crimeia este atestată de o serie de descoperiri epigrafice.

Astfel, la Chersonessus se cunosc 74 de texte lapidare latineşti din secolele II-IV[85]. Singura dedicație pentru un împărat din perioada care ne interesează este pentru Commodus[86]. Dar inscripțiile menționează militari din legiunile I Italica[87], V Macedonica[88] şi XI Claudia[89], din cohortele *I Bracarum, I Cilicum* şi *II Lucensium*[90], precum şi din *classis Flavia Moesica*[91], unii morți în timpul serviciului militar. Pe tegule întâlnim ştampile menționând legiunea V Macedonica[92], legiunea XI Claudia[93] şi o vexilație din Moesia Inferior[94]. O inscripție de la Mactaris (Africa Proconsularis) menționează pe Ti. Plautius Ferruntianus, *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I Italic(ae), praepositus vexillatiionibus Ponticis apud Scythiam et Tauricam* (circa 175–179)[95]. O altă vexilație este atestată pe timpul lui Commodus într-o inscripție de la Chersonessus, sub comanda unui tribun din legiunea I Italica (anul 185)[96]; într-o altă inscripție este amintită o *vexillatio Chersonessitana* [97].

Un alt punct din Crimeia păzit de trupe romane era la Charax. Aici apare, într-o dedicație pentru Iupiter Optimus Maximus, un *b(ene)f(iciarius) Ummid[i] Quadrati co(n)s(ularis)* (acesta a guvernat Moesia Inferioară pe la anul 120)[98]. De asemenea, se cunosc țigle ştampilate *per L. A(...) C(...), (centurionem) leg(ionis) I It(alicae), praep(ositum) vex(illationis) Moes(iae) Inf(erioris)* ori ale legiunii XI Claudia[99].

Aceste puncte fortificate sunt marcate şi pe scutul de la Doura Europos: Tyras, Borysthenes (Olbia), Chersonesus, apoi Trapezus (Trapezunt, în Pont, pe țărmul de sud al Mării Negre)[100]; drumul dintre aceste două ultime localități era parcurs pe mare. Probabil că spațiul dintre strâmtoarea Cherci (pe partea dinspre Crimeia se afla *Panticapaeum*) şi până în zona Caucazului (Sebastopolis) nu mai era sigur.

---

[85] E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Chersonesa Tavriceskogo,* Moscova, 1983 (*passim*).
[86] CIL, III, 14214, 34 (= IOSPE, I^2, 417; E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi,* p. 37, nr. 9)
[87] E. I. Solomonik, *op. cit.,* nr. 9, 12, 14, 20.
[88] *Ibidem,* nr. 21.
[89] *Ibidem,* nr. 8, 10, 29, 31, 32.
[90] *Ibidem,* nr. 19, 33, 39.
[91] *Ibidem,* nr. 7, 9, 18, 34.
[92] T. Sarnowski, *loc. cit.,* p. 76, nr. 27.
[93] *Ibidem,* p.78, nr. 32.
[94] *Ibidem,* p. 77, nr. 28.
[95] CIL, VIII, 619 (= ILS, 2747).
[96] CIL, III, 14214, 34 (= IOSPE, I^2, 417).
[97] CIL, III, 13750 (= IOSPE, I^2, 404; Solomonik, *op. cit.,* nr. 1).
[98] IOSPE, I^2, 674.
[99] CIL, III, 14215, 3–4.
[100] I. Mititelu, *Itineraria Romana. Le bouclier de Doura Europos,* Bucureşti, 1944 (extras din BSNR, XXVII, 1943, 91).

Din cele prezentate rezultă că, odată ajunşi la gurile Dunării şi Mare, romanii şi-au pus şi problema asigurării siguranţei litoralului vest-pontic. În secolul I, această sarcină a avut-o eventual acel *praefectus orae maritimae* – dar, cum am mai spus, existenţa acestui organism militar este pusă sub semnul întrebării. Pentru secolele II–III, se invocă o serie de dovezi privind apărarea coastei dobrogene[101]; dar acestea se referă cu precădere la zidurile oraşelor pontice (care oricum erau de dată mai veche) şi unele turnuri de pază (acestea nu depăşesc totuşi simplul rol de supraveghere poliţienească a litoralului, în special prin prezenţa unor beneficiari consulari în zona oraşelor vest-pontice).

Acelaşi lucru se poate spune şi despre litoralul de sud al Mării Negre; nordul Asiei Mici intra în componenţa provinciilor *Pontus et Bithynia* şi *Cappadocia.* Supravegherea litoralului de sud al Mării Negre era în grija unei flote, *classis Pontica*[102]*,* având baze la Sinope şi Trapezunt. Rolul ei era în special să combată pirateria, aşa cum reiese din analiza activităţii lui L. Iulius Vehilius Gratus, *proc(urator) Aug(usti) et praef(ectus) classis Po[ntic]a[e],* pe la anul 173[103]. De menţionat, de asemenea, misiunea unui alt ofiţer ce avea să devină celebru, M. Valerius Maximianus, care, după cea de-a doua miliţie ecvestră (în Cappadocia), primeşte sarcina de *praep(ositus) orae gentium Ponti Polemoniani*[104], având grija comunicaţiilor şi aprovizionării armatei romane în cursul operaţiunilor din Armenia conduse de M. Statius Priscus, guvernatorul Cappadociei.

În zona Caucazului, romanii instalează garnizoane pe ţărmul mării (Apsarus, Petra, Phasis), formnd un adevărat *limes Ponticus*[105]. Singura descoprită rămânea porţiunea de la strâmtoarea Cherci până la Caucaz (Pityus); de altfel, de aici va veni prima surpriză de pe mare, în 256 (asediul Pitzundei; mai departe, p. 279).

Pe lângă supravegherea poliţienească a litoralului pontic, împăraţii romani au conceput această apărare şi în adâncime. Astfel, două provincii *inermes* îşi schimbă rangul: *Thracia,* provincie procuratoriană, este guvernată începând de la Traian de un *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian; de asemenea, *Pontus et Bithynia*, provincie senatorială, devine definitiv sub Marcus Aurelius provincie imperială de rang consular. Chiar dacă nu li s-au afectat legiuni, rangul acestor guvernatori le permitea, prin faptul că deţineau *imperium militiae,* să conducă în caz de nevoie efective din legiuni. În jurul Mării Negre se formează astfel o salbă de provincii imperiale: Moesia Inferior, Thracia, Pontus-Bithynia, Cappadocia. Garnizoanele romane de la nordul Mării Negre (Tyras, Olbia, Chersonessus, Charax), precum şi navele flotei militare romane care patrulau între ele, reprezintă o continuare firească a *limes*-ului dunărean. De remarcat, în cazul cetăţilor Tyras şi Olbia, că ele păzeau

[101] Al. Suceveanu, RRH, 13, 1974, p. 247 şi urm. şi 20, 1981, p. 605 şi urm.; idem, *Die römische Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha,* Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223 (cu toate discuţiile şi indicarea surselor bibliografice).

[102] Despre această flotă, vezi M. Reddé, *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire Romain,* Roma, 1986, p. 253 şi urm.

[103] IDRE, I, 18 (= CIL, VI, 31856; ILS, 1327).

[104] IDRE, II, 445 (= AÉ, 1956, 124).

[105] M. P. Speidel, în *SMGR*, III, 1986, p. 657–660.

intrările de la limanurile Nistrului şi Bugului (nu departe de acesta se varsă în mare şi fluviul Nipru), fluvii care reprezentau căi foarte comode pentru barbarii din zona de silvostepă şi mlaştinile Pripetului pentru a coborî spre mare. Nu este întâmplător faptul că prima invazie maritimă asupra coastelor Asiei Mici s-a produs în anul 170; invadatorii (bastarnii) au jefuit în Bithynia, împotriva lor fiind trimise forțe din armata Moesiei Inferioare[106]. În Dobrogea însăşi, după trecerea costobocilor, se constată începutul unei opere de refortificare a cetăților pontice; astfel, la Callatis, o inscripție latină vorbeşte despre construirea zidului cetății (prin anul 172), pentru care s-a perceput un impozit special: *curam agente exactionis pecuniae et operis extructionisque murorum praeside provinciae, consulare M. Valerio Bradua, legato Augusti pro praetore*[107]. Poate tot în aceeaşi vreme, la Tomis, locuitorii sunt impuşi la o contribuție pentru refacerea zidurilor cetății[108].

Aceste cazuri citate reprezintă totuşi simple excepții. Adevăratele invazii maritime debutează abia în anii 256–257, când boranii şi herulii atacă Pitzunda şi Trapezunt de pe țărmul de nord al Asiei Mici; în 258, goții şi alte neamuri barbare dezlănțuie o invazie dublă, pe uscat şi pe mare, cu ajutorul navelor construite la limanurile Nistrului şi Bugului (după ce cetățile Tyras şi Olbia încăpuseră în mâinile lor). Printr-o situație nefericită, reieşea acum importanța apărării litoralului nord-pontic: nu doar pentru siguranța navigației în Marea Neagră, cât pentru apărarea posesiunilor romane din Pontul Stâng şi Asia Mică

REGALITATEA DACICĂ
(44 a.Chr.– 86 p. Chr.)

Geograful Strabo ne informează despre intenția lui C. Iulius Caesar de a cuceri Dacia (VII, 3, 5: „Pe când domnea asupra geților Burebista, împotriva cărora s-a pregătit să pornească divinul Caesar...”); dar asasinarea acestuia (14 martie 44) amână pentru încă un secol şi jumătate destinul Daciei. Domnia lui Burebista sfârşea şi ea ca urmare a unui complot (Strabo, VII, 3, 11): „Cât despre Burebista, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmaşii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmițând puterea (ἀρχή) în mai multe părți. De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți. Atunci însă stăpânirea se împărțise în patru. Astfel de împărțiri sunt vremelnice şi se schimbă când într-un fel, când într-altul”. O parte din dinaştii conducători ai acestor formațiuni sunt cunoscuți din diferite surse antice.

[106] A. v. Premerstein, Klio, 12, 1912, p. 164–166.
[107] Vezi *DID*, II, p. 165–166 (nota 215, cu indicarea surselor bibliografice).
[108] ISM, II, 21–22.

Se crede că urmaşul direct al lui Burebista a fost marele preot Deceneu (Δεκαίνεος: Strabo, VII, 3, 5 şi 3, 11; XVI, 2, 39; *Dicineus*: Iordanes, *Getica,* 67, 71 şi 73), care îl ajutase pe marele rege în opera sa de profundă reformare a societății geto-dace. Dar domnia sa este contestată de unii istorici.

În continuare, aflăm de la Iordanes:

> *Decedente vero Dicineo pene pari veneratione habuerunt Comosicum, quia nec impar erat sollertiae. Hic etenim et rex illis et pontifex, ob suam peritiam habebatur et in summa iustitia populos indicabant. Et hoc rebus excedente humanis Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos suis gentibus imperavit* („Iar după ce Deceneu a murit, l-au avut în aproape aceeaşi venerație pe Comosicus, deoarece acesta nu-i era mai prejos în iscusință. El era socotit, datorită priceperii sale, şi rege pentru dânşii, şi preot, şi judeca poporul ca judecător suprem. Şi după ce el a lăsat cele omeneşti, a venit la domnie Coryllus, regele goților [evident: regele geților], şi timp de patruzeci de ani a stăpânit peste neamurile din Dacia" (*Getica,* 73).

Prin urmare, regatul lui Burebista s-a împărțit la început în patru, apoi în cinci părți. Şefii acestor formațiuni caută să speculeze diferendele tot mai grave dintre Octavian şi Marcus Antonius, principalii protagonişti ai noului triumvirat de la Roma. Simultan, amenințarea invaziei lor asupra granițelor Imperiului, mult exagerată, preocupă opinia publică romană, aşa cum relatează poetul Horatius într-una din satirele sale: *numquid de Dacis audisti* („ce-ai mai auzit despre daci"?). Mai târziu, poetul Vergilius (*Georg.,* II, 497) vorbeşte şi el despre dacii care coboară de la Istrul care conspiră împotriva romanilor *(coniurato descendens Dacus ab Histro)*[109].

Una din formațiunile rezultate din destrămarea stăpânirii lui Burebista, la care se referea Strabo, era cea condusă de *Cotiso.* Primul izvor care aminteşte pe acest rege este un contemporan: poetul Horatius; într-una din odele sale (III, 8, 18), datând din anul 29 a.Chr., acesta scria: *occidit Daci Cotisonis agmen* („armata dacului Cotiso a pierit"). Cotiso este menționat şi alți doi istorici, din secolul al II-lea. Astfel, Suetonius, într-un pasaj din biografia lui Augustus (LXIII, 4), când vine

---

[109] Într-un comentariu la acest vers al lui Vergilius (vezi *Fontes,* I, p. 207), gramaticul Servius (către sfârşitul secolului al IV-lea) nota: ***Aut coniurato ab Histro*** *id est eum non sollicitat coniuratio barbarorum. Hister autem fluvius est Scythiae. Et aliter: Aufidius Modestus legisse se affirmabat hunc morem est Dacorum, ut cum ad bella proficiscerentur, non prius rem capesserent quam de Histro certum modum haurientes ore in modum sacri vini, iurarent, non se ad patriae sedes regressuros nisi hostibus caesis; et idcirco Virgilium familiari sibi hypallage usum divisse Histrum coniuratum apud quem Daci coniurare consuerunt*; traducere: „*De la Istrul ce conspiră împotriva noastră,* adică pe el (pe agricultor) nu-l tulbură conspirația barbarilor. Istrul este un fluviu din Scythia. Altă explicație: Aufidius Modestus [comentator al lui Vergilius] susținea că a citit cum că dacii au obiceiul ca, atunci când pornesc la război, să nu se apuce de treabă înainte de a bea cu gura din Istru o anumită cantitate de apă ca pe un vin sacru, şi înainte de a jura că nu se vor întoarce la lăcaşurile părinteşti decât după ce vor ucide pe duşmani. De aceea Vergiliu s-a slujit de o [figură] obişnuită, numită hypallage, şi a spus *Istrul care conspiră,* adică Istrul lângă care dacii obişnuiesc să conspire". Vezi C. Daicoviciu, *Coniuratus Dacus,* în *Dacica,* 1970, p. 113–114. La „ritualul" băutului apei din Dunăre face aluzie şi poetul Horatius într-una din odele sale (IV, 15, 21–22): *Non qui profundum Danuvium bibunt / edicta rumpent Iulia, non Getae*...(„nu vor călca în picioare edictele iulice [ale lui Augustus] nici geții, care beau apă din Dunărea adâncă…").

vorba de conflictul deschis izbucnit între Octavian (viitorul împărat Augustus) şi Marcus Antonius (colegul său de triumvirat), consemnează: „Marcus Antonius scrie că [Octavian] a făgăduit-o pe Iulia mai întâi fiului său Antonius, apoi lui Cotiso, regele geților *(dein Cotisoni, regi Getarum),* şi că tot atunci a cerut, în schimb, în căsătorie, chiar pentru el pe fiica regelui". Despre acelaşi rege, istoricul Florus (II, 28, 18–19) ne-a lăsat următoarea informație: „Dacii trăiesc nedeslipiți de munți *(Daci montibus inhaerent).* De acolo, sub conducerea regelui *Cotiso (Cotisonis regis imperio),* obişnuiau să coboare şi să pustiiască ținuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, înghețată de ger, îşi unea malurile. Caesar Augustus a hotărât să îndepărteze această populație, de care era foarte greu să te apropii. Astfel, a trimis pe Lentullus şi i-a alungat pe malul de dincolo [al Dunării]; dincoace au fost aşezate garnizoane *(citra praesidia constituta).* Astfel, atunci dacii n-au fost înfrânți, ci doar respinşi şi împrăştiați *(sic tunc Dacia non victa, sed summota atque dilata est).*

Unii istorici moderni atribuie acestui rege[110] staterii de aur cu legenda ΚΟΣΩΝ descoperiți în zona cetăților dacice din Munții Orăştiei[111].

Un alt dinast menționat de izvoare este *Dicomes.* Plutarh scrie în biografia lui Marcus Antonius (63) că „Dicomes, regele geților, îi făgăduise că-l va ajuta cu armată numeroasă". La această informație se poate alătura o relatare a istoricului Cassius Dio: „Dacii trimiseseră mai înainte vreme soli la Caesar, dar nu căpătaseră nimic din câte ceruseră şi trecură de partea lui Antonius, fără a-i fi însă de mult folos, căci erau dezbinați". S-a discutat mult în legătură cu localizarea acestei formațiuni politice; cele mai multe şanse le are ipoteza că este vorba de un rege get din Muntenia. După altă părere, bazată pe distribuția denarilor lui Marcus Antonius, reşedința lui ar fi de plasat în Moldova[112], pe valea Siretului, poate la *Zargidava* (azi Brad, jud. Bacău).

În regiunea de dealuri din nord-estul Olteniei (poate şi a Argeşului) domnea alt rege (βασιλεύς), probabil cu numele *Thiamarcus* (Θιαμάρκος), menționat pe fragmentele de vas dacic de la Buridava (Ocnița, jud. Vâlcea)[113]

---

[110] Cf. H. Daicoviciu, *Coson sau Cotiso ?,* AMN, 2, 1965, p. 107–110.

[111] Despre aceste monede, vezi îndeosebi: Iudita Winkler, *Considerații despre moneda „Koson",* SCIV, 23, 1972, 2, p. 173–199; Oct. Iliescu, *Sur les monnaies d'or à la légende ΚΟΣΩΝ,* în Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche (Lugano), XIX, 1990, p. 185–214; Carmen Maria Petolescu, *Un tezaur de monede de tip Koson,* în vol. *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc,* Bucureşti, 1997, p. 84–93; M. Dima, D. Ilie, *Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târsa, com. Boşorod, jud. Hunedoara. Lotul păstrat la Banca Națională a României,* în vol. *Simpozion de numismatică. Chişinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004,* Bucureşti, 2007, p. 35–65.

[112] Mariana Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes şi Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică),* SCIV, 19, 1968, 4, p. 655–664; vezi şi reacția lui D. Protase: *Unde a fost "regatul" lui Dicomes,* SCIV, 21, 1970, 1, p. 150–151 (= idem, *Orizonturi daco-romane,* Cluj, 1995, p. 9–20).

[113] D. Berciu, SCIV, 25, 1974, 3, p. 382–386; reconstituirea numelui: I. I. Russu, AIIA Cluj, 19, 1976, p. 34; idem, în *Epigraphica-Travaux,* Bucureşti, 1977, p. 36; lectură preluată în IDR, II, 599. Lectura este însă contestată de M. Babeş; vezi *Istoria Românilor,* I, Bucureşti, 2001, p. 779 (autorul citat consideră că *Thiamarcus* era numele unui olar).

Acestea ar fi cele patru formațiuni geto-dace (rezultate din destrămarea stăpânirii lui Burebista); Strabo ne mai informează: „De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți". Astfel, împăratul trimite expediții de represalii la Dunăre: expediția lui Marcus Vinicius contra dacilor şi bastarnilor[114]; mai apoi, expediția lui Aelius Catus, care strămută la sud de Dunăre 50 000 de geți (Strabo, VII, 3, 10). Suetonius mai aminteşte că pe timpul lui Augustus au fost reprimate incursiunile dacilor, fiind omorâți trei şefi ai lor cu multă armată (XXI, 2: *coercuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*). Aceste acțiuni sunt rezumate astfel în *Res gestae divi Augusti* (V, 30, 47–49):

> „Sub comanda mea supremă, oştirea dacilor, care trecuse dincoace de fluviu, a fost învinsă şi alungată, iar apoi armata mea a trecut dincolo de Dunăre şi a silit neamurile dacilor să îndure stăpânirea poporului roman" *(citra quod transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit).*

Totuşi, reacțiile dacilor rămân imprevizibile. Astfel, în anul 12 p.Chr., geții (probabil cei din sudul Moldovei) trec Dunărea şi cuceresc Aegyssus (Tulcea); invazia este respinsă de regele odrysilor Rhoemetalces I, cu ajutorul romanilor (Ovidius, Pontica, I, 8, 11–20 şi IV, 7, 19–54). Trei ani după aceasta, în anul 15 p.Chr., pe când domnea Tiberius, o nouă invazie getă surprinde apărarea odrisă, ducând la cucerirea cetății Troesmis; invadatorii au fost respinşi de L. Pomponius Flaccus, legatul Moesiei (Ovidius, *Pontica,* IV, 9, 75–80). Grație măsurilor luate de acest general, scrie Ovidius, cumplitul mal al Istrului a devenit sigur *(et illo ripa ferox Histri sub duce tuta fuit).*

Sub împărații următori, frontiera dunăreană continuă a fi întărită, prin organizarea provinciei Moesia şi îndeosebi după anexarea definitivă a Dobrogei (anul 46). Desigur unele acțiuni de jaf *(latrocinia)* ale populațiilor transdanubiene nu pot fi cu totul stăvilite, aşa cum rezultă din afirmația lui Seneca (*Quaestiones naturales,* prefață, 9), anume că Imperiul nu poate să împiedice pe daci de a trece Istrul.

Revenind la lista regilor daci transmisă de Iordanes, aflăm că, după Comosicus, a urmat la domnie *Coryllus,* care a domnit asupra geților timp de 40 de ani. C. Daicoviciu considera că acest rege era identic cu *Scoryllo, dux Dacorum,* menționat de Frontinus (*Strategemata* I, 10, 4). Acesta este numele autentic al regelui (cel transmis de Iordanes este deformat), aşa cum apare în sursele epigrafice[115]. Scorilo a fost probabil contemporan cu Nero, căci tot Frontinus aminteşte de un război civil *(arma civilia)* de care poporul roman era dezbinat în acest timp, probabil cel din anii 68–69.

---

[114] AÉ, 1905, 14; ILS, 8965; IDRE, I, 102.

[115] Vasul cu ştampilele DECEBALVS şi PER SCORILO de la Sarmizegetusa Regia (bibliografia integrală: IDR, III/3, 272); inscripția de la Aquincum, menționând pe *Scorilo, Resati libertus, domo Dacus* (CIL, III, 13379; IDRE, II, 282)

În acest punct al expunerii noastre îşi găseşte locul informaţia din celebra inscripţie de la Tibur, cuprinzând elogiul funebru al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (v. *supra,* p. 79–80). Aflăm că în timp ce guverna provincia Moesia (prin anii 60–67), acesta a strămutat la sud de Dunăre peste o sută de mii de transdanubieni (împreună cu soţiile, copiii, principii şi regii lor), ca să presteze tributul: *plura quam centum mill(ia) ex numero Transdanuvianor(um) ad praestanda tributa cum coniugib(us) ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit.* Dintr-o altă inscripţie din Italia (de la Fundi)[116], aflăm că omologul său din Pannonia, guvernatorul L. Tampius Flavianus, a obligat şi el neamurile de peste Dunăre să predea ostatici romanilor.

Greu de spus cine erau aceşti transdanubieni, luaţi pe sus cu toată casa, cu fruntaşii şi regii lor: probabil populaţii diverse, care profitaseră de slăbirea puterii geţilor (după căderea lui Burebista, în urma acţiunilor armatelor romane la nord de Dunăre), pentru a se infiltra în Câmpia Română şi sudul Moldovei. Mai reţinem din inscripţia de la Tibru, între altele, cum că *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum* (sic) *captos aut hostibus ereptos remisit* ; din această propoziţie se poate trage concluzia că guvernatorul roman a dat înapoi regelui bastarnilor şi regelui roxolanilor pe fiii lor, iar regelui dacilor pe fratele său[117], captivi (probabil la romani) sau răpiţi de duşmani. Cum sublinia N. Gostar, inscripţia se referă la un singur rege al dacilor, deoarece ceilalţi regişori răsăriţi după destrămarea stăpânirii lui Burebista fuseseră fie eliminaţi de romani, fie acceptaseră să revină în cadrul unităţii regatului dacic. Fapt este că izvoarele vorbesc acum de un singur rege stăpânitor peste daci. Se crede că acest rege anonim din inscripţia de la Tibur era *Scorilo.*

Se pare că i-a urmat la domnie *Diurpaneus*[118]; el a fost contemporan cu împăratul Domitian, cum aflăm de la Iordanes (*Getica,* 76) şi Orosius (*Adversum paganos,* VII, 10, 3–4).

După o părere mai veche a umanistului polonez Stanislav Sarnicki[119] (idee întâlnită de asemenea în unele ediţii mai vechi ale scrierii lui Orosius[120], preluată şi de principele D. Cantemir[121]), acceptată

[116] ILS, 985.

[117] În textul epigrafic: *Dacorum fratrum*; aici *frater* este tratat după declinarea a II-a (deci un acuzativ singular; vezi *supra,* nota 26).

[118] Numele este bine atestat epigrafic: IDRE, I, 70 (cu alte referiri).

[119] Stanislav Sarnicki a fost autorul unor *Annales,* publicate la Cracovia în 1587. Ediţia la care am avut acces este un adaos la cronica istoricului polonez Ioan Dlugosz, aflată la biblioteca Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti: *Ioannis Dlugossi seu Longini Historiae Poloniae tomus secundus,* Lipsiae anno MDCCXII (Leipzig, 1712). Între alte câteva scrieri, se află (începând cu col. 835) opusculul *Stanislai Sarnicii Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum,* cu specificarea: "primum impressum Cracoviae anno Domini MDCC sumptibus ipsius autoris". Interesul nostru este reţinut de două pasaje din cartea III ("Domitiano regnante"), cap. V, col. 914–915: "Claruit tunc inter eas gentes princeps fere omni laude superior, et in rebus bellicis Romanorum ducibus praecipuis comparandus Decebalus, quem Orosius Diurpaneum Panorum

de unii învățați moderni (W. Tomaschek, St. Gsell, G. G. Mateescu)[122] şi repusă imprudent în circulație de unii istorici mai noi (N. Gostar, V. Lica)[123], Diurpaneus ar fi identic cu regele Decebalus[124]. Discuția a fost tranşată definitiv abia în anii din urmă, prin publicarea unei diplome militare din 7 martie 70, emisă pentru un militar *exauctoratus* din legiunea II Adiutrix: *Zurazis, Decebali f., Dacus*[125]. Pe de altă parte, aşa cum a arătat C. Daicoviciu, Diurpaneus este identic cu regele Duras (Δούρας) care cedează domnia lui Decebalus, după cum aflăm din *Excerpta Valesiana* [126] (vezi expunerea evenimentelor din anii 85–86, mai departe, p. 99 sqq.).

Polonorum, id est, dominorum appellationum prae se ferentem vocat" şi cap. VI, col. 917: "Sic bellum Diurpaneum, cum sedecim annis durasset, ad extremum tandem rege extincto debilitari coepit, et paulo post ab Imperatore Traiano finitum est".

[120] Într-o ediție a scrierii lui Orosius publicată la Leiden (Lugdunum Batavorum) în 1738 (reimprimată în 1767), citim într-o notă, referitor la Diurpaneus: "In Gualth. Lib. est *Diurpanis,* Xiphilinus Dacorum regem *Decebalum* nominat" (p. 483, nota 5).

[121] D. Cantemir, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor,* in *Operele principelui Dimitrie Cantemir,* tomul VIII (ed. Gr. Tocilescu), Bucureşti, 1901, p. 8; idem, *Historia Moldo-Valachica,* în *Opere complete,* IX, 1, Bucureşti, 1983 (ed. D. Sluşanschi), p. 158: „Quintus et ultimus Dacorum rex fuit Decebalus (qui et Diurpanis apud quosdam dicitur : Iornandas, Goth. C 13, p. 629); vezi şi p. 174, 180 („Bellum Diurpanicum"), 228.

[122] W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* reprint Wien, 1980, p. 32; St. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien,* Paris, 1894, p. 206, nota 1; G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma,* ED, I, 1923, p. 189 (nota 1), 226.

[123] N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal,* Iaşi, 1984; N. Gostar, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 52 (textul însoțit de note, pregătit pentru tipar de V. Lica; N. Gostar considera că *Decebalus* era un *supernomen*, un *Siegname* acordat lui Diurpaneus în urma strălucitelor victorii din anii 85-86 împotriva lui Cornelius Fuscus); V. Lica, *Scripta Dacica,* Brăila, 1989. Teoria a fost acceptată şi de alți istorici: C. Preda, Dacia (N.S.), 31, 1987, p. 10; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți şi aşezări dacice în Munții Orăştiei,* Bucureşti, 1988, p. 31–33; M. Bărbulescu, în *Istoria României,* 1988, p. 43. *Contra:* C. C. Petolescu, AO (s.n.), 6, 1989, p. 11–12; idem, *Decebal, regele Dacilor,* Bucureşti, 1991, p. 15; K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 1, p. 87, nota 91.

[124] Ulterior V. Lica va continua această poluare a cercetării istorice cu o ipoteză şi mai „originală". Pornind de la un pasaj din opera lui Aurelius Victor (*Caesares,*13, 3), care sintetizează astfel faptele militare ale lui Traian la nordul Dunării: *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit domitis in provinciam Dacorum pileatis satisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonios,* V. Lica crede că poate corecta finalul frazei citate astfel: *Decibalo rege [qui et] Diurpano* (SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 199–204). În realitate, este vorba aici de un ablativ absolut: *domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio* (vezi propunerile de lectură consemnate în ediția Teubner, Leipzig, 1961, p. 91), prin care se pun în paralelă două popoare şi doi conducători: Decebal era regele pileaților (exprimare emfatică, numele elitei nobiliare simbolizând poporul erou al dacilor), iar *Sardonius*, nume iranian (W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II, 2, p. 41; a se compara cu *Mardonius,* atestat de curând la Histria: v. *supra,* p. 31 şi nota 71), conducătorul populațiilor scito-sarmatice *(Sacae nationes).*

[125] N. Sharankov, Archaeologija Bulgarica, 10, 2006, 2, p. 37–46; AÉ, 2006, 1833.

[126] O problemă este dacă *Diurpaneus* este acelaşi cu *Duras*; pentru această identificare, vezi: Brandis, RE, IV, 1901, col. 2247–2248; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian,* Beiträge, V/2, 1937, p. 5 (rudă cu Decebal; numele *Douras* este corupt de la *Diurpaneusi*), p. 11 (ar putea fi totuşi un dinast local, *Teilfürst*); C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 56 (= *Dacica,* Cluj, 1970, p. 60); idem, în *Istoria României,* I, Bucureşti, 1960, p. 294 (v. şi p. 830, indici). *Contra*: A. Stein, PIR^2 (1940), D 110, s.v. *Diurpaneus,* p. 26–27 (*Duras* era regele întregii Dacii; *Diurpaneus* al unei părți a acesteia); K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians,* Antiquitas, I, 38, Bonn, 1989, p. 40 (vezi şi SCIVA, 49, 1998, 1, p. 87, nota 93); Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I–III p.Chr.),* Alexandria, 1997, p. 34 (vezi şi ED, 12, 2004, 1, p. 29). Cum am văzut, *Excerpta Valesiana,* conținând extrase din opera lui Cassius Dio, înregistrează forma (Δούρας); nu pare a fi o eroare, căci numele este atestat şi de Lexiconul lui Sudas

Paralel cu asemenea acţiuni de forţă, împăraţii romani utilizează pe scară largă diplomaţia şi mai ales banii pe care-i împart cu generozitate pentru a avea linişte la graniţe. Aşa se explică marea cantitate de monede romane de argint descoperite sub formă de tezaure pe întreg cuprinsul Daciei. Departe de a afecta demnitatea romană, plata stipendiilor era o modalitate avantajoasă de a păstra liniştea provinciilor de margine, prin organizarea unor formaţiuni barbare clientelare (relaţii exprimate în chip diplomatic prin titlul acordat şefilor acestora: *reges amici et socii populi Romani*).

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI DOMITIAN[127]

După mai mulţi ani de linişte, focul războiului totdeauna latent la Dunăre reizbucneşte cu violenţă, după cum relatează Iordanes (*Getica* 76):

„Pe când domnea împăratul Domitian[128], goţii [în realitate: geţii], de teama lăcomiei acestuia, desfăcură alianţa *(foedus)* pe care o încheiaseră odinioară cu alţi împăraţi şi începură să devasteze

---

(textul este reprodus şi comentat de I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15 ; cf. *supra,* p. 24, nota 44 şi *infra,* p. 150, nota 332); vezi şi antroponimul *Durazis*: G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 140. Se considera că *Diur-* ar fi primul element al lui *Diurpaneus-Dorpaneus,* nume compus (vezi şi antroponimele *Diurdanus:* IDRE, II, 339 şi *Diurpagissa:* CIL, III, 14574 = 8266). Cel de-al doilea element al antroponimului *Diurpaneus* era tradus de Tomaschek prin «Herr», domn (*Die alten Thraker,* II, p. 32) – ceea ce nu mai pare acceptabil, deoarece acum avem atestată (chiar în Dacia) şi forma (feminină) *Diurpa* (AÉ, 2003, 2046; ILD, 32); vezi şi derivatul *Diurpagissa* (*supra*).

[127] C. Patsch, *Kampf,* 1937, p. 3–32; C. C. Petolescu, *Războiul dacic al împăratului Domitianus,* TD, 10, 1989, p. 155–166; idem, *Decebal, regele Dacilor,* Bucureşti, 1991, p. 23–25; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas, I, 38), Bonn, 1989, p. 35–81; idem, SCIVA, *Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale spaţiului Dunării de jos,* SCIVA, 49, 1998, 1, p. 61–95 (note critice asupra unor contribuţii româneşti); idem, *Die Eroberung Dakiens. Ein Resümee zum Forschungsstand der Dakerkriege Domitians und Traians,* Dacia, 50, 2006, p. 105–114.

[128] După războiul civil din anii 68–69, Imperiul cunoaşte, sub regimul dinastiei Flaviilor, o perioadă de stabilitate de mai bine de un sfert de secol. Întemeietorul dinastiei, *Imp. Caesar Vespasianus Augustus,* a guvernat imperiul în bună înţelegere cu Senatul (permanent reînnoit prin *allectio* cu elemente noi, credincioase şi capabile, din ordinul ecvestru). Prin *lex de imperio Vespasiani,* împăratul este învestit cu prerogative pe care le avuseseră şi predecesorii săi, care sunt chiar mărite; dar aceasta se producea pe baza unui act legal, emis de Senat, iar nu prin uzurpare. Instituţiile tradiţionale ale statului au fost consolidate. Stabilitatea Imperiului a fost asigurată şi prin asocierea la domnie a fiului mai mare, *Titus Flavius Vespasianus* (născut în 39?): *Caesar* în 69, apoi din toamna anului 70, *Imp T. Caesar Vespasianus*; din 79, când rămâne să domnească singur, *Imp. Titus Caesar Vespasianus Augustus.* Sub domnia acestor principi, Imperiul parcurge o perioadă de prosperitate şi chiar de strălucire. Acest progres se răsfrânge pozitiv şi asupra provinciilor Imperiului.

Celălalt fiu al lui Vespasian, *Titus Flavius Domitianus* (născut la 24 octombrie 51) nu a dovedit calităţile părintelui şi fratelui său. După victoria partidei flaviene în războiul civil din 68–69, la vârsta de 18 ani, înainte chiar de intrarea tatălui său în Roma, fusese salutat de soldaţi cu titlul de *Caesar.* Comportarea sa nechibzuită din anii 69–70 i-a atras reticenţele părintelui său, care l-a ţinut departe de sarcinile militare şi chiar de viaţa politică; el era privit numai ca un membru al casei imperiale, ca rezervă pentru moştenirea tronului, deoarece Titus (asociat la domnie în anul 71) nu avea copii. La moartea fratelui său, este proclamat împărat (13 septembrie 81) de către gărzile pretoriene cumpărate cu bani, iar Senatul ratifică această hotărâre. Ca împărat, a dovedit reale calităţi de conducător, dar şi mai mari defecte, care i-au întunecat domnia (vezi portretul fizic şi moral pe care i-l face Suetonius); este adevărat că aceste defecte sunt îngroşate până la exagerare de istoriografia ostilă de inspiraţie senatorială. Sistemul său de guvernământ reprezintă o cotitură evidentă faţă de cel practicat de înaintaşii

malul Dunării, stăpânit de multă vreme de Imperiul roman, nimicind armatele şi pe comandanţii lor. În fruntea acestei provincii [este vorba de Moesia] era pe atunci, după Agrippa[129], Oppius Sabinus[130], iar la goţi domnia o avea Dorpaneus; dându-se lupta, romanii au fost învinşi, lui Oppius Sabinus i s-a tăiat capul, iar goţii [= geţii], năvălind asupra multor castre şi oraşe, au prădat ţinuturile ce ţineau de Imperiu".

Poetul Statius denumeşte fapta dacilor „furie" (*Silvae,* I, 1, 26: *furores*), „sminteală" (III, 3, 117: *amentia*). Dar din textul lui Iordanes, rezultă că motivul care-i îndemnase pe geţi (= daci) la desfacerea alianţei *(foedus)* era teama de *avaritia* lui Domitian, care poate decisese reducerea stipendiilor plătite regilor barbari de la graniţele lumii romane. Probabil că această decizie era determinată în măsură însemnată de dificultăţi economice reale prin care trecea Imperiul; a apăsat în balanţă şi impresia că subsidiile romane serveau la întărirea unui fost şi viitor inamic. În realitate, un regat clientelar puternic reprezenta un aliat de nădejde al Romei faţă de ameninţările continue din partea seminţiilor germanice şi sarmatice puse tot timpul pe jaf şi harţă.

În obştea istoricilor, dezbaterile în această privinţă continuă să fie aprinse şi în orice caz departe de a fi încheiate. Fapt este că dacii trec Dunărea, probabil pe gheaţă, în iarna anilor 85/86. Cum se exprimă Tacitus (*Agricola,* 41, 1), „acum nu se mai punea în discuţie hotarul Imperiului şi un mal, ci taberele de iarnă ale legiunilor şi stăpânirea provinciilor noastre" *(nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum)*. De la Iordanes (*Getica,* 77), aflăm în continuare:

---

săi din dinastia Flaviilor; el a părăsit revenirea spre Principat, încercând să introducă regimul monarhiei absolute, justificată (ca şi pe vremea unora din împăraţii din dinastia iulio-claudică) de incapacitatea cronică a Senatului de a participa la conducerea treburilor republicii. El a guvernat astfel sprijinit pe consiliul principelui (în care a introdus cât mai multe elemente din *ordo equester,* jurişti şi tehnicieni, oameni supuşi şi devotaţi), fără Senat şi chiar împotriva acestuia – ceea ce a mărit antagonismul dintre tron şi această instituţie tradiţională. În tendinţa sa spre absolutism s-a sprijinit pe armată, pe care şi-a atras-o prin mărirea soldelor. A deţinut nu mai puţin de 17 consulate (dintre care 11 în timpul domniei proprii), a primit 22 de salutaţii imperiale şi i s-au acordat trei triumfuri – toate menite a satisface orgoliul său nemăsurat. La sfârşitul anului 85, devine *censor perpetuus* – ceea ce îi acorda practic dreptul de a epura Senatul. Culmea megalomaniei sale a fost pretenţia de a fi numit *dominus* (tratând prin urmare pe toţi supuşii ca pe nişte sclavi, indiferent de categoria socială) *et deus* (pentru prima dată un împărat în viaţă pretindea a fi cinstit cu onoruri de zeu); în această alterare a caracterului său a fost permanent stimulat de corupţia societăţii romane – de la păturile conducătoare la plebea interesată doar de distribuirile gratuite de cereale şi de jocurile de circ *(panem et circenses)*. În domeniul politicii externe, se pot aminti războaiele pe care le-a purtat pentru supunerea Caledoniei (a. 82–83), luptele cu neamul germanic al *Chatti*-lor (în 84 a luat titlul de *Germanicus*), organizarea *limes*-ului germano-retic (cu anexarea teritoriilor dintre Rin şi Main), războaiele cu popoarele de la Dunărea de mijloc şi de jos (quazi, marcomani, sarmaţi, daci), reduse la situaţia de clienţi ai Romei. Pe măsură ce manifestările autocratice nu mai cunosc limite, se intensifică şi opoziţia; după ce mai multe conspiraţii au fost descoperite şi reprimate, ceea ce a dus la exacerbarea teroarei, Domitian a sfârşit suprimat de un complot al liberţilor de la palat.

[129] Este vorba de C. Fonteius Agrippa, care guvernase Moesia în anul 69 (PIR^2, F 466; B. E. Thomasson, *LP*, col. 125, nr. 23). Din text nu trebuie înţeles deci că el a fost urmat de Oppius Sabinus, deoarece acesta a guvernat Moesia în 85–86.

[130] B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 125, nr. 27; PIR^2, O 122 (v. şi nota precedentă).

„Din cauza nenorocirii celor ai săi, Domitian a plecat cu toate forţele sale în Illyricum şi încredinţând conducerea aproape întregii armate comandantului Fuscus şi câtorva bărbaţi aleşi, i-a obligat să treacă peste Dunăre pe un pod de corăbii legate între ele".

De la alt autor târziu, Orosius (*Adv. paganos,* VII, 10, 3–4), aflăm doar:

„Războiul contra germanilor şi dacilor a fost dus de locţiitorii săi într-un mod atât de nenorocit pentru stat, precum şi el la Roma decima Senatul şi poporul, iar la hotare armata, rău condusă, era distrusă de duşmani prin măceluri necontenite. Căci cât de mari au fost luptele lui Diurpaneus, regele dacilor, cu generalul Fuscus, şi cât de mari dezastrele romanilor, le-aş enumera într-o înşirare lungă, dacă Cornelius Tacitus, care a tratat în mod organic şi cu foarte mare exactitate aceste evenimente istorice [...]" *(nam quanta Diurpanei Dacorum regis cum Fusco duce proelia quantaeque Romanorum clades, longo textu evolverem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quamplurimos sanxisse et se ipsum potissimum elegisse dixisset)*[131].

Din păcate, partea respectivă a *Istoriilor* lui Tacitus s-a pierdut. Din biografia împăratului Domitian, scrisă de Suetonius (VI, 1), aflăm doar următoarele despre războaiele purtate în timpul domniei acestuia:

„A întreprins expediţii, fie de voie, fie de nevoie; de voie, împotriva chattilor; de nevoie, una împotriva sarmaţilor, deoarece au măcelărit o legiune împreună cu comandantul ei, şi două împotriva dacilor: prima, după ce a fost înfrânt consularul Oppius Sabinus, iar a doua după înfrângerea lui Cornelius Fuscus, comandantul cohortelor pretoriene, căruia îi încredinţase comanda supremă a războiului. Asupra chattilor şi dacilor a obţinut un triumf, după un şir de lupte cu rezultat schimbător, iar împotriva sarmaţilor n-a adus decât o cunună de lauri lui Jupiter de pe Capitoliu".

Vădit inspirat de acest text este Eutropius (VII, 23, 4):

„El a întreprins patru expediţii: una împotriva sarmaţilor, cealaltă împotriva cattilor, iar două contra dacilor. Asupra dacilor şi cattilor a serbat un triumf; împotriva sarmaţilor a obţinut doar cununa de lauri. Totuşi a suferit multe înfrângeri în aceste războaie; căci în Sarmatia o legiune a fost nimicită împreună cu comandantul ei, iar consularul Appius Sabinus [în realitate: Oppius Sabinus] şi prefectul pretoriului Cornelius Fuscus au fost ucişi de daci împreună cu marile lor armate".

Relatarea războiului, extrem de lacunară, o găsim în *Istoria romană* a lui Cassius Dio (67, 6, 1–6), care începe astfel:

„Cel mai însemnat război de atunci al romanilor a fost împotriva dacilor, asupra cărora, în vremea aceea, domnea Decebal".

În *Excerpta Valesiana* se arată că Douras – fără îndoială identic cu Dorpaneus (Diurpaneus), menţionat de Iordanes (*Getica,* 76) – lăsase de bună voie domnia lui Decebal, deoarece era

[131] Aici Orosius comite o eroare gravă, deoarece istoricul Sallustius Crispus a fost contemporanul lui C. Iulius Caesar; probabil s-a gândit la Suetonius.

„foarte priceput la planurile de război şi iscusit în înfăptuirea lor, ştiind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe duşman şi a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător [...]".

Motivul abdicării lui Douras (Diurpaneus) poate fi vârsta înaintată a regelui, cum se crede de obicei. Dar nu este exclus ca fostul rege să fi plătit cu tronul neinspirata rupere a relațiilor cu Roma, care a adus războiul pe pământul Daciei; că aşa stau lucrurile, pare să rezulte şi din faptul că, aflând de apropierea armatei romane în frunte cu împăratul însuşi, Decebal a trimis soli făgăduind pace.

Istoricul Cassius Dio relatează că Domitian a zăbovit o vreme într-un oraş (probabil *Naissus,* azi Niš)[132], dedându-se unei vieți de petreceri şi desfrâu. „Trimitea la război în locul său pe alți conducători de oşti şi de cele mai multe ori nu izbândea". În realitate, se pare că împăratul a luat o serie de măsuri urgente şi destul de inspirate – cum s-a dovedit divizarea Moesiei, provincie prea întinsă şi prin urmare prea greu de guvernat, în *Superior* şi *Inferior.*

Grație unor surse epigrafice, cunoaştem numele primilor guvernatori ai celor două provincii. Guvernarea Moesiei Superioare a primit-o L. Funisulanus Vettonianus: fost consul (probabil în anul 78)[133], care mai guvernase Dalmatia şi Pannonia[134]; în calitate de guvernator al Moesiei Superioare, a fost decorat pentru participarea la războiul cu dacii[135]. Guvernarea Moesiei Inferioare a fost încredințată lui M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus[136]; el a fost decorat în două rânduri în războiul cu dacii, în 86 şi 88[137].

Înainte de a urmări desfăşurarea evenimentelor, vom mai stărui asupra unui amănunt: în ce zonă a *limes*-ului moesic a avut loc invazia dacilor din iarna anilor 85/86? Fără a cunoaşte exact situația apărării Moesiei, este destul de sigur că ea se baza pe câteva legiuni (*I Italica* la Novae, *V Macedonica* la Oescus, *VII Claudia* la Viminacium, probabil şi *V Alaudae),* precum şi trupe auxiliare; cum se vede, grosul trupelor romane era masat în fața Olteniei şi Banatului, având menirea a feri Moesia de un eventual atac al dacilor din munți. Punctul slab al apărării romane era în sectorul dobrogean al Dunării – şi este posibil ca tocmai pe aici să se fi produs invazia dacică din 85/86[138]. Am emis ipoteza că în aceste părți şi-a pierdut viața consularul Oppius Sabinus, poate acolo unde ulterior se va ridica complexul de monumente comemorative de la Adamclisi; dar despre acestea va mai fi vorba în altă parte (p. 109, 110, 130 sqq.).

În urma unor lupte grele (vezi în acest sens Orosius), probabil în tot cursul anului 86, invadatorii au fost aruncați peste Dunăre; de la Eusebius (*Chronicon,* 190, 15 i) aflăm că în anul 86, *Nasamones et Daci dimicantes adversum Romanos*

[132] K. Patsch, *Kampf,* p. 6.

[133] PIR^2, F 570; A. Degrassi, *Fasti consolari,* Roma, 1952, p. 22.

[134] B. E. Thomasson, *LP,* I. col. col. 91, nr. 26 (Dalmatia), col. 102, nr. 19 (Pannonia), col. 125, nr. 29 (Moesia Superior).

[135] IDRE, II, 271 (= CIL, III, 4013; ILS, 1005). Vezi V. Maxfield, *Military Decorations,* Londra, 1981, p. 148.

[136] B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 125, nr. 28 (Moesia); col. 130 şi 148, nr. 162 (Moesia Inferior).

[137] IDRE, II, 176 (= CIL, II, 3788; completat cu alt fragment: G. Alföldy, H. Halfmann, Chiron, 3, 1973, p. 331–373; AÉ, 1973, 283). Vezi V. A. Maxfield, *Military Decorations*, p. 138, 148, 151.

[138] Em. Condurachi, în Cercetări istorice (Iaşi), II, 1971, p. 138–139.

victi – „nasamonii [un neam african] şi dacii, care luptau împotriva romanilor, au fost învinşi". Apoi, mai aflăm de la Suetonius (*Domitianus,* VI, 1) şi Cassius Dio (LXVII, 6, 5), împăratul a încredinţat comanda războiului lui Cornelius Fuscus[139]; Iordanes adaugă: „şi câtorva bărbaţi aleşi", fără a le aminti numele (doi dintre aceştia trebuie să fi fost L. Funisulanus Vettonianus, guvernatorul Moesiei Superioare, şi M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, guvernatorul Moesiei Inferioare).

Văzând că oferta-i de pace este disprețuită, Decebal hotărăşte să facă față situației cu trufie; Cassius Dio relatează în acest sens următoarele (67, 6, 5):

> „Când a aflat de aceasta, Decebal i-a trimis din nou solie, în bătaie de joc, spunând că va încheia pace dacă Domitian are să vrea ca fiecare roman să-i dea lui Decebal, anual, câte doi oboli. Iar dacă nu va primi această propunere, Decebal spunea că va duce mai departe războiul şi că romanii vor avea de înfruntat mari nenorociri".

Dacă relatarea istoricului antic este reală, înseamnă că orgoliul roman a fost grav rănit; căci intempestivul Fuscus se aruncă fără precauție asupra dacilor. În primăvara anului 87, armata romana trece Dunărea pe un pod de vase – eventual cel identificat de D. Tudor, între Vadin şi Orlea, în amonte de Oescus şi Sucidava[140] –, urcând apoi de-a lungul Oltului. S-ar putea, de asemenea, ca armata romană condusă de Fuscus să fi trecut Dunărea pe la Drobeta; aici, lângă Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru cu val de pământ (650 × 576 m; 37,44 ha)[141], care a servit fără îndoială pentru adăpostirea unei armate ce abia debarcase (acum ori mai târziu, în timpul expediției lui Traian). De aici, armata romană a putut înainta prin zona de dealuri subcarpatice ale Mehedinților, trecând râul Motru şi atingând Jiul la Porceni (com. Bumbeşti, jud. Gorj), unde se cunoaşte alt castru cu val de pământ

---

[139] De origine senatorială, *Cornelius Fuscus* a părăsit de tânăr ordinul din care făcea parte, îmbrățişând cariera ecvestră, ale cărei prime trepte le-a parcurs probabil încă pe timpul domniei lui Nero. Adevărata lui carieră a fost determinată de susținerea lui Galba, apoi a partidei flaviene în cursul războiului civil din 68–69. Sub Domitian ajunge în înaltul post de *praefectus praetorio.* – PIR^2, C 1365; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratorienne équestres sous le Haut-Empire Romain,* I, 1960, p. 77–80, nr. 34; M. Absil, *Les préfets du prétoire d'Auguste à Commode (2 avant J.-C. – 192 ap. J.-C.),* Paris, 1997, p. 154–155.

[140] D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube,* Latomus, 20, 1961, 3, p. 501–509; idem, *Podurile romane de la Dunărea de jos,* Bucureşti, 1971, p. 17–31; idem, *Les ponts romains du Bas-Danube,* Bucureşti, 1974, p. 19–29). O corecție: localitatea de pe malul românesc al Dunării, aflată în dreptul localității bulgare Vadin, nu este Orlea, ci Grojdibod (vezi N. Vintilă, în Anuarul Institututului de cercetări socio-umane „C. S. Nicolăescu-Plopşor", Craiova, 2003, p. 241; idem, AO (s.n.), 18, 2004, p. 21–40). După părerea noastră, acest pod de vase datează din timpul lui Constantin cel Mare, prin 318–319 (C. C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane,* I, 2007, p. 57, nota 183).

[141] L. F. de Marsili, *Danubius Pannonicus Mysicus, observationibus geographicis, historicis, physicis perlustratus* (6 vol.), Haga, 1726; planul castrului de pământ de la Schela Cladovei apare în vol. II, fig. XXX (vezi C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 31–33). Există şi o variantă franceză a operei lui Marsili: *Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie contenant des observations géographiques, astronomiques, hydrographiques, historiques et physiques,* Haga, 1744 (6 părți, 3 vol.); D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 300–301, nr. 44; C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 31–33, fig. 1–2.

de dimensiuni apreciabile (234 × 156 m)[142]; apoi, în continuare, va fi intenționat să treacă munții, prin pasul Vâlcan, îndreptându-se spre Sarmizegetusa regală. O altă coloană va fi trecut Dunărea, urcând pe Jiu, cu intenția de a trece munții pe acelaşi traseu; din acest timp poate să dateze faza cea mai veche (de pământ) a castrului de la Răcari, unde s-au descoperit trei monede de aur din timpul lui Vespasian (dar cu efigia lui Domitianus Caesar)[143].

În aceste împrejurări grele pentru patria sa, Decebal îşi pune în valoare calitățile de strateg militar, aşa cum apar în caracterizarea ce i-o face Cassius Dio; retrăgându-se din calea invadatorului, îi pregăteşte o cursă (se crede că regele a lăsat pe imprudentul general roman să se aventureze între munți) şi îl atacă pe neaşteptate.

> „Atunci goții [geții, dacii], care n-au fost luați pe neaşteptate, au pus mâna pe arme şi chiar din prima ciocnire îi înving pe romani, iar comandantul Fuscus fiind ucis, jefuiesc bogățiile din tabăra soldaților", scrie Iordanes (*Getica* 78)[144]; apoi imediat, în continuare: „Pentru dobândirea acestei victorii mari ei i-au numit pe conducătorii lor semizei, adică «anzi» şi nu simpli oameni, ca şi cum ar fi învins datorită norocului lor" (*magnaque potiti per loca victoria iam proceres suos, quorum quasi fortuna vincebant, non puros homines, sed semideos id est Ansis vocaverunt*)[145].

Din păcate, textul lui Cassius Dio, care prezenta desfăşurarea războiului, este pierdut; dintr-un fragment din cartea LXVII se mai păstrează doar propoziția: „cei care erau în expediție cu Fuscus cerură să-i conducă la luptă"[146]. De la acelaşi istoric mai aflăm că, după înfrângerea dacilor din 102, împăratul Traian

> „a ocupat munții întăriți şi a găsit acolo armele, maşinile de război cucerite, precum şi steagul (σημεῖον) luate de la Fuscus" (Cassius Dio, LXVIII 9, 3)[147].

Dezastrul lui Fuscus a produs o puternică impresie la Roma. Într-una din satirele sale (IV, 111–112), Iuvenal scria despre Fuscus că îşi păstra măruntaiele pentru vulturii din Dacia *(qui vulturibus servabat viscera Dacis / Fuscus marmorea meditatus proelia villa)*; într-o scolie la această satiră, se notează: „Fuscus, comandantul armatei

---

[142] C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 37 şi fig. 5-6. În anul 1997, pe suprafața castrului s-a descoperit întâmplător un *aureus* din anul 86 emis de împăratul Domitian (V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei,* Craiova, 2004, p. 52).

[143] În cursul recentelor cercetării din castrul de la Răcari au apărut, în stratul inferior, patru *aurei* cu efigia lui *Domitianus Caesar* (vezi Eug. S. Teodor, Cristina-Georgeta Alexandrescu, Corina Nicolae, în CCC *Campania 2008* [Valachica, 21–22, 2008–2009], p. 183; informații suplimentare din partea colegului Eug. St. Teodor); una dintre monede poartă efigia lui Domitian, cu legenda CAESAR AVG*(usti)* F*(ilius)* DOMITIANVS CO*(n)*S*(ul)* V (cf. RIC, II, p. 42, nr. 239, dar denar; a. 77/78) (descifrarea noastră după reproducerea din: http://alexisphoenix.org/racarifort.php.);

[144] Vezi *supra,* notele 142–143.

[145] Cuvântul *Ansis* (*sic*; corespondentul latin, după Iordanes: *semidei*) reprezintă ascendența divină a clanului Amalilor (casa regală legitimă a ostrogoților); vezi H. Wolfram, *Histoire des Goths,* p. 43.

[146] *Fontes,* I, p. 685.

[147] Se crede că ar fi vorba de stindardul legiunii V Alaudae (despre această legiune: E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1569–1570). Această atribuire nu poate fi acceptată, fie şi pentru că acel σημεῖον, descoperit mai târziu într-o cetate dacică, era un *vexillum* de cavalerie, iar nu un *signum* de legiune; vezi mai departe, p. 139. De altfel, această legiune a dispărut probabil încă din 69/70 (K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 2, p. 217).

lui Domitian, a murit în Dacia. <Poetul> îl blamează, deoarece acesta, trăind într-un lux nemăsurat, întreprindea acțiuni războinice doar în toiul plăcerilor".

Dar în anul următor, romanii reiau ofensiva. Comanda operațiunilor o are de data aceasta Tettius Iulianus, fost consul, un general prudent şi experimentat; el era un veteran al războaielor de la Dunăre, cunoscând bine țara dacilor împotriva cărora era trimis[148]. De aceea a ales, se pare, calea de înaintare prin Banat. Relatarea evenimentelor, din păcate prea concisă, o găsim iarăşi la Cassius Dio (67, 10, 1–3; excerptele lui Xiphilinus):

> „În vremea războiului dacic s-au întâmplat următoarele evenimente demne de a fi pomenite. Iulianus, rânduit de împărat cu conducerea războiului, printre alte măsuri, luă pe aceea de a-i obliga pe soldați să scrie pe scuturi numele lor şi ale centurionilor, pentru a se deosebi mai lesne cei ce se vor arăta viteji de cei cu purtare mişelească. Şi dând lupta cu duşmanii la Tapae, măcelări pe mai mulți dintre ei. Între duşmani se afla şi Vezina (Οὐεζίνας)[149], care venea, ca demnitate, îndată după Decebal; pentru că nu putea scăpa cu fuga, el se trânti la pământ, ca şi cum ar fi murit; şi astfel rămase nebăgat în seamă, iar în timpul nopții a fugit. Decebal se temu ca romanii victorioşi să nu pornească spre capitala lui. De aceea tăie copacii din preajma lor [la o oarecare înălțime] şi puse arme pe trunchiuri, pentru ca romanii să creadă că sunt soldați romani şi să se retragă înspăimântați. Ceea ce s-a şi întâmplat".

Locul bătăliei a fost identificat ipotetic de istoricii moderni cu Poarta de Fier a Transilvaniei[150].

Cam în acelaşi timp, împăratul a organizat o expediție de pedepsire împotriva cvazilor şi marcomanilor: „Domitian vru să se răzbune pe cvazi şi marcomani, fiindcă nu-l ajutaseră împotriva dacilor. Veni în Pannonia ca să lupte cu ei şi ucise solii de pace, pe care îi trimiseseră pentru a doua oară" (Cassius Dio, 67, 7, 1). Dar, relatează în continuare acelaşi istoric (67, 7,2–3):

> „Învins şi pus pe fugă de marcomani, Domitian a pornit grabnic o solie la Decebal, regele dacilor, îndemnându-l să încheie un tratat, pe care el <Domitian> îl refuzase mai înainte, deşi <regele> i-l ceruse adesea. Decebal primi propunerea de pace (căci era la mare strâmtoare), dar nu a vrut să vină el însuşi să stea de vorbă cu Domitian, ci l-a trimis pe Diegis, împreună cu câțiva bărbați, ca să-i predea armele şi câțiva prizonieri, sub cuvântul că i-ar avea numai pe aceştia. După sosirea acestuia, Domitian puse lui Diegis o diademă pe cap – ca şi cum ar fi fost un adevărat învingător şi omul în stare să dea un rege dacilor –, iar soldaților le împărți onoruri şi bani".

---

[148] General roman, cunoscut pentru activitatea sa militară de la Dunărea de Jos. În iarna anilor 68/69, pe timpul domniei lui Otho, un atac al dacilor şi sarmaților abătut asupra Moesiei era respins de legiunile III Gallica, VII Claudia şi VIII Augusta. Legaților celor trei legiuni li s-au decernat la Roma însemnele consulare; între aceştia era şi Tettius Iulianus, legatul legiunii VII Claudia (Tacitus, *Historiae,* LXXIX). În dizgrație sub Vespasian, reabilitat abia sub Domitian; în 84 este *consul ordinarius,* în 85 conduce expediția contra dacilor, apoi devine guvernator al Moesiei Superioare (PIR^2, T 138; B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 125, nr. 30.

[149] Numele este autentic; el apare în forma Ἀουεζίνας pe un fragment ceramic din deşertul Egiptului (vezi Hélène Cuvigny, *Ostraka de Crocokodilô,* Cairo, 2005, nr. 71); D. Dana (ZPE, 143, 2003, p. 166–186; EN, 13, 2003, p. 143–144) consideră că aceasta este forma autentică a numelui demnitarului dac.

[150] Tot la Tapae va da şi Traian bătălia cu dacii în anul 101 (vezi mai departe, p. 138); itinerariul urmat de împărat (vezi fragmentul din *Dacica* împăratului Traian, transmis de Priscianus: *Fontes,* I, p. 484–485) arată că trectoarea *Tapae* trebuie localizată în Banat, între Berzobia şi Sarmizegetusa.

Carl Patsch[151] credea că marcomanii erau în relații clientelare cu romanii încă din anul 69; refuzul de a-l ajuta în războiul contra dacilor a determinat venirea împăratului în Pannonia. Ca şi Decebal în 86, marcomanii au trimis soli, ale căror explicații se pare că nu l-au satisfăcut pe împărat. Repetarea ambasadei l-a înfuriat însă pe Domitian, care a ucis solii de pace. Dar trupa romană trimisă peste Dunăre a fost înfrântă de marcomani (Cassius Dio).

Cassius Dio afirmă că Decebal a primit propunerea de pace deoarece „era la mare strâmtoare", probabil în urma înfrângerii de la Tapae şi – după Patsch – datorită unor mişcări separatiste în Dacia[152]. În realitate, Decebal a ştiut să iasă cu bine din înfrângere. El a întârziat în chip diplomatic să încheie pacea, pentru a obține maximum de avantaje posibile; cel puțin aşa reiese din afirmația poetului Statius, când se adresează lui Domitian (*Silvae,* I, 1, 80–81: *tu tardum in foedera montem longo Marte domas,* „tu supui muntele care întârzie să încheie un tratat după un război îndelungat"). Din acelaşi motiv, regele se eschivează să vină personal să-l întâlnească pe împărat.

Solia dacă este confirmată de o epigramă a lui Martial (*Epigr.,* V, 3, 1–6), în care ni se dezvăluie identitatea lui Diegis, ca fiind fratele regelui Decebal:

Accola iam nostrae Diegis, Germanice, ripae
a familis Histri qui tibi venit aquis,
laetus et attonitus visu modo praeside mundi,
adfatus comites dicitur esse suos:
"Sors mea quam fratris melior, cum tum prope fas est
cernere, tam longe quem collit ille deum !"

„Diegis, locuitor de pe ţărmul care acum ne aparține, a venit să te vadă, o, Germanicus, tocmai de pe apele Istrului, care se află sub stăpânirea ta. Bucuros şi uimit când a văzut pe stăpânul lumii, se zice că acesta ar fi spus celor ce-l însoțeau: Soarta mea este mai bună decât a fratelui meu, fiindcă mie îmi este îngăduit să privesc atât de aproape pe zeul pe care el îl cinsteşte de atât de departe".

Acelaşi poet face aluzie într-o altă epigramă (VI, 10, 7) la ceremonia aşezării diademei pe capul lui Diegis (*tantis supplicibus tribuit diademata Dacis:* „aşa-i el [Domitian] când dă diademe dacilor care îl roagă"), despre care vorbeşte şi Cassius Dio (67, 6, 1).

Desigur, versurile citate sunt ale unui poet patriot, menite să consoleze orgoliul rănit în urma unor înfrângeri şi a unei păci care pentru mulți romani trecea drept ruşinoasă. Dacă Diegis va fi rostit cu adevărat vorbele consemnate de poet – dar cu precizarea: „se zice că ar fi spus celor care-l însoțeau"! –, ele pot fi cel mult luate ca o exprimare în termeni diplomatici din partea fratelui regelui, de la care va fi primit „instrucțiuni" să obțină maximum de avantaje la care Decebal putea spera în urma înfrângerii suferite. Şi, într-adevăr, pacea a fost avantajoasă, mai avantajoasă decât va fi sperat poate Decebal. Cassius Dio (67, 7, 3) ne informează că împăratul

[151] C. Patsch, *Kampf,* p. 33–34.
[152] *Ibidem,* p. 31.

„cheltuise foarte mulți bani pentru încheierea păcii, căci fără întârziere dădu lui Decebal nu numai însemnate sume de bani, dar şi meşteri pricepuți la felurite lucrări folositoare în timp de pace şi de război şi făgădui să-i dea mereu mai multe".

De la acelaşi istoric mai aflăm că împăratul a împărțit onoruri şi bani; ştirea este confirmată de o serie de descoperiri epigrafice. Astfel, în afară de guvernatorii celor două Moesii, menționați mai înainte, inscripțiile mai amintesc: un centurion al legiunii IIII Scythica, onorat cu *albata* decursio[153]; un tribun militar[154] şi doi centurioni ai legiunii V Macedonica[155], un centurion al legiunii II Adiutrix[156], un stegar al călăreților din legiunea VII Claudia[157], un centurion al cohortei XIII urbana de la Carthagina[158], prefectul unei ale necunoscute şi al unui steag *(vexillum)* de pretorieni[159]; fie şi simpla lor enumerare ne încunoştințează despre forțele militare angajate în războiul cu dacii. Dintre alte trupe, se presupune că a participat la lupte legiunea V Alaudae, care ar fi pierit în dezastrul lui Fuscus.

„Ca un biruitor, trimise la Roma, între altele, nişte aşa-zişi soli ai lui Decebal şi o pretinsă scrisoare de-a acestuia, despre care se spune că ar fi plăsmuit-o el", ne mai informează Cassius Dio (67, 7, 3). De la poetul Statius (*Silvae,* V, 1, 127–129) pare să reiasă că Domitian a fost însoțit în campanie de şeful biroului de corespondență *(ab epistulis)*, ceea ce ar face plauzibilă afirmația lui Cassius Dio despre confecționarea acestui fals. Oricum, scrisoarea trebuie să fi existat (vezi astfel Martial, *Epigr.,* IX, 35, 5: *verba ducis Daci chartis mandata resignas:*„desfaci sigiliul de pe răvaşul conducătorului dac"), iar aşa-zişii soli trebuie să fi fost daci autentici, poate nişte nobili disidenți filoromani[160].

Asupra dacilor, Domitian a sărbătorit un triumf; despre acesta ne informează Statius (*Silvae,* III, 3, 118: *magno gens est damnata triumpho,* „neamul lor a fost condamnat să ne dea prilejul unui mare triumf"), Martial (*Epigr.,* V, 19, 3; VI, 4, 2 şi 10, 8), Suetonius (*Domit.,* VI, 1), Cassius Dio (67, 7, 4: „Domitian îşi împodobi triumful cu multe lucruri ce nu fuseseră luate ca pradă… Aceste lucruri el le-a scos din mobilierul împărătesc. Căci el folosea totdeauna asemenea lucruri ca pradă de război, ca unul care adusese Imperiul în stare de robie"[161]), Pliniu cel Tânăr (*Panegyricus,* 11, 4: „un împărat despre a cărui înfrângere nu există altă dovadă mai sigură decât triumfurile pe care le serba"), Eusebius (*Chronicon,* 191, 9 b, anul 90:

---

[153] J. Benett, Latomus, 66, 2007, 2, p. 408–413; reluată de: C. C. Petolescu, în vol. *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare,* Arad, 2007, p. 143–147; M. A. Speidel, ZPE, 162, 2007, p. 263–270; preluată în AÉ, 2006, 1480 şi 2007, 1461–1463.

[154] IDRE, I, 182 (= CIL, XII, 3167; ILS, 1016, Nemausus).

[155] IDRE, II, 328 (= CIL, III, 12411; ILS, 2066 b, Nedan), 359 (= CIL, III, 7397, Perinth).

[156] IDRE, II, 288 (= CIL, III, 10224; ILS, 9193, Sirmium).

[157] IDRE, II, 363 (= AÉ, 1969-1970, 583).

[158] IDRE, II, 422 (= CIL, VIII, 1026; ILS, 2127).

[159] IDRE, II, 373 (= AÉ, 1972, 572; 1974, 619; BÉp, 1974, 486, Ephesus).

[160] Intr-o inscripție din Britannia (CIL, VIII, 811 = IDRE, I, 206), apare un tribun al unei trupe de daci, *cohors I Aelia Dacorum,* pe numele L. Funisulanus Vettonianus; el poate fi urmaşul unui nobil dac, dăruit cu cetățenie de omonimul guvernator al Moesiei Superioare, participant la războiul dacic al lui Domitian (vezi E. Groag, RE, VII (1912), col. 304-305; H. Devijver, PME, F 95).

[161] Despre „prăzile" *(exuviae)* luate de la daci, vezi şi Statius, *Silvae,* I, 2, 181.

Domitianus de Dacis et Germanis triumphavit), Eutropius (VII, 23, 4: vezi textul citat în legătură cu campaniile lui Domitian), Orosius (*Adv. paganos,* VII, 10, 5: *Domitianus tamen pravissima elatus iactantia sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphavit,* „totuşi Domitian, umflat de cea mai nebunească vanitate, sub pretextul înfrângerii duşmanilor, triumfa pentru legiunile distruse"; cf. Pliniu cel Tânăr).

„Victoria dacică" a fost trâmbițată de o serie de linguşitori – „cea mai rea specie de duşmani" (*pessimum inimicorum genus, laudantes*), cum îi denumeşte Tacitus (*Agricola,* 41, 1). Dar împăratul nu şi-a luat niciodată titlul triumfal de *Dacicus*, pe care din linguşire i-l acordă Martial (în prefața cărții a VII-a a epigramelor) şi Iuvenal (*Satirae,* VI, 205). Statius vorbeşte de „dacii alungați din muntele care conspiră împotriva noastră" (*Thebais,* I, 1, 20: *coniurato deiectos vertice Dacos*) şi de blândețea împăratului, „care lasă dacilor muntele lor" (*Silvae,* III, 3, 169; *quaeque suum Dacis donat clementia montem*). Dar Martial avea fără îndoială dreptate când indirect proclamă binefacerile păcii: „copilul dac să nu se teamă de armele împăratului" (*Epigr.,* I, 22, 6: *non timeat Dacus Caesaris arma puer*).

În general, istoricii moderni privesc pacea din anul 89 ca pe una de compromis, necesară din cauza violenței luptelor şi a epuizării reciproce[162]. Greu de spus dacă romanii erau atunci în stare de un nou efort militar pentru a-i îngenunchea pe daci; în orice caz, nu erau dispuşi să-l facă. Este mai logic a accepta că Domitian nu a dorit să se îndepărteze de doctrina augusteană a sprijinirii Imperiului pe granițe naturale şi deci să nu depăşească Dunărea. Pe de altă parte, Decebal era conştient că pentru țara sa, o amenințare permanentă o reprezentau şi neamurile din jur – precum sarmații iazygi cuibăriți în pusta pannonică ori frații acestora roxolani care trăiau la răsărit de Dacia, ca şi unele seminții germanice din nord-vest, care râvneau la pământurile dacilor. Ca rege aliat al Romei, cu sprijin financiar şi chiar militar roman, Decebal putea face față mai uşor acestei primejdii. În spiritul tratatului *(foedus)* se înscrie şi permisiunea dată ca o trupă romană, condusă de fostul primipil C. Vellius Rufus, să treacă prin regatul lui Decebal *(per regnum Decebali, regis Dacorum)* pentru o expediție contra barbarilor de dincolo de Dacia[163].

Pacea a adus linişte şi în provinciile ce fuseseră afectate de năvala dacilor; cel puțin aşa pare să reiasă dintr-o altă epigramă a lui Martial (VI, 76, 1–6), „epitaful" lui Cornelius Fuscus:

Ille sacri lateris custos Martisque togati
credita cui summi castra fuere ducis,
hic situs est Fuscus. Licet hoc, Fortuna, fateri:
non timet hostilis iam lapis iste minas;
grande iugum domita Dacus cervice recepit
et famulum victrix possidet umbra nemus.

[162] H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 131. Războiul durase trei ani; acesta este sensul afirmației lui Martial, cum că Domitian „de trei ani şi-a scăldat calul asudat în zăpada getică" (IX, 101, 18: *sudantem Getica ter nive lavit equum)*.

[163] IDRE, II, 406 (= AÉ, 1903, 368; ILS, 9200). Despre aceste evenimente, vezi C. Patsch, *Kampf,* p. 32–44.

„Fuscus, care a fost păzitorul unui personaj sfânt, al zeului Marte îmbrăcat în togă, căruia i-a fost încredințată tabăra comandantului suprem, odihneşte aici. Putem s-o spunem cu glas tare, Fortuna: lespedea aceasta nu se mai teme de ameninţările duşmanului. Dacul a primit pe grumazul său înfrânt un mare jug, iar umbra victorioasă stăpâneşte pădurea înrobită".

Dar unde era mormântul lui Fuscus?

Pe teritoriul com. Adamclisi (jud. Constanța) se află, după cum se ştie, ruinele a trei monumente, care se leagă de războaiele purtate la sfârşitul secolului I – începutul secolului al II-lea contra dacilor. Cel mai cunoscut este trofeul *(tropaeum)* ridicat de împăratul Traian; la 80 m nord de acesta se află un tumul, iar la 250 m est de trofeu un altar funerar[164] (vezi despre acestea, mai departe, p. 130 sqq, unde se dau o serie de detalii de ordin arheologic şi arhitectonic).

Pentru moment ne reține, pe scurt, atenția altarul. Inscripția de pe fața principală, aşa cum a fost reconstituită, păstrează câteva litere din titulatura unui împărat şi dedicația în memoria preavitejilor bărbați care s-au jertfit luptând pentru patrie; dedesubt urma numele unui comandant, din care s-a păstrat numai indicația originii: *[c]ol(onia) [Po]mp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, prae[- - -]*[165]; urmarea indicării originii personajului de aceea a domiciliului se explică prin faptul că oraşul Pompei fusese distrus de erupția Vezuviului din anul 79. După C. Cichorius, personajul necunoscut poate fi identificat cu Cornelius Fuscus, *praefectus praetorio* al împăratului Domitian[166]. Contestată până în ziua de astăzi, ipoteza a câştigat un nou temei prin identificarea la Pompei a unei vile a gintei *Cornelia*[167].

Acceptând această identificare, ne întrebăm în ce împrejurări s-a ridicat altarul tocmai în acest loc? După Cichorius, Fuscus şi soldații săi ar fi căzut într-o bătălie desfăşurată în această regiune a Moesiei Inferioare; această părere a fost reluată, cu observații suplimentare, de Emil Condurachi[168]. Argumentele aduse vin însă în contradicție cu izvoarele, îndeosebi cu Iuvenal, care afirmă că Fuscus a căzut în Dacia.

În fond, s-ar putea admite că trupul lui Fuscus a fost purtat pe pământ roman de soldații care au scăpat teferi din dezastru, ori că a fost remis autorităților romane după pacea din anul 89. Dar de ce s-a ales locul de înmormântare tocmai la Adamclisi? Sesizând această dificultate, H. Daicoviciu scria: „Dealtminteri, expresia *hic situs est Fuscus* („aici este aşezat Fuscus", „aici odihneşte Fuscus") sugerează mai degrabă un mormânt la Roma decât în îndepărtata Moesie Inferioară"[169].

După părerea noastră, impasul este determinat de faptul că istoricii care s-au ocupat de aceste monumente consideră că generalul anonim din capul listei eroilor de pe altar era cel îngropat în mausoleul situat la nord de *tropaeum*[170]. În realitate, mormântul, fie şi simbolic (poate doar un cenotaf), al acelui general (Fuscus) era chiar altarul; înseamnă că mausoleul de pe locul actualului tumul a avut altă destinație. După mărimea sa (circa 36 m diametrul cercului marginal şi peste 10 m diametrul cercului interior), rezultă că mausoleul adăpostea resturile pământeşti ale unei colectivități[171]. Lucrurile se pot limpezi dacă presupunem că este vorba de soldații lui Oppius Sabinus, căzuți poate în aceste părți în cursul atacului dacic din iarna anilor 85/86. După alungarea invadatorilor, romanii vor fi adunat de pe

---

[164] Despre aceste monumente, vezi îndeosebi: Gr. G. Tocilescu, Otto Benndorf, George Niemann, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani,* Viena, 1895; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani,* II. *Monumentele romane,* Bucureşti, 1984 (cu întreaga bibliografie anterioară).

[165] CIL, III, 14214.

[166] C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha, eine Erklárungsversuch*, 1904, p. 37 şi urm. Teza lui Cichorius a fost respinsă de o serie de învățați (A. v. Domaszewski, R. Syme, R. Vulpe), dar acceptată de alții (E. Ritterling, W. Wagner, J. Colin, E, Doruțiu-Boilă, I. Berciu, Em. Condurachi, N. Gostar); rezumatul discuțiilor: M. Sâmpetru, *op. cit.,* p. 27 şi urm.

[167] Matteo Della Corte, *Case ed abitanti di Pompei*[2]*,* Roma, 1954; vezi J. Colin, Latomus, 15, 1956, 1, p. 57–82.

[168] Em. Condurachi, *loc. cit.* (*supra,* nota 138), p. 138–139: „De altfel, cine studiază direcția atacurilor dacilor în tot cursul acestui secol, poate constata că ea s-a schimbat permanent, de la Dunărea de mijloc spre Dunărea de jos".

[169] H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 123.

[170] C. Cichorius, *op. cit.,* p. 37–38; R. Vulpe, *DID,* II, p. 100.

[171] Pentru o propunere de reconstituire grafică a mausoleului, vezi A. G. Poulter, *SMGR*, III, 1987, p. 524–525.

câmpul de la Adamclisi ceea ce mai rămăsese din trupurile sfârtecate de fiare şi păsările de pradă şi le-au dat un mormânt[172]. La venirea păcii, pe locul respectiv s-a ridicat probabil un mausoleu[173]. De asemenea, pentru a cinsti memoria lui Fuscus şi a soldaţilor săi căzuţi dincolo de Dunăre, Domitian va fi ridicat în apropiere altarul (cenotaf ?)[174].

Cum se explică atunci prezenţa trofeului lui Traian în acest loc? Există destule temeiuri a crede că Traian a avut de înfruntat în iarna anilor 101/102 o invazie abătută asupra Moesiei Inferioare din partea dacilor şi sarmaţilor. Probabil că dacii şi aliaţii lor vor fi ales ca loc de invazie aceleaşi regiuni, ca pe vremea lui Domitian (vezi p. 162 sq.). Pentru a comemora victoria contra invadatorilor şi a sublinia că injuria adusă în două rânduri (în 85/86 şi 101/102) poporului roman a fost răzbunată, împăratul Traian a dispus ridicarea marelui *tropaeum,* pe care l-a dedicat lui *Mars Ultor* (vezi mai departe, p 151 sq.).

Greu de spus care erau intenţiile viitoare ale lui Decebal şi cum înţelegea el să folosească mijloacele puse la dispoziţie de Imperiu. Probabil totuşi că dorea să menţină pacea: dovadă că a respectat tratatul cu Domitian şi nu s-a dedat la acte de ostilitate contra Romei. Este clar însă că a încercat să obţină avantaje maxime din această situaţie şi să folosească cât mai chibzuit subsidiile acordate de romani pentru întărirea capacităţii de apărare a regatului său.

REGATUL DACIC ÎN TIMPUL LUI DECEBAL

Personalitatea regelui Decebal[175]

Numele *Decebalus* era se pare destul de comun în onomastica geto-dacică (*Decibalus* sau chiar *Dicebalus*)[176]; astfel, este atestat, înainte şi după cucerirea romană, purtat chiar şi de persoane de origine comună: în două epigrafe din Dacia, la Sarmizegetusa Regia[177] şi la Germisara[178], precum şi în alte 20 de inscripţii externe (jumătate dintre acestea din Moesia Inferior)[179].

---

[172] Întocmai ca soldaţii lui Germanicus, care, în anul 15 p.Chr. adună resturile pământeşti ale soldaţilor romani căzuţi în dezastrul lui Varus (Tacitus, *Annales,* I, 61–62).

[173] Pentru situaţia arheologică (cu descoperirea unor resturi de incineraţie), vezi M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 175 (vezi, de asemenea, *ibidem,* p. 34 cu nota 44).

[174] Chiar dacă Fuscus nu odihnea într-adevăr aici, cum scria Martial (*hic situs est Fuscus*; dar câţi cunoşteau adevărul sau îndrăzneau să cârtească ?), acesta era lespedea *(lapis)* care nu trebuia să se mai teamă de ameninţarea dacilor ! Cum remarca Em. Condurachi (*loc. cit.,* p. 140), legăturile strânse ale lui Cornelius Fuscus cu casa Flaviilor, la a cărei ascensiune contribuise, îl obligau pe Domitian la un asemenea act de pietate.

[175] G. Brandis, RE, IV (1901), col. 2247–2252, s.v. *Decebalus*; I. I. Russu, în Transilvania, 72, 1941, p. 456–466; D. Tudor, *Decebal, regele erou al Dacilor,* Bucureşti, 1964; H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 108–180; L. Mărghitan, *Decebal,* Bucureşti, 1987; C. Preda, Dacia (N.S.), 31, 1987, p. 5–10; C. C. Petolescu, *Decebal, regele Dacilor,* Bucureşti, 1991.

[176] W. Tomaschek, *Die alten Thraker,* II, 2, p. 11–12, 31. Numele cuprinde două elemente: *Deci-,* întâlnit şi în alte nume, precum *Decineus* sau chiar *Dicedus* (vezi nota următoare, inscriptia nr. 11); *-balus,* întâlnită în Moesia Superior (IMS, I, 121: *Aurel. Bardibalus*; II, 227: *Gesubalu Bitus*) şi Moesia Inferior (Tomis; ISM, II, 125, r. 22: Ἀρείβαλος Γαίου)

[177] IDR, III/3, 272; *infra,* p. 111–113.

[178] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, 1, p. 12, nr. 5 (reprodusă în AÉ, 1992, 1483; ILD, 325); foiţă de aur purtând dedicaţia *Nymphis, Decebalus Luci posuit* (Germisara).

[179] Vezi astfel: 1. Diplomă militară din 7 martie 70 (loc de proveniență necunoscut; probabil din Moesia), având ca titular pe *Zurazis* (de neam dac), fiul lui *Decebalus;* el fusese *exauctoratus* (eliberat

Frecvența numelui *Decebalus* printre geto-dacii de la sud de Dunare (probabil cei stabiliți aici de Aelius Catus, la începutul secolului I p.Chr.: Strabo, *Geogr.* VII 3, 10), contrazice părerea lui N. Gostar, cum ca acest nume ar fi devenit popular abia începând cu epoca lui Decebal[180].

Nu dispunem de informații sigure privind originea (ascendența) lui Decebal. În această privință, a fost invocat vasul de la Gradiştea Muncelului, conținând în cartuşe separate dar apropiate ştampilele **DECEBALVS** şi **PER SCORILO**[181]. C. Daicoviciu considera că dublul sigiliu conține, în limba dacă, o referire la

---

de jurământ şi „lăsat la vatră") din legiunea II Adiutrix (N. Sharankov, în Archaeologia Bulgarica, 10, 2006, 2, p. 37–46 = AÉ, 2006, 1833; recrutat dintre pescarii daci de pe malul Dunării şi înrolat în flota de la Ravenna, ai cărei marinari au fost constituiți de împăratul Vespasian în legiunea II Adiutrix); 2. *Silvin(ius) Decibalus,* la Roma, militar în garda imperială călare *(equites singulares)*, în anul 203 (A. Ferrua, Epigrapica, 13, 1951, p. 138–141, nr. 118; IDRE, I, 48); 3. *Sex(tus) Rufius Decibalus,* Roma (CIL, VI, 25572 = IDRE, I, 71); 4. *Dekibalos,* într-o închinare dionisiacă din Latium, în greceşte (A. Vogliano, în American Journal of Archaeology, 37, 1983, 1, p. 215–231 = IDRE, I, 105); 5. *T. Vibatius Decibalus,* libert, inscripție pe un altar funerar de la Asisium (Italia, regio VI; IDRE, I, 120); 6. *Deceb...,* ştampilă pe amforă, Roma, Monte Testaccio (CIL, XV, 2797 = IDRE, I, 80); 7. *Deciba[...],* într-o inscripție funerară de la Camboglanna, în Britannia, pe valul lui Hadrian (CIL, VII, 866 = IDRE, I, 236); 8. *Iul(ius) Decibalus,* la Savaria (Pannonia Superior), între membrii unui colegiu religios (CIL, III, 4150 = IDRE, II, 264); 9. *Fl(avius) Decibalus,* veteran al legiunii I Italica Severiana, într-o inscripție funerară de la Novae, în Moesia Inferior (V. Božilova, Klio, 62, 1980, 1, p. 68–69 = IDRE, II, 324); 10. *Cresce(n)s Decebali,* membru al unui colegiu dionisiac, tot în Moesia Inferior (CIL, III, 6150 = 7437 = IDRE, II, 327); 11. *Dekibalos Diked[ou],* pe un basorelief dedicat Dianei, cu inscripție greacă de la Obedinenie, în aceeaşi provincie (IGB, II, 709 = IDRE, II, 329); 12. *Eithia Dikebali,* într-o inscripție votivă greacă, descoperită lângă Varna (M. Mirtschev, Bulletin de la Société Archéologique de Varna = IDRE, II, 331); 13. *Valerius Decibalus,* într-o inscripție funerară de la Durostorum (CIL, III, 7477 = IDRE, II, 332); 14. *Diurdanus Decebali,* la Sacidava, în Dobrogea (AÉ, 1998, 1141 = IDRE, II, 339); 15. *Dicebalus,* militar, într-o inscripție din sec. IV de la Salsovia (Em. Popescu, IGLR, 272 = IDRE, II, 342); 16. Ναιέτων Δεκεβαλοῦ, într-o inscripție greacă de la Topraisar (jud. Constanța) (Maria Bărbulescu, TD, 11, 1990, p. 5–9 = IDRE, II, 348); 17. [Δεκε?]βαλος, fragment de lespede funerară, descoperită la Valul lui Traian (jud. Constanța; AÉ, 2006, 1216); 18. *Gesubalu(s),* grafit pe o cărămidă în pasta crudă de la Viminacium (ISM, II, 227) (probabil *Decebalus* în pronunția locală, asemeni celei de azi a locuitorilor din zonele de munte ale Olteniei, Banatului şi sudului Transilvaniei); 19. *Ostrakon* (fragment de vas de lut) descoperit la Mons Claudianus (în Egipt); pe el apare un Θιαις Δεκιβ(αλοῦ), tatăl unui militar dac (vezi D. Dana, ZPE, 143, 2003, p. 175); 20. *Decebalus,* fiul unui veteran dac din *cohors I Flavia Musulamiorum* din Mauretaania Caesariensis (diplomă militară din anul 131; W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 188–194, nr. 1).

[180] N. Gostar, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 52 (vezi discuția *supra,* p. 97–98); aceeaşi obiecție ridică V. Lica, *Scripta Dacica,* p. 117, nota 49. Dar cea mai veche atestare a antroponimului *Decebalus,* probabil numele marii personalități a istoriei dacilor, este o epigrafă de la Sarmizegetusa Regia, ştampila DECEBALVS – PER SCORILO, *datând înainte de anul 86* (vezi mai jos discuția la care trimit notele 182–183). Mai remarcam că în inscripțiile descoperite pe toată întinderea împărăției romanilor, numele regelui apare totdeauna *Decebalus* (iar nu Diurpaneus) (IDRE, I, 6, 94, 96, 190–192; II 363, 406, 421) – chiar şi în inscripția primipilarului C. Vellius Rufus (despre misiunile acestuia pe frontul de la Dunare, pe timpul împăratului Domitian, vezi mai sus, p. 108). De altfel, inanitatea părerii învățatului ieşean şi cea a alumnului său gălățean este acum demonstrată de atestarea numelui *Decebalus* cel puțin din anul 70 (v. nota precedentă, nr. 1).

[181] C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 57, 201–202; ştampilele sunt reproduse în diferite lucrări, menționate (cele mai importante) de I. I. Russu, IDR, III/3, 272.

părintele regelui dac: „Decebalus, fiul lui Scorilo”[182]; acest Scorilo ar fi identic cu *Corylus* menționat de Iordanes (*Getica,* 73–74, 76–78) în lista dinaştilor daci şi cu *Scorylo, dux Dacorum* menționat de Frontinus (*Strateg.,* I, 10, 4).

Acceptată o vreme fără rezerve notabile, această ipoteză a fost apoi pusă la îndoială de alți istorici[183], care consideră ca ştampilele menționate ar reprezenta o marcă de olar: „Decebalus prin Scorilo”; Decebal (identic eventual cu regele) ar fi proprietarul unui atelier în care a fost confecționat vasul, iar Scorilo meşterul ceramist[184]. Noua ipoteză a fost însă respinsă de H. Daicoviciu: „Interpretarea lui «per» ca o prepoziție latinească este greu de acceptat şi din pricina lipsei unei analogii convingătoare, şi din pricina faptului ca această prepoziție cere cazul acuzativ, care nu poate lua forma *Scorilo*. Nici traducerea lui «per» prin ‘pentru’ nu este acceptabilă din aceleaşi motive gramaticale”[185].

După părerea noastră, nu încape îndoială că ştampila de la Sarmizegetusa regală este o inscripție latinească. Nu ştim cum va fi sunat desinența numelui regelui în limba dacă, dar *Decebalus* este fără doar şi poate o formă latinizată[186]. De asemenea, argumentele de ordin gramatical invocate de H. Daicoviciu nu au în vedere numeroasele aberații ale latinei populare: spre exemplu, în textele epigrafice din provinciile dunărene ale Imperiului, prepoziția *per* este deseori utilizată cu ablativul, uneori cu sensul „pentru ”[187]. Alte observații ale autorului citat rămân însă valabile: „Dacă voiau să imite obiceiul roman al identificării atelierului, ar fi fost normal ca olarii daci să imite una din formulele obişnuite romane şi ştampilele ar fi sunat *Decebali officina* (atelierul lui Decebalus) sau *Scorilo fecit* (Scorilo a făcut)”[188]. Într-adevăr, în caz că epigrafele citate ar reprezenta o marcă de olar, ar trebui ca asemenea ştampile (conținând şi alte nume) să apară şi pe alte recipiente ceramice. Dar ştampilarea produselor (tegule, vase etc.) în lumea romană avea scopul de a garanta calitatea mărfii, în condițiile concurenței între producători – ceea ce nu era cazul în Dacia.

De altfel, forma vasului de la Grădiştea Muncelului arată că el nu era un obiect de uz curent (comun), deci nu era destinat comercializării; aşa cum s-a observat încă de la descoperirea şi publicarea sa, acest vas nu avea caracter utilitar,

---

[182] C. Daicoviciu, *loc. cit.,* p. 203; idem, în *Istoria României,* I, 1960, p. 294: cuvântul *per* ar fi de origine dacică (înrudit cu latinescul *puer*) şi se întâlneşte în onomastica tracică (W. Thomaschek, *Die alten Thraker* II, 2, p. 42: *Seiciper*).

[183] K. Horedt, SCIV, 24, 1973, 1, p. 109–110; I. I. Russu, AIIA Cluj, 19, 1976, p. 44; idem, în *Epigraphica-Travaux,* 1977, p. 43–45 (AÉ, 1977, 672).

[184] Amândouă numele par a fi destul de răspândite în onomastica geto-dacă; vezi *supra.*

[185] H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 111.

[186] Pentru formele în care apare acest nume în epigrafia greacă şi latină, vezi nota 179.

[187] Vezi H. Mihaescu, *La langue latine dans le sud-est de l’Europe,* Bucureşti–Paris, 1978, p. 248; întâlnim şi utilizarea prepoziției *pro* cu acuzativul: *ibidem,* p. 248–249.

[188] H. Daicoviciu, *op. cit.,* p. 112. În sprijinul acestei păreri ar veni şi inscripția de la Ocnița (jud. Vâlcea): ΒΑCΙΛΕΥC ΘΙΑΜΑΡΚΟC ΕΠΟΙΕΙ, „regele Thiamarcos a facut (vasul?)” (D. Berciu, *Buridava dacică,* Bucureşti, 1981, p. 137–140).

ci de cult[189]. După părerea noastră, acesta servea fie la îndeplinirea unui ritual legat de cultul morților, fie mai degrabă drept capac de urnă funerară[190].

Oricum, ştampilele citate se referă la casa regală dacică. Dar faptul că numele **DECEBALVS** nu este însoțit de titlul **REX**[191] ar arăta că Decebal nu era încă rege; el s-a îngrijit poate de mormântul unei rude apropiate: tată (care nu era nici el rege), frate, fiu etc., încercând să-i eternizeze memoria (dupa moda greco-romană) prin aplicarea stângace a celor două ştampile (ambele retrograde, una răsturnată), semnificând deci: „Decebalus pentru Scorilo"[192].

Aşadar, nu ştim aproape nimic despre originea regelui Decebal. În schimb, izvoarele antice ne dau câteva informații despre unii membri ai familiei regale.

Astfel, de la Cassius Dio aflăm că în fața primejdiei romane iminente, regele Duras – poate deja bătrân – renunța la tron, cedând domnia lui Decebal; se crede că Decebal ar fi nepotul fostului rege, dar această ipoteză se bazează la rându-i pe părerea că Decebal era fiul lui Scorilo, iar acesta frate cu Duras (Dorpaneus).

Dintr-o informație de la poetul Martial, deja citată în paginile precedente, rezultă că Decebal avea un frate, *Diegis*, care este trimis ca sol la împăratul Domitian şi primeşte în numele regelui însemnele regale din mâna împăratului[193].

De la Cassius Dio (LXVIII 9,4) mai aflăm că în cursul primului război dacic, Manius Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, a capturat într-o cetate cucerită o soră a lui Decebal. Episodul a fost recunoscut de istoricii moderni într-o scenă de pe Columnă (XXX), în care vedem cum, într-un port de la Dunăre, câteva femei dace sunt conduse spre a fi îmbarcate pe o corabie; la aceasta asistă însuşi împăratul Traian, care schițează un gest de curtoazie spre o captivă nobilă, care pare a fi chiar sora regelui dac[194].

De asemenea, într-una din scenele finale ale Columnei (CXLVI), vedem cum un grup de soldați romani surprind într-o pădure un grup de daci; fugarii maturi sunt uciși, dar doi băieți sunt cruțați şi legați. Ei au fost considerați drept odrasle de neam regal, fiii sau nepoții regelui Decebal[195].

---

[189] C. Daicoviciu, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 203; idem, în *Istoria României,* I, 1960, p. 329; H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 111.

[190] La începutul secolului al XIX-lea, în ruinele dacice de la Grădiştea Muncelului a mai fost descoperit un fragment ceramic cu ştampila **PER SCORILO** (vezi IDR, III/3, 272). Pentru complexul arheologic în care au apărut fragmentele din 1954, vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.,* p. 94-96 (cu o încercare de reconstituire).

[191] Dimpotrivă, pe vasul cu inscripție de la Ocnița (*supra,* nota 188), titlul regal este menționat.

[192] Cf. V. Lica, *Scripta Dacica,* p 103 (nota 29): „punct de vedere care merită studiat".

[193] H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 126, credea ca Vezina (menționat de Cassius Dio, LXVII 10,2: „care venea, ca demnitate, îndată după Decebal") era eventual frate al lui Decebal şi prezumtiv moştenitor al tronului. Rangul înalt al acestui dregător, probabil mai în vârstă şi cu mai multă experiență („viceregе"), nu implică decăderea lui Diegis – probabil mai tânăr – din calitatea sa de „prinț de coroană"; este posibil ca el să fi fost deja asociat la domnie, aşa explicându-se faptul că primeşte din mâna împăratului (în locul fratelui său) diadema regală.

[194] R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal,* Sargetia, 4, 1966, p. 75–94.

[195] În Historia Augusta (*Tyr. Trig.* 10, 8) se afirmă că Regalianus se trăgea din regele Decebal: *fuit Regalianus, quod negari non potest, vir in re militari semper probatus et Gallieno iam ante suspectus,*

Alegerea lui Decebal ca urmaş al regelui Duras avea desigur în vedere nu doar faptul că era succesor legal la tron, în puterea vârstei, ci realele sale calităţi deopotrivă de comandant militar şi de diplomat. Iată caracterizarea ce i-o face Cassius Dio (LXVII 6,1): „foarte priceput la planurile de razboi şi iscusit în înfăptuirea lor, ştiind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe duşman şi a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător şi se pricepea să folosească izbânda, dar şi să iasă cu bine dintr-o înfrângere. Din această pricină, multă vreme a fost un duşman de temut pentru romani"[196].

Caracterizarea extrem de concisă, dar cuprinzând trasăturile esenţiale ale portretului moral al lui Decebal, întreprinsă de istoricul antic, ne dispensează de a insista asupra calităţilor sale de strateg militar şi diplomat. Ele reies de altfel destul de clar din relatarea conflictului militar cu Imperiul condus de Domitian şi din aranjamentele păcii din anul 89.

Dintre toţi regii daci, Decebal este singurul al carui chip a fost imortalizat de arta plastică antică[197].

Cum este şi firesc, atenţia istoricilor s-a îndreptat în primul rând spre Columna lui Traian. Episoadele succesive ale acestei naraţiuni în imagini sculptate reproduc de 60 de ori chipul cuceritorului; era firesc deci ca acest *de bello Dacico* în piatră să redea cel puţin de câteva ori chipul marelui adversar al Romei. Cercetătorii Columnei s-au oprit asupra a opt scene, în care poate fi identificat cu destulă certitudine regele Decebal[198].

Scena XXIV (fig. 4/1): lupta de la Tapae; în spatele liniei de bătaie, printre arbori, se zăreşte profilul unui pileat dac, care urmăreşte cu înfrigurare bătălia. Încordarea de pe faţa acestuia arată că este vorba de un personaj de seamă, identificat cu Decebal de cei mai mulţi exegeţi ai Columnei.

Scena LXXV (fig. 5): capitularea dacilor la sfârşitul primului război, în vara anului 102. Împăratul Traian, pe tron, primeşte solia de pileaţi şi comaţi care, aruncând armele, îngenunchează înaintea împăratului. Un impunător nobil dac încheie şirul; dar, spre deosebire de ceilalţi, el stă în picioare, în atitudine demnă, exprimând cererea de pace prin întinderea braţelor: este fără îndoială regele Decebal.

---

quod dignus videretur imperio, gentis Daciae, Decibali ipsius, ut fertur, adfinis („a fost Regalianus, ceea ce nu se poate nega, un bărbat priceput în treburile militare şi suspect lui Gallienus încă de mai înainte, deoarece se părea că era demn de domnie; se spune ca era de neam din Dacia, fiind chiar rudă cu însuşi Decebal"). Despre acest personaj, vezi I. I. Russu, *Elementele traco-getce în Imperiul Roman şi în Byzantium (veacurile III-VIII),* Bucureşti, 1976, p. 34–35; idem, *Daco-geţii în Imperiul Roman,* p. 56. Pentru guvernarea acestuia în provinciile de la Dunăre, în jurul anului 260, vezi B. E. Thomasson, *LP,* col. 108 nr. 56 (Pannonia Superior), col. 118 nr. 47 (Pannonia Inferior), col. 130 nr. 58 (Moesia Superior), col. 146 nr. 145 (Moesia Inferior).

[196] Este surprinzător cum unele din aceste calităti ale regelui dac se regăsesc în portretul lui Ştefan cel Mare, pe care i-l schiţează cronicarul Grigore Ureche, *Letopisetul Ţarii Moldovei* (ed. C. C. Giurescu, Craiova, 1934), p. 61: „Amintrelea era om întreg la fire, neleneş şi lucrul său îl ştia a-l acoperi, şi unde nu gândeai acolo îl aflai. La lucruri de războaie meşter, unde era nevoie însuşi se vâra, ca văzându-l ai săi să nu îndărăpteze, şi pentru aceea rar război de nu biruia, şi unde-l biruia alţii, nu pierdea nădejdea, că ştiindu-se căzut jos, se ridica deasupra biruitorilor".

[197] Vezi H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 108 si urm.

[198] Vezi: Em. Panaitescu, *Il ritrato di Decebalo,* ED, I, 1924, p. 387 şi urm.; R. Vulpe, *Despre portretul lui Decebal,* Apulum, 13, 1975, p. 71 şi urm. Cf. L. Velcescu, SCIVA, 58, 2007, 102, p. 21–31.

Scena XCIII (fig. 6/1): moment din al doilea război; în fața unei cetăți, dacii încearcă o ieşire contra duşmanului. Se disting patru pileați, dintre care unul singur nu poartă scut, ci doar o spadă neobişnuit de lungă şi lată; ceilalți au privirea întoarsă spre el, ca pentru a primi un ordin. În mulțimea dacilor, plină de mişcare şi emoție, figura centrală – Decebal, fără îndoială – apare calmă, impunătoare, exprimând autoritate şi hotărâre.

Scena CXXXV: spre sfârşitul celui de-al doilea razboi; într-un episod secundar, daci asaltând un castru roman. În imaginea din dreapta, încadrați de copaci, un grup de trei pileați urmăresc cu îngrijorare lupta. Cel din centru, privind încordat, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXXXIX: într-o pădure, un grup de daci ascultă alocuțiunea unei căpetenii. Acesta are capul descoperit ca şi ceilalți. Deteriorarea scenei nu permite a distinge trăsăturile personajului. Ipotetic, el a fost identificat cu Decebal. Scena vrea poate să arate pe rege încercând să iasă din încercuire, probabil travestit, pentru a nu atrage special atenția romanilor.

Scena CXLIV: grup de călăreți daci, urmariți de cavaleria romană; cel din centru, cu figura tratată mai îngrijit, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXLV (fig. 8/1): regele, rămas singur, este înconjurat de cavaleriştii romani. Cazut la tulpina unui stejar, sprijinit în genunchiul stâng şi trăgând cu mâna-i stângă pulpana mantiei spre a-şi dezgolii pieptul, Decebal îşi înfige pumnalul în gât

Scena CXLVIII (fig. 8/2): în interiorul unui castru roman (probabil la Ranisstorum), împăratul rosteşte o alocuțiune, iar pe o tipsie sunt prezentate soldaților capul cu *pileus* şi mâna regelui. Scena este mutilată.

Cele opt scene prezentate pe scurt sunt singurele de pe Columnă în care chipul regelui poate fi identificat cu probabilitate. După cum au subliniat diferiți autori şi se poate vedea chiar din urmărirea imaginilor fotografice ce însoțesc expunerea noastră, cele opt chipuri diferă mult între ele; de altfel, numai unele au fost tratate mai expresiv şi individual, contrastând cu identitatea celor câteva zeci de reprezentări ale împăratului Traian[199].

După părerea lui Emil Panaitescu, Traian a fost însoțit în Dacia de o echipă de pictori şi sculptori, care ar fi imortalizat diferite aspecte ale campaniilor dacice. Scepticismiul manifestat în această privință de R. Vulpe nu este pe deplin justificat. Astfel, la Pliniu cel Tânar citim în *Panegiric* (17, 2), când îşi închipuie viitorul triumf al lui Traian: „Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor...". Cel puțin Apollodor a luat parte la războaie, şi fără îndoială că lui i-a venit gândul să împodobească fusul Columnei cu imagini din războiul dacic. Romanii au avut prilejul să vadă direct chipul lui Decebal măcar o singură dată, cu ocazia capitulării dacilor după primul război. Dar încheierea marelui nostru istoric rămâne valabilă ca o judecată de ansamblu în legătură cu portretul regelui: „În consecință, deşi figura lui Decebal pe Columnă este în afara oricărui dubiu, nici unul din chipurile sale de acolo nu poate fi considerat ca reprezentând un portret autentic. Într-o asemenea situație, nu ne rămâne decât să ne mulțumim măcar cu una din cele şapte imagini care pretind a înlocui acel portret (căci a opta, capul mutilat, nu intră în discuție) şi să ne îndreptăm preferința spre cea mai expresivă şi

[199] R. Vulpe, *op. cit.,* p. 76: „Explicația este una singură: în timp ce figura împăratului roman le era tuturor sculptorilor monumentului familiară, portretul regelui dac le rămăsese total necunoscut. Pentru a-l reda, recurgeau la imaginație, fiecare închipuindu-şi-l în alt fel. Chiar trăsăturile de aparență individuală, pe care cei mai înzestrați dintre ei i le atribuiau, nu reprezentau decât rezultatul unor procedee convenționale aplicate în raport cu psihologia personajului dedusă din semnificația respectivului episod al narațiunii".

cea mai impresionantă dintre ele, fără îndoiala cea din scena XXIV de la Tapae, acordându-i totuşi cel mult o valoare simbolică. E motivul pentru care şi este în general reprodusă, în mai toate tratatele din vremea noastră, ca cea mai verosimilă dintre reprezentările chipului lui Decebal. Desigur, şi această figură rezultă din multă imaginație, dar este imaginația unui contemporan, care va fi putut reține, cel puțin din auzite, dacă nu din proprie impresie, unele trasături ale portretului regal"[200].

În afară de reprezentările de pe Columnă, regelui dac i-au fost atribuite două din busturile de nobili daci care împodobeau odinioară Forul lui Traian.

Unul a fost descoperit în 1822 şi se păstrează acum în Muzeul Vaticanului (fig. 10/1–3). Bustul şi gâtul sunt restaurate pe trei sferturi; înalțimea este de 1,05 m (capul măsoara 0,60 m). Personajul poartă barbă scurtă, mustăți, iar părul, de asemenea scurt, este acoperit de o boneta moale de lână cu moțul aplecat înainte. Fața este severă, cu pomeții uşor ieşiți, arcadele mari şi arcuite, gura mare şi puternică. Această reprezentare a fost apropiată de Em. Panaitescu de cea de pe Columnă, din scena bătăliei de la Tapae[201].

Celălalt bust, de dimensiuni ceva mai mari, a fost descoperit în 1855 în Forul lui Traian şi a făcut parte la început din colecția Campana din Roma; acum se păstrează în Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg (fig. 10/4–5). Bustul este acoperit de o mantie prinsă de umărul drept cu o fibulă rotundă. Chipul personajului apare impunător – cu privirea înainte, mustăți şi barbă cu şuvitele ceva mai lungi, iar pe cap cunoscutul *pileus*[202].

După părerea lui R. Vulpe, cele doua busturi ar reprezenta doar nobili daci captivi[203]; un argument important adus de acest istoric ar fi că portretul din Muzeul Vaticanului provine din decapitarea unei statui de nobil captiv[204]. Într-adevar, în timp ce bustul din Muzeul Ermitaj priveşte drept înainte, cel de la Vatican pare a avea privirea lăsată în jos, întocmai ca la statuile de nobili captivi. Poate de aceea H. Daicoviciu înclina a considera bustul din Muzeul Ermitaj drept un portret mai probabil al lui Decebal[205].

De asemenea, o figurină de bronz (î = 11,3 cm) păstrată la Biblioteca Națională din Paris (fig. 9/1) a fost identificată de autorul acestor rânduri cu regele Decebal care-şi pune capăt zilelor[206].

Astfel, cele mai autentice reprezentări sculpturale ale regelui Decebal rămân cele de pe Columnă. Alte imagini: pe monumentul funerar al lui Ti. Claudius Maximus de la Grammeni sau pe vasele gallice de *terra sigillata*[207] sunt

---

[200] R. Vulpe, *loc. cit.,* p. 77–78.

[201] ED, I, p. 406 si urm. Vezi şi A. Decei, în Magazin istoric, VIII, 1974, 6 (87), p. 2–8.

[202] A.I. Vostschinina, *Golova "varvarov" iz sobranija Ermitaja,* în *Trudî anticinovo otdela M. Ermitaja,* Leningrad, 1946, p. 203, pl. I.

[203] Vezi şi răspunsul lui A. Decei, Sargetia, 14, 1979, p. 69–91.

[204] Despre aceste statui şi busturi de daci, vezi I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman,* p. 65 si urm.

[205] H. Daicoviciu, *Portrete dacice,* p. 110.

[206] E. Babelon, J.-A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale,* Paris, 1895, p. 398–399; S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine,* III,1, 1897, p. 198, fig. 1; vezi C. C. Petolescu, Oltenia, 15, 2004, p. 33–35 (= *Contribuții,* I, p. 39–101).

[207] Vezi mai departe, p. 155.

reprezentări convenționale, lipsite de detalii şi deci de valoare pentru reconstituirea portretului fizic al lui Decebal.

Societatea dacă pe timpul lui Decebal

De la Burebista, regatul dacic a parcurs un drum lung, ale carui etape reflectă evoluția societății omeneşti în întreg spațiul carpato-dunărean. Fără îndoială, acest mers ascendent a avut la bază un progres net în domeniul activității productive, care a stimulat în proporții fără precedent schimbul de valori materiale şi spirituale în interior, dar şi în afară, îndeosebi cu lumea greco-romană. Acest fenomen răzbate din numeroasele descoperiri arheologice, care îmbogățesc continuu harta Daciei.

Progresele materiale au influențat fără îndoială şi evoluția socială, dar acest aspect este mai greu sesizabil arheologic. Probabil totuşi că în acest domeniu lumea geto-dacă se arată a fi infinit mai conservatoare, de aceea vom face apel şi la izvoare mai vechi.

Dacii erau un popor de oameni liberi, chiar dacă şi aici societatea cunoscuse de mai multă vreme o diferențiere de rang şi avere.

Izvoarele ne fac astfel cunoscută o nobilime, avându-şi originea în aristocrația gentilică din secolele precedente. Cea mai importantă ştire o aflăm însă de la Iordanes (*Getica* 40), care s-a inspirat de la Dio Chrysostomos: *Qui dicit primum tarabostes eos, deinde vocatos pilleatos hos, qui inter eos generosi extabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur,* "acesta <Dio> spune că acei dintre ei, care erau de neam s-au numit la început *tarabostes,* iar apoi *pileati;* dintre dânşii îşi alegeau regii şi preoții". Afirmația lui „Dion Gură-de-Aur" este deosebit de importantă pentru stabilirea sensului termenului desemnând nobilimea, sugerând şi o evoluție în timp. Rezultă aşadar că termenul inițial şi autentic geto-dacic era cel de *tarabostes;* el era fără îndoială un cuvânt compus, un tetrasilabon, elementul *-bostes* regăsindu-se în onomastica geto-dacă: *Rubobostes,* poate şi *Burebista*[208]. Ei erau nobili de sânge, urmaşii acelei aristocrații gentilice, asemeni eupatrizilor în Attica străveche sau patricienilor la Roma. Treptat, rândurile acestor aristocrați „de neam" s-au rărit, locul luându-le tot mai mult o nobilime de funcții şi sabie, răsplătiți de rege cu semnul nobleței pentru „credincioasă slujbă"; ei nu erau poate toți *tarabostes,* dar purtau semnul distinctiv al nobilimii, *pileus.* Aşa pare să rezulte din afirmația lui Iordanes cum că acei dintre geți care erau de neam s-au numit **la început** *tarabostes,* iar **apoi** *pileati.* Într-adevăr, celelalte texte care se referă la nobilimea dacă folosesc numai acest termen: Criton („geții purtători de *pileus"*: πιλοφόροι)[209], Cassius Dio (LXVIII 9, 1: „Decebal a trimis soli...pe cei mai buni dintre pileați": πιλοφόροι) şι Sex. Aurelius Victor (*Caesares,* XIII, 3, despre Traian: „a extins stăpânirea romană dincolo de Dunăre, transformând în provincie pe *pilea*ti daci": *domitis in provinciam Dacorum pileatis*).

Din rândurile nobililor se recrutau preoții. Tot de la Iordanes (*Getica,* 71) aflăm că Deceneu „a ales dintre ei pe barbații cei mai de seamă şi mai înțelepți, pe care

[208] I. H. Crişan, *Burebista si epoca sa,* p. 43 (cu bibliografie).
[209] Vezi I. I. Russu, StCl, 14, 1972, p. 121–122, fragm. 3.

i-a învățat teologia, i-a sfatuit să cinstească anumite divinități şi sanctuare, făcându-i preoți şi le-a dat numele de *pileati*"; organizarea sacerdoțiului a mers mână în mână cu acțiunea de unificare a lumii geto-dace întreprinsă de regele Burebista.

Din rândul preoților şi nobililor, regele îsi alegea sfatul. Vorbind de colaborarea regelui cu marele preot întru aducerea la deplină ascultare a supuşilor, Strabo scria: „Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata sa-l sfătuiasca pe rege – şi acelui om geții îi spuneau zeu" (*Geogr.,* VII, 3, 5 [C.297]). Din acest sfat făceau parte fără îndoială prinții casei regale, precum şi alți nobili: astfel, Cassius Dio (67, 7, 2–3) ne spune ca Decebal a trimis pe Diegis, fratele său, cu câțiva bărbați (desigur nobili), ca să înapoieze lui Domitian armele şi câțiva captivi; acelaşi autor (67, 10, 2) vorbeşte despre Vezina, „care venea în locul al doilea după Decebal", precum şi despre Bicilis, „un soț de-al lui", care ştia unde au fost ascunse comorile regale (68, 14, 5); vezi şi Zonaras (X, 32; dupa Cassius Dio): „dar unul dintre prietenii lui Decebal, având şi el cunoştință de tezaur, l-a arătat". De asemenea, se citează o informație din Lexiconul lui Suidas (atribuită lui Criton), în legătură cu un prizonier roman: „agitându-se geții şi cerând să fie pedepsit, a biruit (părerea unuia) Duras, care propuse regelui ca acesta să fie ținut sub pază"[210].

Nobililor le erau încredințate diferite dregătorii, în special militare şi de administrare a teritoriului. Astfel, în Lexiconul lui Suidas, citim sub βοωτίαις („cei ce muncesc pământul cu boii"): „şi pe când unii erau puşi peste cei ce munceau pământul cu boii, alții – dintre cei din jurul regelui – erau rânduiți să se îngrijească de fortificații, spune Criton în *Getica*"[211]. S-a discutat dacă această situație înfățişează aparatul administrativ permanent, ori unul adaptat stării speciale de război. Cum cea de-a doua situație a prevalat în decursul domniei lui Decebal (pregătirea pentru marea încleştare a durat de fapt în tot răstimpul de pace dintre 89–101), este firesc a vedea preocuparea regelui de a avea sub controlul său producția agricolă a țării şi crearea stocurilor de provizii necesare garnizoanelor cetăților pentru a rezista asediului.

Masa poporului dac o formau însă oamenii de rând, liberi. Numele lor autentic este necunoscut, ori poate nici nu aveau un nume aparte, societatea geto-dacă nefiind conştientă de o împărțire în categorii sociale. Istoricul Cassius Dio le spune κομεταί, ceea ce ar transcrie termenul latin *comati,* „cei cu coamă (plete)"; Iordanes (*Getica,* 72) îi denumeşte *capillati.*

Distinctia exterioară între aceste categorii era se pare de vestimentație. Iată ce scria Dio Chrysostomos (Discursuri, LXXII, 3): „Caci aici uneori se pot vedea oameni având pe cap un fel de căciuli (πίλοι), *aşa cum poartă unii traci numiți geți* şi cum purtau înainte vreme lacedemonienii şi macedonenii[...]". De asemenea, deosebirea între aceste categorii sociale nu era atât de netă, precum se afirmă uneori. Reamintim ce scria despre ei Cassius Dio (LXVIII 9,1): „Decebal a trimis

[210] *Ibidem,* p. 126, fragm. 15; atribuind această frază lui Criton, I. I. Russu credea că prizonierul era generalul Longinus, capturat de regele Decebal; îndemnul la moderație ne aminteşte de episodul Dromichaites – Lysimachos relatat de Diodor din Sicilia (XXI, 12, 3).

[211] I. I. Russu, *loc. cit.,* p. 122, fragm. 4.

soli, chiar înainte de înfrângere, nu dintre *coma*ti – ca mai înainte –, ci pe cei mai buni dintre pileati"; iar într-o altă variantă a textului transmis: „Decebal a trimis soli lui Traian dintre *pileati*. Aceştia sunt la ei oamenii cei mai onorați. Trimisese *coma*ti mai înainte. Aceştia se bucură de mai puțină trecere la ei".

Rezultă de aici că pileații reprezentau o nobilime, deopotrivă de sânge şi arme, ea însăşi conținând o anumită diferențiere, dovadă că solia la care se referă autorul antic era formată din „cei mai buni dintre *pileati*". Probabil totuşi că nici comații nu erau oameni de disprețuit (vezi afirmația lui Cassius Dio, abia citată: „aceştia se bucură de mai puțină trecere la ei"), căci dintre ei sunt trimişi primii soli la Traian cu propuneri de pace. Ei nu purtau titlul de noblețe şi semnul distinctiv al pileaților[212], dar erau oameni liberi, probabil țarani trăind în obşti, muncitori ai pământului şi care puneau mâna pe arme la chemarea regelui lor[213]. Ei sunt asemanători moşnenilor şi răzeşilor, care au facut gloria militară a țărilor române întru apărarea independenței lor.

S-a discutat de asemenea despre existența sclaviei la daci[214]. Izvoarele nu ne lasă să conchidem că diferențierea socială ar fi mers atât de adânc, încât să fi dus la pierderea libertății individuale de către unii membri ai comunității. Probabil vor fi existat şi robi, încă de multă vreme, aparținând regelui şi familiei regale, utilizați ca scribi sau în serviciul de curte; vor fi avut sclavi şi unii nobili, dar puțini la număr. Probabil însă că toți erau străini de neam, ajunşi în Dacia în calitate de captivi de război sau prin cine ştie ce împrejurări[215]. În acet sens, avem o ştire de la Pliniu cel Tânar (*Epistulae* 74, 1): „Stăpâne, soldatul Apuleius, care este în postul de la Nicomedia, mi-a scris că un anume Callidromus, fiind reținut cu forța de brutarii

---

[212] G. Brandis (RE, IV, 1901, col. 1955) şi G. Kazarow (*Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker,* Sarajewo, 1916, p. 16), transcriau acest termen κωμεταί, însemnând prin urmare „săteni, țărani"; vezi încă N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică,* p. 104 (cu discuția problemei). Dupa părerea noastră, termenul *capillati* este aplicat abuziv geto-dacilor ; astfel, Iordanes spune că Deceneu a dat ordin ca „restul poporului să se numească *capillati,* nume pe care *goții* îl amintesc până astăzi în cântecele lor, deoarece i-au dat o mare considerație". Or, în secolul al VI-lea, când scria Iordanes, geto-dacii trebuie să fi fost deplin romanizați, oricum nu mai existau ca *ethnos* aparte; goții însă persistau ca grupare etnică chiar la sud de Dunăre, din rândul lor trăgându-se însuşi Iordanes (ceea ce explică şi afirmația cum că numele de *capillati* era amintit până în vremea sa în cântecele lor). Vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica,* p. 65 (care arată că Iordanes a făcut probabil confuzie între termenul *capillati* şi un altul vechi germanic, necunoscut); H. Wolfram, *Histoire des Goths,* 116. De altfel, termenul „pletoşii" (cum ar suna în traducere *capillati*) nu se potriveşte deloc pentru daci (care apar pe Columnă şi printre busturile de la Roma cu părul retezat scurt), ci mai degrabă pentru conaționalii goți ai lui Iordanes.

[213] I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 176–198, a emis părerea ca sub termenul de *comati* nu trebuie înțeles poporul de rând, ci o categorie privilegiată (vezi în acest sens şi M. Petrescu-Dâmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane,* Iaşi, 1978, p. 150). Problema este cât de departe poate fi dusă această ipoteză; mai logic este a admite că în rândul acestei țărănimi era o diferențiere dar nu de ordin social, cât de atribuții şi sarcini (în primul rând militare). Astfel, cei care locuiau în zona cetăților aveau o serie de obligatii militare (precum plăieşii de mai târziu), dar se bucurau desigur de unele privilegii.

[214] În această privință, vezi observațiile lui C. Daicoviciu, în *Istoria României,* I, 1960, p. 281; cf. D. M. Pippidi, *În legătură cu sclavia la daci,* în *Contribuții*[2]*,* p. 519–523.

[215] Vezi N. Gostar, V. Lica, *op. cit.,* p. 116: „...suntem de părere că, cel puțin în vremea statului dac, Dacia nu a furnizat sclavi lumii greco-romane decât, în cea mai mare parte, sub forma captivilor făcuți de armatele romane expediționare la Dunăre". Pentru captivi străini la daci, *ibidem,* p. 117–118.

Maximus şi Dionysius, cărora le închiriase munca sa, s-a refugiat la statuia ta şi, după ce a fost dus în fața autorităților, a arătat că a fost cândva sclavul lui Laberius Maximus, că a fost luat prizonier în Moesia de Susagus şi că a fost trimis în dar de către Decebal lui Pacorus, regele parților, că a fost mai mulți ani în slujba acestuia, de unde mai târziu a fugit şi că a ajuns în Nicomedia. El a fost adus în fața mea şi, după ce mi-a istorisit acelaşi lucru, am socotit că trebuie sa-l trimit la tine"[216].

În legătură cu stadiul evoluției societății geto-dace se poate încerca definirea caracterului statului dac. Dar în locul caracterizării acestuia drept stat incipient sclavagist, este preferabilă, din motive asupra cărora ne-am oprit destul de pe larg mai sus, cea de regat dacic – mai generală, punând accent în special pe rolul acestuia în organizarea vieții sociale interne şi pe apărarea teritoriului față de primejdiile din afară.

În special acestei a doua meniri îi sunt subordonate construcția a numeroase cetăți şi complicata arhitectură militară dacă[217]. În această privință, complexul de cetăți şi aşezări din Munții Orăştiei reprezintă cea mai înaltă expresie a civilizației materiale geto-dace din secolele I a.Chr.– I p.Chr. Ele acoperă o suprafață de circa 150 km^2 şi apar grupate, în genere, în jurul Apei Gradiştii, prin care se face legătura spre nord cu valea Mureşului. Asemenea cetăți se aflau la Costeşti-Cetățuie, Costeşti-Blidaru, Vârful lui Hulpe; accesul dinspre miază-zi, prin pasul Vâlcan, era controlat de fortificația de pe Piatra Cetății (com. Bănița), iar dinspre sud-vest, de pe valea Streiului, de cetatea de la Piatra Roşie şi valul („Troianul") de la sud de aceasta. Aceste cetăți erau situate pe înălțimi care domină ținuturile dimprejur. Scopul lor era apărarea accesului spre Sarmizegetusa Regia, centrul politic şi cultural-religios cel mai de seamă al regatului dac.

Cea mai importantă dintre cetățile dacice este cea situată în locul denumit astăzi Grădiştea Muncelului (1500 m altitudine); pe bună dreptate a fost identificată cu Sarmizegetusa Regia. Incinta urmează configurația terenului, închizând o suprafață de circa 3 ha; are forma unui hexagon neregulat, care urcă şi coboară câteva terase. Zidul este gros de 3,20 m. Fortificația avea două porți spre care se făcea accesul printr-un drum pavat. Cercetările au pus se pare în lumină distrugerea cetății după primul război dacic, precum şi refacerea cetății. La circa 100 m de poarta de răsărit a cetății se afla incinta sacră. Pe alte terase s-au constatat urme de locuire civilă.

---

[216] Vezi D. Tudor, *Peregrinările sclavului Callidromus,* în Studii şi articole de istorie, 1956, p. 19–30.

[217] Din bibliografia referitoare la acest subiect, citäm: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972, p. 127–149 (vezi idem, *Les fortifications daces des Monts d'Orăştie et leur signification historique,* în *Actes du IIe Congrès international de Thracologie,* Bucureşti, 1980, p. 71–75); I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], p. 290-382; I. Glodariu, *Arhitectura Dacilor,* Cluj, 1983, p. 49-121 (recenzie: N. Conovici, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, TD, 6, 1985, p. 205–213); D. Antonescu, *Introducere în arhitectura Dacilor,* Bucureşti, 1984, p. 97–174; Al. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice,* Bucureşti, 1987, p. 48-57; cărți de popularizare: M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei,* Bucureşti, 1966; N. Gostar, *Cetăti dacice din Moldova,* Bucureşti, 1969; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit.* (nota 123). Vezi de asemenea: K. Strobel, SCIVA, 49, 1998, 2, p. 207–227 (observații critice).

În afară de complexul din Munții Orăştiei, alte cetăți s-au construit în diferite puncte de importanță strategică ale regatului dac. Una din acestea era cea de la Căpâlna, pe valea Sebeşului, al cărei rol, se crede, era acela de a proteja flancul drept (de est) al complexului de cetăți menționate mai sus. Mai spre nord de viitorul Apulum roman, la Piatra Craivii, pe masivul stâncos, s-a construit altă cetate de formă patrulateră (67 × 36 m), cu zidul de incintă din piatră ecarisată[218].

Zidurile de incintă de la Costeşti, Piatra Roşie, Blidaru, Bănița (zidul B), Grădiştea de Munte, Căpâlna şi Piatra Craivii sunt considerate ca fiind tipul clasic al aşa-zisului „zid dacic" (*murus Dacicus*); în realitate, el trebuie să fie opera meşterilor greci (veniți de bună voie ori mai degrabă siliți, în urma cuceririi cetăților pontice de către Burebista)[219] ori romani (trimişi de Domitian, conform înțelegerii cu Decebal).

Cetăți cu ziduri de piatră au fost identificate şi mai departe: spre răsărit, la Racoş (jud. Braşov), Sărățel şi Beclean (jud. Bistrița-Nasaud), iar la sud de munți la Polovragi (jud. Gorj) şi Cetățeni (jud. Argeş).

În afară de fortificațiile cu ziduri de piatră, se cunosc, din perioada Burebista – Decebal, numeroase cetăți şi aşezări întărite numai cu val de pământ şi palisadă. Un caz special este cel al cetății de la Tilişca (jud. Sibiu), înconjurată de un val (cu pantele căptuşite cu blocuri de stâncă) şi prevazută cu o „terasă de luptă" şi două turnuri (având partea inferioară construită în *opus quadratum*).

Puternicul sistem defensiv al regatului dacic este considerat pe bună dreptate fără pereche în arhitectura „barbară" a epocii: cetăți cu bastioane şi turnuri, din piatră ecarisată şi cărămidă, situate pe înălțimi greu accesibile[220]. Construcții de tot felul, din cărămidă sau lemn, cisterne şi conducte de apă, ateliere meşteşugăreşti etc. dovedesc că unele din aceste cetăți erau şi centre de producție – alături de menirea de cetăți de refugiu pe care o păstrează cele mai multe dintre ele. De obicei, viața civilă se desfăşoară în afara zidurilor, cum este cazul la Sarmizegetusa – unde cetatea militară şi o importantă aşezare urbană sunt vecine, dar distincte. Cercetările au arătat cum aici s-a dezvoltat o viață tinzând spre un caracter urban. Cetățile erau păzite de războinici conduşi de un fel de prefecți (după Criton[221]); în felul acesta, se accentuează şi diferența între populația aflată în aşezările civile din văi şi tarabostele numit dregător şi comandant al cetății situate pe înălțime.

În afară de aceste fortificații, lumea geto-dacă a cunoscut şi *aşezări întărite,* centre de viață civilă protejate de anumite elemente defensive; ele se întâlnesc în special în lumea extracarpatică, cum sunt cele de la Popeşti pe Argeş, Poiana pe Siret sau cea de la Barboşi de la Galați.

---

[218] Vezi *Rep. arh. Alba,* p. 83–84, nr. 3.

[219] Aşa s-ar explica prezența blocurilor cu litere greceşti (semne de pietrar) de la Grădiştea Muncelului; vezi IDR, III/3, 267.

[220] Numai romanii, cu tehnica poliorcetică şi maşinile lor de asediu, puteau cuceri asemenea fortificații.

[221] Vezi I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 122, nr. 5 (după Suidas, s.v. βοωτίαις : „unii fiind puşi să supravegheze lucrarea pământului, iar alții dintre cei din jurul regelui fiind repartizați la fortificații").

Cetățile şi aşezările întărite sunt staţiunile arheologice cele mai cunoscute, urmare a unor săpături destul de ample. Cercetările în aşezările deschise, civile, sunt mai puține la număr şi mai neconcludente. În orice caz, cel puțin în zona Munților Orăştiei se cunosc până acum peste o sută de aşezări dacice; autorii cercetărilor au încercat, chiar în acest stadiu, să facă o distincție, încă anevoioasă, între aglomerații de tip rural şi cele oppidane (de tip târg). Cele dintâi, aflate deobicei la şes, erau destul de compacte; uneori, pe înălțime (cum era la Costeşti) se afla cetatea, care servea drept acropole, iar în vale aşezarea civilă. Existau şi câteva aşezări de munte mai mari, cu locuințe numeroase, având un caracter oppidan: la Sarmizegetusa, Fețele Albe sau Fața Cetei. Locuirea se desfaşura pe terase, unele amenajate artificial, câteodată (ca la Fețele Albe) sprijinite de ziduri în *opus quadratum* pentru a le feri de alunecarea la vale. Chiar şi astfel, ele dădeau impresia de locuri întărite, confirmând, alături de cetățile de piatră, impresia autorului antic despre munții întăriți ai dacilor (vezi Statius, *Silvae,* I, 1, 80: „muntele care întârzie să încheie un tratat").

Sistemul defensiv, ale cărui elemente au fost prezentate rezumativ în paginile de mai sus, reprezenta doar nucleul militar şi politic al regatului dac *(regnum Decebali)*. Este greu de spus cât de întinsă a fost autoritatea lui Decebal şi dacă el a refăcut unitatea lumii geto-dace destrămată după moartea lui Burebista. În această privință, se poate urma o remarcă a lui C. Daicoviciu, după care provincia *Dacia,* creată după 106, este tocmai regatul lui Decebal. Acesta va fi cuprins în primul rând Transilvania, dar şi Banatul şi cel puțin nord-vestul Olteniei: doar acestea erau regiunile prin care dacii trec în câteva rânduri atacând provincia Moesia. Ştim iarăşi că, în anul 105, în schimbul eliberării lui Longinus, Decebal pretindea lui Traian, între altele, „sa-i cedeze țara până la Istru" (Cassius Dio, 68, 12, 2), cu alte cuvinte sa-i restituie teritoriul ocupat în urma primului razboi dacic (cel puțin Banatul şi Oltenia). Nu este exclus ca de poruncile lui Decebal să mai fi ascultat şi o parte a populației din ținuturile dintre Carpați şi Siret, unde s-au descoperit o serie de cetăți – precum cea de la Bâtca Doamnei, în apropierea căreia romanii aveau să construiască un castru în locul numit Troian[222] (dovadă că în avântul lor cuceritor, romanii au ajuns până în acele părți). În schimb, alte teritorii, precum Muntenia (cel puțin câmpia) şi sudul Moldovei, scăpau probabil de sub autoritatea regelui dac (fiind, poate, de mai multa vreme, sub influența militară şi politică romană). Precum se vede, regatul lui Decebal trebuie să fi fost cu mult mai redus din punct de vedere teritorial decât cel al lui Burebista „unificatorul". În schimb, era mai echilibrat din punct de vedere geografic, având o coeziune internă infinit mai mare; tendintele centrifuge par a fi fost minime, iar defecțiunile – trădările unor nobili – presupuse, dar nu dovedite. Şi din punct de vedere militar, statul dac reprezenta o forță deosebită, bazată pe puternicul sistem defensiv, dar şi pe valoarea combativă a războinicilor daci – marea lor masă fiind țărani luați de la coarnele plugului, hotărâți să apere cu prețul vieții pământul şi libertatea lor.

[222] N. Gostar, Apulum, 5, 1964, p. 144; idem, *Cetăți dacice,* p. 38; idem, AIIA Iaşi, 1980, p. 3.

RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI TRAIAN[223]

Personalitatea lui Traian

Marcus Ulpius Traianus[224] s-a născut la 18 septembrie 53 p.Chr., în oraşul Italica din Baetica (Hispania). El a fost primul împărat din afara Italiei urcat pe tronul Imperiului roman.

Tatăl viitorului împărat, purtând acelaşi nume, a guvernat pe timpul lui Nero Baetica. A servit sub ordinele lui Vespasian în Siria, în 69 a devenit consul, iar peste zece ani a primit guvernarea Siriei. Acensiunea tatălui a netezit drumul carierei fiului.

Viitorul împărat a făcut o carieră militară strălucită şi temeinică. A servit zece ani în calitate de tribun militar, mai întâi în Siria, apoi în armata Germaniei. În primii ani ai domniei lui Domitian, îşi începe *cursus honorum* la Roma; după pretură, primeşte comanda legiunii VII Gemina din Hispania. După consulat, a fost numit guvernator al provinciei Germania Superior; acolo a primit vestea adopțiunii de către împăratul Nerva (anul 97).

Oficial, s-a numit *Imp. Caesar Nerva Traianus Augustus* (98–117). El a respectat sistemul politic al Principatului instituit de către Augustus, bazat pe împărțirea puterii între principe şi Senat. A avut un respect profund pentru înaltul corp legiuitor al imperiului – ceea ce i-a adus din partea acestuia titlul de *Optimus (Princeps),* iar în uzajul curent a intrat urarea *felicior Augusto, melior Traiano* („să fii mai fericit decât Augustus şi mai bun decât Traian"), adresată fiecărui împărat la urcarea pe tron.

Cu el se deschide un secol de progres, indiscutabul cel mai prosper din istoria Imperiului. La Roma, a inițiat opere edilitare de seamă care-i poartă numele (Forul, Basilica Ulpia, Columna); dar urmele activității sale constructive apar pretutindeni în Imperiu, fiind consemnate de un mare număr de inscripții. Pe plan

---

[223] Din izvoarele epigrafice, aflăm că romanii denumeau războiul din 101–102 *expeditio Dacica prima* (IDRE, I, 172), iar războiul din 105-106 *expeditio Dacica secunda* (IDRE, I, 170 ; II, 367); alte inscripții se referă la un *bellum Dacicum* unic (v. indicii la IDRE, I, p. 129; II, p. 516). Vezi în această problemă: Veit Rosenberger, *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms,* Stuttgart, 1992, p. 92–93.

[224] Despre împăratul Traian şi epoca sa, a se vedea: R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano,* I-II, Messina, 1926; R. Hanslik, RE Suppl. X (1965), col. 1032-1102, s.v. *M. Ulpius Traianus;* D. Tudor, *Traianus,* Bucureşti, 1966 (vezi idem, *Figuri de împărați romani,* Bucureşti, 1974, p. 5–56); E. Cizek, *Epoca lui Traian,* Bucureşti, 1980; Carmen Castillo, *Los senadores Beticos. Relaciones familiares y sociales,* Tituli, 5, 1982, p. 515, nr. 94; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2]*,* 1996, p. 122–127; W. Eck, în *Împărați romani* (55 de portrete de la Caesar la Iustinian editate de Manfred Clauss. Traducere din limba germană şi note de Adolf Armbruster), Bucureşti, 2001, p. 125–140; J. González (ed.), *Trajano, emperador de Roma,* Roma, 2000 (*Saggi di storia antica,* 16; volumul reuneşte actele unui colocviu desfăşurat la Sevilla, 14–17 septembrie 1998; vezi AÉ, 2000, 40); Jaime Alvar, José Maria Blázquez (ed.), *Trajano,* Madrid, 2003; Julian Bennett, *Traian,* Bucureşti, 2006 (traducere de Vl. Agrigoroaiei). Vezi şi articolul nostru, *Împăratul Traian şi casa sa domnitoare,* Oltenia, 14, 2002–2003, p. 47–51 (= *Contribuții,* I, p. 62–68).

economic şi social a fost iniţiatorul unei serii de reforme, care au redresat statul roman.

Militar de carieră, Traian a fost unul din marii căpitani ai lumii antice. În 97 a primit titlul de *Germanicus,* iar în urma înfrângerii dacilor şi parţilor, pe cele de *Dacicus* (102) şi *Parthicus* (116). A fost deosebit de popular în rândul soldaţilor, pe care i-a tratat cu atenţie şi consideraţie. Printr-o etimologie populară, fără îndoială legată de legenda troiană despre originea poporului roman, numele său apare în numeroase inscripţii de pe teritoriul întregului Imperiu roman sub forma *Troianus*[225]. Sub numele de *Troian,* el a rămas până în epoca modernă în tradiţia popoarelor din sud-estul Europei, fiind legat de o serie de toponime din aceste părţi.

Traian a murit la 10 august 117, la Selinus (Traianopolis) în Cilicia, pe când se întorcea din expediţia orientală.

Cauzele războiului dintre daci şi romani

Studierea cauzelor acestor războaie ar părea superfluă, având în vedere conflictul perpetuu, de secole, dintre romani şi populaţiile transdanubiene. Totuşi, nici una din confruntările anterioare nu a avut amploarea celor două expediţii dacice ale lui Traian şi nu au avut scopul – sau un scop atât de clar definit – precum acela al lui Traian: de a transforma Dacia în provincie romană[226].

Încercand a desluşi cauzele acestor războaie, este drept a da mai întâi cuvântul celor vechi; din păcate, cunoaştem numai opinia cuceritorilor, chiar şi aceasta din două surse depăşind un secol între ele.

Astfel, referindu-se la lipsa de bărbăţie a lui Domitian, Pliniu cel Tânăr (*Paneg.,* 11, 4) afirmă despre daci: „Prin urmare au prins curaj, au scuturat jugul şi nu mai luptau cu noi pentru libertatea lor, ci pentru supunerea noastră şi nu mai încheiau nici măcar un armistiţiu decât pe picior de egalitate şi ca să primească ei condiţiile noastre, trebuia mai întâi ca noi să le primim pe ale lor". Desigur, autorul roman exagerează mult când afirmă că dacii se războiau cu intenţii anexioniste. Pe de altă parte, nu s-ar putea afirma că Dacia lui Decebal ar fi stat în calea politicii de expansiune a Romei, fie şi pentru faptul că după ce romanii atinseseră linia Dunării sub împăratul Augustus, nu o depăşiseră cu intenţia de a face noi anexiuni teritoriale.

Faptul că Decebal, diplomat abil, ştiuse să întoarcă sorţii izbânzii în favoarea sa şi să utilizeze ajutoarele romane în scopul întăririi stăpânirii sale, nemulţumeau pe Traian: „Deoarece, dacă un rege barbar a ajuns până într-acolo cu neruşinarea şi nebunia sa, încât să merite mânia şi indignarea ta [...]", scrie Pliniu cel Tânăr

[225] Vezi C. C. Petolescu, *Troianus în epigrafia latină,* TD, 4, 1983, p. 143–145; variantă amplificată în vol. *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay,* 1994, p. 723–729.; idem, *Contribţii,* I, p. 68–75.

[226] Ammianus Marcellinus (XXIV 3, 9) consemnează astfel intenţia fermă a lui Traian de a transforma Dacia în provincie: *Sic in provinciarum speciem redactam videam Daciam, sic pontibus Histrum et Euphratem superem* („aşa să văd eu supusă Dacia în rândul provinciilor, aşa să trec peste poduri Istrul şi Eufratul").

(*Paneg.,* 16, 5). Mai moderat şi mai lucid, Cassius Dio (68, 6, 1) scrie despre Traian: „Cugeta la cele săvârşite de acesta şi era copleşit când se gândea la sumele de bani pe care trebuiau să le plătească în fiecare an. Vedea apoi că puterea şi îngâmfarea dacilor sporesc necontenit".

Rezultă din aceste texte că principala cauză de îngrijorare era creşterea puterii dacilor[227]. Imperiul avea experienţa gravă a prezenţei unui vecin puternic la graniţele sale orientale: regatul partic, care ameninţa continuu posesiunile romane din Orient. Două regate puternice în coastele Imperiului reprezentau o ameninţare permanentă şi mai ales de perspectivă; deşi n-o spun, contemporanii erau conştienţi de acest dublu pericol, cât se poate de real: dovadă că Decebal a încercat, cum se va vedea, să intre în relaţii cu regele parţilor pentru o cooperare militară antiromană. Dovadă iarăşi că, după Dacia, Traian a hotărât să lichideze şi regatul parthic, duşmanul cel mai de seamă al Romei după Carthagina.

Celălalt motiv invocat de istoricul antic – sumele de bani anuale plătite ca subsidii – nu poate fi apreciat cu justeţe, dată fiind imposibilitatea de a evalua cuantumul acestora. Se poate crede că, pe ansamblu, plata acestor subsidii către diferiţi prinţi barbari reprezenta o povară financiară apreciabilă, de aceea nu o dată împăraţii romani au procedat la reducerea lor. Probabil că nu este doar o figură de stil afirmaţia lui Iordanes că dacii [la acest istoric: *Gothi* = „geţii"] desfăcuseră alianţa, fiindcă le *era teamă de avariţia (zgârcenia) lui Domitian* (*Getica,* 76)[228]. Foarte probabil că Traian însuşi a procedat la o scădere a stipendiilor către unii barbari; căci, la venirea pe tron, viitorul împărat Hadrian trebuie să ţină seama de nemulţumirea regelui roxolanilor, care se plângea de micşorarea subsidiilor (*qui de imminutis stipendiis quaerebatur:* SHA, *Hadr.,* 6, 6)[229]. Probabil că tăierea subsidiilor producea reacţia celor afectaţi, cum procedează dacii lui Diurpaneus, sau roxolanii de care aminteam mai sus.

Fără îndoială, acestea reprezentau motive serioase, iar ele au atârnat mult în cumpănă în propaganda imperială în jurul problemei dacice. Totodată, atât Augustus, cât şi, mai recent, Domitian şi-au dat seama de dificultatea cuceririi, dar mai ales a menţinerii unei noi provincii; se ştie doar că Hadrian, abia urcat pe tron, era hotărât s-o abandoneze. Se pare că însuşi Traian a ezitat în luarea unei decizii, cu atât mai mult cu cât a avut de înfruntat şi opoziţia Senatului.

Motivele expuse de autorii antici erau, chiar şi numai ele, suficiente pentru a justifica războiul. Dar anexarea Daciei avea în vedere într-o măsură la fel de însemnată – dacă nu chiar mai mare – prada de război şi exploatarea bogăţiilor Daciei. Aceasta era şi o justificare pentru riscul campaniei, menită să atenueze opoziţia celor ce îndemnau la prudenţă. Era vorba de tezaurul dacic şi de aurul munţilor (exagerate probabil cu intenţie, cum procedează Criton), de alte bogăţii

---

[227] Într-adevăr, oricând se putea repeta situaţia din anul 85, la care se referă Tacitus, *Agricola,* 41, 1 (vezi mai sus p. 100 sqq.).

[228] În legătură cu acest pasaj, vezi: J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zur ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2 Jahrhundert n.Chr.,* Breslau, 1934, p. 125; R. Vulpe, *DID*, II, p. 62.

[229] J. Klose, *op. cit.,* p. 128–129.

ale subsolului, dar, totodată, de veniturile în perspectivă ale exploatării intensive a resurselor agricole şi animaliere ale viitoarei provincii.

Într-o măsură, a tras în cumpănă şi personalitatea împăratului: militar înăscut, unul din cei mai de seamă comandanţi de oşti pe care i-a dat Roma. Cel puţin în cazul expediţiei contra parţilor, este limpede că Traian dorea să imite pe Alexandru cel Mare, cuceritorul Orientului.

În ce-l priveşte pe Decebal, el şi-a dat seama, desigur, de schimbarea de orientare în politica romană odată cu urcarea pe tron a lui Traian. Probabil că el a folosit la maximum resursele băneşti şi materiale puse la dispoziţie de Domitian pentru a întări forţa de apărare a regatului său. Nu avem însă nici un motiv să credem că a provocat în vreun fel pe romani – afară doar prin faptul că „puterea şi îngâmfarea dacilor sporesc necontenit" (Cassius Dio, 68, 6, 1). El a respectat fără îndoială „în litera lui" pactul cu Domitian. Chiar când Traian îi taie subsidiile, nu se produce o reacţie din partea lui Decebal: cel puţin izvoarele antice nu ne lasă să înţelegem aceasta. Este limpede că actul de agresiune a fost comis de Traian.

Izvoarele istorice privitoare la războiul dacic al lui Traian

Cunoaşterea istoriei celor două expediţii dacice ale lui Traian prezintă numeroase lacune; sursele – atât cele scrise, cât şi cele arheologice – sunt de valoare inegală.

Izvoarele narative [230]. Despre războaiele dacice s-a scris destul de mult în antichitate, dar o soartă vitregă a făcut ca aceste izvoare să se piardă în întregime sau în cea mai mare parte.

Prima scriere, ca însemnătate istorică, trebuie să fi fost „Dacicele" (*Dacica*) împăratului Traian; dar istoria acestui război, scrisă în mai multe cărţi, nu ni s-a păstrat, cu excepţia unui fragment exiguu citat de gramaticul Priscianus (din secolul al VI-lea).

O altă scriere este cea a lui *Statilius Crito*, medic militar care l-a însoţit pe Traian în Dacia; el a prezentat evenimentele într-o scriere în limba greacă, intitulată Γετικά („Geticele"); din opera sa au mai rămas doar câteva fragmente citate de alţi autori mai târzii.

Din statul major al împăratului a făcut parte şi gromaticul roman *Balbus*; cu acest prilej, el a efectuat diverse măsurători şi a condus diverse lucrări de construcţie. După terminarea războiului a scris o lucrare de topografie sau geometrie, *Ad Celsum Expositio et ratio omnium formarum* (Expunerea şi teoria figurilor geometrice, dedicate lui Celsus), din care câteva fragmente au ajuns până la noi.

Appianus (s-a născut la Alexandria pe la 100 şi a murit după anul 161) a compus o *Istorie romană* în limba greacă în 24 de cărţi; ultimele două, tratând despre războaiele lui Traian în Dacia şi Arabia, s-au pierdut.

Flavius Arrianus (a trăit aproximativ între 95–175) a fost un personaj foarte important, ocupând o serie de funcţii militare şi civile, între altele aceea de

[230] C. Daicoviciu, în *Istoria României,* I, 1960, p. 301–302; I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito,* StCl, 14, 1972, p. 11–120 (în prima parte, p. 111–114, sunt prezentate izvoarele istorice ale epocii lui Traian). Textele sunt reproduse, însoţite de traduceri, în *Fontes,* I; pentru biografiile unora din scriitorii citaţi, a se consulta dicţionarul de *Scriitori greci şi latini* (coord. N. I. Barbu şi Adelina Piatkowski), Bucureşti, 1978.

guvernator al Cappadociei în anul 136. A lăsat mai multe scrieri istorice, militare şi filozofice, dar tocmai cea despre războiul cu dacii s-a pierdut.

Poetul *P. Annius Florus (L. Annaeus Florus)* (a trăit pe vremea împăraților Traian şi Hadrian) a cântat în versuri triumful lui Traian contra dacilor, dar opera s-a pierdut. Intenția altui poet, *Caninius Rufus* – consemnată de Pliniu cel Tânăr – de a descrie în versuri războiul dacic, nu s-a realizat[231]. Pliniu cel Tânăr însuşi a rostit un discurs *(panegyricus)* spre lauda împăratului, în septembrie 100, foarte important pentru cunoaşterea ideologiei epocii lui Traian; dar nu conține mai nimic despre problema ce ne interesează[232].

Din păcate, iarăşi, intenția lui *Tacitus* de a scrie istoria domniilor lui Nerva şi Traian a rămas neîmplinită.

Astfel, cea mai importantă sursă rămâne *Istoria romană* (80 de cărți) în limba greacă a lui *Cassius Dio*[233]. Dar tocmai cărțile LXVII-LXVIII, tratând despre războaiele lui Domitian şi Traian, s-au pierdut; unele fragmente au ajuns până la noi numai prin nişte rezumate şi excerpte bizantine, uneori incoerente (Xiphilinus din secolul al XI-lea şi Zonaras din secolul al XII-lea).

De asemenea, partea de început a istoriilor lui *Ammianus Marcellinus* (secolul al IV-lea), continuând opera lui Tacitus, s-a pierdut.

Izvoarele epigrafice[234]. Inscripțiile reprezintă o categorie de izvoare deosebit de importante pentru cunoaşterea războaielor dacice. Ele completează şi uneori suplinesc datele izvoarelor narative. Epigrafele fac referire la ofițeri şi generali romani participanți la lupte şi la unitățile militare pe care le conduceau. O parte din descoperiri provin de pe cuprinsul viitoarei provincii romane, dar cele mai interesante s-au descoperit în afara teritoriului acesteia.

Izvoarele arheologice. Din această categorie, trebuie menționate mai întâi două monumente de mare mare faimă: Columna lui Traian şi Monumentul triumfal

---

[231] *Epistulae* VIII 4,1: „Foarte bine faci că te pregăteşti să scrii despre războiul dacic. Căci ce subiect poate fi mai actual, mai bogat, mai vast, în sfârşit mai plin de poezie şi mai de domeniul legendelor, deşi este vorba de lucruri foarte adevărate? Vei cânta râuri noi, fluvii conduse peste câmpii, noi poduri aruncate peste fluvii, tabere aşezate pe coastele abrupte ale munților, un rege alungat din reşedința sa, izgonit chiar din viață, fără ca să fi pierdut niciodată nădejdea; pe lângă acestea, două triumfuri, din care unul a fost cel dintâi împotriva unui neam neînvins, iar celălalt cel din urmă".

[232] Vezi Pline le Jeune, *Panégyrique de Trajan.* Préfacé, édité et commenté par M. Durry, Paris, Les Belles Lettres, 1938.

[233] Vezi *Scriitori greci şi latini,* 1978, p. 43–45. În româneşte, opera lui Cassius Dio a apărut sub titlul *Istoria romană,* 3 vol. (Bucureşti 1973, 1977 şi 1984), traducere şi note de Adelina Piatkowski (studiu introductiv de Gh. Ştefan).

[234] A se vedea seria *Inscripțiile Daciei romane* (IDR, I, II, III/1-6) din culegerea națională de inscripții. Pentru cele externe: A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4]*,* Budapest–Amsterdam 1975 (IPD[4]); C. C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (I*[er]*–III*[e] *siècles),* Bucureşti, I (1996) – II (2000) (abreviere: IDRE, I–II). Pentru inscripția altarului de la Adamclissi, vezi *infra,* nota 249.

de la Adamclisi. Prin depănarea evenimentelor de pe frizele inspirate de războaiele lui Traian, ele se apropie mult de izvoarele narative.

Columna lui Traian[235]*,* monument ridicat la Roma, în forul lui Traian, a fost inaugurată la 12 mai 113, fiind, ca şi forul care o adăpostea, opera celebrului arhitect Apollodor din Damasc[236].

Înălțimea coloanei, fără statuie, este de 39,83 m. Deasupra unui soclu paralelipipedic cu latura de 5,48 m şi înălțimea de 5,37 m şi a unei plinte în formă de cunună de laur înaltă de 1,68 m, se ridică fusul coloanei, înalt de 26,62 m, format din 18 tambure (dintre care 17 împodobite cu reliefuri) din marmură de Carrara, un capitel doric de 1,48 m şi o bază cilindrică având rol de suport al statuii împăratului de 4,66 m. Baza (plinta), fusul şi capitelul măsoară împreună 29,78 m, ceea ce echivalează cu 100 picioare romane; de aceea, ea a fost denumită şi *columna centenaria.* Diametrul la bază este de 3,83 m, scăzând uşor până la vârf, unde măsoară 3,66 m; dimpotrivă, lățimea panglicii de reliefuri creşte treptat, dinspre bază în sus, de la 0,89 la 1,25 m (şi odată cu acestea înălțimea figurilor sculptate, pentru a putea fi observate de jos). Banda sculptată se întinde pe o lungime de 200 m şi reprezintă 124 de episoade din războaiele dacice, în care apar circa 2500 de figuri. Soclul este străpuns de o poartă care dă într-un vestibul, de unde porneşte o scară interioară în spirală (luminată de 43 de fierăstruici) ducând spre vârful Columnei. În vârful acesteia se afla statuia împăratului; se poate însă ca inițial să fi fost doar imaginea unei acvile, aşa cum apare pe o monedă din anii 103–111.

Deasupra intrării se vede inscripția susținută de două Victorii[237]:

Senatus populusque Romanus
Imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) Nervae
Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico pontif(ici)

---

[235] Bibliografia esențială: W. Froehner, *La Colonne Trajane,* Paris, 1865; J. H. Pollen, *A Description of the Traian Column,* Londra, 1874; S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain,* Paris, 1886; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule,* Berlin-Leipzig, 1896–1900 (2 vol. text + 2 vol. planşe); T. Antonescu, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic,* Iaşi, 1910; K. Lehman-Hartleben, *Die Trajanssäule,* Berlin-Leipzig, 1926; I. Romanelli, *La Colonna Traiana,* Roma, 1942; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian,* Bucureşti, 1966; R. Bianchi-Bandinelli, *Rome – le centre du pouvoir,* Paris, 1969, p. 229–250; W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule* (Monumenta Artis Romanae, XIII), Berlin, 1977; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei Românilor,* Bucureşti, 1988 (ediție îngrijită de Ecaterina Dunăreanu-Vulpe; postfață de Lucia Marinescu); idem, *Columna lui Traian – Trajan's Column,* Bucureşti, 2002 (ediție îngrijită de Magdalena Vulpe; text bilingv; traducerea în limba engleză, p. 203–311, de Anca Doina Cornaciu); Dinu Antonescu, *Columna lui Traian. Arhitectura de pe friza sculptată – Trajan's Column. The Architecture on the sculpted Frize,* Bucureşti, 2009 (ediție îngrijită de Monica Mărgineanu Cârstoiu). Pentru o informare generală asupra acestui monument, a se vedea: L. Rochetti, în *Encicliopedia dell'arte antica,* II, 1959, p. 756–760; H. Daicoviciu, în DIVR, p. 179–180.

[236] Născut la Damascus (Syria), activ îndeosebi pe timpul domniei lui Traian, al cărui arhitect oficial a fost – atât pentru construcții civile, cât şi militare; unul din cei mai mari artişti ai epocii imperiale romane. L-a însoțit pe Traian în războiul cu dacii, ca inginer militar. Pe timpul lui Hadrian, a intrat în conflict cu acesta, fiind mai întâi exilat, apoi ucis din ordin împărătesc (pe la anul 125). Portretul său a fost identificat ipotetic printr-un bust provenind de la Roma (păstrat în gliptoteca din München), având numele săpat cu litere greceşti. El poate fi recunoscut pe Columnă, într-un grup care-l prezintă pe Traian sacrificând aproape de podul de peste Dunăre (scena XCIX). – R. Bianchi Bandinelli, în *Enciclopedia dell'arte antica,* I, 1958, p. 477–480; D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos,* 1971, p. 53–102.

[237] CIL, VI, 960 (= ILS, 294).

maximo trib(unicia) pot(estate) XVII imp(eratori) VI co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriae)
ad declarandum quantae altitudinis
mons et locus tantis operibus sit egestus

Traducere: „Senatul şi poporul roman (au ridicat acest monument) împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus, fiul lui Nerva cel trecut între zei, învingătorul germanilor, învingătorul dacilor, mare pontif, învestit pentru a 17-a oară cu puterea tribuniciană, având şase salutaţii imperiale, consul pentru a şasea oară, părinte al patriei, spre a arăta cât de înalţi au fost muntele şi locul săpat cu eforturi atât de mari".

Din inscripţie ar rezulta că ridicarea Columnei a avut doar intenţia de a păstra în memoria generaţiilor eforturile mari[238] făcute pentru a se săpa şaua ce lega Quirinalul de Capitoliu. Aceasta l-a determinat pe învăţatul Giuseppe Lugli să dea crezare întru totul textului inscripţiei şi să afirme deci că săparea fâşiei de reliefuri este ulterioară, după ce Apollodor şi-ar fi dat seama de monotonia unei atât de mari suprafeţe goale. Dacă se admite însă că reliefurile coloanei reprezintă o ilustrare a *Comentariilor* lui Traian despre războiul dacic, este mai probabil că ideea realizării acestor reliefuri este concomitentă cu proiectul de ridicare a Columnei.

Columna lui Traian este o creaţie originală a artei romane de la începutul secolului al II-lea; ea reprezintă culmea atinsă de relieful istoric roman. O trăsătură caracteristică a scenelor sculptate este realismul şi forţa dramatică ce se degajă din derularea spiralei. Deşi menită să sublinieze vitejia armatei romane şi glorificarea lui Traian, scenele istorice sunt totodată străbătute, după cum sublinia un specialist de seamă în istoria artei antice (R. Bianchi Bandinelli), de un incontestabil respect faţă de dacii şi regele lor surprinşi într-o eroică disperare; ele vădesc astfel o noblеţe şi un umanism care cinstesc creaţia artiştilor şi aruncă o nouă lumină asupra celui care într-adevăr a fost *Optimus Princeps.*

Columna prezintă însă interes în special ca izvor istoric, mai ales că izvoarele literare referitoare la războiul cu dacii s-au pierdut, după cum am mai arătat, în cea mai mare parte[239]. Interpretarea reliefurilor Columnei a captivat pe numeroşi învăţaţi preocupaţi de a reconstitui desfăşurarea luptelor dintre daci şi romani şi nu şi-a epuizat forţa de atracţie nici până în ziua de azi. Aceasta pune problema valorii istorice a Columnei, în această privinţă părerile fiind împărţite: pentru unii (C. Cichorius, S. Reinach), reliefurile ar reprezenta o cronică fidelă a evenimentelor; pentru alţii (K. Lehmann-Hartleben, E. Strong, I. A. Richmond şi chiar R. Paribeni), Columna ar fi doar o reprezentare artistică, de sinteză, suferind numeroase exagerări şi deformări ale evenimentelor istorice. O părere mai realistă este cea a lui Carl

[238] Vezi şi Cassius Dio, 68, 16, 3: „[Traian] ridică în for o columnă foarte mare, atât [spre a-i sluji] ca mormânt, cât şi ca o dovadă de măreţie a lucrărilor din for. Căci tot locul acela fusese muntos, iar el îl săpă atât cât se înălţă columna şi în felul acesta făcu o piaţă netedă".

[239] Pentru valoarea documentară a Columnei, în afară de lucrările citate la nota 235, a se vedea: E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt* (2 vol.), Leipzig, 1899–1903; A. v. Domaszewski, *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule,* Philologus, 65, 1906, p. 321 şi urm.; G. Lugli, *Il treplice significato: topografico, storico e funerario della Colonna Traiana,* în Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice, seria III, t. XXV, 1943; Werner Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule* (Monumrenta Artis Romanae, XIII), Berlin, 1977.

Patsch, care considera reliefurile drept o reprezentare foarte expresivă a războaielor dacice, bine documentată din punct de vedere geografic; evenimentele s-au desfăşurat, în linii generale, aşa cum sunt reprezentate pe Columnă[240]. În orice caz, se impune permanent o confruntare a episoadelor relatate de această cronică în piatră cu ştirile furnizate de izvoarele literare, epigrafice şi arheologice – deşi, în multe privinţe, Columna ne dă informaţii de neînlocuit prin alte surse.

După moartea lui Traian, Columna a servit şi ca mormânt al cuceritorului Daciei. Într-un vestibul al acesteia, împăratul Hadrian a dispus să se amenajeze o cameră sepulcrală, în care a aşezat urna de aur (dispărută în cursul evului mediu) cu cenuşa lui Traian. Tot în mileniul întunecat, în împrejurări necunoscute, a fost răsturnată statuia lui Traian; pe la 1587, papa Sixtus V a cerut artistului Fontana să ridice în locul ei statuia apostolului Petru (sculptată de Gerolamo della Porta).

Columna a devenit, în antichitate, model de inspiraţie: de exemplu, pentru coloana istorică a lui Marcus Aurelius, care comemorează războaiele marcomanice, chiar dacă aceasta este deosebită ca manieră artistică de precedenta.

Pentru Dacia, Columna reprezintă o istorie în imagini a cuceririi şi transformării ei în provincie romană; de aceea este considerată, pe bună dreptate, un adevărat act de naştere al poporului român.

Complexul de monumente de la Adamclisi[241] (fig. 15). Pe teritoriul comunei Adamclisi (jud. Constanţa) se află ruinele a trei monumente, puse de majoritatea istoricilor în legătură cu războaiele purtate contra dacilor. Cel mai cunoscut este *trofeul,* ridicat, aşa cum rezultă din inscripţia inaugurală, în anul 109[242]:

Ma[rti] Ultor[i]
Im[p(erator) Caes]ar divi
Nerva[e f(ilius)] N[e]rva
[Tra]ianus [Aug(ustus) Germ(anicus)]
[Dac]i[c]us p[ont(ifex)] ma[x(imus)]
[trib(unicia) potes]t(ate) XIII
[imp(erator) VI co(n)s(ul)] V p(ater) p(atriae),
[devicto exerc]itu [Dacorum]
[et sociorum eor]um
[- - - - - - - - - - -]e[243]
.....

[240] Rezumatul discuţiilor: C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.,* p. 15–16; R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 14–16.

[241] Vezi bibliografia citată la p. 109 (nota 164); adaugă: F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani,* 2 ediţii, Bucureşti, 1959 şi 1961 (versiunea germană: *Das Siegesdenkmal von Adamklissi,* Bucureşti – Bonn, 1965); V. Barbu, *Monumentul de la Adamclissi,* Bucureşti, 1965; A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul şi cetatea* (cuvânt înainte de Ion Barnea), Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1988; Maria Alexandrescu Vianu, *Tropaeum Traiani. L'ensemble commémoratif d'Adamclisi*, Il Mar Nero, 2, 1995–1996, p. 145–188.

[242] CIL, III, 14214.

[243] În penultimul rând păstrat (9), Gr. Tocilescu propunea literele *SV;* în realitate, pe piatră se păstrau (cum se vede din desenul publicat de Tocilescu) o hastă oblică provenind de la litera *V* şi cele două haste oblice interioare ale literei *M.*

Rândurile 9–10 ale inscripției au putut fi reconstituite prin analogie cu altă inscripție, descoperită în cetate – unde a fost utilizată ca material de construcție (în turnul sudic al porții de est)[244]:

[- - - - - - - - - po]nt. [max., trib.]
[po - - - imp- - -] co[s - - - .p. p.]
[devicto exerc]itu D[acorum]
[et Sarmata]rum...

P. Nicorescu, Emilia Doruțiu-Boilă şi N. Gostar au considerat că trofeul avea inițial două inscripții identice, dispuse simetric pe două fețe opuse ale etajului superior al bazei trofeului. Ulterior, Em. Doruțiu-Boilă şi-a modificat părerea[245], înclinând a crede că acest nou fragment provine de la o inscripție fixată pe turnul rectangular (nucleul) care susținea baza cu trofeul; de aici concluzia că turnul central ar fi fost inițial vizibil, fiind îmbrăcat în tamburul de mortar abia pe timpul lui Constantin cel Mare, când s-ar fi aşezat şi piesele sculpturale (metopele) şi s-ar fi gravat inscripția (cu numele lui Traian, primul dedicant) de pe baza hexagonală a trofeului. După cum se vede, o ipoteză se sprijină pe altă ipoteză tot atât de îndoielnică. Mai normal ni se pare a admite că această a doua inscripție, descoperită în cetate, a fost aşezată pe alt monument, poate chiar la poarta cetății întemeiate de Traian.

Aşadar, acest monument, situat pe un platou ce domină dealurile din sudul Dobrogei, avea scopul să comemoreze luptele grele pe care romanii le-au dus în aceste părți împotriva dacilor şi aliaților lor. Dar, după cum se ştie, metopele nu reprezintă scene de luptă continuie, nu urmează deci o anume narațiune; în felul acesta, este imposibil a reconstitui ordinea în care sculpturile erau ordonate de-jur-împrejurul monumentului.

Nucleul trofeului îl formează un „turn" rectangular, înalt de 12,42 m, construit din blocuri regulate de piatră (îmbrăcat de tamburul de mortar)[246]. Împrejurul acestui „turn" s-a construit un postament de piatră, cu diametrul depăşind 40 m, având marginea terminată în trepte; pe aceste postament se sprijinea tamburul de mortar (vizibil în zilele noastre), pe care erau fixate (la o oarecare înălțime, pentru a fi vizibile) cele 54 de metope (s-au păstrat până la noi 48). Turnul central menționat continua în sus în formă cilindrică, până la înălțimea de aproape 16 m, pentru a permite construirea acoperişului în formă de trunchi de con. Marginea acoperişului era sprijinită de un parapet crenelat; pe merloanele acestuia s-au sculptat diferite reprezentări de prizonieri barbari. În partea superioară, deasupra acoperişului, turnul lua aspect hexagonal în plan, cu două etaje, înălțate cu încă 10,64 m; deasupra era aşezat trofeul, având cam aceeaşi înălțime. S-a calculat că în total monumentul era înalt de circa 37 m (după M. Sâmpetru) sau chiar 39 m (după A. Furtwängler).

Studiul acestui monument a suscitat numeroase şi interminabile discuții, cu privire la data construirii şi semnificația sa istorică. Gr. Tocilescu – care a efectuat săpături de mare amploare, dezvelind monumentul (1882–1884, 1890) şi făcând cercetări în cetatea învecinată numită în mod semnificativ *Tropaeum* – considera că monumentul triumfal comemorează luptele lui Traian pe teritoriul Dobrogei; aceeaşi părere au împărtăşit-o O. Benndorf, G. Niemann, Fr. Studniczka, E. Petersen,

[244] Emilia Doruțiu-Boilă, StCl, 7, 1965, p. 209–214; N. Gostar, Latomus, 28, 1969, 1, p. 120–125; D. Ciurea, N. Gostar, AM, 6, 1969, p. 114–121.

[245] StCl, 25, 1987, p. 45–60.

[246] Părerea că turnul central ar fi fost inițial vizibil (susținută mai întâi de W. Jänecke în 1919, apoi de S. Ferri în 1933 şi de alții de după ei; vezi nota precedentă) este combătută cu argumente convingătoare de M. Sâmpetru (vezi articolele: *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monedele oraşului Tomis,* SCIV, 30, 1979, 3, p. 367–375; *În legătură cu Trofeul lui Traian,* SCIVA, 38, 1987, 2, p. 126–141).

S. Reinach, T. Antonescu, V. Pârvan, R. Paribeni, P. Nicorescu, R. Vulpe şi F. B. Florescu. Cu totul singulară a rămas opinia lui A. Furtwängler, care leagă monumentul de victoria lui M. Licinius Crassus contra bastarnilor şi dacilor în anul 29 a.Chr. După alţi învăţaţi, precum C. Cichorius şi S. Ferri, trofeul a fost construit de Traian; dar stângăcia realizării metopelor şi sculpturilor ar indica o artă decadentă: de aceea aceşti învăţaţi erau de părere că monumentul a fost refăcut şi completat cu sculpturile decorative în secolul al IV-lea, sub Constantin cel Mare sau Valens. În realitate, această apreciere drastică era făcută prin comparaţie cu Columna ridicată la Roma (Cichorius era de altfel un ilustru exeget al acesteia!), iar nu cu sculptura provincială; se uita astfel, şi se uită încă şi astăzi de cei care încearcă să aducă noi argumente în favoarea tezei lui Cichorius, că Trofeul reprezintă un monument tipic de artă provincială.

Până în prezent, teza tradiţională, apărând unitatea de construcţie şi de concepţie a monumentului, nu a putut fi contestată cu argumente demne de luat în seamă nici de Cichorius, nici de adepţii mai noi dornici de a aduce o contribuţie „originală" la studierea acestui important monument.

Altarul se află la circa 250 m est de trofeu. A fost cercetat de Gr. Tocilescu în 1895–1896 şi de M. Sâmpetru în 1968 şi 1977[247].

Înainte de a se face săpături, la suprafaţa terenului se ridica o movilă, cu un diametru de circa 20 m şi înaltă de 2,50 m. Cercetările au arătat că movila ascundea resturile unei construcţii de formă patrată, cu latura (la baza treptelor) de aproape 16 m (faţadele cu inscripţie: 12,42 m). Monumentul a fost distrus probabil încă din antichitate; au mai rămas din el doar baza şi câteva trepte de pe laturile de nord şi est.

Altarul a fost construit din blocuri mari de piatră legate cu mortar *(opus quadratum)*; grosimea fundaţiei era de 3,54 m; spaţiul patrulater interior era umplut cu pământ şi bolovani de carieră. Săpăturile au scos la lumină o mare cantitate de fragmente de ţigle, care au căzut probabil de la acoperişul edificiului; înseamnă că monumentul nu putea fi o simplă construcţie dreptunghiulară, plină în interior, nici că faţadele monumentului (pe care erau gravate inscripţiile) ar fi depăşit înălţimea de 10 m!

Pe latura de est s-au descoperit mai multe fragmente dintr-o inscripţie monumentală căzută de pe faţada altarului, dedicată de un împărat necunoscut; se păstrează doar două litere din titulatura imperială, *[I]mp(erator),* iar pe alt bloc *[tri]b(unicia) pot(estate).* Pe alte patru blocuri alăturate, se mai păstrează o parte din dedicaţie, întregită astfel: *[in honorem et] memoriam fortis[simorum virorum] / [qui pugnantes] pro rep(ublica) morte occubu[erunt].* În fruntea listei acestor preaviteji bărbaţi care au murit pentru patrie era trecut numele unui general roman, din păcate pierdut, apoi urma indicaţia originii şi a rangului său: *[- - - domo] Pomp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, pra[- - -]*[248]. Pe trei din blocurile menţionate se păstrează, înscrise pe coloane, numele unor soldaţi urmate de indicaţia originii[249]. Probabil tot de pe faţa altarului provine încă un bloc cu inscripţie (reconstituit din 18 fragmente), conţinând numele unor soldaţi cu indicarea originii[250], precum şi un alt fragment cu numele unor gradaţi ai unei legiuni[251].

---

[247] Despre acest monument, M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani,* II, p. 32–33 (cu indicarea surselor bibliografice), 145–160.

[248] Pentru atribuirea acestui monument, precum şi a celui acoperit de tumul (prezentat în continuare), epocii lui Domitian, vezi p. 109–110.

[249] CIL, III, 14214; Gr. Tocilescu, *Fouilles,* p. 65 şi urm. Vezi de asemenea N. Gostar, *Marele monument funerar de la Adamclissi. Studiu epigrafic,* Iaşi, 2008 (studiu postum, teza de doctorat a lui N. Gostar, susţinută în 1977 la Universitatea din Bucureşti; ed. Oct. Bounegru, la treizeci de ani după moartea autorului); vezi recenzia publicată de mine în SCIVA, 61, 2010, 3–4, p. 351–354.

[250] Emilia Doruţiu, Dacia (N.S.), 5, 1961, p. 346–347, fig. 4.

[251] *Ibidem,* fig. 8.

Pe latura de nord a fost descoperit alt bloc cu inscripție, conținând numele unor soldați din trupele auxiliare; se păstrează numai numele unei unități, *cohors II Batavorum*[252].

Alte trei fragmente au fost descoperite în cetate, utilizate ca material de construcție la „basilica de marmură"[253].

În 1968, cu ocazia degajării trerenului din jurul altarului, s-au descoperit, în pământul scos din săpăturile lui Tocilescu, încă trei fragmente mici de inscripții (nesemnificative)[254].

La 80 m nord de trofeu se afla un *tumul*[255]. Primele cercetări sistematice au fost efectuate de Gr. Tocilescu, în 1895-1896; date noi, privind îndeosebi stratigrafia tumulului, au adus săpăturile efectuate în 1971–1972, 1975 şi 1977 de M. Sâmpetru. O serie de gropi (una în formă de pâlnie, în centrul movilei, efectuată probabil încă în antichitatea târzie), constatate în 1895 în cursul cercetărilor, au distrus interiorul mormântului, îngreunând observațiile arheologilor.

Cu prilejul săpăturilor au fost identificate în interiorul movilei patru ziduri inelare concentrice de piatră, cel exterior având diametrul de circa 36 m. Spațiul din cuprinsul inelului central era plin cu piatră brută de diferite dimensiuni şi cu pământ; săpându-se mai jos (în 1895), s-a dat de o groapă circulară cu diametrul de 1,20 m şi adâncă de 1,30 m. Aceasta era străpunsă de altă groapă, de formă dreptunghiulară (1,00 × 0,50 m), adâncă de 1 m şi pătrunzând în pământul viu de la baza movilei; pe fundul acestei gropi s-au descoperit câteva oase mari, ce păreau a fi de bovine.

În mantaua secundară a tumulului (în afara inelului de piatră nr. 3 şi îndeosebi a celui marginal), s-au constatat resturile unor materiale de construcție, despre care se crede că au fost aduse de la altar. Între acestea se află câteva fragmente de piese arhitectonice, considerate a fi piese rebutate[256]. Dar două dintre acestea ne reţin în mod deosebit atenția: după forma lor, ele provin de la o balustradă crenelată, amintind de balustrada cu merloane a trofeului. Aceasta sugerează ideea că tumulul actual ascunde ruina unui mausoleu[257]; cele două piese arhitectonice (descoperite în mantaua tumulului, dincolo de cercul exterior) au alunecat după ruinarea mausoleului.

Îndeosebi cercetările recente au permis concluzia că groapa circulară (din inelul central), în apropierea căreia s-au descoperit unele resturi de incinerație, reprezintă mormântul propriu-zis, peste care probabil s-a ridicat mausoleul; acest mormânt a fost distrus de groapa dreptunghiulară efectuată de profanatori. Ulterior (secolele V–VI), tumulul a fost străpuns de două morminte barbare de înhumație.

Învățații care s-au ocupat de aceste monumente au adus o serie de argumente de ordin arheologic, care sugerează ridicarea acestora într-o anumită succesiune. Astfel, O. Benndorf[258] arăta că piatra care a servit la construcția altarului şi a trofeului provine din aceeaşi carieră (de la Deleni); dar în timp ce la construcția altarului s-a folosit calcarul cochilifer *(Muschelkalk)* din stratul superior, la trofeu s-a folosit roca din stratul următor, mai frumoasă, semănând cu marmura. Cum observa însă cu dreptate J. Colin, anterioritatea cronologică incontestabilă a altarului față de trofeu nu poate fi numărată în ani[259]. M. Sâmpetru arată însă că piatra folosită la altar este calcar numulitic[260]. Acelaşi cercetător mai observa că piatra de construcție a altarului este diferită de aceea de la trofeu, dar

---

[252] CIL, III, 14214; E. Doruțiu, *loc. cit.,* p. 346 şi fig. 3.

[253] E. Doruțiu, *loc. cit.,* p. 347, fig. 5 (legionari), p. 348 şi fig. 6 (fragment dintr-o listă de soldați auxiliari), fig. 8 (fragment dintr-o listă de subofițeri).

[254] M. Sâmpetru, *op. cit.,* p. 152–153.

[255] *Ibidem,* p. 161–187, cu bibliografia anterioară şi expunerea rezultatelor cercetărilor mai vechi şi proprii de la tumul.

[256] *Ibidem,* p. 178 şi fig. 127, 130 (1–2), 131 (1–2).

[257] A. G. Poulter a intuit întrucâtva această problemă, când propune o reconstituire a mausoleului într-o manieră asemănătoare trofeului (vezi p. 109, nota 171).

[258] O. Benndorf, *Neues über Adamklissi,* în Oest. Jahreshefte, 6, 1903, p. 254–255.

[259] Latomus, 15, 1956, 1, p. 68.

[260] M. Sâmpetru, *op. cit.,* p. 176–177.

identică cu cea de la mausoleu (tumul); totodată, există o serie de deosebiri în tehnica de construcție (de exemplu, liantul) și sub raport decorativ-stilistic între altar și mausoleu (tumul) pe de o parte și trofeu pe de alta[261] (autorul citat credea că întreg complexul comemorativ datează din timpul lui Traian: altarul și tumulul ar fi fost ridicate după 102, iar trofeul în 109[262]).

S-a discutat mult cu privire la raportul cronologic dintre cele trei monumente. M. Sâmpetru observa că prelungirea axului E-V al altarului (a cărui față privea spre est) trece chiar prin centrul mausoleului; de asemenea, distanța dintre altar și centrul trofeului este egală cu distanța dintre altar și centrul mausoleului – ceea ce îi sugera autorului citat ideea interesantă a unui „triunghi comemorativ" (linia unind centrele trofeului și mausoleului, măsurând 127,50 m, formează baza unui triunghi isoscel). M. Sâmpetru găsea în această observație încă un argument privind unitatea de concepție a acestui complex comemorativ și implicit contemporaneitatea lor[263].

S-a observat însă că altarul privește spre răsărit, ceea ce se opune ideii de concepție unică în realizarea acestui complex monumental[264]. De asemenea, faptul că numai altarul și mausoleul sunt situate pe un ax (E-V), arată că trofeul – care iese în afara acestuia – a fost adăugat ulterior. De altfel, majoritatea cercetătorilor acestor monumente (inclusiv M. Sâmpetru, autorul ultimei contribuții importante), consideră că altarul și mausoleul (tumulul de azi) datează mai devreme decât trofeul; noi ne-am raliat părerii că ele datează din timpul lui Domitian[265]. Traian avea să adauge trofeul, creând aici un adevărat complex comemorativ; dispus la baza „triunghiului comemorativ", trofeul era apropiat probabil și ca realizare arhitectonică de mausoleu (vezi în acest sens forma circulară și diametrele apropiate; balustrada crenelată poate să fi fost adăugată chiar în timpul lui Traian). Prin aceasta se exclude și ideea aberantă că inițial nucleul trofeului era vizibil, iar tamburul de mortar și metopele ar fi fost adăugate ulterior.

Un loc important în studiul războaielor dacice îl dețin *cercetările arheologice.* În special cercetarea cetăților din Munții Orăștiei au adus elemente extrem de importante privitoare la cucerirea și distrugerea în cursul primului război dacic a mai multor cetăți, refacerile în grabă din preajma celui de-al doilea război și distrugerea lor definitivă din ordinul cuceritorului.

De asemenea, s-au cercetat un număr de castre romane (cele mai multe cu val de pământ) din acest răstimp, trăgându-se o serie de concluzii cu privire la împrejurările construirii lor și la trupele care au staționat în ele. Cercetările arheologice de teren au contribuit astfel în mod substanțial la îmbogățirea cunoștințelor noastre despre desfășurarea acestei încleștări pe viață și pe moarte.

Expeditio Dacica I[266]

La 25 martie 101, împăratul Traian părăsea Roma[267] și se îndrepta spre Moesia Superioară, care reprezintă baza de pornire a operațiunilor militare.

---

[261] *Ibidem,* p. 184–185.

[262] *Ibidem.*

[263] *Ibidem,* p. 19.

[264] E. Doruțiu-Boilă, Dacia (N.S.), 5, 1961, p. 361, observă astfel pe bună dreptate că altarul privește spre răsărit – deci este opus trofeului, care se află la 250 m spre vest.

[265] Vezi *supra,* p. 109 sq.

[266] Prezentări ale războiului pentru cucerirea Daciei se găsesc în mai multe lucrări de sinteză, precum: C. Daicoviciu, în *Istoria României,* I, 1960, p. 305–315; M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* București, 1969, p. 22–26; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* 1972, p. 321–335; D. Tudor, *OR*[4]*,* 1978, p. 30–34, precum și în lucrările de popularizare evocând personalitatea regelui Decebal (citate la p 110, nota 175). Cele mai importante sinteze rămân cele semnate de C. Patsch, *Kampf*, 1937, p. 52–134; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans* (Antiquitas 1, 33), Bonn, 1984; vezi încă, idem, *supra,* nota 126.

[267] CIL, VI, 2074 (= ILS, 5035; IDRE, I, 4): *vota* (rugi) pronunțate de colegiul preoțesc al fraților Arvali *[pro salute et redit]u et victoria Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti)*

Pregătirile fuseseră minuțioase şi duraseră aproape trei ani. Pentru a facilita concentrarea efectivelor şi legăturile cu Pannonia, împăratul a întreprins două lucrări de artă de mare importanță. Pe malul drept al Dunării, în clisura Cazanelor, a pus să se taie un drum în stâncă (anul 100); acțiunea este consemnată de o inscripție ajunsă până la noi[268] (fig. 14/1): *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) III pater patriae co(n)s(ul) III montibus excisi[s] anco[ni]bus sublatis via[m] f[ecit]*. De asemenea, pentru a uşura legăturile pe Dunăre, împiedicate de cataractele (pragurile) de la Porțile de Fier, a pus să se sape un canal de-a lungul malului drept, între actualele localități Šip şi Carataš (în Serbia); această acțiune este consemnată de o altă inscripție din anul 101, descoperită cu jumătate de secol în urmă[269]: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit.*

În vederea războiului fuseseră concentrate în provinciile vecine numeroase trupe. Armata romană era formată din cele patru legiuni ale Pannoniei (I şi II Adiutrix, XIII şi XIV Gemina), două ale Moesiei Superioare (IV Flavia şi VII Claudia), trei ale Moesiei Inferioare (I Italica, V Macedonica şi XI Claudia) şi alte câteva aduse de la Rin; în total 13–14 legiuni, numărând peste 70 000 de oameni. Se adaugă un mare număr de unități auxiliare din armata regulată: *alae* (unități de cavalerie) şi *cohortes* (unități de infanterie), dar şi formațiuni etnice speciale, recrutate din rândul diferitelor popoare (mauri, palmireni, asturi etc.). Operațiunile de debarcare erau sprijinite de flota dunăreană, *classis Flavia Moesica.* Se apreciază că forța de invazie se ridica la circa 150 000 de oameni[270].

Unitățile militare erau puse sub comanda unor generali şi ofițeri capabili şi încercați, ale căror nume sunt amintite de numeroase inscripții consemnând distincțiile primite pentru actele de bravură pe câmpul de luptă. Printre aceştia se numără Iulius Sabinus, D. Terentius Scaurianus şi C. Iulius Quadratus Bassus, viitori guvernatori ai Daciei, şi alții. Statul major al împăratului era format dintr-o serie de generali valoroşi, precum Licinius Sura, mai apoi P. Aelius Hadrianus (viitorul împărat), ca şi o serie de tehnicieni precum gromaticul Balbus.

Germ(anici). Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps,* p. 221; R. Hanslik, RE Suppl. X (1965), col. 1062; K. Strobel, *op. cit.,* p. 162.

[268] CIL, III, 8267 (= 1699; ILS, 5863). Despre drumul roman în zona Cazane – Porțile de Fier, vezi P. Petrović, Starinar, 37, 1986, p. 41–52.

[269] J. Šašel, JRS, 1973, p. 80–85; AÉ, 1973, 475; Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978, p. 29–30, nr. 468.

[270] Vezi N. Gostar, *L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101–102, 105–106),* Dacia (N.S.), 23, 1979, p. 115–122 (apreciază efectivele romane aruncate în luptă la circa 80 000 de oameni).

Armata dacilor trebuie să fi fost şi ea apreciabilă ca forță, fără să se ridice însă numeric la valoarea celei romane. De altfel, este un principiu al purtării războiului, ca o armată în expediție (forța de invazie) să fie dublă sau chiar triplă față de aceea a adversarului. Se poate aprecia deci că armata dacă nu trecea de 50 000 de oameni. Probabil totuşi că nu toți bărbații în stare să poarte armele au fost chemați la luptă. Purtarea războiului era privilegiul unei anumite categorii sociale, iar comații nu reprezentau probabil chiar poporul de jos. Cum rezultă de pe Columnă, armata lui Decebal era formată dintr-o cavalerie luptând cu arcuri şi o pedestrime înarmată cu paloşe curbe *(siccae),* săbii drepte sau curbe *(falces)*[271], iar ca stindard aveau vestitul balaur – *draco.* Încrederea mare a regelui era, alături de bărbăția ostaşilor săi, în seria de cetăți şi fortificații din jurul capitalei şi de mai departe, în munții şi codrii întunecoşi şi în zeii Daciei care nu-i părăsiseră până atunci niciodată.

Atmosfera de efervescență din tabăra dacilor se poate reconstitui recitind relatarea lui Dio Chrysostomos (Discursuri, XII 19–20), care fusese în Dacia în anul 98: „[- - -] am ajuns la nişte oameni întreprinzători, care nu aveau răgazul să asculte cuvântări, ci erau agitați şi tulburați ca nişte cai de cursă în potou, înainte de plecare, nerăbdători să treacă vremea, cai pe care râvna şi înfocarea îi fac să lovească pământul cu copitele. Acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoşe, lănci, toate locurile pline de cai, arme şi oameni înarmați. În mijlocul atâtor oameni deosebiți, eu însumi mă înfățişam grozav de nepăsător, un spectator foarte paşnic al războiului, neputincios la trup, înaintat în vârstă, om care nu purta sceptrul de aur şi nici panglicuțele sfinte ale vreunui zeu, care nu venise pe drumul unde-l mâna nevoia, în tabăra ostăşească, pentru a cere slobozirea fiicei sale, ci doritor de a vedea pe oameni luptând unii pentru stăpânire şi putere, iar alții pentru libertate şi patrie".

Probabil că Decebal a încercat să coalizeze la cauza antiromană şi unele neamuri vecine, precum bastarnii şi sarmații, mai mult sau mai puțin conştienți de iminența pericolului roman. A căutat se pare să determine la o acțiune antiromană şi pe Pacorus II (78–110), regele parților. Se poate ca o ambasadă dacă să fi ajuns – înainte de cel de-al doilea război – până la acesta, prilej cu care Decebal i-a trimis în dar pe sclavul Callidromus; solii au străbătut lungul drum probabil pe la nordul Mării Negre, prin țara sarmaților roxolani şi alani – populații de neam iranian – care îi erau favorabili lui Decebal.

Desfăşurarea războiului. Armata romană a pătruns în Dacia pe un pod de vase, aşa cum se vede într-o scenă de pe Columna lui Traian. Trupele romane ies

[271] Sabia curbă reprezintă semnul distinctiv al dacilor pe monumentele sculpturale romane (vezi lespezile cu inscripții ale cohortei *I ULpia Dacorum milliaria* de la Camboglanna, pe valul lui Hadrian, în Britannia: IDRE, I, 201 şi 203), precum şi pe monedele simbolizând provincia Dacia. Aceste săbii erau probabil arme redutabile, aşa cum reiese din afirmația istoricului Fronto (*Principia historiae*, II, p. 204): Traian „a plecat la război [este vorba de războiul cu parții] cu soldați încercați, care disprețuiau pe parți, duşmanii noştri, şi nu se sinchiseau de loviturile de săgeți ale acestora, după grozavele răni ce le-au fost pricinuite de săbiile încovoiate ale dacilor". Vezi studiul lui Cătălin Borangic, *Falx Dacica,* în *Dacian Studies,* Cluj, 2008, p. 141–160.

pe poarta unei cetăți, probabil Viminacium (Kostolać) şi păşesc pe pod (scenele III–V); zeul *Danubius,* cu bustul ieşind din valuri, capul încununat cu trestie şi apa şiroindu-i din păr şi barbă, sprijină cu dreapta prin apă podul[272]. Soldații sunt în ținută de marş; săbiile *(gladii)* le atârnă de şoldul drept, căştile sunt agățate de umăr, iar în mâna stângă poartă scutul prelung. Infanteriştii sunt precedați de cinci purtători de stindarde. La celălalt capăt al podului, se văd soldații care au pus deja piciorul pe malul nordic al fluviului; se disting doi trâmbițaşi cu cornuri mari semicirculare, iar în continuare câțiva călăreți înarmați cu lănci. Podul nu este reprezentat continuu (scena IV); se observă două segmente formate din grupuri de corăbii, legate probabil de piloni bătuți în albia fluviului[273]. Ajuns pe celălalt mal, Traian ține sfat de război: îl vedem între doi ofițeri, iar alții stau în picioare mai în spate. Aceasta era deci coloana condusă de însuşi împăratul, care traversează Banatul spre Tibiscum; itinerariul ne este cunoscut din unicul fragment păstrat (la gramaticul Priscianus) din *Dacicele* lui Traian: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus* („de acolo am înaintat spre Berzobis, iar apoi spre Aizis"; cele două localități au fost identificate cu Berzovia şi Fârliug).

Există şi părerea că cele două segmente ale podului reprezintă două coloane ale armatei care a pătruns în Dacia[274]. Exegeții moderni ai războaielor dacice sunt de acord că o a doua coloană a armatei romane a pătruns în Dacia pe la Dierna (Orşova), a înaintat pe valea Cernei şi a Timişului, întâlnindu-se cu prima coloană la Tibiscum (Jupa, lângă Caransebeş). Este posibil ca o a treia coloană să fi pătruns pe la Drobeta (lângă care, la Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru de pământ), iar de aici a trecut pe sub munți pe la Cătune, Vârțu şi Porceni (Bumbeşti) – traseu marcat de alte castre de pământ[275] –, urcând apoi prin pasul Vâlcan spre Sarmizegetusa regală.

Pătrunzând pe teritoriul Daciei[276], armata romană este preocupată mereu de consolidarea terenului ocupat, pentru siguranța armatei de ocupație; se construiesc castre, drumuri şi poduri, aşa cum reiese din scenele Columnei (X–XXIII). Iată ce scria în această privință Balbus:

---

[272] Despre personificarea Dunării în izvoarele antice: Carmen Maria Petolescu, TD, 6, 1985, p. 196–199 (= LIMC, III/1, 1986, p. 343–344). Tzetzes (*Chiliades,* II 62–63) scrie că „după ce sosi la Istru, Traian îi trecu îndată pe romani dincolo, cu corăbiile, împotriva dacilor"; în realitate, romanii au trecut Dunărea pe pod de vase, aşa cum arată Columna.

[273] Reprezentarea ar putea sugera că podul se întrerupea în insula Ostrova din fața oraşului Viminacium, continuând apoi pe celălalt braț până la Lederata (Ramna); R. Vulpe (*Columna*[2]*,* p. 22–23) respingea această eventualitate, deoarece segmentele podului sunt redate în planuri diferite, iar între ele se vede apa Dunării curgând. Este posibil, iarăşi, ca al doilea segment să reprezinte capătul de nord al podului, pe pământul Daciei.

[274] Este părerea lui Cichorius, acceptată şi de R. Vulpe, *loc. cit.*; vezi şi nota precedentă.

[275] Vezi C. C. Petolescu, în Oltenia, 2, 1980, p. 103–108 (= idem, *Contribuții,* I, p. 31–40); idem, în *SMGR*, III, 1986, p. 510 sqq. Despre altă încadrarea cronologică a acestor castre, vezi totuşi *supra,* p. 103–104.

[276] S-ar putea ca la momentul pătrunderii pe pământul Daciei să se refere o frază din *Getica* lui Criton, transmisă de Lexiconul lui Suidas: „Încă pe când traversau şi abia apucând să debarce, (dacii) îi atacau" (vezi I. I. Russu, StC1, 4, 1972, p. 122, fragm. 4).

„Dar după ce noi am păşit pe pământul duşmanilor, pe dată, Celsus, operaţiunile militare ale Cezarului nostru au început să solicite ştiinţa măsurătorilor. Pe o anumită porţiune determinată a drumului trebuiau trase două drepte regulate, cu ajutorul cărora să se înalţe masa uriaşă a întăriturilor necesare pentru apărarea comunicaţiilor; datorită invenţiei tale, folosirea instrumentului de măsurat a permis trasarea acestor linii pentru fiecare sector al liniilor în parte. Iar în ceea ce priveşte planul podurilor, chiar dacă duşmanul ar fi vrut să ne hărţuiască, noi puteam indica lăţimea cursurilor de apă de pe malul nostru. Ştiinţa divină a numerelor ne-a arătat cum să cunoaştem înălţimea munţilor care trebuiau apoi cuceriţi”[277].

Înaintarea armatei romane s-a petrecut fără incidente. Decebal s-a hotărât să-i aştepte pe romani într-un loc prielnic pentru a da bătălia.

Un fragment din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (68, 8, 1), rezumat de Xiphilinus, prezintă o întâmplare petrecută în acest răstimp: „Când Traian a pornit împotriva dacilor şi se apropia de *Tapae,* locul unde barbarii îşi aveau tabăra, i se aduse o ciupercă mare, pe care era scris cu litere latine că atât ceilalţi aliaţi, cât şi burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă şi să facă pace”. Exegeţii Columnei au încercat a identifica episodul relatat într-o scenă a acesteia (IX)[278]: un barbar desculţ, îmbrăcat într-o cămaşă lungă care-i lasă dezgolit umărul drept, cade de pe un cal (sau un asin?), înspăimântat la vederea lui Traian şi a doi însoţitori ai săi; în mâna stângă ridicată ţine un obiect rotund, iar în dreapta, cu care se reazemă de pământ, un fel de baston. Unii istorici identifică aici scena solului bur; obiectul rotund poate fi ciuperca mare menţionată de Cassius Dio (sau un scut, iar „bastonul” din dreapta un sul pe care era scris?)[279].

Se pare că Traian a respins cu duritate ultimatumul[280] şi a continuat înaintarea. Bătălia s-a dat tot la Tapae (scena XXIV) – probabil la Poarta de Fier a Transilvaniei –, ca şi aceea cu Tettius Iulianus. Rezumatul lui Xiphilinus redă astfel această încleştare: „Dar Traian dădu lupta cu ei, îşi văzu răniţi pe mulţi dintre ai săi şi ucise mulţi duşmani. Deoarece îi lipseau bandajele, se zice că nu şi-a cruţat nici propriile vestminte, ci le-a tăiat fâşii. Apoi a poruncit să se ridice un altar soldaţilor căzuţi în luptă şi să le aducă în fiecare an jertfă pentru morţi”[281]. Luptele au fost crâncene; scena de pe Columnă arată pe însuşi Jupiter, favorabil romanilor, aruncând fulgerele sale contra dacilor! Traian este salutat de soldaţi cu titlul de *imperator* (a doua salutaţie)[282].

---

[277] Vezi *Gromatici veteres* (ed. C. Lachmann, I, 1848). Cf. „munţii întăriţi” la Cassius Dio (68, 9, 3) şi Statius (*Silvae,* I, 1, 80); pentru „munţii întăriţi cu ziduri”, vezi *Istoria României,* I, 1960, p. 305.

[278] Scena pare redată şi pe o monedă de bronz; vezi Carmen Maria Petolescu, TD, 10, 1989, p. 226, nr. 3: pe avers, Traian (togat) călare, spre stânga, cu mâna dreaptă ridicată; în faţă un om îngenunchiat, uşor pe spate, sprijinit în braţul drept şi întinzând pe cel stâng spre împărat (Strack 52 b, pl. X; nu apare în RIC).

[279] Pentru interpretarea acestei scene, vezi R. Vulpe, *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan,* StCl, 5, 1963, p. 223–247 (= idem, *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 234–243).

[280] Observaţia este justificată de poziţia nefirească a mesagerului în scena de pe Columnă: căzut pe spate (speriat), iar nu în atitudine de prosternare în faţa împăratului.

[281] Ridicarea altarului ar fi, între altele, o dovadă că regiunea în care s-a dat bătălia era considerată anexată de romani (vezi *Fontes,* I, p. 687, nota 115). După R. Vulpe (*Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure,* StCl, 6, 1964, p. 211–223 = *Studia Thracologica,* p. 199–233), relatarea din paragraful LXVIII, 8, 2 din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (de fapt, rezumatul lui Xiphilinus) s-ar referi la luptele de la Adamclisi, în Dobrogea, unde s-a ridicat binecunoscutul altar.

[282] R. Hanslik, RE, Suppl. X (1965), col. 1056.

În fața copleşitoarei forțe expediționare romane, Decebal se hotărăşte să se retragă spre cuibul de vulturi din munți şi să reziste în cetățile cu ziduri de piatră. Câteva aşezări şi cetăți cad în mâna romanilor (scenele XXV, XXVI, XXIX).

Derularea firească a filmului Columnei arată petrecându-se câteva evenimente mai deosebite. Ele sunt relatate şi de principalul izvor al acestui război (Cassius Dio); dar fără prezentarea lor în succesiunea cronologică din jurnalul Columnei, am fi îndemnați, datorită stării în care a ajuns până la noi cartea LXVIII a *Istoriei romane*, a aşeza unele episoade abia la sfârşitul războiului, în 102.

Astfel, în scena XXV, pe zidul unei cetăți dacice, printre creneluri, se zăresc un şir de pari în care sunt fixate cranii umane; lângă ele, un *vexillum* roman (fig. 4/2). Sunt probabil capetele prizonierilor romani, prinşi în timpul dezastrului lui Fuscus, precum şi stindardul pierdut de acesta împreună cu armele şi maşinile de război[283].

Într-o altă scenă (XXVII), îl vedem pe Traian într-un castru, în picioare, vorbind unor soldați; în afara castrului se văd chipurile câtorva barbari, despre care R. Vulpe credea că reprezintă o solie a burilor şi sarmaților[284]. Atenția cu care împăratul tratează pe proprii militari (alocuțiune ori darea unor ordine) contrastează cu desconsiderația arătată ambasadei barbare; era o metodă psihologică, menită să arate solilor că nu le ascultă nici cererile, nici eventualele amenințări[285].

Deosebit de interesantă este scena XXVIII, reprezentând o solie dacică; vedem cinci comați adresându-se împăratului, cei din față cu mâinile întinse în senn de rugăminte. Evenimentul este consemnat şi de Cassius Dio (LXVIII 9,1: „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, *nu dintre comați – ca mai înainte –,* ci pe cei mai buni dintre pileați"). Nu ştim dacă era vorba de solicitarea sinceră a unui armistițiu ori pur şi simplu dorința de a câştiga timp.

Tot acum s-a petrecut un alt eveniment, relatat de scena XXX. Împăratul este reprezentat asistând la deportarea unei femei nobile dace, cu prunc la piept, care se îndreaptă spre o corabie, probabil pe Dunăre; alte femei ridicându-şi copiii în brațe schițează poate un gest de adio. Scena a fost pusă de exegeții Columnei în legătură cu binecunoscutul pasaj din opera lui Cassius Dio (LXVIII 9, 4), din care aflăm că „Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia [a lui Decebal] şi cucerise un loc întărit"; generalul menționat de istoricul antic era M′ Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare[286], care pătrunsese în Transilvania, poate pe valea Oltului. Cetatea cucerită ar fi fost, după C. Daicoviciu, cea de la Costeşti[287], unde Traian va fi recuperat armele şi insignele pierdute de Fuscus în 87; după H. Daicoviciu, ar fi vorba eventual de Tilişca[288].

---

[283] Prin pacea cu Domitian, Decebal restituise numai o parte din arme şi prizonieri (vezi informațiile din opera lui Cassius Dio; *supra,* p. 105).

[284] R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 39–40.

[285] Scena aduce aminte de episodul narat de istoricul bizantin Petrus Patricius, în legătură cu solia carpilor la Tullius Menophillus, guvernatorul Moesiei Inferioare (vezi *Fontes,* II, p. 489).

[286] B. E. Thomasson, *LP*, col. 131, nr. 66.

[287] *Istoria României,* I, Bucureşti, 1960, p. 307.

[288] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal,* p. 326. Acelaşi autor, în *Portrete dacice,* p. 159, respinge identificarea scenei XXX de pe Columnă cu episodul narat de Cassius Dio (LXVIII, 9, 4).

Între timp, evenimentele luau o întorsătură neaşteptată. Se pare că solia prin care „ceilalți aliați, cât şi burii, sfătuiesc pe Traian să se întoarcă şi să facă pace" nu fusese numai un „insolent ultimatum"[289]. Într-adevăr, mai multe scene de pe Columnă (XXXI–XLIV) arată lupte în altă parte, probabil în răsărit. Se vede că, în iarna anilor 101–102, Decebal a încercat să schimbe soarta războiului, organizând o diversiune[290]; invazia dacilor aliați cu sarmații roxolani şi probabil burii germanici asupra Dobrogei; se reeditau: nenumăratele atacuri ale geților şi sarmaților despre care vorbea poetul Ovidiu, cele din iarna anilor 68/69 din partea roxolanilor ori atacul dacilor lui Diurpaneus din iarna anilor 85/86. Trecerea Dunării înghețate nu a fost lipsită de primejdii: pare-se că gheața se rupe sub greutatea cailor şi călăreților, care luptă cu valurile şi sloiurile (scena XXXI). Dar pedeştrii, probabil mai uşori, reuşesc să treacă fluviul cu bine; vedem cum doi *tarabostes* (unul purtând un *draco*) şi cavaleria roxolană, în armuri de solzi, se apropie de zidurile unei fortificații romane pe care o asediază (scena XXXII). Altă scenă arată pe daci, sub ziduri, aruncând săgeți asupra apărătorilor; câțiva încearcă să spargă zidul cu un berbec. Cum s-a subliniat de cei ce au avut meritul să se ocupe de Columnă, scena este simbolică, reproducând de fapt atacul asupra castrelor de la Dunăre.

Atacul a luat prin surprindere garnizoanele romane; invadatorii se umplu de prăzi. Probabil dacii şi aliații lor au profitat de faptul că apărarea Moesiei Inferioare fusese subțiată, trupele ei fiind solicitate în războiul din Dacia.

Totuşi, atacul nu a avut amploarea şi importanța pe care i-a acordat-o un istoric al nostru: de a nimici forțele romane rămase în castrele de la Dunăre şi, executând o operațiune de învăluire, demnă de marii strategi ai antichității, să pună în primejdie liniile de comunicații ale lui Traian[291]. În ce ne priveşte, ne vom mulțumi cu relatarea evenimentelor, atât cât ne permite urmărirea scenelor de pe Columnă. Vedem astfel cum Traian însuşi se îmbarcă pe o corabie, plutind pe Dunăre în jos (scenele XXXIII–XXXV). Probabil totuşi că Traian nu a dislocat forțe însemnate pe noul teatru de război, pentru a nu primejdui situația de pe frontul principal; ca dovadă, la lupta care se dă participă numai auxiliari[292]. După ce înfrâng pe călăreții roxolani (poate într-o luptă separată?), trupele romane (se disting auxiliarii germani înarmați cu măciucă şi având bustul nud) atacă pe daci. Lupta este cumplită şi durează până la căderea nopții (sugerată de *Nox* personificată, care-şi desfăşoară vălul asupra câmpului de luptă: scena XXXVII). Mai în dreapta, lângă un copac (simbolizând desigur o pădure) se văd câțiva daci asistând pare-se la bătălie, printre care recunoaştem un *tarabostes,* după cuşma sa:

[289] R. Vulpe, *DID,* II, p. 85.

[290] Că inițiatorul acestei acțiuni a fost Decebal, reiese clar din inscripția de pe monumentul triumfal de la Adamclisi – indiferent dacă întregirea rândurilor 8–9 ale acesteia este *[devicto exerc]itu D[acorum et Rhoxolano]rum* ori *[devicto exerc]itu D[ecebali regis Daco]rum* (vezi p. 130–131).

[291] R. Vulpe, *art. cit.* (nota 281); idem, *DID*, II, p. 86.

[292] Idem, *Columna*[2]*,* p. 48–50.

poate comandantul armatei de invazie a dacilor. Atacați de pretutindeni, dacii sunt învinşi; în partea de jos a unei scene (XXXVIII) se zăreşte un taraboste dac, înfigându-şi pumnalul în piept pentru a nu cădea viu în mâinile învingătorilor.

R. Vulpe socotea că bătălia s-a dat pe locul unde împăratul Traian va întemeia „Oraşul Victoriei”[293]; pentru a-l distinge de altele omonime din ținuturile balcanice, el este denumit *Nicopolis-ad-Istrum.* Acelaşi istoric identifica locul bătăliei relatate de alte două scene (XL–XLI) cu platoul de la Adamclisi[294].

Exegeza modernă asupra Columnei a fost mai apoi confirmată de o inscripție de la Epidaurus (în Argolida), ridicată la câțiva ani după victoria împăratului Traian în Moesia (Inferior): ἀπὸ τῆς Αὐτοκράτορος Νέρβα Τραειανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ ἐν Μυσίᾳ νείκης; lipsa supranumelui *Dacicus*, acordat împăratului de către Senat la sfârşitul anului 102, arată că victoria respectivă a fost repurtată asupra coaliției barbare din iarna dintre anii 101/102[295].

După victorie, Traian este salutat pentru a treia oară *imperator.* La *această* biruință se referă o monedă de aur *(aureus)*, având pe avers capul împăratului cu legenda *Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traian(us) Aug(ustus) Germ(anicus)*; pe revers, un personaj apasă cu piciorul pe genunchiul unui om căzut pe spate, iar deasupra capului acestuia se vede un trofeu[296]. Între demnitățile împăratului este înscris cel de-al patrulea consulat (cu care a fost învestit la 1 ianuarie 101); faptul că împăratul nu poartă încă titlul *Dacicus,* primit către sfârşitul lui 102, arată că alegoria de pe reversul monedei simbolizează nu victoria finală asupra lui Decebal, ci mai degrabă biruința din iarna anilor 101/102 contra coaliției barbare abătute asupra Moesiei Inferioare; în această privință, apariția trofeului în câmpul monedei ni se pare semnificativă. De altfel, cum se va vedea, reprezentarea Daciei învinse este *altfel* redată pe monede.

Se pare că dezastrul atacatorilor nu a fost chiar total, aşa cum ne lasă să credem Columna. Dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian (vezi p. 119–120), aflăm că un anume Callidromus, sclavul lui Laberius Maximus, a fost capturat în Moesia (Inferior) de către Susagus (probabil o căpetenie sarmată, numele fiindu-i prea cunoscut împăratului pentru ca Plinius să-i mai menționeze rangul); de la Susagus, Callidromus a trecut la Decebal, care l-a trimis mai apoi în dar lui Pacorus al II-lea, regele parților. Se pare deci că o parte din atacatori s-au întors cu bine la locurile lor, încărcați cu prăzi.

---

[293] R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 50–51. Această identificare este întărită de mărturiile a două izvoare: Ammianus Marcellinus, XXXI 5,16 („orașul Nicopolis, care a fost întemeiat de Traian, în amintirea victoriei sale împotriva dacilor”) şi Iordanes, *Getica* 101 („această cetate a zidit-o Traian după înfrângerea sarmaților şi a numit-o Cetatea Victoriei”).

[294] R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 52–53.

[295] AÉ, 1991, 1450; cf. C. C. Petolescu, *La victoire de Trajan en Mésie Inférieure,* TD, 16, 1995, p. 223–226.

[296] RIC, II, 70–71. Cf. Carmen Maria Petolescu, *Primul război dacic al lui Traian reflectat în emisiunile monetare,* TD, 10, 1989, p. 225–228.

Cum spuneam, istoria lui Cassius Dio (mai bine zis rezumatele păstrate) nu face nici o mențiune pe marginea acestor evenimente. Aflăm numai de inițierea unor tratative de pace; avansurile – lasă să se înțeleagă istoricul antic – vin din partea lui Decebal (vezi în acest sens scena LII): „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, nu dintre comați – ca mai înainte –, ci pe cei mai buni dintre pileați. Aceştia azvârliră armele, se aruncară la pământ şi stăruiră pe lângă Traian îndeosebi să încuviințeze lui Decebal să vină în fața lui şi să stea de vorbă, deoarece este gata să îndeplinească toate cele cerute; iar dacă nu, cel puțin să trimită Traian pe cineva care să se înțeleagă cu el. Au fost trimişi Sura şi Claudius Livianus, prefectul pretoriului. Dar nu s-a realizat nimic, deoarece Decebal nu a cutezat să se întâlnească cu aceştia, ci a trimis şi atunci pe alții" (Cassius Dio, 68, 9, 1–3)[297].

Eşuând trativele, luptele se reiau (scenele LV-LXXII). „Traian – ni se spune în continuare – a ocupat munții întăriți şi a găsit acolo armele, maşinile de război cucerite [de la romani], precum şi steagul luat de la Fuscus" (Cassius Dio, 68, 9, 3). Din excerptele lui Xiphilinus la Cassius Dio (68, 8, 3) mai aflăm că armata romană „a început să urce pe munți, ocupând cu mari primejdii colină după colină şi se apropia de capitala dacilor. Lusius[298] i-a atacat din altă parte; el ucise mulți duşmani şi prinse de vii un număr şi mai mare" (vezi scena LXIV).

Din relatarea istoricului antic rezultă că dacii s-au apărat cu înverşunare, fiind totuşi până la urmă copleşiți de armata romană, mai numeroasă şi dotată cu o tehnică militară adecvată pentru asedierea şi cucerirea cetăților. Cum se vede, Traian a dat ordin lui Lusius Quietus, care pătrunsese în fruntea trupelor sale de mauri, probabil prin pasul Vâlcan, să execute o operațiune de învăluire dinspre sud şi sud-est; aceasta rezultă şi din prezența castrelor de pământ de la Vârful lui Pătru, Comărnicel şi Jigoru[299]. Romanii se aflau în fața Sarmizegetusei, cum rezultă şi din săpăturile de la Fețele Albe[300]. „Pentru aceste motive, dar mai ales pentru că Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia şi cucerise un loc întărit, Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus", continuă Cassius Dio (68, 9, 4); evenimentul se petrecuse, se pare, încă din toamna anului precedent. La motivele

[297] La Petrus Patricius (vezi *Fontes,* I, p. 689), acest text este reprodus astfel: „Decebal a trimis soli lui Traian dintre pileați. Aceştia sunt la ei oamenii cei mai onorați. Trimisese comați mai înainte; aceştia se bucură de mai puțină trecere la ei. Venind aceştia [pileații] la Traian, aruncară la pământ armele, îşi legară mâinile în felul captivilor şi l-au rugat pe împărat să stea de vorbă cu Decebal". După I. I. Russu, la acest moment s-ar referi un alt pasaj, extras din opera unui autor antic (Criton sau Cassius Dio), transmis tot de Suidas: „de vreme ce nu s-a prezentat nici un mesager pentru Lucius, a tratatat cu el Decebal" (Lucius ar fi Licinius Sura: StCl, 13, 1972, p. 124, nr. 10); pasajul este însă echivoc, cum a subliniat şi autorul citat, putând să se refere şi la alt episod.

[298] Despre Lusius Quietus, vezi PIR^2, L 439.

[299] Vezi I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice,* în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 151–164; cf. I. Ferenczi, *O posibilitate de înaintare a trupelor romane, cu ocazia celor două războaie dacice (101–102, 105–106) până acum necunoscută, prin Carpații merdionali,* Tibiscus, 5, 1978, p. 115–126. Despre castre: I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți şi aşezări dacice din Munții Orăştiei,* p. 168–173; I. Glodariu, V. Moga, Apulum, 25, 1988, p. 171–180 (castrul de pe Vârful lui Pătru).

[300] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal,* p. 326.

consemnate de autorul antic se poate adăuga încă unul: defecțiunea unor nobili daci; o scenă de pe Columnă (LXVI) arată pe Traian în fața unui castru, primind închinarea a doi pileați.

„Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere, după pierderile suferite atunci" (Cassius Dio, *loc. cit.*). De la Xiphilinus aflăm că „Decebal a trimis 20 de soli dintre cei mai buni pileați (τοὺς ἀρίστους τῶν πιλοφόρων) şi se rugă de împărat, prin mijlocirea lor: nimic mai mult decât că este gata să încheie pace în condițiile impuse". Solia, formată din *tarabostes* (au capul acoperit) şi comați, se înfățişează lui Traian în fața zidurilor unui castru, aşa cum rezultă de pe Columnă (scena LXXV; fig. 5); soldații romani, ținând cu mândrie înălțate stindardele, asistă la umilirea învinşilor. Doi nobili îngenunchiază în fața împăratului (nu credem că primul ar fi Decebal), în timp ce altul, în aceeaşi poziție, încearcă să-i cuprindă genunchii. Doi daci au mâinile la spate, probabil legate simbolic în felul captivilor[301]. Trimişii au azvârlit scuturile la pământ. În continuare, vedem un grup de daci îngenuncheați. Regele pare a fi cel reprezentat ultimul într-o altă scenă, din planul al doilea, unde vedem alți daci – nobili şi comați – cu brațele întinse în semn de rugă, dar având steagurile (două stindarde de stofă şi doi „balauri" dacici) ridicate; scena nu pare deci să confirme următoarea frază din excerptele istoriei lui Cassius Dio (LXVIII 9, 6): „Merse la Traian, căzu la pământ spre a i se închina şi azvârli armele"; dreptatea trebuie să fie de partea acestui monument contemporan, autentic.

În urma victoriei, armata îl aclamă pe Traian pentru a patra oară *imperator*[302].

Biruința asupra dacilor este trâmbițată prin emisiuni de piese de bronz[303]; cele mai importante sunt cele care datează către sfârşitul anului 102, când Traian apare *co(n)s(ul) IV des(ignatus) V* şi poartă oficial titlul de *Dacicus:* dac îngenuncheat oferă un scut lui Traian[304]; *Dacia* (personificată) imploră pe zeița Roma, care stă pe o cuirasă şi-i întinde mâna (în prezența împăratului)[305]. Nimic din „satisfacția brutală a biruitorului", de care vorbea C. Moisil[306], care trebuie aplicată, cum s-a văzut, altor evenimente: victoria contra invadatorilor din Moesia Inferioară. Căci, în 102, *Dacia* a fost doar învinsă, nu zdrobită; Traian, împăratul sobru, nu se putea face ridicul precum Domitian cu o victorie doar pe jumătate!

Din anul 103 (după indicația celui de-al cincilea consulat al împăratului) datează o monedă de aur, reprezentând un dac în atitudine tristă, aşezat pe o grămadă de arme şi sprijinindu-şi capul în mâna stângă[307].

---

[301] A se compara această scenă cu relatarea lui Cassius Dio, LXVIII 10,1.

[302] Vezi nota 282.

[303] Vezi studiul sintetic citat la nota 296.

[304] Cohen, 174; RIC, 447; Strack, 348, pl. V.

[305] Cohen, 598; RIC, 448; vezi Strack, Anhang IV, p. 301, nr. 55.

[306] C. Moisil, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii şi cucerirea Daciei* (extras), Bucureşti, 1929, p. 4.

[307] RIC, II, p. 249, nr. 78.

Dacia în perioada interbelică

Condițiile de pace impuse de Traian erau extrem de grele. Situația era diferită de aceea din anul 89; împăratul însuşi era un personaj dur, calculat, decis să slăbească regatul dacic astfel încât să nu se mai poată ridica niciodată. De ce totuşi Traian nu şi-a pus acum în aplicare intenția-i fermă şi veche de a transforma Dacia în provincie?

După părerea noastră, o asemenea decizie ar fi comportat în acel moment primejdii prea mari. Transformarea Daciei în provincie ar fi riscat să dezlănțuie o mişcare generală antiromană; aceasta ar fi coalizat la cauza regelui partida filoromană, care va fi existat şi în Dacia ca pretutindeni (am văzut cum unii nobili daci vin să se închine lui Traian). Or, se pare că armata romană însăşi suferise pierderi grele şi probabil nu era încă în stare să facă față unei noi confruntări, pe viață şi pe moarte. Mai era faptul că Traian avea de înfruntat o anumită opoziție a Senatului, care prefera pentru Dacia situația de regat clientelar; Senatul avea motive să creadă că, după înfrângerea suferită, dacii nu vor mai avea curajul să se ridice, necum să reprezinte o primejdie pentru dominația romană în Peninsula Balcanică.

Condițiile păcii sunt expuse astfel de Cassius Dio (68, 9, 5–6): „să dea înapoi armele, maşinile de război şi pe constructorii acestor maşini, să predea pe dezertori, să distrugă întăriturile şi să se retragă din teritoriul cucerit, ba încă să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor; să nu primească nici un fugar, nici să nu mai ia în slujba lui vreun ostaş din Imperiul roman (căci Decebal atrăgea la sine prin momeli pe mulți oameni viteji)". Autorul antic ține iarăşi să precizeze: „De nevoie el primi aceste condiții".

Aşadar, Decebal trebuia să predea armele şi maşinile de război pe care le primise în calitatea sa de rege aliat al poporului roman, să trimită înapoi pe meşterii romani, precum şi pe dezertori[308]. Cea mai gravă condiție era să dărâme zidurile cetăților. O scenă de pe Columnă (LXXVI) arată câțiva daci care desprind cu târnăcoapele blocurile unui zid fixat de stâncă. De altfel, cercetările arheologice au pus în evidență urme de demantelare (şi apoi de refacere, în preajma celui de-al doilea război) la cetățile de la Piatra Roşie, Blidaru şi Sarmizegetusa. Teama de reînvierea puterii dacilor determină pe Traian să interzică în mod expres primirea fugarilor, în sprecial a ostaşilor romani (folosiți probabil ca instructori militari, în schimbul unor recompense regeşti).

Mai erau şi alte condiții grele. Una dintre ele sună astfel: „să se retragă din teritoriul cucerit", probabil teritoriul ocupat de romani în cursul operațiunilor. Este vorba în primul rând de Banat, cu trecătoarea Tapae, unde Traian „a poruncit să se ridice un altar soldaților căzuți în luptă şi să li se aducă în fiecare an jertfă pentru morți" (Cassius Dio, 68, 8, 2), ceea ce, dacă altarul a fost ridicat pe locul bătăliei, ar indica ocuparea permanentă a acestor teritorii şi după încheierea păcii. Fără îndoială că era ocupată şi Oltenia, cel puțin partea ei de vest, căci altfel nu s-ar

[308] Utilizarea maşinilor de război de către daci este remarcată într-o scenă de pe Columnă (LXVI), unde vedem doi comați mânuind o catapultă. Despre dezertorii romani, vezi un pasaj (atribuit lui Cassius Dio) transmis de Suidas: „Soldații dovediți (vinovați) de o fărădelege, pe când se pregătesc să dezerteze la Decebal, sunt pedepsiți cu moartea" (I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 125, fragm. 13).

explica ridicarea podului de la Drobeta în intervalul dintre cele două războaie. Vom vedea că Decebal va pretinde lui Traian într-un anumit moment „să-i cedeze ţara până la Istru" (Cassius Dio, 68, 12, 2).

O altă condiţie era, cum am văzut, să fie aliat devotat al Romei: „să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor"; cu alte cuvinte, i se lua dreptul la o politică externă independentă.

„După ce rândui acestea şi lăsă oaste la Sarmizegetusa, punând străji şi în restul ţării, el se întoarse în Italia", glăsuieşte mai departe istoricul antic (68, 9, 7). Aşadar, Traian a lăsat garnizoane în diferite locuri întărite, în castrele construite în cursul înaintării romane: în Banat şi Ţara Haţegului, în Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei, precum şi în sud-estul Transilvaniei.

Au existat în schimb discuţii cu privire la Sarmizegetusa, unde Cassius Dio scrie că a fost lăsată o garnizoană romană. După C. Daicoviciu, aceasta nu putea fi cetatea de scaun a lui Decebal, ci viitoarea capitală romană a provinciei Dacia, care ar fi fost confundată de istoricul de la începutul secolului al III-lea atât de des citat cu reşedinţa regilor daci[309]. Nu a lipsit nici părerea că este vorba chiar de Sarmizegetusa regală. În acest sens, este semnificatvă prezenţa unor therme romane, ridicate la sud de incinta de pe terasa V[310]; de asemenea, în cursul săpăturilor mai noi au apărut în zidul cetăţii câteva blocuri de construcţie cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis, IIII Flavia felix* (3 bucăţi), un bloc cu inscripţia unei vexillaţii (fracţiuni) a legiunii *VI Ferrata,* alături de altul cunoscut mai de mult cu reprezentarea capricornului (simbolul legiunii *I Adiutrix*)[311]. Este deci probabil că forţa de supraveghere romană a fost aşezată chiar în capitală, ale cărei ziduri au fost refăcute şi poate parţial rectificate pentru a se apropia de aspectul unui castru roman[312].

Forţa de ocupaţie romană lăsată în Dacia trebuie să fi fost apreciabilă. Cum s-a văzut din prezenţa blocurilor cu inscripţie, ea includea fracţiuni din câteva legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor), precum şi numeroase unităţi auxiliare. N. Gostar remarca faptul că un număr important de trupe (1 *ala* şi 12 *cohortes*), prezente în anul 100 într-o diplomă militară a provinciei Moesia Superior[313], nu mai apar în diploma din 103/107 a aceleiaşi provincii[314]; în schimb

[309] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité,* Bucureşti, 1945, p. 86–87; idem, în *Istoria României,* I, p. 307. Vezi şi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* p. 327–328: „Atunci când acelaşi istoric vorbeşte despre oastea lăsată la Sarmizegetusa, el nu se referă la capitala dacică. Aceasta nu fusese ocupată, iar săpăturile arheologice n-au pus în evidenţă prezenţa romană aici în anii 102–105. Dio Cassius nu ştia nimic de Sarmizegetusa de pe Dealul Grădiştii: distrusă de romani la 106, ea căzuse de mult în ruină şi uitare. Spunând Sarmizegetusa, istoricul roman se gândea la Sarmizegetusa romană din vremea lui, adică tocmai la oraşul din Ţara Haţegului. Fireşte că în 102 acest oraş nu exista încă; garnizoana romană fuse lăsată *pe locul* unde se va ridica el peste câţiva ani". Vezi şi *Fontes,* I, p. 691, nota 132.

[310] Vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăţi şi aşezări dacice din Munţii Orăştiei,* Bucureşti, 1988, p. 133 şi fig. 25.

[311] IDR, III/3, 268–271 (cu indicarea surselor bibliografice).

[312] Autorii contribuţiei citate la nota 310 cred însă că garnizoana romană s-a stabilit în capitala regală abia după înfrângerea definitivă a dacilor, în 106 (*op. cit.,* p. 128–129).

[313] CIL, XVI, 46.

[314] CIL, XVI, 54.

apar (este drept, ceva mai târziu) între trupele provinciei Dacia[315]. De aici, N. Gostar trăgea concluzia că aceste trupe erau deja dislocate pe teritoriul Daciei în intervalul dintre cele două războaie dacice ale lui Traian[316]. Numele comandantului roman era Longinus; el nu era doar legatul unei legiuni[317], ci probabil chiar comandant al întregii armate de ocupație din Dacia, cu un titlu care ar putea suna astfel: *legatus Augusti pro praetore exercitus legionarii et auxiliorum in Dacia tendentium* (?), „legat imperial (comandant) al armatei din legiuni şi trupe auxiliare aflate în Dacia"; el era fără îndoială un *consularis* (fost consul)[318]. Pentru acest motiv, a fost identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, consul în anul 90, fost legat al provinciilor Moesia Superior (între 93–95) şi Pannonia (96–98)[319].

Din această situație ar rezulta – conform unei opinii exprimate recent – că regatul dacic era acum mai restrâns, el cuprinzând doar teritoriile de la nord de Mureşul mijlociu şi de la nord de cursul transilvănean al Oltului[320]; reşedința regală s-ar afla acum la Piatra Craivii[321].

Traian a scris Senatului, cerându-i să întărească pacea. Solii daci au bătut drumul până la Roma, unde s-au înfățişat înaltului corp legiuitor al Imperiului. „Ei puseră armele jos, îşi legară mâinile în felul prinşilor de război şi rostiră câteva cuvinte de implorare. În felul acesta îi înduplecară la pace şi-şi luară înapoi armele" (Cassius Dio, LXVIII 10, 1).

Întors la Roma, Traian îşi sărbători triumful (vezi Pliniu cel Tânăr, *Epist.*, VII 4, 2)[322] şi îşi luă titlul de *Dacicus* (Cassius Dio, LXVIII, 10, 2), organizând o serie de festivități (lupte de gladiatori în teatru şi reprezentații cu actori de pantomimă). Emisiunile monetare reprezintă pe Traian în cvadrigă triumfală[323]; pe un *aureus* din anul 103, împăratul Traian prezintă Senatului un dac îngenuncheat[324].

Fără îndoială că pentru ambii adversari, pacea însemna doar un armistițiu între două războaie.

Cel puțin Traian considera aranjamentele păcii din 102 drept provizorii. Intenția lui fermă era de a crea o provincie în Dacia. Aşa se face că, în intervalul dintre cele două războaie, arhitectul Apollodor din Damasc construieşte un pod

---

[315] CIL XVI, 57 şi 163 (= IDR, I, 2–3) din anul 110.

[316] N. Gostar, AIIA Iaşi 13, 1976, p. 64–65.

[317] Cum ar rezulta din traducerea cuvântului στρατοπέδος: Cassius Dio, LXVIII 12, 1.

[318] Vezi Fronto, *De bello Parthico,* II, p. 214: „Oare n-a fost prins în Dacia un bărbat de rang consular, sub comanda personală a strămoşului vostru Traian?"; în legătură cu evenimentul şi personajul la care izvorul face aluzie, vezi mai departe, p. 150.

[319] R. Syme, *Danubian Papers,* Bucureşti, 1971, p. 185; vezi şi N. Gostar, *loc. cit.,* p. 63–69.

[320] C. H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara, 1998, p. 40.

[321] Despre zidul acestei cetăți, din piatră de talie, vezi V. Moga, *Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii*, AMN, 32, 1995 (I), p. 145–148.

[322] Vezi încă A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae,* XIII, 1, p. 157; IDRE, I, 94.

[323] RIC, II, 48 şi 72; Strack, 58 şi 60, pl. I (cf. p. 109).

[324] RIC, II, 215, pl. VIII/145.

de piatră peste Dunăre[325] (fig. 6/2), apărat la cele două capete, *Drobeta* şi *Pontes*, de două castre puternice. Iată descrierea podului, aşa cum ne-a rămas de la Cassius Dio (68, 13, 1–6):

> „Traian construi peste Dunăre pod de piatră, pentru care nu ştiu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sunt şi celelalte construcţii ale lui Traian, dar acesta este mai presus de toate acelea. Stâlpii, din piatră în patru muchii, sunt în număr de douăzeci; înălţimea este de o sută cincizeci de picioare, în afară de temelie, iar lăţimea de şaizeci. Ei se află, unul faţă de altul, la o distanţă de o sută şaptezeci de picioare şi sunt uniţi printr-o boltă. Cum să nu ne mirăm de cheltuiala făcută pentru aceşti stâlpi? Nu trebuie oare să ne uimească şi felul meşteşugit în care a fost aşezat în mijlocul fluviului fiecare stâlp, într-o apă plină de vârtejuri, într-un pământ nămolos, de vreme ce cursul apei nu putea fi abătut? Am arătat lăţimea fluviului, nu pentru că ar curge numai pe această lăţime – căci pe parcurs se lăţeşte de două ori şi de trei ori pe atât –, ci pentru că acolo este locul cel mai îngust şi cel mai potrivit pentru construirea unui pod. Cu cât spaţiul se îngustează mai mult aci – deoarece apa coboară dintr-o întindere largă, pentru a intra din nou în alta şi mai mare – cu atât se face mai năvalnică şi mai adâncă. Încât şi împrejurarea aceasta se adaugă la greutatea construirii podului. Concepţia măreaţă a lui Traian se vădeşte şi din aceste lucrări. Astăzi însă podul nu foloseşte la nimic, căci nu mai există decât stâlpii, iar pe deasupra lor nu se mai poate trece: ai zice că au fost făcuţi numai ca o dovadă că firii omeneşti nimic nu-i este cu neputinţă. Traian se temea că, după ce îngheaţă Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămaşi dincolo şi construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu uşurinţă. Dimpotrivă, lui Hadrian i-a fost teamă că barbarii vor birui străjile acestuia şi vor avea trecerea lesnicioasă spre Moesia; de aceea, distruse partea de deasupra”.

Motivarea construirii podului: „Traian se temea că, după ce îngheaţă Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămaşi dincolo...”, ar fi o indicaţie că această operă a început încă din anul 102, după terminarea operaţiunilor militare. Ideea încolţise în mintea împăratului cel puţin din iarna anilor 101/102, când îngheţarea Dunării a înlesnit acţiunea de diversiune în Moesia Inferior a dacilor şi aliaţilor lor. Aceasta subliniază iarăşi intenţia lui Traian de a lega temeinic de Imperiu teritoriile anexate şi, fără îndoială, de a transforma întregul regat al lui Decebal în provincie.

Construirea podului este imortalizată prin baterea de către Senatul roman a unei monede de bronz[326]. Podul este redat schematic, cu două turnuri dreptunghiulare la capete împodobite cu statui; de un capăt al podului este legată o corabie. Probabil tot cu acest prilej s-a bătut şi moneda cu reprezentarea zeului *Danuvius*[327] (fig. 12/7).

Decebal era fără îndoială conştient de intenţiile adversarului său; de aceea se pregăteşte, deocamdată în taină, pentru revanşă. Cassius Dio (68, 10, 3) rezumă toate acestea, când expune motivele celui de-al doilea război: „...Decebal în multe privinţe nu respectă tratatul, ci îşi pregăteşte arme, primeşte fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini şi aduce pagube celor ce nu se înţelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls un ţinut...”.

---

[325] Vezi D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1971, p. 53–153 (= idem, *Les ponts romains du Bas-Danube,* Bucureşti, 1974, p. 47–134); idem, *OR*[4]*,* p. 56–68.

[326] RIC, II, 569, pl. X/188.

[327] RIC, II, 100, pl. VIII/142.

Din faptul că Decebal se înarmează cu înfrigurare, reiese că nu fusese îngenunchiat cu totul; că avea încă la dispoziție mijloace de a-şi făuri arme şi locuri ferite pentru a primi pe dezertori, unde autoritățile militare romane nu puteau pătrunde să-i aresteze. Mai gravă încălcare – tocmai pentru că nu putea fi ascunsă şi deci tăgăduită – era reconstruirea cetăților; aceasta nu se putea face sub ochii romanilor, fără ca ei să intervină. Acuzația conținea probabil un sâmbure de adevăr, dar mai degrabă în sensul că Decebal nu executase întru totul ordinul de distrugere a fortificațiilor; cât despre lucrări de refacere sau reparații, ele s-au făcut în grabă, probabil abia după dezlănțuirea insurecției antiromane. Faptul că Longinus este convins să vină la o întrevedere cu Decebal, fiind capturat de viu, arată că el nu bănuia intențiile regelui şi nu avea nici motive deosebite de supărare contra lui. Acuzația romană, consemnată de istoricul greco-roman la începutul secolului al III-lea, era menită să justifice în fața contemporanilor, a istoriei şi a zeilor că vinovat de război era Decebal!

În schimb, era reală fără îndoială acuzația că Decebal înțelegea să ducă o politică externă independentă. Probabil că de acum datează solia sa la Pacorus al II-lea, regele parților, căruia între alte daruri îi trimite pe sclavul Callidromus. Vecinii la care Decebal trimite soli puteau fi marcomanii şi cvazii de la nord-vest de Dacia, poate şi carpii şi costobocii care locuiau în centrul şi nordul Moldovei, bastarnii din răsăritul Daciei şi sarmații roxolani aflați şi mai spre răsărit, cu care mai cooperase în iarna 101/102. Nu pot fi numărați între aceşti aliați posibili sarmații iazigi, cuibăriți între Dunăre şi Tisa încă de la sfârşitul secolului I a.Chr. Cassius Dio spune că Decebal „le-a smuls" un ținut; din faptul că după aceea, deşi îl revendicau, Traian nu li l-a mai restituit, rezultă că este vorba de un teritoriu care a fost ulterior înglobat Imperiului. Acesta nu putea fi decât zona de câmpie a Banatului, deci la vest şi nord de linia Lederata – Aizis – Berzobia – Tibiscum, până la Mureş şi poate dincolo de acesta. Aici sarmații vor fi pătruns cu turmele lor, profitând de situația grea a dacilor, poate încă în cursul războiului cu Domitian. Aceasta constituia, se vede, o încălcare a obligației pe care regele şi-o asumase „să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor" (Cassius Dio, 68, 9, 5); or se pare că atunci romanii erau în relații bune cu iazigii, după pacea încheiată de Domitian (vezi Suetonius, *Domit.,* 6, 1; Statius, *Silvae,* III, 3, 171)[328].

Expeditio Dacica II

Autorul antic lasă să se creadă că Traian se dedase liniştit cu totul treburilor obşteşti şi vieții de la Roma. „Dar când i s-a anunțat că Decebal în multe privințe nu respectă tratatul..." (urmează enumerarea acuzațiilor care i se aduceau; vezi consemnarea lor, de către noi, în paginile anterioare), „Senatul decretă că Decebal este din nou vrajmaş, iar Traian însuşi, fără să lase conducerea altor generali, porni cu război

[328] Dimpotrivă, relațiile cu marcomanii şi cvazii rămâseseră încordate: Decebal fusese obligat să permită trecerea spre ținuturile acestora a corpului expediționar condus de C. Vellius Rufus; v. *supra,* p. 108.

împotriva aceluia" (Cassius Dio, 68, 10, 4)[329]. O monedă de bronz bătută acum arată cum Tibrul (personificat) furios se aruncă asupra Daciei, doborând-o la pământ[330].

Traian părăsea Roma la 4 iunie 105, îmbarcându-se la Brundisium[331]; îmbarcarea împăratului şi a statului său major este redată de o scenă de pe Columnă (LXXIX). Încă pe pământ roman, înainte de a ajunge în Dacia, Traian va fi fost întâmpinat de o solie din partea regelui dac. „Întrucât mulți daci trecuseră de partea lui Traian – şi încă din alte pricini –, Decebal ceru iarăşi pace" (Cassius Dio, 68, 11, 1). Condițiile care i le punea împăratul erau probabil inacceptabile; textul păstrat din *Istoria romană* a lui Cassius Dio menționează numai: „Însă el nu înțelegea să depună armele şi să se predea" – ceea ce este destul pentru a ne face să înțelegem că pretențiile lui Traian echivalau cu o cerere de capitulare fără condiții, fiind deci inacceptabile; de aceea, Decebal „îşi aduna – în văzul tuturor – trupe şi chema în ajutor pe vecini". Regele dac adresează un apel patetic popoarelor vecine, chemându-le la alianța antiromană: „Spunea că dacă-l vor părăsi pe dânsul, şi ei vor fi în primejdie; că mai uşor şi mai sigur îşi vor păstra libertatea, ajutându-l în luptă, înainte ca el să fi suferit vreo nenorocire. Însă privind nepăsători cum sunt nimiciți dacii, mai pe urmă vor ajunge ei înşişi robi, căci vor rămâne fără aliați" (Cassius Dio, 68, 11, 1). Apelul a rămas probabil fără ecou. A contat desigur teama de represaliile romanilor, în caz că-l vor ajuta pe Decebal. Simțeau, totodată, că libertatea lor nu era direct şi imediat amenințată, dar, fără îndoială, mai sperau că nimicirea lui Decebal le va uşura încercarea de a ocupa cel puțin o parte din pământurile dacice râvnite (vezi scena C: aliații care părăsesc pe Decebal).

Lacuna din textul lui Cassius Dio nu ne lasă să înțelegem la ce anume se referă istoricul antic când scrie: „Prin forță Decebal n-a izbutit"; în continuare ne relatează însă următoarea încercare disperată a acestuia: „Dar era cât pe-aci să-l ucidă pe Traian prin vicleşug, întinzându-i o cursă. Trimise în Moesia câțiva dezertori, ca să încerce să-l omoare, întrucât se putea ajunge uşor la el. Atunci, din cauza nevoilor războiului, primea fără excepție pe oricine voia să-i vorbească. Oamenii aceia nu au putut însă să-şi aducă la îndeplinire planul, fiindcă unul din ei a fost bănuit şi prins. Supus la cazne, a dat în vileag întreaga urzeală" (Cassius Dio, 68, 11, 3).

Toate acestea se petreceau când Traian nu trecuse încă Dunărea. Împăratul punea probabil la punct pe teritoriul Moesiei Superioare ultimele detalii ale expediției. S-ar putea însă ca adversarii să nu fi socotit epuizate mijloacele diplomatice,

---

[329] Vezi şi următorul pasaj transmis de Suidas, după Arrianus sau Crito: „Încălcările din partea lui Decebal au mers atât de departe, încât a fost necesar a pune capăt prin război insolenței lui".

[330] RIC, II, 556, pl. X/180.

[331] *Fasti Ostienses* (ed. L. Vidman, Praga, 1982), p. 46 (= IDRE, I, 95). Vezi A. Degrassi, *La via seguita da Traiano nel 105 per recarsi nella Dacia,* în Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, 22, 1946-1947, p. 167–173 (= *Scritti vari di antichità,* I, Roma, 1962, p. 567–581); Vito A. Sirago, *Da Brindisi al Danubio: Itinerario di Traiano nel 105,* în vol. *Romanità orientale e Italia meridionale dell'antichità al Medioevo. Paralleli storici e culturali.* Atti del II Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 19–22 ottobre 1998), a cura di Stefania Santelia, Bari, 2000, p. 135–146.

ca dovadă că generalul Longinus este convins să aibă o întrevedere cu Decebal; iată ce ne spune Cassius Dio 68, 12, 1–5)[332]:

> „Atunci Decebal chemă la dânsul pe Longinus, comandantul unei legiuni, a cărui dârzenie o simțise în luptele purtate cu el, și, după ce-l convinse să vină sub cuvânt că va face ce i se va porunci, îl prinse și-l întrebă de față cu alții despre planurile lui Traian. Pentru că [Longinus] nu voia să mărturisească nimic, îl ținu sub pază, dar nelegat. Decebal trimise apoi un sol la Traian şi ceru acestuia – în schimbul eliberării lui Longinus – să-i cedeze țara până la Istru și să-i plătească banii pe care i-a cheltuit cu războiul. [Traian] răspunse prin vorbe îndoielnice prin care voia să arate că nici nu prețuiește prea mult pe Longinus, dar nici prea puțin; că nici nu dorea să-l piardă, dar nici să-l scape cu sacrificii mari. Decebal mai stătea în cumpănă, neştiind ce să facă. Dar între timp Longinus îşi făcu rost de otravă cu ajutorul unui libert de-al său, şi făgădui lui Decebal că are să-l împace cu Traian, pentru ca regele să nu bănuiască de loc ce are în gând şi să nu i se pună o pază aspră; Longinus scrise o scrisoare plină de rugăminți și o dădu libertului s-o ducă lui Traian, spre a putea să rămână nestânjenit. După ce libertul plecă, Longinus bău otravă în timpul nopții și muri. După această întâmplare, Decebal ceru lui Traian pe libert şi făgădui să-i dea în schimb trupul lui Longinus şi zece prizonieri. Şi trimise îndată un centurion prins împreună cu Longinus, spre a aduce la îndeplinire cele cerute. Traian află de la acesta tot ce se petrecuse cu Longinus. Dar nu-i trimise înapoi lui Decebal nici pe acela, şi nu-i dădu nici pe libert, socotind că viața libertului este mai de preț pentru demnitatea Imperiului decât înmormântarea lui Longinus”.

Indiferent de pretenția lui Decebal – exagerată de istoricul antic – ca Traian să-i restituie teritoriul cucerit şi mai ales să-i plătească despăgubiri de război[333], rezultă că Decebal încerca totuşi cu disperare să mențină pacea; aceasta reiese şi din faptul că Longinus adoarme uşor bănuielile lui Decebal, promițând să-l împace pe rege cu împăratul. Acum însă, eşuând tratativele, rămâneau să decidă armele.

Capturarea lui Longinus, urmată de sfârşitul tragic al acestuia, au însemnat deschiderea ostilităților. Columna ni-i arată pe daci atacând primii (scenele XCIII-XCV)[334]; era semnalul răscoalei antiromane, în speranța că dușmanul va fi aruncat peste Dunăre înainte ca Traian să treacă dincoace cu grosul trupelor sale. Probabil că abia acum se refac în grabă unele fortificații, aşa cum au arătat cercetările arheologice: zidul Sarmizegetusei (unde se folosesc blocuri cu inscripții şi însemne ale legiunilor romane, poate după nimicirea garnizoanei lăsate aici de Traian); construirea cetății nr. 2 de pe Blidaru; construirea unei incinte noi, mai largi, la cetatea de la Piatra Roşie; refacerea elementelor defensive ale cetății de la Costeşti[335].

Istoricul antic afirmă că unul din motivele pentru care Decebal ceruse pace încă de la începutul ostilităților era faptul că mulți daci trecuseră de partea lui Traian. În mod constant, vina este aruncată pe nobilimea care găsea mai uşoară

---

[332] De întâmplarea relatată se leagă poate un pasaj, transmis de Suidas (eventual după Criton: I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 126, fragm. 15); vezi la noi, p. 24, nota 44 şi 98–99, nota 126.

[333] Ultima pretenție, dacă nu cumva era o sfidare aruncată romanului (vezi solia către Domitian, cerând ca „fiecare roman să-i dea lui Decebal, anual, câte doi oboli”; Cassius Dio, LXVII 6, 5), era poate mai degrabă o cerere ca împăratul să revină asupra plății subsidiilor.

[334] După părerea lui H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* p. 330, aceasta ar reprezenta o denaturare oficială a faptelor, din dorința lui Traian de a arunca vina războiului pe Decebal.

[335] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *op. cit., passim.*

calea trădării decât rezistența armată[336]. Columna ne arată însă un grup de daci închinându-se lui Traian (scena XC): este vorba de comați, bărbați şi copii, care întind mâinile în semn de rugă spre împărat. Scena se petrece foarte probabil la sud de Dunăre[337]; sunt oameni paşnici fugiți de urgia războiului, care cer poate îngăduința să li se permită revenirea la vetrele lor. Fără îndoială că împăratul le-a îndeplinit rugămintea – altfel, reprezentarea scenei nu şi-ar fi avut rostul.

Abia după aceea Columna (XCVIII–XCIX) reprezintă podul de peste Dunăre construit de Apollodor (fig. 12/7); scena înfățişează pe Traian pe cale de a aduce o jertfă cu prilejul inaugurării podului.

> „Traian trecu Istrul pe acest pod şi a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după îndelungi şi grele strădanii. El însuşi dădu multe dovezi de pricepere la comandă şi de vitejie, iar oştenii trecură împreună cu dânsul prin multe primejdii şi dădură dovadă de vrednicie. Un călăreț greu lovit fu scos din luptă în nădejdea că va mai putea fi salvat. Dar simțind el că nu se va mai vindeca, se repezi din cort (căci rana nu-l istovise de tot) şi se întoarse la postul său, prăbuşindu-se fără suflare, după ce săvârşi fapte mărețe" (Cassius Dio, 68, 14, 1–2).

Este tot ce ne-a rămas de la Cassius Dio despre acest război, de fapt ceea ce s-a păstrat din excerptele lui Xiphilinus; relatarea istoricului antic trebuie să fi fost însă destul de amplă, dacă a ținut să consemneze chiar şi un episod mărunt precum acela despre eroismul călărețului roman.

Războiul a fost se pare destul de greu resimțit şi de romani. Istoricul antic ne spune că Traian „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare"; împăratul a gândit bine fiecare acțiune, pentru a evita capcanele şi situațiile neprevăzute. Biruința a fost câştigată „după îndelungi şi grele strădanii". Este ceea ce rezultă şi din scenele Columnei. Se pare că toată vara anului 105 a fost trecută cu operațiuni menite a readuce armata romană la pozițiile pierdute în urma dezlănțuirii răscoalei antiromane. Atacul asupra Daciei s-a desfăşurat probabil şi atunci din mai multe direcții: din vest, prin Banat şi pe valea Mureşului, apoi pe Apa Oraşului; dinspre sud, de la Drobeta, prin pasul Vâlcan; în sfârşit, poate, pe valea Oltului. În orice caz, la căderea iernii, cercul în jurul cetăților din munți trebuie să se fi strâns puternic.

Probabil că operațiunile de cucerire a ultimelor cetăți au început abia în vara anului 106[338]. Arheologii au constatat că cetatea de la Costeşti a fost din nou

---

[336] H. Daicoviciu, *op. cit.,* p. 330: „Ceea ce era şi mai grav, unele căpetenii dace, ademenite de aurul Romei sau înspăimântate de puterea armelor lor, trecuseră împreună cu oamenii lor de partea împăratului". La o asemenea împrejutare poate să se refere un alt pasaj (eventual tot din scrierea lui Criton: I. I. Russu, StCl, 13, 1972, p. 127, fragm. 18), transmis de Suidas: „iar mulți dintre geți se deplasară (din locurile lor) şi trei mii reveniră (acasă); întâlnind pe comandanții (romani), se angajară să fie leali şi să execute poruncile (lor)".

[337] Dimpotrivă, R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 85–86, situează această scenă în Banat; vezi şi explicația scenei XCI.

[338] A se vedea scena CX (fig. 7/1), unde soldații romani sunt ocupați cu secerarea grâului; cf. N. Gostar, *Une scène agricole de la Colonne Trajane,* AU Iaşi (istorie), 18, 1972, 2, p. 147–152.

trecută prin foc şi sabie. La asediul cetăților, romanii folosesc maşini de război şi scări pentru escaladarea zidurilor. Într-o scenă de pe Columnă (CXIII), se vede cum un castru roman a fost ridicat în apropierea zidurilor unei cetăți dacice; ea nu pare a fi Sarmizegetusa, cum se crede[339], pentru că sistemul de construcție a zidurilor (rânduri din pietre neregulate alternând cu bârne de lemn) este diferit de cel constatat prin cercetările arheologice de la Sarmizegetusa Regia (blocuri paralelipipedice de piatră). Se văd soldații romani purtând scări pentru a asalta zidurile citadelei dacice, apoi escaladându-le; dar se pare că apărătorii au respins atacul. În continuare, se văd alte lupte violente; soldații romani sunt biruitori, dacii zac doborâți cu săbiile lor încovoiate alături.

Alte scene redau asediul unei cetăți cu ziduri din piatră tăiată regulat (CXVI şi urm.). *Aceasta* trebuie să fie Sarmizegetusa[340]. Scena prezintă soldați romani care probabil escaladează zidurile, în timp ce alții, din afară, cu târnăcoape, încearcă să facă o breşă în zid. S-ar părea că şi aici atacul a fost respins, căci într-o scenă (CXVII) vedem cum soldații romani construiesc un fel de turn de lemn (?)[341], pentru a putea urca pe ziduri. Câteva scene redau în continuare asediul capitalei regale. Apărătorii rezistă cu înverşunare, deşi sunt sleiți de puteri. O scenă dramatică (CXX) redă împărțirea ultimelor rezerve de apă între apărători; sunt deopotrivă *tarabostes* (îi recunoaştem după *pileus*) şi comați. Într-o altă scenă (CXIX) vedem cum apărătorii pun foc construcțiilor din cetate, pentru ca nimic să nu cadă în mâna cuceritorului. Dar rezistența continuă în alte părți. Într-o scenă (CXXXII-CXXXIII), vedem cum apărătorii părăsesc o cetate, poate în cursul nopții, în linişte, cu gândul de a cuceri printr-un atac prin surprindere castrul roman din apropiere. Într-adevăr, o altă scenă (CXXXIV) arată cum, protejați de scuturile lor ovale, dacii încearcă să ia cu asalt un castru, dar sunt respinşi cu pierderi grele; un grup de *tarabostes* asistă de pe o înălțime la luptă: cel din centru pare a fi chiar regele Decebal (scena CXXXV).

Din capitala cucerită şi jefuită, romanii duc tot ce pot lua (scena CXXIV: este vorba probabil de prada de mână, din vânzarea căreia s-au ridicat statuile de bronz aurite din forul lui Traian, purtând inscripția *ex manubiis*; vezi Aulus Gellius, *Noctes Atticae,* XIII 25). O altă scenă (CXXXVIII) arată cum prada, constând din vase (probabil din metal prețios), este încărcată în samare pe cai[342] (fig. 7/2). Între

[339] C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna,* explicația de la fig. 48 şi următoarele; R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 201–202.

[340] Dimpotrivă, C. H. Opreanu (*Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara, 1998, p. 41) crede că aceasta este cetatea de la Piatra Craivii, noua reşedință a regelui Decebal; vezi de asemenea *supra,* notele 320–321; idem, AMN, 35 (I), 1998, p. 191.

[341] După R. Vulpe, *Columna*[2]*,* p. 96, sunt *aggeres* – parapet pentru a înlesni lupta la un nivel egal cu al apărătorilor. Această tehnică de asediu se poate recunoaşte şi în valul ce înconjoară cetatea de la Costeşti (H. Daicoviciu, DIVR, p. 188; C. Preda, EAIVR, I, p. 360) – înălțat probabil de romani, pentru a tăia dacilor orice posibilitate de a ieşi din încercuire.

[342] Două asemenea pocale meşteşugit lucrate şi un corn decorat cu aur din prada dacică au fost dăruite de împăratul Traian templului lui *Zeus Cassios* din Syria, cum rezultă dintr-o epigramă atribuită împăratului Hadrian (vezi *Anthologie grecque.* Première partie: *Anthologie Palatine*, tome III, livre VI. Texte établi et traduit par Pierre Waltz, Paris, Les Belles Lettres, 1960, p. 160, nr. 332).

timp, a fost capturat şi tezaurul regal (episodul divulgării locului unde au fost ascunse comorile ar fi redat, după părerea lui R. Vulpe, în scena CXXX):

> „Au fost descoperite şi comorile lui Decebal, deşi se aflau ascunse sub râul Sargetia, din apropierea capitalei sale. Căci [Decebal] abătuse râul cu ajutorul unor prizonieri şi săpase acolo o groapă. Pusese în ea o mulţime de argint şi aur, precum şi alte lucruri preţioase, mai ales dintre cele care suportau umezeala, aşezase peste ele pietre şi îngrămădise pământ, iar după aceea adusese râul din nou în albia lui. Tot cu oamenii aceia [Decebal] pusese în siguranţă, în nişte peşteri, vestminte şi alte lucruri la fel. După ce făcu toate acestea, îi măcelări, ca să nu dea nimic pe faţă. Dar Bicilis, un tovarăş al său, care cunoştea cele întâmplate, fu luat prizonier şi dădu în vileag toate acestea" (Cassius Dio, LXVIII 14,4-5). – „După ce a cucerit-o pentru prima oară [este vorba de Dacia] şi l-a învins pe Decebal, puterniul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe şi lucruri (scumpe) depăşind orice închipuire..." (Ioannes Lydus, *De magistratibus* II 28)[343].

Cei scăpaţi din încercuire – printre ei însuşi regele Decebal – încearcă să se desprindă de urmăritori. Probabil că viteazul rege spera să mai organizeze o rezistenţă, spre răsărit, unde mai avea cetăţi care încă nu fuseseră cucerite. Poate voia să treacă mai departe, dincolo de munţi, să înjghebe o coaliţie cu bastarnii şi roxolanii cu care se aliase în cursul expediţiei moesice din iarna dintre anii 101–102. Această nădejde va fi împărtăşit-o credincioşilor săi, cărora le mai vorbeşte într-o scenă reprodusă de Columnă (CXXXIX). Dar romanii erau pe urmele lor (scenele CXLII-CXLIV). Textul lui Cassius Dio (LXVIII 14, 3; la Xiphilinus) redă epilogul într-o singură frază: „Când a văzut Decebal că scaunul lui de domnie şi toată ţara sunt în mâinile duşmanului, că el însuşi este în primejdie să fie făcut prizonier, îşi curmă zilele". La Pliniu cel Tânăr întâlnim doar o aluzie într-una din epistole (VIII, 4, 2): „un rege alungat din reşedinţa sa, izgonit chiar din viaţă, fără să fi pierdut niciodată nădejdea" *(pulsum regia, pulsum etiam vita regem nihil desperantem*).

Sfârşitul eroic al regelui este redat într-o scenă a Columnei (CXLV; fig. 8/1). Regele apare aşezat lângă trunchiul unui copac, sprijinit în genunchiul şi braţul stâng, iar piciorul drept întins, cu scutul căzut alături; în mâna stângă ţine un pumnal uşor curbat, pe care-l duce spre gât. Câţiva călăreţi, cu braţele ridicate în care ţineau probabil lăncile, sunt încă în avânt, ceea ce înseamnă că se aflau la oarecare distanţă de rege; în fruntea lor se vede alt călăreţ, probabil comandantul, căci are braţul drept întins, cu degetele apucătoare îndoite, semn că ţinea o sabie.

Un document deosebit de important pentru împrejurările sfârşitului eroic al regelui Decebal este stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus descoperită la Grammeni (lângă anticul Philippi), pe teritoriul fostei provincii romane a Macedoniei[344].

---

[343] Aceste cifre, evident exagerate, au fost reduse de J. Carcopino (Dacia, I, 1924, p. 28–34) de zece ori (deci 500 000 livre de aur şi 1 000 000 livre de argint, echivalând cu 165 000 kg de aur şi 331 000 kg argint). Vezi şi I. I. Russu, *Comorile regelui Decebal,* Sargetia, 4, 1966, p. 97–106.

[344] M. P. Speidel, *The Captor of Decebalus. A new Inscription from Philippi,* JRS, 60, 1970, p. 142–152; idem, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal,* AMN, 7, 1970, p. 511–515; AÉ, 1969–1970, 583; IDRE, II, 363. Cf. Maria Alexandrescu-Vianu, *Le relief de la stèle du «captor Decebali»,* RESEE, 13, 1975, p. 595–598. Despre *Ranisstorum*, cu o nouă încercare de localizare (la Grădiştea Muncelului – „Sub Cununi"), vezi I. Glodariu, Apulum, 19, 1981, p. 51–55.

Sus, în registrul sculptural, este redat un călăreț roman în galop, aruncându-se asupra unui om prăbuşit la pământ; acesta din urmă poartă pe cap un fel de bonetă cu moț *(pileus)*, iar din mână îi cade un pumnal încovoiat. Dedesubt sunt redate câteva decorații primite de Ti. Claudius Maximus în cursul serviciului său militar. Inscripția, păstrată aproape în întregime, este următoarea (fig. 11):

Ti. Claudius
Maximus, vet(eranus),
[s(e)] v(ivo) f(aciendum) c(uravit); militavit
eque(s) in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli), fac-
tus qu(a)estor equit(um),
singularis legati le-
gionis eiusdem, vexil-
larius equitum item
bello Dacico ob virtu-
te(m) donis donatus ab im-
p(eratore) Domitiano, factus dupli(carius)
a divo Troiano in ala secu(n)d(a)
Pannoniorum a quo et fa(c)-
tus explorator in bello Da-
cico et ob virtute(m) bis donis
donatus bello Dacico et
Parthico et ab eode(m) factus
decurio in ala eade(m) quod
cepisset Decebalu(m) et capu(t)
eius pertulisset ei Ranissto-
ro, missus voluntarius ho-
nesta missione a Terent[io Scau]-
riano, consulare [exerci]-
tus provinciae nov[ae - -]

„Tiberius Claudius Maximus, veteran, fiind în viață s-a îngrijit să se facă (acest monument); a făcut serviciul militar cu rangul de călăreț în legiunea VII Claudia pia fidelis; făcut cvestor al călăreților, ales în garda de corp a legatului aceleiaşi legiuni, stegar al călăreților; de asemenea, decorat pentru virtute în războiul dacic de împăratul Domitian; făcut *duplicarius* de către divul Traian în ala a doua de pannoni, de către care a şi fost făcut cercetaş în războiul dacic şi pentru virtute de două ori decorat în războiul dacic şi în cel partic şi de către acelaşi [împărat] făcut decurion în aceeaşi ală fiindcă prinsese pe Decebal şi îi dusese capul la Ranisstorum; trimis voluntar, după lăsarea la vatră de către Terentius Scaurianus, consularul noii provincii...".

Aşadar, o descoperire epigrafică excepțională ne-a revelat în chip neaşteptat numele celui ce conducea grupul de călăreți (cercetaşi) romani porniți pe urmele lui Decebal. Într-o altă scenă de pe Columnă (CXLVII; fig. 8/2), grav mutilată, vedem cum capul regelui şi mâna dreaptă a acestuia sunt prezentate pe o tipsie armatei: ca să se afle că marele adversar al Romei fusese răpus. Dar adevărata valoare a stelei lui Ti. Claudius Maximus constă în faptul că se confirmă veridicitatea scenei de pe Columna lui Traian: faptul că Decebal şi-a pus el însuşi cu demnitate capăt vieții[345].

[345] Dimpotrivă, J. Gagé, StCl, 25, 1986, p. 119-124, considera că inscripția de la Grammeni exclude complet ideea sinuciderii lui Decebal; după acest autor, „Décébale a été tué dans un combat

Actul eroic şi disperat mai apare redat pe câteva vase fragmentare de tip *terra sigillata* din Gallia[346].

Astfel, pe un fragment de vas descoperit în 1868 la Blain (Loire Atlantique) este reprezentată sinuciderea regelui Decebal şi prosternarea în faţa împăratului Traian a unui rege din familia Arsacizilor, care domneau în Parthia şi Armenia[347].

Pe alt vas, mulţumitor conservat, descoperit în 1979 la La Graufesenque, se repetă, separate prin diferite motive (capitele ionice, linii ondulate, reprezentări de stânci etc.), două scene istorice. Între un urs ridicat pe labele din spate şi un leu pregătit să se arunce la atac, este reprezentată sinuciderea unui om: aşezat pe stâncă, cu genunchiul stâng îndoit, cu mantia şi scutul căzute în spate; cu mâna dreaptă îşi înfige în piept o mică sabie; între leu şi figura eroului, inscripţia DECIBALV (fig. 9/2). Cealaltă scenă reprezintă un personaj în picioare, aproape nud, cu o ţesătură în jurul şoldurilor, între două fiare care se aruncă asupra sa; jos, legenda PARTV. Acest vas este opera ceramistului L. Cossius, cunoscut prin produsele sale răspândite în Gallia, Britannia, Germania, Raetia şi Italia (el a fost activ, se vede, pe timpul lui Traian)[348].

Ni se pare interesant să remarcăm prezenţa acestui motiv istoric în repertoriul unui centru ceramic din sud-estul Galliei. După părerea noastră, această prezenţă nu este întâmplătoare. Astfel, se poate aminti descoperirea la Axima, nu departe de centrul ceramic amintit, a unei inscripţii datând din anul 108[349]:

Imp(eratori) Caesari
divi Nervae f(ilio)
Nervae Traiano
Aug(usto) Germ(anico) Daci-
co pontifici max(imo) tribunic(iae) potest(atis)
XII imp(eratori) VI co(n)s(uli) V p(atri) p(atriae),
devictis Dacis,
Foroclaud(ienses) pub(lice)

---

singulier, à cheval, par un sous-officier de cavalerie de Trajan" (p. 119). J. Gagé trecea cu vederea faptul că scena sinuciderii este reprezentată şi pe vasele gallice de tip *terra sigillata* (vezi mai departe, la noi, nota 346). Acest savant mai connsidera (p. 119, nota 4) că scena dramatică a împărţirii ultimelor rezerve de apă (CXX) ar reprezenta „le suicide d'un groupe de notables daces, se passant l'un à l'autre la coupe de poison"; în legătură cu acest episod, iată ce scria R. Vulpe (*Columna*[2]*,* p. 97): „Adevăratul sens al tragediei reprezentate aci, cu totul altul, a fost restabilit în anii noştri, în urma descoperirilor lui C. Daicoviciu. Prin săpăturile sale din munţii Sarmizegetusei, el a pus în evidenţă rolul important pe care, în cetăţile dace aşezate pe vârfuri stâncoase, îl avea aprovizionarea cu apă, prin conducte, din izvoare situate în afara zidurilor lor. Ne amintim cum capitularea lui Decebal în primul război, în 102 (scena LXXV), a fost determinată de captarea de către romani a unei conducte de apă a Sarmizegetusei Regia, reprezentată în scena LXXIV. Acum, după instalarea strânsă a asediului roman, tot interceptarea resurselor de apă ale cetăţii a trebuit să fie una din primele preocupări ale asediatorilor şi, evident, operaţia a reuşit pe deplin. Numai că de data aceasta nu mai putea fi vorba de capitulare, ci de rezistenţă disperată. Aşadar, departe de a înfăţişa o sinucidere colectivă, scena reprezintă, dimpotrivă, încercarea de supravieţuire a dacilor chinuiţi de sete, cea mai cumplită suferinţă la care pot fi supuşi apărătorii unei fortificaţii asediate. Cei mai viteji ostaşi sunt neputincioşi în faţa ei...".

[346] Vezi M. Labrousse, *Les potiers de La Graufesenque et la gloire de Trajan,* Apulum, 19, 1981, p. 57–63 (descrierea amănunţită a acestor vase, cu imagini fotografice şi desene, însoţite de bibliografia anterioară); cf. C. C. Petolescu, TD, 6, 1985, p. 200–201.

[347] IDRE, I, 190.

[348] IDRE, I, 191.

[349] CIL, XII, 105 (= ILS, 289; IDRE, I, 180).

„Împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus, fiul divului Nerva, mare preot, învestit a douăsprezecea oară cu puterea tribuniciană, având cea de-a şasea salutaţie imperială, consul pentru a cincea oară, părinte al patriei, fiind înfrânţi Dacii, (au ridicat această inscripţie) cetăţenii din Forum Claudii, pe cheltuială publică".

Este posibil ca victoria contra dacilor să fi fost evocată în aceste părţi şi prin alte monumente, care au servit ca sursă de inspiraţie pentru ceramiştii din La Graufesenque. Alte patru inscripţii ale unor personaje participante la războiul dacic s-au descoperit la Nîmes (anticul Nemausus); se consideră că una din ele (fragmentară) ar fi fost dedicată chiar lui D. Terentius Scaurianus, viitor guvernator al provinciei Dacia[350].

Tragicul act este demn de marii eroi ai antichităţii. Decebal ştia că învingătorul nu va fi mărinimos cu el. Dar mai grea decât moartea era umilinţa la care ar fi fost supus în cursul serbării triumfului împăratului. Doar cu numai câţiva ani în urmă, în 100, Pliniu cel Tânăr i se adresase astfel împăratului în *Panegyricus* (17, 1–3):

„Am impresia că văd de pe acum un triumf, plin nu de prăzi alese din provincii sau de aur stors de la aliaţi[351], ci de arme duşmane şi de lanţuri ale regilor luaţi prizonieri; mă şi văd cum încerc să recunosc numele lungi ale acestor conducători şi trupurile lor care nu desmint deloc faima numelui lor. Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor, iar pe fiecare dintre ei, cu mâinile legate, urmând tabloul cu isprăvile sale. Apoi [te văd] pe tine, în picioare, urmărind îndeaproape, din spate, neamurile învinse; iar înaintea carului sunt scuturile pe care tu însuţi le-ai străpuns. Şi nu ţi-ar lipsi nici *spolia opima*, dacă ar îndrăzni să te înfrunte vreun rege[352] şi dacă nu s-ar îngrozi nu numai de suliţele aruncate de tine, dar şi de căutătura ta, chiar atunci când vă desparte un câmp întreg şi toată armata".

Regele erou a preferat moartea dezonoarei. Cu aceeaşi înverşunare au fost urmăriţi probabil toţi ceilalţi membri ai familiei regale. Pe Columnă (scena CXLVI) vedem cum doi copilandri, probabil vlăstare regeşti, sunt capturaţi de soldaţii romani. Ei nu trebuiau să scape cu fuga la neamurile vecine, unde ar fi putut conspira pentru organizarea unei coaliţii antiromane, menţinând, totodată, vie în sufletele dacilor învinşi scânteia rezistenţei antiromane. Legaţi în lanţuri – aşa cum apar doi asemenea captivi pe fragmentul de vas de la Blain –, aceşti prizonieri de neam regal erau meniţi a împodobi cortegiul triumfal al împăratului.

---

[350] CIL, XII, 3169 (= IDRE, I, 183); cf. Y. Burnand, MEFR, 87, 1975, p. 701–703.

[351] Aluzie ironică la triumful lui Domitianus, „despre a cărui înfrângere şi fugă nu există altă dovadă mai sigură decât triumfurile pe care le serba" (*Paneg.,*11, 4).

[352] *Spolia opima* erau prăzile de care era despuiat un şef militar barbar, ucis de un comandant roman; acestea erau dedicate lui *Iupiter Feretrius.* Vezi cazul lui M. Licinius Crassus, care a ucis cu propria-i mână pe Deldon, căpetenia bastarnilor, în anul 29 (Cassius Dio, 51, 24; cf. W. Seston, *Scripta varia,* Roma 1980, p. 125–126). Duelul *(pugna singularis)* cu un rege era privilegiul comandantului armatei romane – în cazul la care face aluzie Pliniu cel Tânăr, al împăratului Traian; nu poate fi deci acceptată părerea lui J. Gagé (vezi mai sus, nota 345), cum că regele Decebal a căzut în cursul unui duel cu Tiberius Claudius Maximus, subofiţer roman.

Moartea regelui a pus practic capăt războiului. Chiar înainte de relatarea actului disperat, o scenă de pe Columnă (CXLI) arată un grup de nobili daci închinându-se lui Traian: unul apare îngenunchiat, cu brațele deschise şi lăsate în jos, alți cinci întind brațul drept în semn de implorare. Scena vrea să arate că împăratul este generos cu învinşii (dictonul vergilian: *parcere subiectis*); altfel, i-ar fi arătat suferind represaliile şi mânia învingătorului.

Focare de rezistență armată au continuat să existe şi după aceea. O scenă (CLI) redă o ultimă luptă; în fața unei aşezări întărite cu zid din piatră cioplită şi palisadă, un grup de daci şi sarmați (recunoscuți după bonetele lor conice) luptă cu disperare cu soldații romani; un dac căzut în genunchi este pe cale a fi străpuns de lancea duşmanului. Scena prezintă importanță deosebită; pentru prima dată aflăm că alături de daci în acest război luptă şi nişte aliați al căror ajutor a venit se pare prea târziu. S-ar găsi astfel o explicație la următoarea frază din opera lui Sex. Aurelius Victor (*Caesares,* 13,3): *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio* („într-adevăr, primul sau singurul a extins stăpânirea romană peste Istru, fiind supuşi în provincie pileații dacilor şi neamurile scitice, regele Decebalus şi Sardonius"). Este clar că *Dacorum pileati* reprezintă (semnifică) poporul dac condus de regele Decebal; dar *Sacae nationes* sunt altceva, iar Sardonius poate fi conducătorul războinicilor (roxolani retardatari ?) care apar în scena abia menționată de pe Columna lui Traian[353]. Poate că Decebal, ieşind din cetatea încercuită şi luând-o spre răsărit, spera în sosirea acestui ajutor, cu care să încerce o nouă rezistență. Nădejdea i-a fost spulberată de escadronul de călăreți din *ala II Pannoniorum* condus de Ti. Claudius Maximus, care s-au luat pe urmele sale.

Pentru a face orice rezistență a dacilor imposibilă, romanii distrug din temelie cetățile şi sanctuarele lor. Într-o scenă de pe Columnă, vedem cum, în timp ce soldații romani pun foc unei cetăți, auxiliarii romani escortează un grup de daci (CLIII). Este greu de spus ce reprezintă această scenă; puțin probabil să fie prinşi de război, duşi în sclavie, căci nu au mâinile legate. Erau poate cei ce vor fi înrolați

---

[353] Numele Sardonius (atestat doar prin această sursă), trebuie să fie autentic; a se compara cu Μαρδόνιος, nume istoric (purtat de ginerele marelui rege Darius), dar atestat acum şi epigrafic (o inscripție pe o foiță de plumb de la Histria, probabil o *tabella defixionum*; datată în prima jumătate a secolului IV a.Chr.; publicată de Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, BCH, 131, 2007, p. 400–404). Teritoriul locuit de acele „neamuri scitice" *(Sacae nationes),* asupra cărora domnea Sardonius, se afla la nord de Dunăre, iar nu în stepele nord-pontice – deoare Traian nu a creat o *provincia* şi la nordul Mării Negre. Dimpotrivă, Muntenia, sudul Moldovei şi chiar sud-estul Transilvaniei fuseseră anexate încă din anul 102 şi ataşate provinciei Moesia Inferior. Aceste populații scito-sarmatice pătrunseseră în spațiul getic încă în decursul sec. I p.Chr (vezi în acest sens: R. Harhoiu, SCIVA 44, 1993, 1, p. 41–52; contra: Gh. Bichir, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135–170), după operațiunile de evacuare întreprinse de Aelius Catus şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus.

[353] Dacia (N.S.), 3, 1959, p. 315–317.

cu forța în unitățile auxiliare romane? Mult mai probabil par să fie locuitorii evacuați din cetatea căreia i se pune foc; că este aşa, rezultă şi din alte două scene în continuare, în care vedem aceşti oameni porniți din locurile lor împreună cu vitele lor. O altă interpretare a acestor scene (Froehner, Cichorius, Lehmann-Hartleben, Christescu etc.), cum că ar fi vorba de exodul acestei populații, dincolo de granițele provinciei romane, nu este acceptabilă, deoarece cei plecați sunt însoțiți de soldați romani. Aşa cum au subliniat o serie de istorici ai noştri (în special H. Daicoviciu)[354], este vorba de evacuarea populației din zona cetăților şi din locurile unde se vor înălța castrele sistemului defensiv roman.

După ce ne informează lapidar că regele Decebal şi-a pus capăt zilelor, rezumatul lui Xiphilinus mai adaugă: „Capul său fu dus la Roma" (Cassius Dio, 68, 14, 3). Evenimentul este consemnat şi în *Fasti Ostienses* pentru anul 106: *[caput D]ecibali [regis in sca]lis Gemon[is expositum* sau *iacuit]* („capul lui Decebal a fost aruncat pe scările Gemoniilor")[355]; din păcate, nu se păstrează data (luna şi ziua) acestei însemnări, pentru a avea şi o indicație despre sfârşitul războiului.

O inscripție grecească din Cyrenaica – din păcate, tot nedatată – se referă şi ea la „capturarea" monarhului Decebalus: [τὸν τῶν Δακῶν μονάρ]χον Δεκίβαλλον ἔλαβε[- - -][356]; titlul merită a fi reținut, dacă avem în vedere că în istoria lui Cassius Dio (67, 7, 2–3) demnitatea regală este desemnată cu termenul de *basileus.*

Victoria împotriva dacilor a fost sărbătorită cu fast la Roma. Excerptatorul lui Cassius Dio (68, 15, 1) notează: „După întoarcerea la Roma, veniră la Traian nenumărare solii din partea altor barbari şi de la inzi. El dădu spectacole timp de o sută douăzeci şi trei de zile, în cursul cărora au fost ucise cam unsprezece mii de animale sălbatice şi domestice. Au luptat zece mii de gladiatori". Senatul roman a decretat ridicarea în forul care poartă numele lui Traian a unei coloane, având în vârf statuia împăratului, iar pe fus având gravată într-o friză continuă istoria celor două războaie (*supra,* p. 128 sqq.).

În legătură cu războiul cu dacii şi victoria asupra lor s-au emis numeroase monede: de aur, argint şi bronz[357]; pentru ideea urmărită de subiectul nostru, ne vom mulțumi a face doar o prezentare generală a principalelor tipuri. Se pot aminti astfel mai întâi monedele reprezentând pe Traian în galop, trecând peste un dac căzut la pământ[358]; probabil că aceste piese sunt cele mai vechi, bătute chiar în cursul operațiunilor militare din 105–106. O monedă reprezintă pe Traian aducând un dac, care cade în genunchi, în fața unui personaj cu togă, reprezentând

[354] Dacia (N.S.), 3, 1959, p. 315–317.
[355] *Fasti Ostienses* (ed. L. Vidman, 1982), p. 46–47 (= IDRE, I, 96).
[356] AÉ, 1929, 8 (= SEG, IX, 101; IDRE, II, 421).
[357] C. Moisil, *op. cit.* (nota 306), p. 7 şi urm.; vezi RIC, II, p. 327 şi urm. (pentru tipurile monetare).
[358] RIC, II, nr. 208–209, 535–545.

Senatul[359]; pe alta, vedem Roma purtând Victorie şi suliță, iar la picioarele ei un dac îngenunchеat[360]. Cele mai interesante piese privitoare la înfrângerea Daciei sunt cele având în exergă legenda *DAC(ia) CAP(ta);* reversul acestora reprezintă un dac (sau *Dacia* personificată) cu mâinile legate şi cu sabia încovoiată la pământ[361]. Câteva monede reprezintă pe zeița Victoria atârnând de un trunchi de arbore un scut pe care a scris *VIC(toria) DAC(ica)* (fig. 12/3–4)[362]. Legate de triumful dacic sunt emisiunile reprezentând pe Traian în cvadrigă[363] ori încununat de zeița Victoria[364]. Un loc important dețin piesele cu simbolizarea păcii; cea mai interesantă ni se pare una reprezentând pe *Pax* cu torță, punând foc unei grămezi de prăzi[365].

Evident imitat după tipul monetar al dacului înfrânt, sunt două medalioane de plumb descoperite în apropiere de Durostorum: unul la Pârjoaia (jud. Constanța; diam. 4,4 cm), reprezentând un călăreț roman care se aruncă asupra unui personaj căzut la pământ [366]; celălalt de la Dunăreni (com. Alimanu, jud. Constanța; diam. 3,8 cm), redând un călăreț aruncându-se de asemenea asupra unui dușman (în urma calului este redat un peşte, sugerând trecerea unei ape, evident fluviul Dunărea)[367]. Cele două medalioane (fig. 12/10–11) se referă cu maximă probabilitate la victoria asupra coaliției barbare abătute asupra Dobrogei în iarna anilor 101/102.

Motivul dacului înfrânt este întâlnit pe alte două monumente sculpturale.

Unul a fost descoperit la Atena. Din trupul unui personaj se mai păstrează doar piciorul drept, care apasă asupra unui om căzut la pământ, identificat ipotetic cu un dac[368].

Mai interesant este un relief descoperit la Grădiştea Muncelului, la o distanță oarecare de latura de est a cetății[369]. Este vorba de un bloc de calcar văros (0,83 × 0,57 × 0,33 m), rău conservat; lipseşte sfertul de sus din dreapta; totuşi, elementele esențiale ale scenei se pot încă distinge. Astfel, în partea stângă se vede un personaj în picioare, ținând în mâna dreaptă o lance; capul este corodat; brațul stâng este întins; piciorul stâng, îndoit, din profil, apasă genunchiul unui om răsturnat la pământ. Acesta din urmă este redat în proporții reduse față de personajul principal. Deasupra capului său, mai spre dreapta, este sculptată o sabie încovoiată[370]; prin acest din urmă element, personajul căzut este identificat cu un dac, iar învingătorul era probabil însuşi împăratul Traian.

---

[359] *Ibidem,* nr. 215.
[360] *Ibidem,* nr. 485.
[361] *Ibidem,* p. 238–239 (prezentare generală).
[362] *Ibidem,* nr. 527–531.
[363] *Ibidem,* nr. 532.
[364] *Ibidem,* nr. 549–551.
[365] *Ibidem,* nr. 507.
[366] V. Culică, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei,* SCIV, 23, 1972, 4, p. 651–657 (diametru: 4,4 cm); vezi şi nota următoare.
[367] C. Iconomu, C. Chiriac, AM, 26, 2003, p. 51–58; cf. C. C. Petolescu, *Victoria împăratului Traian pe două medalioane de plumb din Dobrogea,* în vol. *In honorem Gheorghe Popilian,* Craiova, 2006 (ed. D. Bondoc), p. 263–266 (= *Contribuții,* I, p. 81–84).
[368] I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman,* p. 81, nr. 27 a.
[369] M. Macrea, Sargetia, 2, 1941, p. 131 şi urm.
[370] Pentru sabia curbă, vezi *supra*, nota 271.

III
ROMANA

ORGANIZAREA ADMINSTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

Dacia în perioada războiului de cucerire

Mult timp s-a considerat că întreg teritoriul de la nord de Dunăre cucerit de împăratul Traian ar fi format o singură unitate administrativă – provincia *Dacia*, care la începutul domniei lui Hadrian ar fi fost divizată în *Dacia Superior* şi *Dacia Inferior;* mai târziu, sub Antoninus Pius, din Dacia Superioară s-ar fi desprins o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*[1].

Dar descoperirile epigrafice din ultima jumătate de secol au modificat complet datele problemei[2]. Trebuie totodată avut în vedere şi faptul că, deşi aceste documente aduc ştiri noi, analiza lor ridică mereu alte probleme. Acestea pot fi întrucâtva lămurite numai urmărind dislocarea unităţilor militare pe cuprinsul întregii Dacii[3].

---

[1] Pentru literatura mai veche privitoare la această problemă, a se vedea: V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizaţia provinciei Dacia Traiana*, Bucureşti, 1906 (= *Scrieri de istorie romană,* ed. N. Zugravu, Iaşi, 2002, p. 17–65); C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité,* Bucureşti, 1945, p. 91–104; M. Macrea, în *Istoria României,* I, Bucureşti, 1960, p. 352–356; idem, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 29–94.

[2] Este vorba, mai întâi, de descoperirea (în anul 1957) unei diplome militare la Palamarca (în Bulgaria), datând din 13 decembrie 140 şi cuprinzând trupele provinciei Dacia Inferior (B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196–210; AÉ, 1962, 264; IDR, I, 13; RMD, 39). În urma analizei acestei diplome, B. Gerov ajungea la concluzia că pe timpul împăratului Traian, înainte de reorganizarea administrativă înfăptuită de Hadrian, estul Olteniei, Muntenia şi sud-estul Transilvaniei au aparţinut provinciei Moesia Inferior. În discuţie rămân alte teritorii – vestul Olteniei şi Banatul: anume, dacă au aparţinut provinciei Dacia sau Moesiei Superioare. Ulterior, alte două diplome militare, descoperite succesiv la Gherla (în 1960 şi 1971), datând una din 2 iulie 133 (IDR I, 11), cealaltă şi mai recent: 10 august 123 (IDR I, 7), arată că provincia Dacia Porolissensis nu a fost creată în 158–159, cum se crezuse (CIL, XVI, 110 = IDR, I, 17; redatare: RMD, I, 47, anul 154), ci mult mai devreme, înainte de anul 123 (o altă diplomă militară, descoperită în Turcia, la Urfa, atestă aceeaşi provincie la 14 aprilie 123: RGZM, 22; ILD, 20).). De asemenea, autorul acestei cărţi a demonstrat (SCIV, 22, 1971, 3, p. 411–422) că vestul Olteniei a aparţinut provinciei *Dacia Superior*, fapt confimat prin diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179 (citată mai departe, p. 169, nota 49).

[3] Dintre studiile privitoare la organizarea Daciei, a se vedea în special: M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia,* AMN, 3, 1966, p. 121–150; C. C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien,* Dacia (N.S.), 29, 1985, p. 45–55; idem, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius,* StCl, 24, 1986, p. 131–138 (variantă, cu unele observaţii suplimentare: Germania, 65, 1987, 1, p. 123–134); idem, în Lumea veche, 1, 1996, p. 37-44; idem, *Organizarea administrativă a Daciei romane,* Studii şi

Încă în cursul primului război (101–102), o parte a teritoriului Daciei intrase definitiv sub dominația Romei. Istoricul Cassius Dio ne informează că, îndată după încheierea războiului, împăratul Traian, „după ce rândui acestea [referire la condițiile păcii cu Decebal] şi lăsă oaste la *Zermizegethousa*, punând străji şi în restul țării, se întoarse în Italia" (LXVIII 9, 7). Astfel, chiar în capitala regală a fost lăsată o puternică garnizoană; în cursul cercetărilor arheologice au apărut în zidurile cetății de la Grădiştea Muncelului câteva blocuri de construcție[4] cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis*[5]*, IIII Flavia felix*[6] şi o *vex(illatio) leg(ionis) VI Ferr(atae)*[7]; pe alt bloc de piatră este reprezentat capricornul (considerat a fi simbolul legiunii *I Adiutrix)*[8]. Au mai fost lăsate garnizoane în diferite locuri întărite (φρούραι), în castrele construite în cursul înaintării armatei romane: în Banat şi în Țara Hațegului, în nordul Olteniei, în zona subcarpatică a Munteniei şi în sudul Moldovei, precum şi în sud-estul Transilvaniei. Pentru siguranța armatei rămase în Dacia, împăratul a decis construirea unui pod peste Dunăre: „Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămaşi dincolo şi construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu uşurință" (Cassius Dio, LXVIII, 13, 1–6).

De la acelaşi istoric (LXVIII 12, 2), mai aflăm că, mai târziu (în anul 105), regele Decebal pretindea de la Traian, în schimbul eliberării generalului roman Longinus, capturat în Dacia, „să-i dea înapoi țara până la Istru", cu alte cuvinte să-i retrocedeze teritoriile ocupate după primul război dacic. Se pune problema despre ce teritorii este vorba, când şi în ce condiții au intrat ele sub dominația romană.

Forțele romane de ocupație trebuie să fi fost apreciabile. În teritoriul ocupat (în special în Banat, dar şi în nord-vestul Olteniei), au fost lăsate importante efective din legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor) şi numeroase trupe auxiliare (detaşate din armata Moesiei Superioare), puse sub comanda generalului Longinus; acesta a fost identificat cu *Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus*, fost consul, care guvernase mai înainte provinciile Moesia Superior şi Pannonia[9].

Pe de altă parte, informații importante ne sunt furnizate de aşa-numitul *papyrus Hunt*, conținând situația dislocării (răspândirii) efectivelor cohortei *I Hispanorum veterana quingenaria,* din armata provinciei Moesia Inferior[10]: o parte din militarii

---

articole de istorie, 71, 2006, p. 137–149; D. Protase, în *Istoria Românilor,* II, Bucureşti, 2001, p. 45–52. Pentru guvernatorii Daciei: B. E. Thomasson, *LP,* I, 1984, col. 149–160 (vezi completările: „ex parte retractatum", Göteborg, 2009); C. C. Petolescu, *Administrația Daciei romane,* RdI, 39, 1986, 9, p. 880–905; I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae,* I. *Die senatorischen Amtsträger* (Antiquitas I, 43), Bonn, 1993.

[4] H. Daicoviciu, I. Ferenczi, Adriana Rusu, Sargetia, 21–24, 1988-1991, p. 45–47; vezi şi notele urmtoare).

[5] IDR, III/3, 268

[6] IDR, III/3, 269.

[7] IDR, III/3, 270.

[8] IDR, III/3, 271. Dar I. Piso, *La legio* I Adiutrix *à Sarmizegetusa Regia?,* în vol. *Dacia felix,* Cluj, 2007, p. 279–283, arată că este vorba tot de legiunea *IIII Flavia* (vezi şi AÉ, 2007, 1292).

[9] PIR^2, P. Vezi B. E. Thomasson, *LP,* Göteborg, 1985, col. 102, nr. 22 (Pannonia) şi col. 125–128, nr. 31 (Moesia Superior).

[10] Despre această trupă: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 109–110, nr. 43 (cu bibliografia anterioară).

trupei se aflau *trans Danuvium in expeditionem* (ceea ce indică o stare de război); alții – cu specificarea *intra provinciam* (deci în cuprinsul Moesiei Inferioare) – se aflau *Piroboridavae in praesidio, Buridavae in vexillatione*[11]. Identificarea acestor toponime dacice este în general admisă precum urmează: *Piroboridava* la Poiana (jud. Galați)[12], în valea Siretului, iar *Buridava* la ieşirea Oltului din munți, probabil la Stolniceni (Râmnicu Vâlcea)[13], nu departe de *dava* omonimă getică; cercetările arheologice de la Stolniceni au scos, de altfel, la lumină cărămizi purtând ştampila unei vexilații din legiunile *I Italica, V Macedonica* şi *XI Claudia,* toate aparținând armatei Moesiei Inferioare[14]. Revenind la papirul amintit, subliniem că informațiile consemnate datează *sigur* de la sfârşitul anului 105[15]; rezultă că în cursul celei de-a doua expediții a împăratului Traian în Dacia, teritoriul de la sud de Carpați (în speță estul Olteniei şi Muntenia), precum şi sudul Moldovei aparțineau provinciei Moesia Inferior (se aflau prin urmare *intra provinciam*).

În afară de acestea, cercetările arheologice au permis identificarea altor fortificații romane în nordul Munteniei, în fața intrărilor în trecătorile Carpaților meridionali, păzite de trupe ale Moesiei Inferioare. Astfel, la Voineşti, pe Râul Târgului (la nord de oraşul actual Câmpulung-Muscel) s-a identificat un castru, din interiorul căruia provin două țigle cu ştampilele legiunii *XI Claudia* şi cohortei *I Flavia Commagenorum*[16]. Mai departe, la Rucăr, s-a identificat un *castellum,* situat în fața unui important pas de înălțime (Rucăr–Bran) spre Transilvania, care controla totodată capătul drumului ce urca spre munți de-a lungul râului Dâmbovița; de la Rucăr provin cărămizi cu ştampila cohortei *II Flavia Bessorum*[17]. Şi mai spre est, în zona dealurilor subcarpatice, pe râul Prahova, la Târgşorul Vechi, se afla alt castru, din ale cărui therme (băi) au apărut cărămizi cu ştampilele legiunii *XI Claudia*[18] şi cohortei *I Flavia Commagenorum*[19]. De asemenea, pe râul Teleajen, aproape de intrarea în munți, se aflau castrele de la Mălăieşti (din glii, *muri cespiticii*) şi Drajna-de-Sus (construit din piatră); în acesta din urmă au apărut cărămizi ştampilate ale legiunilor *I Italica, V Macedonica* şi *XI Claudia,* precum şi ale cohortei *I Flavia Commagenorum*[20]. Studiul ştampilelor tegulare şi al monedelor descoperite arată că aceste fortificații au fost construite simultan, pe timpul domniei împăratului Traian, în decursul sau îndată după primul război dacic.

---

[11] Despre acest izvor: Robert O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus,* Princeton, 1971, p. 217–227, nr. 53 (textul este reprodus şi în *Fontes,* I, Bucureşti, 1964, p. 467–471.

[12] TIR, L-35, p. 58. Vezi R. Vulpe, Marilena Florescu, *Piroboridava. Aşezarea geto-dacă de la Poiana,* Bucureşti, 2003 (Bibliotheca Thracologica, XXXIX).

[13] TIR, L-35, p. 68–69.

[14] IDR, II, 556–560; ILD, 159–160.

[15] Pentru datarea acestui papyrus (la sfârşitul anului 105 – începutul anului 106), esențială este inscripția de la Rasova (jud. Constanța), publicată de A. Rădulescu şi Maria Munteanu, în Dacia (N.S.), 25, 1981, p. 356–358 (reprodusă în AÉ, 1981, 746), unde apare, în calitate de guvernator al Moesiei Inferioare, *Fabius Iustus,* cel identificat în textul acestui papir de R. Syme (*Danubian Papers,* Bucureşti, 1971, p. 122 şi urm.).

[16] ILD, 165–166 (= AÉ 2000, 1264–1265).

[17] AÉ 1959, 324; IDR, II, 607.

[18] IDR, II, 606.

[19] M. Zahariade, D. Lichiardopol, în *DAP. Crearea provinciei,* 2006, p. 127.

[20] IDR, II, 600–603; AÉ, 1997, 1323; ILD, 167.

Nu este exclus ca şi drumul care urca pe valea Buzăului, spre sud-estul Transilvaniei, să fi fost de asemenea supravegheat: un castru cu val de pământ pare a fi fost ridicat chiar în zona de câmpie, la Filipeşti[21].

Se admite că au fost supravegheate şi intrările spre Transilvania ale Carpaților răsăriteni. Astfel, drumul care urca pe Siret şi apoi de-a lungul Trotuşului, spre pasul Oituz, era probabil controlat de garnizoana *(praesidium)* de la *Piroboridava*. Se pare că şi valea Bistriței, deci şi mai spre nord, a intrat în vederile strategice ale romanilor; astfel, în locul numit *Troian*, aproape de cetatea dacică de pe Bâtca Doamnei (lângă actualul oraş Piatra Neamț), pare să fi existat un *castellum* de pământ[22].

Circumstanțele în care au fost construite aceste castre pot fi deduse din rolul lor strategic: de a apăra teritoriile anexate de Traian la nord de Dunăre, după primul război dacic, față de un atac prin surprindere din partea regelui Decebal[23]. În aceleaşi împrejurări a fost anexat şi ataşat Moesiei Inferioare teritoriul sud-estic al Transilvaniei (aproximativ până la linia Oltului); astfel, grație sistemului de construcție, s-a dedus că fortificațiile (castrele) de la Brețcu şi Hoghiz au fost contemporane cu cel de la Drajna-de-Sus[24].

Aşadar, pe baza analizei izvoarelor scrise (narative, epigrafice), coroborate cu cercetările arheologice, cei mai mulți istorici sunt astăzi de părere că bună parte din teritoriile dacice au fost anexate încă din anul 102; unele (Banatul, vestul Olteniei) au fost atribuite Moesiei Superioare (dacă nu cumva au format încă de pe atunci un comandament militar aparte[25]), altele au fost anexate provinciei Moesia Inferior (estul Olteniei, Muntenia, sud-estul Transilvaniei, sudul Moldovei)[26]. Regatul lui Decebal fusese sensibil redus ca teritoriu – la nord de cursul inferior al Mureşului şi de cursul transilvănean al Oltului; situația sa era fără îndoială mai gravă decât cea recunoscută prin calitatea de *rex amicus et socius populi Romani.* Încercarea disperată a lui Decebal de a răsturna situația a dus la cel de-al doilea război (105–106), încheiat cu sfârşitul tragic al regelui. Ca urmare, *întreaga Dacie* era înfrântă; aşa glăsuieşte o inscripție de la Corinth, care redă cariera unui ofițer participant la acest război: *secunda expeditione, qua universa Dacia devicta est*[27]. Situația de

---

[21] TIR, L-35, p. 41.

[22] N. Gostar, Apulum, 5, 1964, p. 144; idem, AIIA Iaşi, 17, 1980, p. 3.

[23] C. C. Petolescu, *SMGR*, III, 1986, p. 510–513.

[24] D. Protase, Sargetia, 13, 1977, p. 191–202: autorul observă, în castrele de la Brețcu şi Hoghiz, sistemul de construcție cu „zid dublu de incintă", situație întâlnită de asemenea la Drajna-de-Sus şi Castra Traiana – ceea ce ar arăta că sunt contemporane. De asemenea, participarea lui Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, la războiul contra dacilor (de la Cassius Dio, LXVIII, 94, aflăm că acest general a ocupat o fortificație dacică, unde a capturat pe sora regelui Decebal) a dus la anexarea sud-estului Transilvaniei încă în cursul primei expediții dacice (101–102 p.Chr.); vezi în această privință şi opinia lui M. Macrea, AMN, 3, 1966, p. 135.

[25] Vezi în acest sens N. Gostar, AIIA Iaşi, 13, 1976, p. 64–65. De asemenea, C. H. Opreanu (*Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara, 1998, p. 40 şi urm.) consideră că Traian a anexat şi partea de sud a Transilvaniei; în acest fel, „regatul lui Decebal, reconfirmat ca *rex amicus,* era serios restrâns, el cuprinzând din acel moment doar teritoriile de la nord de Mureşul mijlociu şi cele de la nord de Oltul transilvan".

[26] C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, *The Presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia Inferior Province,* în vol. *Die römischen Provinzen,* p. 357–367; N. Gudea, Cr. Găzdac, *Die dakische Gebieteim der römischer Provinz Moesia Inferior (101–118 n. Chr.),* EN, 16–17, 2006-2007, p. 49–84.

[27] IDRE, II, 367 (= AÉ 1934, 2).

înfrântă a ţării dacilor rezultă cu deosebire din emisiunile monetare; de asemenea, pe un basorelief de la Roma, apare *Dacia* personificată sub chipul unei femei aşezate, cu capul sprijinit în palma mâinii drepte, lângă un scut dacic şi alte arme[28].

Dacia în perioada 106–117 [29]

Data încheierii războiului nu este mai exact cunoscută, dar este vorba probabil de vara anului 106. Între recompensele pentru bravură în cursul celui de-al doilea război, soldaţii din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(idelis) civium Romanorum* primesc la 11 august 106 cetăţenia romană, înainte chiar de terminarea serviciului militar *(ante emerita stipendia)*, cum rezultă dintr-o diplomă militară de la Porolissum[30]. Se pare că împăratul Traian a mai zăbovit în Dacia până în anul următor, când s-a întors la Roma pentru a-şi serba triumful. În Dacia rămânea o puternică armată de ocupaţie, sub comanda lui Iulius Sabinus, personaj de rang consular, cunoscut dintr-o diplomă militară datând din 14 octombrie 109[31]; probabil în timpul legaţiei lui s-a petrecut procesul de organizare a provinciei *Dacia.* Prin 108-109 i-a succedat la guvernarea provinciei *D. Terentius Scaurianus*[32]. Din anul 110 datează emisiunile monetare *(sestertius, dupondius, as)* cu legenda *Dacia August(i) Provincia;* Dacia apare personificată sub chipul unei femei stând pe o stâncă (aluzie la cununa de munţi), cu spic de grâu şi un copil ţinând strugure, ambele simbolizând rodnicia pământului provinciei.

Dar nu toate teritoriile ocupate de Traian au fost cuprinse în noua provincie; cele ataşate Moesiei Inferioare (urmare a primului război dacic) au rămas în continuare sub autoritatea guvernatorului acestei provincii pe tot timpul domniei lui Traian. Aşadar, provincia *Dacia* cuprindea Banatul (în întregime sau în cea mai mare parte), vestul Olteniei (aproximativ actualele judeţe Mehedinţi şi Gorj), precum şi cea mai mare parte a Transilvaniei (cu excepţia zonei de sud-est; aproximativ judeţele de astăzi Sibiu şi Braşov). Dacia era o provincie imperială, având în frunte un guvernator ca locţiitor al împăratului *(legatus Augusti pro praetore)*, numit dintre membrii ordinului senatorial; deoarece în provincie staţionau trei legiuni *(I Adiutrix, IIII Flavia* şi *XIII Gemina),* guvernatorul era de rang consular *(vir consularis),* adică provenea dintre foştii consuli. El avea atribuţii militare şi juridice, pe care le exercita în numele împăratului. Pe timpul guvernării lui D. Terentius Scaurianus a fost fundată *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa,* capitala noii provincii[33]. Au urmat la guvernarea Daciei[34]: *C. Avidius Nigrinus*, prin 111–113[35]; *Q. Baebius*

[28] Despre personificarea Daciei, vezi în special M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanenţă istorică* (ed. M. Bărbulescu), Cluj, 1978, p. 158–166; Carmen Maria Petolescu, în LIMC, III/1, p. 310–312 (s. v. *Dacia*).

[29] Vezi I. Piso, *Les débuts de la province de Dacie,* în vol. *Die römischen Provinzen,* p. 297–331.

[30] CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1; vezi şi ILD, 11. Decretul imperial *(constitutio)* după care s-a copiat această diplomă datează însă abia din anul 110.

[31] RMD III, 148 (= AÉ 1990, 860; ILD, 10).

[32] Guvernământul lui D. Terentius Scaurianus este menţionat de diplomele militare din anii 109 (vezi nota precedentă) şi 110 (CIL, XVI, 57, 160 şi 163; IDR, I, 1–3), precum şi de inscripţia de fundare a Coloniei Ulpia Traiana (vezi *infra,* nota 33).

[33] CIL, III, 1443 (= IDR, III/2, 1; vezi şi ILD, 237–238).

[34] I. Piso, în vol. H. Heftner, K. Tomaschitz (ed.), *Ad fontes!,* Viena, 2004, p. 515–518 (vezi AÉ, 2004, 1184); idem, în *Die römischen Provinzn,* p. 306, propune, cu unele semne de întrebare,

Macer, atestat în 114[36]; după un interval, ocupat eventual de un alt guvernator, a fost numit, în 117, *C. Iulius Quadratus Bassus*[37]. Importanța Daciei în ierarhia provinciilor romane rezultă şi din faptul că toți guvernatorii ei de pe timpul lui Traian au fost personalități militare de prim rang; spre exemplu, Bassus guvernase mai înainte Syria, una din cele mai importante provincii ale Imperiului din punct de vedere militar şi strategic.

Dacia în perioada 117–168

Pacea pe care Traian îşi făcuse iluzia că a instaurat-o la granița dunăreană a Imperiului, prin crearea provinciei Dacia, a fost grav amenințată, îndată după moartea acestuia. Autorii tulburărilor au fost sarmații, în primul rând iazigii cuibăriți în pusta pannonică. Împăratul Hadrian a stat chiar un moment în cumpănă: dacă să mențină această provincie sau s-o abandoneze; istoricul roman Eutropius (VIII 6, 1, 2) arată că, după renunțarea la Assyria (Mesopotamia), Hadrian a vrut să facă acelaşi lucru cu Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii *(idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt),* ca nu cumva prea mulți cetățeni romani să cadă în mâna barbarilor (*ne multi cives Romani barbaris traderentur*). După un moment de ezitare, împăratul a luat măsuri energice pentru a face față situației (SHA, *Hadr.,* 6, 6): *audito dein tumultu Sarmatarum et Roxalanorum, praemisis exercitibus, Moesiam petit* („auzind de răscoala sarmaților şi roxolanilor, fiind trimise înainte armatele, a venit în Moesia"). El încredințează comanda operațiunilor lui *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus,* personaj de rang ecvestru, dar militar de carieră excepțional de valoros, pus succesiv (iar nu concomitent, cum se crede) în fruntea Pannoniei (Inferioare) şi Daciei: *Marcium Turbonem post Mauretaniam praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* (SHA, *Hadr.*, 6, 7)[38]. Cu roxolanii – altă ramură a sarmaților, care locuiau la est de Dacia – a încheiat pace, consimțind la mărirea subsidiilor (*cum rege Roxalanorum qui de imminutis stipendiis quaerebatur, cognito negotio, pacem composuit;* SHA, *Hadr.,* 6, 8); dar Muntenia şi sudul Moldovei fuseseră abandonate[39].

Curând sarmații iazigi sunt zdrobiți, iar Hadrian se îndreaptă spre Roma (unde ajunge în vara anului 118), *Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae*

---

ordinea: *Iulius Sabinus* 106–107/108, *D. Terentius Scaurianus* 107/108–110/111, *Q. Baebius Macer* 111/112–114/115, *C. Avidius Nigrinus* 115?–117, *C. Iulius Quadratus Bassus* 117–118.

[35] CIL, III, 7904 (= ILS, 2417 = IDR, III/2, 205).

[36] RMD, IV, 225–226 (= ILD, 12–13).

[37] IDRE, II, 381.

[38] În ceea ce priveşte misiunea la Dunăre a lui Q. Marcius Turbo, Historia Augusta redă două aspecte (*supra,* în text): comandamentul asupra provinciilor Pannonia (de fapt, doar Pannonia Inferior) şi Dacia (dar misiuni separate, succesive; nu concomitente, cum cred unii istorici), cu titlul de *praefectus* – singurul compatibil cu apartenența sa la ordinul ecvestru; ornarea cu titlul de prefect al Egiptului era absolut fictivă, dar îi permitea accesul spre cele două comandamente dunărene (în Pannonia Inferior, apoi în Dacia) şi, în perspectivă, spre prefectura pretoriului. Despre acest personaj: PIR^2, M 249; G. Alföldy, ZPE, 36, 1979, p. 233–253; C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 37, 1993, p. 285–290; M. Absil, *Les préfets du prétoire d'Äuguste à Commode,* Paris, 1997, p. 166–167; I. Piso, ZPE, 150, 2004, p. 271–273.

[39] O amplă prezentare a evenimentelor şi izvoarelor: I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123,* Bucureşti, 1972 (variantă în limba germană: Dacia, N.S., 18, 1974, p. 155–176).

quo plus auctoritatis haberet ornato (SHA, *Hadr.*, 7, 3). Prin urmare, Turbo mai rămâne un timp în Dacia, procedând probabil la punerea în aplicare a deciziei imperiale de reorganizare a Daciei; după care pleacă şi el la Roma, fiind numit *praefectus praetorio,* comandantul gărzii imperiale.

Îndată după acest evenimente, Dacia romană apare cu structuri administrative şi politice modificate. Mai întâi, se constată existența unei provincii *Dacia Superior* (conform diplomei militare din 12 noiembrie 119, Turbo apare în fruntea armatei acestei provincii, probabil cu titlul de *praefectus*)[40], cuprinzând se pare cea mai mare parte a Daciei traiane. Desemnarea acestei provincii drept „Superioară" presupune existența simultană a unei provincii *Dacia Inferior* (cele mai vechi diplome privitoare la Dacia Inferior cunoscute până acum datează din 17 iulie 122[41]); aceasta cuprindea teritoriile nord-dunărene anexate în 101–102 de trupele Moesiei Inferioare (estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei, precum şi un mic colț din nord-vestul Munteniei şi altul din sud-vestul acesteia; cea mai mare parte a Munteniei, precum şi sudul Moldovei fuseseră abandonate în 117/118). Denumirile celor două Dacii sunt date în raport cu cursul Dunării, ca şi în cazul celor două Moesii sau al celor două Pannonii.

În anul 123, diplomele militare atestă o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*[42], desprinsă din nordul Daciei traiane (teritoriul aflat la nord de râurile Arieş şi Mureş); dar ea a fost creată probabil tot în 118, concomitent cu celelalte două provincii dacice (*Superior* şi *Inferior*)[43] sau la scurt timp după aceea. Urmărind componența armatei noii provincii (*exercitus Daciae Porolissensis*; v. *infra,* p. 210–212), constatăm că o parte din trupe au ajuns pe frontiera de nord abia pe timpul lui Hadrian; despre celelalte ştim doar că se aflau în *Dacia* (apoi în *Dacia Superior*, diploma din 12 noiembrie 119). Este posibil, prin urmare, ca o parte din teritoriul viitoarei provincii *Dacia Porolissensis* (cel situat la est de linia Potaissa – Napoca – Porolissum) să fi fost anexat abia pe timpul împăratului Hadrian (urmare a activității militare a lui Q. Marcius Turbo).

Dacia Superior avea în frunte tot un *legatus Augusti pro praetore*, acum însă doar de rang pretorian (*vir praetorius;* el exercitase la Roma pretura; îndată după guvernarea Daciei era investit consul); diminuarea rangului legatului era posibilă datorită faptului că în provincie staționa acum o singură legiune *(legio XIII Gemina)*. Pentru probleme de ordin financiar, el era secondat de un procurator imperial, *procurator Augusti,* provenind din ordinul ecvestru.

---

[40] W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40 (I), 2002–2003, p. 48–50, nr. 7 (= RMD, V, 35; ILD, 14); W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42 (I), 2004–2005, p. 61–67: *[quae sun]t in Dacia Super(iore) sub Marcio Tur[bone]*.

[41] RGZM, 20 (= ILD, 18); AÉ, 2002, 1742 (= P. Weiss, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2; AÉ 2002, 1742; ILD, 17; RMD, V, 361); AÉ, 2003, 2042 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40, 2002–2003, p. 34–37, nr. 20); AÉ, 2007, 1759 (= W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007 (2008), p. 186–189, nr. 1)

[42] Diploma de la Urfa (Turcia) datând din 14 aprilie 123 (RGZM, 22; ILD, 20) şi diplomele de la Gherla (IDR, I, 7; AÉ 1973, 459; RMD I, 21) şi Čovdin (IDR, I, 7 a = RMD, I, 22) din 10 august 123.

[43] C. C. Petolescu, RdI, 32, 1979, 2, p. 267–270; idem, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 105–109; idem, Dacia (N.S.), 29, 1985, p. 53–55; vezi şi I. Piso, *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis,* în *Festschrift Betz,* 1985, p. 471–481.

Celelalte două Dacii (*Inferior* şi *Porolissensis*) aveau în frunte câte un *procurator Augusti;* în calitatea lor de guvernatori, ei aveau în subordine trupele auxiliare aflate în aceste provincii.

Pe monedele de bronz din timpul lui Hadrian (*sestertius, dupondius, as*; emisiuni ale Senatului), *Dacia* personificată apare stând pe stâncă (aluzie la cununa de munți), ținând în mâna dreaptă *vexillum,* iar în stânga sabia curbă dacică[44] (fig. 12/5).

Primii ani ai domniei împăratului Antoninus Pius au fost marcați de o serie de evenimente, care găsesc ecou în câteva izvoare antice (Aelius Aristides, Polyainos, *Oracula Sibyllina, Historia Augusta*)[45]. În ceea ce priveşte Dacia, evenimentele au afectat se pare numai granița ei de sud-est; autorii tulburărilor au fost probabil sarmații roxolani. Grație unei inscripții de la Caesarea (în Mauretania), aflăm că împăratul a trimis în această zonă de conflict pe *Titus Flavius Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcius Turbo,* şi acesta personaj de rang ecvestru, dar investit cu un mandat special: *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) Daciae Inferioris* (poate chiar în anii 138/139)[46]; titlul său arată că a avut la dispoziție efective din legiuni, dislocate special pentru a face față amenințării barbare. Mai rezultă din această situație că autoritatea legatului propretor al Daciei Superioare nu se întindea şi asupra procuratorilor-guvernatori ai celorlalte două Dacii (*Inferior* şi *Porolissensis*).

Precaritatea acestui sistem administrativ-militar a trecut totuşi neluată în seamă în anii care au urmat, de linişte şi prosperitate, ai domniei lui Antoninus Pius.

Reorganizarea Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius

În anul 168, izbucneşte un lung şi greu război cu populațiile barbare de la Dunărea de mijloc şi de sus (sarmații iazygi şi diferite seminții germanice); Dacia este amenințată şi chiar atacată[47]. În aceste împrejurări, împăratul Marcus Aurelius procedează la o reorganizare radicală a guvernământului celor trei provincii ale Daciei; acestea sunt puse sub autoritatea unui guvernator general, purtând titlul de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (calitatea de guvernator civil este desemnată şi cu titlul de *praeses*). Deoarece de acum înainte se aflau în Dacia două legiuni (*V Macedonica* şi *XIII Gemina*), el era iarăşi de rang consular; de aceea, el mai era denumit şi *consularis III (trium) Daciarum.* Primul titular al acestui guvernământ unificat a fost Marcus Claudius Fronto, căzut eroic pentru apărarea Daciei[48]. Concomitent se constată o modificare a denumirii provinciilor: Dacia Superioară devine *Dacia Apulensis,* iar Dacia Inferioară este denumită *Dacia Malvensis*; provincia *Dacia Porolissensis* îşi păstrează vechiul nume şi vechea întindere teritorială.

---

[44] Vezi trimiterile de la nota 28.

[45] C. C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius,* TD, 14, 1993, p. 159–162 (= idem, *Contribuții,* p. 108–112); vezi *infra,* p. 293.

[46] IDRE, II, 461 (= AÉ, 1946, 113). Pentru cariera acestui personaj polionim, a se vedea: C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 26, 1982, p. 167–170; I. Piso, ZPE, 150, 2004, p. 274–275.

[47] Vezi inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: IDR, III/ 11 (= AÉ, 1976, 561) *porticus cum cubiculis a vi hostium exustos… restituit*; 76 (= CIL, III, 7969; ILS, 371) *ancipiti periculo virtutib(us) restituta.* Cf. C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 115–120.

[48] CIL, III, 1457 (= IDR, III/2, 90, Ulpia Traiana Sarmizegetusa); CIL, VI, 1377 (= 31640; ILS, 1098; IDRE, I, 10, Roma).

Prin această reorganizare, atribuțiile legatului fostei provincii Dacia Superior (suma acestor competențe era desemnată cu termenul de *imperium,* deopotrivă civil şi militar) se extindeau şi asupra celorlalte două provincii ale Daciei; se depăşea astfel dilema constituțională privind interdicția exercitării prerogativelor unui guvernator dincolo de limitele *provinciei* sale (cf. Digesta, XLVIII, 22, 7, 44). De fapt, reforma înfăptuită de Marcus Aurelius a avut un caracter de circumstanță, cu precădere militar; trupele provinciilor dacice formează în continuare, după cât se pare, trei armate *(exercitus)* separate (cum ar rezulta din diploma militară de la 1 aprilie 179, în care apar numai trupele auxiliare ale Daciei Superioare)[49]. Menținerea identității fiecărei provincii se observă şi din faptul că legația guvernatorului general conține totdeauna referirea la *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum* (deci la plural).

Dacia mai cunoscuse asemenea unificare a comandamentelor militare (chiar în 168, cu Moesia Superioară), dar de scurtă durată; dimpotrivă, în urma reorganizării la care ne-am referit mai sus, unirea celor trei Dacii va fi permanentă, probabil până spre sfârşitul stăpânirii romane în Dacia (din păcate, ultimul legat consular al celor trei Dacii cunoscut este din timpul lui Gordian al III-lea).

Problemele financiare ale celor trei Dacii erau girate – ca şi mai înainte: separat pentru fiecare provincie – de câte un *procurator Augusti.*

Pe timpul lui Septimiu Sever şi Caracalla, se constată cum un procurator al Daciei Apulensis este însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei: *agens vice praesidis*; inovația se repetă de mai multe ori şi sub împărații care au urmat, ultima mențiune fiind din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus şi Volusianus. Probabil însă că autoritatea acestui *vice praesidis* („vice-guvernator") se întindea numai asupra Daciei Apulensis, cum rezultă din faptul că de cele mai multe ori mențiunea exercitării interimatului este asociată cu titlul de *procurator Augusti Daciae Apulensis.*

S-ar părea de asemenea că, spre mijlocul secolului al III-lea, practica interimatului guvernării s-a permanentizat. Teama împăraților de uzurpările tot mai frecvente, favorizate de existența unor mari comandamente militare, va fi prevalat față de interesele unei apărări eficiente a granițelor provinciale; este posibil, în aceste condiții, să se fi renunțat la unificarea celor trei provincii ale Daciei. Aşa se face că, tot în această perioadă, fostul procurator al Daciei Malvensis poartă chiar titlul de *praeses* („guvernator")[50].

O problemă în dispută este situația vestului Munteniei după evenimentele din anul 117. După părerea unor istorici, acest teritoriu ar fi rămas în cadrul provincial roman (concret: în Dacia Inferior) chiar şi după evenimentele de la începutul domniei lui Hadrian. S-a emis şi părerea că reanexarea vestului Munteniei ar fi avut loc la începutul domniei lui Antoninus Pius.

Dar evenimentul s-a petrecut probabil mai târziu, abia la începutul secolului al III-lea (cum par a indica descoperirile numismatice), poate chiar pe timpul lui Caracalla. Acest teritoriu, protejat dinspre est de *limes Transalutanus* (o linie fortificată, constând din *vallum, castra* şi *turres,* în care staționau trupe auxiliare), a fost ataşat Daciei Malvensis[51].

---

[49] RMD II, 123 (= AÉ 1987, 843; ILD, 46).
[50] IDRE, II, 357 (= CIL, III, 13704; ILS, 9009).
[51] Vezi *infra,* p. 182 sqq.

Fasti Daciae

DACIA ÎN TIMPUL LUI TRAIAN

Legati Augusti pro praetore

Iulius Sabinus 105–107/109
RMD, 148 (= AÉ, 1990, 860; IDRE, II, 307; ILD, 10).

D. Terentius Scaurianus 109–110/111
CIL, III, 1443 (= AÉ, 1972, 465; 1976, 570; IDR, III/2, 1; cu adăugarea a două mici fragmente: I. Piso, AMN, 39–40/I, 2003, p. 88, nota 36; ILD, 238); AÉ, 1969–1970, 583 (= IDRE, II, 363; Grammeni, Macedonia); AÉ, 1998, 1084 (= I. Piso, in: *Traiano. Ai confini dell'Impero,* G. Arbore-Popescu ed., Milano, 1998, p. 276, nr. 212; idem, in: R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* I. *Le forum vetus,* Bucureşti, 2006, p. 211–214; cf. Al. Diaconescu, EN, 16-17, 2006-2007, p. 95–106; ILD, 237).
Diplome militare (anul 110): CIL, XVI, 57 (= IDR, I, 1), 160 (= IDR, I, 2), 163 (= IDR, I, 3): RMD, 148 (= AÉ 1990, 860; IDRE, II, 307; ILD, 10); RMD, V, 343 (= AÉ, 2002, 1741; ILD, 11: copie după aceeaşi constituție cu diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1).

C. Avidius Nigrinus 112–113
CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205).

Q. Baebius Macer 114
RMD, IV, 225 (= ILD, 13); 226 (= RGZM, 16; ILD, 12).

C. Iulius Quadratus Bassus 117
Chr. Habicht, *Alterthümer von Pergamon* VIII 3 (1969), p. 43 sqq., nr. 21 (= IDRE, II, 381).

DACIA DE LA HADRIAN LA MARCUS AURELIUS (117–168)

Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus 118–119
SHA, *Hadr.,* 6, 7 şi 7, 3. Diplomă din 12 noiembrie 119: RMD, V, 351 (= ILD, 14; cu un nou fragment şi publicare integrală: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42/I, 2004–2005, p. 61–67: *[quae sun]t in Dacia Superiore sub Marcio Turbone)*; alte două diplome din 10 august 123: IDR, I, 7 (= AÉ, 1973, 459; RMD, I, 21; Gherla), 7 a (= RMD, I, 22; Čovdin).

Legati Augusti pro praetore Daciae Superioris

Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus 119–127
CIL, III, 2830 (= 9891; ILS, 1056; IDRE, II, 294; Burnum); IDR, I, 5 (= AÉ 1958, 30 = 1959, 31; RMD, 17; diplomă militară, Căşei; 29 iunie 120); CIL, XVI, 68 (vezi Suppl., p. 215) (= IDR, I, 6; Porolissum; 29 iunie 120); RGZM, 22 (= ILD, 20; diplomă din 14 aprilie 123, Urfa, Turcia); IDR, I, 8 (= AÉ, 1967, 395; RMD, 27, diplomă militară, Tibiscum; anul 126); IDR, I, 9 (= RMD, 28, Tibiscum; a. 126).

Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus cca 131–134
CIL, III, 1446 (= IDR, III/2, 8) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

C. Iulius Bassus 135–138
CIL, III, 1078 (= ILS, 2301; IDR, III/5, 198) (Apulum).

L. Annius Fabianus 134–141
CIL, III, 1455 (= 7972; IDR, III/2, 84) (Sarmizegetusa).

Q. Mustius Priscus 141–144
CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14; diplomã militarã, Stara Zagora; 23 februarie 144).
.

P. Orfidius Senecio 144-148
CIL, III, 1465 (= IDR, III/2, 101) (Sarmizegetusa).

C. Curtius Iustus 147/148–150
CIL, III, 1458 (= IDR, III/2, 91) (Sarmizegetusa).

M. Sedatius Severianus 150-153
CIL, III, 1562 (= ILS, 3896; IDR, III/1, 56), 1575 (= IDR, III/1, 70) (Băile Herculane); IDR, III/2, 97 (= AÉ 1913, 55; ILS, 9487); 98 (= AÉ 1933, 249) (Sarmizegetusa).

L. Iulius Proculus 153–156 (?)
IDR, III/5, 106 (= AÉ, 1967, 385 = 1977, 653) (Apulum).

M. Statius Priscus Licinius Italicus 155/156–158
CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15, diplomã militarã, Tibiscum; 13 decembrie 157?); CIL, XVI, 108 (= ILS, 2006; IDR, I, 16; diplomã militarã, Cristeşti; 8 iulie 158); CIL, VI, 1523 (= ILS, 1092; IDRE, I, 9; Roma); CIL, III, 940 (= IDR, III/3, 241), 7882 (= IDR, III/3, 240; Germisara); ILD, 320 (= AÉ, 1993, 1342; Germisara).

P. Furius Saturninus 159–161
CIL, III, 943 (Brucla), 1171 (= IDR, III/5, 422; Apulum), 1177 (vezi IDR, III/5, 5*; posibil de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa), 1460 (= IDR, III/2, 92), 7902 (= 1412; ILS, 7155; IDR, III/2, 93; Sarmizegetusa); IDR, III/2, 94 (= AÉ, 1972, 463; Sarmizegetusa); IDR, III/3, 232 (= AÉ 1944, 59), 236 (= AÉ, 1971, 131; Germisara).

P. Calpurnius Proculus Cornelianus 161–164 (?)
CIL, III, 1007 (= IDR, III/5, 73; Apulum).

Ti. Iulius Flaccinus Datare neprecizatã
CIL, III, 1461 (= IDR, III/2, 95; Sarmizegetusa), 7768 (= IDR, III/5, 317; Apulum); IDR, III/2, 245 (= AÉ, 1934, 11; Sarmizegetusa).

Procurator Augusti Daciae Superioris

T. Desticius Severus cca 160
CIL, V, 1877 (= IDRE, I, 149), 8660 (= ILS, 1364; IDRE, I, 150); Pais, CIL, V, Suppl. I, 1227 (= IDRE, I, 151) (Concordia, Italia, regio X).

Egnatius [- - -] 118–121 ?
IDR, III/4, 325 (= AÉ, 1974, 564 = 1978, 706; I. Piso, AMN, 36/I, 1999, p. 81–86; AÉ, 1999, 1286; ILD, 433).

Cocceius Naso 122–126
AÉ, 2006, 77 (= RGZM, 20; ILD, 18; diplomă militară, 17 iulie 122); VAHD, 102, 2009, p. 59–73 (diplomă din anul 126).

Plautius Caesianus 126/127–129
CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10) (diplomă militară, Grojdibod; 22 martie 129).

Claudius Constans 130
AÉ, 1997, 1764 (= P. Weiß, ZPE, 117, 1997, p. 243–246, nr. 8; IDRE, II, 473; ILD, 25; vezi I. Piso, *Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne,* AMN, 37/I, 2000, p. 231–242); AÉ, 2002, 1743 (= P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 245–246, nr. 3; ILD, 24); AÉ, 2003, 2044 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39-40/I, 2002-2003, p. 41–44, nr. 4; ILD, 26); AÉ, 2003, 2045 (= W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *loc. cit.,* p. 44–45, nr. 5; ILD, 27). De adăugat eventual: CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; cu identificarea lui I. Piso, AMN, 37/I, p. 235; ILD, 431).

T. Flavius Constans 138
CIL, III, 13793 (= 12601 a; IDR, II, 575), 13794 (= 12601 b; IDR, II, 576; Arutela); 13795 (= ILS, 8009; IDR, II, 587; Praetorium)

T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo 138–140
AÉ, 1946, 113 (cf. Dacia, N.S., 26, 1982, p. 167–170) (= IDRE, II, 461): *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*.

Iulius Aquila Fidus 140
CIL, III, 13796 (= ILS, 9180; IDR, II, 5880; Praetorium, a. 140); AÉ, 1962, 264 (= IDR, I, 13; RMD, 39) (diplomă militară, Palamarca; 13 decembrie 140).

Ulpius Saturninus 146
RMD, IV, 269 (= AÉ, 2001, 2155; tăbliţele nedesfăcute, numai feţele exterioare; publicare integrală: Falko v. Saldern, BVb., 69, 2004, p. 11–18; ILD, 35) (19 iulie 146).

[T.? V?]arius [Pr]iscus 152–155
AÉ, 1987, 796 (= J. Šašel, ZPE 52, 1983, p. 175–181; IDRE, II, 255).

[- - -]lius Cu[- - -] 167–168
RMD, V, 441 (= AÉ, 2001, 2154; ILD, 45).

Procuratores Daciae Porolissensis

Livius Gratus 123
RGZM, 22 (= ILD, 20; diplomă din 14 aprilie 123, Urfa); IDR. I, 7 (= AÉ 1973, 459 şi 1977, 703; RMD, 21, Gherla; diplomă militară din 10 august 123); IDR, I, 7 a (= RMD, 22) (diplomă militară, Čovdin; a. 123);

Flavius Italicus 131–135
RMD, I, 35 (= AÉ 1962, 255 şi 1967, 390; IDR, I, 11; diplomă militară, Gherla; 2 iulie 133); RMD, IV, 248 (= AÉ, 1995, 1283 şi 1996, 1275; ILD, 30; diplomă militară, Porolissum, anul 135); RMD, V, 375 (= AÉ, 2002, 1745; ILD, 29; Porolissum, 10 decembrie 130 / 9 decembrie 131).

M. Macrinius Vindex 151–154
CIL, XVI, 110 (cf. Suppl., p. 216) (diplomă militară, Domaşnea); IDR, I, 17 (amândouă tăbliţele, cu reconstituirea textului integral; cf. AÉ, 1977, 719, datare 27 septembrie 154) (= RMD, 47); RMD, V, 404 (= AÉ, 2001, 1705; ILD, 38; Căşei, 24 septembrie 151).

Tib. Cl. Quintianus 157
CIL, III, 836 (Porolissum). Posibil identic cu *Clo[dius?...]* dintr-un fragment de diplomă militară de la Buciumi (RMD, 128; ILD, 48).

Volu[- - -] 161/162
RMD, III, 177 (= W. Eck, D. Isac, I. Piso, ZPE 100, 1994, p. 577–591; AÉ 1994, 1487; ILD, 39; fragment de diplomă, Gilău, anul 161/162).

L. Sempronius Ingenuus 164
Şase diplome militare, datând probabil toate din 21 iulie 164: CIL, XVI, 185 (= AÉ, 1937, 113; IDR, I, 19; fragment, Palatovo); RMD, I, 63 (= AÉ, 1959, 37; IDR, I, 20; Căşei, fragment); RMD, I, 64 (= AÉ 1957, 199; IDR, I, 18; Gilău); RMD, I, 66 (= IDR, I, 2; fragment, Buciumi); RMD, II, 116 (= AÉ, 1983, 850; ILD, 42; fragment, Buciumi); RMD, IV, 289 (=AÉ, 1995, 1284; ILD, 41; fragment, Porolissum).

DACIA DUPA REFORMA LUI MARCUS AURELIUS
Legati Augusti pro praetore trium Daciarum

M. Claudius Fronto 168–170
CIL, III, 1457 (= ILS, 1097; IDR, III/2, 90; Sarmizegetusa); CIL, III, 7905 (= ILS, 2311; ISM, V, 160; Troesmis); CIL, VI, 1377 (cf. 31640) (= ILS, 1098; IDRE, I, 10; Roma).

Sex. Cornelius Clemens 170–172 (?)
CIL, III, 7505 (= ILS, 2311; ISM, V, 160; Troesmis); CIL, VIII, 20994 (= 9365; ILS, 1099; IDRE, II, 459; Caesarea, Mauretania).

L. Aemilius Carus 173–175
CIL, III, 1153 (Apulum), 1415 (= IDR, III/3, 275; Grădiştea de Munte – „Sub Cununi"), 7771 (= ILS, 4398; IDR, III/5, 319; Apulum).

C. Arrius Antoninus 176–177
CIL, III, 12574 (= AÉ 1912, 304; AÉ, 1972, 487; IDR, III/3, 262, Orăştioara de Sus); AÉ 1931, 122 (= IDR, III/2, 85), 123 (= IDR, III/2, 86), 124 (= IDR, III/2, 87) (Sarmizegetusa); AÉ 1973, 466 (= 1978, 687; IDR, II, 391; ILD, 139, Romula).

P. Helvius Pertinax 177–179
CIL, III, 7751 (= ILS, 7139; IDR, III/5, 94, Apulum); AÉ 1973, 466 (= 1978, 687; IDR, II, 391; ILD, 139, Romula); RMD, 123 (= AÉ 1987, 843; ILD, 46; diplomă militară, Drobeta; 1 aprilie 179).

C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes 180–182
AÉ 1920, 45 (= IDRE, II, 427; Thuburbo Maius).

L. Vespronius Candidus 182–184
CIL, III, 1092 (= IDR, III/5, 235, Apulum).

C. Pescennius Niger cca 185
Cassius Dio, LXII, 8, 1.

G. C(...) Hasta cca 190
AÉ, 1983, 801 (= IDR, III/5, 137, Apulum). Cf. C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 43–45, 1999–2001, p. 231–232

Q. Aurelius Polus Terentianus cca 193
CIL, III, 1374 (v. p. 1402) (= IDR, III/3, 45, Micia).

P. Septimius Geta 195
CIL, III, 905 (Potaissa), 7794 a (= IDR, III/5, 434, Apulum); AÉ 1946, 131 (= IDRE, II, 436, Lepcis Magna).

Pollienus Auspex cca 197–200 (?)
ILS, 8841 (= IDRE, II, 386) (Xanthos).

L. Octavius Iulianus 200–201/202
CIL, III, 876 (Potaissa), 1308 (= IDR, III/3, 284, Ampelum; a. 200), 1393 (= IDR, III/3, 233, Germisara), 14485 a (= ILS, 9179; IDR, II, 174, Bumbeşti; a. 201); AÉ, 1987, 848 (= ILD, 199, Tibiscum).

L. Pomponius Liberalis 204
CIL, III, 1174 (= ILS, 7255 a; IDR, III/5, 425, Apulum); AÉ, 1944, 74 (= IDR, III/3, 47; a. 204).

Mevius Surus 205 (?)
CIL, III, 1377 (= IDR, III/3, 56, Micia), 7647 (= 6250, 6251, *vicus Anartorum* ?), 13801 (= 14216, 16; IDR, II, 497, Slăveni), 14479 (= 7741; IDR, III/5, 426, Apulum).

Cl(audius) Gallus 206–208 (?)
CIL, III, 1564 (= IDR, III/2, 57, Băile Herculane); IDR, III/1, 271 (Voislova).

C. Iulius Maximinus 208
CIL, III, 1127 (= IDR, III/5, 427, Apulum); AÉ, 1971, 385 (= IDR, III/3, 313, Rapoltul Mare; a. 208).

Fl.(?) Postumus 211–212
AÉ, 1777, 666 (= 1978, 678; ILD, 761, Tihău).

L. Marius Perpetuus 212–214/215
CIL, III, 1178 (= ILS, 1165; IDR, III/5, 436, Apulum); AÉ, 1960, 226 (= I. I. Russu, MCA, 6, 1959, p. 876–877, nr. 8; ILD, 542, Napoca; a. 214); AÉ 1978, 690 (= M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, SC Sibiu, 14, 1969, p. 289–298; cf. C. C. Petolescu, Epigraphica-Travaux, 1977, p. 161 nota 16 şi I. Piso, AMN 15, 1978, p. 186–187, nr. 5; ILD, 633, Buciumi); AÉ, 1987, 849 (= IDR, III/1, 128; AÉ, 1978, 682; I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 184–186, nr. 4; I. Piso, P. Rogozea, ZPE 58, 1985, p. 214–218, nr. 2; ILD, 200, Tibiscum).

C. Iulius Septimius Castinus CIL, III, 7638 (Porolissum) *leg. Aug. pr. pr.*; IDR, III/5, 71 (= B. Cserni, ATE, 14, 1908, p. 45): *leg. Aug. pr. pr. III Daciar.* (Apulum); AÉ 1959, 327 (= IDR, II, 175; Bumbeşti); AÉ, 1980, 755 (= 1977, 666; ILD, 663, Porolissum).	214/215–217
Marcus Claudius Agrippa Cassius Dio, LXXVIII 13, 2–3.	217–218
Iasdius Domitianus CIL, III, 797 (Ilişua) *leg. Aug. pr. pr.,* 798 (= ILS, 2494, Ilişua) *[l]eg. Aug. pr. pr.,* 7723 (= 952; IDR, III/4, 234, Olteni); AÉ, 1912, 5 (= IDR, III/1, 76, Mehadia) *leg. Aug. pr. pr., cos. Daciar. trium*; IDR, III/4, 221 (= M. Macrea, AISC 4, 1941–1943, p. 236; AÉ, 1950, 16, *Cumidava*).	Sub Severus Alexander
Q.(?) Iulius Licinianus IDR, III/1, 144 (= I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 231-232, nr. 6; ILD, 201, Tibiscum); IDR, III/5, 429 (= I. Piso, ZPE 49, 1982, p. 230–231, nr. 5; idem, AMN, 20, 1983, p. 103-106, nr. 2; Cl. L. Băluță, I.I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 119–120, nr. 3; AÉ, 1983, 802 şi 1984, 737, Apulum); I. Piso, D. Benea, AMN, 36/I, 1999, p. 97–98, nr. 3; ILD, 197, Tibiscum).	Sub Maximin Tracul
M. Cuspi[dius Flaminius Severus] AÉ, 1959, 312 (= IDR, II, 19, Drobeta); cf. I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 491–493, nr. 2; C. C. Petolescu, Dacia (N.S.) 35, 1991, p. 201–204 (= ILD, 52).	Sub Maximin Tracul
D. Simonius Proculus Iulianus CIL, III, 1573 (= IDR, III/1, 66, Mehadia) *v(ir) c(larissimus), praeses Daciarum*; CIL, VI, 1520 (= ILS, 1189; IDRE, I, 15, Roma) *c. [v.,...leg. Aug. Sy]riae Coeles, Daciarum III.*	Sub Gordian III
Marc(us) Veracilius Verus CIL, III, 832 (cf. p. 1377) (Gherla).	Primele decenii ale sec. III
Procuratores Daciae Apulensis	
P. Cominius Clemens CIL, V, 8659 (= ILS, 1412; IDRE, I, 152, Concordia) *proc. Aug. prov. Daciae Apolensis* (sic); AÉ, 1890, 151 (= IDRE, I, 153, Concordia); IDRE, I, 141 (Aquileia).	cca 169–176
C. Sempronius Urbanus CIL, III, 1298 (= IDR, III/3, 316, Ampelum), 7918 (= IDR, III/2, 272, Sarmizegetusa); AÉ, 1930, 137 (= 1933, 15; IDR, III/2, 231, Sarmizegetusa), 138 (= 1933, 16; IDR, III/2, 209, Sarmizegetusa); AÉ, 1983, 826–829 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 235–238, nr. 1-4; ILD, 250–253).	*post* 181
T. Claudius Xenophon CIL, III, 7127 (= ILS 1421, Ephes).	cca 183
Aelius Apollinaris AÉ, 1939, 5 (= IDR, III/2, 222, Sarmizegetusa), 1983, 831 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 239, nr. 6; ILD, 255).	Sub Commodus?

[...]ronius Antonia[nus] — cca 195–198
AÉ, 1983, 830 (= I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 238-239, nr. 5; ILD, 254).

T. Cornasidius Sabinus — cca 200 (?)
CIL, IX, 5439 (= ILS, 1368; IDRE, I, 119, Falerio, Picenum).

L. Octavius Felix — Sub Septimiu Sever şi Caracalla
IDR, III/2, 225 (Sarmizegetusa).

Herennius Gemellinus, *a. v. p*. — cca 205 (?)
CIL, III, 1625 (= IDR, II, 640; IDR, III/2, 342) *proc. Augg. nn. agens v. p.,* 7901 (= IDR, III/2, 188); AÉ, 1913, 51 (= ILS, 9515; IDR, III/2, 220, Sarmizegetusa)

Ulpius [Victor?], *a. v. p.* — Sub Elagabal ?
CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100, Sarmizegetusa); cf. I. Piso, ZPE 40, 1980, p. 273–282 (AÉ, 1980, 758).

M. Aurelius Tuesianus — Prima jumătate a sec. III
AÉ, 1979, 506 (= IDR, III/2, 88; cf. I. Piso, Chiron, 8, 1978, p. 515–527; G. Alföldy, ZPE 34, 1979, p. 247–270).

Q. Axius Aelianus, *bis a. v. p.* — 236–238
Opt inscripţii de la Sarmizegetusa: CIL, III, 1422 (cf. p. 1016, 1407) (= ILS, 3636; IDR, III/2, 206) *v. l., proc. Aug[g.]* (?) (v. CIL, III, p. 1016), 1423 (= IDR, III/2, 244) *proc. Aug.* (greşit *Augg*. în IDR*),* 1456 (= ILS, 1371; IDR, III/2, 89) *proc. prov. Dac. Apul. bis vice praesidis*; AÉ, 1971, 376 (= CIL, III, 74*, între false; reabilitată de N. Gostar, MCA, 2, 1956, p. 635–638; I. I. Russu, AMN 3, 1966, p. 445; IDR, III/2, 191) *v. e., proc. Augg.* (sau *Aug.?*); AÉ, 1982, 828 (= I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 234–235; ILD, 281) *proc. Aug. n.*; AÉ, 1983, 833 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 241–242, nr. 8; ILD, 257; AÉ, 1998, 1100 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 264–266, nr. 13–14; ILD, 277). *proc. Aug[g]*; AÉ, 1998, 1101 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 266–267, nr. 14; ILD, 278) *v. e., proc. Aug[[g]]*.

Caesidius Respectus — 240–242 (?)
AÉ 1930, 134 (= 1933, 12; IDR, III/2, 331).

M. Lucceius Felix — 242–245
Nouă inscripţii de la Sarmizegetusa: CIL, III, 1437 (= IDR, III/2, 286); AÉ, 1983, 835–841 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–247, nr. 10-16; ILD, 258–264). AÉ, 1998, 1091 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 259–260, nr. 4; ILD, 268), 1092 (= 1983, 834; I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–244, nr. 9; revizuire, idem, ZPE, 120, 1998, p. 260–261, nr. 5; ILD, 269), 1094 (= CIL, III, 7970 = IDR, III/2, 64; alte fragmente, cu revizuirea inscripţiei: I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 262–263, nr. 7; ILD, 271), 1096–1098 (= I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 262–264, nr. 9-11; ILD, 273–275).

P. Aelius Hammonius — cca 245–247
AÉ, 1930, 135 (= 1933, 13; cf. I. Piso, Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 251; IDR, III/2, 246) *v. e., proc. Aug[g.];* AÉ, 1998, 1092 (= 1983, 834; I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242–244, nr. 9; revizuire: idem, ZPE, 120, 1998, p. 260–261, nr. 5; ILD, 269).

M. Aur(elius) Marcus, *a. v. p.* cca 251–253
AÉ, 1983, 815 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 248–249; IDR, III/5, 68, Apulum), 841 (= ZPE, 50, 1983, p. 247–248, nr. 16; ILD, 264, Sarmizegetusa).

Q. Decius Vindex
CIL, III, 1404 (= IDR, III/3, 7) (Aquae).

Tem[onius?] Secund[us]
IDR, III/2, 338 (= I. Piso, StCl 18, 1979, p. 137–138, nr. 1); AÉ, 1983, 832 (= I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 240–241, nr. 7; ILD, 256) (Sarmizegetusa).

Procuratores Daciae Malvensis

M. Macrinius Avitus Catonius Vindex cca 169
CIL, VI, 1449 (= ILS 1107; IDRE, I, 17) (Roma).

M. Aurelius Cassianus Mijlocul sec. III
CIL, III, 13704 (= ILS, 9009; IDRE, II, 357, Thessalonic).

Procuratores Daciae Porolissensis

M. Valerius Maximianus cca 178–179
AÉ, 1956, 124 (= IDRE, II, 445, Diana Veteranorum).

C. Valerius Catulinus Sub Commodus
CIL, III, 857 (Napoca).

Aelius Constans 191–192
CIL, III, 865 (Napoca).

P. Aelius Sempronius Lycinus cca 198–209
CIL, III, 6756 (= 6054; ILS, 1414; IDRE, II, 396, Ancyra); CIL, III, 6757 (= 6055; ILS, 1413; IDRE, II, 397, Ancyra); CIL, III, 7659 (Napoca).

M. Cocceius Genialis cca 200
CIL, III, 7662 (Napoca).

C. Publicius Antonius Probus cca 198–209 (?)
CIL, III, 856 (Napoca).

C. Aurelius Atilianus Sub Caracalla
CIL, III, 853 (Napoca).

Ulpius Victor cca 217
CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100, Sarmizegetusa); AE, 1980, 755 (= 1977, 666; ILD, 663, Porolissum).

M. Aurelius Apollinaris
AÉ, 1974, 544 (= M. Bărbulescu, AMN 10, 1973, p. 171–179; ILD, 553, Napoca).

SISTEMUL DEFENSIV ŞI DE COMUNICAȚII AL DACIEI ROMANE

Castra Daciae

Principalul element constitutiv al sistemului defensiv al provinciilor Daciei romane îl reprezintă castrele şi alte fortificaţii mai mici[52].

Cele mai importante date despre castrul roman le deținem, încă din epoca republicană, din ampla digresiune asupra constituției şi organizării militare romane din *Istoriile* lui Polybios (VI, 27–32). Pentru epoca imperială, o descriere amănunțită a castrului întâlnim în scrierile principalilor autori militari: Pseudo-Hyginus, *De munitionibus castrorum*, şi Vegetius, *Epitome rei militaris.* Cercetările arheologice confirmă sau completează cu elemente noi datele oferite de izvoarele scrise.

Deşi între principalele scrieri (Polybios, Hyginus) s-au scurs aproape trei secole de istorie, elementele esențiale ale castrametației romane au rămas aceleaşi, diferențele fiind determinate de evoluția organizării militare în epoca Imperiului. Permanentizarea operațiunilor militare, ca şi începutul organizării graniței militare *(limes)*, determină diversificarea modalităților de ridicare a unui lagăr. Întâlnim astfel *castra aestiva* şi *castra hiberna,* care, prelungindu-şi existența (îndeosebi cele de graniță), devin *castra stativa;* aceste castre aveau întăritura fie din pământ, fie din piatră sau cărămidă[53].

Trasarea unui castru era făcută în acelaşi fel cu a unui oraş şi se efectua de topometrii militari *(metatores, agrimensores).* Locul era ales cu grijă – pentru a îmbina calitățile strategice cu cele gospodăreşti (asigurarea aprovizionării cu apă, alimente şi furaje).

Trebuie menționat că însăşi denumirea acestei fortificaţii a provocat anumite nedumeriri şi discuții. În literatura arheologică modernă (îndeosebi cea germană) există astfel tendința de a denumi *castra* numai fortificațiile legiunilor, pentru cele ale trupelor auxiliare preferându-se denumirea de *castellum.* Dar inscripțiile (ne referim la cele din Dacia) desemnează *castra* chiar şi fortificațiile unor trupe auxiliare, precum cele de la Copăceni-*Praetorium* (garnizoana unui *numerus*

---

[52] Importanța castrului în viața armatei romane este admirabil pusă în evidență de Titus Livius (*Ab Urbe condita,* XLIV, 39), în discursul rostit de (atribuit lui) Aemilius Paulus, în ajunul bătăliei de la Pydna (anul 168 a. Chr.): „Strămoşii noştri socoteau că un castru fortificat este aidoma unui port la mare, în care o oştire se poate mişca în orice împrejurare, de unde poate să iasă la luptă şi unde să se poată retrage din luptă, atunci când este zguduită de furtună. De aceea, strămunii noştri, după ce îşi înconjurau castrul cu fortificaţii, îl întăreau şi cu o pază puternică, deoarece oastea care era alungată din tabăra sa era socotită învinsă, chiar dacă ar fi izbândit în lupta dată pe câmpul de bătaie. O tabără este locul de primire a armatei biruitoare, de refugiu pentru cea învinsă. Cât de multe au fost oştile care, fiindcă n-au avut noroc să izbândească în luptă, alungate până în taberele lor, când li s-a ivit un moment prielnic, l-au atacat şi l-au alungat pe duşmanul care mai înainte fusese victorios? Castrul, acest sălaş vremelnic, este a doua patrie a ostaşului, parapetele castrului sunt ca zidurile cetăţii, cortul său reprezintă casa şi penaţii săi" (vezi: *De la fundarea Romei,* V, Bucureşti, 1963, p. 207; traducere de Toma Vasilescu, Florica Demetrescu, Paul St. Popescu).

[53] Cel mai recent repertoriu al castrelor din Dacia a fost întocmit de N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialen zu seiner Geschichte*. Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Central-Museum, 44, Mainz, 1997, publicat cu ocazia celui de-al XVII-lea Congres internațional de studii asupra frontierelor romane. De asemenea, cu acelaşi prilej, s-au publicat, într-o serie denumită *Ghid al monumentelor din Dacia Porolissensis* (Zalău, 1997), mai multe fascicule prezentând castrele din Dacia Porolissensis, în versiune paralelă germană şi română; vezi şi bibliografia suplimentară de la nota 57.

burgariorum et veredariorum; anul 140)[54] şi Bumbeşti (unde staționa *cohors I Aurelia Brittonum milliaria*; anul 201)[55]. Dimensiunile castrelor variază: de la cele mai mici, acoperind o suprafață de câteva hectare, până la marile castre de legiuni[56].

Complexele de castre ridicate în cursul războiului de cucerire în Banat (Berzovia, Zăvoi) şi chiar în zona cetăților dacice din munți, cele din nordul Olteniei (de la Drobeta la Bumbeşti), precum şi cele de pe drumurile către trecătorile din Carpații meridionali (dar şi în cei răsăriteni) ori chiar în fața acestora, aveau ca scop a strânge în cleşte regatul lui Decebalus. După cucerirea Daciei, aceste castre, rămase *intra provinciam* (cum se exprimă sugestiv papirul Hunt), nu mai aveau de îndeplinit vreun rol militar, cele mai multe dintre ele fiind abandonate.

Organizarea noii provincii – proces complex, în care conceperea rețelei de drumuri şi stabilirea garnizoanei trupelor reprezintă elemente esențiale – marchează în fapt începutul constituirii sistemului defensiv al Daciei romane; el a fost inițiat chiar de împăratul Traian şi realizat în liniile sale generale sub urmaşul său[57]. Astfel, sub Hadrian a avut loc reorganizarea provinciilor Daciei şi crearea celor trei armate *(exercitus)* provinciale; trupele îşi fixează temeinic garnizoanele, pentru o lungă perioadă de timp (unele vor rămâne neschimbate până la sfârşitul stăpânirii romane în Dacia). La început, cele mai multe castre erau construite cu val de pământ, iar edificiile importante din interior se ridică treptat din piatră; aflăm astfel dintr-o inscripție că în anul 143 se ridică *principia* (clădirea comandamentului) castrului de la Gherla[58], iar în 165 acelaşi edificiu din castrul de la Tibiscum[59]. Abia mai târziu, spre sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, are loc refacerea radicală a fortificațiilor, greu încercate (sau chiar distruse) în cursul războiului marcomanic.

---

[54] CIL, III, 13 796 (= ILS, 9 180; IDR, II, 588).

[55] CIL, III, 14 485 a (= ILS, 9 179; IDR, II, 174).

[56] Astfel castrul legiunii XIII Gemina de la Apulum măsura 21,5 ha (V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia, Fortificațiile oraşului,* Bucureşti, 1987, p. 54–750); castrul legiunii V Macedonica de la Potaissa acoperă o suprafață de 23,37 ha (573 × 408 m) (M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa,* Cluj, 1987, p. 98), cel de la Berzobia aproximativ 20 ha (490 × 410 m) (TIR, L 34, p. 36), iar cel de la Schela Cladovei (lângă Drobeta; menționat de cercetări mai vechi) 37,44 ha (650 × 576 m) (D. Tudor, *OR*[4], p. 300–301).

[57] N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane,* Apulum, 14, 1974, p. 182–192; idem, *Câteva observații în legătură cu faza de pământ a castrelor,* AIIA Cluj, 18, 1975, p. 71–86; idem, *Der Limes Dacicus und die Verteidigung der oberen moesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian,* ANRW, II/6, 1977, p. 851–875; idem, *Despre granița dintre provinciile Dacia şi Moesia Superior în secolele II-III e.n.*, Drobeta, 4, 1980, p. 87–108; idem, *Sistemul defensiv al Daciei. Între realitate şi ficțiune,* AMP, 10, 1986, p. 183–203; idem, *Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf Grenzen der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior, zwischen den Jahren 1983-1988,* EN, 2, 1992, p. 69–93; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Work in Roman Dacia* (BAR International Series, 116), Oxford, 1981; eadem, *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman,* AMN, 21, 1984, p. 125–143; eadem, *Câteva considerații asupra limes-ului Daciei,* AMP, 11, 1987, p. 181–190; eadem, *Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure,* AMN, 26–30 (I/1), 1989-1993, p. 49–66; eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman (sec. I–III p.Chr.),* Alexandria, 1997.

[58] AÉ, 1906, 112 (= G. Finaly, Arch. Ért., 26, 1906, p. 37-38).

[59] IDR, III/1, 130.

Căile de comunicație

O primă caracteristică a orientării liniilor de castre ale Daciei constă în faptul că, în bună parte, sunt situate pe principalele artere rutiere ale provinciei: atât cele de pe marele drum imperial din vestul provinciei (de la Dunăre, prin Tibiscum, Ulpia Traiana şi Apulum, până la Porolissum), cât şi cele din Dacia Inferioară (îndeosebi pe Olt şi *limes transalutanus*). De asemenea, se poate remarca ridicarea unor fortificații pe artere care făceau legătura cu Imperiul, dar trecând prin zone doar controlate de romani (pe valea Mureşului, spre Pannonia; prin trecătoarea Brețcu şi sudul Moldovei, spre Dobrogea). Ca o caracteristică generală, remarcăm amplasarea acestor castre în funcție de configurația geografică a provinciei, spre a bara (dar de data aceasta dinspre interior, în cazul Transilvaniei) căile de acces spre provincie, la trecători şi pe văile râurilor[60].

Primul drum (în sens cronologic, fiind menționat chiar de un izvor) este cel urmat de însuşi împăratul Traian în cursul primului război dacic (Priscianus: *Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus*) şi este marcat pe *Tabula Peutingeriana* (VII 2-4): *Lederata – Apus flumen – Arcidava – Centum Putei – Berzobia – Aizis – Caput Bubali – Tibiscum*; pe acest drum, în prima jumătate a secolului al II-lea, mai era probabil în funcție doar castrul de la Arcidava (deoarece, după plecarea legiunii IIII Flavia, pe locul marelui castru de la Berzovia s-a întemeiat o aşezare civilă). În estul Banatului, alt drum pornea de la Dierna şi ajungea tot la Tibiscum, fiind punctat între altele de castrele de la Mehadia *(Praetorium)* şi Teregova *(Ad Pannonios)*. De la Tibiscum, drumul trecea prin Zăvoi (dar castrul de aici datează tot din epoca războiului de cucerire, fiind curând abandonat) spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa, iar apoi cobora pe râul Strei, prin Aquae, spre râul Mureş. Nu departe, pe Valea Oraşului, la Orăştioara de Sus (între acest sat şi Bucium) se afla un castru (păzit de *numerus exploratorum Germanicianorum*).

Pe Mureşul inferior, pe malul stâng al acestuia, au existat pe timpul lui Traian o serie de fortificații (la Cenad, Aradul Nou, Bulci), păzite de detaşamente din legiunile IIII Flavia şi XIII Gemina; dar au fost ulterior, se pare, abandonate. În continuare, prima fortificație importantă, situată la începutul văii Mureşului, tot pe malul stâng al acestuia, era la Vețel *(Micia)*, unde au staționat la un moment dat, concomitent, trei unități militare (*ala I Hispanorum Campagonum, cohors II Flavia Commagenorum* şi *numerus Maurorum Miciensium*). Apoi, după ce drumul de pe Mureş şi cel venind de la Ulpia Traiana – Aquae se unesc, întâlnim la Cigmău, pe malul drept al Mureşului, alt castru (unde staționau *pedites singulares Britannici,* organizați ulterior într-un *numerus*). Drumul roman continua spre Apulum (castrul legiunii XIII Gemina) şi urca pe Mureş (la Războieni-Cetate îşi avea garnizoana *ala I Batavorum milliaria*), apoi, prin Potaissa (de pe la 168 aici staționa legiunea V Macedonica) şi Napoca (drumul dintre aceste două localități a fost construit în anul 108 de către *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*[61]), ajungea la Porolissum.

[60] Despre castrele despre care va fi vorba în expunerea de mai departe, vezi bibliografia citată la notele 53 şi 57, îndeosebi repertoriul sintetic al lui N. Gudea (publicată la Mainz, 1977). Pentru trupele auxiliare, vezi repertoriul din cartea noastră *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 61 şi urm.

[61] CIL, III, 1 627 (vezi ILD, 536).

Constatăm că în porțiunea dintre Micia (pe Mureş) şi Bologa (pe Crişul Repede, unde începea apărarea Daciei Porolissensis), la vest de marele drum imperial, în special în zona minieră, se aflau o serie de aşezări, a căror protecție era asigurată prin fortificații mai mici (la Ampelum este atestat epigrafic un *numerus Maurorum Hisp.*) şi posturi de *beneficiarii*; se poate presupune că granița de vest a Daciei Superioare trecea pe o linie imaginară pe la vest de Micia şi Alburnus Maior, apoi pe culmea Munților Apuseni până atingea Crişul Repede. Acest sistem se sprijinea în primul rând pe castrele celor două legiuni, de la Apulum şi Potaissa, de la care porneau spre vest, în formă de evantai, o serie de drumuri păzite de fortificații mai mici şi turnuri de observație.

Apărarea Daciei Porolissensis începea prin urmare de la Bologa (pe Crişul Repede), continuând cu o serie de castre aflate la poalele Munților Meseşului: la Buciumi, Românaşi, Romita, *Porolissum* (aici se aflau două castre, pe dealurile Citera şi Pomăt). Centrul militar de la Porolissum bloca intrarea în fața unei trecători (la „Porțile Meseşului"); pe bună dreptate este considerat „cheia de boltă" a sistemului de apărare al provinciei celei mai nordice a Daciei (ceea ce justifică denumirea de *Porolissensis* ce i-a fost dată de împăratul Hadrian)[62]. În fața acestor castre, pe culmea Munților Meseşului, se aflau o serie de turnuri de supraveghere, care comunicau între ele şi puteau transmite semnale (luminoase şi acustice) către castrele din vale. De asemenea, complexul militar defensiv de la Porolissum este completat prin două linii de apărare *(clausurae),* constând din val de pământ şi (pe o porțiune) zid de piatră, păzite de *burgi* de pământ şi turnuri de supraveghere. Aceste castre (îndeosebi cele de la Porolissum) erau întesate de un număr important de trupe auxiliare (de remarcat că în Dacia Porolissensis staționează cel mai mare număr de *cohortes milliariae*).

De la Tihău, *limes*-ul Daciei Porolissensis continua (pe o porțiune pe Someş) cu castrele de la Căşei *(Ad Samum),* Ilişua, Orheiul Bistriței, până la Brâncoveneşti pe Mureş (dar acesta din urmă aparținea Daciei Superior[63]). În interior se află alte castre, păzite de trupe de cavalerie: la Gilău *(ala Siliana),* Gherla *(ala II Gallorum et Pannoniorum)* şi Zutor (*Optatiana,* unde staționa se pare un *numerus* de mauri).

De la Brâncoveneşti, apărarea revenea trupelor Daciei Superioare, trecând pe la poalele munților vulcanici: Călugăreni, Sărățeni (pe Târnava Mică), Inlăceni, Odorhei (pe Târnava Mare) şi Sânpaul (pe Homorodul Mare).

Apărarea colțului de sud-est al Transilvaniei revenea armatei Daciei Inferioare. Trecătoarea Oituz *(Angustiae)* era păzită de castrul de la Brețcu (cu *ala Asturum*). Alte fortificații continuă pe Oltul transilvănean (pe malul drept) aparținând aceleiaşi provincii: la Olteni, Hoghiz, Feldioara, Cincşor, Boița *(Caput Stenarum).* Castrele din zona carpatică a Oltului se află însă pe malul stâng al râului: la Câineni *(Pons Vetus),* Racovița, Copăceni, Călimăneşti-Bivolari *(Arutela),* Jiblea; pe o linie paralelă

---

[62] N. Gudea, *Porolissum. Der Schlusstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis,* Marburg, 1989. Despre săpăturile din castru, vezi monografia semnată de acelaşi autor, publicată în AMP, 13, 1989.

[63] O diplomă militară datând din anii 136/138 (AÉ, 2002, 1223; RMD, V, 384; ILD, 34), menționează, între trupele Daciei Superioare, un *numerus equitum Illyricorum,* care staționa în castrul de la Brâncoveneşti (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 132–133, nr. 68); rezultă că acest castru aparținea provinciei Dacia Superior, nu Daciei Porolissensis, cum se credea până de curând.

cu ultimele patru, la est de masivul Cozia, se află castrele de la Titeşti, Rădădăcineşti şi Sâmbotin *(Castra Traiana).* De la ieşirea Oltului din munţi şi până la vărsarea în Dunăre, sunt cunoscute o serie de alte castre (de data aceasta pe malul drept al Oltului): la Stolniceni *(Buridava),* Ioneştii Govorii *(Pons Aluti),* Momoteşti *(Rusidava),* Enoşeşti *(Acidava),* Reşca *(Romula),* Slăveni, Tia Mare, Islaz.

În Oltenia, un drum mai urca de la Drobeta, pe sub zona de dealuri ale Mehedinţilor şi Gorjului, până la Porceni (com. Bumbeşti), iar în continuare, prin pasul Vâlcan, spre Transilvania. Alt drum, menţionat de *Tabula Peutingeriana,* pornea de la Drobeta şi tăia Oltenia prin *Admutrium* (toponim atestat şi de Ptolemeu, III, 8, 4: Ἀμούτριον), *Pelendova, Castra Nova* (localizări incerte), ajungând la *Romula*; pe acest drum se afla desigur şi importantul castru de la Răcari, păzit de un *numerus* de mauri[64]. Alt drum pornind de la Dunăre urca desigur pe Jiu, trecând pe la Răcari şi ajungea la Bumbeşti[65].

Mai reţinem faptul că Geograful din Ravenna (IV, 5) menţionează un număr de *civitates* aflate pe un drum care începea la Tyras; acesta continua desigur prin sudul Moldovei şi prin pasul Oituz, apoi prin câteva localităţi neidentificate (cu nume corupte: *Tirepsum, Iscina, Capora, Alincum, Ermerium, Urgum, Sturum, Congri*; ultimele două pot fi castrele alelor *I Asturum* de la Brețcu şi *I Tungrorum Frontoniana* de la Ilişua) şi ajungea la Porolissum[66]. Drumul trecea probabil mai departe în ţara iazygilor; de la Cassius Dio (LXXI 19, 2) aflăm că împăratul Marcus „le-a îngăduit (iazygilor) să facă negoţ cu roxolanii, prin teritoriul Daciei, ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie”[67].

Limes Transalutanus

Pentru istoria militară a Daciei romane, probleme deosebite ridică linia de fortificaţii din vestul Munteniei, cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de *limes transalutanus*; acesta se întindea de la Dunăre până în faţa pasului Bran, pe o lungime de circa 235 km, fiind situat la o depărtare de 10–50 km la est de Olt[68]. Acest veritabil *limes* consta dintr-un şir de castre, legate printr-un drum şi protejate dinspre răsărit de un val de pământ (numit popular *Troianul*[69]).

---

[64] Vezi recent: N. Gudea, D. Bondoc, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie,* Cluj, 2009, 495 p.

[65] Pe teritoriul com. Bumbeşti (jud. Gorj) au existat trei castre: pe malul stâng, în punctul Vârtop, un castru cu val de pământ; lângă gară, alt castru, la început cu incinta din glii *(murus cespiticius)*, reconstruit din piatră în anul 201 (CIL, III, 14485 a = ILS, 9179 = IDR, II, 174); dincolo de Jiu, la Porceni, se afla alt castru cu val de pământ. Vezi V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei,* Craiova, 2004, p. 45–53; C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 36.

[66] *Fontes,* II, p. 579–581, nota 2; M. Macrea, *Viaţa*, p. 153.

[67] Vezi *Fontes,* I, p. 703, nota 193.

[68] D. Tudor, *OR*[4]*,* Bucureşti, 1978, p. 253–257; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman (sec. I-III),* Alexandria, 1997, p. 78-111; C. C. Petolescu, *Graniţa de sud-est a Daciei romane,* Argesis, 14, 2005, p. 271–278 (= idem, *Contribuţii,* I, p. 132–139).

[69] Etimologic, acest toponim este legat de numele împăratului Traian (numit în mod popular *Troianus:* vezi C. C. Petolescu, TD, 4, 1983, p. 143–145; idem, *Troianus dans l'épigraphie latine. Onomastique romaine et évolution étymologique,* în vol. *L'Afrique, la Gaule, la Religion romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*. Collection Latomus, vol. 226, Bruxelles, 1994, p. 723–729); prin extindere, a dat în limba română un termen banal: „troian (de zăpadă)”. Evident, construcţia

Castrele de pe acest val sunt următoarele, pornind de la Dunăre spre nord: Flămânda[70], Putinei[71], Băneasa[72] (două castre), Roşiori-de-Vede[73], Gresia[74], Ghioca (Crâmpoia)[75], Urluieni[76] (două castre), Fâlfani (Izbăşeşti)[77], Săpata-de-Jos[78] (două castre), Albota[79], Purcăreni[80], Câmpulung (Jidova; două castre)[81]; cu excepția castrelor (mari) de la Urluieni şi Săpata (cu zid de cărămidă) şi Jidova (din piatră), celelalte sunt castre cu val de pământ.

Traseul acestui val (numit de arheologi la început *limes Valachicus* sau *limes cisalutanus*) a fost precizat încă din anul 1885 de C. Schuchhardt[82] şi descris în amănunțime de Gr. Tocilescu[83] şi mai cu seamă de P. Polonic[84]; în secolul al XX-lea,

---

acestui val nu are nici o legătură cu împăratul Traian – căruia i s-au atribuit în antichitatea târzie, pe drept sau din pură imaginație, o serie de opere constructive.

[70] D. Tudor, *OR*[4], p. 286, nr. 28; I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Work in Roman Dacia,* BAR International Series, 116, Oxford, 1981, p. 33–34; eadem, *Muntenia...,* p. 86–87.

[71] D. Tudor, *OR*[4], p. 290, nr. 35; I. Bogdan Cătăniciu, *Muntenia...,* p. 105–106.

[72] G. Cantacuzino, Dacia, 9–10, 1941–1944, p. 441–472; D. Tudor, *OR*[4], p. 265, nr. 5.

[73] D. Tudor, *OR*[4], p. 297, nr. 39.

[74] D. Tudor, *OR*[4], p. 277, nr. 6; R. Avram, Revista Muzeului Militar Național, Supl. 4, 1998, p. 5–26; vezi încă: R. Avram, C. C. Petolescu, *Les fouilles archéologiques sur la frontière de Dacia Malvensis (1983-1997),* RFS XVII, Zalău, 1999, p. 188.

[75] D. Tudor, *OR*[4], p. 277, nr. 16; săpături iulie 1999 (R. Avram).

[76] I. Bogdan Cătăniciu, SCIVA, 45, 1994, 4, p. 327–355.

[77] C. C. Petolescu, R. Avram, T. Cioflan, Argessis, 7, 1995, p. 31–39; vezi de asemenea R. Avram, C. C. Petolescu, *loc. cit.,* p. 189.

[78] V. Christescu, Dacia, 5–6, 1935–1936, p. 435–447; D. Tudor, *OR*[4], p. 298–300.

[79] D. Tudor, *OR*[4], p. 258, nr. 2.

[80] D. Tudor, *OR*[4], p. 290, nr. 33.

[81] Primele ştiri şi un plan sumar (aproximativ) al castrului de piatră de la sud de oraşul Câmpulung (la Pescăreasa – „Jidova") ne sunt transmise de Luigi Ferdinand de Marsili (ofițer de geniu din armata austriacă, ajuns prin aceste părți pe la anul 1691), care îl înregistrează cu numele „Sidova" (evident: *Jidova*) (*Danubius Pannonico-Mysicus,* II, Haga, 1726, fig. 39). Alte date ne transmit Cezar Bolliac şi mai cu seamă C. D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului, prima reşedință a României,* Bucureşti, 1855, p. 11–18), care consemnează ruinele de la Pescăreasa prin toponimul *Grădiştea.* Castrul este marcat pe harta rusească din 1835; vezi C. C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului XIX,* Bucureşti, 1958, p. 169. Castrul de piatră a fost sondat în 1901 de Pamfil Polonic, de la care au rămas un raport destul de amănunțit şi o serie de schițe, utilizate sumar de Gr. Tocilescu (*Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, 1900, p. 134) şi valorificate mai târziu de D. Tudor (*Castrele romane de la Jidava lângă Câmpulung în Muscel,* în Bucureşti, II, 1936, p. 89–119; vezi şi extras, 1938; idem, *OR*[4], p. 281–284, nr. 23). Săpături sistematice s-au efectuat începând din anul 1962 de către Institutul de Arheologie din Bucureşti, la început în colaborare cu Muzeul din Câmpulung, iar din 1964 în colaborare (până în prezent) cu Muzeul județean Argeş; rapoarte despre aceste săpături: Emilian Popescu, Eugenia Popescu, SC Piteşti, 1968, p. 67–79 (= MCA, 9, 1970, p. 251–263); C. C. Petolescu, T. Cioflan, Argessis, 7, 1995, p. 17–29. Pentru castrul de pământ: C. C. Petolescu, T. Cioflan, MCA (s.n.), I, 1999, p. 215–220.

[82] C. Schuchhardt, *Wälle und Chauseen im südlichen und östlichen Dacien,* AEM, 9, 1885, p. 228–229.

[83] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles,* p. 117–141.

[84] Traseul *Troianului* a fost călcat cu piciorul de neobositul arheolog – inginer topometru Pamfil Polonic, ale cărui rapoarte (înaintate lui Gr. Tocilescu, profesor la Universitatea din Bucureşti şi director al Muzeului Național de Antichități) şi însemnări, păstrate la Biblioteca Academiei Române, sunt şi acum cercetate cu atenție de arheologi. Vezi îndeosebi: P. Polonic, *Despre valuri, drumuri şi cetățile din țările locuite de români* (manuscris la Biblioteca Academiei Române; citat de D. Tudor, *OR*[4], p. 350).

a fost cercetat de o serie de arheologi, precum C. S. Nicolăescu-Plopşor[85], D. Tudor[86], R. Vulpe[87], Cr. M. Vlădescu[88], Ioana Bogdan Cătăniciu[89] şi R. Avram[90].

După unii arheologi, valul s-ar întinde până la nord de oraşul Câmpulung-Muscel de azi, prelungindu-se chiar în Transilvania. Alți cercetători (mai ales din generația mai nouă) sunt mai reticenți, îndoindu-se de prezența lui efectivă în zona de dealuri şi munte. Adevărul este că, în zilele noastre, traseul *Troianului* nu se mai observă la fel de bine ca acum o sută de ani; prin urmare, este greu a contrazice observațiile arheologice, de atâtea ori confirmate, ale lui P. Polonic.

Cercetarea *limes*-ului transalutan ridică unele întrebări, la care nu s-a dat totdeauna un răspuns potrivit: traseul *Troianului,* modul de realizare şi mai ales datarea acestuia; cel mai adesea părerile exprimate s-au bazat doar pe cercetări de suprafață, deşi nici cercetările mai noi nu au condus încă la rezultate mulțumitoare.

Gr. Tocilescu şi P. Polonic negau existența unui şanț protector, care ar fi trebuit să se afle la est de *vallum.* În anul 1972, valul a fost secționat în 12 puncte, între Poiana şi Putineiu, pe o distanță de circa 20 km, pentru amplasarea unor conducte de irigație. Cu acest prilej, profilul şanțurilor a fost cercetat de arheologii R. Vulpe, Şt. Ferenczi şi Ioana Bogdan Cătăniciu – care au constatat, de asemenea, că valul nu are şanț de apărare spre răsărit[91].

În spatele valului, la o distanță între 10–50 m, s-au reperat mai multe movile (cu diamnetrul de 15–20 m), considerate de Tocilescu drept turnuri de observație şi semnalizare[92]. Ele nu au fost înregistrate topografic, fiind treptat aplatizate de lucrările agricole. Ioana Bogdan Cătăniciu a săpat o astfel de movilă la Scrioaştea, în 1974, constatând că este vorba de un turn de lemn[93].

Dar problema cea mai dificilă, care a generat aprige dispute între arheologi, se referă la data constituirii acestui *limes.* După părerea lui Gr. Tocilescu, această linie fortificată datează de la sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea[94]. Tot astfel, Zangemeister[95] şi Kornemann[96] îl considerau un *limes* dublu față de cel de pe Olt; deoarece inscripțiile castrelor din zona montană (carpatică) a Oltului datează din timpul lui Hadrian, ridicarea castrelor de pe *limes*-ul din vestul Munteniei ar data din timpul lui Antoninus Pius. Barthel[97] respingea ideea existenței unui *limes* dublu, deoarece lipsesc dovezi arheologice şi epigrafice în acest sens. Părerea lui a fost însuşită şi de Fabricius[98], care explică noul *limes* ca o lărgire a zonei de apărare pentru aşezările care se dezvoltaseră pe Olt.

---

[85] AO, 6, 1927, p. 69–80 (arată că este menționat într-o serie de documente medievale ca drum sau hotar de moşii).

[86] *OR*[4], p. 253–257.

[87] R. Vulpe, *Les valla de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak,* în *Actes du IX*[e] *Congrès,* 1974, p. 267–276.

[88] Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior,* Craiova, 1986, p. 96–97.

[89] Ioana Bogdan Cătăniciu, în *Actes du IX*[e] *Congrès,* 1974, p. 259–265; eadem, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie,* în *Akten des XI. Limeskongresses,* 1977, p. 333–352.

[90] Vezi R. Avram, C. C. Petolescu, RFS XVII, p. 187–193.

[91] Vezi R. Vulpe, în *Actes du IX*[e] *Congrès,* 1974, p. 271.

[92] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles,* p. 123.

[93] *Akten des XI. Limeskongresses,* 1977, p. 343–344.

[94] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles,* p. 123–124. („Cette muraille en terre brullée on peut la considérer comme une ligne de postes avancés se trouvant avec le *limes alutanus* dans le même rapport que le premier *vallum* de Bretagne au second").

[95] Neue Heidelberger Jahrbuch, 5, 1895, p. 81 şi urm.

[96] Klio, 7, 1907, p. 105.

[97] *Bericht über die Fortschritte der römisch-germanischen Forschung im Jahre 1906/7,* Frankfurt a. M., 1909; cf. E. Kornemann, Klio, 9, 1909, p. 500–502.

[98] RE, XIII (1927), col. 645.

De asemenea, V. Christescu, în urma studierii tezaurului monetar descoperit în castrul de la Săpata-de-Jos (44 de piese, care se întind de la Septimiu Sever la Gordian al III-lea), data şi el ridicarea acestui *limes* abia la începutul secolului al III-lea[99].

Argumente foarte importante privind încadrarea cronologică a acestui *limes* aducea D. Tudor; el conchidea că valul transalutan a fost realizat la inceputul secolului al III-lea (probabil sub Septimiu Sever) şi evacuat în timpul lui Filip Arabul[100].

Aceste cercetări au permis unor istorici-arheologi a repune în discuţie data de început a *limes*-ului transalutan; cele mai importante ipoteze provin de la cei care au făcut săpături în castrele de pe acest *limes.* Voi menţiona mai întâi pe Emilian Popescu, care remarca mai multe niveluri de locuire în castrul de piatră de la Jidova, exprimându-se prudent că ridicarea acestui castru ar putea data din timpul lui Antoninus Pius[101]. De asemenea, Ioana Bogdan Cătăniciu, autoarea unor importante contribuţii despre Muntenia în sistemul defernsiv roman, susţine teza ridicării acestei linii de fortificaţii încă de pe timpul lui Hadrian[102].

Cum chiar şi ipotezele trebuie să se bazeze pe elemente cât de cât certe, să vedem care sunt argumentele pe baza cărora poate fi luată în considerare încadrarea cronologică a acestor castre.

Din păcate, trebuie arătat dintru început că în niciunul din castrele de pe *limes transalutanus* nu s-a descoperit vreo inscripţie, care să asigure datarea începuturilor acestor situri; se menţionează doar un mic fragment de altar din castrul de la Săpata-de-Jos (care ar fi început cu literele *IMP*) şi o dedicaţie pentru Eroul cavaler[103]. Nu se pune problema lipsei pietrei pentru scris, deoarece în apropiere de Câmpulung se află cariera de la Albeşti, exploatată încă din antichitate (dovadă numeroasele pietre de construcţie şi chiar fragmente de piese arhitectonice descoperite în castrul de la Jidova). Totuşi, graţie descoperirilor arheologice din ultimii ani, cunoaştem acum trupa care a staţionat în castrul de la Jidova: *cohors I Flavia Commagenorum*[104].

De asemenea, nu există materiale arheologice databile în chip sigur din secolul al II-lea p. Chr.; lipsesc, de exemplu, cu desăvârşire fragmentele de *terra sigillata* (care circulă din plin în Dacia în secolul al II-lea şi la începutul seolului al III-lea); opaiţele descoperite nu sunt concludente[105], la fel fibulele – ele având o existenţă mai îndelungată.

Monedele descoperite până acum datează aproape în totalitate începând cu Severii. Astfel, la Băneasa, Cezar Bolliac, care a răscolit castrul, a găsit monede de la Caracalla[106], iar G. Cantacuzino două piese de argint de la acelaşi împărat[107]. La Gresia a apărut un denar (uşor tocit) de la Commodus[108]. La Urluieni, în castrul B (cel cu zid de cărămidă), Ioana Bogdan Cătăniciu a descoperit (pe berma, în faţa porţii) un sesterţ de la Traian[109] (care ar constitui, după autoare, un reper pentru datarea fazei de

---

[99] Istros, I, 1934 (1), p. 73.

[100] D. Tudor, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 90: „Modeste sunt şi descoperirile de material arheologic mărunt în interiorul acestor castre, ceea ce formează iarăşi o bună dovadă despre o stăpânire romană scurtă. Constatăm, de asemenea, că în vecinătatea castrelor nu apar aşezări civile dezvoltate (obişnuitele *canabae*), cu urme de viaţă romane. Un alt fapt important este că, între cursul Oltului şi acest *limes,* într-o zonă ocupată şi supusă colonizării, nu se constată aşezări rurale de seamă, purtând pecetea vieţii civile romane". Vezi încă, idem, *OR*[4], p. 253 şi urm.

[101] Discuţia porneşte de la faptul că, sub *agger,* a apărut o monedă de bronz (uzată; determinată de Bucur Mitrea), care ar fi fost emisă pe timpul lui Antoninus Pius; citată de Ioana Bogdan Cătăniciu, AMN, 21, 1984, p. 130, nota 31, după comunicările prezentate la Muzeul din Piteşti de Flaminiu Mârtzu (1975) şi Emilian Popescu (1976). De asemenea, cele patru nivele din castru, deduse de R. Florescu (Drobeta, 1978, p. 56: pe baza raportului publicat de Em. Popescu şi Eugenia Popescu; vezi *supra*, nota 81) sunt pur imaginare, rod al unui exces de speculaţie stratigrafică.

[102] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia…,* p. 92 şi urm.

[103] IDR, II, 632–633.

[104] ILD, 164.

[105] T. Cioflan, M. Negru, AO (s.n.), 11, 1996, p. 49–54.

[106] C. Bolliac, *Excursiune arheologică în România,* Bucureşti, 1869, p. 14.

[107] Dacia, 9–10, 1941-1944, p. 441–472.

[108] R. Avram, C. C. Petolescu, RFS XVII, p. 188.

[109] SCIVA, 45, 1994, 4, p. 339.

lemn şi pământ). La Săpata-de-Jos au apărut 4 piese de argint (de la Severus Alexander) şi 5 de bronz (doar una descifrată, de la Iulia Mammaea); de menţionat şi micul tezaur conţinând 44 de piese, întinzându-se de la Septimiu Sever la Gordian III[110]. În castrul de la Jidova au apărut un număr important de monede, cele mai multe datând de la Septimiu Sever la Gordian III; printre excepţii, se citează un bronz din timpul lui Commodus şi un antoninian de la Philippus Caesar[111].

Amintim că majoritatea acestor castre aveau val înconjurător de pământ; doar cele de Urluieni şi Săpata-de-Jos erau cu zid de cărămidă, cel de la Băneasa era de chirpic (?), iar cel de la Câmpulung-Jidova era construit din piatră. Este greu de închipuit cum ar fi putut rămâne în funcţie, timp de un veac şi jumătate, castrele cu val de pământ din vestul Munteniei; de altfel, unele castre cu val de pământ din Dacia sudică (Bumbeşti[112], Slăveni[113]) au fost reconstruite pe timpul lui Septimiu Sever (cu ziduri de piatră). De asemenea, cercetarea barăcilor militare din castrele de pe *limes transalutanus* indică o existenţă scurtă, fără faze de refacere. Aceste castre sfârşesc printr-un violent incendiu, datorat se pare atacului carpic din 245 (cum au arătat îndeosebi cercetările şi descoperirile de monede din castrele de la Săpata-de-Jos[114] şi Câmpulung-Jidova[115]).

Mai observăm că linia de fortificaţii din vestul Munteniei nu apare în *Tabula Peutingeriana.* Lipsa dă de gândit, căci, începând cu secolul al III-lea, *limes*-ul de est al Daciei şi cel de la Dunărea de jos au fost cele mai vizate de atacurile barbare. Explicaţia ar fi că imaginea Daciei în *Tabula* este mai veche (cel mai târziu de la sfârşitul secolului al II-lea)[116], iar *limes*-ul transalutan ulterior realizării acesteia.

În această situaţie, suntem obligaţi a accepta opinia celor care au propus o datare mai târzie a *limes*-ului transalutan. Nu poate fi avută însă în vedere domnia lui Septimiu Sever[117], deoarece în timpul acestuia s-au efectuat lucrări militare numai pe cuprinsul Olteniei[118]. O situaţie tensionată la graniţa de nord-vest a Daciei şi la nord de gurile Dunării este atestată însă pe timpul lui Caracalla.

Dintr-o scurtă informaţie din biografia lui Caracalla din Historia Augusta aflăm că împăratul, pornit în expediţia orientală, a renunţat la un moment dat la itinerariul stabilit şi a zăbovit un timp în Dacia (SHA, *Ant. Car.,* 5, 4: *dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere, in Daciam resedit*). Nici Cassius Dio nu este mai explicit (LXXVII, 16, 7): „Antoninus sosi în Thracia, dar nu se preocupă de Dacia, ci trecu Helespontul nu fără primejdii". De la acelaşi autor (LXXVIII, 20, 3) aflăm totuşi că împăratul l-a chemat pe Cabriomarus, regele cvazilor, în faţa scaunului său de judecată şi l-a ucis; din alt pasaj (LXXVII, 27, 5) mai aflăm că el a primit şi ostatici de la daci (este vorba de dacii liberi din vest). Herodian consemnează doar că, după ce a cercetat taberele de la Istru, Caracalla a trecut în Thracia (IV, 8, 1).

Aceste informaţii lacunare sunt completate întrucâtva de sursele epigrafice. Cu prilejul vizitei împăratului în Dacia, i s-au ridicat pretutindeni inscripţii, autorităţile provinciale presupunând că împăratul s-ar putea abate prin părţile lor. Caracalla este cinstit prin altare ridicate de către colectivităţi (în special de către trupe) şi prin închinări individuale către zei *pro salute imperatoris*[119]. Uneori textul unor inscripţii a fost regravat parţial, în vederea reactualizării titulaturii imperiale[120].

---

[110] V. Christescu, Istros, I, 1934 (1), p. 73–80; cf. B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 197–205. Izolat s-au mai descoperit: 2 piese de argint – de la Commodus şi Severus Alexander; 1 bronz de la Iulia Mammaea.

[111] Vezi bibliografia citată *supra* la nota 101 şi *infra* la nota 115.

[112] Vezi inscripţia din anul 201, prin care se atestă reconstruirea în piatră a zidului (valului) din glii al castrului de la Bumbeşti (CIL, III, 14485 a = ILS, 9149; IDR, II, 174; ILD, 92): *muros cesp[iticios] castro[ru]m coh(ortis) I A[u]reliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dil[apsos] lapide eos restitue[r]unt.*

[113] CIL, III, 13800 (= IDR, II, 496).

[114] *Supra,* nota 110.

[115] Vezi Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrugerea castrului roman de la Câmpulung-Jidava,* în StCom Câmpulung-Muscel, 1984, p. 15–17.

[116] C. C. Petolescu, TD, 19, 1998, p. 157–160 (= *Contribuţii,* I, p. 276-279).

[117] Vezi *supra,* nota 94.

[118] IDR, II, 174 (= CIL, III, 14485 a; ILS, 9179; Bumbeşti), 496 (= CIL, III, 13800; Slăveni).

[119] Vezi M. Macrea, *Apărarea graniţei de vest şi nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla,* SCIV, 8, 1957, p. 215–251; idem, *Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 85 şi urm.

[120] Vezi IDR, II, 174 (Bumbeşti), 496 şi 499 (Slăveni); ILD, 431 (Hoghiz) şi 796 (Ilişua).

Alte inscripţii atestă lucrări militare de construcţie: astfel, la Porolissum, trei inscripţii cu text identic menţionează lucrări nenumite (probabil la porţi)[121]; la Inlăceni, o inscripţie (fragmentară) s-a descoperit în ruinele de la *porta praetoria*[122]; un alt fragment de inscripţie s-a descoperit şi în castrul de la Răcari[123]. La Feldioara, pe cursul transilvănean al Oltului, au apărut cărămizi ştampilate ale cohortei *II Flavia Numidarum,* purtând supranumele imperial *Antoniniana*[124].

Un caz aparte este reprezentat de descoperirea de ştampile tegulare ale legiunii XI Claudia *Ant(oniniana)* în thermele militare de la Pietroasele (jud. Buzău)[125], deci într-un teritoriu considerat că a rămas în afara dominaţiei romane. Este vorba prin urmare de prezenţa în acest punct a unui detaşament dintr-o legiune din Moesia Inferior, care şi-a trimis o vexilaţie de lucru la mare distanţă de sediul trupei (Durostorum). Un detaşament dintr-o legiune necunoscută pare a fi atestat şi de un fragment de grafit tegular din castrul de lângă Câmpulung (Jidova)[126].

S-ar părea că, după vizita din Dacia Porolissensis, împăratul a inspectat şi castrele de pe graniţa răsăriteană a Daciei Superioare; apoi a coborât probabil pe linia Oltului şi a dispus unele măsuri de reorganizare militară în vestul şi nordul Munteniei. De aici a trecut probabil în nordul Dobrogei, de unde a coordonat unele operaţiuni militare la nord de gurile Dunării (v. *infra*). Prezenţa împăratului în aceste părţi pare să se reflecte în *Itinerarium Antonini*, care urmează linia Dunării de jos, apoi coboară de-a lungul litoralului pontic până la Bizanţ.

Despre intervenţia unor forţe militare romane la nord de gurile Dunării aflăm dintr-o inscripţie de la Oescus (Moesia Inferior), în care este prezentată cariera primipilarului T. Aurelius Flavinus[127]; în calitate de centurion legionar, acesta participase la luptele cu neamul cennilor de la Rinul inferior, iar mai apoi a luat parte la o misiune în zona cetăţii Tyras (de la limanul Nistrului), fiind de fiecare dată recompensat de împărat şi avansat în grad: *[ob] alacritatem virtu[tis] [adv]ersus hostes C[ennos] et res prospere Ty[rae ges]tas*[128]. Se pune problema cine au fost duşmanii care au prilejuit faptele de arme ale acestui brav ofiţer.

Unii ar putea fi carpii din Podişul Moldovenesc[129]. Este posibil ca, datorită atitudinii lor tot mai agresive, împăratul să le fi anulat plata stipendiilor[130]; ştim că, un sfert de secol mai târziu, carpii aveau să se plângă guvernatorului Moesiei Inferioare de refuzarea stipendiilor (după cum ne informează Petrus Patricius)[131].

Alţi duşmani *(hostes)* pot fi nişte străini apăruţi de curând în zona de silvostepă de la nordul Mării Negre: goţii[132].

---

[121] ILD, 658–660 (cu bibliografia anterioară).

[122] IDR, III/4, 267.

[123] IDR, II, 162.

[124] IDR, III/4, 177.

[125] ILD, 170–171.

[126] Ioana Bogdan Cătăniciu (*Muntenia…,* p. 44, 106) crede că este vorba chiar de legiunea XI Claudia.

[127] D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes,* Latomus, 19, 1960, 2, p. 350–356; B. Gerov, *Die Invasion der Carpen im Jahre 214,* în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967,* Oxford, 1971, p. 431–436; Emilia Doruţiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214,* SCIV, 24, 1973, 3, p. 435–441; C. C. Petolescu, *Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor,* SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281–286 (= idem, *Contribuţii,* I, p. 127-132). Vezi *infra,* p. 300–301.

[128] IDRE, II, 320; vezi şi nr. 321.

[129] Această ipoteză nu are nici o legătură cu lectura mai veche *aduersus hostes C[arpos],* devenită caducă (vezi textul care trimite la nota precedentă).

[130] Vezi în acest sens situaţia tezaurelor monetare din Moldova: cel mult trei tezaure care se încheie cu monede de la Caracalla (V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie chez les Daces orientaux,* Bucureşti, 1980, p. 75–100).

[131] Vezi *Fontes*, II, p. 239.

[132] Toată problematica privitoare la prezenţa mai timpurie a goţilor la nordul Mării Negre, încă de la sfârşitul secolului al II-lea, este discutată în articolul nostru citat mai sus, nota 127 (SCIVA, 39, 1988, 3, p. 284, cu bibliografia aferentă).

În această privință, ne atrage iarăşi atenția o informație din Historia Augusta. În biografia lui Caracalla (10, 6), se notează că, după asasinarea lui Geta, senatorul Helvius Pertinax, fiul fostului împărat Pertinax, îndeamnă în bătaie de joc pe Caracalla să-şi adauge la titlurile triumfale pe cel de *Geticus Maximus:* „căci ucisese pe fratele său Geta, iar goții erau denumiți şi geți – pe care el, când s-a dus în Orient, i-a învins prin lupte de învălmăşeală". Trecând peste partea anecdotică a acestui pasaj, credem că ştirea despre luptele lui Caracalla cu goții conține o informație reală. Astfel, de la Cassius Dio aflăm că împăratul Caracalla avea în garda sa celți şi sciți (LXXVIII, 5–6); celți sunt numiți de acelaşi autor de exemplu cennii (LXXVI, 14, 11), iar sciții nu pot fi decât populații (eventual amestecate) trăind la nordul Mării Negre. Despre contactele mai timpurii ale romanilor cu goții ne informează o inscripție greacă de la Motha (Arabia) din 28 februarie 208, din care aflăm despre prezența unor *gentiles* goți în slijba romanilor[133]. Ar fi deci posibil ca acele *res prospere Tyrae gestae* să privească tocmai reprimarea unei razii gotice în teritoriul cetății de la limanul Nistrului (Tyras).

În aceste împrejurări, intuind pericolul pentru Dacia Malvensis, împăratul Caracalla a dispus ridicarea castrului de la Pietroasele, situat într-un loc important de trecere dinspre Moldova spre provincia romană. Tot atunci împăratul a decis probabil ridicarea liniei de castre din vestul Munteniei (cea denumită în mod convențional de arheologi *limes transalutanus*).

Existența acestor castre pare a fi fost de scurtă durată (circa trei decenii), fiind distruse de invazia carpică de la începutul domniei lui Filip Arabul[134]. Aceasta ar explica în parte urmele nesemnificative de viață civilă pe lângă aceste castre.

ARMATA ROMANĂ DIN DACIA

În primele secole ale istoriei Romei (epoca regală şi cea mai mare parte a epocii „republicane"), armata romană era formată din cetățeni chemați la arme. Din cauza perpetuării stării de război şi a absenței îndelungate a bărbaților de la casele lor, gospodăriile țărăneşti se ruinează, țăranii romani făcând tot mai greu față sarcinilor militare. Situația devine acută în secolul al II-lea a.Chr., ducând la convulsiuni sociale şi politice, cărora unii reprezentanți de marcă ai aristocrației romane (precum frații Gracchi) le caută soluții, prin susținerea unor legi agrare (de esență populistă). De aceea, treptat, câştigă teren ideea armatei de „mercenari", care se permanentizează în epoca războaielor civile.

Odată cu instaurarea Principatului, are loc o temeinică reorganizare, care va asigura stabilitate, timp de trei secole, armatei romane[135]. Aceasta devine o armată de profesionişti, cu reguli precise de recrutare şi lăsare la vatră[136], funcționare[137] şi

[133] L. Robert, BÉp, 1943, 76; vezi M. P. Speidel, în ANRW, I, 8, 1977, p. 712–715.

[134] O interesantă ipoteză a emis colega Ioana Bogdan Cătăniciu (*Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman,* Alexandria, 1997, p. 107–108): linia transalutană de castre ar fi fost nimicită mai târziu, posibil în cursul invaziei gotice. Într-adevăr, cum subliniază autoarea citată, ultimele monede descoperite în aceste castre reprezintă doar un *terminus post quem*; abandonarea poate fi contemporană cu anul emiterii ultimei monede (cele mai multe de la Gordian al III-lea; cea mai recentă provine din castrul de la Câmpulug-Jidova: un denar de la Philippus Caesar; v. p. 186 şi nota 115), dar poate să fi avut loc şi mai târziu (în cursul invaziei din anul 267). Vezi mai recent, eadem, *Tthe Limes in South-Eastern Dacia and the Abandonment of the Province,* în vol. *Miscellanea romano-barbarica,* Bucureşti, 2006, p. 109–122.

[135] J. Harmand, *Les origines de l'armée impériale. Un témoignage sur la réalité du pseudo-principat et sur l'évolution militaire de l'Occident,* ANRW, II, 1, 1974, p. 263–298.

[136] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano,* Milano – Roma, 1953; J. C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate,* Londra, 1983; vezi încă: St. Links, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen,* Stuttgart, 1989.

[137] R. W. Davies, *Service in the Roman Army,* Edinburg, 1989; vezi încă: G. Wesch-Klein, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit,* Stuttgart, 1998.

mobilitate[138], recunoaşterea meritelor[139] şi avansare[140], cu un corp de ofiţeri şi generali de extracţie aristocratică, dar şi de carieră. O reformă cunoaşte armata în epoca lui Gallienus[141], apoi o profundă transformare odată cu instaurarea Dominatului[142].

Legiunile[143]

Numărul legiunilor crescuse enorm în perioada războaielor civile; după instaurarea păcii, era imposibil să mai fie menţinute toate sub arme. La moartea lui Augustus, mai existau doar 25 de legiuni. Unele au dispărut în cursul primului secol al Pricipatului: trei legiuni nimicite (împreună cu alte trupe auxiliare) în dezastrul lui Varus (anul 9 p.Chr.); legiunea *IIII Macedonica,* dispărută probabil în cursul războiului din 68/69; legiunea *V Alaudae,* distrusă eventual în Dacia în dezastrul lui Cornelius Fuscus; legiunea *XXI Rapax* distrusă de sarmaţi, tot pe timpul lui Domitian. În secolul al III-lea, două legiuni au fost desfiinţate temporar: *III Gallica*, din Syria, al cărei legat a aspirat la purpura imperială, dizolvată de Elagabal (reconstituită după căderea acestui împărat); *III Augusta* (Numidia), implicată în uciderea primilor doi Gordieni, dizolvată de Gordian al III-lea, reconstituită abia sub Valerian. S-au creat şi legiuni noi: pe timpul lui Marcus Aurelius legiunile *II* şi *III Italica,* sub Septimiu Sever legiunile *I, II* şi *III Parthica* (când numărul legiunilor s-a ridicat la 33). Această situaţie a durat până pe timpul lui Diocletian, când numărul legiunilor a crescut mult (dar cu diminuarea efectivelor).

În epoca imperială, fiecare legiune purta un nume; acesta derivă de la divinităţi (*I Minervia, Martia Victrix, XV Apollinaris*), de la insignele lor (*V Alaudae, XII Fulminata*), de la numele împăraţilor (*II, III* şi *VIII Augusta*, *VII* şi *XI Claudia,*

---

[138] Un aspect: R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian,* Köln – Graz, 1967 (ES, 1).

[139] V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman imperial Army,* Londra, 1981.

[140] A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres,* Bonn, 1908 (BJhb., 117; vezi încă: 2. durchgesehebe Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von B. Dobson, Köln – Graz, 1967); vezi de asemenea numeroasele contribuţii din volumul *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon (15–18 septembre 1994) rassemblés et édités par Yann Le Bohec, Paris, 1995.

[141] Vezi AÉ, 1983, 6; M. Christol, *Les réformes de Gallien et la carrière sénatoriale,* Tituli, 4, 1982, p. 143–166; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*[2]*,* Paris, 1990, p. 25, 39 *(praefectus legionis),* 281 (index)

[142] Vezi: D. van Berchem, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne,* Paris, 1952; D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum,* 2 vol., Düsseldorf, 1969–1970; M. J. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the reign of Diocletian until the battle of Adrianople,* Amsterdam, 1998; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire,* Paris, 2006.

[143] Rămân încă fundamentale cele două articole sintetice: E. Ritterling, *Legio,* RE, XII (1925), col. 1186–1837; A. Passerini, *Legio,* DE, IV (1949–1950), p. 549–624. Vezi de asemenea: H. M. D. Parker, *The Roman Legions*[2]*,* Cambridge, 1958. Monografiile unor legiuni: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia,* Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina,* Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa,* Cluj, 1987; Y. Le Bohec, *La troisième légion Auguste,* Paris, 1989.

IIII Flavia, II Traiana Fortis, XXX Ulpia Victrix), de la numele popoarelor cu care s-au luptat sau denumirea provinciei din care au fost recrutate (*I Germanica, IIII Scythica, IIII* şi *V Macedonica, IX Hispana, XXII Deiotariana*), după calităţile dovedite în luptă (*VI Ferrata, VI Victrix, XX Valeria Victrix, XXI Rapax, X Fretensis*); mai erau legiuni create prin dublare (*XV* şi *XXII Primigenia*) ori prin fuziune (*legiones gemellae: XIII* şi *XIIII Gemina*) sau *adiutrices* (*I* şi *II,* formate din marinari). Legiunile poartă epitete primite în diverse ocazii (*pia fidelis, constans, vindex, felix, victrix, firma*), iar începând cu Caracalla supranume imperiale (*Antoniniana, Maximiana, Alexandriana Severiana, Gordiana, Philippiana, Deciana* etc.).

Legiunile erau cantonate în afara Italiei, în provincii: în Britannia – legiunile *II Augusta, VI Victrix, XX Valeria Victrix*; în Germania Superior – legiunile *VIII Augusta* şi *XXII Primigenia*; în Germania Inferior – legiunile *I Minervia* şi *XXX Ulpia*; în Raetia – legiunea *III Italica*; în Noricum – legiunea *II Italica* (acestea două din urmă create de Marcus Aurelius); în Pannonia Superior – legiunile *I Adiutrix, X Gemina* şi *XIIII Gemina*; în Pannonia Inferior – legiunea *II Adiutrix*; în Moesia Superior – legiunile *IIII Flavia* şi *VII Claudia*; în Moesia Inferior – legiunile *I Italica, V Macedonica* (până în 168) şi *XI Claudia*; în Cappadocia – legiunile *XII Fulminata* şi *XV Apollinaris*; în Syria – legiunile *III Gallica, IIII Scythica* şi *XVI Flavia*; în Iudaea – legiunile *VI Ferrata* şi *X Fretensis*; în Arabia – legiunea *III Cyrenaica*; în Egipt – legiunea *II Traiana*; în Numidia – legiunea *III Augusta*; în Hispania Citerior – legiunea *VII Gemina*; în Mesopotamia – legiunile *I* şi *II Parthica.* Septimiu Sever (creatorul celor trei legiuni *Parthicae*) a cantonat legiunea *II Parthica* la Alba, lângă Roma.

Comandantul legiunii era *legatus (Augusti) legionis*[144]; el era de rang senatorial, fost pretor (*vir praetorius*); putea avansa ca guvernator al unei provincii de rang pretorian. În subordinea directă a legatului legiunii se aflau şase tribuni: unul era de rang senatorial, *tribunus laticlavius* (care era de drept şi locţiitorul legatului legiunii), ceilalţi cinci erau de rang ecvestru, *tribuni angusticlavii.*

O legiune era organizată în 10 cohorte, numerotate de la I la X, fiecare cuprinzând 3 *manipuli* de câte două centurii; deci 60 de centurii × 80 de oameni; prima cohortă se pare că număra 800 de oameni. Cavaleria legionară număra 120 de călăreţi, grupaţi în 4 *turmae*, conduse de decurioni, dar având deasupra un centurion[145]. Se adăugau alte efective (meseriaşi, medici, veterinari, „artilerie" etc.), astfel încât o legiune ajungea să numere până la 6 400 de oameni.

Fiecare cohortă cuprindea şase centurii, conduse de centurioni: *hastatus prior* şi *hastatus posterior, princeps prior* şi *princeps posterior, triarius (pilus) prior* şi *triarius (pilus) posterior*; centurionul cel mai înalt în rang (*centurio prior*) era totdeauna

---

[144] Th. Franke, *Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian,* Bochum, 1991; vezi de asemenea: G. Alföldy, *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen,* Köln – Graz, 1967 (ES, 3); E. Dabrowa, *Legio X Fretensis; a prosopographical study of its officers (I–III c. A.D.),* Stuttgart, 1993 (centurioni şi legaţi); I. Piso, *Fasti provinciae Daciae,* I. *Die senatorischen Amtsträger,* Bonn, 1993, p. 210–281 (legaţii legiunilor XIII Gemina şi V Macedonica). După reforma lui Gallienus, comanda legiunii o avea *praefectus legionis,* de rang ecvestru (vezi AÉ, 1983, 6).

[145] Vezi C. C. Petolescu, în vol. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques.* Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire (ed. Al. Avram şi Mircea Babeş), Bucureşti, 2000, p. 340 (cu bibliografia problemei).

comandantul manipulului. Comandantul manipulului de *triarii* era totodată comandantul cohortei; comandanții cohortelor erau denumiți *primi ordines (ordinarii)*[146]. Deosebirea centurionilor se făcea şi în funcție de cohorte, de la *cohors X* la *cohors I* ; astfel, ordinea rangurilor era, de la *X (decimus) hastatus posterior* (centurionul cel mai mic în rang) până la *primus pilus,* comandantul primei cohorte (centurionul cel mai înalt în rang). În funcție de titlul centurionului şi numărul de ordine al cohortei era şi ordinea rangurilor şi implicit avansarea centurionilor din legiune[147].

Centurionii proveneau fie dintre tinerii cavaleri care renunțau la inelul de cavaler (motiv pentru care în inscripții sunt desemnați cu titlul de *ex equite Romano*), fie erau promovați dintre *evocati* gărzii pretoriene ori chiar dintre subofițerii legiunilor (motiv pentru care erau denumiți *ex caliga*, calificativ, evident, omis în inscripții).

Primipilii[148] proveneau fie prin avansarea centurionilor legionari, fie din centurionii gărzilor pretoriene promovați între *primi ordines* legionari. Primipilatul era însoțit de acordarea demnității ecvestre; un fost primipil (*primipilaris*)[149] putea urca treptele superioare ale ierarhiei ecvestre (procurator de rang *ducenarius* al unei provincii) sau primi comanda succesivă a gărzilor de la Roma (cu titlul de *tribunus cohortis*) – după care urma al doilea primipilat. Un *primus pilus bis* era numit *praefectus castrorum* al unei legiuni sau putea aspira la comanda flotei de la Misenum ori Ravenna, după care urma prefectura Egiptului, apoi comanda gărzii pretoriene[150].

Legiunile erau recrutate numai dintre cetățeni; în orice caz, soldații trebuiau să primească cetățenia la intrarea sub drapel. Vârsta recrutării era la 17–18 ani. Până la Septimiu Sever, căsătoria nu era permisă în timpul serviciului militar – nici pentru soldați, nici pentru centurioni. Copiii legionarilor în serviciu rămâneau nelegitimi; doar dacă la rându-le intrau sub drapel, primeau numele tatălui şi erau înscrişi în tribul *Pollia.*

Se cunosc doar două momente când soldații din legiuni primesc diplome militare. Astfel, trei diplome datează din 22 decembrie 68[151] şi au fost acordate de împăratul Galba: *veteranis qui militaverunt in legione I Adiutrice honestam missionem et civitatem dedit*; această legiune fusese creată de Nero din marinari, motiv pentru care Tacitus o denumeşte *classica* (*Hist.*, I, 31 şi 36) sau *prima classicorum* (*Hist.*, II, 67); Galba a încercat s-o readucă la vechea condiție (Suetonius, *Galba,* 12; vezi şi Tacitus, *Hist.,* I, 6 şi 31). Alte diplome datează din timpul lui Vespasian: două din 7 martie 70[152], privind: una pe *causari qui militaverunt in leg(ione) II Adiutrice pia fidele, qui bello inutiles facti, ante emerita stipendia exauctorati sunt et dimissi honesta missione*, cealaltă acordată *veteranis qui militaverunt in leg(ione)*

---

[146] Vezi AÉ, 1993, 1364: *primi ordines et centurion(es) leg(ionis) I Ital(icae).*

[147] Vezi: D. J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate,* ANRW, II/1, 1974, p. 435–451; M. P. Speidel, *The Centurion's Titles,* ES, 13, 1983, p. 43–61.

[148] Vezi B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offizierranges,* Köln – Bonn, 1978 (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 37).

[149] C. Wolff, *Primus pilus ou primipilaris?,* REMA, I, 2004, p. 5–22 (vezi AÉ, 2004, 81).

[150] B. Dobson, *The Significance of the Centurion and 'Primipilaris' in the Roman Army and Administration,* ANRW, II, 1, 1974, p. 392–434.

[151] CIL XVI, 7–9.

[152] CIL, XVI, 10–11.

II Adiutrice pia fidele, qui vicena stipendia aut plura meruerant et sunt dimissi honesta missione; o a treia diplomă reproduce o *constitutio* din 5 apilie 71, emisă pentru unii marinari *exauctorati* din flota de la Ravenna[153]; toate trei diplomele continuă cu formula *quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.* Legiunea *II Adiutrix* a fost constituită de Vespasian din marinari din flota de la Ravenna – cei care, instigați de Lucilius Bassus, trecuseră de partea lui Vespasian (Tacitus, *Hist.*, III, 12) şi au luptat în armata lui Antonius Primus; curând după aceea, a fost făcută de împăratul Vespasian *iusta legio* şi denumită *pia fidelis.*

Soldații serveau în infanterie (majoritatea) sau în cavaleria legionară; un *eques* era superior în rang unui simplu *miles.* Soldații de rând puteau aspira spre treapta gradaților[154] (*principales*, ceea ce atrăgea scutirea de corvezi, fiind *imunes*), precum: funcționari în birouri (*librarii, actarii, exceptores*) şi la intendență (*custodes armorum*), subofițeri de ordonanță (*cornicularii, commentarienses, speculatores, stratores, beneficiarii*), cu diferite misiuni (*tesserarii, signiferi, vexiliferi; haruspices* şi *victimarii; medici, architecti*); cel mai înalt dintre ei era *optio,* care putea aspira la rangul de centurion. Pe câmpul de luptă, ordinele comandantului erau transmise prin intermediul trompeților *(tubicines, liticines, buccinatores)* şi al purtătorilor de stindarde[155].

Pe timpul împăratului Traian, în Dacia au staționat trei legiuni: *I Adiutrix, IIII Flavia* şi *XIII Gemina*; din aceste legiuni au fost detaşate importante efective şi trimise în războiul cu parții[156]. După reorganizarea provincială înfăptuită de împăratul Hadrian, în Dacia Superior a rămas o singură legiune, *XIII Gemina,* având sediul la Apulum; după anul 168 a fost adusă în Dacia încă o legiune, *V Macedonica* şi stabilită la Potaissa[157].

Prezentăm în continuare o situație a documentării privind legiunile şi vexilațiile legionare aflate în Dacia.

Legio I Adiutrix

Se consideră că această trupă a participat la războiul dacic al împăratului Traian, după care ar fi rămas în Dacia[158]. În acest sens, se aduc în discuție în special două inscripții:

---

[153] AÉ, 2004, 1282 (= 2007, 1232).

[154] Vezi astfel: M. Clauss, *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii,* Bochum, 1973; E. Schallmayer ş.a., *Corpus der grieschischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches,* Stuttgart, 1990; J. Ott, *Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion,* Stuttgart, 1995; Jocelyne Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.),* Paris, 2000.

[155] Vezi Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Blasmusiker und Standartentrger im rmischen Heer. Untersuchungen zur Benennung, Funktion und Ikonographie,* Cluj, 2010

[156] Vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 33, 1989, p. 253–254.

[157] Vezi I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie,* în vol.: Y. Le Bohec, C. Wolff, *Les légions de Rome sous la Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998),* Lyon, 2000, p. 205–225.

[158] E. Ritterling, RE, XII, col. 1390–1391.

1. Apulum[159]: *Domin(?o) Aeterno, pro salute Imp(eratoris) Nervae Traiani Caes(aris) Augu(sti) Ger(manici) Daci(ci), L. Antonius Apollin[aris], vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis).* Deoarece Traian nu poartă încă titlul *Parthicus,* se consideră că inscripția datează *ante 115.*

2. Apulum[160]. *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis), d(ono) d(edit) et Silia Ianuaria et Silius Firminus.* Dedicantul făcea parte din prima pereche (în sens cronologic) de magistrați ai canabelor.

La acestea se pot adăuga alte câteva inscripții:

3. Apulum[161]. *Aesculapio et Hygiae, Tib(erius) Cl(audius) Valerianus, (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) et leg(ionis) I A(d)i(u)tricis).* Reținem în special informația despre avansarea acestui centurion din legiunea XIII Gemina în legiunea I Adiutrix, care s-ar putea să-şi fi avut castrul tot la Apulum.

4. Acelaşi centurion pare să apară şi într-o inscripție de la Hoghiz din timpul împăratului Hadrian, menționând probabil o lucrare de construcție:[162] *[vexil(latio) leg(ionis, -onum) I Ad(iutricis) et] XIII G(eminae) sub Tib(erio) Cl(audio) [Valeriano? (centurione) leg(ionis] XIII G(eminae) Antoninianae (?)* (supranumele imperial a fost adăugat pe timpul împăratului Caracalla). Ar rezulta că avansarea acestui centurion s-a produs de fapt din legiunea I Adiutrix în legiunea XIII Gemina.

5. Ştampilă tegulară de la Apulum[163]: LEGXIIIGETADI. Ar fi o ştampilă comună a legiunilor XIII Gemina şi I Adiutrix; dar unii învățați[164] preferă lectura *Leg(ionis) XIII Ge(minae) Tadi* (numele trupei însoțit de antroponimul *Tadius*).

6. Apulum. Două fragmente de tegule descoperite în apropierea zidului de est al castrului[165]:

a:	*b:*	
LEG I	G I AD	(ligatura *A* + *D*)
IIIXG*II*	X G*IIL*	(litera *E* redată *II*)

Din combinarea celor două texte, rezultă următoarea lectură: *Leg(io, -ionis) I Ad(iutrix, -icis) / leg(io, -onis) XIII* (în r. 2, scrierea este retrogradă).

În legătură cu prezența acestei legiuni la Apulum, s-au formulat mai multe opinii. Astfel, Ioana Bogdan Cătăniciu considera că la Apulum cele două legiuni campau în acelaşi castru[166]. Dimpotrivă, J. C. Mann considera că ar fi existat un

[159] CIL, III, 1004 (= IDR, III/5, 65).
[160] CIL, III, 1008 (= IDR, III/5, 74).
[161] CIL, III, 981 (= IDR, III/5, 11).
[162] CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; lectura reținută este cea propusă de noi: vezi ILD, 431).
[163] IDR, III/6, 246 (bibliografia completă). Alte ştampile provin de la Crişeni (IDR, III/3, 12,2) şi de la Pianu de Jos (IDR, III/4, 1). O ştampilă cu acelaşi conținut ar proveni şi de la Drobeta: CIL, III, 1628 (= 8062; ILS, 9109; IDR, II, 101).
[164] E. Ritterling, RE, XII, col. 1391 şi 1717; I. I. Russu, Apulum, 5, 1965, p. 229–230, nr. 21, fig. 3I; idem IDR, III/4, p. 18 (întreaga discuție).
[165] Cele două fragmente sunt menționate de I. I. Russu, IDR, III/3, p. 28 (ad nr. 12,2); idem, IDR, III/4, p. 17 (ad nr. 1); publicare: IDR, III/6, 1 (Cl. L. Băluță).
[166] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defense Work in Roman Dacia* (BAR, 116, 1981), p. 21.

castru dublu[167] – ceea ce este în contradicție cu topografia militară de la Apulum. După C. Opreanu, legiunea I Adiutrix şi-ar fi avut castrul în Partoş, pe amplasamentul viitorului *municipium Aurelium Apulense*[168]. Toate aceste opinii au fost contestate de I. Piso[169].

O altă întrebare este dacă această legiune a staționat cu întregul său efectiv în Dacia. După I. Piso, în Dacia ar fi staționat numai o vexilație a acestei legiuni[170]; aceasta ar fi rămas în Dacia până în anul 113, când legiunea a fost trimisă în Orient în războiul cu parții.

Părerea noastră este că în Dacia au rămas pe timpul lui Traian toate cele trei legiuni, deşi efectivele au putut fi în anumite momente diminuate. Astfel, pentru războiul cu parții, Traian a luat detaşamente (vexilații), cu efectiv necunoscut, din fiecare din aceste legiuni, posibil şi din provinciile vecine, contribuind la constituirea unui corp de trupe pus sub comanda unui general roman. Teoretic, în Dacia staționau tot trei legiuni; aşa s-ar explica rangul înalt al guvernatorilor Daciei: cel mai cunoscut este cazul lui C. Iulius Quadratus Bassus, un veteran al războiului dacic şi al războiului parthic; după guvernarea Syriei (cea mai importantă legație consulară), acest general a fost trimis, în 117, să guverneze Dacia[171].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii, pot să dateze două inscripții menționând militari ai legiunii I Adiutrix căzuți în cursul luptelor: *incursu hostis Daciae decidit*[172], *deced(it) exp(editione) Dacisca*[173] (cf. *infra,* la *legio II Italica*).

Legio IIII Flavia[174]

A participat probabil la războiul împăratului Traian cu dacii[175]. Numele abreviat al legiunii apare pe un bloc de calcar descoperit în zidul de incintă al cetății dacice de la Grădiştea de Munte[176]; înseamnă că o fracțiune a acestei legiuni a fost lăsată să vegheze în capitala dacică (Sarmizegetusa Regia), alături de alte vexilații legionare (din *legio II Adiutrix pia fidelis*[177], *legio VI Ferrata*[178] şi poate *I Adiutrix*[179]), unde a efectuat lucrări constructive; aşa se explică pasajul din opera

[167] J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate,* Londra, 1983, p. 39–40; idem, Apulum, 35, 1998, p. 122–132.

[168] C. Opreanu; *Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara, 1998, p. 42.

[169] I. Piso, *loc. cit.*, p. 205–206, notele 5–6.

[170] I. Piso, *op. cit.,* p. 206: "Elle aurait remplacé dans le camp d'Apulum des effectifs de la *legio XIII Gemina* occupés ailleurs avec la costruction de camps auxiliaires et de routes stratégiques".

[171] Despre acest guvernator: IDRE, II, 381 (cu bibliografia); vezi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae,* I, p. 23–29, nr. 4.

[172] CIL, III, 3660 (= ILS, 2308; IDRE, II, 274).

[173] IDRE, II, 276 (= AÉ, 1909, 144). Vezi C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman,* Bucureşti, 2000, p. 318, nota 52.

[174] Despre această legiune: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia,* Cluj-Napoca, 1983, p. 141–217.

[175] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans,* Bonn, 1984, p. 88–90.

[176] IDR, III/3, 269 a-c.

[177] IDR, III/3, 268 (= AÉ, 1983, 824).

[178] IDR, III/3, 270 (= AÉ, 1983, 825).

[179] IDR, III/3, 271.

lui Cassius Dio (LXVIII, 8,7), de unde aflăm că după încheierea ostilităților din 102 Traian a lăsat oaste la Sarmizegetusa. O problemă nerezolvată este însă dacă legiunea a staționat pe locul viitoarei capitale a provinciei Dacia (colonia Ulpia Traiana) – unde s-au descoperit, cu ocazia săpăturilor din forul roman, câteva ştampile tegulare[180], de tipul celor deja cunoscute la Ulpia Traiana[181]; unii autori consideră că aşa-zisul *forum vetus* ar fi de fapt *principia* castrului legiunii IIII Flavia[182].

Despre staționarea legiunii IIII Flavia în Dacia pe timpul domniei lui Traian stau mărturie numeroase descoperiri epigrafice, îndeosebi tegulare, de pe cuprinsul Banatului şi zonei de sud-est a Transilvaniei[183]. Din această perioadă datează legația asupra acestei legiuni a lui T. Iulius Maximus Manlianus[184]. Din aceeaşi perioadă sunt cunoscuți doi centurioni ai legiunii: Sex. Pilonius Modestus, originar din Beneventum, mort la vârsta de 37 de ani[185] şi cunoscutul M. Calventius Viator, cu misiunea de *exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[186].

După Doina Benea, legiunea IIII Flavia ar fi fost retrasă din Dacia la izbucnirea războiului cu parții, pentru a înlocui legiunea VII Claudia trimisă în Orient[187]. Participarea legiunii VII Claudia la războiul parthic este presupusă pe baza unei inscripții greceşti din Lydia, unde este amintită alături de alte legiuni (I Italica, IIII Scythica şi V Macedonica), în legătură cu prestările din partea provinciei pentru aprovizionarea acestor trupe[188]. Dar este mai probabil că legiunea VII Claudia a fost şi ea prezentă în războiul cu parții doar cu o vexilație. Probabil la fel s-a întâmplat şi cu cele trei legiuni din Dacia, care au trimis în Orient doar fracțiuni din ele, pentru a nu afecta apărarea provinciei; în aceste condiții, legiunea IIII Flavia a rămas, cu grosul ei, în Dacia până în anul 118[189]. Aşa se explică faptul că un centurion al acestei legiuni, Q. Licinius Macrinus, dedică la Micia o inscripție lui Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus, după întoarcerea din campania orientală[190].

Legio V Macedonica[191]

Se crede că această legiune a fost creată de Brutus (ca şi *legio IIII Macedonica*) şi ar fi participat la bătălia de la Philippi. A fost stabilită probabil de Augustus pe teritoriul Moesiei, unde este atestată de Tacitus (*Annales,* IV, 5, 3) şi de o inscripție[192] pe timpul lui Tiberius. Împreună cu legiunea IV Scythica lucrează

[180] Vezi monografia publicată sub direcția lui I. Piso, *Colonia Dacica Sarmizegetusa,* I. *Le forum vetus de Sarmizegetusa,* I, Bucureşti, 2006, p. 315–320, nr. 1–5.
[181] IDR, III/2, 540.
[182] Vezi rezumatul discuțiilor: I. Piso, *Les légions* (*supra,* nota 157), p. 208–210.
[183] I. Glodariu, *Die Legio IV Flavia felix in Dazien.* AMN, 3, 1966, p. 429–435; D. Protase, *Die Legio IIII Flavia nördlich der Donau und die Zugehörigkeit der Banat und Westolteniens zur Provinz Dazien,* AMN, 4, 1967, p. 47–72.
[184] CIL, XII, 3167 (= ILS, 1016; IDRE, I, 182).
[185] CIL, III, 1480 (= ILS, 2654; IDR, III/2, 437).
[186] CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205).
[187] D. Benea, *op. cit.,* p. 50–51.
[188] AÉ, 1939, 132.
[189] I. Piso, *art. cit.,* p. 211.
[190] CIL, III, 1353 (= IDR, III/3, 95).
[191] RE, XII, 1925, col. 1572–1585 (E. Ritterling); DE, IV, 1949, p. 562 (A. Passerini).
[192] ILS, 2281.

la construirea drumului de pe malul drept al Dunării[193]. Cel mai târziu pe timpul împăratului Claudius, legiunea V Macedonica a fost stabilită în castrul de la Oescus (Ghighen)[194].

În anul 62 a fost trimisă de Nero în expediția din Armenia (Tacitus, *Annales,* XV, 6). După declanşarea războiului cu evreii, a fost trimisă la Alexandria. A luat parte la numeroase operațiuni; în 68 era cantonată la Emaus[195]; în 69 participă la asediul Ierusalimului (unde ocupă turnul Antonia: Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum,* V, 11 şi VI, 1,7). Cu ocazia acestor lupte, au fost decorați şi doi centurioni ai legiunii V Macedonica[196].

Din anul 71 revine în Moesia, în castrul de la Oescus. După divizarea Moesiei (anul 86), legiunea V Macedonica a aparținut provinciei Moesia Inferior. A luat parte la războiul dacic al împăratului Domitian[197].

Poziția sa în proximitatea Daciei implică din plin legiunea V Macedonica în *bellum Dacicum* al împăratului Traian. În cursul expediției din 101-102, comandant al legiunii a fost Q. Roscius Coelius Pompeius Falco[198]. În acest timp (sau în intervalul 103–105 ?) participă alături de detaşamente din alte trupe ale Moesiei Inferioare (legiunile *I Italica* şi *XI Claudia* şi *cohors I Flavia Commagenorum*) la lucrările militare din nordul Munteniei[199]. S-ar putea ca un detaşament să fi luat parte şi la lucrările de construcție a podului şi castrului (?) de la Drobeta, unde au apărut numeroase ştampile tegulare ale acestei legiuni[200]. De asemenea, de la Stolniceni (Buridava) se cunosc ştampile comune ale legiunilor I Italica, XI Claudia şi V Macedonica[201], iar de la Arutela ştampile ale legiunii V Macedonica[202].

Probabil încă de acum, legiunea V Macedonica a fost mutată în Dobrogea, la Troesmis (Igliția); aici este menționată de Ptolemeu (III, 10, 5)[203] şi de numeroase inscripții[204]. Pe lângă castru a apărut o aşezare civilă; pe timpul lui Hadrian, o inscripție menționează *veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*[205].

Este posibil ca legiunea să fi participat, cu o vexilație, la războiul parthic al împăratului Traian, aşa cum rezultă din studiul carierei unor centurioni ai acestei legiuni[206]. Mai sigură este participarea unei vexilații din legiunile I Italica, V Macedonica şi XI Claudia la războiul împăratului Hadrian cu iudeii[207]. De asemenea, a participat

---

[193] CIL, III, 1698.

[194] T. Ivanov, în *Actes du IXe Congrès*, p. 59, nr. 11–13.

[195] CIL, III, 6647, 14155, 11 şi 12.

[196] CIL, VI, 3580, a-b; CIL, XI, 390.

[197] CIL, III, 12411 (= IDRE, II, 328 (centurion decorat); poate şi IDRE, II, 359.

[198] CIL, III, 12117 (Budrun, Cilicia); CIL, X, 6321 (= ILS, 1035); IDRE, I, 101 (Tarracina); IDRE, II, 374 (Ephesus).

[199] IDR, II, 600–603; ILD, 167 (Drajna de Sus).

[200] IDR, II, 99. Alte opinii: D. Benea (AMP, I, 1977, p. 173–178; AMN, 15, 1978, p. 235–244: le datează în epoca Aurelian – Diocletian) şi C. C. Petolescu (RdI, 32, 1979, 11, p. 2204, nota 10: eventual din epoca lui Filip Arabul).

[201] IDR, II, 556–558.

[202] IDR, II, 579.

[203] *Fontes,* I, p. 552.

[204] Vezi în special ISM, V (indici, p. 340).

[205] CIL, III, 6166 (= ISM, V, 154).

[206] Vezi C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 143 şi 148.

[207] CIL, III, 14155, 2.

la războiul parthic condus de Lucius Verus; o inscripție de la Troesmis amintește de un soldat *defu(n)ctus in exped(itione) Part(hica)*[208]. La această campanie s-ar referi și inscripția centurionului C. Cassius Vitalis, care închină, câțiva ani mai târziu, la Potaissa, o inscripție lui Apollo Parthicus[209].

Pe timpul împăratului Marcus Aurelius s-a pus în mișcare o vastă coaliție barbară, asaltând granițele Imperiului de la Rin și Dunăre (SHA, *Vita Marci,* 22, 1): *Gentes omnes Illyrici limite usque in Galliam conspiraverunt, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei, hi alliique cum Victualis, Sosibies, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.*

Dacia însăși a fost atacată: de sarmații iazygi, care au pătruns dinspre vest (castrul de la Micia a fost ars), poate și dinspre nord (quazi ?) și răsărit (costoboci)[210]. În aceste condiții, legiunea V Macedonica a fost adusă și ea pentru a participa la luptele de la Dunărea pannonică; este semnificativă în acest sens inscripția de la Troesmis a lui T. Valerius Marcianus, născut în canabele legiunii *(castris),* veteran al legiunii V Macedonica, participant la războiul cu parții, apoi la cel de la Dunăre: *funct(us) ex[pedi]t(ione) Orientali sub St[at(io) Pri]sco, Iul(io) Severo, M[art(io) Vero] c(larissimis) v(iris) item Germ(anica) sub [Cal]pur(nio) Agricola, Cl(audio) Fronto[ne] c(larissimis) v(iris), m(issus) h(onesta) m(issione) in Dacia Cethe(go) et Claro co(n)s(ulibus) sub Corne(lio) Clemente c(larissimo) v(iro), reversus ad Lares suos*[211]. Rezultă că legiunea V Macedonica a participat la războiul cu neamurile germanice mai întâi sub comanda lui Calpurnius Agricola; în legătură cu calitatea acestui general, există o serie de discuții: consul probabil în 159[212], posibil legat al Britanniei, între 162–166[213]; eventual guvernator consular al Daciei între 166-168[214]; dar mai probabil comandant al unui corp de armată cu titlul de *legatus Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[215]. Militarul din inscripția noastră, T. Valerius Marcianus, a ajuns în Dacia pe când la cârma acesteia era guvernatorul (acum de rang consular) M. Claudius Fronto (168–170); a fost lăsat la vatră de succesorul acestuia, legatul Cornelius Clemens. Prin urmare, legiunea V Macedonica a fost adusă în Dacia prin 168/169, fiind atribuită Daciei Porolissensis[216].

Garnizoana legiunii a fost stabilită, probabil de la început, la Potaissa. Castrul (573 × 408 m; 23,38 ha) era situat pe platoul denumit acum „Cetate" și a fost sistematic investigat prin săpături începând din anul 1971.

Datele tehnice esențiale despre sistemul de fortificare și organizarea internă a castrului legiunii V Macedonica sunt în primul rând cele cunoscute în urma cercetărilor arheologice. Uneori, la acestea se adaugă câteva inscripții: astfel, o epigrafă din anul 195 menționează o construcție (nenumită, deoarece inscripția era desigur fixată pe fațada acesteia) dăruită legiunii de împăratul Septimiu Sever, cu

[208] CIL, III, 6189 (= ISM, V, 185).
[209] ILD, 482 (= AÉ, 1972, 454).
[210] C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 118 și urm.
[211] CIL, III, 7505 (= ILS, 2311; ISM, II, 160).
[212] G. Alföldy, *Konsulat und Senatoren Satand unter den Antoninen,* Bonn, 1977, p. 172.
[213] *Ibidem,* p. 219.
[214] *Ibidem,* p. 223.
[215] Pentru problemă, vezi și I. Piso, *Fasti,* I, p. 88–89
[216] I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 389; M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica,* p. 23.

dedicația guvernatorului general al Daciilor P. Septimius Geta (fratele împăratului), prin grija legatului legiunii Tib. C[l(audius)] Claudianus[217]. O altă inscripție (dispărută) menționează o *basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)*[218].

În primele decenii ale staționării în Dacia, informațiile asupra legiunii V Macedonica sunt precare. După dispariția lui Commodus şi declanşarea luptei pentru putere, vexilații dacice au făcut pare-se parte din armatele care l-au însoțit pe Septimiu Sever în Italia[219].

În anul 195, comandant al legiunii V Macedonica era Ti. Claudius Claudianus; în 196 el deținea comanda legiunii XIII Gemina, după care este menționat cu titlul de *praepositus vexillation(um) Daciscarum*: este vorba, evident, de un corp de trupe din Dacia luate să lupte în Gallia contra lui Clodius Albinus[220].

Legiunea este atestată la Potaissa până la sfârşitul dominației romane în Dacia. Pentru fidelitatea față de împărat şi patrie, trupa a primit epitetele *p(ia) c(onstans)*[221], *pia fidelis*[222], iar în secolul al III-lea supranume imperiale: *Antoniniana* (de la Caracalla)[223], *Severiana Alexandriana* (de la Severus Alexander)[224], *Gordiana* (de la Gordian al III-lea)[225].

În perioada „anarhiei militare", legiunile Daciei nu au participat, se pare, la competiția pentru putere, rămânând fidele împăraților acceptați de Senat. Din această perioadă mai avem câteva informații despre legiunile Daciei.

Astfel, dintr-o inscripție de la Roma aflăm despre un anonim *p(rimi)p(ilaris), dux legg(ionum) Dac(iae),* fără îndoială comandantul unei vexilații din cele două legiuni ale Daciei; după care a avansat tribun al unei cohorte pretoriene, pe timpul celor doi Filipi[226].

Pe monedele de tipul *Provincia Dacia,* emise începând cu Filip Arabul, apare simbolul legiunii: vulturul. Astfel, pe monedele din primul an (246), *Dacia* personificată ține în mâna dreaptă sabia curbă, iar în stânga un stindard cu inscripția *D(acia) F(elix)* (la picioarele *Daciei,* vulturul şi leul); pe alte emisiuni, Dacia ține în fiecare mână câte un *vexillum,* având cifrele *V* (dedesubt vulturul) şi *XIII* (dedesubt leul)[227] (fig. 12/6).

Probabil de pe timpul lui Valerian şi Gallienus datează comanda lui L. Petronius Taurus Volusianus, *trib(unus) leg(ionum) X et XIIII Gem(inae) prov(inciae) Pannoniae Superiori(s) itim leg(ionum ?) Daciae*[228]. Pe timpul invaziilor din timpul acestor împărați, legiunea V Macedonica a trimis probabil o parte din efective pentru a

---

[217] CIL, III, 907.

[218] CIL, III, 38* (= I. I. Russu, AMN, 3, 1966, p. 444–445; AÉ, 1971, 364; ILD, 462).

[219] M. Bărbulescu, *Legiunea V Macedonica,* p. 26.

[220] CIL, VIII, 7978 (= ILS, 1147; IDRE, II, 441).

[221] ILD, 464, 475, 482, 486, 499, 463; simplu, *pia*: ILD, 474.

[222] ILD, 463, 523, 527.

[223] CIL, III, 902; ILD, 213. 530 (vezi şi I. I. Russu, Z. Milea, Probleme de Muzeografie, 1964, p. 23, nr. 10 c).

[224] ILD, 772 *Severi[[ana Alexandriana]],* 775: *S(everiana),* 778: *Severi[ana…]*.

[225] ILD, 488 *p(ia?) Gordiana,* 765, 769.

[226] CIL, VI, 1645 (= ILS, 2773; IDRE, I, 19).

[227] Vezi studiul amănunțit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia",* SCN, 5, 1971, p. 145–160.

[228] CIL, XI, 1836 (= ILS, 1332; IDRE, I, 129).

lupta la sud de Dunăre. Grosul legiunii continua însă să staţioneze în castrul de la Potaissa; aici, pe timpul aceloraşi împăraţi, o inscripţie este dedicată lui Deus Azizus Bonus Puer Conservator, de către Donatus, prefect al legiunii V Macedonica *III pia fidelis*[229]; repetarea epitetului legiunii se întâlneşte şi pe monedele lui Gallienus: *VI p(ia) VI f(idelis)* şi *VII p(ia) VII f(idelis)*[230].

Pe timpul lui Gallienus, detaşamente din legiunile Daciei ajung la Poetovio, în Pannonia Superior[231], aflate sub comanda lui Flavius Aper, *praepositus leg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Galli(enarum)*[232]. Efective din aceste legiuni au ajuns până în Gallia; aşa s-ar explica prezenţa numelor acestor legiuni pe *aurei* emişi de Victorimus (urmaşul uzurpatorului Postumus)[233].

De pe timpul lui Gallienus, legiunea V Macedonica este condusă de prefecţi: unul este Donatus, menţionat mai sus; altul ar putea fi Optatus (nu este exclus însă să fie doar *praefectus castrorum*)[234].

De la Mehadia se cunoaşte o ştampilă tegulară comună a celor două legiuni: LEGG V M / ET XIII GN[235]; unii autori cred că datează din epoca posterioară retragerii aureliene[236]. Dar litera finală este probabil ligatura A + N + T, abrevierea supranumelui imperial *Ant*(*oniniana*); poate fi prin urmare o vexilaţie de lucru, trimisă aici pe timpul împăratului Caracalla.

Pe lângă castrul legiunii s-au înfiripat probabil obişnuitele *canabae*; este posibil ca acestea să fi fost înălţate de Septimiu Sever la rangul de *municipium Septimium*[237] (caz asemănător cu cele de la Apulum; v. *infra,* p. 202, 225). Tot sub acest împărat, aşezarea civilă de la Potaissa a fost ridicată la rangul de *colonia*[238], după cum ne informează juristul Ulpian (*Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit* ; v. *infra,* p. 226).

După abandonarea Daciei, legiunea V Macedonica a revenit la Oescus, în Dacia Ripensis; ea stăpânea un „cap de pod" (de la Constantin cel Mare, un pod adevărat) pe malul de nord al Dunării, aşa cum apare în *Notitia Dignitatum* (*Orientis;* XLII, 39)*: praefectus legionis quintae Macedonicae Sucidavae* şi cum rezultă din bogatul materal epigrafic tegular[239].

---

[229] CIL, III, 875.

[230] Vezi Jenö Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien,* în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino,* Paris, 1966, p. 355–365.

[231] IDRE, II, 266–270.

[232] IDRE, II, 267.

[233] RIC, V/2, p. 388, nr. 16 şi 19; cf. E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1344.

[234] CIL, III, 892.

[235] IDR, III/1, 102.

[236] M. Bărbulescu, *Leg. V Macedonica,* p. 32.

[237] Vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 162–163 (opinia autorului din anul 1985). Vezi în acest sens şi acceptarea acestei ipoteze de către Mihai Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic,* Turda, 1994, p. 46–47.

[238] Dispunem totuşi de o singură atestare epigrafică: un fragment de altar dedicat unei divinităţi necunoscute, de un anonim *IIvir col(oniae) Pot(aissensis).* Vezi totuşi CIL, III, 1030 (*infra,* nota 487).

[239] IGLR, 280–283; ILD, 117.

Legio XIII Gemina[240]

A fost adusă de Traian din Pannonia pentru a participa la războiul cu dacii şi a rămas în teritoriul ocupat după armistiţiul din 102. După înfrângerea definitivă a dacilor, ea a format, alături de legiunile *I Adiutrix* şi *IIII Flavia,* precum şi un număr apreciabil de trupe auxiliare, armata noii provincii *(exercitus Dacicus).* Garnizoana legiunii XIII Gemina a fost încă din timpul lui Traian la Apulum, unde şi-a construit castrul de piatră (21,5 ha)[241].

Legiunea XIII Gemina a participat, probabil doar cu o vexilaţie, la războiul parthic al împăratului Traian[242].

La începutul domniei lui Hadrian, legiunile I Adiutrix şi IIII Flavia au fost retrase din Dacia, revenind la vechile garnizoane. În Dacia a rămas o singură legiune, *XIII Gemina,* ceea ce explică diminuarea rangului guvernatorului Daciei Superioare *(legatus Augusti pro praetore)* la treapta de *vir praetorius*; el era totodată şi comandantul legiunii[243].

Legiunea XIII Gemina controla în special cursul Mureşului; materialul tegular cu ştampilele legiunii provine din peste 40 de localităţi de pe cuprinsul provinciei. O inscripţie de la Bejan, lângă Deva, menţionează o *vexil(l)atio l(egionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae),* având rolul de a supraveghea lucrul în carieră[244]; tot despre o vexilaţie trebuie să fie vorba în ştampila de la Mehadia, din timpul lui Caracalla, unde apar împreună cele două legiuni ale Daciei: LEGG V M ET XIII GN[245]. Urmele prezenţei legiunii se cunosc şi în celelalte două provincii dacice: în Dacia Inferioară la Slăveni (ştampile tegulare)[246] şi la Hoghiz (inscripţie din timpul lui Hadrian)[247]; în Dacia Porolissensis, la Tihău, de unde provine o lespede cu inscripţia *vexillat(io) leg(ionis) XIII G(eminae)*[248].

Descoperirile epigrafice, îndeosebi cele de la Apulum, sunt revelatoare pentru ordinea rangurilor din această legiune[249]. Cunoaştem astfel până acum 15 comandanţi ai legiunii *(legati Augusti legionis)*[250]. Alt ofiţer important era *praefectus castrorum* (provenit dintre centurionii legionari de cel mai înalt rang, care primise şi demnitatea ecvestră)[251]. După reforma militară a lui Gallienus, el devine comandantul legiunii *(praefectus legionis)*; cunoaştem până acum numele a doi dintre ei: M. Aurelius Veteranus[252] şi Mucianus Traianus[253].

---

[240] Despre această legiune, vezi: E. Ritterling, RE, XII (1925) col. 1710–1746; A. Passerini, DE, IV, p. 563–564.; vezi şi nota următoare.

[241] Vezi V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina,* Cluj, 1985; idem, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificaţiile oraşului,* Bucureşti, 1987, p. 54–75 („Castrul roman şi evoluţia centrelor urbane de la Apulum").

[242] IDRE, II, 409; vezi C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 33, 1989, p. 253–254. *Contra:* I. Piso, *Les légions…* , p. 222.

[243] Lista guvernatorilor Daciei Superioare: I. Piso, *Fasti Daciae,* I, 1993, p. 42–81.

[244] CIL, III, 12565 (= IDR, III/3, 39).

[245] Vezi *supra,* nota 235.

[246] IDR, II, 524.

[247] CIL, III, 953 (= IDR, III/4, 230; ILD, 131).

[248] ILD, 760 (cu bibliografia anterioară).

[249] Vezi în această privinţă îndeosebi IDR, III/5, p. 564–566 (indici); vezi prosopografia legiunii la V. Moga, *Legiunea XIII Gemina,* p. 78 şi urm.

[250] Lista legaţilor legiunii XIII Gemina: I. Piso, *Fasti*, p. 218–266.

[251] V. Moga, Apulum, 13, 1975, p. 651–657; idem, *Legiunea XIII Gemina,* p. 96–98.

[252] CIL, III, 156 (= ILS, 3845; IDR, III/1, 54).

Mai reținem faptul că, după regula cunoscută, legiunea avea în componența sa şi 120 de călăreți[254]. De la Apulum provin două atestări: *eq(ues) [le]g(ionis XIII G(eminae) An[t]oninian(a)e*[255]; *equ(es) leg(ionis) XIII G(eminae) 7 (centuria) Ingenui*[256]; tot călăreț legionar poate fi un *ex eq(uite)* dintr-o listă (poate de militari)[257].

O interesantă inscripție provine de la Ulpia Traiana: o dedicație către I. O. M. şi Mars Augustus, *pro salute Iul(i) Flaccini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore),* pusă de către *translat(i) in leg(ionem) XIII G(eminam)*[258]; poate fi vorba de soldați merituoşi din trupele auxiliare din Dacia, vărsați în legiune, dar şi de soldați dintr-o vexilație legionară aduşi în Dacia cu prilejul evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian sau a celei a lui Antoninus Pius (din păcate, legația lui Iulius Flaccinus nu este precizată cronologic de niciuna dintre epigrafele care îl atestă)[259].

Legiunea a purtat epitetul *p(ia) f(idelis),* iar în secolul al III-lea diferite supranume imperiale: *Antoniniana*[260], *Severiana*[261], *Gordiana*[262], *Philippana*[263], *Gallieniana*[264].

Simbolul legiunii era leul, aşa cum apare pe monedele de tipul *Provincia Dacia* emise începând cu Filip Arabul[265] (fig. 12/6).

În timpul rebeliunilor din vremea anarhiei militare, fracțiuni din legiunea XIII Gemina ajung în diferite colțuri ale lumii romane. Astfel, la Poetovio, în Pannonia Superior, este menționată o vexilație din cele două legiuni ale Daciei sub comanda lui Flavius Aper, *v(ir) e(gregius), praepositus legg(ionum) V M(acedonicae) et XIII G(eminae) Gallienarum*[266]. Pe monede *(antoniniani)* de la Mediolanum, se citeşte legenda LEG XIII GEM VI P VI F[267], iar pe *aurei* din Gallia emişi de uzurpatorul Victorinus se citesc şi numele legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina[268].

Un aspect interesant legat de prezența legiunii la Apulum este mențiunea în câteva inscripții a unei aşezări civile dezvoltate pe lângă castru: *canabae.* În fruntea unei asemenea aşezări se aflau doi *magistri;* dintr-o inscripție aflăm numele primului (în sens cronologic) dregător al canabelor: *Fortunae Aug(ustae) sacr(um) et Gen[i]o canabensium, L. Silius Maximus, vet(eranus) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), magistra(n)s primus in can(abis)*[269]. Observăm că nu se menționează numele

---

[253] IDRE, II, 352 (= ILS, 9479).
[254] Vezi Y. Le Bohec, *op. cit.,* p. 25.
[255] IDR, III/5, 377 (= AÉ, 1980, 738).
[256] IDR, III/5, 601 (= CIL, III, 1200).
[257] IDR, III/5, 450 (= AÉ, 1983, 800).
[258] IDR, III/2, 245.
[259] Vezi IDR, III/5, 317; aici I. Piso propune intervalul dintre 164–168, când lista guvernatorilor Daciei Superioare prezintă o lacună.
[260] IDR, III/2, 432; III/6, 110; ILD, 304, 318, 431; IDRE, II, 341,
[261] IDR, III/2, 113; ILD, 774.
[262] CIL, III, 990 (= IDR, III/5, 31).
[263] CIL, III, 1464 (= ILS, 1370; IDR, III/2, 100).
[264] ILD, 184.
[265] Vezi *supra,* nota 227.
[266] IDRE, II, 267, 268; vezi şi nr. 266, 269–270.
[267] Vezi în această privință: J. Fitz, *op. cit.* (titlul complet: *supra,* nota 230), p. 363–365; V. Moga, *Legiunea XIII Gemina,* p. 29.
[268] Vezi RIC, V/2, 1933 [1968], p. 383: legiunile V Macedonica şi XIII Gemina, dar şi alte legiuni, subliniind ideea fidelității armatei şi unității Imperiului – iar nu că aceste trupe (fracțiuni din ele) ar fi ajuns prin părțile occidentale.
[269] CIL, III, 1008 (= ILS, 2476; IDR, III/5, 74).

legiunii pe lângă care s-au înălțat canabele; probabil este vorba de ambele legiuni de la Apulum (*I Adiutrix* şi *XIII Gemina*), astfel încât inscripția poate data chiar din timpul domniei lui Traian (înainte de retragerea legiunii *I Adiutrix* din Dacia). În alte inscripții, apartenența canabelor la legiunea XIII Gemina este clar exprimată: *dec(urio) kanab(arum) leg(ionis) XIII G(eminae)*[270], *veteranus leg(ionis) XIII Gem(inae) [- - -] et d[e]c(urio) canabensium*[271], *conscribti et c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusdem*[272].

Consiliul local purta, precum într-un oraş roman, numele de *ordo decurionum*; inscripțiile menționează câțiva decurioni ai canabelor[273]. Într-o inscripție dedicată lui M. Ulpius Apollinaris, *praef(ectus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Gem(inae),* ei îşi arogă chiar titlul de *conscribti* (vezi *supra*); gestul de respect al consilierilor şi cetățenilor romani arată poate că aşezarea civilă se afla sub autoritatea prefectului. Din aceeaşi inscripție aflăm că în canabe locuiau un grup important de cetățeni romani: *c(ives) R(omani) consist(entes)*; dintr-o altă inscripție, aflăm că aceşti cetățeni romani au un lăcaş de cult, în care un veteran are rolul de *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)]* [274].

Pe timpul împăratului Septimiu Sever, canabele sunt ridicate la treapta de oraş: *municipium Septimium Apulense*[275].

Prin prezențe temporare, de scurtă durată, sunt atestate în Dacia fracțiuni din alte câteva legiuni:

Legio II Adiutrix

A luat parte la războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei[276]. După armistițiul de la sfârşitul anului 102, un detaşament din această legiune rămâne în Sarmizegetusa regală ocupată şi participă (împreună cu forțe din alte legiuni[277]) la lucrări militare, aşa cum rezultă din inscripția de pe un bloc de construcție: *Leg(io) II Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)*[278].

Dintr-o epocă mai târzie, posibil tot din timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii (v. *supra*), pot data alte două inscripții menționând militari ai acestei legiuni căzuți în cursul luptelor: *desideratus in Dacia*[279], *desidera[tus bello] Dac[i]co*[280].

Legio II Italica

Această legiune a fost creată de împăratul Marcus Aurelius şi stabilită în Noricum, la Lauriacum (Lorch). Două inscripții din această provincie menționează

---

[270] CIL, III, 1100 (= ILS, 7141; IDR, III/5, 253),

[271] CIL, III, 1093 (= ILS, 7140; IDR, III/5, 240).

[272] AÉ, 1910, 84 (= ILS, 9106; IDR, III/5, 438).

[273] În afară de cei menționați la notele 269-272, vezi încă: CIL, III, 1214 (= ILS, 7154; IDR, III/5, 527): *quond(am) dec[ur(io) k]anabar(um).*

[274] CIL, III, 1158 (= ILS, 2477; IDR, III/5, 366).

[275] CIL, III, 985 (= IDR, III/5, 19), 1051 (= ILS, 7144; IDR, III/5, 164), 1083 (= ILS, 7143; IDR, III/5, 204).

[276] K. Strobel, *Dakerkriege,* p. 87–88.

[277] IDR, 269 a-c: *Leg(io) IIII F(lavia) f(elix)*, 270: *Vex(illatio) / leg(ionis) VI / Ferr(atae).*

[278] IDR, III/3, 268.

[279] CIL, III, 3336 (= IDRE, II, 285).

[280] CIL, III, 10317 (= IDRE, II, 287).

militari din această trupă căzuți în luptă: unul *bel(lo) D[a]c[i]co desider(atus)*[281], celălalt *o(bitis) in exp(editione) Daccisca*[282]. Poate fi vorba de războiul cu carpii al lui Filip Arabul. Mihail Macrea înclina însă să creadă, ca şi în cazul legiunii I Italica (v. mai sus), că este vorba de războiul lui Maximin Tracul cu dacii liberi din vest[283].

Legio III Gallica

Cu ocazia săpăturilor din castrul de la Porolissum au apărut numeroase cărămizi şi ţigle cu ştampila *L(egio) III G(allica)*[284].

În zona danubiană, această legiune mai este menționată în inscripția de pe un sarcofag de la Viminacium, în care apare un centurion din legiunea *III Gall(ica) S(everiana) A(lexandriana)*[285].

N. Gudea consideră că Septimiu Sever ar fi trimis în Dacia detaşamente din această legiune, ca pedeapsă pentru faptul că au susținut pe Pescennius Niger[286]. Dar E. Birley a arătat că Septimiu Sever nu a întreprins nimic contra trupelor care au susținut pe adversarul său[287]; acelaşi învățat observa că o vexilație din această legiune a luat parte la lucrările de construcție a castrului de la Dimmidi (Numidia)[288]. După I. Piso, un detaşament din această legiune ar fi venit la Porolissum pentru a înlocui trupele trimise împotriva lui Clodius Albinus[289].

Este posibilă însă şi o altă explicație: acest detaşament a fost trimis în Dacia după dizolvarea legiunii de către Elagabal; tot ca pedeapsă au fost trimise şi alte efective, precum cel de la Dimmidi, poate şi cel de la Viminacium (v. *supra*). Legiunea III Gallica va fi refăcută de Severus Alexander.

Legio VII Claudia

Această legiune, aparținând armatei provinciei Moesia Superior (sediul la Viminacium)[290], a luat parte la războiul pentru cucerirea Daciei[291]. Din această trupă par să provină doi centurioni decorați de împăratul Traian: L. Aconius Statura[292] şi L. Aemilius Paternus[293]. A luat parte la lucrările de construcție a podului de peste Dunăre şi a castrului de la Drobeta, cum arată cărămizile cu ştampilele acestei legiuni[294]. Alte ştampile tegulare se cunosc din câteva localități

[281] CIL, III, 4857 (= IDRE, II, 247).
[282] CIL, III, 5218 (= 11691; ILS, 2309; IDRE, II, 256).
[283] M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* Bucureşti, 1968, p. 437.
[284] ILD, 732.
[285] AÉ, 1905, 157 (= IMS, II, 85: „Le monument de Viminacium date de l'époque à laquelle la légion passe par le bassin danubien pour gagner le front de la Germanie, au temps de Sévère Alexandre").
[286] N. Gudea, AMP, 7, 1983, p. 228–229; idem, AMP, 12, 1988, p. 198–199; idem, *Bezuglich der europäischen Wanderschaft der legio III Gallica zu Beginn des 3.Jh.,* RFS XVIII Amman, London, 2002, p. 19–24.
[287] E. Birley, *Septimius Severus, the African Emperor,* London, 1971, p. 181–182 (*non vidi*; citat după I. Piso).
[288] G. Ch. Picard, *Castellum Dimmidi,* Paris, 1949, p. 47 şi urm.
[289] I. Piso, *Les légions* (v. *supra,* nota 157). p. 207.
[290] Despre această legiune, Doina Benea, *op. cit.* (v. *supra,* nota 174), p. 29–140.
[291] K. Strobel, *Dakerkriege,* p. 91.
[292] CIL, XI, 5992 (= IDRE, I, 125).
[293] CIL, II, 4461 (= ILS, 2661; IDRE, I, 171).
[294] IDR, II, 100.

din sudul Banatului, de pe Dunăre, fără a se putea preciza data şi împrejurările aducerii lor acolo[295].

Pe timpul lui Filip Arabul, două inscripții (blocuri de piatră pentru construcție) de la Romula menționează prezența unor efective din această legiune[296], aduse să lucreze la ridicarea zidului de incintă al oraşului, după distrugerile provocate de invazia carpilor.

De asemenea, de la Cioroiu Nou provine o inscripție menționând un *spe[cul(ator) leg(ionis)] VII Cl(audiae) [[- - -]]*; urmează un supranume imperial martelat, care poate fi al lui Filip Arabul, sau (după o altă lectură) al lui Maximin Tracul[297]; de menționat că săpăturile mai recente de la Cioroiu Nou au dus la descoperirea a numeroase ştampile tegulare *Leg(io) VII Cl(audia)*[298]. O ştampilă de acest fel a apărut şi la Bumbeşti[299].

Legio VII Gemina

În cursul săpăturilor din castrul de pe Pomăt de la Porolissum au apărut ştampile tegulare cu următoarea lectură: *L(egio) VII G(emina) F(elix)*[300]. Este un detaşament din legiunea al cărei sediu era la León, în Hispania Tarraconensis, ajuns în aceste părți cândva în secolul al III-lea.

După P. Le Roux[301], aceste ştampile pot fi legate de prezența acelor *Symmachiarii Astures,* menționați în inscripția de la Ujo[302]; aceştia ar fi venit în Dacia însoțind o vexilație a legiunii VII Gemina, pentru a participa la războiul din 105-106. Dar aceste cărămizi nu au apărut în faza cea mai veche a castrului. Astfel, E. Tóth consideră că aceste ştampile nu pot data înainte de războaiele marcomanice[303]. Pe de altă parte, N. Gudea pune prezența ştampilelor legiunilor III Gallica şi VII Gemina în legătură cu construcțiile militare atestate în câteva inscripții de la Porolissum din anul 213[304]. I. Piso consideră însă că aceste ştampile trebuie tratate separat[305].

Se crede că un detaşament din această legiune ar fi staționat şi la Potaissa[306]. După I. Piso, aceste detaşamente au fost aduse pentru a înlocui trupele luate de Caracalla pentru războiul contra parților[307].

Ar fi posibil a lega acest detaşament de campania orientală a lui Gordian al III-lea, sfârşită dezastruos; cum între timp Dacia fusese atacată de carpi, noul

---

[295] IDR, III/1, p. 32, 38, 49, 59, 126–127.

[296] IDR, II, 327 (= ILD, 136): *VI ha[st(ati) pr(ioris) et post(erioris),* 328 (= CIL, III, 8047): *IX h(astati) pr(ioris).*

[297] IDR, II, 141 (= ILD, 99).

[298] ILD, 100.

[299] ILD, 94.

[300] ILD, 733; acelaşi tip: CIL, III, 8071 a.

[301] Mélanges de la Casa de Velázquez, 21, 1985, p. 83-90 (rezumat în AÉ, 1985, 719).

[302] IDRE, I, 177.

[303] E. Tóth. *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnoti,* Budapesta, 1978, p. 46–49.

[304] ILD, 658-662 (cu bibliografia anterioară).

[305] I. Piso, *Les légions,* p. 207.

[306] ILD, 499. Prezența numelui acestei legiuni, alături de cel al legiunii V Macedonica, în inscripția citată, este improbabilă; prin urmare, orice conexiune între epigrafele citate (de la Porolissum şi de la Potaissa) este riscantă.

[307] I. Piso, *art. cit.,* p. 220.

împărat Filip Arabul a venit cu trupele din Orient şi a restabilit situaţia; între acestea pot fi şi efective din legiunea VII Gemina, care participă la lucrările de fortificaţie de la Porolissum[308].

Legio X Gemina

S-ar putea ca această legiune să fi participat la *bellum Dacicum* al împăratului Traian[309]. Prezenţa trupei (probabil doar o parte din ea) este atestată prin două ştampile tegulare descoperite în cursul săpăturilor din cetatea de la Sucidava[310].

Legio XIV Gemina

Se presupune că această legiune a participat la războiul dacic al lui Traian[311]. În acest sens se poate invoca şi o inscripţie de la Apulum dedicată *Victoriae Aug(ustae)* de către un veteran al acestei legiuni, la data punerii inscripţiei *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII [G(eminae)];* după I. Piso, acest *custos* era „gardian" al locului (lăcaşului) de cult *(aedes)* al cetăţenilor romani din canabele legiunii XIII Gemina[312].

Legio XXII Primigenia

Efective din această trupă, al cărei sediu era la Mogontiacum (Mainz, Germania Superior) au luat parte la lucrările de ridicare a zidului de incintă al Romulei pe timpul lui Filip Arabul; pe două blocuri cu inscripţie („Bauinschrift"), legiunea poartă supranumele imperial martelat *[[Philippianorum]]* [313]. Această legiune contribuise la constituirea corpului expediţionar pornit împreună cu împăratul Gordian al III-lea împotriva perşilor; o parte din aceste trupe au fost aduse în Dacia de către Filip Arabul pentru a lupta contra carpilor, iar ulterior au luat parte la unele lucrări militare. Alte efective din această legiune acţionaseră probabil şi la sudul Dunării: aşa pare să rezulte din analiza unei inscripţii cu loc de descoperire nesigur (Ulpia Traiana[314] sau mai degrabă Apulum[315]), care menţionează un centurion al acestei legiuni, P. Tenacius Vindex, cinstit cu titlul de *buleuta civitatis*

---

[308] Între titlurile triumfale ale lui Filip Arabul (X. Loriot, ANRW, II, 2, 1975, p. 788 şi urm.; D. Kienast, *Kaisertabelle,* p. 198–199) figurează, alături de *Parthicus Maximus* şi *Carpicus Maximus,* şi cel de *Germanicus* (în 248); acest titlu l-a primit în urma luptelor cu neamurile germanice de la Dunărea superioară (în primul rând marcomani şi cvazi), care atacaseră probabil Dacia Porolissensis. În aceste condiţii, vexilaţia din legiunea VII Gemina Felix, participantă la operaţia de restabire a păcii provinciei, a contribuit eventual şi la lucrările constructive militare de la Porolissum. De prezenţa împăratului la Porolissum se pot lega şi cele patru inscripţii de la Porolissum dedicate lui Filip Arabul, Cezarului său şi Augustei sale (ILD, 668–671).

[309] Vezi discuţia în legătură cu inscripţia IDRE, II, 468.

[310] IDR, II, 237: *[L]eg(io) X G(emina)* (K. Strobel, *Dakerkriege,* p. 92, nota 52, remarca asemănarea cu ştampilele de la Noviomagus); altă ştampilă a apărut în săpăturile efectuate de Oct. Toropu şi Corneliu Tătulea (*Sucidava – Celei,* Bucureşti, 1987, p. 102, fig. 24/3). Totuşi, cercetările arheologice de la Sucidava nu au surprins pe platoul „Cetate" un nivel roman de la începutul secolului al II-lea; este deci mai probabil că aceste ştampile datează dintr-o perioadă ulterioară.

[311] K. Strobel, *Dakerkriege*, p. 96.

[312] CIL, III, 1158 (= ILS, 2477; IDR, III/5, 366).

[313] IDR, II, 325–326.

[314] CIL, III, 1481 (= IDR, III/2, 120).

[315] IDR, III/5, 582.

Nicopolitanor(um) (Nicopolis-ad-Istrum din Moesia Inferior); el era probabil originar din Dacia, iar la retragere se stabilise la Apulum, unde libertul său (augustal al coloniei Apulensis) îl onorează cu această inscripție, *l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.

Trupele auxiliare din Dacia

În provincii, de obicei în castrele de pe *limes,* staționau şi aşa-numitele *auxilia* (trupe auxiliare)[316].

La început erau trupe străine, furnizate de regi şi popoarele aliate (Festus, *Epit.,* p. 17: *Auxiliares dicuntur in bello socii Romanorum exterarum nationum),* apoi recrutate din provincii; sub imperiu (epoca Principatului), auxiliile erau trupe diferite de legiuni, recrutate dintre peregrini sau chiar dintre cetățeni. Ele îşi primeau numele de la cel al popoarelor ori populațiilor din care au fost inițial recrutate (*cohortes: Gallorum, Brittonum, Thracum, Dacorum* etc.) ori de la cel al provinciilor (vezi astfel cohortele *II Gallorum Dacica, II Gallorum Macedonica, II Gallorum Pannonica*), de la numele unui comandant (*ala Tungrorum Frontoniana, ala Gallorum Capitoniana* etc.), de la numele unui împărat (*cohors* ori *ala: Claudia, Flavia, Ulpia, Aelia, Aurelia*), de la arma proprie (*cohortes: gaesatorum, sagittariorum, catafractariorum, scutata*). Numele trupei este deseori însoțit de epitete onorifice *(victrix, pia fidelis, torquata, armillata),* iar începând cu secolul al III-lea de diverse supranume imperiale (*Antoniniana, Gordiana, Philippiana* etc.).

Trupele auxiliare se pot grupa în unități regulate – *alae* (de cavalerie) şi *cohortes* (de infanterie), precum şi neregulate – *nationes* şi *numeri.* Comandanții lor erau ofițeri de rang ecvestru (prefecți şi tribuni), iar comenzile lor (grupate în trei trepte) purtau denumirea de *militiae equestres* (deobicei *tres militiae,* în chip excepțional urmate de o *quarta militia*)[317]. Clasificarea trupelor auxiliare are în vedere şi mărimea efectivelor[318].

---

[316] Despre unitățile auxiliare romane, a se vedea în special articolele lui C. Cichorius din RE, I (1893), col. 1223–1270 *(ala)* şi IV (1900), col. 231–256 *(cohors)*; vezi şi DE, I, col. 372–383 şi II (1900), p. 324–338; pretenție de reactualizare: John E. H. Spaul, *Ala. The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman Army,* Andover, Nectorea Press, 1994; idem, *Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary Infantery of the Imperial Roman Army,* BAR. International Series, 841, 2000 (despre aceste două studii, vezi notele critice semnate de Ov. Țentea şi Fl. Matei-Popescu, AMN, 39–40/I, 2002–2003, p. 259–296). Vezi încă: G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army,* Oxford, 1914; D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C. – A.D.79),* Harare, 1982. Pentru *limes*-ul roman de la Dunăre şi Rin, a se vedea: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau,* Berna 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (ES, 6), Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia,* în Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brněnské University, E-15, 1970, p. 159–209 (separat, Praga 1978). Despre trupele auxiliare din Dacia: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 1937, p. 177–207 (ediția 2-a, Bucureşti, 2010); J. Szilágyi, *Ziegelstempel*, Budapesta, 1946; I. I. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae,* SCIV, 23, 1972, 1, p. 63–77 (observații critice în legătură cu studiul din 1970 al lui J. Beneš); C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 2002.

[317] Pentru ofițerii de rang ecvestru (prin urmare şi cei din Dacia): H. Devijver, PME, I (1976), II (1977), III (1980), IV (Supplementum I; 1987), V (Supplementum II, 1993) (v. lista abrevierilor)..

[318] Roberto Bartoloni, *Alcune ipotesi sulla composizione e sulla forza numerica dei reparti ausiliari dell'esercito altoimperiale,* în vol. *Hiérarchie (Rangordnung),* 1995, p. 147–150.

Unitățile de cavalerie – *alae* – erau de două feluri: *quingenariae* – formate din câte 480 de călăreți grupați în 16 *turmae* × 30 de călăreți; *milliariae* – formate din 1008 oameni grupați în 24 *turmae* × 42 *equites.* Comandantul alei se numea, în amândouă cazurile, *praefectus*; dar în timp ce comanda unei *ala quingenaria* reprezenta a treia miliție ecvestră, comanda unei *ala milliaria* era a patra miliție (la care erau promovați numai cei mai valoroşi ofițeri ecveştri).

Trupele de infanterie – *cohortes* – erau şi ele de două feluri:

– *quingenariae* – cu un efectiv de 480 de infanterişti, grupați în 6 centurii de câte 80 de oameni fiecare; în caz că unitatea era *equitata* (efectiv nesigur), ea dispunea şi de 6 *turmae* × 20 călăreți; comanda cohortei o avea un *praefectus,* acest rang reprezentând prima treaptă în cadrul milițiilor ecvestre;

– *milliariae* (efectivul este nesigur); soldații erau grupați în 10 centurii; în caz că unitatea era *equitata,* ea număra 800 de infanterişti grupați în 10 centurii × 80 de oameni şi 240 călăreți grupați în 10 *turmae* × 24 de oameni; comanda o avea un *tribunus* (acest comandament putea fi a doua treaptă în cadrul milițiilor ecvestre; în cazul repetării tribunatului, comanda unei *cohors milliaria equitata* era superioară celei a unei *cohors milliaria peditata*).

Ca şi în cazul legiunilor, centuriile şi turmele nu aveau numere de ordine. Între ofițerii ce le comandau nu erau diferențe de grad (dar unul dintre ei era *centurio princeps,* respectiv *decurio princeps*). Raportarea unui militar, pedestraş sau călăreț, se făcea la numele comandantului său direct.

Soldații erau recrutați din diferite popoare, ale căror nume le poartă, fiind cantonați în alte provincii (de regulă cât mai departe de patria lor); vârsta de recrutare era între 20–23 de ani, uneori mai devreme. Treptat se introduce însă, ca şi în cazul legiunilor, începând cu secolul al II-lea, sistemul recrutării locale. Serviciul dura 25 de ani, la capătul cărora veteranii erau „lăsați la vatră" *(dimissi honesta missione),* primind cetățenia romană *(civitas Romana)* şi (sau) dreptul de căsătorie legitimă *(conubium)* – ceea ce atrăgea dreptul de cetățenie şi asupra familiei sale: soție – *uxor* şi copii – *liberi* (născuți ori urmând a se naşte); toate aceste drepturi (privilegii) se găsesc înscrise în diplomele militare, dintre care un număr apreciabil au apărut şi în Dacia. Uneori, pentru fapte de arme deosebite, soldații unor unități primesc dreptul de cetățenie în masă, chiar înainte de terminarea serviciului militar *(ante emerita stipendia)*[319]; de asemenea, o serie de unități poartă indicația (atributul) *civium Romanorum,* fiind chiar recrutate (îndeosebi începând cu secolul al III-lea) dintre cetățenii romani.

În caz de război, împăratul apelează şi la ajutorul unor populații ale Imperiului, *nationes* ori *gentes,* din ținuturi mai puțin civilizate, dar cunoscute pentru calitățile lor combative (uneori luptând cu arme specifice). Astfel, în rândul forțelor romane au luptat, în războiul lui Traian pentru cucerirea Daciei, *Symmachiarii Astures*[320]*, electi expediti ex Raetia*[321]*, Mauri gentiles*[322]*,* arcaşi sirieni şi palmirenieni. Ulterior

[319] Cum este cazul cu soldații din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum,* care primesc *civitas Romana* la 11 august 106, dar *honesta missio* abia în anul 110 (CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1).

[320] IDRE, I, 177.

[321] IDRE, II, 262 (= AÉ, 1994, 1392).

[322] Cassius Dio, LXVIII 32, 4; vezi şi Columna lui Traian (scena LXIV).

îi aflăm organizaţi în *numeri* (pe timpul lui Antoninus Pius, unii chiar mai târziu); subdiviziunile acestora erau tot centuriile sau decuriile, după cum erau formaţi din infanterişti ori cavalerişti. Aceste formaţiuni, întâlnite şi în alte provincii, încep a fi organizate după sistemul roman; conduse la început de *praepositi* (de obicei centurioni detaşaţi din legiuni), ele primesc cu timpul ofiţeri proprii, prefecţi sau tribuni – în funcţie de efectivele lor, asemenea trupelor auxiliare regulate. Treptat, *numeri* capătă regim de *ala* sau *cohors* (situaţie înscrisă uneori chiar în nume), iar comanda lor echivalează cu prima sau a doua miliţie ecvestră. Chiar şi alte formaţiuni provinciale încep a fi organizate în *numeri*: astfel, în Dacia Superior cunoaştem un *numerus exploratorum Germanicianorum*[323], iar în Moesia Inferior chiar un *numerus civium Romanorum*[324].

Fiecare din cele trei provincii ale Daciei *(Superior, Inferior* şi *Porolissensis)* avea propria armată; dar această instituţie *(exercitus)* este atestată ca atare numai de monedele împăratului Hadrianus, al căror revers înscrie legenda *exercitus Dacicus,* precum şi de ştampile tegulare menţionând *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*[325]. Fiecare armată este cunoscută mulţumitor graţie diplomelor militare[326] şi inscripţiilor (lapidare sau ştampile tegulare), pe baza cărora putem urmări desfăşurarea geografică a unităţilor; în unele cazuri, totuşi, locul de garnizoană este nesigur sau chiar necunoscut.

Armata *Daciei Superioare* număra, prin urmare, în afară de legiunea *XIII Gemina* (după 168 a sosit la Potaissa legiunea *V Macedonica*; dar nu suntem siguri dacă a fost afectată armatei provinciei Dacia Superior, ori mai degrabă Daciei Porolissensis), şi un număr apreciabil de unităţi auxiliare[327]. În această provincie[328], au staţionat doar trei unităţi de cavalerie *(alae): I Batavorum milliaria* (garnizoana la Războieni-Cetate; este se pare singura *ala milliaria* din Dacia), *I Bosporanorum*

---

[323] Vezi repertoriul *numeri*-lor, *Auxilia Daciae,* p. 128–146.

[324] J. Beneš, *Auxilia Romana,* p. 57–58, nr. 141/5.

[325] M. Macrea, Dacia (N.S.), 8, 1964, p. 145–160.

[326] Se cunosc până în prezent 54 de *constitutiones* (decrete imperiale), după care au ajuns până la noi 75 de còpii (*tabellae honestae missionis,* diplome militare) privitoare la armatele *(exercitus)* celor trei provincii ale Daciei; vezi W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43-44 (I), 2006–2007 (2008), p. 210.

[327] Pentru trupe, trmitem la repertoriul nostru din *Auxilia Daciae* – unde acestea sunt prezentate în ordinea: *alae, cohortes, numeri,* pentru fiecare categorie în ordine alfabetică (de obicei, în funcţie de etnic); când se cunoaşte, este trecut şi locul de garnizoană.

[328] Trupele auxiliare ale Daciei Superior sunt cunoscute din mai multe diplome militare datând din: **12 noiembrie 119** (loc de descoperire necunoscut; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, 2001, p. 27 şi urm.; RMD, V, 351; ILD, 14; reluare, cu un nou fragment: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42/I, 2004–2005, p. 61–67; AÉ, 2005, 1703); **29 iunie 120** (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 194–198, nr. 4; AÉ, 2007, 1762); **14 aprilie 123** (Urfa; RGZM, 22; ILD, 20); **10 decembrie 125 – 9 decembrie 126** (fragment, loc de descoperire necunoscut; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, p. 36–38, nr. 2; AÉ, 2001, 2151; RMD, V, 367; ILD, 21); **10 decembrie 136/10 iulie 138** (Micia; C. C. Petolescu, A. Corcheş, Drobeta, 11–12, 2002, p. 120–126; AÉ, 2002, 1223; RMD, V, 384; ILD, 34); **23 februarie 144** (Stara Zagora; CIL, XVI, 90 = IDR, I, 14); **septembrie (?) 152** (fragment, loc de descoperire necunoscut; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006-2007, p. 198–203, nr. 5; AÉ, 2007, 1763); **13 decembrie 157** (?) (Jupa; CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15); **8 iulie 158** (Cristeşti; CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16); **1 aprilie 179** (AÉ, 1987, 843; RMD, 123; ILD, 96).

(la Cristeşti) şi *I Hispanorum Campagonum* (la *Micia*–Veţel); *ala Hispanorum* a cunoscut o prezenţă trecătoare, la începutul domniei lui Hadrian (diplomele din 12 noiembrie 119 şi 17 iulie 122)[329], fiind curând afectată provinciei Dacia Inferior. Mult mai numeroase sunt trupele de infanterie; cele mai multe dintre ele sunt *cohortes quingenariae,* precum *II Gallorum Dacica*, *II Gallorum Pannonica, V Gallorum* (la Pojejena), *I Augusta Ituraeorum sagittariorum, I Thracum sagittariorum, I Ubiorum* (la Odorheiul Secuiesc); unele din aceste cohorte erau *equitatae,* precum *I Alpinorum* (la Sărăţeni), *II Flavia Commagenorum sagittariorum* (la *Micia*), *IV Hispanorum* (la Inlăceni), *VIII Raetorum civium Romanorum torquata* (la Teregova). În Dacia Superioară sunt cunoscute şi câteva *cohortes milliariae* (trei se pare că doar *peditatae*) – *I Vindelicorum* (la *Tibiscum*), *I Aurelia Brittonum* (la Bumbeşti), probabil şi *III Campestris* (la *Drobeta*), alte două fiind *equitatae – I sagittariorum* (în secolul al III-lea, la *Drobeta*) şi *III Delmatarum* (la Mehadia-*Praetorium*).

În afară de aceste trupe, diplomele Daciei Superioare (cele din anii 120 şi 126)[330] amintesc nişte *Palmyreni sagittarii ex Syria qui sunt in Dacia Superiore,* care ulterior vor fi organizaţi în *numeri*; astfel, la Tibiscum staţionează un *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. O diplomă militară mai nouă, datând din 136/138, atestă prezenţa unui *numerus Illyricorum* în această provincie; garnizoana sa era la Brâncoveneşti. De asemenea, o diplomă militară din anul 158 aminteşte *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Super(iore)*[331]; în anul 204, o inscripţie de la Micia menţionează *Mauri Micienses.* Apoi, într-o serie de epigrafe din Dacia Superioară, vedem cum maurii sunt organizaţi în *numeri: numerus Maurorum Miciensium, numerus Maurorum Hisp.* (la *Ampelum*), *numerus Maurorum Tibiscensium.* Din această categorie mai pot fi amintiţi *pedites singulares Britannici,* organizaţi ulterior într-un *numerus singularium peditum Britannicorum* (în diploma de la Drobeta din anul 179 sunt denumiţi încă *vexillatio peditum singularium Brittannicianorum*) (garnizoana la Cigmău), precum şi *numerus exploratorum Germanicianorum* (la Bucium / Orăştioara de Jos).

Deosebit de aceştia, mai trebuie amintiţi *pedites singulares* (atestaţi la Apulum printr-un număr mare de ştampile tegulare) şi *equites singulares,* care formau garda guvernatorului provinciei; inscripţiile atestă ulterior organizarea lor într-un *numerus singularium.*

În *Dacia Inferior* au staţionat numai trupe auxiliare[332]. Se cunosc trei *alae quingenariae,* anume: *I Asturum* (la Hoghiz), *I Claudia Gallorum Capitoniana* (tot

[329] Vezi *supra*, nota 328; la 22 martie 129 (CIL, XVI, 75; IDR, I, 10), *ala I Hispanorum* apare în Dacia Inferior.

[330] IDR, I, 5 (= RMD, 17; Căşei), 6 (= CIL, XVI, 68; Porolissum) (amândouă din 29 iunie 120), 8–9 (RMD, I, 27–28; Tibiscum, 31 ianuarie / 12 februarie 126). Tot din 29 iunie 120 datează un mic fragment de diplomă de la Românaşi (C. C. Petolescu, Latomus, 24, 1975, 4, p. 1020–1023; RMD, p. 102, nr. 2; ILD, 4; RMD, V, 355).

[331] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16). Această trupă este identică probabil cu cea menţionată într-o altă diplomă militară, din anul 152 (W. Eck, A. Pangerl, AMN; 43–44 (I), 2006–2007 (2008), p. 198–201, nr. 5; AÉ, 2007, 1763).

[332] Trupele Daciei Inferioare sunt menţionate în mai multe diplome militare, datând din: **17 iulie 122** (patru fragmente, publicate de: Barbara Pferdehirt, RGZM, 20 = ILD, 18; P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2 şi preluată în AÉ, 2002, 1742 = RMD, V, 361 = ILD, 17; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39-40, I, 2002–2003, p. 34–37, nr. 2 = AÉ, 2003, 2042; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44,

în sud-estul Transilvaniei) şi *I Hispanorum* (la Slăveni). O prezenţă trecătoare este *ala Gallorum Atectorigiana,* care apare în Dacia Inferior într-una din diplomele din 17 iulie 122[333]; tot efemeră este şi o presupusă *ala Flavia*[334]. De asemenea, diplomele militare şi alte surse epigrafice ne atestă mai multe *cohortes quingenariae,* anume: *II Flavia Bessorum* (la Cincşor), *I Bracaraugustanorum* (la Brețcu), *II Gallorum*, *III Gallorum* (mai întâi pe Olt, la Ioneştii Govorii; dar ulterior, se pare, în sud-estul Transilvaniei), *I Tyriorum sagittariorum, VI nova Cumidavensium* (la Râşnov-*Cumidava*); câteva dintre ele au avut în componenţă şi efective de călăreți: *I Flavia Commagenorum sagittariorum* (staționată în nordul Munteniei pe timpul lui Traian, ulterior pe Olt, posibil la Enoşeşti–*Acidava*; mai târziu, în secolul al III-lea, în castrul de la Câmpulung-Jidova; era „geamăna" celei de la Micia, din Dacia Superioară), *I Hispanorum veterana quingenaria* (cea menționată de papirul Hunt), *II Flavia Numidarum* (la Feldioara). În Dacia Inferioară staționa de asemenea o cohortă de 1000 de oameni*: I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* (garnizoană necunoscută; dar probabil diferită de *cohors I Aurelia Brittonum milliaria,* atestată în 201 la Bumbeşti). O altă trupă, *cohors I Ubiorum,* atestată în Dacia Inferior într-o diplomă de la începutul domniei lui Hadrian[335], a fost transferată curând în Dacia Superior.

Tot în Dacia Inferioară se cunosc nişte arcaşi sirieni, *Suri sagittarii* (menționați în 138 la Bivolari–*Arutela* şi Rădăcineşti), organizați ulterior într-un *numerus Surorum sagittariorum* (atestat la Romula); o *vexillatio equitum Illyricorum* (diplomele din 129 şi 130), organizați ulterior într-un *numerus equitum Illyricorum* (diplomele din anii 140 şi 146) (în sud-estul Transilvaniei); de asemenea, un *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris),* atestat în 140 la Copăceni (*Praetorium*).

Cel mai bine documentat este *exercitus Daciae Porolissensis*[336]. Cavaleria este reprezentată, în primul rând, prin câteva *alae*, care au au ajuns pe frontiera de

---

2006–2007, p. 186–189; AÉ, 2007, 1759); **a. 126**. (M. Ilkić, VAHD, 102, 2009, p. 59–73); anii **120/130** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38, 2001 p. 38–42, nr. 3; AÉ, 2001, 2152; RMD, V, 374; ILD, 15); **22 martie 129** (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10); a. **129/130** (P. Weiß, ZPE, 117, 1997, p. 243–246; AÉ, 1997, 1764; IDRE, II, 473; ILD, 25); a. **131–132** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 245–246, nr. 3; AÉ, 2002, 1743; RMD, V, 380; ILD, 24); a. **134,** noiembrie (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006-2007, p. 190–192, nr. 2; AÉ, 2007, 1760); **130/138** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 39–40/I, 2002–2003, p. 41-44, nr. 4; AÉ, 2003, 2044; ILD, 26); **130/140** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 246–248, nr. 4; AÉ, 2002, 1744; ILD, 28); **13 decembrie 140** (AÉ, 1962, 264; IDR, I, 13); **19 iulie 146** (AÉ, 2001, 2155; RMD, IV, 269; ILD, 35); a. **150** (W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006–2007, p. 192–193, nr. 3; AÉ, 2007, 1761); a. **167/168** (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38/I, 2001 p. 45–48, nr. 5; AÉ, 2001, 2154; RMD, V, 442; ILD, 45).

[333] RGZM, 20; ILD, 18. Curând revine în Moesia Inferioară; vezi Fl. Matei Popescu, SCIVA, 52–53, 2001–2002, p. 183–185, nr. 4.

[334] Discuția porneşte de la o ştampilă dublă, cu numele a două unități de cavalerie (citită corect de I. Piso, AMN, 36/I, 1999, p. 81–86): **AL·F·AL·AS**; aceste trupe ar fi *ala Flavia Gaetulorum* (din Moesia Inferioar, aflată temporar la Hoghiz) şi *ala Asturum* (din Dacia Inferior). Alte opinii: C. C. Petolescu, Argesis, 11, 2002, p. 71–73 (ar fi *ala Flavia Britannica milliaria c. R.* din diploma de la Gherla din 10 august 123: IDR, I, 7 = RMD, 22); F. Marcu, EN, 14–15, 2004–2005, p. 73–80 (ar fi *ala Gallorum Flaviana,* de la Carsium); C. Opreanu, EN, 19, 2009, p. 213–218 (ar fi vorba de două trupe din Numidia: o *ala Flavia* şi o *ala Pannoniorum*).

[335] W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38, 2001, p. 38–42, nr. 3 (= AÉ, 2001, 2152; ILD, 15).

[336] Vezi M. Macrea, Dacia (N.S.), 8, 1964, p. 145–160. Se cunosc un număr important de diplome militare privitoare la armata Daciei Porolissensis, datând din: **14 aprilie 123** (Urfa, Turcia; RGZM, 22;

nord abia pe timpul lui Hadrian: *I Brittonum (Britannica) civium Romanorum* (apare în diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 ca fiind *translata in Dacia Porolissensi*[337]; apoi apare şi în diplomele de la Gherla şi Čovdin din 10 august 123[338]); *II Gallorum et Pannoniorum* (pe teritoriul Banatului în timpul lui Traian; apoi în Dacia Porolissensis, unde este atestată mai întâi în cele două diplome din 10 august 123; şi-a stabilit garnizoana la Gherla), *Siliana* (în anul 119 se afla încă în Pannonia Inferior[339]; ulterior a fost stabilită la Gilău), *I Tungrorum Frontoniana* (în 114 se afla încă în Pannonia Inferior[340]; după ce a venit în Dacia, a staționat se pare o vreme în Banat; apoi a fost stabilită pe frontiera de nord, la Ilişua).

Cohortes quingenariae erau următoarele: *I Cannanefatium* (la Tihău), *I Hispanorum pia fidelis quingenaria* (la Romănaşi*), II Hispanorum scutata Cyrenaica* (s-a aflat în Banat pe timpul lui Traian, apoi a participat la razboiul cu parții; ulterior a fost stabilită la Bologa), *V Lingonum* (la Porolissum), precum şi *VI Thracum equitata* ; de asemenea, diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 mai menționează *cohors II Gallorum Macedonica,* trupă ce fusese *translata in Dacia Porolissensi* (cf. *supra*). În Dacia Porolissensis au staționat un număr important de *cohortes milliariae,* anume: *I Aelia Gaesatorum* (creație a împăratului Hadrian; a fost stabilită la Bologa), *II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* (în anul 114 se afla încă în Pannonia Inferior[341]; ulterior a fost stabilită la Buciumi), *I Batavorum pia fidelis* (în 112–113 se afla încă în Pannonia Inferior[342]; mai târziu a fost stabilită la Romita), *I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*, *I Britannica milliaria civium Romanorum*, *II Brittonum equitata milliaria civium Romanorum pia fidelis* (la Romita), *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* (inscripția de pe *milliarium* de la Aiton din anul 109 arată că trupa a

---

ILD, 20); **10 august 123** (Gherla: IDR, I, 7 = RMD, 21; Čovdin: IDR, I, 7 a = RMD, 22); a. **125/128** (Buciumi: IDR, I, 12; cf. AÉ, 1973, 458; RMD, 31; ILD, 6); a. **130–131** (P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 248–251, nr. 5; AÉ, 2002, 1745; RMD, V, 378; ILD, 29); **128** (iulie / septembrie) (Carmen Ciongradi, E. Bota, V. Voişian, ZPE, 170, 2009, p. 207-214); **2 iulie 133** (Gherla: IDR, I, 11 = RMD, 35); **135** (14 noiembrie / 1 decembrie) (N. Gudea, AMP, 19, 1995, p. 77–80; AÉ, 1995, 1275; RMD, IV, 248; ILD, 30); **138/142** (Porolissum; IDR, I, 23; RMD, I, 40; RMD, V, p. 817–918; ILD, 9); **24 septembrie 151** (D. Isac, AMN, 38/I, 2001, p. 49–60; AÉ, 2001, 1705; RMD, V, 404; ILD, 38); **27 septembrie 154** (fragment din *tabella I,* descoperit la Domaşnea: CIL, XVI, 110 + Suppl., p. 216; fragment din *tabella II* descoperit în castrul de la Mehadia: amândouă fragmentele reunite în IDR, I, 17; cf. ILD, 7; RMD, I, 47); **26 octombrie 161** (sau 162) (Gilău: W. Eck, D. Isac, I. Piso, ZPE, 100, 1994, p. 577–591; AÉ 1994, 1487; RMD, III, 177; ILD, 39); **21 iulie 164**: mai multe exemplare, descoperite la Gilău (IDR, I, 18 = RMD, 64); Palatovo (IDR, I, 19 = CIL, XVI, 185), Căşei (IDR, I, 20 = RMD, 63); câteva fragmente datând probabil tot din anul 164 de la Porolissum (N. Gudea, AMP, 19, 1995, p. 80–81; AÉ, 1995, 1284; RMD, IV, 289; ILD, 41), Buciumi (IDR, I, 21 = RMD, 66; IDR, I, 22 = RMD, 65 = 115; RMD, 116 = ILD, 42;) şi Romănaşi (RMD, II, 117); două fragmente de proveniență necunoscută (W. Eck, M. M. Roxan, în Xantener Berichte, 8, 1999, p. 347–352 = AÉ, 1999, 1103 = RMD, IV, 287= ILD, 40; W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44, 2006-2007, p. 203–206, nr. 6; = AÉ, 2007, 1764); circa **157/167** (fragment de proveniență necunoscută: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43-44, 2006–2007, p. 206–207, nr. 7 = AÉ, 2007, 1765); circa **123–168** (mic fragment de la Buciumi; RMD, II, 128 = ILD, 48).

[337] RGZM, 22 (ILD, 20).

[338] IDR, I, 7 I 7 a; RMD, 21–22.

[339] AÉ, 2003, 2041.

[340] CIL, XVI, 61; RMD, II, 87, 345 (= 152 + 228) şi 347,

[341] CIL XVI, 61; RMD, II, 87.

[342] RMD, II, 86 (anul 113); RMD, IV, 223 (=AÉ, 1997, 1782; anul 112).

construit drumul de la Potaissa la Napoca: CIL, III, 1627; ulterior s-a stabilit la Orheiul Bistriei); cu excepția primelor două, toate celelalte sunt atestate ca fiind *equitatae*.

În Dacia Porolissensis mai exista un *numerus Palmyrenorum Porolissensium* (prin urmare, în garnizoană la Porolissum), eventual şi un *n(umerus) M(aurorum?) O(ptatianensium?)* (la Zutor–*Optatiana*).

Aria de recrutare a trupelor auxiliare din Dacia

Trupele celor trei provincii ale Daciei au fost aduse cu precărere din provinciile vecine: cele ale Daciei Superioare (din care între 119-123 s-a desprins *Dacia Porolissensis*) din Pannonia şi Moesia Superior, cele ale Daciei Inferioare în majoritate din Moesia Inferioară. Numele trupelor se referă la provinciile sau neamurile din care au fost la început recrutate; dar încă din epoca Flaviilor se trecuse la sistemul recrutării regionale. Aşa se face că un număr important de militari provin din zona dunăreană[343].

Din zona Thraciei, provin doar trei cohorte: *II Flavia Bessorum* (în Dacia Inferior), *I Thracum sagittariorum* (în Dacia Superior) şi *VI Thracum* (în Dacia Porolissensis). De remarcat că, până în prezent, nici un militar sau veteran din aceste trupe nu îşi face apariția în sursele epigrafice din Dacia. De asemenea, din cele peste 40 de monumente cu reprezentarea Eroului Cavaler, nici o piesă nu are ca dedicant un militar al acestor trupe[344].

Dispunem în schimb de unele date privitoare la prezența unor elemente etnice trace în câteva trupe auxiliare staționate în cele trei provincii dacice: în *ala I Asturum*[345], în *cohors II Flavia Numidarum*[346], în *numerus equitum Illyricorum*[347] şi într-o trupă cu nume necunoscut (în lacuna textului epigrafic)[348] din Dacia Inferioară; în *ala I Bosporanorum*[349], probabil şi în *ala I Illyricorum* (de la Brâncovenești)[350], în cohortele *II Gallorum Pannonica*[351] şi *I Vindelicorum milliaria*[352] şi în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*[353] din Dacia Superioară; în alele *II Pannoniorum*[354], *I Siliana*[355] şi *I Tungrorum Frontoniana*[356], în *cohors I Brittonum milliaria*[357] şi

[343] Vezi spre comparație studiul lui D. Bălteanu, *Aria de recrutare a trupelor auxiliare din provinciile moesice în perioada Principatului,* AO (s.n.), 14, 1999, p. 39-71 *(alae)* şi 15, 2000, p. 15–40 *(cohortes)*.

[344] Vezi I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 85–104.

[345] CIL, XVI, 45; IDRE, II, 353.

[346] IDRE, II, 350 (= IGB, III/2, 1741 bis; AÉ, 1965, 347).

[347] IDR, I, 13 (= RMD, 39); ILD, 35 (= C. C. Petolescu, Oltenia, 13, 2001, p. 69–70; AÉ, 2001, 2155; RMD, IV, 269; F. von Saldern, BVb., 69, 2004, p. 11–18).

[348] P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 242–245, nr. 2 (= AÉ, 2002, 1742; RMD, V, 361; ILD, 17).

[349] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

[350] ILD, 440 (= AÉ, 1992, 1472).

[351] CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14).

[352] IDR, III/1, 163.

[353] IDR, III/5, 559.

[354] D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339–344; C. C. Petolescu, BMI, 42, 1973, 2, p. 32 (= AÉ, 1975, 732; ILD, 588); R. Ardevan, ZPE, 99, 1993, p. 220–222 (= AÉ, 1993, 1329; ILD, 594).

[355] IDR, I, 21 (= RMD, 66).

[356] CIL, III, 787, 799, 809; D. Protase, MCA, 4, 1957, p. 320–321, nr. 2.

[357] IDR, I, 20 (= RMD, 63).

numerus Palmyrenorum Porolissensium[358] din Dacia Porolissensis. După terminarea serviciului, unii militari traci se întorc în patria lor. Acest tablou poate fi completat cu membrii familiilor unor militari din alte trupe, precum *numerus M. O...*[359] sau *ala Illyricorum*[360], care poartă şi ei nume tracice.

Unii militari sunt recrutați din zona illirică. În afară de un decurion cu cognomen illiric al unei *ala Illyricorum* (din castrul de la Brâncoveneşti)[361], mai întâlnim: doi călăreți ai alei *I Batavorum milliaria*[362] (transferați din *numerus singularium*), alt călăreț din *ala II Pannoniorum*[363], un *miles* din *cohors III Campestris*[364] şi altul din *numerus Maurorum Miciensium*[365]. De asemenea, soția unui călăreț din *ala I Tungrorum Frontoniana* poartă nume illiric[366].

Zona dunăreană de recrutare mai este prezentă prin câteva exemple. Astfel, un *exped[ite]* (sic) din *cohors VIII Raetorum*, menționat în diploma din 12 noiembrie 119[367], era *[Er]avisc(us)*; un *ex gregale* din *ala I Brittonum c. R.*, menționat în diploma din 123 de la Gherla, era originar din Sirmium, iar soția sa era şi ea din neamul celților eravisci[368]; diploma din 2 iulie 133, tot de la Gherla, are ca titular un *ex pedite* din *cohors I Britannica milliaria,* originar probabil din Pannonia[369]; un centurion din aceeaşi trupă era *dom(o) Cl(audia) Virun(o)*[370]; de asemenea, titularul diplomei din 1 aprilie 179 de la Drobeta, un *ex peditibus* din *cohors III Campestris*, era originar din Stobi, din Macedonia[371].

Informațiile privitoare la soldații recrutați din zonele occidentale sunt şi mai sărace. Sunt atestați trei militari din *cohors I Brittonum milliaria,* titularii unor diplome militare: unul era originar din *Ratae* (Britannia; acesta primise cetățenia *ante emerita stipendia*, la 11 august 106)[372], altul era *Belgus* (diploma din 2 iulie 110)[373], un al treilea era *Britto* (diploma din 154)[374]. Persoane cu nume celtice întâlnim şi în *ala Tungrorum Frontoniana*[375] şi *cohors I Hispanorum pia fidelis*[376].

Cele mai statornice în păstrarea ariei inițiale de recrutare sunt trupele de orientali, îndeosebi cele de arcaşi (commageni, iturei, sirieni, palmirenieni)[377]; ele

---

[358] I. I. Russu, MCA, 6, 1959, p. 872 (= AÉ, 1960, 219; cf. I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 92) (= ILD, 690).

[359] ILD, 757 (= AÉ, 1932, 81; cf. I. I. Russu, AMN, 5, 1968, p. 460).

[360] ILD, 440 (= AÉ, 1992, 1472).

[361] ILD, 444 (= AÉ, 1992, 1473).

[362] CIL, III, 7800 (= IDR, III/5, 522).

[363] D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339–344.

[364] CIL, III, 14216, 8 (= IDR, II, 45).

[365] CIL, III, 7872 (= IDR, III/3, 176).

[366] D. Protase, MCA, 4, 1957, p. 320, nr. 1; cf. I. I. Russu, *Illirii*, p. 222.

[367] W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42, 2004–2005, p. 61–67 (= RMD, V, 351; ILD, 14).

[368] IDR, I, 7 (= RMD, 21).

[369] IDR, I, 11 (= RMD, 35).

[370] IDR, III/5, 484 (= AÉ, 1944, 34; 1980, 751).

[371] RMD, 123 (= AÉ, 1987, 843; ILD, 46).

[372] CIL, XVI, 160 (= IDR, I, 1).

[373] CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

[374] IDR, I, 17 (= RMD, 47).

[375] CIL, III, 807; vezi şi CIL, III, 805 (soția unui *decurio* din *ala Tungrorum Frontoniana*).

[376] IDR, I, 4 (= RMD, 20).

[377] Spre exemplu, titularul diplomei din 17 februarie 110 (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2) era un *ex gregale*, de neam itureu, din *ala I Augusta Ituraeorum*. De reținut de asemenea numele unui veteran al cohortei

aduc o serie de divinități orientale, unele exotice, şi chiar lasă inscripții cu grafie semitică[378]. Dar, treptat, în aceste trupe pătrund şi elemente locale provinciale: astfel, în *numeri* de palmirenieni întâlnim o serie de persoane cu nume romane, dar şi de neam trac[379]; în trupa de arcaşi sirieni de la Romula întâlnim un militar cu nume roman[380], iar la Micia urmaşul unui maur din trupa cu acest etnic staționată în acest castru intră în *cohors II Flavia Commagenorum*[381].

Aceşti orientali pătrund şi în alte trupe: *ala I Tungrorum Frontoniana*[382]*, cohors III Campestris*[383]*, cohors III Delmatarum*[384]*, numerus Maurorum Miciensium*[385]. Unii au fost recrutați probabil cu ocazia participării la unele expediții orientale: aşa este cazul unor veterani ai cohortei *I Vindelicorum* (originari din Caesarea Palestinei şi Chalcis din Syria)[386] sau cel dintr-o *vexillatio equitum Illyricorum* (originar din Sebastopolis din Pont)[387].

Din Africa de Nord au fost recrutate inițial *cohors Afrorum* (**16**) şi *cohors II Flavia Numidarum* (**52**); ele şi-au completat golurile probabil din zona dunăreană, prin sistemul recrutării zonale. Dar trupele de mauri şi-au completat o vreme efectivele încă din patria lor[388].

Uneori golurile sunt umplute cu tineri recrutați chiar din Dacia. Unii erau fii de foşti militari: astfel, o diplomă din anul 164 menționează un fost călăreț din *ala Siliana* de la Gilău, care-şi indică originea *castris*[389].

II Flavia Commagenorum din diploma din 14 aprilie 123 (Urfa; *supra,* nota 337): *Zacca, Pallaei f. Syrus;* soția lui era *Iulia Florentina* (fiica lui *Bithus,* din neamul tracilor: *Bessa*), iar copiii au nume unii exotice (semite, unul greco-oriental), alții romane (cinci fii – *Arsama, Abisalma, Sabinus, Zabaeus, Achilleus* şi o fiică – *Sabina*); vezi D. Dana, AMN, 41-42 (I), 2004–2005 (2007), p. 69–74.

[378] Vezi IDR, II, 346 (Romula); III/1, 154, 167, 170, 178 (Tibiscum).

[379] IDR, III/5, 559 (= AÉ, 1914, 102), în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*; MCA, 6, 1959, p. 872 (= AÉ, 1960, 219; ILD, 690), în *numerus Palmyrenorum Porolissensium*; cf. I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 91–92.

[380] CIL, III, 8032 (= 1593; IDR, II, 350); fiica sa, *Claudia Amba*, pare a avea un cognomen celtic (I. I. Russu, AISC, 4, 1941–1942, p. 229; idem, AMN, 6, 1969, p. 175).

[381] CIL, III, 6267 (= IDR, III/3, 166).

[382] CIL, III, 804.

[383] Într-o inscripție de la Porolissum (N. Gudea, D. Tamba, *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din Municipium Septimium*, în seria *Porolissum*, III, Zalău, 2001, p. 25; vezi: ILD, 683; AÉ, 2001, 1707), dedicată lui I. O. M. Dolichenus, *pro salute et [incolu]mitate Imp(eratoris) C(aesaris) M(arci) [Antoni] Gordiani Pii Fel(icis) Aug(usti) et coh(ortis) III Camp(estris),* sunt menționați doi *sacerdotes Dei et coh(ortis) s(upra) s(criptae)*; a se compara cu inscripția de la Apulum dedicată lui I. O. M. Dolichenus şi Dea Suria Magna Caelestis, *pro salute perpetui Imperi(i) Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)* de către Flavius Barhadadi, *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)* (IDR, III/5, 221 = AÉ, 1965, 30): un „preot militar" ataşat pe lângă o unitate militară (vezi AÉ, 1972, 460 şi 1975, 719). Vezi C. C. Petolescu, *Prêtres de Jupiter Dolichenus dans l'armée romaine de Dacie,* în vol. *Pouvoir et religion dans le monde romain.* En hommage à Jean-Pierre Martin, Paris, 2005, p. 461–469.

[384] IDR, III/1, 87 (= AÉ, 1973, 463).

[385] CIL, III, 6267 (= IDR, III/1, 166).

[386] CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15); RMD, 122 (= ILD, 37).

[387] CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10).

[388] Dovadă este inscripția din anul 204, din care aflăm că *Mauri Micienses* refac templul zeilor strămoşeşti (IDR, III/4, 47; AÉ, 1944, 74).

[389] IDR, I, 18 (= RMD, 64).

Pentru originea efectivelor, se poate reține și fenomenul transferării unor militari dintr-o trupă în alta, astfel: un *eques alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium)*[390], un *missicius alae Bat(avorum) ex al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*[391] și un *[eque]s alae Bos[p(oranorum)] ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*[392]; în aceeași situație este probabil un anonim *eques al(ae) Illyri[co]rum* dintr-un alt fragment de inscripție de la Apulum[393]. În toate aceste cazuri, transferul dintr-un *numerus* într-o *ala* echivala cu avansarea.

În trupele auxiliare staționate în Dacia au fost primiți cu timpul chiar recruți de origine dacică *(natione Dacus)*; se pot cita trei militari care, după ce au servit mai întâi în alele *I Claudia Gallorum Capitoniana* (în Dacia Inferior)[394], *I Hispanorum Campagonum* (la Micia)[395] și *I Illyricorum* (la Brâncovenești)[396] (în Dacia Superior), au fost transferați la Roma în formațiunea de *equites singulares Augusti* (toate aceste atestări datează din prima jumătate a secolului al III-lea). O altă inscripție, tot de la Roma, din anul 203, menționează pe un anume *Silvinius Decibalus,* călăreț în această formațiune de gardă, dar care servise probabil anterior într-o trupă auxiliară din Dacia[397]. Se poate aminti și numele lui *M. Aurelius Deciani f(ilius) Decianus (ex) colonia Malvese ex Dacia,* menționat într-o diplomă militară din 7 ianuarie 230, veteran al aceleiași formațiuni[398]. Mai remarcăm că inscripțiile de la Roma din secolul al III-lea ne prezintă un număr important de pretorieni și *equites singulares Augusti* originari din Dacia[399]; ei proveneau fără îndoială din armatele provinciale ale celor trei Dacii.

Trupe de daci în armata romană

Deși reduse ca număr, informațiile izvoarelor epigrafice ne ajută într-o măsură suficientă a intui locul deținut de daci în armata Imperiului roman.

Locul principal îl ocupă unitățile auxiliare de daci. Dispunem de câteva informații interesante despre trupele create de Traian și stabilite pe frontiera din Orient. Astfel, Flavius Arrianus, guvernator al Cappadociei pe timpul lui Hadrian[400], consemnează în *Ordinul de luptă contra alanilor* (Ἔκτασις κατ' Ἀλανῶν, 8) existența unei ale de geți în această provincie[401] (evident, *ala I Ulpia Dacorum*[402]). Probabil că auxiliarii daci și-au păstrat o vreme modul lor de luptă (poate și arma „națională" ?); Flavius Arrianus afirmă în a sa Τέχνη τακτική cu referire la

[390] CIL, III, 7800 (= IDR, III/5, 522).
[391] IDR, III/5, 475 (= AÉ, 1987, 829).
[392] CIL, III, 1197 (= IDR, III/5, 585).
[393] IDR, III/5, 631 (= I. I. Russu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 174–176, nr. 8; idem, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 101; AÉ, 1988, 947).
[394] CIL, VI, 3191 (= ILS, 2205; IDRE, I, 50).
[395] CIL, VI, 3238 (= ILS, 2208; IDRE, I, 56).
[396] CIL, VI, 3234 (= ILS, 2209; IDRE, I, 54).
[397] IDRE, I, 48 (= A. Ferrua, Epigraphica, 13, 1951, p. 137–141, nr. 117–118).
[398] IDRE, I, 166 (= CIL, XVI, 166; ILS, 2009); vezi C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 153–154.
[399] Vezi IDRE, I, 47–65 (cu sursele bibliografice).
[400] PIR^2, F 219; Thomasson, *LP,* col. 269, nr. 25.
[401] *Fontes,* I, p. 589.
[402] CIL, VI, 31633 (= 1333; ILS, 1077; IDRE, I, 8. Vezi *Auxilia Daciae,* p. 147, nr. 81.

exersarea cavaleriei romanilor, că „ostaşii învață strigătele de luptă strămoşeşti ale fiecărui neam – strigătele celtice pentru călărețiii celți, *cele getice pentru geți* şi cele retice pentru reți”[403].

Alte informații interesante deținem despre *cohors I Ulpia Dacorum,* stabilită (probabil după războiul parthic) în Syria[404]; ea apare menționată în mai multe diplome militare ale acestei provincii[405]. Câteva dintre ele, datând din 22 martie 129, au fost acordate unor veterani *daci* ai acestei trupe: *ex pedite [M. Ulp]io Damusi f. Canuleio Daco*[406]; alt *M. Ulpius [- - -]* (cognomenul necunoscut)[407]; unui fost pedestraş, *[- - -]osiae f. [- - -]*[408]; altui *[ex] pedite* necunoscut, presupus dac[409].

Pe timpul lui Hadrian s-a constituit *cohors I Aelia Dacorum milliaria* şi trimisă în Britannia, pe valul care poartă numele împăratului[410]; ea apare deja în două diplome din anul 127[411] şi alta din 130/131[412]. Probabil că trupa şi-a împrospătat multă vreme efectivele cu recruți din patria de origine; cum bine se ştie, sabia curbă a dacilor este redată, în primele două decenii ale secolului al III-lea, pe două monumente de la Birdoswald *(Camboglanna)* ale acestei cohorte[413] – subliniind sugestiv legătura umană, prin componența etnică a efectivelor (şi nu doar simbolic, afectiv), cu patria dacică (fig. 15/2).

O situație deosebită prezintă *cohors II Aur(elia) Dacorum*; ea apare menționată pe o tessera de os de la Poetovio (Pannonia Superior)[414]. O diplomă militară cu trupele provinciei Pannonia Inferior, din 11 august 192 (sau 193), menționează pe locul 2 între cohorte o trupă *II Aur(elia) Dacor(um)*[415]. Ea este foarte probabil diferită de trupa următoare.

Astfel, o altă diplomă militară, din a. 125/126, consemnează trei cohorte din armata Moesiei Superior, precum şi o *cohors II Dacorum*; din cauza lacunei ce urmează, localizarea trupei de daci este necunoscută[416]. Trupa se aflase mai înainte probabil în Moesia Superior, dar cu ocazia evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian fusese transferată în Pannonia Inferior[417] – unde a şi rămas. Astfel,

---

[403] *Fontes*, I, p. 595.

[404] Vezi *Auxilia Daciae,* p. 148, nr. 82.

[405] Adaugă la documentarea citată la nota precedentă, câteva noi diplome militare: W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron, 32, 2002, p. 434–444, nr. 2–3 (două fragmente de diplome militare, una datând diin anul 128 sau 133/135, ceallaltă dintre anii 114–140; reproduse în AÉ, 2002, 1747–1748); W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 36, 2006, p. 221–243, nr. 4–10 (reproduse în AÉ, 2006, 1845–1851); D. MacDonald, Societas Classica, 25, 2006, p.97-100 (= AÉ, 2006, 1852).

[406] Chiron, 36, 2006, p. 221–230, nr. 4; AÉ, 2006, 1845.

[407] Chiron, 36, 2006, p. 237–239, nr. 8; AÉ, 2006, 1849.

[408] Chiron, 36, 2006, p. p. 240–243, nr. 9; AÉ, 2005, 1736 şi 2006, 1850.

[409] Chiron, 36, 2006, p. 242–243, nr. 10; AÉ, 2006, 1851

[410] Vezi *Auxilia Daciae,* p. 148–151, nr. 83; Tony Wilmott, AMN, 39 (I), 2001 (2003), p. 103–122.

[411] W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 223–225, nr. 1 (= AÉ, 2007, 1768; 20 august 127); vezi şi p. 225–226, nr. 2 (= AÉ, 2007, 1769; nedatată mai precis).

[412] P. Weiss, ZPE, 156, 2006, p. 245–251, nr. 1; AÉ, 2006, 1836.

[413] IDRE, I, 201 şi 203.

[414] CIL, III, 15184[16]; IDRE, II, 265; vezi *Auxilia Daciae,* p. 152, nr. 84.

[415] RGZM, 44.

[416] W. Eck, A. Pangerl, Dacia (N.S.) 50, 2006, p. 102–104, nr. 4; AÉ, 2006, 1864

[417] Se poate cita, spre analogie, diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 (RGZM, 22), în care apar două trupe din Dacia Superior, precum şi alte două *translatae* în Dacia Porolissensis (fără îndoială cu ocazia evenimentelor din Dacia din anii 117–118); precum şi diploma de la Gherla din 10 august 123

această trupă poate fi aceeaşi cu *cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitata)* dintr-o inscripție de la Teutoburgium (Pannonia Inferior)[418]. De remarcat că gentiliciul imperial al trupei este omis şi în diploma din anul 126 (el nu pare a fi fost nici *Ulpia,* nici *Aelia*). Trupa din inscripția de la Teutoburgium este *Augusta,* ceea ce ar putea însemna că a fost creată pe timpul primului împărat roman (dacă nu cumva ascunde numele unui împărat din secolul I, a cărui memorie a fost condamnată)[419].

Putem presupune iarăşi că au mai existat alte două cohorte, prin unirea cărora s-a născut *cohors Gemina Dacorum milliaria,* atestată în Moesia Inferior, la Montana [420].

O problemă ridică menționarea unei *vexillatio Dacorum Parthica,* într-o inscripție de la Apulum[421], datând probabil din timpul împăraților Marcus Aurelius şi Lucius Verus[422]. După părerea noastră, poate fi vorba de o trupă ridicată dintre dacii liberi din apropierea graniței Daciei Porolissensis, trimişi să lupte în Orient; ulterior, ei vor fi fost organizați într-o trupă auxiliară, poate chiar *cohors II Aurelia Dacorum*[423].

După cum le arată numele, auxiliile de daci au fost create de Traian, Hadrian şi Marcus Aurelius; celelalte, lipsite de gentiliciul imperial, pot fi chiar mai târzii, din vremea Severilor. Rezultă deci că rezervele umane ale Daciei nu erau nicidecum secătuite după războiul dacic şi recrutările ordonate de Traian; ca dovadă, Hadrian, Marcus Aurelius, poate şi alți împărați au reuşit să recruteze noi unități auxiliare de daci.

(IDR, I, 7), care menționează trupe aflate la acea dată în două provincii (aproximativ) vecine – trei în Dacia Porolissensis şi una în Pannonia Inferior, participante probabil la expediția parthică (prin această diplomă se repara astfel nedreptatea făcută unui număr de veterani omişi de constituțiile imperiale anterioare).

[418] CIL III, 10255 = 6450; IDRE II, 289.

[419] Vezi totuşi IDRE, I, 224 (= CIL, VII, 825): *c[o]h(ors) I Aelia Daco[r]um Aug(usta).*

[420] IDRE, II, 315 (= CIL, III, 14211[9]), 316 (= CIL, III, 12382; AÉ, 1905, 218).

[421] CIL, III, 1193 (= ILS, 2746; AÉ, 1967, 644; IDR, III/5, 542). Inscripția prezintă cariera militară ecvestră a lui *C. Iulius Corinthianus,* originar din Thevestis în Numidia (vezi H. Devijver, PME, I 49). El şi-a exercitat prima comandă din cadrul milițiilor ecvestre, ca prefect al unei cohorte din Syria. Următoarea miliție a fost comanda ca tribun al cohortei *I Britt(onum)* (în Dacia Porolissensis), precum şi *(item)* al unei *vexil(latio) Dacor(um) Parthic(a)* – o vexilație din trupele Daciei trimisă în războiul împotriva parților, condus de Lucius Verus. După care a urmat decorarea sa: *cui ob virtute sua* (sic!) *sacratissimi imper(atores) coronam muralem hastam puram et vex[il]lum argent(eum) insignem dederunt*. Cu asemenea „recomandare", a primit o nouă comandă, *praef(ectus) alae Campag(onum)* (prefect al alei I Hispanorum Campagonum, staționată la Micia, în Dacia Superioară), fiind chiar nominalizat pentru comanda unei *ala milliaria* (este observația lui I. Piso, în comentariul inscripției IDR III/5, 542: *honos quartae militiae*), pe care n-a mai apucat s-o exercite (deoarece personajul nostru moare la vârsta de 38 de ani).

[422] Referirea la *sacratissimi imper(atores)* ne îndeamnă la comparație cu cariera altui brav ofițer, M. Valerius Maximianus, înnobilat de împărații Marcus Aurelius şi Commodus: *a sacratissimis impp(eratoribus) in amplissimum ordinem inter praetorios allecto* (AÉ, 1956, 124 = IDRE, II, 445; vezi H. Devijver, PME, V 23 şi Suppl. I, p. 1754).

[423] Având în vedere că rangul ofițerului era cel de tribun, înseamnă că această vexilație număra cel puțin 1000 de oameni; din ea se vor fi organizat două cohorte *quingenariae*, anume *I* şi *II Aurelia Dacorum* (v. *supra*).

Dacii în armatele provinciale

Avalanşa de diplome militare descoperite (mai exact: apărute în comerţul de antichităţi, în Occident) în ultimele două decenii ne informează totodată despre un număr important de daci care au servit în alte trupe auxiliare, aflate în diferite colţuri ale Imperiului.

Astfel, în armata provinciei Britannia apare, într-o diplomă din 20 august 127, un anume *Itaxa Stamillae f. Dacus,* fost pedestraş *(ex pedite)* în *cohors II Lingonum*[424]. Alte patru diplome militare, din 23 martie 178, au fost eliberate unor veterani daci, foşti călăreţi *(ex equite)* din armata aceleiaşi provincii: *Thiodus Rolae fil.,* din *cohors VII Thracum*[425]; *Thia Timarchi f.,* din *cohors II Gallorum veterana*[426]; *Sisceus Aptasae fil.* din *cohors I Augusta Nerviana*[427]; *Ta[u?]risius Titi fil.* din *cohors I Aelia Hispanorum*[428].

În Germania Superior, o diplomă din 5 martie 153 a fost emisă pentru un veteran cu numele pierdut, *[- - -]cissae f.*, din *cohors I Ligurum et Hispanorum*[429].

O diplomă din 20 august 127, referitoare la armata Germaniei Inferioare, a fost eliberată unui *ex equite* din *cohors IIII Thracum,* cu numele pierdut: *[- - -]sae Natusis f(ilio) Daco*[430]; altă diplomă, din 5 septembrie 152, menţionează un fost pedestraş, *Surodagus Surpagissi f. Dacus*[431].

În Africa, într-o trupă al cărei nume s-a pierdut, a servit *Flavius Steri[ssa],* un dac – deoarece copiii săi se numesc *Nattoporus* şi *Duccidava*[432] .

În îndepărtata Mauretania Caesariensis, într-o diplomă din anul 131, apare un *ex pedite* din *cohors I Flavia Musulamiorum,* pe nume *Diurdanus Damanaei f.,* împreună cu soţia sa (dacă), trei fii (unul numit *Decebalus*) şi două fiice (toţi cu nume dace)[433].

În Mauretania Tingitana, un fragment de diplomă din timpul lui Hadrian (circa a. 124) are ca titular un dac, *ex de[curione- - -]ni [fil.],* din *ala Gemelliana c. R.*[434]. Tot în aceeaşi provincie, o diplomă din 22 decembrie 144 are ca titular pe *Damanaeus S[- - -]ri f.,* din *cohors V Delmatarum c. R.*[435]. Altă diplomă, din 26 octombrie 153, menţionează pe *Pueriburis Dabonis f* din *ala I Augusta Gallorum c.R.* [436]. Într-un fragment de diplomă, probabil cu aceeaşi dată, apare alt dac (numele pierdut) din aceeaşi trupă[437].

---

[424] RMD, IV, 240 (= AÉ, 1997, 1779; IDRE, II, 471).
[425] RMD, III, 184 (= IDRE, II, 474).
[426] RMD, IV, 293.
[427] RMD, IV, 294.
[428] AÉ, 2007, 1770 (= W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 226–231, nr. 3).
[429] RMD, IV, 276.
[430] RMD, IV, 239(= AÉ, 1997, 1314; IDRE, II, 472).
[431] Eck, A. Pangerl, ZPE, 148, 2004, p. 262–268, nr. 2; AÉ, 2004, 1911.
[432] RMD, V, 368 (= AÉ, 2002, 1752).
[433] AÉ, 2005, 1724 (= W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 188–194, nr. 1).
[434] CIL, XVI, 171 (= IDRE, II, 469).
[435] RMD, V, 398; revizuire: P. Holder, ZPE, 149, 2004, p. 275–281 (= AÉ 2004, 1924).
[436] B. Pferdehirt, RGZM, 34.
[437] AÉ, 2005, 1726 (W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 153, 2005, p. 197–200, nr. 3 a)

O inscripție din Egipt menționează pe un *Dida Damanai filius nationis Daqus, eques alae Vocontiorum*[438]. Tot aici, în deşertul Berenice, staționa o formațiune de daci, menționați pe mai multe *ostraca*[439].

Aceşti daci au fost recrutați din Dacia, dar unii pot proveni şi dintre conaționalii lor de la sud de Dunăre

Inscripțiile (atât cele interne, cât şi cele externe) menționează totodată o serie de militari originari din Dacia servind în diferite unități militare din armata romană: fie în legiuni, fie în cohortele pretoriene ori în formația de călăreți din garda imperială *(equites singulares Augusti)*, fie în diferite trupe auxiliare. În paginile ce urmează, ne vom referi numai la cei de origine dacică.

Astfel, o inscripție de la Lambaesis (Numidia) conține numele a 21 de militari din *legio III Augusta*, originari din Napoca (Dacia), cărora li s-a acordat *honesta missio* în anul 144; ei începuseră serviciul militar prin anii 117–118[440]. Între ei se întâlnesc câțiva cu nume traco-dace: *Aelius Bitus, P. Aelius Mucatr[a], Eptacentus* şi *[B]ithus* (*praenomen*-ul *nomen*-ul acestora din urmă lipsesc, dar era probabil *P. Aelius*)[441]. Ei primiseră desigur cetățenia de la împăratul Hadrian, la intrarea sub drapel.

Alte informații provin din Moesia Inferior. Astfel, la Novae a apărut o frumoasă stelă funerară, amintind pe veteranul *Flavius Decebalus* din legiunea *I Italica Severiana*; inscripția datează prin urmare din timpul împăratului Severus Alexander[442].

Cercetările de la Novae au dat la lumină, de asemenea, următoarea inscripție votivă: *[Dia]nae Aug(ustae) [s]ac(rum). M(arcus) Ulp(ius) Napuca Peregrinus, trib(unus) leg(ionis) I Ital(icae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[443]. Dedicantul era urmaşul (eventual fiul) unui peregrin, care primise cetățenia de la Traian; după felul cum scrie numele oraşului *(Napuca),* pare a fi de neam dac. Parcurgerea miliților ecvestre i-a adus confirmarea demnității ecvestre[444].

---

[438] AÉ, 1996, 1647 (= IDRE, II, 420).

[439] Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô*, Cairo, 2005, fragm. 92; vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte,* ZPE, 143, 2003, p. 166–186

[440] CIL, VIII, 18085 a-b (= IDRE, II, 447).

[441] I. I. Russu, AISC, IV, 1941-1943, p. 219–222. A. Alföldi (*Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum,* Budapesta, 1944, p. 31 şi urm., 56 şi urm.) îi considera traci de la sud de Dunăre, colonizați la Napoca; făcându-se ecoul acestei păreri, A. Dobó (IPD[4], 648) nota şi el: «Decem annos post debellatam Daciam iuventus Dacica, quae ad stipendia legionaria apta esset, nondum existebat». În schimb, I. I. Russu (AISC, IV, p. 209) arăta, scriind despre numele traco-dace: „Dar o parte trebuie să fi aparținut populației traco-dacice autohtone: în ce măsură, nu se poate preciza deocamdată, lipsind criteriile sigure pentru a deosebi ce aparține respectiv onomasticii tracice şi celei daco-getice..."; în acelaşi sens se exprima şi C. Daicoviciu (*La Transylvanie dans l'Antiquité,* Bucureşti, 1945, p. 113–115 şi nota 1; citatul se află la p. 115): "Nous ne pouvons nous attendre à trouver chez les autochtones qu'une onomastique thrace". Dimpotrivă, D. Dana (în *Orbis antiquus,* Cluj, 2004, p. 437) consideră că acum se poate face o separație între numele geto-dacice şi cele trace; veteranii din inscripția de la Lambaesis ar fi descendenții unor colonişti traci stabiliți la Napoca.

[442] IDRE, II, 324 (= Violeta Božilova, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza, 9–15 septembre 1977*, Bucureşti – Paris, 1979, p. 136; eadem, Klio, 62, 1980, 1, p. 68–69; ILN, 54).

[443] IDRE, II, 323 (= Maria Čičikova, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 67–72; ILB, 279; ILN, 6).

[444] H. Devijver, PME, U 13 bis.

Deosebit de importantă, din mai multe puncte de vedere, este o inscripție de la Durostorum: *D(is) M(anibus). Valerio Marco, mil(iti) leg(ionis) XI Cl(audiae), o(bito), vixit ann(is) XLV, stip(endiorum) XXVI; Aurelia Faustina coniux et heres una cu[m] Valeriis Decibal(u)m et Seicipere et Mamutzim et Macaria et Matidia filiis suis marito pientissim(o) sepulcrum...*[445]. După cum se vede, veteranul şi soția sa poartă nume romane; copiii sunt la rându-le *Valerii,* unul dintre ei purtând un *cognomen* de cea mai autentică factură dacică: *Decibalus*; celelalte două nume (*Mamutzis* şi *Seiciper*) sunt şi ele traco-dacice. Ar putea fi vorba de o familie de daci din Moesia Inferioară.

De la Brigetio (Pannonia Superior) se cunoaşte inscripția lui M. Ulp[ius] Celerinus, *sal(ariarius) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), interprex Dacorum*[446]. Într-un studiu special, I. I. Russu, intuind împrejurările în care a fost pusă inscripția acestui „interpret de limba dacă", demonstrează originea lui dacică[447].

Un număr însemnat de inscripții amintesc nume de pretorieni recrutați din Dacia: unii poartă gentiliciile *Ulpius, Aelius* şi *Aurelius* (ceea ce indică cetățeni de dată recentă), alții ne fac cunoscută originea prin indicarea provinciei: *n(atus) provinc(ia) Dacia, horiundus ex provincia Dacia* (fig. 14/2), sau a oraşului-capitală a teritoriului din care au fost recrutați (Apulum, Dierna, Drobeta, Malva, Sarmizegetusa)[448]. Într-o diplomă din 7 ianuarie 226, *origo* pretorianului M. Aurelius Senecius este redată sugestiv în forma dacică autentică: *Zermizegetusa*[449]. Alți câțiva se declară, fără a lăsa loc la îndoială: *nat(ione) Dac(us)*[450].

Alte inscripții de la Roma amintesc de militari recrutați din Dacia pentru garda imperială călare *(equites singulares Augusti)*[451]. Deşi nu conțin elemente pentru o datare precisă, inscripțiile respective pot fi atribuite primei jumătăți a secolului al III-lea – cum arată gentiliciul *Aurelius*, care este cel mai frecvent printre aceşti

---

[445] CIL, III, 7477 (= IDRE, II, 332).

[446] IDRE, II, 273 (= L. Barkóczi, Arch. Ért., 5–6, 1944–1945, p. 184–192; AÉ, 1947, p. 35; RIU, 2, 590). Acest personaj mai apare într-o altă inscripție, tot de la Brigetio, drept *salariarius leg(ionis) I Adi(utricis) p(iae) f(idelis) Antoni(nianae)* (CIL, III, 10988 = IDRE, II, 272).

[447] I. I. Russu, AIIN, 11, 1946–1947, p. 403–412: „M. Ulpius Celerinus era un provincial a cărui ascendență trebuie să fi avut vreo legătură directă cu neamul şi graiul traco-dacic" (p. 406); vezi şi demonstrația pe care o face în continuare: „În ceea ce priveşte mațonalitatea diferiților *interpretes,* mijlocitori între autoritățile romane şi popoare ori elemente barbare care nu vorbeau latineşte, s-a observat că, precum e firesc, în general ei trebuie să fie indivizi aparținând triburilor respective, a căror limbă ei erau mai mult decât alții în măsură să o cunoască, vorbind în acelaşi timp latineşte" (p. 408); „Admițând că ar fi fost un roman de mai veche tradiție, ca un provincial demult şi total romanizat..., ar fi cam greu a presupune că el, din propriu îndemn (ca un entuziast autodidact) sau prin forța împrejurărilor – ca poetul Ovidiu, aruncat de urgia exilului între rusticii geți şi sarmați din plaiurile dobrogene – să fi învățat graiul barbar al unui popor de modeşti plugari şi păstori de la periferia lumii romane" (p. 406–407).

[448] IDRE, I, 26–46.

[449] RGZM, 59.

[450] IDRE, I, 28 (= CIL, VI, 2495), 31 (= CIL, VI, 2696), 32 (= AÉ, 1983, 82), 46 (= CIL, VI, 32905).

[451] Pentru prezența dacilor în garda imperială călare, vezi G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 184–197; lucrările de bază: M. P. Speidel, *Die Equites singulares Augusti. Begletitruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts,* Bonn, 1965; idem, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti,* Bonn – Köln, 1994; idem, *Riding for Caesar. The Roman Emperors'Horse Guard,* Londra, 1994.

călăreți. Unii fuseseră selecționați – transferați *(allecti)* din diferite trupe auxiliare din Dacia, precum alele *Gallorum*[452], *Campagonum*[453] şi *I Illyricorum*[454].

Dintre aceştia, doar doi apar ca fiind *[oriund(us) ex provi]nc(ia) Da[cia]*[455] sau *nat(us) Dacia*[456]; toți ceilalți afirmă că sunt de neam dac: *nat(ione) Dac(us)*[457]. Revelatoare în acest sens este o altă inscripție de la Roma: între membrii unui *col(legium) eq(uitum) s(ingularium) cur(atorum)*, în anul 203, apare şi un anume *Silvinius Decibalus*[458].

AŞEZĂRILE ROMANE DIN DACIA

Deşi descoperirile arheologice ne fac cunoscute un număr apreciabil de aşezări, cunoştințele noastre privitoare la toponimia antică a Daciei romane sunt destul de sărace: abia dacă ating 80 de atestări. Principalele izvoare sunt *Îndreptarul geografic* al lui Ptolemeu (44 de aşezări, dintre care doar jumătate sunt menționate şi de alte surse; dar o parte datează din perioada anterioară provinciei sau chiar erau situate *extra fines provinciae*), *Tabula Peutingeriana* (acest itinerariu redă imaginea Daciei din prima jumătate a secolului al II-lea[459]) şi *Cosmografia* anonimului din Ravenna (secolul al VII-lea). O bună parte apar şi în izvoarele epigrafice (sau numai în acestea), permițând identificarea lor geografică[460].

Dintre aceste toponime, cele mai multe sunt de origine autohtonă: *Acidava, Agnaviae (Acmonia), Arcobadara*[461]*, Aziziz, Alburnus (Maior), Ampelum, Apulum,*

---

[452] IDRE, I, 50 (= CIL, VI, 3191; ILS, 2205).

[453] IDRE, I, 56 (= CIL, VI, 3238; ILS, 2208).

[454] IDRE, I, 54 (= CIL, VI, 3234; ILS, 2209).

[455] IDRE, I, 61 (= CIL, VI, 32758 a).

[456] IDRE, I, 62 (= CIL, VI, 3456).

[457] IDRE, I, 49 (= AÉ, 1993, 333), 50 (= CIL, VI, 3191; ILS, 2205), 51 (= CIL, VI, 3200), 52 (= CIL, VI, 3227 = 644 a), 53 (= CIL, VI, 32845 b), 54 (= CIL, VI, 3234; ILS, 2209), 55 (= CIL, VI, 3236; ILS, 2204), 56 (= CIL, VI, 3238; ILS, 2208), 57 (= CIL, VI, 3268 = 32786), 58 (= CIL, VI, 37252).

[458] IDRE, I, 48 (= A. Ferrua, Epigraphica, 13, 1951, p. 137–141, nr. 117).

[459] Vezi în această privință însemnările noastre din TD, 1998, p. 157–160 (= *Contribuții,* I, p. 276–279).

[460] Pentru aşezările Daciei romane, vezi în special: D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană,* Bucureşti, 1968; idem, *La ville et le village en Dacie romaine,* Dacia (N.S.), 13, 1969, p. 319–329; M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 116–149; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane,* Timişoara, 1980; R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană,* Timişoara, 1998; vezi de asemenea volumele *Politique édilitaire,* Cluj, 1993 şi Tulcea, 1998 (v. lista abrevierilor). De asemenea, s-au publicat o serie de lucrări monografice (unele în colecții de popularizare, dar scrise cu spirit ştiințific; le citățm în ordinea apariției): M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova, 1980; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa,* Bucureşti, 1984; N. Gudea, *Porolissum,* Bucureşti, 1986; Oct. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava – Celei,* Bucureşti, 1987; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic,* Turda, 1991; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum,* Bucureşti, 1994; C. M. Tătulea, *Romula – Malva,* Bucureşti, 1994.

[461] Toponimul Ἀρκοβάδαρα este atestat de Ptolemeu (IIII, 8, 4) şi recunoscut recent într-o inscripție fragmentară de la Ilişua: *[Geni]o terri[t(orii) A]rcoba(darensis)* (S. Nemeti, M. Bărbulescu, EN, 16–17, 2006–2007, p. 107–118, cu referințele bibliografice anterioare; AÉ, 2006, 1130). Pe baza

Arcidava, Arutela, Brucla, Buridava, Cedonia, Cumidava, Darnithitum, Dierna, Drobeta, Deusara, Gaganae, Germisara, Immenosum (Maius), Masclianae, Micia, Partiscum, Pelendava (Pelendova), Porolissum, Potaissa, Ranisstorum, Resculum, Rucconium, Rusidava, Sacidava, Saldae (?), *Samum, Sarmizegetusa, Singidava, Tibiscum.* Alte toponime sunt în schimb de factură romană (unele create pe baza unui toponim sau hidronim autohton): *Ad Batavos*[462]*, Ad Mediam, Ad Mutrium, Ad Pannonios, Alburnus Maior* („de Sus"; deci exista şi un *Alburnus Minor*), *Angustia* („locuri strâmte": trecătoare; Bretcu), *Aquae* (= Ὕδατα la Ptolemeu, azi Călan; în Dacia existau şi alte locuri cu ape vindecătoare, numite probabil tot *Aquae*), *Blandiana, Castra Nova, Castra Traiana, Centum Putei;* câteva *castella* ale minerilor dalmatini (v. mai departe, p. 230); *Certiae, Largiana, Optatiana, Petrae, Pons Augusti* (Ζεῦγμα la Ptolemeu), *Pons Aluti, Pons Vetus, Praetorium* (două aşezări omonime: la Copăceni pe Olt şi la Mehadia), *Resculum, Romula, Salinae, Ulpianum.* Trebuie menţionat că niciunul din aceste toponime nu s-a perpetuat în toponimia medio-modernă (românească); situaţia este în bună măsură aceeaşi şi în fostele provincii romane de la Dunărea de jos (Moesia Superior, Moesia Inferior), unde puţine din vechile toponime au rezistat până în vremea noastră (este vorba în special de centrele fortificate de pe Dunăre, stăpânite fără întrerupere de imperiile ce s-au succedat până în epoca modernă).

Toponimia Daciei romane se referă deopotrivă la aşezări civile şi castre (în cele mai multe cazuri, pe lângă acestea din urmă s-au înfiripat şi aşezări civile). Dar multe aşezări, unele deosebit de importante din punct de vedere edilitar şi economic, rămân anonime. În cele ce urmează, atenţia noastră se va concentra asupra statutului aşezărilor civile; în această privinţă, documentarea noastră este cu precădere epigrafcă.

Oraşele romane din Dacia[463]

Chiar dacă numărul lor, prin comparaţie cu alte provincii, a fost mai redus, oraşele au jucat un rol deosebit în progresul vieţii romane. Ele aduceau întrucâtva, prin aspect şi prin maniera de organizare, imaginea Romei în provincii (Aulus Gellius, scriitor roman din secolul al II-lea, le denumea chiar „mici efigii şi cópii ale Romei": *effigies parvae simulacraque populi Romani*). Ele au fost, de altfel, fundate în perioada cea mai importantă a fenomenului urban în Imperiul Roman (secolul al II-lea p. Chr.).

Vorbind despre opera împăratului Traian la Dunărea de jos, Aurelius Victor notează: *castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa ponsque Danubio impositus ac deductae coloniarum pleraeque.* Tot într-un mod general se exprimă

---

revizuirii numelor consulilior, I. Piso (AMN/I, 43–44, 2006–2007, p. 163–166; vezi AÉ, 2007, 1190) datează inscripţia în anul 246.

[462] O inscripţie de la Apamea (Syria) menţionează un *evocatus* (fost pretorian), ajuns centurion în legiunea IIII Scythica, *natus in Dacia ad Vatabos*: probabil *Ad Batavos,* aşezare civilă *(vicus)* funcţionând pe lângă castrul unei trupe de batavi: *ala I Batavorum milliaria* în Dacia Superior sau *cohors I Batavorum milliaria* în Dacia Porolissensis (AÉ, 1993, 1577 = IDRE, II, 411; cf. C. C. Petolescu, TD, 16, 1995, p. 187–188 = *Contribuţii,* I, p. 284–286).

[463] R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană,* Timişoara, 1998; vezi şi C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 160–164.

istoricul Cassius Dio: „Traian stabili în ea (Dacia) oraşe (πόλεις) de colonişti". Astfel încât, în afară de sursele epigrafice, singurul izvor care face referire la statutul oraşelor din Dacia este juristul Ulpianus (începutul secolului al III-lea); de la acesta aflăm că mai multe oraşe din Dacia au primit, în decursul secolului al II-lea, dreptul italic[464]:

> *In Dacia quoque Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est. Zarmizegetusa quoque eiusdem iuris est; item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit.*

Aceste date trebuie coroborate şi în unele cazuri emendate (rectificate) cu informațiile esențiale oferite de sursele epigrafice.

Se poate remarca de la început că procesul de urbanizare a urmat întrucâtva etapele creerii şi reorganizării structurilor administrative şi militare ale provinciilor Daciei.

Prima fundație urbană din provincia *Dacia* datează din timpul domniei împăratului Traian, aşa cum glăsuieşte inscripția pusă cu acest prilej: *Auspiciis [Imp(eratoris) Cae]saris divi Nerva[e f(ilii) Nervae] Traiani Augusti [Germ(anici) Dacici] condita Colonia [Ulpia Traiana Augusta] Dacica [Sarmizegetusa] per [D(ecimum) Terenti]um Scaurianum, [legatum] eius pro pr(aetore)*[465]. Noua Sarmizegetusa se afla la marginea de vest a Țării Hațegului, pe locul unde ulterior (în evul mediu) s-a înfiripat satul Grădiştea (azi Sarmizegetusa, jud. Hunedoara), la circa 45 km depărtare de fosta reşedință a regilor daci. Este se pare singurul oraş fundat prin colonizare efectivă, cu veterani. Numele oraşului, destul de lung, este însoțit în secolul al III-lea şi de titlul *Metropolis* – subliniind calitatea sa de centru al cultului imperial; adeseori, numele este redat în forme mai simple: *Colonia Dacica, Colonia Sarmizegetusa, Colonia Sarmizegetusa Metropolis*[466].

În fruntea oraşului se afla un *ordo coloniae* (prefigurând în mic Senatul roman), având dreptul de a emite decrete. Membrii consiliului poartă numele de *decuriones,* având în frunte doi bărbați: *duoviri (duumviri);* ei aveau atribuții juridice *(iure dicundo).* La fiecare cinci ani se alegeau *duumviri quinquennales,* care, alături de atribuțiile obişnuite, aveau şi sarcina de a efectua censul şi a

---

[464] *Digesta,* 50, 15,1. Vezi în această privință: N. Gostar, AIIA Iaşi, 6, 1969, p. 127–138.

[465] CIL, III, 1443 (= H. Wolff, AMN, 13, 1976, p. 99-108; IDR, III/2, 1) (cu un nou fragment descoperit în 1990; vezi I. Piso, AMN, 39-40/1, 2003, p. 88, nota 36; ILD, 238). Despre capitala Daciei, a se vedea: C. Daicoviciu, RE Suppl. XIV (1974), col. 610–655; IDR, III/2, p. 7–24 (introducerea); H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa,* Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980; I. Piso, *Sarmizegetusa,* în Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 26, col. 513–518 (Sarmizegetusa Rhegia şi Sarmizegetusa romană). Ctitoria lui Traian apare şi într-o altă inscripție reconstituită de I. Piso pe baza câtorva noi fragmente; vezi catalogul expoziției de la Ancona (Italia) din anul 1981: *Traiano ai confini dell'Impero,* Milano, 1998, p. 276, nr. 212 (cu desen); AÉ, 1998, 1084; ILD, 237; reluată de editor în primul volum din monografia consacrată Coloniei Dacica Sarmizegetusa, având coautori pe R. Étienne şi Al. Diaconescu: *Le forum vetus de Sarmizegetusa,* I, Bucureşti, 2006, p. 211–214; textul reconstituit (trei rânduri). Al. Diaconescu (EN, 16–17, 2006–2007, p. 95–106) se îndoieşte însă de numărul de ordine al puterii tribuniciene (r. 2) şi cel al consulatului (r. 3) împăratului Traian şi propune în ultimul rând: *[forum col(oniae) Ulpiae Trai]anae Dacic(ae) [Sar]miz[egetusae dedit]* (spre analogie, citează în special o inscripție de la Poetovio; vezi şi AÉ, 2002, 1127).

[466] Majoritatea surselor epigrafice privitoare la Ulpia Traiana sunt cele cuprinse în IDR, III/2; vezi încă ILD, 237–301.

întocmi lista decurionilor; uneori, această cinste era acordată împăratului, care îşi exercita magistratura printr-un intermediar: *quinquennalis pro imperatore*[467]. Un număr însemnat de magistraţi ai Ulpiei Traiana au fost de rang ecvestru.

Pe timpul împăratului Hadrian s-au întemeiat în Dacia două municipii: Drobeta – pe numele-i oficial *municipium Hadrianum Drobetense (Drobetensium)*[468] şi Napoca – denumită oficial *municipium Aelium Hadrianum Napoca (Napocensium)*[469]. Municipiile romane erau conduse de un *ordo decurionum,* având în frunte, asemeni coloniilor, *IIviri (duumviri)*. Există părerea că tot acum a fost ridicată în rang şi *Romula* (în Dacia Inferior); dar prima atestare a unui *municipium Romulensium* datează din timpul lui Marcus Aurelius[470].

După reorganizarea Daciilor din anii 168–169, constatăm existenţa unui *municipium Aurelium Apulense*[471]; după o părere oarecum generală, este vorba de ridicarea în rang a aşezării civile *(vicus)* de pe teritoriul actualului cartier Partoş din Alba Iulia[472]. Dar în fruntea consiliului municipal se aflau de data aceasta *IIIIviri (quattuorviri)*[473]. Curând după aceasta, sub Commodus, constatăm că două municipii din Dacia sunt ridicate la rangul de colonie romană: *colonia Aurelia Apulensis*[474] (în două inscripţii de la mijlocul secolului al III-lea ea va fi denumită *colonia nova*

---

[467] IDR, III/2, 107: *praef(ectus) q(uin)q(uennalis) pro Antonino imp(eratore),* 112: *q(uin)-q(uennalis) prim(us) pr(o) imp(eratore).*

[468] IDR, II, 1 (= CIL, III, 1581 = 8017: *RESPVBLICA MVNIC HADRIANI DROBET*), 2: *RESPVBLICA MVNICIPII HADRIANI DROB*, 3 (= AÉ, 1914, 117): *R P M H D,* 21 a: *MVN H...* Vezi încă: CIL, III, 8129 (= 6309; cf. H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 145–146): *MVN P AEL DRV...* (Viminacium; IDRE, II, 310); A. Germanović-Kuzmanović, în Archaeologia Iugoslavica, 16, 1979, p. 20 (= Starinar, 28–29, 1977–1978, p. 130; C. C. Petolescu, Apulum, 21, 1983, p. 67–69; AÉ, 1979, 520; ILD, 54; inscripţie descoperită la Donje Butorke); AÉ, 1905, 110 (= I. I. Russu, AMP, 8, 1984, p. 159–163; IDRE, II, 460; Caesarea, Mauretania): *MVNICIPIVM HADRIANVM DROBETENSE*; Žarko Petrović, în vol. *Daci şi romani,* Timişoara, 2006, p. 234–235: *sacerdotales* (!) *mun. D.* (= AÉ, 2006, 1178, Prahovo, Moesia Superior; reluată de C. C. Petolescu, Drobeta, 17, 2007, p. 96–100) (probabil este aceeaşi cu inscripţia menţionată de Miroslava Mirković, ZA, 27, 1977, 2, p. 444–445 şi nota 8; M. Garašanun, M. R. Vasić, G. Marianović-Vojović, Cahiers des Portes de Fer, II, p. 77; ILD, 55: *M H D*).

[469] CIL, III, 6254: *aug(ustalis) mun[...] Aeli H.,* 7150 (= 14465): *[I. O. M.] Cons(ervatori) munic(ipi) Aeli Hadr(iani) Napoc.* etc.; VIII, 3021 (Lambaesis) *Aelia Na[p]oca.* Despre acest oraş roman: H. Daicoviciu, ANRW, II, 6, 1977, p. 910–949.; vezi şi Viorica Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca,* Cluj, 2007, p. 68–100.

[470] Rangul de oraş este menţionat doar de două inscripţii: una de la Romula, menţionând un *decurio) mun(icipii)* (CIL, III, 8033 = IDR, II, 351; nedatabilă); cealaltă de la Oescus, din timpul lui Marcus Aurelius: inscripţia onorifică pentru T. Iulius Capito, onorat cu *(ornamentis) IIviralib(us) ab ordine municipi(i) Romulensium* (CIL, III, 753 = 7429; IDRE, II, 319). Discuţia despre ridicarea Romulei la rangul de *municipium* pe timpul lui Hadrian este reluată mai recent, dar cu argumente diferite (pe baza inscripţiei de la Oescus), de C. C. Petolescu, AO (s.n.), 13, 1998, p. 23-26 (= *Contribuţii,* I, p. 178–180).

[471] CIL, III, 986 (= ILS, 3848; IDR, III/5, 20): *munic. Aur. Ap(u)l.* (anul 180).

[472] După o părere mai nouă, primul oraş roman de la Apulum s-ar fi ridicat pe locul castrului legiunii *I Adiutrix* (care ar fi staţionat la Apulum pe timpul lui Traian): C. Opreanu, Apulum, 35, 1998, p. 121–134.

[473] Se cunoaşte astfel un *primus IIIIivir m(unicipii) A(ureli) A(pulensis)* (CIL, III, 1132 = ILS, 7142 = IDR, III/5, 303: primul în sens cronologic); acelaşi personaj apare şi în inscripţiile IDR, III/5, 52 (= AÉ, 1944, 29) şi 144 (= AÉ, 1944, 30); vezi şi studiul lui V. Moga, *Les quattuorviri des deux municipes d'Apulum,* AMN, 14, 1977, p. 147–149.

[474] CIL III, 7726 (= 963; IDR, III/4, 96; AÉ, 2000, 1249; ILD, 421): *dec(urio) col(oniae) Aur(eliae) Apu[l(ensis)]*, 7773 (= IDR, III/5, 339): *IIvir col(oniae) Aur(eliae) Apul(ensis).*

Apulensis[475], respectiv *colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*[476]) şi *colonia Aurelia Napoca*[477]; în fruntea consiliului acestora erau doi magistraţi *(IIviri).* Pe timpul lui Septimiu Sever, alte câteva aşezări sunt promovate la treapta municipală: al doilea municipiu de la Apulum – *municipium Septimium Apulense*[478] (din *canabae*-le legiunii XIII Gemina[479]); Potaissa – *municipium Septimium Potaissense*[480] şi Porolissum – *municipium Septimium Porolissense*[481]; probabil tot acum au fost ridicate la acest rang Ampelum[482], Dierna[483], Sucidava[484] şi Tibiscum[485]. Consiliile

---

[475] CIL, III, 1176 (= ILS, 514; IDR, III/5, 431).

[476] Al. Popa, Al. Aldea, Apulum, 10, 1972, p. 209–218 (= AÉ, 1989, 628; IDR, III/5, 432).

[477] CIL, III, 865, 963 (= 7726; IDR, III/4, 96): *d(ecurio) col(oniae) Aur(eliae) Na[...]* (dar R. Ardevan, *Viaţa municipală,* p. 424, nr. 422, citeşte *col. Aur. Apu[l.]*); CIL, VI, 269 (= IDRE, I, 29; Roma): *Aurelia Napo[c]a*; AÉ, 1956, 230 (Oescus): *dec. col. Aurel(iae) Dacicae Na[...]*.

[478] CIL, III, 985 (= IDR, III/5, 19): *IIIIviralis munic(ipii) Sept(imii) Apul(ensis),* 1051 (= ILS, 7144; IDR, III/5, 164): *patron(us) coll(egii) fabrum prim(us) mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis)* (23 mai 205), 1083 (= IDR, III/5, 204): *IIIIvir primus annualis mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis).* Existenţa concomitentă a două oraşe la Apulum este confirmată de inscripţii: CIL, III, 975 (= IDR, III/5, 6) *dec(urio) mun(icipii) et patronus coll(egii) fabrum colon(iae) Apul(ensis),* 1065 (= IDR, III/5, 238) *dec(urio) col(oniae) et flamen mun(icipii) Apul(ensis);* AÉ, 1972, 455 (= IDR, III/5, 1*): *d[ec(urio)] mun(icipii) [et] col(oniae) Apul(ensis).*

[479] După părerea lui M. Macrea (*Viaţa în Dacia romană,* Bucureşti, 1969, p. 127), canabele şi-au continuat existenţa; aşa ar rezulta dintr-o inscripţiae de la Roma (CIL, VI, 2425 = ILS, 2042) în care apare un soldat dintr-o cohortă pretoriană, *nat(us) provinc(ia) Dacia leg(ione) XIII Gem(ina),* ceea ce ar însemna "in castris legionis" (= *canabae*). În realitate, este vorba de faptul că el fusese transferat din legiunea de la Apulum în garda pretoriană (AÉ, 1987, 780; IDRE, I, 26). Analogia invocată de M. Macrea (CIL, III, 14509 = ILS, 9105 = IMS, II, 55), anume că împăraţii Septimiu Sever şi Caracalla *cana[bas refec]erunt leg(ionis) VII Cl(audiae) [Ant(oninianae) p(iae) f(idelis),* nu se referă la canabele civile, ci la barăcile militare din castrul legiunii (C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 166). Inscripţia de la Aquincum AÉ, 1972, 363: funcţii succesive, nu concomitente.

[480] C. Daicoviciu, RE, XXII, 1 (1953), col. 1014-1020. Vezi CIL, III, 903: *flamen municipi,* 913 (= 7689): *mun. S. Pot.,* 7678: *IIIIviralis P.,* 7804 (= ILS, 7148): *munic. Pot.*, 7878: *IIIIviralis P.*; AÉ, 1934, 17 (= C. Daicoviciu, AISC, I, 1928–1932, 2, p. 61, nr. 1 a-b; ILD,, 496): *m[u]n. Sep. Pot.;* 1950, 14 (= ILD, 465): *IIviral(is)*: *m. S. P.,* 1973, 457 (M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda,* 1973, p. 19–20; ILD, 495), *[...]ni(cipi?) Pot[...],* 1974, 550 (= Z. Milea, M. Jude, SCIV, 13, 1972, p. 667-670; ILD, 490): *munic. Se[...] Pot.*

[481] AÉ, 1944, 52–54 (= C. Daicoviciu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 326–327, b-c-d; ILD, 669–671): *respublica munic(ipii) Sept(imii) Porol(issensis),* 1979, 499 (= ILD, 712): *m. Sep. Por.*; 1982, 835 (= ILD, 770) *pontif(ex) m. S. P.*, 2001, 1707 (= ILD, 683) *IIIIvir m. S. P.*; vezi încă: CIL, III, 2866 (Nedinum, Dalmatia): *decurioni auguri et pontifici civitatis Paralis(s)ensium provinciae Daciae*; SEG, III (1927–1929) 537 (= IGB, III/2, 1590; IDRE, II, 351): β(ου)λ(ευτὴς) τῆς Δακίας Σεπτιμίᾳ Πορολίσσου (Augusta Traiana, Thracia).

[482] CIL, III, 1293 (= IDR, III/3, 282): *IIVR* (?) *et ordo Amp.* („S-a observat că patru rânduri din text sunt martelate *(damnatio memoriae),* în care erau numele unui împărat roman sau guvernator consular al Daciei (?) după Septimius Severus (193–211) sub care Ampelum a fost ridicat la rangul de *municipium*; împăratul cu numele martelat s-a presupus a fi Elagabalus (218–222) ori Severus Alexander (222–235)" (IDR); cele patru litere de la începutul r. 8 pot fi eventual completate *[II]IIvir(i)*: R. Ardevan, *Viaţa municipală,* p. 416–417, nr. 376; C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 162, nota 19); CIL, III, 1308 (= AÉ, 1968, 442; IDR, III/3, 284): dedicaţie pentru împăratul Septimiu Sever din anul 201, pusă de: *ordo Ampe[...]* şi guvernatorul consular al celor trei Dacii. S-ar putea ca ridicarea în rang a aşezării să fi intervenit ulterior, deoarece consiliul Ampelensilor nu se intitulează încă *ordo municipii*. **[** Într-adevăr, prezenţa unui *ordo Ampelensium* nu este suficientă pentru a demonstra ridicarea localităţii la rangul de *municipium*. Amintim astfel existenţa acelui *ordo Troesmensium*: ISM, V, 143 (= CIL, III, 776 = 6195; AÉ, 1950, 170), 144 (= CIL, III, 774 = 6182), 145 (= CIL, III, 775 = 6183; ILS, 1116) – sfatul aşezării civile de la Troesmis, în Dobrogea (existând paralel cu canabele

lor municipale aveau în frunte tot *IIIIviri.* Tot pe timpul acestui împărat, unele municipii sunt ridicate la treapta de *colonia*: Drobeta *(colonia Septimia Drobetensium)*[486], Potaissa (dar, după Ulpian, *colonia* ar proveni dintr-un *vicus*)[487]

---

legiunii V Macedonica), înainte de ridicarea la rangul de *municipium* (sub Marcus Aurelius şi Commodus); abia după această dată inscripţiile de la Troesmis atestă un *ordo municipii*: ISM, V, 150 (= CIL, III, 6177), 152 (= CIL, III, 6172), 153 (= CIL, III, 6173), 165 (= AÉ, 1960, 338). Tot un *ordo* se afla în fruntea aşezării romane anonime de la Barboşi, jud. Galaţi (ISM, V, 296). Din Moesia Inferioară se mai pot cita şi alte cazuri: Montana avea în frunte decurioni, deşi din punct de vedere administrativ era doar capitala unei *regio* (R. Vulpe, *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 295); tot decurioni aveau în frunte *territorium Dianensium* (AÉ, 1911, 16) şi chiar *vicus Trullensis* (CIL, III, 14409 = 12390)]. De asemenea, existenţa unui *municipium* este susţinută de unii autori şi pe baza unei a treia inscripţii, dar de la Apulum (C.L. Băluţă, I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 120–123, nr. 5; AÉ, 1983, 806; IDR, III/5, 390; fragment de coloană provenind de pe teritoriul aşa-zisei „colonia nova', deci al fostului *municipium Septimium*): *[I. O. M.] / [s]ac(rum) / [P. Ae]l. Rustic[us] / dec(urio) mu[...] / CAMP / votum vix / satis / reddidit*; editorii piesei, iar mai nou şi R. Ardevan (*Viaţa municipală,* p. 414), propun *dec(urio) mu[ni]/c(ipii) Amp(elensium)* (deşi nu există vreun semn despărţitor sau pauză între litera *C* şi grupul *AMP*), lectură complet aberantă; noi preferăm să completăm *camp(um)* (vezi spre comparaţie: Hubert Devijver, Frank Van Wonterghem, *Der „campus" der römischen Städte in Italien und in Westen,* ZPE, 54, 1984, p. 195-206; iidem, ZPE, 60, 1985, p. 147–158).

[483] CIL, III, 8009 (= 1559) [cf. C. C. Petolescu, AO (s.n.), 8, 1993, p. 61, nota 29] (Slatina, jud. Caraş-Severin): *IIIIviro an(nuali) m(unicipii) D(iernae), interfect(o) a latronibus*, 14468 (= ILS, 7149): *flam(en) munic(ipii) Dier(nensis)*; AÉ, 1952, 195 (= Al. Bărcăcilă, BCMI, 32, 1939, 102, p. 162–164I; ILD, 183): *dec(urio) aedilic(ius) quaestor(icius) m(unicipii) D(iernensis).*

[484] IDR, II, 190 (= IGLR, 277): inscripţie menţionând refacerea templului zeiţei Nemesis de către *curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis)*; D. Tudor (*OR*[4]*,* Bucureşti, 1978, p. 206–207) considera că Sucidava era doar centrul unui teritoriu rural. Spre analogie, se citează o inscripţie din Dobrogea, menţionând un *loci princeps, quinquennalis territo(rii) Capidavensis* (CIL, III, 12491 = ISM V, 77)[484]; cum statutul Capidavei era cel de *vicus,* se consideră că şi Sucidava era tot un *vicus*; din rândurile satelor care făceau parte din *territorium* se alegeau acei *curiales,* formând un fel de *ordo,* precum la Barboşi (ISM, V, 296.)[484] (inscripţiile de la Barboşi şi Capidava arată că în fruntea lor se afla un *quinquennalis*). După părerea noastră, simpla menţionare a curialilor este dovada că Sucidava a primit rangul de *municipium* (poate încă de la Marcus Aurelius: C. C. Petolescu, Oltenia, 16, 2008, p. 112–118).

[485] O inscripţie fragmentară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7962 = IDR, III/2, 353) menţionează un personaj (anonim) din elita urbană: *[... municipi]orum Porolis(sensis) et Tibisc(ensium), sacerdotal(is) provinciae* (Porolissum era deja *municipium* de la Septimiu Sever). Alte menţiuni: CIL, III, 1550 (= IDR, III/1, 132) (dedicaţie pentru împărăteasa Cornelia Salonina, soţia lui Gallienus, pusă de către *ordo mun. Tib.*), 1556 (= 8004; IDR, III/1, 273): *[dec. mu]n. Tib.,* 7997 (= IDR, III/1, 139): *flamen m(unicipii).*

[486] IDR, II, 5: *r(es)p(ublica) col(oniae) Sept(imiae) Dr(obetae),* 6: *col(oniae) splen[didissi]mae Drob...,* 13 (= ILD, 57): *col. Drob.,* 50: *c[ol.] Drub.* (toate descoperite la Drobeta), 181: *dec(urio) col(oniae) Drub(etae)*; CIL, III, 1570 (= IDR, III/1, 62; AÉ, 1994, 1502; ILD, 185): *dec. col. Drub.* (Băile Herculane); IDR, III/5, 14 (= CIL, III, 14468; ILS, 7149): *flam(en) col(oniae) Drob(etensis)* (de la Apulum); M. Garašanun, M. R. Vasić, G. Marianović-Vojović, Cahiers des Portes de Fer, II, Belgrad, 1984, p. 78–79 (= ILD, 56): *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etae)* (descoperită la Pontes-Transdrobeta; probabil o „piatră rătăcitoare"); I. Stângă, Drobeta, 15, 2005, p. 130–133 (= AÉ, 2005, 1303): *aug(ustalis) [c]ol(oniae) Sept(imiae) D(robetensium).*

[487] CIL, III, 1030: *dec. col.,* 7907: *aug. c[ol.]*; AÉ, 1909, p. 162 (= AÉ, 1910, 132): *augu[r?] col(oniae)*; AÉ 1915, p. 45 fig. 5 (desen): II VIR COL (ligatura V+I). Urmând datele izvoarelor, s-ar putea ca la Potaissa să se fi dezvoltat (precum la Apulum) două oraşe: o *colonia Septimia* (din fostul *vicus,* după Ulpian) şi un *municipium Septimium* (vezi nota 480) (din canabele legiunii V Macedonica): C. C. Petolescu, în *Ştiinţele sociale şi politice din România,* 2–3, 1985, p. 63 (= *Contribuţii,* I, p. 163); idem, Revista istorică (s.n.), 2, 1991, 3–4, p. 224–225. Părerea noastră a fost însuşită de M. Bărbulescu (*Potaissa. Studiu monografic,* Turda, 1994, p. 45–49), care aduce un argument suplimentar: inscripţia CIL, III, 7689 (cf. N. Gostar, AIIA, Iaşi 6, 1969, p. 132–133) menţionând un veteran (?) al unei

şi probabil Romula (în inscripţii din prima jumătate a secolului al III-lea denumită simplu: *colonia Romulensium*)[488]. Este greu de spus dacă Dierna a atins şi ea rangul de *colonia,* aşa cum ne lasă să credem Ulpianus (v. mai sus)[489].

O discuţie aprinsă şi îndelungată a suscitat, în literatura de specialitate privitoare la organizarea Daciei romane, problema identităţii şi localizării coloniei *Malva* şi implicit a provinciei *Dacia Malvensis*[490].

Unica menţiune absolut sigură privitoare la această enigmatică aşezare se găseşte într-o diplomă militară din 7 ianuarie 230, aparţinând unui fost *eques singularis Augusti,* originar *(ex) colonia Malvese ex Dacia*[491]. De asemenea, un *laterculus* de la Roma menţionează un pretorian *d(omo) Malue[se]*[492] (dar, după altă părere, ar putea fi vorba în acest caz de *municipium Malvesatium* din Dalmatia[493]). În sfârşit, o inscripţie de la Smederevo (Moesia Superior) ne face cunoscut, se pare, un *IIvir col(oniae) Mal(vensis)*[494]. Pe de altă parte trebuie eliminată categoric, din seria probelor pertinente privitoare la atestarea şi localizarea acestei colonii, inscripţia de la Denta, unde ultimul rând păstrat menţionează aproape sigur un *d(ecurio) c(oloniae) M(ursae)* (din Pannonia Inferior)[495].

În schimb, câteva inscripţii ne permit a schiţa cadrul geografic al provinciei *Dacia Malvensis.* Cea mai importantă rămâne inscripţia de mult celebră de la Sevilla, care ne prezintă cariera lui Sex. Iulius Possessor, *praef(ectus) cohortis III Gallorum, praepositus numeri Syrorum sagittariorum, item alae primae Hispanor(um)* (aceste trupe staţionau pe Olt, în Dacia Inferioară), precum şi *curator civitatis Romulensium Malvensium*[496]. O altă inscripţie, descoperită la Caesarea (în Mauretania), menţionează un *tribunus n(umeri) Syrorum M(a)lvensium*[497]; acest *numerus* îşi avea

---

legiuni (*I* sau *II Adiutrix* ?) cu supranumele *Anton[iniana]*, decurion sau magistrat (?) în *mun(icipium) S(eptimium) P(otaissense)*; prin urmare, municipiul exista şi pe timpul lui Caracalla, paralel cu *colonia Septimia* (menţionată de Ulpian şi atestată epigrafic).

[488] CIL, III, 1588 (= 8023; IDR, II, 333): *IIvir co[l.],* 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324) (din timpul lui Filip Arabul)): *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ensium) circuitum muri manu militari a solo fecerunt;* AÉ, 1957, 334 (= IDR, II, 357): *dec. quaestoric. aedilic. col. Romul(ensium),* AÉ, 1972, 483 (= IDR, II, 344): *dec. col.*

[489] În favoarea accederii Diernei la rangul de *colonia* s-ar putea invoca (dar cu prudenţa cuvenită) un fragment de inscripţie funerară, descoperit de L. F. de Marsigli în ruinele cetăţii medievale de la Mehadia, din care se păstrează doar ultimele rânduri (CIL, III, 1580 = IDR, III/1, 91):*.[...] Paulus, dec(urio) col(oniae), coniugi carissim(ae) posuit*; dar piatra ar fi putut ajunge acolo şi de mai departe (de exemplu, de la Drobeta sau de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[490] Prezentarea tuturor surselor, în articolul nostru din SCIVA, 38, 1987, 1, p. 28–32 (= *Contribuţii,* I, p. 180–190; vezi şi AÉ, 1987, 828).

[491] CIL, XVI, 144 (= IDRE, I, 166).

[492] CIL, VI, 32563, 1–3 (= IDRE, I, 37).

[493] Fanoula Papazoglou, ZA, 7, 1959, p. 114–122.

[494] CIL, III, 6309 (= 8129; IDRE, II, 310); vezi H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 139 şi urm. Deoarece inscripţia menţionează un *q(uin)q(uennalis) primus* al municipiului Drobeta (primul în sens cronologic), datarea inscripţiei este împinsă către mijlocul secolului al II-lea (şi implicit existenţa coloniei Malvensis, după H. Wolff); cf. M. Zahrnt, ZPE, 71, 1988, p. 234–237.

[495] CIL, III, 1555 (= 12594; IDR, III/1, 109; vezi şi ILD, 175); C. C. Petolescu, SCIVA, 38, 1987, 1, p. 25–26.

[496] CIL, II, 1180 (= ILS, 1403; AÉ, 1965, 237; IDRE, I, 179).

[497] CIL, VIII, 9381 (= 20945; ILS, 2763; IDRE, II, 463). Cf. M. P. Speidel, Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 169–177; H. Wolff, AMN, 12, 1975, p. 148–151 (nota 47).

sediul la Romula[498]. De asemenea, la Thessalonic, doi fraţi, amândoi ofiţeri în *coh(ors) I F. m(illiaria) Bryttonum Malvensis,* onorează cu o inscripţie pe tatăl lor: *Aurel(ium) Cassianum, v(irum) e(gregium), praesidem prov(inciae) Daciae Malvensis*[499]; cohorta respectivă (identificată între trupele Daciei Inferioare, în diplomele din anii 130 şi 140: *cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*) staţiona tot pe Olt, într-o vreme la Stolniceni (Buridava)[500]. Rezultă din aceste trei inscripţii că atributul *Malvensis* se referă la provincia Dacia Malvensis (care se identifică din punct de vedere teritorial cu fosta *Dacia Inferior:* estul Olteniei, vestul Munteniei, sud-estul Transilvaniei); dar *colonia Malvensis* nu era identică totuşi cu Romula.

Din păcate, Malva nu este consemnată nici de Ptolemeu, nici de *Tabula Peutingeriana.* Din numeroasele ipoteze formulate, ar putea fi reţinută totuşi aceea a lui C. S. Nicolăescu-Plopşor, care, acum aproape o jumătate de secol, publica un fragment de relief cu inscripţie de la Cioroiu Nou (jud. Dolj): *M. Opellius Maximus, / [dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi / [pro sal(ute) Ma?]lvensium ex voto posuit* [501]. De asemenea, un fragment de inscripţie de la Cioroiu Nou, din păcate foarte deteriorată, face referire la o *colo[nia]* necunoscută[502].

Formal, oraşele se bucurau de o largă autonomie, având o conducere proprie[503], căreia îi revenea sarcina de a rezolva toate problemele locale. La viaţa publică şi, cu atât mai mult, la conducerea oraşelor, participau numai cetăţenii *(municipes)*.

Organul de conducere al oraşelor *(municipia, coloniae)*, dar şi al unor aşezări de caracter cvasi-urban (de exemplu, canabele legiunii XIII Gemina), era *ordo decurionum* (uneori numit simplu, *ordo*); din rândul decurionilor făceau parte cetăţenii cei mai de vază ai oraşelor. După cum rezultă din *lex Malacitana, lex Salpensana* şi *lex Irnitana* (legi de organizare a municipiilor Malaca, Salpensa şi Irni din Hispania Baetica, datând din timpul lui Domitian)[504], înscrierea pe lista decurionilor atrăgea, în municipiile de drept latin, acordarea cetăţeniei romane.

Apartenenţa la *ordo decurionum* era limitată de trei condiţii: obligaţia de a fi născut om liber *(ingenuus),* vârsta de minimum 25 de ani şi posedarea unui cens de minimum 100 000 de sesterţi. Dar nu lipsesc excepţiile (cea mai strict respectată condiţie fiind posedarea censului corespunzător); astfel, fiii decurionilor puteau fi înscrişi în *album* încă înainte de împlinirea vârstei legale; de asemenea, în afară de

[498] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 143–144.

[499] CIL, III, 13704 (= ILS, 9009; IG, X, 2/1, nr. 147; IDRE, II, 357); vezi I. I. Russu, AIIA Iaşi, 17, 1974, p. 41–45.

[500] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 90, nr. 25.

[501] IDR, II, 142.

[502] D. Bondoc, SCIVA, 58, 2007, p. 157–159; idem, *Cioroiu Nou. 100 descoperiri arheologice,* Craiova, 2010, p. 27, nr. 2. AÉ, 2007, 1209 (I. Piso consideră că este vorba de Romula sau Drobeta).

[503] Pentru magistraţii municipali din Dacia, a se vedea în special o serie de studii publicate de R. Ardevan: *Praefectus quinquennalis pro imperatore,* AMN, 18, 1981, p. 437–442; *Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine,* AMN, 21, 1984, p. 95-110; *Veterani şi decurioni municipali în Dacia romană,* Sargetia, 20, 1986–1987, p. 117–126 (versiune germană în Eos, 77, 1989, p. 81–90); *Aediles şi quaestores la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Sargetia, 20, 1986–1987, p. 127–132; *Flaminii municipali în Dacia romană,* AIIA Cluj, 29, 1989, p. 351–360 (variantă franceză în volumul *Religio Deorum. Actas del Coloquio internacional de Epigrafia „Culto y Sociedad en Occidente",* Sabadell, 1992, p. 47–53); *Les édiles de la Dacie romaine*, în vol. *Politique édilitaire,* 1993, p. 21–27.

[504] ILS, 6088 (Salpensa), 60989 (Malaca); AÉ, 1986, 333 (Irni).

decurionii propriu-zişi, înscrişi după rang, existau aşa-numiţii *decuriones ornamentarii,* care primeau numai însemnele onorifice ale decurionatului *(ornamenta decurionalia)*[505]. *Ordo decurionum* se bucura de un prestigiu deosebit, asemeni Senatului de la Roma; de aceea, el îşi asumă sau i se atribuie – oficial sau ca simplu act de atenţie – titlul de *splendidissimus.*

În provincii, în coloniile şi municipiile romane, locul consulilor îl ţineau tot doi bărbaţi, *duumviri (duoviri);* ei erau eponimi (dădeau numele anului); purtau *toga praetexta* şi erau precedaţi de doi lictori. În municipiile de drept latin, întâlnim patru magistraţi – *IIIIviri (quattuorviri)*; unul dintre aceşti patru bărbaţi se intitula *primus* şi prezida şedinţele ordinului. În afară de aceştia, inscripţiile mai atestă *aediles* şi *quaestores,* având atribuţii identice cu ale omonimilor lor de la Roma.

Alături de magistraţi, mai trebuie amintiţi preoţii (vezi şi mai departe, p. 243 şi 266 sq.); ei erau aleşi de *ordo decurionum.* Cea mai înaltă funcţie sacerdotală era cea de *pontifex;* mai sunt atestaţi *flamines,* însărcinaţi cu efectuarea sacrificiilor publice şi oficierea cultului împăratului, precum şi *augures* şi *haruspices.* Personajele importante cumulau, pe lângă funcţiile municipale, şi demnităţi preoţeşti, ca semn de prestigiu şi influenţă. De asemenea, un personaj putea deţine onoruri municipale şi sacerdotale în mai multe localităţi, uneori chiar concomitent[506].

Imaginea vieţii municipale din Dacia se completează cu calitatea de *patronus.* Această onoare se acorda de obicei unor personaje de vază, de la care cetăţenii sperau ajutor şi protecţie. Cele mai frecvente menţiuni le întâlnim la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde acest titlu este adesea deţinut de guvernatorii provinciali. În alte oraşe ale Daciei, întâlnim deţinând această demnitate o serie de personaje de rang ecvestru (la Drobeta, Apulum, Napoca, Porolissum)[507].

Aşezările rurale din Dacia

Dacă oraşele polarizează viaţa civică a provinciei şi reprezintă principalele centre de producţie meşteşugărească şi activitate comercială, nu mai puţin important este studiul aşezărilor rurale – atât prin faptul că în ele trăia cea mai mare parte a populaţiei provinciei, cât şi prin contribuţia lor la viaţa economică (agricultura cu ramurile ei)[508]. Cunoaştem astfel, datorită cercetărilor arheologice, un număr foarte mare de aşezări rurale; sursele antice (inclusiv cele epigrafice) ne fac cunoscute

[505] Un personaj foarte cunoscut este T. Iulius Capito, arendaş al vămilor din Illyricum pe timpul împăratului Marcus Aurelius (CIL, III, 753 = 7429; ILS, 1465); o serie de oraşe din Pannonia Superior, Moesia şi Dacia se întrec să-l încarce cu onoruri municipale. La Drobeta, un medic al legiunii VII Claudia a fost *ornat(us) ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordin(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium)* (CIL, III, 14216,9 = ILS, 7150 a = IDR, II, 42). La Apulum, două inscripţii votive menţionează pe Septimius Asclepius Hermes, *libertus numinis Aesculapi, habens ornamenta dec(urionalia) col(oniae) Apul(ensis) et aug(ustalis) col(oniae) eiusdem* (CIL, III, 1079 = ILS, 3850 = IDR, III/5, 199 şi AÉ, 2004, 1201 = ILD, 458). De asemenea, dintr-o inscripţie din *m(unicipium) S(eptimium) P(orolissense)* cunoaştem un *vet(eranus) et dec(urio) o[rnat]us ornam(entis) IIIIvir(alibus)* (AÉ, 2001, 1707; ILD, 683).

[506] AÉ, 2005, 1325 (= R. Ivanov, Arheologija, Sofia, 46, 2005, p. 159–161; idem, în vol.: *Römische Städte,* Belgrad, 2005, p. 219–222): Titus Flavius Valentinus, *eq(ues) R(omanus),* între altele, *patron(us) colleg(iorum) fabror(um) coloniar(um) Oes(censium) et Apul(ensium).*

[507] R. Ardevan, Sargetia, 14, 1979, p. 185–190; idem, Apulum, 25, 1988, p. 221–224.

[508] N. Gudea, *Aşezări rurale în Dacia romană (106–275 p.Chr.). Schiţă pentru o istorie a agriculturii şi satului daco-roman,* Oradea, 2008, 268 p. (repertoriu arheologic, cu referiri şi la sursele epigrafice).

numele unora dintre ele, însă cele mai multe (unele deosebit de importante: Micăsasa, Cristeşti, Cioroiu Nou etc.) rămân încă anonime. Dar cel mai defectuos informaţi suntem asupra rangului (statutului juridic) al acestor aşezări, multe dintre ele cu rol important în viaţa provinciei (Alburnus Maior, Salinae etc.), staţiuni balneare (Germisara, aşezarea anonimă de la Băile Herculane) etc.

În Dacia sunt atestaţi, pe cale epigrafică, *pagi.* În epoca romană, aceştia erau unităţi autonome în teritoriul unei cetăţi; fiecare *pagus* avea nume propriu, care se trăgea de la cel al populaţiei care îl locuia (cu acest sens, de district sau canton, îi atestă Caesar la galli şi germani) sau de la localitatea reprezentând capitala acelui district. Astfel, de la Călanu Mic provine o inscripţie menţionând un *dec(urio) col(oniae), praef(ectus) pag(i) Aquensis*[509]; omisiunea numelui coloniei este o sugestie sigură că epigrafa a fost înălţată în teritoriul coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din care făcea parte şi *pagus Aquensis.* Titlul de *praefectus* arată că deţinătorul lui, decurion al coloniei, era însărcinat (probabil provizoriu) cu conducerea districtului *(pagus)* respectiv. Inscripţiile atestă de asemenea un *pagus Miciensis*[510] (centrul la *Micia,* azi Veţel, jud. Hunedoara), având în frunte doi *magistri;* locuitorii acestuia erau *veterani et cives Romani (Micienses).*

Alte aşezări poartă numele de *vici;* Caesar dă acest nume tuturor satelor întâlnite în Gallia. În epoca romană, termenul se aplică unui grup mai mic sau mai mare de locuinţe, iar locuitorii se cheamă *vicani;* aceştia erau colonişti sau veterani, dar şi peregrini şi autohtoni. În această situaţie a fost Potaissa – *Patavissensium vicus,* înainte de a urca la treapta de oraş, după cum ne informează juristul Ulpianus; în această situaţie au fost probabil şi alte aşezări, viitoare oraşe *(municipia* şi *coloniae)* ale Daciei romane. Epigrafic, *vici* sunt atestaţi doar de două ori: *R[- - -]ul(um), vicus An[artor(um)*[511], probabil un sat de autohtoni (după nume, celţi dacizaţi) din nord-vestul Daciei, la Almaşul Mare; *vicus Pirustarum*[512] – cartierul minerilor dalmatini de la Alburnus Maior.

Pentru că a venit vorba de minerii dalmatini, amintim că aşezările acestora din ţinutul aurifer poartă uneori denumirea de *castella,* precum: *K(astellum) Ansum, K(astellum) Artum, K(astellum) Avieretium, K(astellum) Baridustarum*[513]; ele par a fi fost conduse de un *princeps:* aşa se intitulează unul din martorii care semnează un act de vânzare a unei sclave (pe o tăbliţă cerată din anul 139)[514].

De-a lungul drumurilor şi în punctele de control de la graniţă sunt atestate aşa-numitele *stationes* – fiscale, vamale, de poştă, militare (de pază şi control). Astfel, deosebit interes prezintă o inscripţie votivă de la Căşei (pe Someş) din anul 239, pusă de un *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [mi]l(es) le[g(ionis)] XIII G(eminae)*

---

[509] IDR, III/3, 10.

[510] IDR, III/3, 69, 80. Cf. Lucia Ţeposu Marinescu, Sargetia, 18–19, 1984–1985, p. 125–129.

[511] CIL, III, 8060.

[512] IDR, I, 39 (tăbliţa cerată IX).

[513] Vezi C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum" de la Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la Dacie,* Dacia (N.S.), 1, 1957, p. 259–266. Întregirea *k(astellum)* este permisă acum de menţionarea, într-o inscripţie de la Alburnus Maior, a unui *Del(mata)* originar din *k(astellum) Starva* : C. Ciongradi, A. Timofan, V. Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249-2250 (= AÉ, 2007, 1201); vezi şi *infra,* p. 276, nota 548.

[514] IDR, I, 36 (tăbliţa cerată VI). Vezi şi CIL, III, 1322 (= ILS, 7153; IDR, III/3, 345, Ampelum): T. Aur(elius) Aper *Delmata, princ(ipi) adsignato* (!) *ex m(unicipio) Splono.*

Gordi(anae), aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocensis), agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)[515]; această *statio* mai este menționată şi în alte inscripții. Importanța inscripției citate constă mai întâi în menționarea unei unități administrativ-teritoriale *(regio)* sub jurisdicție militară[516]; apoi, pentru însăşi funcția municipală la Napoca, pe care acest personaj ar fi exercitat-o concomitent cu comanda militară asupra regiunii Ansamensilor („cei de pe râul Samus", *Ad Samum*)[517]. Alți *beneficiarii consularis,* cu aceeaşi misiune pe Someş, provin din legiunea V Macedonica[518].

Tot o *statio* militară este atestată şi la Cioroiu Nou (jud. Dolj), unde a apărut o inscripție închinată mai multor divinități, între care *[Genio] stationis*, de un *speculator* din legiunea VII Claudia (probabil pe timpul lui Maximin Tracul)[519]; dar statutul juridic al aşezării (precum atâtea din Dacia: Ampelum, Alburnus Maior etc.) rămâne incert. Dintr-o tăbliță cerată aflăm de o *statio Resculi*[520], undeva în apropiere de (sau la) Alburnus Maior, probabil o *statio* vamală.

În concluzie, se poate afirma că teritoriul provinciei era împărțit între oraşe (municipii şi colonii, care dispuneau fiecare de un întins teritoriu rural), castre (legiuni şi trupe auxiliare, în care erau stabiliți cu precădere peregrini, în special daci – strămutați din aşezările lor de autoritățile romane sau reveniți din pribegie de peste granițele provinciei; ordinea în aceste ținuturi era supravegheată prin posturi de jandarmerie, depinzând direct de autoritatea guvernatorului, de aceea având în frunte câte un *beneficiarius consularis*) şi domenii ale împăratului (în special în zona auriferă a Munților Apuseni, dar probabil şi a ocnelor de sare: *Salinae*).

POPULAȚIA DACIEI ROMANE

Deşi problema enunțată a generat aprige şi interminabile discuții, nu există încă un studiu temeinic care să valorifice toate categoriile de izvoare (narative, epigrafice, arheologice). Problemele în dispută privesc pe de o parte continuitatea populației autohtone, pe de alta însăşi posibilitatea romanizării Daciei în cei circa 165 de ani de existență a provinciei. Fără a mai face istoricul problemei, propunem să ne oprim direct asupra izvoarelor care fac referire la situația demografică a Daciei îndată după cucerire.

---

[515] CIL, III, 7633 (= 827). Cf. C. Opreanu, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea,* AMN, 31 (I) 1994, p. 69–78.

[516] Vezi pentru analogie: M. P. Speidel, *Regionarii in Lower Moesia,* ZPE, 57, 1984, p. 185–188.

[517] Este opinia lui N. Gostar, *Milites – decuriones coloniae. Contribuții la istoria decurionatului în Dacia,* în Studii şi cercetări ştiințifice (Iaşi), 14, 1963, 2, p. 259–265. Această părere este contestată de M. Macrea, *Viața...,* p. 200–201.

[518] ILD, 765, 769, 771–773, 775.

[519] IDR, II, 141 (= ILD, 99).

[520] IDR, I, 31 (tăblița cerată I).

Izvoarele antice despre populația autohtonă

Primele izvoare care ne reţin atenţia au la bază o informaţie din *Getica*, opera medicului Criton (acesta l-a însoţit pe Traian în Dacia; opera lui s-a pierdut, doar câteva informaţii fiind transmise indirect, prin diferite scrieri de mai târziu). Astfel, Ioannes Lydus (secolul al VI-lea; autorul unei lucrări, *De magistratibus,* II, 28) afirmă:

> „După ce a cucerit-o pentru prima oară [este vorba de Dacia] şi l-a învins pe Decebal, conducătorul geţilor, puternicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe şi lucruri de preţ depăşind orice preţuire, apoi turme şi arme şi *peste cinci sute de mii de bărbaţi cât se poate de potriviţi pentru luptă, împreună cu armele lor*, aşa cum a afirmat Criton, care a luat parte la război".

Aceste cifre au fost însă considerate exagerate de istoricii moderni[521]. Cealaltă sursă reprezintă nişte scolii la *Icaromenipos* de Lucian (întocmite de patriarhul Arethas din Caesarea; începutul secolului al X-lea):

> „Geţii, un neam barbar şi puternic – care s-a ridicat împotriva romanilor şi i-a umilit până la plătirea tributului, mai târziu, când aveau rege pe Decebal – a fost până într-atâta zdrobit de Traian, încât tot neamul ajunsese la vreo patruzeci de bărbaţi (τὸ πᾶν ἔθνος εἰ τεσσαράκοντα περιστῆναι ἄνδρας), după cum povesteşte Criton în *Getice*" [522].

Alte informaţii antice târzii au se pare la bază acelaşi izvor (Criton). Ne referim mai întâi la scrierea împăratului Iulianus (Apostata), *Caesares* (2), care ne transmite „discursul" imaginar rostit de împăratul Traian în faţa zeilor:

> „Eu, Jupiter şi zeilor, după ce am luat conducerea imperiului amorţit şi descompus din cauza tiraniei care dăinuise mult la noi în ţară şi din cauza silniciei geţilor, singur am cutezat să merg împotriva neamurilor care locuiesc dincolo de Istru şi am nimicit neamul geţilor (καὶτὸ Γετῶν ἔθνος ἐξεῖλον), care au fost mai puternici decât oricare din oamenii care au trăit cândva, şi aceasta nu numai datorită tăriei trupului, dar şi pentru că îi convinsese să fie astfel slăvitul lor Zamolxis".

Cum se ştie însă, o serie de izvoare din secolul al IV-lea (începând cu episcopul Eusebius din Caesarea) confundă constant pe goţi cu geţii; astfel, afirmaţia pusă în gura lui Traian („am nimicit neamul geţilor") reflectă mai degrabă propaganda în jurul problemei gotice, preocuparea de a anihila primejdia reprezentată de acest popor (între altele şi în legătură cu victoriile împotriva goţilor ale împăraţilor din dinastia constantiniană)[523].

---

[521] Jérôme Carcopino (Dacia, I, 1924, p. 28–34) a redus aceste cifre, printr-o propunere de lectură ingenioasă, de 10 ori.

[522] Cifra este însă suspectă tocmai prin „exactitatea" ei. S-ar putea totuşi ca medicul Criton să fi consemnat numărul marilor nobili daci *(tarabostes, pileati)* rămaşi teferi după cumplita încleştare. A se compara cu relatarea lui Caesar (*De bello Gallico,* II, 28), care, descriind pierderile suferite de neamul *Nervii*-lor (din Belgica), arată că mai rămăseseră doar 3 nobili din 600, precum şi 500 de războinici din 60 000 (*ex sescentis ad tres senatores, ex hominum millibus LX vix ad quingentos qui arma ferre possent*); din acest motiv, Caesar îi ia sub protecţia sa. Totuşi, ulterior, îi întâlnim participând la revolta antiromană (V, 39; VII, 75).

[523] Vezi în această privinţă notele noastre din TD, 4, 1983, p. 147–149 (= idem, *Contribuţii,* I, p. 269–292).

Cea mai importantă informație provine însă de la Eutropius (*Breviarium ab Urbe condita,* VIII, 6, 2); scriind despre împăratul Hadrian, Eutropius afirmă:

> „Murind Traian, a fost făcut principe Aelius Hadrianus [- - -]; acesta, invidios pe gloria lui Traian, a părăsit deîndată cele trei provincii pe care Traian le adăugase; şi din Assyria, Mesopotamia şi Armenia a rechemat armatele şi a vrut ca granița Imperiului să fie Eufratul. A încercat să facă acelaşi lucru şi în Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii săi, ca nu cumva să fie dați pe mâna barbarilor o mulțime de cetățeni romani; deoarece Traian, după cucerirea Daciei, adusese mulțimi nesfârşite de oameni din toată lumea romană, pentru a popula oraşele şi a cultiva ogoarele; căci Dacia fusese secătuită de bărbați în urma îndelungatului război al lui Decebal" *(Defuncto Traiano, Aelius Hadrianus creatus est princeps [- - -]; qui Traiani gloriae invidens, statim provincias tres reliquit, quas Traianus addiderat; et de Assyria, Mesopotamia, Armenia revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten. Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentu, propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto Orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas; Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta)*[524].

Aşadar, izvoarele citate (toate din epoca târzie a Imperiului) afirmă că Dacia fusese grav afectată din punct de vedere demografic; nu este cazul să ne hazardăm în speculații de ordin filologic. Cum am văzut, toate aceste izvoare au la bază o ştire preluată de la Criton[525]; în calitatea sa de medic al împăratului, l-a însoțit pretutindeni în cursul războiului, constatând cu ochii lui, la încheierea războiului: cetăți cucerite şi fumegând, prăzi bogate, prizonieri nenumărați (unii vor fi fost vânduți sclavi; alții, cei mai înrăiți, ajungând gladiatori la Roma), floarea tineretului Daciei înrolată în trupele auxiliare (precum *ala I Ulpia Dacorum, cohors I Ulpia Dacorum;* dar şi altele, necunoscute nouă[526]); fără îndoială că la apariția trupelor romane, satele se pustiau, locuitorii luând calea codrilor ori fugind în afara teritoriului anexat. Criton a consemnat aşadar situația de moment, din zona apropiată operațiunilor militare (îndeosebi în Transilvania), pe care a cunoscut-o direct în vara anului 106. Este curios totuşi că izvoarele nu fac referire (nici cele citate, nici altele), în problema situației demografice a Daciei îndată după cucerire, la cealaltă scriere contemporană cu evenimentele, comentariile *De bello Dacico* ale împăratului Traian (păstrate până în epoca târzie, dovadă că le citează în secolul al VI-lea gramaticul Priscianus); probabil că această scriere, pe un ton riguros şi sobru, nu conținea amănunte care să satisfacă gustul de senzațional, precum scrierile unor autori de genul celor citați mai sus[527].

---

[524] Într-o traducere a operei lui Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita* (de Gh. Şerban, Brăila, 1997), se preferă (pe baza a două manuscrise; erori de copist) forma *vires fuerant exhausta* – „forțele Daciei fuseseră secătuite" (p. 192–193; vezi şi introducerea) – ceea ce conține cel puțin un dezacord gramatical şi trebuie categoric respinsă; cf. Eugen Cizek, *Eutropius,* Bucureşti, 2008, p. 74–75. În realitate, forma general acceptată este singura logică; nevoia de colonizare este explicabilă prin faptul că Dacia *viris fuerat exhausta*.

[525] Despre acest autor şi fragmentele păstrate din opera lui, vezi I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito,* StCl 14, 1972, p. 117–128.

[526] Vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte,* ZPE, 143, 2003, p. 166–186 (o trupă până de curând necunoscută).

[527] Afirmația lui Criton pare a fi contrazisă numai de Lactantius, autor creştin (a trăit din a doua jumătate a secolului al III-lea – până în 325), care arată că Traian a efectuat un recensământ al populației Daciei: *Quia parentes eius* [referire la Galerius] *censui subiugati fuerunt, quem Traianus Dacis asidue rebellantibus paene grati victor imposuit* (*De mortibus persecutorum,* XXIII, 5).

Pierderile de vieți umane (bărbați) în cursul războiului dacic al lui Traian au fost desigur considerabile, dar nu într-atât încât să compromită progresul demografic, economic şi social al provinciei abia create. Îndată ce orice rezistență a învinşilor a devenit zadarnică, liniştea a revenit în Dacia şi cu ea binefacerile *păcii romane.* Mulți dintre cei refugiați peste hotare revin treptat acasă; de la Cassius Dio (LXXII 3,3) aflăm astfel despre un număr de 12 000 *daci mărginaşi* care cer împăratului Commodus să se aşeze în Dacia. Este semnificativ că majoritatea aşezărilor din Dacia poartă nume autohtone, ceea ce nu s-ar explica dacă ar fi luat ființă pe un loc gol; chiar capitala provinciei păstrează în numele său pe cel al reşedinței regilor daci (deşi se aflau la o distanță apreciabilă între ele): *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Faptul că în anii 117–118, când sarmații (atât iazigii din câmpia pannonică, cât şi frații lor roxolani de la răsărit de Dacia) au fost în conflict cu Roma, autohtonii daci au rămas totuşi liniştiți, a determinat fără îndoială grija şi atenția acordată Daciei de împăratul Hadrian (reorganizarea administrativă şi dezvoltarea sistemului militar-defensiv, crearea primelor municipii). Noua atitudine a împăratului se reflectă şi în emisiunile monetare (pe aversul acestora, *Dacia* personificată poartă *vexillum* şi sabia încovoiată[528]), simbolizând contribuția populației autohtone la apărarea Imperiului; astfel, mulți daci intră în legiunile şi trupele auxiliare romane, fiind trimişi, conform sistemului dislocării unităților militare, pe alte frontiere ale Imperiului (v. mai departe).

Datele izvoarelor epigrafice

S-a obiectat că dacii nu sunt prezenți în inscripțiile provinciei; ei nu lipsesc totuşi cu desăvârşire, chiar dacă ar fi să citățm doar pe *Iulius Daciscus* de la Drobeta[529] sau pe *Decebalus Luci (filius),* de la Germisara[530]. Obiecția menționată trebuie însă revizuită în funcție de cercetările actuale asupra onomasticii traco-dacice. Cum bine se ştie, geto-dacii făceau parte din marele neam al tracilor; antroponimia tracă, destul de bogată şi variată, prezintă în general uniformitate în întreg spațiul carpato-balcanic; fără a se ține seama de această realitate, cele circa 60 de nume „trace" atestate de inscripțiile Daciei romane au fost atribuite de învățații moderni aproape în exclusivitate coloniştilor veniți de la sud de Dunăre. I. I. Russu a introdus însă în circuitul lingvistic modern denumirea, mai nuanțată şi corespunzând mai bine realităților etnice din acest spațiu geografic, de nume „traco-moeso-dacice"; se poate susține, fără teamă de a greşi, că din lotul de asemenea nume atestate de inscripțiile Daciei, cel puțin o parte aparțin localnicilor geto-daci. În sprijinul acestei afirmații vine, indirect, şi faptul că aceste nume nu sunt niciodată asociate cu închinări către divinități trace. Ele nu aparțin nici militarilor din cele trei *auxilia* de traci staționate în Dacia (cohortele *II Flavia Bessorum, I Thracum sagittariorum* şi *VI Thracum*)[531].

[528] Carmen Maria Petolescu, în LIMC, III/2, p. 310–311.
[529] IDR, II, 50.
[530] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, p. 12, nr. 5 (= AÉ, 1992, 1483; ILD, 325).
[531] Vezi I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană,* AMN, 4, 1967, p. 85–105. Pentru separarea numelor geto-dacice de cele trace, vezi totuşi: D. Dana, *Notes onomastique daco-mésiennes,* Il Mar

Numeroase informații ne dau inscripțiile despre un numar important de unitățile auxiliare de daci, staționate în diferite colțuri ale Imperiului[532]. Alți daci au fost trimişi, în grupuri mici, în diferite unități din armatele provinciale (în Britannia, Germania, Pannonia, Moesia Superior, Egipt, Africa, Mauretania); unii au intrat chiar în trupele auxiliare din Dacia, de unde au fost selectați pentru garda de *equites singulares Augusti* sau chiar în garda pretoriană[533]. Aceste informații sunt prea clare pentru a mai fi puse la îndoială; căci raportarea la etnicul dacic nu şi-ar fi avut rostul în cazul că neamul dacilor ar fi fost exterminat (cum afirmă Iulian Apostatul). Departe de a fi fost „secătuită de bărbați" (Eutropius), Dacia furniza, precum se vede, recruți armatei romane şi la începutul secolului al III-lea.

Autohtonii în descoperirile arheologice

Expunerea de până aici a avut ca scop să readucă în memorie datele izvoarelor scrise – cele mai multe aceleaşi, discutate de peste un secol şi adesea răstălmăcite de istoricii mai vechi şi mai noi. Adevărat este că bună parte dintre ele se pretează la interpretări echivoce. În schimb, există o categorie de izvoare – cele arheologice –, infinit *mai bogate* ca informație în ceea ce priveşte supraviețuirea populației autohtone şi *mai semnificative* pentru problema continuității dacilor şi a conviețuirii (simbiozei) daco-romane. Este un tablou destul de complex, rezultat al investigațiilor arheologice – deopotrivă în aşezările urbane, în castrele romane şi în aşezările rurale ale provinciei. Criteriul general adoptat pentru identificarea pe cale arheologică a dacilor în epoca provinciei îl constituie persistența unor elemente de cultură materială şi spirituală din vremea Daciei libere; el prezintă însă, totodată, dezavantajul de a ne lipsi de posibilitatea de a recunoaşte existența unor comunități de origine dacică în plin proces de romanizare.

Dacii apar mai „conservatori" (în realitate, din motive economice, deoarece dacii erau cei mai săraci dintre locuitorii provinciei; comunitățile lor izolate trebuiau să se mulțumească doar cu ceramica locală, lucrată cu mâna) în perpetuarea ritului funerar de tradiție autohtonă (incinerația cu variantele ei de ritual). Totuşi şi aici îşi fac loc elemente de civilizație (ceramică romană alături de cea dacică, fibule, uneori sticlărie etc.; avem în vedere cercetările efectuate la Locusteni, Obreja, Soporu de Câmpie, Spălnaca etc.) şi chiar de tradiție romană („obolul lui Charon", inexistent la geto-daci în perioada de dinainte de cucerirea romană). Demnă de menționat este o statistică a repartizării materialului ceramic din necropola de la Obreja; olăria romană roşie este prezentă în 38 de morminte, cea romană cenuşie de calitate superioară în 7, cea cenuşie-negricioasă (zgrunțuroasă) în 120, în timp ce olăria dacică modelată grosolan şi având ornamente caracteristice (butoni, brâuri crestate sau alveolare etc.) s-a descoperit numai în 12 morminte.

Nero, 2001–2003, p. 77–89; idem, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces),* în vol. *Orbis Antiquus,* Cluj, 2004, p. 430–448.

[532] Vezi *supra,* p. 218 sqq.

[533] C. C. Petolescu, *Dacii în armata romană,* RdI, 33, 1980, 6, p. 1045–1052 (cu întreasga bibliografie); idem, *Auxilia Daciae,* p. 146–154; D. Protase, *La continuité daco-romaine,* Cluj, 2000, p. 102–111; stadiul actual: D. Dana, Fl. Matei Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires,* Chiron, 39, 2009, p. 209–256.

Deosebit interes prezintă faptul că materiale arheologice de factură dacică au apărut în numeroase castre şi în aşezările civile care s-au dezvoltat pe lângă ele; până acum se cunosc peste 20 de castre de trupe auxiliare de pe cuprinsul Daciei în care s-a descoperit olărie de factură dacică: Slăveni (jud. Olt), Sâmbotin şi Stolniceni (jud. Vâlcea), Bumbeşti şi Cătune (jud. Gorj), Drobeta (Turnu Severin), Pojejena, Vărădia şi Mehadia (jud. Caraş-Severin), Orăştioara de Sus şi Micia (Veţel, jud. Hunedoara), Bologa şi Gilău (jud. Cluj), Buciumi (jud. Sălaj), Orheiul Bistriţei (jud. Bistriţa-Năsăud), Brâncoveneşti şi Sărăţeni (jud. Mureş), Brețcu, Comalău şi Olteni (jud. Covasna), Râşnov (jud. Braşov). „Avem şi în aceste cazuri dovezi materiale directe, legate de prezența autohtonilor sub romani”[534], dar şi a unei simbioze clare între trupa staționată în castru şi comunitatea dacică din împrejurimi. Din punct de vedere al condiției sociale, fără îndoială că raportul era dezavantajos pentru autohtoni. Arheologic, este greu a întrevedea numai din această situație beneficiul pentru daci al raporturilor cu romanii; se subliniază astfel imitarea unor recipiente romane de către olarii daci, dar se cunosc destule cazuri când olarii romani au preluat unele motive de ornament tipic dacice (de exemplu brâul alveolar, pe care l-au aplicat pe vase romane provinciale).

Asemenea produse au ajuns în castre fie cu ocazia corvezilor pentru lucrările de fortificații, fie prin folosirea unor produse ale băştinaşilor locuind în apropiere (în teritoriul militar) de către soldații romani; este posibil să fi ajuns şi prin recruții daci încorporați în diferite unități auxiliare; în sfârşit, se pot explica prin prezența în aşezările civile de pe lângă castre a unor elemente autohtone (în special femei dace căsătorite cu soldați sau veterani).

Dacii sunt recunoscuți – prin aflarea aceleiaşi fosile directoare: ceramica – şi în cadrul unor ferme *(villae rusticae)* de pe teritoriul provinciei, cum ar fi cele de la Aiud şi Rahău (jud. Alba), Deva, Cinciş şi Mănerău (jud. Hunedoara), Chinteni şi Bădeni (jud. Cluj). Dar, fără îndoială, cei mai mulți continuau să trăiască în comunitățile lor rurale, răspândite uniform pe întreg cuprinsul provinciei.

Colonizarea romană în Dacia

Totodată, şi în plus față de primele trei surse citate, Eutropius (VIII, 6, 2) ne informează că împăratul Traian a adus de pe cuprinsul Imperiului mulțimi nesfârşite de oameni *ad agros et urbes colendas;* amploarea colonizării este explicată de acest autor târziu prin faptul că Dacia era depopulată. În realitate, colonizarea se justifică în primul rând prin nevoia de brațe de muncă suplimentare, în condițiile unei valorificări superioare a bogățiilor noii provincii. Cassius Dio (LXVIII, 14,4) notează doar: „În felul acesta Dacia ajunse sub ascultarea romanilor şi Traian stabili în ea oraşe de colonişti”. Într-adevăr, ogoarele coloniştilor se aflau la început cu precădere în teritoriile oraşelor, mai târziu şi pe lângă aşezări grupate în organizații distincte, de genul acelui *terri[t(orium) A]rcoba(darense)*[535] sau chiar *territorium Σuc(idavense)*[536].

Dar o parte din solul provincial a fost atribuit trupelor, de unde acestea îşi asigurau subzistența; de altfel, chiar scenele finale ale Columnei lui Traian (CLIV-CLV)

[534] D. Protase, *Autohtonii,* I, p. 138.
[535] Vezi *supra,* nota 461
[536] IDR, II, 190.

prezintă un grup de daci escortați de soldați romani, probabil pentru a-i reaşeza în teritoriile castrelor ca forță de muncă aservită. Este semnificativ a sublinia, în acelaşi context, că în zona dintre Olt şi *limes transalutanus,* care a servit ca teritoriu al trupelor auxiliare, nu s-a ridicat totuşi nici o aşezare romană mai importantă. De altfel, prezența dacilor în preajma trupelor este susținută şi prin descoperirea în interiorul castrelor a o serie de produse de ceramică autohtonă. Altă parte a solului provinciei a aparținut domeniului imperial: atât locurile în care s-au exploatat bogății ale subsolului (unde s-au adus din alte părți specialişti în minerit), cât şi cele destinate păşunatului vitelor (în special în zonele montane, străbătute de păstorii daci).

Contrar afirmației lui Cassius Dio (de fapt, transmisă de Zonaras), în Dacia s-a întemeiat un singur oraş prin colonizare efectivă: *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa;* eventual şi *Malva* (localizare nesigură). În rest, s-a procedat la atribuirea *(adsignatio)* de pământ din solul provincial (devenit *ager publicus*) unor grupuri de colonişti – cetățeni romani sau chiar peregrini, precum acel T. Aurelius Aper Delmata, *princeps adsignatus ex municipio Splono*[537]. Ei întemeiază o serie de aşezări, multe cu nume dacice, care cu timpul vor urca la treapta de oraşe. În afara capitalei provinciei, primele nuclee de cetățeni s-au aşezat se pare la Napoca şi Drobeta, care au fost înălțate la începutul domniei lui Hadrian la rangul de municipii. Romanizarea făcuse progrese rapide, împăratul Hadrian fiind sfătuit de prieteni să renunțe la gândul de a părăsi Dacia, „ca nu cumva prea mulți cetățeni romani să cadă în mâna barbarilor".

Originea coloniştilor se poate uneori stabili după inscripții. O statistică arată că din cele aproape 3 000 de nume cunoscute, circa 74 % sunt romane, la acestea adăugându-se un lot mai mic de nume greceşti (14 %), precum şi de altă origine (celtice, traco-dacice, siro-semite, egiptene, nord-africane)[538]; şi mai sugestivă este repartizarea lingvistică a inscripțiilor, din care majoritatea covârşitoare sunt latine, un număr extrem de redus (sub 40) fiind greceşti şi doar câteva siro-palmireniene. Trebuie ținut seama şi de faptul că inscripțiile se referă cu precădere la locuitorii oraşelor (aproape în exclusivitate coloniști: „orăşeni iubitori de fast şi eternizare epigrafică", după caracterizarea sugestivă a lui V. Pârvan[539]) şi militari (în serviciu activ sau veterani).

În unele cazuri, inscripțiile ne informează despre originea (proveniența) coloniştilor. Din păcate, suntem aproape total lipsiți de informații cu privire la coloniştii veniți din Italia sau din provinciile occidentale, vechi romanizate; cei cunoscuți din acele părți sunt aproape fără excepție militari în serviciu activ (ofițeri) sau veterani. Totuşi, contrar unei păreri mai vechi, cercetările au arătat că în Dacia au sosit colonişti

[537] CIL, III, 1322 (= AÉ, 1968, 443; IDR, III/3, 345).

[538] I. I. Russu, *Onomasticon Daciae,* AISC, 4, 1941–1943, p. 186–239; AISC, 5, 1944–1948, p. 282–296 (rectificări şi completări); idem, *Onomastique de la Dacie romaine,* în vol. *L'Onomastique Latine.* Actes du colloque international sur l'onomastique latine, Paris, 1977, p. 353–363. Vezi de asemenea: Ligia Ruscu, *Die griechischen Namen in der Provinz Dakien,* AMN, 35 (I), 1998, p. 147–186; eşantioane de populație: A. Paki, SCIVA, 39, 1988, 4, p. 355–368 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); eadem, AMP, 12, 1988, p. 215–227 (Porolissum); eadem, *Quelques remarques sur la population rurale de la région de la Dacie orientale,* Specimina nova, 12, 1996 (1998), p. 283–296

[539] V. Pârvan, *Getica,* 1926, p. 272.

chiar şi din Italia (precum *Cominii*[540]*, Procilii*[541] sau *Varenii*[542] de la Sarmizegetusa)[543]; floarea municipiilor Daciei vor primi cu timpul demnitatea ecvestră, deținând importante magistraturi în oraşele provinciei. Nu deținem însă până în prezent vreo atestare privitoare la personaje originare din Dacia care ar fi pătruns în ordinul senatorial[544].

Destul de sărace sunt informațiile epigrafice privitoare la coloniştii originari din provinciile dunărene[545]. Cei mai cunoscuți sunt de origine illirică, unii aduşi în Munții Apuseni ca specialişti minieri (*Pirustae, Baridustae, Sardeates, Maniates*; vezi mai departe, p. 254)[546]. Tot din aceast zonă au venit alți colonişti, precum *T. Aur(elius) Aper Delmata, princ(eps) adsignato* (!) *ex m(unicipio) Splono* (într-o inscripție de la Ampelum)[547], sau doi colonişti originari din *k(astellum) Starva* (atestați la Alburnus Maior)[548]. Trebuie subliniat de asemenea că cercetările arheologice au contribuit la identificarea unor comunități de colonişti din aceste provincii; se pot cita astfel necropolele tumulare de incinerație de la Caşolț (jud. Sibiu)[549] şi Calbor

---

[540] CIL, III, 1473 (= IDR, III/2, 371), 1497 (= ILS, 7133; IDR, III/2, 107), 1513 (= ILS, 7131; IDR, III/2, 108), 7907, 7979 (= ILS, 2424; IDR, III/2, 419).

[541] IDR, III/2, nr. 2, 3, 114 (= ILD, 242), 118, 318, 345.

[542] CIL, III, 1482 (= ILS, 7132; IDR, III/2, 129), 1486 (= IDR, III/2, 128), 1513 (= ILS, 7131; IDR, III/2, 108), 13779 (= IDR, III/2, 322). Vezi J. Trynkowski, Przegled Historyczny, 56, 1965, 3, p. 369–387.

[543] Vezi R. Ardevan, *Die Claudii von Apulum,* în *Orbis Antiquus,* Cluj, 2004, p. 345–353; idem, *Römische Bürger Latinischer Abstammung in Dakien,* în: G. Németh, P. Forisek (ed.), *Epigraphica III. Politai et cives.* Studia solemnia in honorem Géziae Alföldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis (Hungarian Polis Studies, 13), Debrețin, 2006, p. 117–136.

[544] O excepție pare a fi P. Aelius Gemel(l)us, *vir clarissimus,* la Apulum (CIL, III, 1106 = IDR, III/5, 72); el ar putea fi identic cu P. Aelius Cl(audia tribu) Sent(ino) Gemellus, tribun al cohortei I Vindelicorum, menționat într-o inscripție de la Tibiscum, din timpul lui Caracalla (IDR, III/1, 128; cu unele completări: AÉ, 1987, 849 = ILD, 200) – înnobilat poate şi introdus *(allectus)* în ordinul senatorial chiar de acest împărat.

[545] Câteva exemple: persoane originare din Sirmium (IDR, II, 36), Viminacium (IDR, III/2, 418) sau Aequum (Dalmatia) (IDR, III/2, 249; III/3, 350, 417); o *cives Norica* (IDR, III/4, 91), un bărbat (?) *do(mo) Macedonia* (IDR, III/4, 278). Vezi şi studiul lui R. Ardevan, *Colonia Claudia Aequuun und Dakiien. Epigraphische Beiträge,* în vol. *Römische Städte,* Belgrad, 2005, p. 123–133.

[546] Duje Rendić-Miocević, *Dacico-Illyrica. Quelques aspects de la colonisation illyrienne de la Dacie à la lumière des inscriptions sur les c e r a t a e d'Alburnus*, Rada (Zagreb) 20, 1981, p. 21–34 (în sârbo-croată; rezumat francez, p. 35–37); Exhlale Dobruna-Salihu, *Some aspects of Illyrian Life in Dacia,* SAA, 13–14, 2007–2008, p. 157-168. Pentru numele illirice din Dacia, a se vedea: I. I. Russu, AISC, 4, 1941–1943, p. 186–239 (sursele documentare sunt în special tăbliţele cerate, prezentate în IDR, I, p. 165 sqq. şi inscripțiile din IDR, III/3, p. 374 sqq.); idem, *Illirii. Istoria – Limba şi onomastica – Romanizarea,* Bucureşti, 1969 (passim); R. Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior. Herkunft und Status,* în *Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Döbesch,* Viena, 2004, p. 593–598; I. Piso, *Gli Illiri ad Alburnus Maior,* în vol. *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana.* Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003 (ed. Gianpaolo Urso), Pisa, 2004, p. 271–307.

[547] CIL, III, 1322 (= ILS, 7153; AÉ, 1968, 443; IDR, III/3, 345)

[548] Anca Timofan, Ioana Barbu, Apulum, 44, 2007, p. 185–187: *[- - -] Starva*; Carmen Ciongradi, Anca Timofan, V. Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249–268 (= AÉ, 2007, 1201): *Del(mata) k(astelli) Starvae.*

[549] Rapoarte despre această necropolă (atribuită populației autohtone) s-au publicat în: Dacia, I, 1957, p. 207 sqq.; SCIV, 6, 1955, 3–4, p. 581 sqq.; MCA, 4, 1957, p. 119 sqq.; MCA, 5, 1959, p. 403 sqq.; MCA, 6, 1959, p. 414 sqq. Dimpotrivă, P. Alexandrescu (Dacia, 9, 1965, p. 180, nota 39), le leagă de grupul de necropole norico-pannonic (vezi în acest sens şi D. Protase, *Autohtonii în Dacia,* p. 133–135), opinie respinsă de M. Macrea (*Viața în Dacia romană,* p. 285–286, nota 78). Vezi mai recent: Eckehard Weber, *Norikerinnen und Noriker im römischen Dakien,* în *Orbis Antiquus,* 2004, p. 816–820.

(jud. Braşov)[550] aparţinând unor colonişti norico-pannonici, ori cele de la Zlatna[551] şi Ighiu (jud. Alba)[552] ale unor colonişti dalmatini.

Cel mai bine informaţi suntem, totuşi, asupra celor veniţi din provinciile orientale. Astfel, din Asia Mică[553] s-au aşezat în Dacia grupuri de *Asiani* (la Napoca)[554], *Galatae* (la Napoca[555], Germisara[556] şi Alburnus Maior[557]) şi *Ponto-Bithyni* (la Apulum)[558]; faptul că se autodenumesc după numele oficial al provinciilor de unde provin arată că au fost aduşi în grupuri şi stabiliţi oficial în diferite locuri ale provinciei. Alţii sunt atestaţi individual, putând fi identificaţi după divinităţile lor „naţionale": Cybele – *Meter Troklimene* (din Phrygia)[559], *Iupiter Optimus Maximus Erusenus* (din Erisa, Caria)[560], *Iupiter Optimus Maximus Cimistenius* (din Bithynia)[561], *Iupiter Optimus Maximus Tavianus* (din Tavium, Galatia)[562], *Zeus Narenos* (din Nara din Galatia)[563], *Zeus Sarnendenos*[564], *Zeus Syrgastos* (din Tios, Bithznia)[565] *Zeus Sittakomicos*[566], *Aesculapius Pergamenius*[567], *Glyco* (din *Abonoteichos*, în Paphlagonia)[568] etc.; fie după locul de origine: *Amasia*[569] şi *Sebastopolis*[570] din Pont, *Aspendus* din Pamphylia[571], *Epiphania* din Cilicia[572], *Tavium* din Galatia[573] etc.;

---

[550] MCA, 4, 1957, p. 141–144; 5, 1959, p. 414 sqq.

[551] Oct. Floca, AISC, 3, 1941, p. 160–173; Sargetia, 2, 1941, p. 91 sqq.

[552] MCA, 6, 1959, p. 492 sqq.

[553] C. C. Petolescu, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine,* Dacia (N.S.), 22, 1978, p. 213–218.

[554] CIL, III, 870 (= ILS, 4061).

[555] CIL, III, 860.

[556] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).

[557] IDR, III/3, 398 (= AÉ, 1944, 25; CIGD, 3): un κολλήγειον care pune o dedicaţie pentru *Zeus Narenos,* divinitate galată; aceleiaşi divinităţi îi ridică o inscripţie greacă *Demetrius Arzakei* (AÉ, 1944, 23; IDR, III/3, 399; CIGD, 4; patronimicul de origine iraniană).

[558] IDR, III/5. 153 (= ATE 1904, p. 129–130); colonişti din Bithynia sunt atestaţi şi la Ampelum: IDR, III/3, 341 (= Dolg., 7, 1916, 2, p. 77), 342 (= CIL, III, 1324).

[559] CIL, III, 7766 (= IGR, I, 543; IDR, III'5, 256; CIGD, 17): Ἐξ ἐπιταγῆς μητρὸς Τροκλιμήνης (Apulum).

[560] CIL, III, 859 (= ILS, 4083) (Napoca).

[561] La Apulum: IDR, III/5, 209 (= I. Berciu, Al. Popa, Latomus 22, 1963, 1, p. 68–73; iidem, Apulum 5, 1965, p. 168, nr. 1–2; AÉ, 1964, 185–186); la Ampelum: IDR, III/3, 432 (= AÉ, 1944, 20).

[562] CIL, III, 860 (Napoca), 1088 (= IDR, III/5, 228, Apulum).

[563] IDR, III/3, 398 (= AÉ, 1944, 25; CIGD, 3): Δε[ὶ] Ναρηνῷ κολλήγειον εὐχήν, 399 (= AÉ, 1944, 23; CIGD, 4): Δημήτριος Ἀρζακει Δεὶ Ναρηνῷ εὐχήν (Alburnus Maior). Un fragment de altar cu inscripţie latină (dedicantul necunoscut), la Berghin (jud. Alba; IDR, III/4, 41).

[564] IDR, III/3, 400 (= AÉ, 1944, 22; CIGD, 5): Δι[ὶ] Σαρνενδηνῷ κολλήγειον εὐχήν (Alburnus Maior). Acest *Zeus* apare şi într-o altă inscripţie de la Apulum (CIL, III, 7762 = IDR, III/5, 229 = CIGD, 16; Apulum): Ζεῦ Σαρδενδηνῳ. Forma corectă este cea de la Alburnus Maior, aşa cum apare în două inscripţii de la Iuliopolis din Bithynia; vezi Sorin Nemeti, *Zeus Sarnendenos,* EN, 18, 2008, p. 179–183.

[565] IDR, III/5, 706 (= V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, AMN, 35 (I), 1998, p. 109–111, nr. 1; AÉ, 1998, 1077): Διὶ Συργαστῷ

[566] IDR, III/3, 409 (= AÉ 1944, 26; CIGD, 7): Δίον Λο[υκ]ιανοῦ εὐχὴν Δεὶ Σιττακομικῷ (Alburnus Maior).

[567] CIL, III, 1417 a (= ILS, 3854; IDR, III/2, 164) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[568] CIL, III, 1021-1022 (= IDR, III/5, 85–86).

[569] CIL, III, 971 (= IDR, III/3, 8; Răhău).

[570] CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10) (Grojdibod).

[571] CIL, III, 14491 (= IDR, II, 204).

[572] IDR, III/5, 140 (= E. Zefleanu, Apulum, 2, 1943–1945, p. 97; AÉ, 1947, 23 şi 1960, 239) (Apulum).

[573] CIL, III, 1503 (= ILS, 7134; IDR, III/2, 112) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

uneori originea este redată prin formulări mai generale: *domo Asiae*[574]*, quam generavit Pergamos*[575], *cives Bithyni*[576]; în sfârşit, după factura numelor – unele etno-geografice *(Ionicus*[577], *Galatus*[578], *Pergamenianus*[579]*),* altele orientale (asianice: bithyniene, thraco-frigiene, iraniene) *(Affia*[580], *Arzakes*[581]*, Farnax*[582], *Menofilus*[583]). De remarcat că majoritatea persoanelor venite din Asia Mică sunt atestate în Dacia Superioară, regiune cu un grad mai înalt de urbanizare şi cu o viaţă economică (în special comercială) mai intensă. Ei se grupează adeseori în colegii de caracter etnic, ceea ce arată că se considerau în minoritate, dorind totodată prin acest gen de exclusivism să-şi păstreze individualitatea şi eventual privilegiile.

Deosebit de reprezentativi din punct de vedere epigrafic sunt cei veniţi din Syria. La Apulum şi Sarmizegetusa, cunoaştem nişte *Suri negotiatores*[584]. Sirienii (bărbaţi şi femei) sunt atestaţi şi individual; cei mai mulţi provin din formaţiunile auxiliare (sirieni, palmirenieni, iturei) şi sunt foarte tenaci în conservarea şi răspândirea unor divinităţi proprii (siriene şi palmireniene). Numele siro-palmireniene reprezintă lotul cel mai bogat de nume orientale din Dacia[585].

Nu este deloc sigur că ar proveni din Egipt purtătorii unor nume derivate de la divinităţi egiptene, precum *Arphocras* (de la *Harpocrates*)[586] ori *Sarapio*[587]; astfel, din inscripţia funerară a unei tinere, *Isidora* („darul zeiţei Isis”)*,* aflăm că era *domo Asiae*[588]*,* deci originară din provincia Asia. Se cunosc de asemenea unele antroponime afro-semitice (punice) *(Birsus, Iarsaces, Sattara, Satrius)* sau *cognomina* indicând o proveniență nord-africană *(Afer, Afra, Maurus, Maurina)*; unele persoane provin din formaţiunile auxiliare recrutate din Africa de nord[589].

Cei mai mulţi dintre aceşti veniţi de peste mări şi ţări poartă nume de factură romană, chiar dacă adesea cel de-al treilea element indică o origine neromană. Este semnificativ că dintre deținătorii de *tria nomina,* cei mai mulţi poartă ca *nomen gentile* pe cele de *Ulpius, Aelius* şi *Aurelius,* aparţinând în majoritatea cazurilor împăraţilor din dinastia Antoninilor (*Aurelii* pot fi numiţi şi după M. Aurelius Antoninus – Caracalla, care a acordat, în 212, prin *Constitutio Antoniniana,* dreptul de cetăţenie majorităţii locuitorilor Imperiului). Ar fi important ca un studiu al numelor din

---

[574] CIL, III, 7802 (= 1222; IDR, III/5, 539) (Apulum): *D(is) M(anibus) Isidorae, domo Asiae* etc.

[575] IDR, III/2, 382 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[576] IDR, III/3, 341 (= A. Buday, Dolg., 7, 1916, 2, p. 77: *civ[i]s Bithynus*), 342 (= CIL, III, 1324, Ampelum: *cives Bithinum* !).

[577] CIL, III, 14216,11 (= IDR, II, 47; Drobeta).

[578] IDR, III/5, 25 (= E. Zefleanu, Apulum , 2, 1943–1945, p. 99, nr. 3; AÉ 1947, 21; Apulum).

[579] CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64; Micia).

[580] CIL, III, 1324 (= IDR, III/3, 342; Ampelum).

[581] IDR, III/3, 399 (= AÉ, 1944, 23; Alburnus Maior).

[582] CIL, III, 986 (= ILS, 3848; IDR, III/5, 20; Apulum).

[583] CIL, III, p. 924 (= ILS, 7215 A; IDR, I, 31: tăbl. cer. I) (Alburnus Maior): *Offas Menophili.*

[584] CIL, III, 7761 (= ILS, 4304; IDR, III/5, 218; Apulum), 7915 (= IDR, III/2, 203); IGB, III, 1590 (la Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

[585] I. I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în „colonizarea” şi romanizarea provinciei,* AMN, 6, 1969, p. 167–186; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană,* I, Bucureşti, 1981, p. 206–243.

[586] CIL, III, 6254 (Sânmiclăuş).

[587] CIL, III, 1003, 1054 (63 şi 171; Apulum).

[588] CIL, III, 7802 (= 1222; IDR, III/5, 539) (Apulum); *supra,* nota 574.

[589] S. Sanie, *Les Africains en Dacie romaine,* în *Actes du VII*[e] *Congrès international d’épigraphie grecque et latine, Constantza, 9–13 septembre 1977* (ed. D. M. Pippidi), Bucureşti – Paris, 1979, p. 465–466.

inscripții să facă o distincție între cetățeni şi peregrini; asemenea departajare ne-ar da totodată o imagine mai exactă despre intensitatea procesului de romanizare.

Cum subliniam mai sus, coloniştii locuiau cu precădere în oraşe, unde îi atestă numeroase inscripții. În zonele cu grad de urbanizare mai scăzut, numărul inscripțiilor referitoare la populația cvilă este destul de redus; situația nu se datorează numai lipsei (rarității) materialului de scris dur (litic), deoarece în alte părți dorința de a scrie se manifestă adesea prin alte forme ale epigrafiei minore (inscripții pe tegule, grafiți ceramici). Explicația acestei lipse de preocupare este probabil legată de prezența cu precădere în zonele rurale[590] (în general, cele mai îndepărtate de centrele importante de civilizație romană) a populației autohtone (al doilea element demografic, ca valoare numerică, al provinciei).

Simbioza daco-romană

Statisticile întocmite de arheologi consemnează pe teritoriul provinciei circa 300 de aşezări rurale – ceea ce ne dă o imagine, fie şi aproximativă, a densității demografice a Daciei romane. Investigarea lumii satelor – mult mai conservatoare, atât în ceea ce priveşte pe autohtoni, cât şi pe coloniști – prezintă un interes deosebit pentru problema simbiozei (συμβίοσις = „convieţuire") daco-romane[591]; tocmai înțelegerea acestui fenomen comportă cele mai multe dificultăți, deoarece *continuitatea* autohtonilor a fost cu prisosință demonstrată de descoperirile arheologice[592]. În cele ce urmează, vom urmări repartiția descoperirilor care reflectă aceste relații reciproce; este evident însă că nu va fi o enumerare a tuturor descoperirilor privind continuitatea dacică în epoca romană.

Se cunosc numeroase aşezări rurale din epoca romană în care apar asociate elemente de civilizație (în special ceramică) romană cu cele dacice. Se pot cita, la sud de munți: Amărăşti, Apele Vii, Castranova, Cârcea-„Viaduct" (com. Coşoveni), Leu şi Locusteni (jud. Dolj); Ocnița (Ocnele Mari) (jud. Vâlcea); Săcelu (jud. Gorj); Stoeneşti şi Dobrun (jud. Olt), iar în Transilvania: Boarta, Caşolț, Curciu (com. Dârlos), Laslea, Ocna Sibiului, Roşia, Ruşi, Săcădate, Slimnic, Şura Mică (jud. Sibiu); Cenade, Ciumbrud (Aiud), Ciunga (Ocna Mureş), Micoşlaca, Noşlac, Obreja, Rădeşti, Sebeş şi Şpălnaca (jud. Alba); Feldioara, Gligoreşti, Sava, Sic (jud. Cluj); Cipău, Cristeşti, Gogan, Lechința de Mureş, Sf. Gheorghe (com. Iernut) (jud. Mureş); Filiaş, Medişoru Mare, Mugeni (jud. Harghita); Râşnov şi Vulcan (jud. Braşov).

[590] Este semnificativă păstrarea în limba română a unui cuvânt provenind din substratul dacic: *cătun,* desemnând o mică aşezare rurală, în special în zonele de deal şi munte; vezi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică,* Bucureşti, 1981, p. 290–292.

[591] Vezi în această privință: C. C. Petolescu, *Simbioză daco-romană şi romanitate carpato-dunăreană,* RdI, 38, 1985, 7, p. 635–649; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Daci şi romani. Aculturație în Dacia,* Cluj, 2007, 151 p. + 13 fig. (vezi Coriolan Horațiu Opreanu, *Note de lectură (III). Despre ştiință, fair play şi frustrare,* EN, 16–17, 2006–2007, p. 345–353).

[592] M. Babeş, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage des Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker,* în: Wolfgang Schuller (ed.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung,* Köln–Weimar–Wien, 1994, p. 117–144. Cele mai importante sinteze rămân cele ale lui D. Protase: *Riturile funerare la daci şi daco-romani,* Bucureşti, 1971; idem, *Autohtonii în Dacia,* I, Bucureşti, 1980 (ale căror rezultate sunt rezumate şi în studiul nostru); idem, *La continuité daco-romaine,* Cluj, 2000, p. 15–168. Vezi şi Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni,* Craiova, 1980.

Aproape că nu există vreo aşezare dacică pură, în care să nu fi apărut materiale romane. Este o dovadă clară a convieţuirii elementului autohton cu coloniştii, fie că trăiesc în cadrul aceleiaşi comunităţi rurale, fie separat – dar împrumutând reciproc elemente de cultură materială. Deocamdată, cel mai evident este împrumutul din partea autohtonilor, prin însuşirea unor produse „de serie" (ceramică, produse de folosinţă personală etc.).

Din păcate, gradul foarte înalt sau absolut de perisabilitate al majorităţii materialelor arheologice nu ne permite a urmări mai în amănunt raporturile reciproce între autohtoni şi coloniştii veniţi din diferite părţi ale Imperiului[593]. Suntem reduşi astfel aproape în exclusivitate la analiza materialului arheologic de uz curent (îndeosebi ceramică) şi a unor elemente de viaţă spirituală (rituri funerare). În stadiul de faţă al cercetării, ar fi important a urmări *cum* elementul autohton intră în contact cu cultura materială a cuceritorului, dar şi în ce măsură viaţa sa cotidiană este stimulată de progresul net introdus de statul roman în raport cu perioada anterioară. Suntem de părere că descoperirile arheologice, deşi nu pot răspunde mulţumitor la toate întrebările, sunt totuşi elocvente pentru existenţa unui dialog între cuceritori şi cuceriţi.

VIAŢA SOCIALĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Structuri sociale

În Dacia, precum în întreg Imperiul, diferenţele sociale erau determinate de mai mulţi factori: condiţie socială (oameni liberi sau aserviţi), statut civic (cetăţeni romani ori peregrini), rang social, avere. Starea socială a unei persoane este determinată în cele mai multe cazuri de acţiunea complexă a acestor factori[594].

Totuşi, în Dacia, diferenţele sociale sunt mai puţin frapante decât în Italia sau provinciile vechi şi bogate ale Imperiului; cauza constă în lipsa marii proprietăţi funciare în această provincie. Aristocraţia senatorială este reprezentată doar prin guvernatorul provincial (însoţit eventual de unii membri ai familiei sale) şi de *tribuni laticlavii* ai legiunilor care au staţionat în Dacia; nu avem însă vreo dovadă despre ridicarea unor provinciali până la cel mai înalt ordin al societăţii romane *(ordo senatorius – amplissimus ordo)*[595].

Cum am mai avut prilejul să remarcăm, sclavia nu a deţinut un rol important în viaţa economică a provinciei. De fapt, deosebirea esenţială o constatăm în cadrul categoriei oamenilor liberi, între cetăţeni şi peregrini.

---

[593] Vezi Eleonora Mancini, *La comunicazione verbale fra i Daci e Romani,* în *Corona Laurea,* Bucureşti, 2005, p. 287–292.

[594] Pentru societatea romană, în general, a se vedea: Geza Alföldy, *Histoire sociale de Rome,* Paris, 1991.

[595] Cf. J. Šašel, *Senatori ed appartenenti all'ordine senatorio provenienti dalle province romane di Dacia, Tracia, Dalmazia e Pannonia,* Tituli, 5, 1982, p. 553–581. Vezi totuşi *supra,* nota 544.

Cetățenii romani *(cives Romani)* se bucurau de drepturi depline. Din rândul lor făceau parte în primul rând înalții funcționari, „burghezia" municipală *(municipes)* şi fruntaşii satelor; un număr important proveneau din rândul ofițerilor şi foştilor militari ai armatei romane[596]. Aceştia din urmă îşi înscriu cu mândrie în inscripții calitatea de veterani, precum acei *vet(erani) et cives Romani* de la Micia[597]. Se ştie că, după terminarea serviciului militar, soldații trupelor auxiliare primeau cetățenia romană *(civitas Romana)* şi dreptul de a contracta o căsătorie legitimă *(conubium)*: prin aceasta se legitima şi eventuala legătură cu o femeie peregrină (dar pentru una singură!); aceste drepturi, acordate special printr-un decret imperial *(constitutio),* sunt înscrise în diplomele militare (în care se specifică acordarea cetățeniei romane titularului diplomei, soției lui şi copiilor născuți sau care urmau a se naşte). Cât timp cetățenia a fost acordată cu zgârcenie, doar pentru „credincioasă slujbă" (*pie et fideliter,* cum glăsuieşte o diplomă militară[598]), ea a reprezentat un stimulent pentru coloniştii veniți de pretutindeni şi pentru autohtoni; dar începând cu Caracalla, extinderea dreptului de cetățenie prin *Constitutio Antoniniana*[599] (urmărind de fapt extinderea fiscalității, după afirmația lui Cassius Dio, LXXVI, 9, 5) a devalorizat calitatea de cetățean roman şi ataşamentul față de statul roman.

Din rândul cetățenilor bogați se recrutau membrii consiliului municipal *(ordo decurionum)* şi magistrații oraşelor. Elita obținea adesea demnitatea ecvestră, precum *Cominii, Procilii* sau *Varenii* de la Sarmizegetusa; din rândul lor se alegeau magistrații municipali, marii preoți (cum ar fi *sacerdos arae Augusti, flamines, pontifices*), iar o serie de colegii şi oraşe se grăbeau să-i solicite să le fie patroni[600]. În rândul cavalerilor romani par a fi pătruns şi unii autohtoni (precum *P. Aelii* de la Apulum sau familia acelui M. Ulpius Peregrinus, originar din *Napuca,* tribun al legiunii I Italica de la Novae[601]). Din rândul cetățenilor erau aleşi (ori numiți) fruntaşii satelor, cum ar fi acel *praef(ectus) pag(i) Aquensis* (care era şi decurion al coloniei Sarmizegetusa)[602], cei doi *magistri pagi Miciensis*[603] ori *curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis)*[604].

Se consideră că numărul decurionilor era în funcție de numărul cetățenilor, fiind fixat prin actul de întemeiere al fiecărui oraş; la fiecare cinci ani, *quinquennales* revedeau lista consiliului *(album decurionum)*. Pentru a face parte din consiliu se cereau: calitatea de om liber, un cens (minimum 100 000 de sesterți) şi vârsta de cel puțin 25 de ani (vezi şi *supra,* p. 228); dar se cunosc şi cazuri când cei înscrişi

---

[596] R. Ardevan, *Veterani şi decurioni municipali în Dacia romană,* Sargetia, 20, 1986–1987, p. 117–126.

[597] IDR, III/3, 80–83.

[598] CIL, XVI, 160 (= IDR, I, 1).

[599] Despre acest mult discutat document, a se consulta: H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I,* Köln 1976; vezi încă: Em. Condurachi, *La Costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano,* Dacia (N.S.), 2, 1958, p. 281–316; Alfred Boilă, Emilia Doruțiu-Boilă, *Discuții recente privitoare la Constitutio Antoniniana,* StCl, 14, 1972, p. 179–194; Al. Suceveanu, *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS. 40 I,* Dacia (N.S.), 34, 1990, p. 245–257 (= idem, *Opuscula Scythica,* Bucureşti, 2009, p. 253–273).

[600] A se consulta IDR, III/2 (indici).

[601] IDRE, II, 323 (= M. Cičikova, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 67–72).

[602] IDR, III/3, 10.

[603] IDR, III/3, 69, 80–82.

[604] IDR, II, 190.

nu împliniseră încă această vârstă (numiți *praetextati*), iar alții care au primit numai însemnele onorifice ale decurionatului *(ornati ornamentis decurionalibus:* liberți sau alți binefăcători ai oraşului[605]). Cu timpul, *ordo decurionum* se transformă într-o categorie socială; în anul 212, un rescript al împăraților Caracalla şi Geta exclude pe *plebei homines* de la dreptul de a fi magistrați municipali (*Dig.,* 50, 2, 4, 26).

Conştiința că reprezintă o categorie aparte a societății se exprimă prin ridicarea unor monumente funerare adesea somptuoase[606] şi prin dedicații către divinități[607], la care asociază pe membrii *familiei* lor[608].

Pentru cetățenii romani, dar şi pentru peregrini, *familia* continuă a fi gruparea socială cea mai importantă şi respectată; cetățenii romani poartă *tria nomina* şi îşi notează în inscripții tribul (care este însă omis începând cu secolul al III-lea). Terminologia epigrafică privitoare la viața de familie este extrem de sugestivă şi bogată; citățm în ordine alfabetică, traducând numai în cazurile mai deosebite: *adfinis* (rudă), *avunculus, coniux, conpar, femina, filius, filia, frater, gener, nurus* (noră), *heres, iuvenis, liber, maritus, marita, mammulus* (bunic)*, mater, matrimonium, natus, nepos, neptis* (dar şi *neptia*), *parentes, pater, puer, puella, pupilus, socer, socrus* (soacră), *soror, tutores, uxor, virginius.* Ataşamentul pentru viața de familie se exprimă prin epitetele acordate, în special în inscripțiile funerare: cel mai obişnuit, *bene merentes;* când pierd pe cei dragi, autorii inscripțiilor sunt *mater infelicissima, pater infelix, filii pientissimi;* soții morți sunt numiți *coniux pius, pius virginius;* soțiile sunt cinstite cu epitete superlative, precum *pientissima, piissima, carissima, sanctissima, optima, inocentissima, rarissima, incomparabilis.* O piatră notează despre doi soți că au trăit împreună 11 ani şi 10 luni *sine ulla querella*[609]. Resemnarea față de moarte este consemnată prin formule arhicunoscute precum *ave viator* ori *sit tibi terra levis*[610].

La început, cetățenii reprezentau o pătură extrem de subțire a populației provinciei; totuşi, Eutropius arată că princpalul motiv care l-a oprit pe Hadrian să abandoneze Dacia a fost ca nu cumva mulți cetățeni romani să cadă în mâna barbarilor *(ne multi cives Romani barbaris traderentur)*. Cu timpul, numărul cetățenilor romani a crescut, prin adăugarea numeroşilor *Ulpii, Aelii* şi *Aurelii.*

Principala pătură producătoare o formau oamenii simpli *(incolae, peregrini),* lipsiți de drepturi cetățeneşti. Cei chemați din afară *(ex toto Orbe Romano)* să locuiască în noua provincie se bucurau de anumite privilegii şi chiar de dreptul de proprietate; unii au fost aduşi ca specialişti în diferite domenii (precum minerii dalmatini), dar mulți îngroaşă rândurile gloatei urbane: *plebs* (într-o inscripție de la Ulpia Traiana), *populus* (la Apulum)[611]. Este posibil ca unii din colonişti, îndeosebi

---

[605] CIL, III, 1079 (Apulum): un *libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionalia col(oniae) Apul(i) et aug(ustalis) col(oniae) e(iusdem)*; CIL, III, 1425–1426 (= IDR, III/2, 219, 271), 1493 (= IDR, III/2, 105) (augustali la Sarmizegetusa); CIL, III, 14216,9 (= ILS, 7150 a; IDR, II, 42) (medic al legiunii VII Claudia, mort la Drobeta la vârsta de 23 de ani).

[606] Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialen Status im Oberdakien,* Cluj, 2007.

[607] S. Pribac, *Aspecte sociale ale vieții spirituale în Dacia romană,* Timişoara, 2006.

[608] Vezi caracterizarea sugestivă pe care le-o face V. Pârvan, *Getica,* Bucureşti, 1926, p. 272 (*supra,* p. 237, nota 539).

[609] CIL, III, 1315 (+ IDR, III/4, 364).

[610] A se consulta indicii celor volumelor apărute până acum din IDR (II, III/1-5); vezi şi ILD.

[611] IDR, III/2, 116 (Sarmizegetusa); IDR, III/5, 446 (= CIL, III, 7805; ILS, 7145; AÉ, 1996, 1276; Apulum).

cei din provinciile vecine, să fi venit în Dacia cu gândul să cultive ogoarele (cum afirmă Eutropius); majoritatea truditorilor pământului erau însă autohtonii daci, care trăiau în teritoriile militare sau în zonele mai depărtate de oraşe (în beneficiul cărora probabil li se expropriaseră pământurile)[612].

Sclavia în Dacia romană

Într-o lucrare apărută cu mai bine de o jumătate de secol în urmă[613], D. Tudor întocmea un repertoriu epigrafic cuprinzând 152 de inscripţii referitoare la sclavi şi liberţi; între timp s-au adăugat alte peste 100 de informaţii noi. În aceste epigrafe este vorba deopotrivă de *servi privati* şi *servi publici;* cei mai mulţi sunt bărbaţi, mai puţini la număr femei şi copii; în proporţie aproximativ egală, numele sunt romane sau de altă origine (îndeosebi greceşti).

Cele mai relevante inscripţii privitoare la sclavi provin din oraşe. Aici sclavii erau folosiţi la munci casnice (de exemplu, un relief funerar de la Rediu, jud. Cluj, redă toaleta unei matroane romane[614]), intendenţi ai gospodăriilor plutocraţiei municipale sau ca *villici* în gospodăriile de la ţară ale orăşenilor. Inscripţiile amintesc despre sclavi şi liberţi folosiţi de stăpânii sau patronii lor în diferite activităţi administrative şi financiare: pentru strângerea taxelor provenind din arendarea vămilor de către *conductores publici portorii* sau de alţi arendaşi ai unor bunuri (spre exemplu, ai salinelor şi păşunilor). Într-o tăbliţă cerată conţinând contractul a doi cămătari *(argentarii),* pentru crearea unei *societas danistaria,* apare un sclav *actor,* însărcinat cu această activitate[615]. Este de la sine înţeles că inscripţiile nu fac menţiune despre cei cuprinşi în activităţile agricole; ele ne-au păstrat memoria doar a celor care, deşi robi, soarta le-a fost mai favorabilă. Astfel, la Potaissa, stăpânii menţionează pe aceeaşi piatră funerară fiica, libertul şi *menesterii*[616] (formă populară pentru *minister:* „slujitor"); la Tibiscum, un *flamen* al municipiului pune o inscripţie lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, *pro salutem suam* (!) *suorumque omnium contubern(al)ium*[617]; alteori, sclavii şi liberţii apar ca moştenitori (singuri sau alături de alţi membri ai familiei) ai defunctului. Adeseori liberţii, alături de membrii familiei, se îngrijesc de monumentul funerar al stăpânilor.

O serie de inscripţii din Dacia menţionează sclavi şi liberţi ai împăratului, folosiţi într-o serie de birouri ale procuratorilor imperiali (cei ai provinciilor, ai portoriului, ai minelor de aur); inscripţiile reţin un bogat repertoriu de atribuţii:

---

[612] Statutul lor era probabil cel de *dediticii* (urmare a capitulării fără condiţii după înfrângerea regelui Decebal), ei fiind exceptaţi, prin reglementarea împăratului Caracala din 212 *(Constitutio Antoniniana),* de la acordarea cetăţeniei romane. Ei puteau accede la această calitate numai în chip individual, în primul rând prin efectuarea serviciului militar. Vezi Al. Madgearu, RI (s.n.), I, 1990, 4, p. 347–354; idem, *Istoria militară a Daciei post-romane,* Târgovişte, 1998, p. 26; C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman,* Bucureşti, 2000, p. 257, nota 423.

[613] D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană,* Bucureşti, 1957 (cu un *supplementum epigraphicum*).

[614] Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană,* BMI, 42, 1973, 3, p. 18, nr. 50; Lucia Ţeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis.* BAR International Series 128, Oxford, 1982, p. 207, nr. 40.

[615] IDR, I, 44 (tăbl. cerată XIV).

[616] CIL, III, 907 (= 7693).

[617] CIL, III, 7997 (= IDR, III/1, 139).

arcarius, contrascriptor, dispensator, librarius şi *adiutor tabularii, scriba, vicesimarius* etc.

Se cunosc sclavi ai unor temple: astfel, la Ampelum, o inscripţie menţionează un *aedituus,* paznicul unui templu[618]; iar la Apulum este menţionat un *libertus numinis Aesculapi* [619]. Posedau sclavi şi oraşele; dintre asemenea sclavi provin probabil *P(ublus) Publicius Anthus* şi *P(ublius) Publ(icius) Cletus,* care închină la Sarmizegetusa o inscripţie *Genio lib(ertorum) et servorum*[620].

Starea acestor sclavi sau liberţi era mai bună; astfel, de la Sarmizegetusa aflăm cum un om liber dedică un altar lui Iupiter Optimus Maximus Aeternus, *pro salute Ianuari Aug(usti servi) ex arcario et Vitiae Threptae eius*[621]; un sclav imperial, *Caes(aris) n(ostri) servos* (sic) *librarius,* ridică un templu pentru Caelestis Virgo Augusta: *templum a solo pecunia sua ex voto fecit*[622]. La Sarmizegetusa şi Apulum, liberţii intră în colegiul Augustalilor, însărcinaţi cu efectuarea cultului imperial[623]. Doi augustali, de la Sarmizegetusa şi Apulum, mulţumesc zeilor deoarece au fost cinstiţi de oraşele respective cu *ornamenta decurionalia*[624].

Despre proveniența sclavilor, datele de care dispunem sunt nesemnificative. La Alburnus Maior, trei tăbliţe cerate cuprind contracte pentru vânzări de sclavi: un copil *(puer)* costa 600 denari, o femeie *(mulier)* 402 denari, iar o fetiţă *(puella)* 205 denari[625]. În antichitate, galaţii (atestaţi în zona minieră) aveau faimă de negustori de sclavi. Mulţi sunt însă crescuţi în casă, *vernae*, fie ei ai împăratului sau ai unor persoane particulare; echivalentele în greacă sunt θρεπτός şi θπέπτης, păstrate în numele liberţilor *Valerius [T]hreptus* şi *Vitia Threptes* de la Sarmizegetusa[626].

Colegiile

În peisajul social, un loc important ocupă asociaţiile private, cunoscute în general sub numele de *collegia;* ele erau recunoscute de stat şi funcţionau legal, participând în unele cazuri la viaţa publică. Scopul lor era de a permite reunirea membrilor cu diferite prilejuri şi de întrajutorare[627].

Locul principal era deţinut de colegiile profesionale[628]. Cele mai bine cunoscute sunt colegiile fabrilor (grupând diferiţi meşteri, precum zidari, fierari, dulgheri). La

---

[618] IDR, III/3, 365.

[619] CIL, III, 1079; inscripţia mai adaugă: *habens ornamenta dec(urionalia) col(oniae) Apul(ensis) et aug(ustalis) col(oniae) eiusdem.*

[620] CIL, III, 7906 (= IDR, III/2, 218).

[621] CIL, III, 7912 (= IDR, III/2, 189).

[622] IDR, III/2, 17 (= AÉ, 1913, 50).

[623] D. Tudor, *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia,* Dacia (N.S.), 6, 1962, p. 199–214; vezi de asemenea L. Mihăilescu-Bîrliba, *L'origine des Augustaux et de leurs familles en Dacie romaine,* SAA, 13–14, 2007–2008, p. 147–155.

[624] CIL, III, 1425-1426 (= IDR, III/2, 219 şi 271; Ulpia Traiana), 1079 (= ILS, 3850; IDR, III?5, 199; Apulum).

[625] IDR, I, 36–38 (tăbl. cer. VI-VIII).

[626] CIL, III, 7912 (= IDR, III/2, 189).

[627] Vezi lista cumpărăturilor pentru un banchet: IDR, I, p. 46 (tăbliţa cerată XVI).

[628] Pentru Dacia, vezi M. Macrea, *Viaţa...,* p. 316-321; R. Ardevan, AMN, 15, 1978, p. 167–172 (colegiul fabrilor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa); idem, AMN, 16, 1979, p. 87–92 (*lecticarii* la Sarmizegetusa). În aceste lucrări se găsesc citate o parte din sursele epigrafice referitoare la prezentarea ce urmează; vezi în această privinţă, de asemenea, IDR, I, II, III/1–5 şi ILD, p. 316 (indici).

Sarmizegetusa, *collegium fabrorum* se împărțea în decurii (sunt atestate epigrafic cele cu numerele de ordine I, III, IIII, VI, XIII, XV), având în frunte câte un *decurio.* Aceştia erau membri de frunte ai colegiului, precum la Apulum P. Aelius Valerianus, augur al coloniei, decurion şi patron al colegiului fabrilor, a cărui piatră de mormânt o pun *decuriones et pricipales coll(egii)*[629]. Aceşti *principales,* prin analogie cu gradații din armată, erau cei care deținеau anumite misiuni în colegii, precum *vexillarii* şi *imaginiferi;* această organizare cvasi-militară era în legătură şi cu serviciul de pompieri îndeplinit de fabri. La Sarmizegetusa, în acest colegiu intrau şi negustori, căci în *decuria IV* întâlnim două personaje, unul dintre ei fiind menționat într-o altă epigrafă ca negustor sirian[630]. La Sarmizegetusa, ei aveau local propriu, *aedes*[631]; cel de la Drobeta poartă numele de *scola*[632].

La Apulum, câteva inscripții atestă existența unui *collegium fabrum* în *municipium Aurelium,* apoi în *colonia Aurelia*[633]*,* numărând cel puțin 11 decurii[634]; altul este atestat în *municipium Septimium Apulense*[635]. Un *collegium fabrorum* mai este atestat la Tibiscum[636], iar la Drobeta este cunoscut din mențiunea unui *dec(urio) scol(ae) fab(rum)*[637].

La Apulum mai sunt amintite un *collegium centonariorum,* al producătorilor de postav[638], precum şi un *collegium dendr(ophorum)* (purtătorii pinului sacru, în sărbătorile de primăvară ale zeiței Cybele şi lui Attis), alcătuit probabil din dulgheri[639].

Alte colegii menționate epigrafic în Dacia: *collegium nautarum,* la Drobeta (nu la Apulum, cum se afirmă adesea)[640]; *collegium utriculariorum* (producători de burdufuri), la Marga (*Pons Augusti)*[641] şi Călugăreni[642]; la Micia este atestat un *collegium*, probabil al lapidarilor[643]; un *colleg(ium) aurariarum* (?)[644] este atestat la Germisara.

Un loc important dețin asociațiile de caracter etnic, precum *col(legium) Galatarum* la Germisara[645], *collegium Ponto-Bithynorum* la Apulum[646], *collegium*

---

[629] CIL, III, 1210 (= IDR, III/5, 486).
[630] CIL, III, 1431 (= IDR, III/2, 202), 7915 (= IDR, III/2, 203).
[631] IDR, III/2, 6 (AÉ, 1912, 76)
[632] CIL, III, 1583 (= 8018; ILS, 7247; IDR, II, 135).
[633] R. Ardevan, *Viața municipală,* p. 595–597.
[634] Vezi CIL, III, 1043.
[635] R. Ardevan, *op. cit.,* p. 598.
[636] Idem, *op. cit.,* p. 599.
[637] CIL, III, 1583 (= 8018; ILS, 7247; IDR, II, 135).
[638] CIL, III, 1207–1209.
[639] CIL, III, 1217.
[640] CIL, III, 1209 (Apulum): *P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) Pap(iria tribu) Strenuo, eq(uo) p(ublico) sacerd(oti) arae Aug(usti), auguri et IIvirali col(oniae) Sarm(izegetusae), augur(i) col(oniae) Apul(ensis), dec(urioni) col(oniae) Drob(etensis), patron(o) collegior(um) fabr(um) centonar(iorum) et nautar(um), conduc(tori) pascui salinar(um) et commercior(um), Rufinus eius;* suntem de părere că onoarea de patron al unor colegii trebuie pusă în paralel cu onorurile municipale, prin urmare: patron al colegiului fabrilor la Sarmizegetusa, patron al colegiului centonarilor la Apulum (CIL, III, 1208), iar patron al colegiului navigatorilor la Drobeta.
[641] CIL, III, 1547 (= IDR, III/1, 272).
[642] CIL, III, 944 (= IDR, III/4, 215).
[643] CIL, III, 1365 (= IDR, III/3, 141).
[644] CIL, III, 941 (= IDR, III/3, 235, unde se crede că este o greşală de copiere în loc de *COLLEG. GAL/ATARVM*)
[645] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).
[646] IDR, III/5, 153.

K(astellanorum) Baridust[a(rum)] de la Alburnus Maior[647] sau *spira* cu *nomina Asianorum* de la Napoca[648]. Alte inscripţii atestă organizarea unor colegii cu caracter religios: la Potaissa, un *collegium Isidis*[649]; la Alburnus Maior, două inscripţii greceşti menţionează un κολλήγειον ca autor al unor dedicaţii pentru Zeus Narenos (divinitate galată)[650] şi Zeus Sarnendenos (şi acesta divinitate microasiatică)[651]; în aceeaşi localitate, pe o dedicaţie pentru Diana apare un *mag(ister) coll(egii)*[652], iar într-o tăbliţă cerată un *collegium Iovis Cerneni,* de caracter funerar[653]. Inscripţiile ne dau şi alte informaţii despre sistemul asociativ roman în domeniul religios: la Ulpia Traiana, o dedicaţie adresată *Deo Aeterno et Iunoni et Angelis* de către un augustal al coloniei, se referă probabil la o lucrare (templu ?): *colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt)*[654]; la Micia, într-o dedicaţie *[H]erc(uli) Aug(usto),* apar doi *magist(ri) cultorum Hercul(is)*[655]; nişte *cult(ores) Iovis* apar la Ampelum într-o dedicaţie pentru Septimiu Sever şi fiii săi (anul 201)[656]; la Apulum, aflăm că *familiaricum a solo Prosmoni ex suo fecerunt per Aur(elium) Statium et Ulp(ium) Paulum quaestores*[657]; la acestea se pot adăuga numeroasele *sodalicia* legal constituite, grupând pe fidelii lui Mithra ori Dionysos ori ai altor divinităţi cu mistere.

Tulburări sociale

Ca pretutindeni, şi Dacia va fi cunoscut frământări sociale şi emoţii, în special în perioadele de nesiguranţă. Cele mai multe erau generate de invazii străine: la sfârşitul domniei lui Traian şi începutul celei a lui Hadrian, când sarmaţii iazigi atacă provinciile Pannonia Inferior şi Dacia (acum Muntenia este pierdută); la începutul domniei lui Antoninus Pius, când ameninţă poate dacii din nord şi vest, iar roxolanii atacă se pare Dacia Inferior; sub Marcus Aurelius, când, aşa cum afirmă biograful împăratului din Historia Augusta (*M. Ant. Phil.,* 22, 1), *gentes omnes Illyrici limite usque in Galliam conspiraverunt...* În timpul marii conflagraţii din timpul lui Marcus, duşmanii (sarmaţii din vest şi neamurile germanice) pătrund pe teritoriul provinciei; dintr-o inscripţie de la Sarmizegetusa aflăm că atunci templul lui Liber Pater a fost incendiat[658], iar din alta că oraşul a fost mântuit de un dublu pericol *(ancipiti periculo virtutibus restituta)*[659]. În tot acest timp, populaţia autohtonă a rămas liniştită, îndurând, alături de ceilalţi locuitori ai provinciei, spaima şi primejdia.

---

[647] IDR, III/3, 388 (= AÉ, 1944, 24).

[648] CIL, III, 870 (= ILS, 4061).

[649] CIL, III, 882.

[650] IDR, III/3, 398 (= AÉ 1944, 25); v. *supra,* nota 563.

[651] IDR, III/3, 400 (= AÉ, 1944, 22); v. *supra,* nota 564.

[652] CIL, III, 7822 (= IDR, III/3, 385). La Apulum, o dedicaţie pentru Luna Lucifera are ca autor un *mag(ister),* probabil al unui colegiu al dedicanţilor acestei divinităţi (CIL, III, 1097 = ILS, 3946 = IDR, III/5, 246).

[653] IDR, I, 31 (tăbl. cer. I).

[654] IDR, III/2, 190 (= AÉ, 1914, 106).

[655] CIL, III, 1339 (= IDR, III/3, 73).

[656] CIL, III, 1602 (IDR, III/3, 311).

[657] CIL, III, 7807; cf. R. Ardevan, *Viaţa municipală,* p. 308.

[658] IDR, III/2, 11 (= AÉ, 1976, 561).

[659] CIL, III, 7969 (= ILS, 371; IDR, III/2, 76); vezi C. C. Petolescu, *Contribuţii,* I, p. 115–120.

Sub Commodus, în unele provincii, între care şi Dacia, au avut loc tulburări şi chiar răzmeriţe *(...Pannoniae quoque compositae et Britannia et in Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus),* fiind readuse la ascultare de guvernatorii lor *(quae omnia ista per duces sedata sunt)* (SHA, *Comm.,* 13, 5-6); aceste frământări au fost generate de starea generală de nesiguranţă şi de creşterea fiscalităţii. La acestea se adaugă ravagiile produse de ciumă, căreia îi cade victimă însuşi împăratul Marcus Aurelius, în lagărul de la Vindobona.

Totodată, diferite neamuri barbare, dislocate de altele din ţinuturile lor de baştină, cer împăratului să se aşeze pe pământ roman. Cassius Dio (LXX, 11, 4) arată că unii au fost colonizaţi în Dacia, Pannonia, Moesia, Germania şi chiar în Italia. Mai târziu, sub Commodus, 12 000 de daci mărginaşi cer guvernatorului C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes să se aşeze în Dacia. Pentru a feri provincia de infiltrările barbarilor, Commodus le impune acestora să nu-şi mai pască vitele într-un teritoriu situat la 40 de stadii (= 7,5 km) de Dacia (Cassius Dio, LXXII, 3, 2). Toţi aceştia erau acceptaţi în calitate de *dediticii*[660].

Starea de nesiguranţă stimulează starea infracţională. Câteva inscripţii din Dacia amintesc de crimele comise de *latrones.* Astfel o stelă fragmentară cu inscripţie de la Zegaia (jud. Mehedinţi) aminteşte de o tânără (numele pe piatră este distrus) *interfecta a latro(nibus) et vindicata* (părinţii săi, Ulcudius Baedari şi Sutta Epicadi, poartă nume illirice)[661]. De la Băile Herculane provine un altar funerar pentru Lucius Iulius Bassus: *dec(urioni) mun(icipii) Drobetae, interfecto a latronib(us);* piatra i-a fost ridicată de fiii şi fratele său (acesta i-a răzbunat moartea: *frater mortem eius exsecutus)*[662]. Tot în Banat, la Slatina (jud. Caraş-Severin), soţia, fiii şi nepoţii ridică o stelă funerară lui P. Aelius Ariortus: *IIIIviro an(nuali) m(unicipii) D(iernae), interfect(o) a latronibus*[663]. Autorii acestor omoruri erau tâlhari (*latrones*: „lotri") organizaţi în cete, care atacau noaptea sau chiar ziua la drumul mare; cu acest nume erau desemnate şi grupurile mici de barbari *(latrunculi)* care se infiltrau ilegal, pentru a comite jafuri, peste graniţele provinciei.

La pericole nenumite fac aluzie două inscripţii de la Sarmizegetusa: *Hilarus pro Alexan[d]ro fratre deae Nemesi [qu]em periculo liberavit*[664] şi Tibiscum: *qu[od] eff[u]gerit periculum*[665]; tot aşa la Băile Herculane, patru cetăţeni, întorşi de la Roma (unde asistaseră la instalarea la consulat a lui M. Sedatius Severianus, fost guvernator al Daciei Superioare), mulţumesc zeilor că s-au întors cu bine acasă *(incolumes reversi)*[666].

După încă o perioadă mai liniştită, în timpul domniilor Severilor, începând cu Filip Arabul, când carpii atacă Dacia, starea de nesiguranţă va afecta aproape întreg sfertul de secol ce precede pierderea provinciei.

---

[660] Cf. C. H. Opreanu, *Dacia roma*nă *şi Barbaricum*, p. 75 sqq.
[661] CIL, III, 8021 (= 1585; IDR, II, 134).
[662] CIL, III, 1579 (= IDR, III/1, 71).
[663] CIL, III, 1559 (= 8009; IDR, III/1, 118).
[664] CIL, III, 13378 (= AÉ, 1972, 464; IDR, III/2, 315).
[665] IDR, III/2, 138 a. Pentru sensul cuvântului *periculum,* vezi spre exemplu AÉ 1991, 1378.
[666] CIL, III, 1562 (= IDR, III/1, 56).

DACIA ÎN SISTEMUL ECONOMIC ROMAN

Amplul studiu întreprins cu peste opt decenii în urmă de Vasile Christescu[667], cu multe rezultate şi concluzii valabile până în ziua de astăzi, scoate în evidenţă progresele înregistrate de viaţa romană în Dacia, urmare a fenomenului complex de integrare a noii provincii în structurile Imperiului[668]. Totuşi, economia Daciei prezintă încă un aspect predominant autarhic: pe de o parte, cea mai mare parte a producţiei agricole era destinată subsistenţei producătorilor şi consumului oraşelor şi armatei; pe de alta, nevoia de produse manufacturate era în general satisfăcută de artizanatul local, deoarece slaba putere de cumpărare a majorităţii populaţiei limitează volumul schimburilor (observaţia este valabilă în general pentru toate provinciile de pe *limes*-ul dunărean).

Agricultura

În aceste condiţii, agricultura (cu ramurile ei înrudite) reprezintă principala ocupaţie a locuitorilor provinciei[669]. Stadiul evoluţiei agriculturii provinciale este determinat de modul de distribuire a fondului funciar[670]. În general, în Dacia a predominat proprietatea mică şi mijlocie, atestată în teritoriile urbane din Dacia Superioară sau în zona deosebit de fertilă din sudul Olteniei. Trebuie relevat înainte de toate că terminologia agrară latină s-a transmis aproape în totalitate în limba română: *arare* (a ara), *ager* (ogor) şi *area* (arie), *seminare* (a semăna), *colligere* (a culege), *sicilare* (a secera), *tribulare* (a treiera), *ventilare* (a vântura), *machinari* (a măcina), *cernere* (a cerne); unelte agricole: *sappa* (sapă), *aratrum* (plug; vechi şi regional: aratru), *sicilis* (seceră), *furca* (furcă), *cos* (gen. *cotis*: cute), *mola* (moară), *cribrum* (ciur); cereale: *triticum* (v. *tritici grana*: grăunţe de grâu, grâne), *hordeum* (orz), *secale* (secară), *milium* (mei), *avena* (ovăz), *farina* (făină); *panis* (pâine); legume: *alium* (usturoi; regional: *ai*), *cauliculus* (varză; regional: *curechi*), *cepa* (ceapă), *cucurbita* (dovleac; regional: *curcubetă*), *lactuca* (lăptucă), *legumen* (legumă), *lens* (linte), *napus* (nap), *pepo* (pepene), *plantago* (patlagină; regional: *platagină*), *radicula* (ridiche), *vir(i)dia* (verdeţuri; de aici: varză). Simplii coloni îşi cultivau ogoarele cu munca proprie, îndeosebi când este vorba de cultura cerealelor. Sclavia ca forţă de muncă în agricultură nu pare a fi atestată epigrafic, ci doar sugerată; unii locuitori mai înstăriţi de la oraş posedau mici proprietăţi la ţară („ferme" destinate consumului propriu[671]; pentru creşterea vitelor; livezi cu pomi fructiferi şi vie;

---

[667] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane,* Piteşti, 1929; lucrarea a fost republicată de Cl. Christescu şi C. C. Petolescu, Bucureşti, 2004 (cu reactualizare bibliografică şi postfaţă de C. C. Petolescu).

[668] Pentru problemă în general, vezi: François Jacques, John Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.),* I: *Les structures de l'Empire romain,* Paris, 1990, p. 377–395 (cap. VIII: *L'activité économique*).

[669] O prezentare generală a problemelor: I. Glodariu, *Die Landwirtschaft im römischen Dakien,* ANRW, II, 6, 1977, p. 950–989; vezi de asemenea Maria Comşa, *Grădinăritul în mileniul I pe teritoriul României,* Pontica, 12, 1980, p. 164–184.

[670] Vezi C. Pop, *Formele proprietăţii agrare în Dacia romană,* Terra nostra, 3, 1973, p. 397–402.

[671] Vezi ILD, 56 (= M. Garašanin, M. R. Vasić, Cahiers des Portes de Fer, II, 1984, p. 78–79), un personaj în numele căruia un *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etae) ex votum* ***in possesione sua*** *posuit.*

grădini de legume), lucrate poate şi cu sclavi specializaţi, a căror grijă o avea de obicei un *villicus* („vechil"). De asemenea, existau şi unele proprietăţi agricole mai întinse, ai căror stăpâni locuiau aşa-numitele *villae rusticae*[672] (descrierea unei asemenea ferme: Vitruvius, *De architectura,* VI, 8[673]), precum cele cercetate la Dalboşeţ (jud. Caraş-Severin)[674], Hobiţa[675] şi Cinciş[676] (jud. Hunedoara), Aiud[677] şi Rahău[678] (jud. Alba), Napoca (Valea Chintăului)[679], Apahida[680], Ciumăfaia[681] şi Palatca[682] (jud. Cluj), Săcel[683] şi Iezureni[684] (jud. Gorj), Gârla Mare[685] (jud. Mehedinţi) etc.; aceste ferme erau producătoare în cantităţi mai însemnate de cereale, destinate probabil şi comercializării. Cultivarea cerealelor este atestată de numeroasele unelte agricole (brăzdare de fier, seceri, sape), apărute în cursul cercetărilor arheologice[686], fiind sugerată şi de unele monumente sculpturale (Columna lui Traian, scena CX, vezi fig. 7/1; peretele de ediculă funerară de la Şeica Mică, jud. Sibiu[687]).

Legată de agricultură este ocupaţia *morăritului*. Numeroasele descoperiri de râşniţe de piatră arată că grâul era măcinat (cf. verbul *machinari*) în gospodăriile locuitorilor sau de către soldaţi în castre[688]; dar existau şi mori de apă[689], a căror amintire s-a transmis în româneşte (*mola* – „moară")[690].

---

[672] I. Mitrofan, *Villae rusticae în provincia Dacia*, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 245–257; idem, *Villae rusticae în Dacia Superioară* (I–II), în AMN, 10, 1973, p. 127–150 şi 11, 1974, p. 41–59; idem, *Villae rusticae pe teritoriul Sarmizegetusei,* Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 291–302; idem, *Les villae rusticae dans la Dacie romaine,* în vol. *Politique édilitaire,* Tulcea, 1998, p. 169–172; Gh. Popilian, D. Bălteanu, *A propos de villae rusticae d'Olténie*, ibidem, p. 173–188; I. Şandru, *Villa rustica în cadrul structurilor socio-economice din Dacia,* Argessis, 9, 2000, p. 91–94.

[673] Vezi traducerea lui G. M. Cantacuzino, Tr. Costa şi Gr. Ionescu, Bucureşti, 1964, p. 276–278.

[674] D. Protase, *SAHNG*, 2001, p. 237–243.

[675] MCA, I, 1953, p. 743–754.

[676] AMN, 2, 1965, p. 167–171.

[677] I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chiţu, A. Borda, *"Villa rustica" de la Aiud. Câteva observaţii privind villae-le rusticae din Dacia Superior*, Sargetia, 5, 1968, p. 59–84.

[678] *Repertoriul jud. Alba* (Bibliotheca Musei Apulensis, II), 1995, p. 151–152, nr. 8.

[679] D. Alicu, S. Cociş, I. Ferenczi, A. Paki, C. Ilieş, *Cercetări arheologice la Cluj-Napoca. Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988,* AMN, 32 (I), 1995, p. 619–633; vezi încă: D. Alicu, *Villae rusticae dans le bassin du Someş Rece (la villa rustica de Chinteni I),* în vol. *Politique édilitaire,* Tulcea, 1998, p. 127–160; D. Alicu, *Les villae rusticae dans le bassin de Someşu Mic,* în vol. *Napoca – 1880 de ani de la începuturile vieţii urbane,* Cluj, 1999, p. 7–10.

[680] TIR, L-34; *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj* (Bibliotheca Musei Napocensis, V), 1992, p. 32, nr. 37–38.

[681] Z. Székely, *Villa rustica romană de la Ciumăfaia,* SC Sibiu, 1969, p. 155–184; *Rep. arh. jud. Cluj*, p. 114, nr. 6.

[682] TIR, L-34, p. 87; *Rep. jud. Cluj*, p. 303, nr. 7.

[683] C. C. Petolescu, Litua, I, 1978, p. 33–35.

[684] D. Tudor, *OR*[4]*,* 1978, p. 226.

[685] I. Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic,* Craiova, 2005.

[686] I. Branga, *Unelte agricole şi gospodăreşti dacice şi romane din Muzeul Brukenthal,* Cibinium (Sibiu), 1969–1973, p. 39–66; M. Moga, D. Benea, *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum,* SC Caransebeş, 2, 1977, p. 321–329; C. M. Tătulea, *Contribuţii la cunoaşterea tipologiei şi răspândirii brăzdarelor romane în Dacia. Depozitul de fiare de plug de la Ghidici,* Oltenia. Studii şi comunicări, 4, 1982, p. 47–86; C. Ilieş, *Outils agricoles en Dacie romaine,* în Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologica Graeco-Catholica Varadiensis, Oradea, 44, 1999, 1–2, p. 119–147.

[687] Lucia Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR, Int. Series 128), Oxford, 1982, p. 214–215, nr. 74.

[688] Cf. Cornelia Bucur, *Moara de mână. Istoria civilizaţiei tehnice a poporului român,* Cibinium, 1977–1983, p. 84–88.

[689] Eadem, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice,* Cibinium, 1974–1978, p. 183–198.

[690] Vezi C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, Bucureşti, 1975, p. 147–148.

Dacia era, fără îndoială, o provincie cu un potențial cerealier apreciabil[691]; nu avem însă vreo dovadă că ar fi fost exportate cereale în Italia sau chiar la Roma. Este de presupus totuşi că excedentul de cereale din Câmpia Română era îmbarcat pe corăbii, ajungând măcar în oraşele şi la trupele de pe *limes*-ul moesic. Cum se ştie, aprovizionarea cu cereale a populației urbane reprezenta în toate societățile antice o problemă a administrației de stat, disfuncționalitățile provocând, la Roma sau în provincii, panică şi amenințarea cu răzmeriţe; foametea putea fi urmarea unor calamități naturale (secetă, inundații, invazia lăcustelor), dar şi a unor dificultăți de ordin financiar (de aceea, spre exemplu, o inscripție consemnează cu satisfacție contribuția lui Q. Aurelius Tertius, decurion al coloniei Sarmizegetusa, cu suma de 80 000 de sesterți *ad annonam*[692]).

În teritoriile unităților militare, pământul era cultivat de militari şi de populația civilă (îndeosebi autohtoni), supusă la plata dijmei *(decima, decuma)*; această situație se poate presupune şi pentru vestul Munteniei (între Olt şi *limes transalutanus*), unde sunt atestate o serie de aşezări ale populației autohtone (atribuite purtătorilor culturii Chilia-Militari).

Creşterea vitelor, ca ocupație agricolă, era practicată în gospodăriile proprii ale coloniştilor şi autohtonilor; şi în acest domeniu, terminologia latină s-a perpetuat în totalitate în limba română, astfel: *bos* (bou), *taurus* (taur), *vacca* (vacă), *vitellus* (viţel), *iuvencus* (junc), *iuninx* (junincă); *ovis* (oaie), *vervex* (berbec), *aries* (*arete*: vechi şi regional pentru berbec), *agnelus* (miel), *annotinus* (noaten, de un an); *capra* (capră), *haedus* (ied), *porcus* (porc), *scrofa* (scroafă), *verres* (vier), *porcellus* (purcel); *caballus* (cal), *equa* (iapă), *admissarius* (armăsar), *asinus* (asin); terminologia privitoare la îngrijirea animalelor (*fenum, nutricium, pascere, stabulum*) şi produsele animale (*caro-carnis, caseum, coagulum* (chiag), *colastra, lac-lactis, unctum*). O altă formă era reprezentată de păstoritul transhumant; păşunile *(pascua, prata)* aparțineau domeniului imperial (în special cele din zonele de munte) şi erau arendate păstorilor *(pecurarii)* prin intermediul unor arendaşi *(conductores)*[693]. Studiile osteologice arată că rasele de animale erau în general de productivitate medie[694].

---

[691] Despre bogăția crealieră a Daciei (în special zona de câmpie) pot fi citate două izvoare, dar referindu-se la două epoci diferite: Flavius Arrianus, când descrie expediția de o zi a lui Alexandru cel Mare la nordul Dunării (v. *supra,* p. 22); Pseudo-Mauricius (*Strategikon*, XI, 4, 32): „Bucatele aflate în țara din apropiere să nu le părăduim ci să ne străduim să le aducem în țară la noi, pe animale şi corăbii; căci râurile lor se varsă în Dunăre şi căratul lor se face uşor cu ajutorul corăbiilor".

[692] CIL, III, 1448 (= IDR, III/2, 72).

[693] CIL, III, 1209 (= IDR, III/5, 443; Apulum), 1363 (= IDR, III/3, 119; Micia).

[694] Edith Ionescu, *Date preliminare cu privire la materialul faunistic din castrul de la Micia,* Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 118–121; M. Şt. Udrescu, *Aşezarea civilă de la Stolniceni. Unele date despre influența romană asupra creşterii animalelor în Dacia,* Studii arheologice, RMM-Muzee, 1979, 9–10, p. 104–108; idem, *Quelques données ayant trait à la chasse et à l'élevage des animaux chez les Géto-Daces et les Daco-Romains de la Plaine Roumaine,* Actes du IIe Congrès international de Thracologie, II, Bucureşti, 1980, p. 233–237; idem, *Unele observații privind creşterea animalelor şi vânătoarea în castrul roman de la Micia-Hunedoara. Date zoo-arheologice,* RMM-Muzee, 22/8, p. 66–71; S. Haimovici, *Studiul faunistic din castrul roman din sec. II-III e.n. de la Brâncoveneşti,* Crisia, 16, 1986, p. 297–302; Georgeta El Susi, *Animal Remains from villa rustica at Gârla Mare,* în vol.

Un domeniu mai special este reprezentat de *pomicultură* şi *viticultură.* Practicarea acestora este documentată indirect fie şi prin lexicul privitor la pomii fructiferi (*pomum,* vezi şi *pometum*) transmis în limba română: *cerasus* (cireş), *cutoneus* (gutui), *malus* (măr), *nux* (nucă; v. şi *nucetum*), *persicus* (piersic), *pirus* (păr), *prunus* (prun). În privinţa viticulturii, ni se pare semnificativ a reaminti emisiunea monetară din anul 112 a împăratului Traian, prezentând pe revers *Dacia* personificată cu doi copii – unul ţinând strugure, celălalt spic de grâu (fig. 12/5). Cultivarea viţei de vie este atestată de o serie de menţiuni arheologice[695] şi chiar epigrafice[696]. De menţionat iarăşi că bună parte din terminologia viticolă românească este de origine latină: *vitis* (viţa de vie), *chorda-corda* (coardă), *labrusca* (lăuruscă: viţă sălbatică), *mustum* (must), *vinum* (vin), *posca* (boască ?), *acetum* (oţet), *uva* (dial. „strugure cu bob mărunt"); dar întâlnim şi două cuvinte păstrate din substratul autohton (curpen, strugure)[697], a căror supravieţuire se explică numai prin practicarea viticulturii de către populaţia geto-dacă în epoca provinciei.

Resurse importante pentru viaţa locuitorilor mai erau oferite de *albin*ărit, veche ocupaţie cunoscută încă din timpurile preistorice (vezi Herodot); terminologia apicolă este de origine latină (*apis* „albina", *cera, mele-melis* „miere", *favus-favulus* „fagure"). Apele erau bogate în peşte (cum arată şi resturile osteologice din diferite situri romane, îndeosebi de la Dunăre)[698]. De asemenea, pădurea (în româneşte, „pădure" provine din *palus-paludis*, iar „codru" din *quadrum*[699]; *silva* s-a păstrat numai prin derivatul *silvaticus:* „sălbatic"), cu specii arboristice diverse (*abelluna, arbor, carpinus, cornus, fraxinus, mastichinus, populus, salix, ulmus*; dar *gorun* provine în româneşte din substratul autohton), era importantă pentru exploatarea lemnului, dar şi pentru vânatul bogat (specii cinegetice: *bos urus* – „bour", *cervus, lepus (-oris), lupus ursus, vulpes* etc.).

Exploatarea bogăţiilor subsolului

Domeniul cel mai important – asupra căruia suntem cel mai bine informaţi – este cel al exploatării aurului. Această activitate a fost pusă (repusă) în funcţiune îndată după organizarea provinciei; întreruptă temporar în perioada invaziilor sarmato-germanice din timpul lui Marcus Aurelius, exploatarea minelor de aur va fi reluată după trecerea primejdiei. Ţinutul minier din Munţii Apuseni se afla în patrimoniul împăratului; cele mai cunoscute exploatări *(aurariae)* erau la *Ampelum* (Zlatna; centrul administraţiei miniere), *Alburnus Maior* (Roşia Montană) şi *Brucla* (Aiud). Administraţia era încredinţată unui *procurator aurariarum*; primul cunoscut

---

Region des Eisernen Tores, Bucureşti, 2001, p. 183–188; Alex. I. Gudea, *Soldatul roman în Dacia (106–275 p. Chr.). Studiu de arheologie privind creşterea animalelor şi regimul alimentar în armata romană*, Cluj, 2009. Unele rezultate privesc şi practicarea vânătorii deopotrivă de către militari şi populaţia civilă.

[695] În afară de numeroasele monumente sculpturale funerare şi religioase (în special dionisiace) redând curpenul de viţă de vie, se pot cita descoperiri de cosoare *(falces)* (unele redate şi sculptural: C. Pop, Terra nostra, 2, 1971, p. 65–66). De asemenea, pe dealul Şuia (lângă Turda) s-a descoperit un complex de vinificaţie *(cella vinaria)*; vezi Ana Cătinaş, M. Bărbulescu, AMN, 16, 1979, p. 101–126.

[696] IDR, II, 187 (= CIL, III, 14493; Sucidava), 357 (= AÉ, 1957, 334; Romula).

[697] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], Bucureşti, 1967, p. 204, 216; idem, *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta romanică*, Bucureşti, 1981, p. 301–302, 392–393.

[698] Vezi C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România,* I, Bucureşti, 1964.

[699] H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti, 1993, p. 188.

este M. Ulpius Hermias[700], libert al lui Traian, dar ulterior titularii acestui post au fost numiți dintre cavalerii romani. Ei aveau în subordine funcționari mai mărunți (*tabularii, adiutores tabularii, dispensatores, scribae* etc.), liberți sau sclavi[701].

Lăsând la o parte culegerea aurului din nisipul aurifer, cea mai rentabilă metodă de exploatare era cea prin galerii *(cuniculi)* şi puțuri *(putei, putea)*; munca grea din minele de aur este descrisă de unii autori antici (Diodor din Sicilia, Pliniu cel Bătrân), fără a avea totuşi în Dacia amploarea şi aspectul tragic comunicat de aceştia. Asemenea galerii se conservă până în zilele noastre la Roşia Montană (în unele din ele s-au descoperit cunoscutele tăbliţe cerate cu scriere cursivă); în alte locuri s-au identificat urmele unor bazine săpate în stâncă pentru strâns apa necesară spălării minereului zdrobit (la Vulcoi-Corabia, Muntele Barza lângă Zlatna) sau ale altor instalații (roți pentru scoaterea apei din mină). Exploatarea se făcea de către mineri specializați, unii aduşi în acest scop din Dalmatia: *Pirustae*[702] (la Alburnus Maior ei dau numele unui cartier: *vicus Pirustarum*[703]), *Baridustae*[704], *Maniates*[705], *Sardiates*[706]; în zona auriferă (în special la Alburnus Maior) se cunosc aproape 100 de nume illirice (peste jumătate din numele illirice din Dacia)[707]. Alții erau angajați temporar[708]; astfel, dintr-o tăbliță cerată aflăm cum un om liber își închiriază forța de muncă unui *aurarius,* numit şi *conductor* („arendaş"), pe timp de cinci luni, pentru suma de 70 de denari[709]. Nu dispunem însă de dovezi că s-ar fi lucrat şi cu condamnați *(damnati ad metalla)*, ori că în galeriile înguste s-ar fi folosit copii[710]. De asemenea, nu este clar ce acoperă denumirea de *legulus*[711] („culegător"), dar din contextul epigrafic ar rezulta că sunt mai degrabă mici antreprenori (*conductores:* vezi tăbl. cer. X–XI) decât lucrători propriu-zişi.

Odată cu aurul se exploatau şi alte metale neferoase (argint, cupru, uneori şi plumb); asemenea exploatări s-au mai semnalat şi în Banat, la Dognecea, Sasca Montană şi Surducul Mare (unde este identificat toponimul *Centum Putea:* „o sută de puțuri", din *Tabula Peutingeriana,* segm. VII, 3).

Despre exploatarea fierului suntem dimpotrivă mai puțin informați. O inscripție de la Teliucul Inferior (jud. Hunedoara) ne face cunoscuți, pe timpul lui Caracalla, doi *conductores ferrariarum*[712]; înseamnă că la începutul secolului al III-lea, zăcămintele de minereu de fier din Dacia erau încă exploatate prin arendaşi (în alte

[700] CIL, III, 1312 (= ILS, 1593; IDR, III/3, 366).
[701] Vezi CIL, III, 1307 (= IDR, III/3, 283): *lib(erti) et familia et leguli aurariar(um).*
[702] Într-o tăbliță cerată (VI; IDR, I, 36) apare un *Pirusta ex K(astello) Aviereti[o]*.
[703] IDR, I, 39 (tăbliţa cerată IX).
[704] IDR, III/3, 388 (= AÉ, 1944, 24): *Genio collegi K(astelli) Baridust[ar(um)]*.
[705] AÉ, 1990, 831 (= V. Wollmann, AIIA Cluj, 27, 1985–1986, p. 410 ; ILD, 363).
[706] IDR, III/3, 418 (= CIL, III, 1266): *Bisius Scenob(arbi) Sard(ias)*.
[707] D. Rendić-Miocević, Rada (Zagreb), 20, 1981, p. 21–34.
[708] Vezi Gh. Ştefan, *Cu privire la forma de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia,* AUB (Istorie), 9, 1960, p. 9–29.
[709] IDR, I, 41 (tăbliţa cerată XI din 20 mai 164).
[710] Două tăbliţe cerate de la Alburnus Maior (IDR, I, 36–37) conţin contracte de vânzare-cumpărare pentru o *puella* (VI) şi un *puer* (VII), dar ele nu au nici o legătură cu exploatările miniere (cum credea V. Christescu, *Viaţa economică*[2]*,* Bucureşti, 2004, p. 20; vezi şi Gh. Ştefan, *op. cit.,* p. 23).
[711] CIL, III, 1260 (= IDR, III/3, 390), 1307 (= IDR, III/3, 283).
[712] IDR, III/3, 37.

provincii, de pildă în Dalmatia şi Gallia, minele de fier, *ferrariae,* erau exploatate prin procuratori imperiali), poate şi datorită productivității (rentabilității) mai reduse a acestui gen de exploatări miniere. Alte exploatări s-au mai constatat în diferite locuri din jud. Hunedoara de azi (Ghelar, Hunedoara, Ruda) şi din Banat. Fierul prelucrat în bare era destinat să acopere nevoile interne ale provinciei şi în special cele ale armatei. O inscripție de la Apulum ne face cunoscuți doi *conductores armamen(tarii)*[713], probabil arendaşi (antreprenori) ai arsenalului de arme al armatei.

De remarcat păstrarea în limba română a terminologiei latine privitoare la metale (*aeramen* – „aramă", *argentum* –„argint", *aurum* –„aur", *plumbum* –„plumb", *ferrum* –„fier"), ca şi a unor noțiuni tehnice, legate de prelucrarea fierului – semn al perpetuării vechilor tehnologii şi în epoca migrațiilor (cum arată de altfel şi descoperirile arheologice).

O bogăție importantă a Daciei o reprezentau **salinele**; în chip sugestiv, pe drumul de la Apulum la Potaissa, *Tabula Peutingeriana* (VIII, 2) menționează o localitate cu acest nume *(Salinae)*. Acestea aparțineau tot domeniului imperial, fiind arendate unor *conductores* (uneori această arendă era asociată cu altele), precum: C. Iulius Valentinus, *c(onductor) salinar(um)* (Sânpaul, jud. Harghita)[714], P. Aelius Marus, *coductor pascui et salinar(um)* (la Micia)[715], P. Aelius Strenuus, *conduc(tor) pascui, salinarum et commercior(um)*[716] (la Apulum), *[- - -]tilius Ru[fi]nus,* la Boia Bârzii (jud. Hunedoara)[717]. Sarea era probabil exportată şi în provinciile vecine (îndeosebi în Pannonia)[718].

Un loc important deținea în viața provinciei **carierele de piatră**. Pentru exploatarea marmurei, exista o carieră la Bucova, folosită pentru monumentele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Pe drumul dintre Aquae şi Germisara, *Tabula Peutingeriana* (VIII, 1) menționează localitatea *Petrae,* identificată aproape de cariera de la Uroiu (lângă Simeria), de unde se extrăgea augit-andezit folosit pentru executarea a numeroase monumente sculpturale de la Sarmizegetusa şi Micia. În aşezările de câmpie, piatra era mai rară (la Romula şi Sucidava, spre exemplu, provenea de peste Dunăre), de aceea şansa ca monumentele antice să ajungă până la noi este mai redusă (în cursul evului mediu şi în epoca modernă, multe dintre ele au pierit în cuptoarele de var). Urme ale exploatărilor în cariere s-au păstrat în multe locuri până în epoca modernă.

Meşteşugurile reprezintă activitatea cea mai reprezentativă pentru a aprecia valoarea civilizației romane în raport cu cea anterioară şi cu cele post-romane.

---

[713] CIL, III, 1121 (= IDR, III/5, 285).

[714] IDR, III/4, 248.

[715] IDR, III/3, 119.

[716] CIL, III, 1209 (= IDR, III/5, 443). Ultima mențiune însemna că acest conductor avea şi dreptul de a vinde sarea; vezi V. Christescu, *Viața economică*[2], p. 50.

[717] I. Piso, AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), , p. 179–182.

[718] Vezi Cornelia Măluțan, *Drumul sării în Transilvania de nord-vest,* AMN, 8, 1984, p. 240–255; M. Petică, *Salinele din nord-estul Daciei romane,* în vol. *Napoca. 1880 de ani de la începuturile vieții urbane*, Cluj, 1999, p. 105–214.

Documentarea cea mai importantă este rezultatul cercetărilor arheologice, precum şi al studiului monumentelor sculpturale şi epigrafice. În privinţa numeroaselor produse de uz cotidian, arheologii trebuie să facă distincţie între piesele de producţie locală (care fac obiectul acestei prezentări) şi cele de import. Ele reprezintă materialele cele mai caracteristice ale oricărei cercetări (săpături) de epocă romană: produse de fier (unelte agricole, de dulgherie şi de uz casnic)[719], bronz[720], sticlă[721], dar mai cu seamă ceramică[722] (de uz curent, în forme foarte variate[723], uneori legate de forme

[719] I. Winkler, M. Blăjan, *Atelierul de fierărie descoperit la la Mediaş,* AMP, 6, 1982, p. 92–108; D. Benea, R. Petrovsky, *Werkstäten zur Metalverarbeitung in Tibiscum im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.,* Germania, 65, 1987, 1, p. 226–239.

[720] S. Cociş, *Ateliere de bronzieri în Dacia romană,* AMN, 32 (I), 1995, p. 383–391.

[721] Cl. L. Băluţă, *Consideraţii referitoare la răspândirea şi producerea sticlei în Dacia Superior,* Apulum, 17, 1979, p. 195–200; E. Stoicovici, *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orşova),* AMN, 15, 1978, p. 245–250; Doina Benea, *Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barbaricum im 2. bis 4. Jhr.,* Apulum, 21, 1983, p. 115–140; R. Ceapă, *Atelierul de sticlărie de la Ulpia Traiana*, în Comunicări ale cercurilor ştiinţifice studenţeşti, Cluj, 1983, p. 11–24.

[722] V. Christescu, *Viaţa economică*[2], p. 57 sqq. Deşi materialul ceramic reprezintă materialul arheologic cel mai persistent şi răspândit, nu există încă o lucrare de sinteză asupra acestei probleme. Un bun început l-a reprezentat lucrarea lui Gh. Popilian, *Ceramica romană în Oltenia,* Craiova, 1976; pentru probleme generale, vezi Ioana Bogdan Cătăniciu, *Metodica cercetării ceramicii romane,* AMN, 17, 1980, p. 680–685. Pentru diferite centre de producere a ceramicii în Dacia: D. Alicu, *Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I),* Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 43–51; Alina Soroceanu, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* AMN, 16, 1979, p. 551–576; Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuţii la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei),* Potaissa, 3, 1982, p. 22–40; Gh. Bichir, *Cuptoare de ars ceramică şi ţigle la Stolniceni-Buridava,* SCIVA, 40, 1989, 1, p. 45-46; I. Mitrofan, *Le centre de production céramique de Micăsasa*, Cluj, 1995 [Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, IV, 4]; Gh. Popilian, *Atelierul ceramic din castrul roman de la Slăveni,* Oltenia. SC Craiova, 3, 1981, p. 28–46; idem, *Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula,* AO, 3, 1984, p. 46–54; idem, *Les centres de production céramique en Olténie,* în *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure,* Timişoara, 1997, p. 7–20; I. Stângă, *Un centru ceramic în teritoriul rural al Drobetei: Gârla Mare,* AMN, 34 (I), 1997, p. 621–634; R. Ardevan, *Cuptoare romane de la Napoca, SAHNG*, 2001, p. 319–329. Pentru tehnica confecţionării şi ornamentării ceramicii, vezi I. Mitrofan, *Materiale şi ustensile folosite de olarii romani,* Apulum, 32, 1985, p. 175–188; S. Cociş, *Les instruments pour décor de la céramique en Dacie,* Specimina Nova (Pécs), 12, 1996 (1998), p. 109–118; Nicoleta Man, *Sigilii pentru decorarea ceramicii ştampilate descoperite în aşezarea romană de la Cristeşti,* Marisia, 26, 2000, p. 323–326; D. Bondoc, *Roman painted pottery discovered at Cioroiul Nou, Dolj County, Romania,* în vol. *In honorem Gheorghe Popilian*, Craiova, 2006, p. 128–141; Viorica Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca,* Cluj, 2007.

[723] O categorie importantă de ceramică, abia cunoscută în Dacia la data publicării lucrării lui V. Christescu (*op. cit.,* p. 63–64), este ceramica cu figuri în relief (medalioane, şerpi etc.); vezi acum: Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 2, p. 469-471; idem, SC Sibiu, 12, 1965, p. 231–236; Gh. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, *Date noi privind cultele de la Romula-Malva în lumina vaselor cu figuri în relief,* SCIV, 24, 1973, 2, p. 239–257; Doina Benea, *Câteva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta,* Drobeta, 2, 1976, p. 55–61; eadem, *Tipare şi medalioane ceramice în colecţia Muzeului Banatului,* Banatica, 4, 1977, p. 161–168; C. C. Petolescu, StCl, 17, 1977, p. 155–157, nr. 3; V. Moga, *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum,* Apulum, 17, 1978, p. 161–167; S. Cociş, D. Ruscu, *Reliefmedallions und Tonmatrizen aus Dakien,* RCRF Acta, 34, 1995–1996, p. 121–135; N. Gudea, *Vase romane cu decor lipit de la Porolissum,* EN, 8, 1998, p. 145–213; I. Mitrofan, *Le centre de production céramique de Micăsasa,* Cluj, 1995 etc. Alte categorii de ceramică: N. Gudea, *Vasele ceramice ştampilate de la Porolissum,* AMP, 4, 1980, p. 105–190 şi 21, 1997, p. 51–219; idem, *Über die glasierte Keramik aus dem 2.–3. Jahrhundert u. Z. in den dakischen Provinzen,* Alba Regia, 25, 1994, p. 115–130; Ana Cătinaş, *Ceramica ştampilată de la Potaissa,* Potaissa, 3, 1982, p. 41–51 (partea I) şi AMN, 21, 1984, p. 481–503

autohtone[724]), materiale de construcție (piatră de carieră fasonată, cărămizi şi țigle etc.), diverse obiecte de uz personal din metal (bronz, argint sau aur)[725] şi os[726]; de subliniat iarăşi că aceste produse prezintă uniformitate nu numai la scară provincială, dar şi a întregului Imperiu (datorită liberei circulații a cunoştințelor tehnologice şi a meseriaşilor).

Repertoriul de ocupații (meserii) atestat de inscripțiile din Dacia este extrem de sugestiv. Câteva inscripții amintesc de *lapidarii* (meşteri pietrari): la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[727], Aquae[728], Micia[729] (aici exista, se pare, chiar un colegiu al pietrarilor), la Cristeşti[730], precum şi într-o altă localitate din Dacia Superioară[731]; unii erau veritabili artişti – precum cel de la Sarmizegetusa care îşi semnează opera (o statuie feminină): *Cla(udius) Saturnin(us) sculpsit*[732]. *Pictor* era zugravul: la Apulum, un asemenea meşter ridică un mic edificiu religios *(fanum)* unor zeități feminine *(Dominae)*[733]; o inscripție de la Sarmizegetusa vorbeşte despre decorarea unui edificiu cu stucatură şi picturi[734], iar alta despre pictarea porticului şi a sălii de mese a edificiului augustalilor[735]. Unele case erau împodobite cu mozaicuri, la Apulum[736] şi Sarmizegetusa[737]. *Sigillarius* era cel care confecționa *sigilla* – figurine şi statuete de lut[738]. Mai bine cunoscuți sunt cei care produceau materiale de construcție din lut ars: cărămizi *(lateres cocti),* țigle *(tegulae),* olane *(imbrices)*, conducte; ştampilele ne fac cunoscuți o serie de proprietari de cărămidării[739]. Cele mai

---

(partea II) *La poterie estampillée de Potaissa,* în *Études sur la céramique romaine…,* (v. nota 722), 1997, p. 21–30; Viorica Bolindeț, *Céramique romaine à glaçure plombifère des fouilles de la Colonia Aurelia Apulensis et Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* RCRF Acta, 34, 1995–1996, p. 147–154; Cristian Claudiu Filip, *Ceramica ştampilată de la Porolissum,* Cluj, 2008 (seria *Porolissum,* V)

[724] Vezi Gh. Popilian, *Traditions autochtones dans la céramique provinciale romaine de la Dacie méridionale,* TD, 1976, p. 279–286.

[725] Maria Bălăceanu, *Podoabe în Dacia romană,* Craiova, 2006.

[726] D. Tudor, *OR*[4]*,* 1978, p. 107; D. Alicu, E. Nemeş, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* AMN, 19, 1982, p. 345–365; S. Cociş, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis,* AMP, 17, 1993, p. 113–149; N. Rodean, D. Ciugudean, *Obiecte romane din os şi corn din colecția Muzeului Brukenthal,* Apulum, 36, 1999, p. 249–256; M. Petică, A. Zrinyi, *Obiecte romane de os în colecția Muzeului județean Mureş,* Marisia, 26, 2000, p. 123–217.

[727] D. Alicu, C. Pop, Victor Cățănaş, *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* AMN, 13, 1976, p. 125–140.

[728] CIL, III, 7895 (= IDR, III/3, 6).

[729] CIL, III, 1365 (= IDR, III/3, 141). Cf. Lucia Țeposu-Marinescu, *Atelierul de pietrărie de la Micia,* Sargetia, 14, 1979, p. 155–163.

[730] IDR, III/4, 133 (= AÉ, 1967, 401).

[731] CIL, III, 1601 (condițiile descoperirii inscripției rămân necunoscute).

[732] CIL, III, 1413 (= IDR, III/2, 15). Cf. M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 36 şi urm.; C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră din Dacia Superioară,* Apulum, 15, 1977, p. 635-641.

[733] CIL, III, 1005 (= IDR, III/5, 66).

[734] IDR, III/2, 4.

[735] CIL, III, 7960 (= ILS, 5548; IDR, III/2, 13).

[736] I. Berciu, Apulum, 4, 1961, p. 151–158.

[737] IDR, III/2, 62; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, 1984, p. 66.

[738] IDR, III/4, 279.

[739] Vezi N. Branga, *Urbanismul Daciei romane,* Timişoara, 1980, p. 84 şi urm.

bune (rezistente) erau cele produse de militari; un militar din garnizoana de la Drobeta îşi spune *in figlinis magister super milites LX* [740].

Dintre toate activităţile meşteşugăreşti, activitatea constructivă este cea mai des consemnată în inscripţii, îndeosebi când este vorba de construcţii publice. Din acest motiv, cei mai cunoscuţi meşteri sunt *fabri*; ei erau meseriaşi care prelucrau materiale dure, precum fierul şi alte metale, dar şi constructori (dulgheri şi zidari). Inscripţiile de la Drobeta[741], Tibiscum[742], Ulpia Traiana Sarmizegetusa[743], cele două oraşe de la Apulum[744], Potaissa[745] îi atestă în repetate rânduri, îndeosebi graţie faptului că se grupează în asociaţii profesionale *(collegia)*. La Apulum este atestat un *col(legium) fab(rum) et dendr(ophorum)*[746]; aceştia din urmă erau dulgheri, dar având şi un anumit rol în sărbătorile din luna martie ale zeiţei Cybele *(Magna Deum Mater)* (purtătorii pinului sacru, simbolizând pe Attis).

În schimb, au dispărut aproape în totalitate urmele arheologice privind prelucrarea lânei şi a textilelor, a pielii şi altor materiale uşor perisabile. Doar în trei inscripţii de la Apulum sunt pomeniţi *centonarii,* producătorii de postav[747]. De prelucrarea pieilor beneficiau producătorii de burdufuri *(utriculi),* atestaţi de o inscripţie de la Marga (jud. Caraş-Severin) ca fiind organizaţi într-un *collegium u[t]riculariorum*[748]. De asemenea, într-o inscripţie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa sunt pomeniţi *lecticarii*[749]; ei sunt consideraţi purtători de lectice, dar pot fi şi producătorii acestui mijloc de deplasare urbană.

Relaţiile comerciale ale Daciei romane

Datorită caracterului produselor sale, exporturile din Dacia spre Imperiu sunt aproape necunoscute. Dacia exporta probabil cereale (măcar în provinciile vecine, din câmpia fertilă din sudul ţării), lemn, piei şi sare[750]. Unele mărfuri ajungeau totuşi destul de departe; astfel, un *papyrus* consemnează produse dacice (…*amis Dacicis:* necunoscute mai precis, din cauza stării lacunare a documentului) tocmai în Egipt[751].

---

[740] IDR, II, 107 (= AÉ, 1939, 19).

[741] CIL, III, 8018 (= IDR, II, 135).

[742] CIL, III, 1553 (= IDR, III/1, 269).

[743] IDR, III/2, 13 (= CIL, III, 7960), 37, 106 (= CIL, III, 1494), 163, 186 (= CIL, III, 7900), 202 (= CIL, III, 1431), 214 (= CIL, III, 1424), 215 (= CIL, III, 7905), 254 (= AÉ, 1913, 52), 319 (= CIL, III, 7767), 362, 406, 407, 409, 413 (= CIL, III, 1504), 417 (= CIL, III, 1505), 423 (= CIL, III, 1507), 456; IDR, III/5, 446 (= CIL, III, 7805; Apulum). Vezi R. Ardevan, AMN, 15, 1978, p. 167–172.

[744] Din primul oraş (*municipium*, apoi *colonia Aurelia*): CIL, III, 975, 984, 1016, 1043, 1051, 1207, 1209, 1210, 1212, 1217, 7805, 7806 (= IDR, III/5, nr. 6, 18, 80, 147, 164, 443, 444, 446, 483, 486, 599, 664); din *municipium Septimium:* CIL, III, 1051, 1082, 1083 [= IDR, III/5, 164, 203, 204].

[745] ILD, 533 (= I. I. Russu, Z. Milea, SC Sibiu, 13, 1967, p. 165–172; vezi R. Ardevan, *Viaţa municipală,* p. 430, nr. 447).

[746] CIL, III, 1217 (= IDR, III/5, 599).

[747] CIL, III, 1174, 1207, 1209 (= IDR, III/5, 425, 443, 483).

[748] CIL, III, 1547 (= IDR, III/1, 272).

[749] CIL, III, 1438 (= IDR, III/2, 314). Cf. R. Ardevan, AMN, 16, 1979, p. 87–92.

[750] V. Christescu, *Viaţa economică*[2], p. 117.

[751] *The Tebtunis Papyri*, III (ed. Bernard P. Grenfell, Arthur S. Hunt, Edgar J. Goodspeed), Londra, 1907, p. 333–334, nr. 686. Cf. V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute,* Breslau, 1909, p. 72 (vezi ediţia publicată de N. Zugravu, *Scrieri de istorie romană,* Iaşi, 2002, p. 185); N. Gostar, în Cercetări istorice (Iaşi), 9–10, 1978–1979, p. 277–280; D. Dana, AMN, 38 (I), 2001, p. 191–194 (completează *[h]amis Dacicis* – „cârlige dacice"; deci simplă denumire, fără legătură cu vreun produs adus din Dacia).

Sumele importante realizate din vânzarea acestor produse, dar în special soldele militarilor şi veniturile funcţionarilor imperiali, reprezentau disponibilităţi băneşti importante[752], în măsură să atragă spre Dacia mărfuri variate: fie de uz curent, ieşite din mari *officinae* (din acest motiv mai ieftine, dar şi de mai bună calitate), fie de lux. Analiza acestora pune în lumină caracterul schimburilor provinciei, intensitatea lor, direcţiile legăturilor economice şi implicaţiile acestui proces[753].

Inscripţiile conţin ştiri despre prezenţa negustorilor în viaţa Daciei; ele provin fie din provincia noastră, fie din afara ei[754]. Astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[755] şi Apulum[756] apar nişte negustori sirieni, *Suri negotiatores*; alţi negustori din Orient sunt pomeniţi la Drobeta[757], Apulum[758] şi chiar în inscripţiile din afara Daciei (la Augusta Traiana din Thracia şi Mythilenae din Lesbos)[759]. Negustori sunt consideraţi şi galaţii menţionaţi la Napoca *(Galatae consistentes municipio)*[760] şi Germisara (grupaţi într-un *collegium Galatarum*)[761]; aceştia erau cunoscuţi în antichitate îndeosebi ca negustori de sclavi. Alte inscripţii vorbesc despre legături comerciale cu *Dalmatia*[762]. De asemenea, câteva inscripţii (de la Sarmizegetusa[763], Apulum[764], Drobeta[765]) amintesc persoane originare din *Augusta Treverorum* (azi Trier); chiar dacă ocupaţia acestor treviri nu este menţionată, aceasta se poate presupune datorită faptului că erau cunoscuţi ca negustori[766]. Într-o inscripţie de la *Aquileia*, apare un personaj originar din *Colonia Claudia Agrippina* (Köln), *negotiator Daciscus*[767]. Mai trebuie amintită o inscripţie de la Sarmizegetusa, care arată că negustorii din întreaga provincie erau grupaţi într-un fel de asociaţie: *negotiatores provinciae Apul(ensis)*[768].

Cea de-a doua sursă pentru studierea relaţiilor economice ale Daciei romane o reprezintă produsele pătrunse pe calea schimburilor. Dintre acestea, un loc important ocupă obiectele ştampilate din categoria *instrumentum domesticum:* amfore (cele

---

[752] Vezi Cristian Găzdac, *Circulaţia monetară în Dacia şi provinciile învecinate de la Traian la Constantin I,* Cluj, 2002, p. 55 şi urm.; vezi încă R. Ardevan, *La monnaie d'or en Dacie romaine,* SCN, 10, 1993, p. 15–25.

[753] Vezi în această privinţă studiul nostru: *Relaţiile economice ale Daciei romane,* Revista de istorie, 34, 1981, 4, p. 703–713 (variantă franceză în *Memorias de Historia antigua,* II, Oviedo, 1980, p. 51–59) (cu indicarea surselor documentare la care ne referim în continuare).

[754] Fl. Matei-Popescu, *Despre originea negustorilor în provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice. Stadiul problemei,* în: Doina Benea (ed.), *Meşteşugari şi artizani în Dacia romană,* Timişoara, 2007, p. 235–246.

[755] CIL, III, 7915 (= IDR, III/2, 203).

[756] CIL, III, 7761 (= IDR, III/5, 218).

[757] CIL, III, 14216, 11 (= IDR, II, 47).

[758] CIL, III, 1068 (= IDR, III/5, 190).

[759] IDRE, II, 351 şi 372.

[760] CIL, III, 860.

[761] CIL, III, 1394 (= ILS, 7152; IDR, III/3, 234).

[762] CIL, III, 2086 (= IDRE, II, 299): *Aur(elius) Aquila, dec(urio) Patavisesis, neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia;* negustor era probabil şi Aurelius Longinianus, *dec(urio) col(oniae) Drobetens(ium),* mort la Tragurium în Dalmatia (CIL, III, 2679 = IDRE, II, 295).

[763] IDR, III/2, 427.

[764] CIL, III, 1214 (= IDR, III/5, 527).

[765] CIL, III, 8014 (= IDR, II, 22).

[766] J. Krier, *Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*, Trier, 1981, p. 205 (indici).

[767] CIL, V, 1047 (= ILS, 7526; IDRE, I, 142).

[768] CIL, III, 1500 (= IDR, III/2, 109).

mai multe provenind din zonele de limbă greacă din Marea Egee; dar unele poartă şi ştampile latineşti, probabil aduse din Dalmatia sau nordul Italiei)[769]; *terra sigillata,* produse ceramice de lux (originale din Italia de nord, din Gallia şi din alte centre de pe Rin; mai târziu şi din Pannonia)[770], *lucernae* (opaițe de lut, unele şi de bronz, aduse din Italia, dar şi din provincii mai apropiate)[771]; *mortaria* (cele mai multe descoperite în castre; multe ajunse în Dacia în bagajele soldaților)[772], sticlărie (provenind fie din Italia şi provinciile dunărene, fie din Orient)[773] şi diferite obiecte de bronz (vase, figurine etc.)[774].

---

[769] D. Tudor, Apulum, VII/1, 1968, p. 391-399; Gh. Popilian, Dacia (N.S.), 18, 1974, p. 137–146; idem, *Ceramica romană,* p. 37-46. Pentru noi descoperiri de ştampile şi rectificări, vezi ILD, p. 321 (indici, *instrumentum domesticum*); A. Ardeț, *Amfora romană în Banat,* SC Caransebeş, 8, 1993, p. 95–139.

[770] Pentru descoperirile mai vechi V. Christescu, *Viața economică*[2]*,* p. 58 sqq. Vezi de asemenea: A. Ardeț, *Un vas terra sigillata de tip Westerndorf,* Tibiscum, 10, 2000, p. 305–309; Cl. L. Băluță, *Pătrunderea şi difuzarea sigillatelor de Rheizabern şi Westerndorf în Dacia Superior,* Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 209–232; idem, *A typical exemple of the local terra sigillata from Apulum,* RCRF Acta, 35, 1997, p. 209–210; Daniela Gruia, *Terra sigillata de la Tibiscum (campania de săpături arheologice din vara 1993),* Buletinul cercurilor ştiințifice studențeşti, 1, 1995, p. 67–90; D. Isac, *Helenius şi Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas terra sigillata de la Orşova,* AMN, 13, 1976, p. 169–175; idem, *Terra sigillata din castrul de la Buciumi,* AMP, I, 1977, p. 155–172; idem, *Importuri de terra sigillata la Napoca,* AMN, 17, 1980, p. 467–481; idem, *Terra sigillata de la Tibiscum,* Apulum, 19, 1981, p. 109–123; idem, *Terra sigillata de la Gilău,* Potaissa, 3, 1982, p. 65-80; D. Isac, M. Russu, Cl. Băluță, *Descoperiri de terra sigillata la Apulum,* Apulum, 17, 1978, p. 161–167; D. Isac, N. Gudea, *Terra sigillata de la Porolissum (II),* AMN, 4, 1980, p. 191-209; Nicoleta Man, *Tipare pentru confecționat vase terra sigillata descoperite în aşezarea de la Cristeşti,* AMP, 23 (I), 2000, p. 337–342; Gh. Popilian, *La céramique sigillée d'importation découverte en Olténie,* Dacia (N.S.), 17, 1973, p. 179–216; idem, *Nouvelles découvertes de sigillés d'importation en Dacie,* Dacia (N.S.), 211977, p. 343–350; idem, *CIBISVS la Romula,* AO (s.n.), 11, 1996, p. 43–47; G. Popilian, I. Ciucă, *La céramique sigillée d'importation d'Acidava,* Dacia (N.S.), 30, 1986, p. 167–172.

[771] V. Christescu, *Viața economică*[2]*,* p. 67–69. Vezi de asemenea: D. Alicu, *Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Dacia (N.S.), 20, 1976, p. 205–220; idem, *Opaițele romane. Die Firmalampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Bibliotheca Musei Napocensis, 7), 1994; D. Alicu, E. Nemeş, *Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (BAR Suppl. Series, 18), Oxford, 1977; Cl. L. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum (I),* Apulum, 4, 1961, p. 189-220; idem, Apulum, 5, 1965, p. 277–295 (partea II-a); idem, *Lămpile romane din Muzeul județean Hunedoara-Deva,* Sargetia, 13, 1977, p. 209–228; idem, *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei,* AMN, 33 (I), 1996, p. 89–113; idem, IDR, III/6, p. 181–225, nr. 360–420 (opaițele ştampilate de la Apulum); idem, *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum).* I. *Lămpile epigrafice,* Alba Iulia, 2003; Doina Benea, *Örtliche Lampenwerkstätten in der römischen Provinz Dakien,* Dacia (N.S.), 50, 2006, p. 337–360; N. Gostar, *Inscripțiile pe lucernele din Dacia romană,* AM, I, 1961, p. 149–202; I. T. Lipovan, *Opaițe romane de la Ampelul (I),* Sargetia, 16-17, 1982–1983, p. 227–232; partea II-a în Tibiscum, 7, 1988, p. 181–188; idem, *Officina ceramistului C. Iulius Proculus de la Ampelum,* AIIA Cluj, 26, 1983–1984, p. 301–317; Nicoleta Man, *Tipologia opaițelor romane descoperite la Cristeşti (jud. Mureş),* Marisia, 20, 2000, p. 47–65. Vezi alte contribuiți în Actele Congresului internaional de la Zalău şi Cluj, 13–18 mai 2006: Cr.-A. Roman, N. Gudea (ed.), *Trade and local production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*. Lychnological Acts 2, Cluj, 2008.

[772] Pentru exemplarele de *mortaria* cu ştampilă, vezi: Cl. L. Băluță, Apulum, 15, 1977, p. 243–256; Cl. L. Băluță, I. Şerban, RCRF Acta, 19–20, 1979, p. 203–213; C. C. Petolescu, Pontica, 18, 1985, p. 157–171.

[773] Cl. L. Băluță, *Considération sur la production et la diffusion du verre dans la Dacie Supérieure,* în *Annales du 7*[e] *Congrès international d'études historiques de la verre, Berlin-Leipzig 15-21 août 1977*, Liège, 1978, p. 97–109.

[774] Se pot menționa astfel un mare număr de statuete şi figurine, cele mai multe cu caracter religios, care prezintă analogii cu piese din Italia sau din provinciile occidentale (spre exemplu,

În sfârşit, date importante privind relaţiile economice ale Daciei romane reies din studiul monedelor de tip aşa-zis colonial. Ele au fost emise de oraşele din Moesia Inferior (*Histria, Tomis, Marcianopolis, Nicopolis-ad-Istrum)*, Moesia Superior *(Viminacium)*, Thracia *(Anchialus, Deultum, Hadrianopolis, Pautalia, Serdica, Traianopolis)*, Macedonia; altele provin din Asia Mică *(Nicaea)* şi chiar din Syria şi Egipt *(Alexandria)*[775]. Desigur, multe asemenea monede au pătruns în Dacia şi pe alte căi decât prin schimb (aduse de soldaţi, funcţionari imperiali, colonişti). Pentru ideea pătrunderii şi pe cale comercială pledează descoperirea a numeroase asemenea monede în teritoriile *extra provinciam* ale Daciei (de exemplu, în Muntenia s-au descoperit piese provenind din provinciile sud-dunărene, precum şi de la Nicaea şi Alexandria)[776]. Se constată şi pe această cale o anumită orientare a Daciei, în special a părţii ei meridionale, spre provinciile sud-dunărene şi orientale.

Un loc încă nedefinit clar a deţinut în schimburile interne ale Daciei moneda de bronz cu legenda *Provincia Dacia,* emisă începând cu domnia împăratului Gordian al III-lea[777].

Relaţiile comerciale ale Daciei cu lumea romană fuseseră deosebit de active în perioada anterioară cuceririi; dar odată cu intrarea Daciei în sfera politică şi administrativă a Romei, aceste legături au căpătat o amploare fără precedent. Implicit, însă, din punctul de vedere al studiului nostru, problemele devin acum mai dificile: multe produse, până nu de mult importate, au început a fi confecţionate în Dacia – ceea ce îngreunează diferenţierea între ceea ce este produs de import şi ceea ce este producţie (imitaţie) locală.

Pe de altă parte, trebuie avute în vedere şi relaţiile Daciei cu lumea barbară. În acest context, locul principal îl deţin schimburile cu dacii liberi, cei necuprinşi în provincia romană; prin intermediul comerţului s-au răspândit, dincolo de graniţele provinciei, produse variate şi îndeosebi monede[778].

Intensitatea acestor schimburi a variat după epocă şi evenimente. Ca şi în alte domenii ale vieţii economice, perioadele de cea mai mare înflorire sunt reprezentate de domniile Antoninilor (până la războaiele marcomanice) şi Severilor.

---

statueta de Lar de la Sucidava, asemănătoare cu alta din muzeul din Saint-Germain-en-Laye: D. Tudor, Dacia (N.S.), 11–12, 1945–1947, p. 192, nr. 33). Un loc important este de asemenea deţinut de vasele de bronz, din care se cunosc în Dacia numeroase fragmente, precum şi câteva recipiente întregi. Descoperirea unui mic vas cu figuri în relief în castrul de la Gilău (apropiat de un exemplar din Gallia: vezi Suzanne Tassinari, *La vaisselle de bronze, romaine et provinciale, au Musée des Antiquités Nationales*, Paris, 1975, p. 75, nr. 204) a permis importante observaţii pe acest subiect. Un vas de acelaşi tip a fost copiat de un ceramist de la Romula (este vorba de un fragment de tipar de lut, al cărui repertoriu figurat – reprezentarea personificată a *anotimpurilor* – corespunde cu figurile de pe un vas din Muzeul Kam din Nijmegen: C. C. Petolescu, AMN, 18, 1981, p. 460-473; cf. Maria H. P. der Boesterd, *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen,* 1956, p. 89, n° 31, pl. XVII). Se cunosc de altfel în Dacia şi alte exemple de vase copiate în lut (Oct. Floca, MCA, I, 1954, p. 768–772).

[775] B. Mitrea, *Le monete urbiche e coloniali dell'Impero Romano trovate in Dacia,* în *Atti del V Congresso Nazionale di Studi romani,* XCIII, 1940, p. 1–11 (extras); M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* p. 32; C. Găzdac, *Circulaţia monetară,* I, p. 72–73.

[776] C. C. Petolescu, Apulum, 10, 1972, p. 203–204.

[777] Radu Ardevan, *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa,* BSNR, 86–87, 1992–1993 (1996), 140–141, p. 117–122.

[778] V. Mihăilescu Bârliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux,* Bucureşti, 1980 (în special cap. VII: *Le commerce romain à l'est des Carpates,* p. 222-234); C. H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, p. 125 şi urm.

Un loc important deţin în viaţa provinciei **drumurile şi mijloacele de comunicaţie.** Construirea şi întreţinerea (refacerea) drumurilor au preocupat permanent autorităţile militare, pentru a permite circulaţia rapidă a trupelor şi a convoaielor de aprovizionare[779]. Probleme importante punea trecerea cursurilor de apă, peste care s-au construit poduri (în chip sugestiv, *Tabula Peutingeriana* înregistrează toponime precum *Pons Aluti, Pons Augusti, Pons Vetus*), precum şi poliţia drumurilor (în zona carpatică a Oltului, paza şi întreţinera drumului era în grija unui *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris*[780]). Un oarecare rol în circulaţia mărfurilor au avut şi cursurile de apă (pe această cale se transportau în special produse mai grele)[781]; principala arteră de legătură cu provinciile vecine o reprezintă însă Dunărea, acel „drum fără pulbere" al tuturor timpurilor[782]. Mai trebuie reţinut şi faptul că pe timpul lui Traian, pentru prima dată, Oceanul Atlantic a fost legat cu Marea Neagră printr-un drum (Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus,* Teubner, 1961, p. 91: *et inter ea iter conditum per feras gentes quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur*); deşi Dacia avea o poziţie oarecum excentrică faţă de marele drum ce lega apusul Imperiului cu răsăritul, întregul sistem al căilor de comunicaţie ale provinciei se racorda la acest drum prin Viminacium – punctul de greutate al circulaţiei comerciale căzând pentru Dacia spre vest[783].

Vămile Daciei

La intrarea în provincie, dar şi în interiorul acesteia (oraşe, puncte obligatorii de trecere) se percepeau taxe vamale; cuantumul lor era de 2,5 % din valoarea mărfii *(quadragesima)*. Dacia făcea parte dintr-o circumscripţie vamală, care grupa mai multe provincii din zona dunăreană: *Publicum Portorii Illyrici*[784].

La început, strângerea vămilor era încredinţată unor arendaşi *(conductores)*; de obicei ei se asociau, formând o *societas*. Inscripţiile ne menţionează câţiva asemenea *conductores* pe timpul lui Antoninus Pius[785]. Pe timpul lui Marcus Aurelius

---

[779] O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, Banatica, 4, 1977, p. 153–159 (drumurile romane în Banat); diferite sectoare de drum din Dacia cercetate de D. Ursuţ şi colaboratorii săi: AMN, 17, 1980, p. 441–446; AMN, 19, 1982, p. 591–592; Potaissa, 3, 1982, p. 20–21; Sargetia, 16–17, 1982–1983, p. 201–206; Apulum, 21, 1983, p. 157–160; AMN, 22–23, 1985–1986, p. 213–221; AMN, 34/I, 1997, p. 597–619; AMN, 38 (I), 2001, p. 203–220; EN, 11, 2001, p. 41–54; SAHNG, 2001, p. 301–318.

[780] CIL, III, 13795 (= ILS, 8909; IDR, II, 587).

[781] Vezi pentru problemă, în general: A. Deman, *Réflexions sur la navigation fluviale dans l'antiquité romaine,* în vol. *Histoire économique de l'Antiquité.* Bilans et Contributions de savants belges présentés dans une réunion interuniversitaire à Anvers / Antwerpen, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, édités par Tony Hackens et Patrick Marchetti, Louvain-La-Neuve, 1987, p. 79–106.

[782] Pentru existenţa unui port la Drobeta, vezi D. Tudor, M. Davidescu, în Drobeta, 2, 1976, p. 40–46.

[783] V. Pârvan, *Organizarea provinciei Dacia*, Bucureşti, 1905, p. 22 (= *Scrieri de istorie romană,* ed. N. Zugravu, Iaşi, 2002, p. 31); V. Christescu: *Viaţa economică*[2]*,* p. 92, nota 17.

[784] Pentru problema organizării vamale, a se vedea: H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae,* Epigraphica, I, 1939, p. 331–338; S. J. de Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains surtout à l'époque du Haut-Empire,* Brugges, 1949; pentru Dacia: N. Gostar, *Vămile Daciei,* SCIV, 2, 1951, 2, p. 165–181; A. Dobó, *Contribution à l'histoire de la douane en Dacie,* Acta Classica Universitatis Debreceniensis, 11, 1974–1975, p. 145–150; N. Gudea, *Contribuţii epigrafice la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile dacice. Vama de la Porolissum,* AMP, 12, 1988, p. 175–189.

[785] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* p. 161 şi urm. O nouă inscripţie menţionând un birou al unui *conductor publici portorii* la Apulum: I. Piso, V. Moga, AMN, 35 (I), 1998, p. 105–108 (= IDR, III/5, 702).

şi Lucius Verus sunt activi trei fraţi *Iulii*: Ianuarius, Capito şi Epaphroditus[786]; dintr-o inscripţie provenind de la Oescus aflăm că T. Iulius Capito, *conductor publici portorii Illyrici et ripae Thraciae,* personaj bogat şi deosebit de influent, primeşte o serie de onoruri din partea unor oraşe din Pannonia, Moesia şi Dacia (*Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore* şi *municipium Romulensium*)[787].

Pe timpul lui Marcus Aurelius, s-a trecut la administrarea vămilor prin funcţionari imperiali *(procuratores)*[788], provenind din ordinul ecvestru. Circumscripţia vamală a Illyricului cuprindea trei districte, fiecare având în frunte câte un *procurator* (de rang *centenarius,* deci salarizat cu 100 000 de sesterţi); unul dintre aceste districte grupa Moesia Inferioară şi cele trei Dacii.

Pentru încasarea acestor taxe, funcţionau birouri *(stationes portorii),* deservite se pare de câte doi sclavi imperiali *(servi villici)*. O inscripţie de la Băile Herculane menţionează o *statio Tsiernensis*[789] (probabil este vorba de Dierna); altă inscripţie menţionează un sclav imperial avansat de la Micia, unde fusese doar adjunct al şefului biroului: *promotus ex statione Micia ex vi[kario],* la *Pons Augusti* (Marga) ca *servus villicus*[790]. Alte birouri funcţionau la Drobeta (aici doi *servi villici* ridică din temelii un *tabularium,* pe timpul domniei lui Septimiu Sever şi a fiilor săi)[791], la Sucidava[792] şi la Porolissum (unde două altare epigrafice, din timpul lui Commodus, menţionează doi procuratori vamali, însoţiţi fiecare de doi *servi villici*; acestea provin din clădirea staţiunii vamale, cercetată arheologic: 45,5 × 35 m)[793], dar fără îndoială şi în alte aşezări (îndeosebi de pe graniţă).

Pe timpul lui Commodus, inscripţiile ne fac cunoscute numele a doi procuratori vamali: Avianus Bellicus, *procurator*[794] şi Ti. Claudius Xenophon, *procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres*[795]. O inscripţie de la Tyras transcrie un rescript din 17 februarie 201, adresat de împăratul Septimiu Sever lui Heraclitus, *procurator vectigalis Illyrici*[796]; el a fost identificat cu M. Aurelius Heraclitus, *procurator Auggg(ustorum)* din inscripţia de la Drobeta (citată mai sus)[797]. Un alt

---

[786] ILS, 1464, 1855–1857.

[787] CIL, III, 7429 (= 753; ILS, 1465).

[788] I. Piso, AMN, 41-42/I, 2004–2005 (2007), p. 183–185 (= AÉ, 2005, 12890), revizuind inscripţia procuratorului Pompeius Longus (publicată de N. Gudea, *loc. cit.*, p. 179; reluată în AÉ, 1988, 978; ILD, 678), arată că este o dedicaţie pentru Commodus Caesar, din anii 175–177. Ridicarea staţiunii vamale de la Porolissum este pusă de I. Piso în legătură cu informaţia transmisă de Cassius Dio (71, 19, 2), despre pacea cu iazigii: „Le-a îngăduit însă să facă negoţ cu roxolanii, prin teritoriul Daciei, ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie".

[789] CIL, III, 1568 (= IDR, III/1, 60).

[790] CIL, III, 7853 (= 1351; ILS, 1860; IDR, III/3, 102, Micia).

[791] IDR, II, 15 (= AÉ, 1944, 100).

[792] CIL, III, 8042 (= IDR, II, 188).

[793] N. Gudea, AMP, 12, 1998, p. 178–179 (= AÉ, 1988, 977–978; ILD, 677–678).

[794] CIL, III, 7435 (= ILS, 1856) (Nicopolis-ad-Istrum): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et num(ini) Aug(usti) n(ostri) et p(ublici) p(ortorii), proc(uratore) Avianio Bellico, Maceio, Caes(aris) n(ostri) serv(us) vilicus vectigal(is) Illyrici idib(us) Sept(embris) Mamert(ino) et Rufo co(n)s(ulibus)* (anul 182).

[795] CIL, III, 7127 (= 6676; ILS, 1421; IDRE, II, 377); în această calitate, el mai apare şi în inscripţiile de la Sucidava (CIL, III, 8042 = IDR, II, 188) şi Porolissum (N. Gudea. *loc. cit.,* p. 178; AÉ, 1988, 977; ILD, 677).

[796] CIL, III, 781 (r. 8 şi urm.) (= ILS, 423).

[797] Vezi *supra,* nota 791.

procurator, C. Iulius Paternus, este cunoscut dintr-o inscripție, din timpul lui Caracalla, de la Băile Herculane[798].

Studiul vieții economice în Dacia scoate în evidență integrarea provinciei în structurile complexe ale lumii romane. Pe plan lingvistic, integrarea economică, alături de cea socială şi culturală, a contribuit la fenomenul de romanizare.

VIAȚA RELIGIOASĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Fiind vorba de un domeniu atât de vast, ne reține atenția mai întâi stadiul studierii problemei – nu doar ca justificare a limitelor tratării acestui subiect, cât mai ales a stringenței unei cercetări viitoare. Prin urmare, o primă chestiune este de ordin bibliografic. Unica încercare de sinteză, veche de peste opt decenii (greu accesibilă; de fapt, depăşită încă de la publicarea ei), rămâne cea a americanului L.Weber Jones[799]. Principalele lucrări de sinteză asupra istoriei Daciei romane nu depăşesc stadiul unei prezentări generale[800]. Câteva teze de doctorat, de dinainte şi după 1980, consacrate acestui subiect s-au împotmolit în tratări parțiale, rămânând de asemenea (datorită la vremea aceea ostilității editoriale față de acest gen de subiecte) inedite. În schimb, s-au întocmit mai multe sinteze parțiale – unele adevărate micromonografii privind divinități ale panteonului greco-roman din Dacia (Diana, Hercules, Silvanus, cultul dionisiac, alegorii pesonificate etc.), altele tratând cultele orientale ori pe cele traco-dacice.

A doua dificultate ce trebuie relevată în această introducere priveşte izvoarele de care dispunem. Dintre ele, cele epigrafice sunt cele mai la îndemână, datorită promptitudinii cu care au fost publicate, iar în ultimul timp stadiului înaintat al publicării culegerii naționale de inscripții; peste 1200 de monumente fac parte din această categorie. Cu mult mai numeroase sunt însă monumentele figurate; dintre acestea, locul principal îl dețin piesele sculpturale (în cele mai multe cazuri votive)[801]. Seria monumentelor figurate include însă şi numeroase piese de bronz[802], teracote şi piese de gliptică (geme şi camee)[803], răspândite prin diferite publicații, iar multe încă inedite.

În aceste condții, o abordare sintetică a subiectului poate să pară prematură. Ea va fi, din acest motiv, mai degrabă o evaluare a ceea ce ştiința arheologică şi epigrafia au adus în decurs de mai bine de un veac de cercetări asupra istoriei Daciei.

---

[798] CIL, III, 1565 (= IDR, III/1, 58).

[799] L. Weber Jones, *The Cults of Dacia.* University of California. Publ. Philol. IX, 8, 1929, p. 245–305. Recenzii: M. Besnier, Revue des études anciennes, 1930, p. 90; G. Seure, Journal des Savants, 1930, p. 79; V. Christescu, Istros, I, 1934, 1, p. 153–155.

[800] Cea mai importantă sinteză (deşi aproape exclusiv pe baza monumentelor epigrafice): M. Macrea, *Viața...,* p. 358 şi urm. Vezi şi M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană,* Cluj, 1984, p. 130 sqq.

[801] Din păcate, la noi în țară, participarea la publicarea marelui *Corpus Signorum Imperii Romani* (CSIR) a rămas în faza unor proiecte entuziaste; s-au publicat totuşi mai multe cataloage ale unor colecții muzeale.

[802] Vezi: Lucia Țeposu Marinescu, *Tipuri de statuete de bronz romane din Dacia,* Sargetia, 21–24, 1988–1991, p. 63–81.

[803] *Infra,* nota 895 (geme şi camee).

Intrând acum în tratarea subiectului, considerăm drept cea mai potrivită clasificare a cultelor aceea după criteriul etno-geografic. Din acest punct de vedere, distingem divinităţile greco-romane, cele orientale şi nord-africane, divinităţile occidentale şi cele traco-dacice. Mai mult chiar decât studiul demografic, ele reflectă acel adevăr exprimat de Eutropius privind colonizarea Daciei cu elemente venite *ex toto Orbe Romano* (VIII, 6, 2).

Grupul divinităţilor greco-romane cuprinde îndeosebi vechi divinităţi romane[804] – *di indigetes,* cât şi *novensides* – de origine italică ori greacă; la acestea se adaugă divinităţi abstracte, personificări. Desigur că orice prezentare trebuie să înceapă cu *dii consentes* – cei şase zei şi şase zeiţe care formau sfatul zeilor: *Iupiter, Apollo, Mercurius, Mars, Vulcanus, Neptunus,* precum şi *Iuno, Minerva, Diana, Vesta, Venus, Ceres.*

Ca pretutindeni, *Iupiter*, *Iuno* şi *Minerva* formează o triadă (cea adorată în templul de pe Capitolium). Adesea, *Apollo* şi *Diana*, copiii *Latonei*, sunt adoraţi împreună. *Mars* şi *Venus* erau mult agreaţi în mediul militar. Adorarea acestor divinităţi „naţionale" avea adesea la Roma un pregnant caracter politic, de manifestare a spiritului civic şi a ataşamentului faţă de tradiţiile romane; dar contrar situaţiei din Italia şi din alte provincii (care cunoscuseră un îndelungat proces de integrare / romanizare), cultele din Dacia reflectă mai puţin fluctuaţiile politice ale vieţii religioase din capitala Imperiului, cu alte cuvinte voga ori reculul religios al unor vechi culte.

Un loc important deţin alte două divinităţi admise mai târziu în Olimp: *Hercules* – cu o ilustrare extrem de bogată a mitului său, personificare a forţei fizice, dar şi a triumfului asupra forţelor răului; *Dionysos – Liber,* zeul vinului şi al nemuririi (care, împreună cu *Ceres* şi *Libera,* formau o triadă). Zeii medicinei (*Aesculapius* şi *Hygia*) ocupă iarăşi un loc de seamă în dedicaţiile credincioşilor.

---

[804] O importantă sinteză a realizat Mihai Bărbulescu, prin teza sa de doctorat: *Cultele greco-romane în provincia Dacia,* Cluj, 1985 (cunoscută de noi din substanţialul rezumat multiplicat şi difuzat cu ocazia susţinerii tezei); vezi încă, idem, *La religione nella Dacia romana,* în *Signum originis,* Bucureşti, 2009, p. 9–18; A. Bodor, *Die griechisch-römische Kulte in der Provinz Dacia und das Nachwirken einheimischer Traditionen,* ANRW, II, 182, 1989, p. 1077–1164. De consultat de asemenea o serie de studii speciale: M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien,* Dacia (N.S.), 16, 1972, p. 203–223; idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană,* AMN, 14, 1977, p. 173–194 şi 15, 1978, p. 219–233; idem, *Personificările în religia romană din Dacia,* AIIA Cluj, 9, 1977, p. 269-286; idem, *Jupiter de Potaissa. Contribution à l'iconographie jovienne en Dacie,* în Ἀγαθὸς δαίμων. *Mythes et cultes.* Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil, BCH, suppl. 38, p. 355–364; M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, *Cultul lui Saturnus în Dacia,* Apulum, 17, 1979, p. 215–223; A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien,* Dacia (N.S.), 7, 1963, p. 211–239; Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Iconografia lui Pan pe teritoriul României,* Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 323–330; A. Husar, *The Celtic Gods in Roman Dacia,* AMN, 32 (I), 1995, p. 85-94; N. Igna, *Cultul lui Aesculap şi al Hygiei. Cu privire specială la Dacia Superioară,* Cluj, 1935; D. Isac, *Contribuţii la iconografia religioasă a Daciei romane. Iupiter „Verospi",* AMN, 11, 1974, p. 61-67; D. Isac, M. Bărbulescu, *Atestări ale Parcelor în provincia Dacia,* AMN, 13, 1976, p. 177–189; Lucia Marinescu, *Considérations concernant l'iconographie de Vénus en Dacie,* Colloques du CNRS, n° 593, Paris, 1981, p. 71–76; C. C. Petolescu, *Cultele panteonului roman în Dacia sud-carpatică,* BOR, 1979 (nr. 9-12), p. 1237-1268; idem, *Reprezentări ale anotimpurilor în Dacia romană,* AMP, 5, 1981, p. 287-291; Cécile Popescu, M. Popescu, *Le culte de Liber Pater en Dacie romaine,* TD, 16, 1995, p. 227–235; A. Rusu, *Consideraţii privind cultul lui Silvanus în Dacia romană,* Sargetia, 10, 1973, p. 395–408.

În continuare, Dacia prezintă un interesant evantai al cultelor, de la vechi divinități de origine greco-romană (zeii infernului, Saturnus, Ianus), la divinități mărunte de tot felul (între care un loc important dețin personificările).

De asemenea, epigrafia Daciei romane ne face cunoscute numele deținătorilor unor preoții, cel mai adesea asociate cu demnități municipale: *augures*[805], *haruspices*[806], *flamines*[807], *pontifices*[808], atașați cultului public, precum și *sacerdotes* ai unor divinități[809]. Un loc aparte ocupau *sacerdotes arae Augusti*[810] și augustales (grupați

---

[805] IDR, III/5, 330 (= CIL, III, 11410) *augur col(oniae) (Napocensis)* (la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Napoca), 394 *augur m(unicipii) Ap(ulensis),* 443 *augur et IIviral(is) col(oniae) Sarm(izegetusensis)*.

[806] IDR, III/5, 356 (= CIL, III, 1114) *har(uspex) col(oniae),* 364 (= CIL, III, 1115 = ILS, 3174) *haruspex col(oniae)* (Apulum).

[807] IDR, **II, 13** (= AÉ, 1959, 317; ILD, 57, Drobeta); **III/1**, 139 (= CIL, III, 7997, Tibiscum) *flamen m(unicipii)*; **III/2**, 2 (= CIL, III, 6270; ILS, 7136) *flamen col(oniae) Sarmiz(egetusae),* 3 (= CIL, III, 1509), 112 (= CIL, III, 1503; ILS, 7134), 128 (= CIL, III, 1486) *flam(en) colo[niae Sa]r[mizegetusae],* 129 (= CIL, III, 1482; ILS, 7132) *fl(amen) coloniarum,* 146 (mic fragmment), 164 (= CIL, III, 1417 a; ILS, 3854) *flamen col(oniae) Sarm(izegetusae),* 217 *flame[n colon(iae)] Apulen[sis, sac(erdos)] arae A[ug(usti)},* 388 (= CIL, III, 6269 = 7981; AÉ, 1913, 53) *flamin(i) col(oniae) Sarm(izegetusae),* 455 (= CIL, III, 13981); **III/3**, 245 (Germisara) *flamen col(oniae)* (la Sarmizegetusa); **III/4**, 83 (Lopadea Nouă) *flam(en) m(unicipii) A(pulensis)*; **III/5**, 14 (= CIL, III, 14468; ILS, 7149) *flam(en) col(oniae) Drob(etensis), flam(en) munic(ipii) Dier(nensis),* 186 (= CIL, III, 1064) *flam(en) col(oniae)* (Apulum), 441 (= CIL, III, 1182) *flam(en) et II-viral(is) col(oniae) Apul(ensis),* 596 (= CIL, III, 1198; ILS, 8113; AÉ, 1993, 1333); **ILD**, 54 (= AÉ, 1979, 520) *ob honor(em) flamoni(i),* 554 (= AÉ, 1971, 395 și 1999, 1279) *[II-vir q(uin)]q(uennalis) et fla[men col(oniae) Nap(ocensis)] a militi(i)s [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri) [coronatus) Dac(iarum) I]II dec(urio) [col(oniae) Apulensi]s,* 564 (= CIL, III, 7664) *flamen muni[cipii]* (Napoca), 570 (= CIL, III, 6252; AÉ, 2000, 1241.

[808] **IDR, II,** 21 (= AÉ, 1959, 313; ILD, 59) *I[I-vir et] pont[ifex]* (Drobeta, *municipium*); **III/1**, 154 (Tibiscum); **III/2**, 19 (= CIL, III, 7907) *pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae),* 107 (= CIL, III, 1497; ILS, 7133) *pontif(ex) col(oniae) Sar(mizegetusae),* 108 (v. nota 810); **III/5**, 1 (= CIL, III, 972, închinare pentru Esculap) *sacerd(os) dei eiusd(em) pontif(ex) q(uin)q(uennalis) IIvir col(oniae) Apuli,* 123 (= CIL, III, 6262) *pont[if(ex) col(oniae)] Apule[ns(is)],* 330 (= CIL, III, 1141), 374 (= CIL, III, 12560) *pon[tifex co]l(oniae) Apul(ensis),* 504 (= CIL, III, 1213) *pontif(ex) et IIviral(is) coloniae Apulensis*; **ILD**, 248 (= AÉ, 2001, 1719) *p[o]ntif(ex) col(oniae) Sar[m(izegetusae)],* 770 (= AÉ, 1982, 835) *pontif(ex) m(unicipii) P(orolissensis).*

[809] **IDR, III/2**, 20 (pentru zeii palmireni?); **ILD**, 680 (Porolissum, închinare pentru I. O. M.) *P. Ael(ius) Malachu(s)* (*cognomen* palmirenian), *flamen q(uin)q(uennalis) m(unicipii) S(eptimii) Por(olissensis) et sacerdos Dei n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium),* 683 (= AÉ, 2001, 1707) *sacerdos Dei* (I. O. M. D.) *et coh(ortis III Campestris),* 694 (= AÉ, 1944, 50 și 1977, 662) *De(ae) Suriae, Aur(elius) Gaianus, dec(urio) m(unicipii) P(orolissensis) sace(r)do[s].*

[810] Vezi J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.,* München und Berlin, 1969 (pentru *concilia* din provinciile latine, p. 99 sqq.; provinciile Daciei: p. 118–119). Dintre titularii acestei preoții în Dacia, cunoaștem: la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, **1.** M. Antonius Valentinus, *eq(ues) R(omanus), sacerdos arae Aug(usti) n(ostri), coronatus Dac(iarum) trium* (CIL III, 1433 = IDR III/2, 266), **2.** M. Cominius Quintus, *pontif(ex) et bis q(uin)q(uennalis) coloniae eq(uo) p(ublico), sacerdos arae Aug(usti)* (CIL III, 1513 = IDR III/2, 108), **3.** dedicație pentru împăratul Severus Alexander, pusă de *concilium provinciarum Daci[[arum]]* (urmează câteva rânduri martelate) *sacerdot(io) Ti. Cl(audi) Augustiani, eq(uo) p(ublico)* (IDR, III/2, 79 = AÉ, 1903, 69); **4.** Tibiscum, anonim *[- - - municip]iorum Porolis(sensium) et Tibisc(ensis) sacerdotal(is) provinciae* (CIL, III, 7962 = ILS, 7130 = IDR, III/1, 363); din inscripții de la Apulum: **5.** P. Ael(ius) Antipater, *sac(erdos) arae Aug(usti)* (AÉ, 1930, 8 = 1959, 304 = IDR III/5, 210) și **6.** P. Ael(ius) Strenuus, *eq(uo) p(ublico), sacerd(os) arae Aug(usti), augur et II-viral(is) col(oniae) Sarm(izegetusae), augur col(oniae) Apul(ensis), dec(urio) col(oniae) Drob(etensis)* (CIL III, 1209 = ILS, 7147 = IDR,

într-un *collegium,* numit şi *ordo Augustalium*; constituit din liberţi)[811], prin care oraşele şi cetăţenii lor îşi manifestau fidelitatea faţă de patria comună romană şi divinitatea împăratului[812].

Intrarea Daciei în sistemul administrativ provincial roman corespunde perioadei de asalt al cultelor venite din Orient[813]. Din punct de vedere geografic, distingem culte microasiatice, culte egiptene şi culte siriene. Dintre primele menţionate, *Cybele (Magna Deum Mater)* şi *Attis* pătrunseseră în lumea romană încă de la sfârşitul secolului al III-lea a.Chr.; *Sabazius* şi *Men* sunt prezenţi doar cu câteva piese. Unele divinităţi sunt rezultatul unui sincretism religios (*Iupiter Optimus Maximus Busumarus, Iupiter Optimus Maximus Sol Bussurigius* – divinităţi celto-galate; *Iupiter Optimus Maximus Cimistenus* din Bithynia) ori poartă epitete legate de cetatea de origine a dedicanţilor (*Iupiter Optimus Maximus Erusenus* din Caria; *Iupiter Optimus Maximus Tavianus* şi *Zeus Narenos* din Galatia; *Zeus Sarnendenos, Zeus Sittacomicos, Men Cilvastianus* – probabil din Phrygia; chiar *Aesculapius Pergamenius* – deoarece zeul sănătăţii avea la Pergam un sanctuar vestit)[814]. De fapt, aceste divinităţi reprezintă doar ipostaze ale unui Zeus local[815].

III/5, 443); tot la Apulum întâlnim alte două personaje, probabil cu aceeaşi misiune: **7.** *[H]erculi Aug(usto) [- - -] Reginus s[ac]erdos [i]n[st]itutus ab Hel(vio) Pertinace [c]o(n)s(ulari)* (CIL, III, 7751 = ILS, 7139 = IDR, III/5, 94), **8.** P. Ael(ius) P. f(ilius) Pap(iria tribu) Silvanus, *IIvir(alis) et sacerd(otalis) [co]l(oniae) A[p((ulensis)] eq(ues) R(omaus) e(gregiae) m(emoriae) v(ir)* etc. (CIL, III, 1207 = IDR, III/5, 483); **9.** Potaissa, un anonim *sacerdotalis Daciae* (CIL, III, 7688); **10.** într-o inscripţie de la Napoca: P. Aelius Maximus, *[II-vir q(uin)]q(uennalis) et fla[men col(oniae) Nap(ocensis)], a militiis, [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri), [coronatus Dac(iarum) I]II, dec(urio) [col(oniae) s(upra)] s(criptae)* (C. Daicoviciu, AMN 4, 1967, p. 469–470 = *Dacica,* Cluj, 1970, p. 409–410; lectură reprodusă în AE 1971, 395; ILD, 554); **11.** inscripţie de la Prahovo („piatră călătoare"; dar provenind de la Drobeta), menţionând pe un anume Iul(ius) Martinus, *dec(urio), sacerdotales* (!) *mun(icipii) D(robetae)* (Žarko Petrović, în vol. *Daci şi romani,* Timişoara, 2006, p. 234–236; AE, 2006, 1178). Graţie în special acestei din urmă inscripţii, putem presupune că în toate oraşele Daciei funcţiona un *sacerdos arae Augusti*; dar numai unii dintre aceştia (probabil doar cei deţinători ai demnităţii ecvestre) accedeau la rangul de *coronatus Daciarum trium*, precum M. Ant. Valentinus (1) şi Ti. Cl(audius) Augustianus (3) de la Sarmizegetusa şi P. Ael. Maximus de la Napoca (10); între aceştia mai trebuie socotiţi anonimii de la Tibiscum (4, *sacerdotal(is) provinciae*) şi Potaissa (9, *sacerdotalis Daciae*).

[811] Vezi *supra,* nota 623.

[812] Vezi şi S. Bulzan, *Genius Imperatoris şi cultul imperial în Dacia romană,* EN, 14–15, 2004–2005, p. 81–90.

[813] Pentru o introducere în studiul acestora, a se consulta îndeosebi admirabila carte a lui Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*[4]*,* Paris, 1929; mai nou: R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain,* Paris 1989 (vezi şi traducerea în limba română, de M. Popescu, Bucureşti, 1998; studiu introductiv de C. C. Petolescu, *Dacia şi fenomenul oriental,* p. 5–11 [text], 391–396 [note] = *Contribuţii,* I, p. 196–205). Pentru diferite aspecte ale acestor culte, cei interesaţi pot consulta lucrările apărute în colecţia iniţiată de Maarten J. Vermaserten, *Études préliminaires aux religiuons orientales dans l'Empire Romain* (EPRO; editura E. J. Brill, Leiden), din care au apărut peste 100 de volume. În această colecţie, s-au publicat şi unele studii privind cultele orientale din Dacia: I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale,* 1976 (EPRO, 54); Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine,* 1978 (EPRO, 69); L. Mărghitan, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux à Micia (Dacia Superior),* în *Hommages à Maarten J. Vermaseren,* II, Leiden 1978 (EPRO, 68), p. 718–731. Pentru monumentele mithriace, vezi încă M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae,* I–II, Haga, 1960.

[814] C. C. Petolescu, Dacia (N.S.), 22, 1978, p. 213-214. Pentru bibliografie mai amănunţită, *supra,* p. 239, notele 559–568.

[815] Astfel, Strabo (*Geogr.,* XII, 5, 2), vorbind despre *Tavium*, cetate a *trocmi*-lor din Galatia, notează: ἐμπόριον τῶν ταύτη, ὅπου ὁ τοῦ Διὸς κολοσσὸς χαλκοῦς καὶ τέμενος αὐτοῦ ἄσυλον („Una

La fel, divinităţile egiptene se răspândiseră larg în lumea mediteraneană încă din epoca elenistică, unitatea realizată sub forma imperiului Romei contribuind o dată mai mult la răspândirea acestor culte; în Dacia, locul principal îl ocupă divinităţile alexandrine: *Isis* şi *Sarapis,* prezenţa altor divinităţi egiptene nefiind semnificativă (*Harpocrates, Ammon* ca simbol funerar) sau îndoielnică *(Apis, Anubis, Ossiris).*

Un loc aparte între divinităţile orientale ocupă cele originare din Syria[816]. În mai multe cazuri este vorba de un vechi *Baal* al unei cetăţi sincretizat cu *Iupiter Optimus Maximus,* divinitatea supremă a panteonului roman: *I. O. M. Balmarcodes* (originar din Berytus), *I. O. M. Heliopolitanus* (din cetatea Baalbek–*Heliopolis*), *Iupiter Erapolitanus* (din *Hierapolis*), precum şi cel mai cunoscut, *I. O. M. Dolichenus* (din *Doliche*, Commagena); mai pot fi amintiţi *Turmasgadis* (chiar şi el asociat cu I. O. M.; probabil tot de origine commagenă), *Dea Syria* (*Attargatis,* paredra lui Baal din Hierapolis), *Baltis* şi *Azizus* (din Oshroene, pe Eufrat). Prezenţa unora dintre aceşti zei în Dacia este absolut întâmplătoare, în legătură cu participarea legiunilor Daciei la războaiele din Orient (cazul lui Balmarcodes ori Heliopolitanus); alţii erau însă divinităţi larg răspândite în Imperiu (I. O. M. Dolichenus); totuşi, prezenţa unora este legată şi de trupele auxiliare (arcaşi sirieni, commageni, palmirenieni, iturei) în diferite puncte ale provinciei. Este greu de spus dacă cele trei dedicaţii pentru *Zeus (Theos) Hypsistos* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[817], ori cea pentru *Deus summus exsuperantissimus* de la Apulum[818] se leagă de prezenţa unor elemente iudaice în Dacia; ca şi în cazul elementelor cripto-creştine ori gnostice, prezenţa reprezentanţilor acestor culte monoteiste pare nesemnificativă în peisajul demografic şi religios al Daciei romane. Enigmatic rămâne *Deus Aeternus,* cunoscut prin numeroase inscripţii în Dacia Superioară (atestările sunt exclusiv epigrafice)[819], divinitate abstractă, încercând poate o sinteză între monoteismul iudaic şi divinitatea supremă a panteonului roman. Un loc aparte deţin zeii palmirenieni, aduşi şi adoraţi aproape în exclusivitate de arcaşii palmirenieni staţionaţi la Porolissum şi Tibiscum.

Dar cel mai popular dintre toate cultele orientale a fost cel al lui *Mithra Sol Invictus,* rezultat al sincretismului între divinitatea persană *(Mithra)* şi cea siriană a luminii[820].

Lumea exotică religioasă din jurul Mediteranei mai cuprinde şi divinităţile din Africa de nord, precum *Dea Caelestis* (*Tanit* puno-cartagineză) ori *Dii patrii,* zeii strămoşeşti ai călăreţilor mauri din castrul de la Micia[821].

---

este Tavium, piaţa de negoţ a locuitorilor din partea locului, unde se află statuia colosală din aramă a lui Zeus şi sanctuarul lui cu drept de azil"; vezi Strabo, *Geografia,* vol. III, traducere de Felicia Vanţ-Ştef, Bucureşti, 1983, p. 135).

[816] Vezi îndeosebi: I. I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în „colonizarea" şi romanizarea provinciei,* AMN, 6, 1969, p. 167–186; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană,* I. *Cultele siriene şi palmiriene,* Bucureşti, 1981; idem, *Die syrischen und palmyrenischen Kulte im römischen Dakien,* ANRW, II, 18/2, 1989, p. 1165–1271.

[817] IDR, III/2, 222 (= AÉ, 1939, 5), 223 (= AÉ, 1930, 136 = 1933, 14), 224.

[818] CIL, III, 1090.

[819] D. Isac, Apulum, 9, 1971, p. 537–546.

[820] Pentru monumentele mithriace, vezi în special: F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra,* I-II, Bruxelles, 1896–1899; M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae,* I–II, Haga, 1956–1960. Vezi de asemenea C. C. Petolescu, *Cultul mithriac în Dacia romană,* în *Contribuţii,* I, 2007, p. 205–215.

[821] S. Nemeti, *Dii patrii ai maurilor de la Micia,* Orma. Revistă de studii istorico-religioase, I, 2004, p. 36–45.

Multiplele legături ale Daciei cu provinciile occidentale ale Imperiului se reflectă şi în domeniul religios. Sunt de amintit mai întâi o serie de divinități din lumea celtică şi germanică: *Epona, Apollo Grannus* şi *Sirona, Hercules Magusanus*[822]. Curioase apar unele închinări către zeul războiului: *Mars Singilis* (la Ulpia Traiana) al cărui epitet provine de la râul Singilis ori oraşul omonim din Baetica[823], precum şi *Mars Camulus* (la Ulpia Traiana)[824] şi *Mars Toutaticus* (la Apulum)[825] – asociat cu divinități celtice.

În sfârşit, din lumea balcano-dunăreană, este de remarcat mai întâi prezența probabilă a unor divinități illirice[826] (lucru perfect posibil, având în vedere importantul contingent de populație illirică din zona exploatărilor miniere din Munții Apuseni), a unei divinități dardanice (numită pare-se chiar *[Dea Dar?]danica,* la Romula[827]), ori a tracului Zbelthiurdus (la Drobeta: *I. O. M. Zbelsurdus*[828]). Cele mai interesante sunt însă monumentele zeilor cavaleri. Cultul „Cavalerului trac", corespunzând probabil unei vechi credințe religioase a populațiilor trace, s-a concretizat din punct de vedere iconografic sub influențe elenistice; aceste reprezentări devin extrem de frecvente în epoca romană. În general, aria de difuzare a acestui cult cuprinde Thracia, Moesia şi unele regiuni din sud-estul Macedoniei[829]; descoperirile nu depăşesc decât rar limitele acestor provincii – şi atunci aproape totdeauna în legătură cu indivizi originari din Moesia şi Thracia. Este şi cazul Daciei, unde se cunosc până acum abia 42 de monumente ale „Eroului" trac[830]. În provinciile de la Dunărea de jos, de substrat etnic moeso/geto-dacic, s-a cristalizat iconografic credința *cavalerilor danubieni*[831], adorați cu precădere de militarii trupelor din provinciile dunărene[832].

---

[822] M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia,* AISC, 4, 1944–1948, p. 249–263 (republicat în vol. *De la Burebista la Dacia postromană,* Cluj, 1978, p. 126-157); idem, *Viața,* p. 376–378.; la acestea se poate adăuga o inscripție dedicată altei divinități celtice (CIL, III, 1575 = IDR, III/1, 70; reluată de S. Nemeti, EN, 8, 1998, p. 110–111, cu lectura *[Deo) Suc(ello)*; ILD, 187). Despre aceste divinități, vezi Jan de Vries, *La religion des Celtes,* Paris, 1963, p. 63 sqq. (Mars), 79 sqq. (Apollo), 99–105 (Sucellus), 132–135 (Epona), 142–143 (Sirona).

[823] I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 237–238, nr. 4 (= AÉ 1983, 829; ILD, 253).

[824] I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 264–265, nr. 13 (= AÉ, 1998, 1100; ILD, 277). Despre *Camulus*: J. De Vries, *op. cit.,* p. 65–66.

[825] R. Ciobanu, Apulum, 41, 2004, p. 260–266 (= AÉ, 2004, 1204; ILD, 457).

[826] Vezi V. Wollmann, AIIA Cluj, 27, 1985–1986, p. 263–265, nr. 5 (= AÉ, 1990, 831; ILD, 363), p. 273–274, nr. 14 (= AÉ, 1990, 839; ILD, 372).

[827] IDR, II, 344–345. Cf. IMS, I, 167: *[Deae] Dard(aniae) s[ac(rum)]*; ISM, IV, 104 (= AÉ, 1952, 192; Kursumlija, Dalmatia): *Dar(daniae) sac(rum)* etc.

[828] IDR, II, 20 (= CIL III, 14216,1).

[829] G. Kazarow, *Die Denkmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien* (Diss. Pann. II, 2), Budapesta, 1938; *Corpus Cultus Equitis Thracii* (EPRO, 74). I. *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (1978; autori Zlatosara I. Goceva şi M. Oppermann); IV. *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia* (1979; Nubar Hamparţumian).

[830] C. C. Petolescu, în EAIVR, 1994, p. 267; evaluarea descoperirilor: idem, *Despre cultul Eroului Trac în Dacia,* SCIVA 31, 1980, 4, p. 637–640 (cu observații asupra cărții lui N. Hamparţumian); idem, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 435–437; C. M. Tătulea, Oltenia. Studii şi comunicări (s.n.), I, 1990–1995, p. 215–216 (noi descoperiri).

[831] Contribuțiile esențiale la studierea acestui cult se datorează lui D. Tudor; repertoriul descoperirilor: idem, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum,* I–II, 1969–1976 (EPRO, 13). Vezi şi nota următoare.

[832] Pe o tăbliță de plumb la Apulum, descoperită în 1990 în cursul săpăturilor din templul lui Liber Pater (IDR, III/5, 371), precum şi pe alte patru cu loc de descoperire necunoscut (M. Clauss,

În încheierea acestei scurte prezentări a vieții religioase din Dacia, se mai cuvin menționate divinitățile provinciale[833]. Atragem atenția că problema nu trebuie înțeleasă neapărat în sensul persistenței unor divinități locale cu numele lor autohtone; nu se pune însă problema unei eradicări[834] sau interziceri din partea autorităților romane a vechilor culte. De altfel, chiar din perioada de dinainte de cucerirea romană, dispunem de foarte puține date despre religia geto-dacilor (cf. *supra,* p. 66 sqq.).

Mai întâi, sunt de amintit frecventele personificări ale provinciei: *Dacia, Daciae tres, Terra Daciae, genius Daciarum,* precum şi *Dei deae Daciae*[835] – noțiune ce include fără îndoială şi zeii autohtoni. În al doilea rând, avem în vedere unele divinități cu nume romane, precum Venus sau Liber, dar sub care se pot ascunde, prin fenomenul de *interpretatio Romana,* divinități locale. Legate de pământul Daciei sunt şi nimfele *(Nymphae)*, ca divinități colective; ele apar şi ca protectoare ale apelor vindecătoare, la Germisara[836] – fiind probabil vorba de vechi divinități indigene. La fel, apele vindecătoare de lângă *Ad Mediam* (de la Băile Herculane de astăzi) aveau ca divinitate protectoare pe *Hercules*[837] – poate şi el ascunzând o veche divinitate locală, ca şi acei *dei et numina aquarum*[838].

Nu se pune problema persistenței unor divinități autohtone cu vechile nume. Deşi existența (continuitatea) populației dacice în cursul stăpânirii romane este acum deplin dovedită de descoperirile arheologice şi chiar de cele epigrafice, elementele „naționale" de viață religioasă lipsesc încă. De altfel, nici în afara Daciei aceste divinități nu sunt cunoscute. Geto-dacii din „diaspora" apar în câteva inscripții colective dedicate unor divinități romane sau ale locului unde se aflau la acea dată: spre

---

Klio, 88, 2006, p. 216–232; AÉ, 2006, 1828–1831), dar provenind probabil tot de la Apulum, se citeşte o inscripție realizată prin stanțare: *Comes tibi so(m)*: „sunt însoțitorul tău". În provinciile occidentale, se cunosc doar câteva plăcuțe: în Britannia (CMRED, I, 181), la Roma (CMRED, I, 174–175; acestea pot fi puse în legătură cu prezența unor militari din Dacia în gărzile Romei – cohortele pretoriene şi *equites singulares Augusti*) şi în alte două localități din Italia (Tarracina şi Aquileia; CMRED, I, 176–179).

[833] Vezi N. Gostar, *Cultele autohtone în Dacia romană,* Cercetări istorice, 1, Iaşi, 1970, p. 109–117.

[834] Cf. G. Florea, P. Pupeza, *Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace,* în vol. *Die römischen Provinzen,* p. 281–295.

[835] CIL, III, 993 (= ILS, 3923; IDR, III/5, 41) *genius Daciarum,* 995 (= ILS, 3920; IDR, III/5, 43) *Daciae tres,* 996 (= ILS, 3921; IDR, III/5, 46) *Diis deabus Daciarum,* 1063 (= ILS, 3922; IDR, III/5, 184) *I. O. M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Dacia* (toate de la Apulum), 1351 (= 7853; ILS, 1860; IDR, III/3, 102: Micia) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Terrae Dac(iae) et Genio P(opuli) R(omani) et commerci*. Sub asemenea denumiri geografice sunt cuprinse şi alte divinități din lumea romană, unele foarte cunoscute, precum *Dea Syria* (pe numele ei, *Atargatis*), *Baal* ori *Hadad* sirieni redați cu numele *Iupiter Optimus Maximus* însoțit de un indicativ topic (*Dolichenus, Heliopolitanus, Hierapolitanus* etc.). În Dacia însăşi, vedem cum soldații mauri de la Micia restaurează un templu al zeilor strămoşeşti *(templum deorum patriorum),* al căror nume era probabil foarte greu de pronunțat şi de transcris (aceeaşi dificultate se manifestă chiar în patria lor, unde sunt cunoscuți tot sub denumirea colectivă de *Dii Mauri:* vezi M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation,* Paris, 1976, p. 309–330). Tot astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, când încearcă să transcrie numele zeilor strămoşeşti de la Palmyra, lapicidul nu ştie să le flexioneze şi le reproduce cu erori (CIL, III, 7954 = ILS, 4341= IDR, III/2, 18; cf. S. Sanie, SCIV 19, 1968, p. 575–583): *Diis patriis Malagbel et Be<bel>lahamon et Benefal* (corect: *Fenebal*) *et Manavat* etc.

[836] I. Piso, A. Rusu, RMI, 59, 1990, 1, p. 11–17, nr. 3–11 (= AÉ, 1982, 1480–1487; ILD, 322–329).

[837] CIL, III, 1558, 1563–1573 (= IDR, III/1, 57–69).

[838] CIL, III, 1562 (= IDR, III/1, 56).

exemplu în Britannia, de către soldații cohortei *I Aelia Dacorum*[839]; nu credem că poate fi vorba de o interdicție de a-şi adora propriii *dii patrii,* având în vedere că sabia curbă dacică este sculptată pe două monumente epigrafice oficiale de la Camboglanna (pe valul lui Hadrian): semn al ataşamentului față de patria lor îndepărtată. De altfel, situația este asemănătoare şi în Pannonia – unde nu se cunosc divinități locale (cu excepția celor celtice) în epoca romană. În Thracia însăşi, unde persistența divinităților autohtone este evidentă, puține sunt totuşi (şi rare) cele atestate cu adevăratul lor nume (Zbelthiurdus, Darzelas etc.); chiar şi cea mai populară dintre aceste divinități, aşa numitul *Cavaler trac*, este tot o divinitate anonimă, *Eroul;* epitetele purtate de unele divinități din Moesia Inferior şi Thracia (*Saldobyssenos, Geiketienos, Zulmidrenos, Asdules, Ordianos* etc.) sunt doar ipostaze geografice locale.

Această sumară trecere în revistă a vieții religioase din Dacia romană ne îndrumă spre două observații finale.

O primă chestiune este de ordin statistic. Conform unei statistici întocmite de M. Bărbulescu (în 1985, pe baza unui inventar de 2873 de monumente epigrafice şi figurate din întreaga Dacie), 73,5 % din acestea se referă la divinitățile panteonului greco-roman; dintre celelalte, lotul cel mai important este deținut de divinitățile orientale (21,8 %), restul repartizându-se între divinitățile traco-moesice (3,6 %), celto-germanice (0,7 %) şi nord-africane (doar 0,7 %)[840]. Este interesant de remarcat că aceste date concordă în linii generale şi cu concluziile unei statistici a numelor de persoane în inscripțiile provinciei[841].

A doua problemă priveşte sincretismul religios în Dacia[842]. Din acest punct de vedere, trebuie arătat că fenomenul nu a fost corect înțeles de unii istorici ai religiilor din Dacia; astfel, simpla asociere într-o inscripție a mai multor divinități nu poate fi calificată drept sincretism religios; unele divinități sunt într-adevăr rezultatul unui sincretism (de exemplu între numeroşii *Baal* din Orient şi Iupiter Optimus Maximus, ori între Mithra şi Sol), dar fenomenul s-a petrecut independent de viața religioasă a Daciei şi este un fenomen religios de import. Dimpotrivă, faptul că un personaj (cum se întâmplă la Ulpia Traiana Sarmizegetusa) închină inscripții mai multor divinități[843], de origini foarte diferite, reflectă mai degrabă un fenomen de dispersare a vieții (cultelor) religioase; în acest context, remarcăm în continuare preferința pentru vechile credințe romane. Este de la sine înțeles că închinările către divinitățile panteonului roman au în multe cazuri un caracter oficial; dar tot atât de adevărat este şi că atracția pentru credințele orientale (unele cu caracter eschatologic) se leagă deseori de persoane venite din Orient. Amintim totuşi că Dacia ne oferă un original şi veritabil exemplu de sincretism religios, prin constituirea iconografiei Cavalerilor danubieni. Şi mai interesant este fenomenul

---

[839] RIB, I, 1874–1898: *Deo Cocidio* (divinitate celtică).

[840] M. Bărbulescu, *Cultele greco-romane în provincia Dacia,* Cluj, 1985, p. 8 (rezumatul tezei de doctorat); idem, *Potaissa. Studiu monografic,* Turda, 1994, p. 169.

[841] Vezi *supra,* p. 237.

[842] Pentru definirea termenului: D. M. Pippidi, DIVR, 1976, p. 539–540. Vezi M. Macrea, *Viața,* p. 379–380; Em. Condurachi, *Le syncrétisme en Dacie,* în vol.: Françoise Dunand, Pierre Lévêque (éd.), *Le syncrétisme dans les religions de l'Antiquité,* Leiden, 1975, p. 186–199; S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană,* Cluj, 2005.

[843] C. Daicoviciu, *Contribuții la sincretismul religios la Sarmizegetusa,* AISC, I, 1928–1932, p. 81–88.

contaminării, al adoptării atributelor unei divinități de către altele, reflectând mai degrabă o confuzie religioasă.

În încheiere, se poate conchide că populația provincială din Dacia, departe de practicile idolatrice şi combinațiile teologice savante, continuă, în general, a-şi adora divinitățile cu vechile forme şi atribuții; această situație poate fi explicată numai prin prezența masivă a elementului colonizator latinofon. Credințele despre mântuire – de la cele păgâne (greco-romane ori barbare-orientale) la creştinismul primitiv – rămân în mare măsură apanajul spiritual al oraşelor şi elitelor societății priovinciale[844].

VIAȚA CULTURAL-ARTISTICĂ

Scrisul

Pe teritoriul Daciei, se cunosc circa 3000 de inscripții latine, provenind din circa 200 de localități. Cele mai multe au ieşit la lumină în oraşe şi în aşezările mai importante ale provinciei; în schimb, în regiunile predominant rurale, îndeosebi în cele mai depărtate de centrele urbane (în zona de dealuri a Olteniei, în vestul Munteniei, în estul şi sud-estul Transilvaniei), monumentele scrise sunt mai rare. Dimpotrivă, destul de răspândit este scrisul în castrele romane; în afară de inscripțiile oficiale, întâlnim deseori inscripții executate pe cărămizi (înainte de ardere) sau exerciții de scriere.

Scrierea greacă este mai puțin folosită; se cunosc astfel 11 inscripții greceşti de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 6 din zona Alburnus Maior, 11 de la Apulum, 3 de la Romula, câte 1 de la la Potaissa, Porolissum, Ilişua şi Sucidava (aceasta din urmă adusă probabil de la sud de Dunăre, în antichitatea târzie)[845]; fireşte nu am luat în considerație cele câteva zeci de ştampile pe material ceramic de import (îndeosebi amfore)[846]. Numărul mic de inscripții greceşti nu reflectă însă cunoştințele de limba greacă, deoarece proporția numelor greceşti în onomastica Daciei romane este mult mai ridicată (343 nume, reprezentând circa 13 % din total).

De asemenea, la Tibiscum, câteva inscripții funerare ale unor arcaşi palmireni sunt însoțite de un scurt text palmirenian[847]; până acum, asemenea inscripții nu au apărut şi la Porolissum, unde se ştie că a staționat alt *numerus* de arcaşi palmireni. O inscripție siro-semită, pe o bază de statuetă, a apărut şi la Romula[848].

---

[844] Cf. M. Bărbulescu, *Cultes et croyances dans le milieu rural de Dacie,* în: V. H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire,* Tulcea, 1998, p. 197–206.

[845] I. I. Russu, *Inscripțiile greceşti din Dacia,* SC Sibiu, 12, 1965, p. 47–81.

[846] Vezi Ligia Ruscu, *CIGD,* 1–152 (din care multe trebuie excluse: pe produse de serie, geme sau de proveniență necunoscută).

[847] IDR, III/1, 154, 167, 170, 178. Unii dintre veteranii palmireni s-au stabilit la Ulpia Traiana şi Apulum, dar alții au trecut şi în provincia vecină Moesia Superior (vezi Ivana Popović, *Des Palmyréniens à Singidunum,* Starinar, 42, 1991, p. 71–76).

[848] IDR, II, 346.

În general, monumentele epigrafice care au ajuns până la noi sunt cele lapidare; de fapt, frecvența descoperirilor este în funcție de existența materialului de scris dur (calcar, marmură, gresie). Astfel, în zonele de câmpie ale Olteniei, unde piatra (bună pentru scris) trebuia adusă din alte părți (de peste Dunăre ori de mai departe), monumentele epigrafice sunt mai rare; multe au pierit probabil în cuptoarele de var ori au fost refolosite ca materiale de construcție (în antichitatea târzie ori în cursul evului mediu: la lucrări de fortificații, biserici etc.). Inscripțiile pe piatră sunt de obicei oficiale (dedicații către împărați şi notabili ai provinciei, privitoare la lucrări de construcții), votive (religioase) sau funerare, fiind gravate de pietrari *(lapicidae, lapidarii)* la cererea beneficiarilor. Un material accesibil pentru scris era cărămida crudă, înainte de ardere; oameni de rând, şcolari, militari fac exerciții de scriere: la Sarmizegetusa, un necunoscut învață să scrie alfabetul; altul, la Porolissum, îşi exprimă bucuria că a învățat să scrie, *oc(c)asionem nan(c)tus sum scrib(endi)*[849]; alții înregistrează unele evenimente sau se semnează pe cărămizi. O serie de grafiți (nume, cuvinte ori litere izolate) apar pe vase sau fragmente ceramice. Cei mai dornici să învețe să scrie sunt militarii trupelor auxiliare din castelele de pe *limes.* Prin urmare, lipsa pietrei nu reprezintă o explicație satisfăcătoare pentru raritatea inscripțiilor în zonele mai depărtate de oraşe; în acele zone trăia probabil masiv populația dacică, îndeplinind activități predominant rurale, neavând prin urmare preocupări curente de scriere. Dar simpla prezență (sau, dimpotrivă, lipsa) inscripțiilor nu constituie un element semnificativ pentru aprecierea intensității romanizării în Dacia, inclusiv în zonele rurale.

S-a remarcat adeseori caracterul bun al latinei scrise în Dacia; se observă puține abateri de la limba literară (lexic, gramatică), cu mult mai puține decât, spre exemplu, în Moesia Inferioară (Dobrogea; unde inscripțiile, îndeosebi cele din mediul rural, ne oferă însă interesante date privitoare la evoluția latinei provinciale)[850]. Explicația se datorează probabil faptului că majoritatea inscripțiilor din Dacia provin din mediul orăşenesc şi din zonele apropiate sau din castre; totodată, ele reflectă în mare măsură cunoştințele de latină şi măiestria meşterilor lapicizi (care folosesc numeroase formule stereotipe).

În legătură cu „știința de carte" este şi problema dacă au existat în Dacia şcoli publice *(ludi litterarii)*[851]. În această privință, inscripțiile nu ne oferă nici o informație. În schimb, câteva monumente sculpturale (funerare) sunt totuşi destul de sugestive: astfel, pe un fragment de perete de *aedicula* de la Germisara este reprezentat un copil ținând într-o mână două condeie *(stili*), iar în cealaltă un săculeț *(crumena)* pentru rechizite[852]; o reprezentare asemănătoare apare pe peretele unei alte *aedicula* de la Micia[853]; iar pe un medalion funerar din aceeaşi localitate este reprezentat alt

---

[849] CIL, III, 1635,4.

[850] În această privință, a se consulta îndeosebi: H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe,* Bucureşti – Paris, 1978; I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române,* Bucureşti, 1985.

[851] D. Tudor, *Educația şi învățământul în perioada sclavagistă din Scythia Minor şi Dacia romană,* Revista de pedagogie, 12, 1963, 5, p. 76 şi urm. (variantă germană în Das Altertum, Wien, II, 2, 1965, p. 102 şi urm.); idem, *Instrucție şi educație în Dacia romană,* în *Istoria învățământului din România,* Bucureşti, 1983, p.41–46. Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană,* p. 20.

[852] Oct. Floca, W. Wolski, BCMI, 42, 1973, 3*,* p. 24, nr. 74.

[853] Oct. Floca, W. Wolski, *op. cit.,* p. 4–5, nr. 1; L. Marinescu, *Funerary Monuments* (titlul citat integral *supra,* p. 245, nota 614), p. 198–199, nr. 1.

copil, ținând într-o mână un *stilus,* în cealaltă un mic ghiozdan din care ies alți doi *stili*[854]. De reținut iarăşi descoperirea a numeroase condeie de scris (din bronz sau os) în cursul săpăturilor; cu acestea se scria pe tăbliţe de lemn acoperite cu un strat subţire de ceară *(tabellae ceratae);* se foloseau probabil şi cărămizile, cum se întâmplă la Romula, unde un copil scrie începutul unui hexametru în limba greacă: τοῦ Τρο[ι]/κοῦ πο/λέμου καθ᾽ Ὅμη/[ρον μάνθα/νε τάξίν…][855]. Se mai scria desigur, în cancelaria provincială sau în diferite alte birouri, pe papyrus şi pergament; pe un perete de ediculă de la Zam-Sâncrai (jud. Cluj), un bărbat ține într-o mână un sul, probabil materialul de scris, iar la şoldul drept un obiect considerat a fi o călimară cu pene de scris *(theca calamaris)*[856].

În şcoli sau cu pedagogi privați (sclavi sau oameni liberi), copiii îşi însuşeau unele elemente de literatură şi filosofie. În afară de exemplul citat de la Romula, se mai poate cita şi începutul unui epitaf funerar de la Sarmizegetusa, conținând cuvintele *hic pietatis honos*[857], amintind un vers din epopeea lui Vergilius (*Aeneis,* I, 253). Homer şi Vergilius erau se pare la mare cinste în cultura oricărui cetățean roman de vază; sugestive sunt în acest sens şi cele două mozaicuri de la Sarmizegetusa cu subiecte inspirate din războiul troian[858]. Se mai pot remarca reprezentările de *volumina* în mâna defuncților de pe unele monumente funerare din Dacia[859].

Interesantă este în privința nivelului cultural relevarea unor încercări poetice. Astfel, la Germisara, o inscripție conține o dedicație către o nimfă, „regina apelor, podoaba pădurii" *(regina undarum Nympha decus nemoru[m])*[860]; note de originalitate mai prezintă inscripțiile (epigramele) funerare versificate de la Romula (monumentalul sarcofag al lui Aelius Iulius Iulianus, fost magistrat al coloniei Romula)[861] şi Tibiscum (pentru veteranul P. Aelius Ulpius)[862]. Alte epitafuri sunt redactate după modele versificate, care circulă în întreg Imperiul.

Arhitectură şi urbanism[863]

Prima realizare arhitectonică, cronologic vorbind, care inaugurează civilizația romană în Dacia, este podul de peste Dunăre, opera celebrului arhitect Apollodor din Damasc; chiar după dezafectare, el a produs o puternică impresie asupra oamenilor, din antichitate până în epoca modernă.

Arhitectura civilă în Dacia se împleteşte strâns cu urbanismul. Regulile pentru întemeierea unui oraş sunt expuse de arhitectul roman Vitruvius (*De architectura,* I,

---

[854] Gr. Florescu, ED, 4, 1930, p. 127, nr. 86; L. Marinescu, *op. cit.,* p. 191, nr. 14.

[855] IDR, II, 390 (= CIGD, 85): „Învață după Homer şirul evenimentelor războiului troian".

[856] L. Marinescu, *Funerary Monuments,* p. 221, nr. 7

[857] CIL III, 1537 (= IDR III/2, 430).

[858] IDR III/2, 62.

[859] Mariana Crânguş Balaci, Apulum, 45, 2008, p. 391–397 („Fie că, astfel, prin imaginea *volumen*-ului, era ilustrat statutul social de cetățean roman, fie, că accentuează o înclinație artistică sau filosofică a defunctului" etc., p. 396).

[860] CIL, III, 1395 (= F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica,* Leipzig, Teubner, 1895, nr. 864; IDR, III/3, 239).

[861] IDR, II, 357 (= AÉ, 1957, 334).

[862] CIL, III, 8001 (= F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica,* nr. 460; IDR, III/1, 7).

[863] N. Branga, *Urbanismul Daciei romane,* Timişoara, 1980; M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dsacia romană,* Cluj, 1984, p. 62 sqq.; Dorin Alicu şi Hans Boegli (editori), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain. Actes du Ier Colloque roumano-suisse Deva 1991,* Cluj, 1993.

9–12) şi se regăsesc în planul primului oraş întemeiat în Dacia: Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa[864]; cercetările arheologice, chiar dacă au scos la lumină doar o mică parte din oraşul roman, au pus în evidență planul regulat (geometric): cu cele două artere principale, *kardo* (N–S) şi *decumanus* (E–V), corespunzând direcției drumului mare imperial al provinciei; paralel cu acestea s-a organizat rețeaua stradală şi s-au construit principalele edificii publice (în primul rând, forul). Colonia a fost înconjurată cu zid de piatră (blocuri legate cu mortar), închizând o suprafață de 540 × 600 m (= 32,4 ha); creşterea populației urbane a făcut însă ca oraşul să se reverse şi dincolo de ziduri. Descoperirile arheologice au pus în evidență un plan regulat şi la Napoca; şi aceasta a fost înconjurată cu zid din blocuri de piatră (suprafața: 650 × 500 m; 32,5 ha). Dintr-o inscripție aflăm că Romula a fost înconjurată cu ziduri pe timpul lui Filip Arabul; observațiile arheologice au arătat că această incintă avea un aspect de hexagon neregulat, închizând o suprafață de 64 ha[865]. Atât cercetările arheologice, cât şi inscripțiile ne oferă date interesante privitoare la construcțiile publice din oraşele Daciei *(templum, aedes, balneum, schola, familiaricum),* părți componente sau anexe ale unor edificii *(accubitum, aetoma, apparatorium, arcus, crypta, exedra, porticus)*, locuri publice şi amenajări în locuri publice *(area, campus, fons, horologium, statera publica)*[866]. În peisajul urban, un loc important ocupă amfiteatrele[867]: la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cunoscut pe cale arheologică (axele măsoară 88 × 69 m; arena 47 × 61 m)[868]; la Porolissum, cunoscut pe cale epigrafică (fiind ruinat de vechime, *vetustate dilapsum,* a fost refăcut în 157 de procuratorul provinciei: *denuo fecit*)[869] şi scos la lumină prin săpături (axul lung al arenei măsoară 60 m)[870]; o scenă de pe Columna lui Traian (C) redă un amfiteatru la Drobeta[871]; un altul a fost identificat, pe baza fotografiilor aeriene, la Stolniceni (*Buridava*)[872]; în sfârşit, cercetările arheologice au pus în evidență un asemenea edificiu, de mai mici proporții, şi la Micia (arena: 31,60 × 29,50 m)[873].

Un loc important deține în peisajul provinciei arhitectura militară cu numeroasele *castra* şi *castella, burgi, turres* şi nelipsitele băi *(thermae, balnea)*[874].

---

[864] D. Alicu, în vol. *Politique édilitaire,* p. 29–35.

[865] CIL, III, 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324). Vezi D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 186–188.

[866] Vezi D. Tudor, *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions,* Latomus, 32, 1964, 2, p. 271–301.

[867] Vezi în această privință: V. Moga, *Amfiteatre şi lupte de gladiatori în Dacia romană,* Sargetia, 20, 1986–1987, p. 111-116; D. Alicu, *Amfiteatrele Daciei,* în *Civilizația romană în Dacia* (coordonator M. Bărbulescu), Cluj, 1997, p. 77–91.

[868] D. Alicu, *op. cit.,* p. 87–88, nota 49 (bibliografia); H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa,* Cluj, 1984, p. 87–100; vezi şi IDR, III/2, p. 51 sqq. (cu nr. 28–61).

[869] CIL, III, 836.

[870] N. Gudea, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum I* (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 5), Zalău, 1997, p. 61–62 (cu bibliografia).

[871] D. Alicu, *loc. cit.,* p. 77–81.

[872] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia* (BAR, Int. Series 116), Oxford 1981, p. 26–28, fig. 45.

[873] Oct. Floca, V. Vasiliev, Sargetia 5, 1968, p. 121–152.

[874] *Supra,* p. 178 sqq.

Arta provincială în Dacia

Principalul domeniu de cercetare priveşte arta sculpturală[875].

Atenția ne este atrasă mai întâi de *statuaria* mare. Cele mai impunătoare erau statuile imperiale, de piatră[876] sau bronz[877], care împodobeau forurile oraşelor şi *principia* castrelor: se pot cita capul statuii atribuită împăratului Traianus Decius de la Ulpia Traiana[878] (fig. 14/1), fragmentele de statuie ecvestră a împăratului Caracalla de la Porolissum[879], fragmentele de statuie imperială din castrul de la Răcari[880] etc.; toate erau aduse din afară şi rareori rămâneau pe locurile lor după moartea (adesea violentă) a principelui; atunci capul celui căzut era înlocuit cu cel al împăratului abia urcat pe tron. În schimb, o serie de statui de piatră reflectă mai exact nivelul atins de meşterii lapicizi provinciali, unii adevărați artişti – precum realizatorul anonim al statuii unui general roman (probabil legat provincial)[881] ori Claudius Saturninus, realizatorul statuii unei matroane romane de la Ulpia Traiana[882]. De menționat aici un număr important de statui funerare feminine descoperite la Potaissa (matroană cu copil), Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Romula[883].

Un loc important deține sculptura ornamentală, ca un auxiliar permanent al arhitecturii, fie ea publică ori privată.

Un domeniu larg de manifestare a artei provinciale este oferit de reprezentările religioase, în general de caracter votiv: statui şi statuete reprezentând divinitățile greco-romane ori orientale şi basoreliefuri ilustrând mitul unor divinități[884] (vezi în această privință şi capitolul privitor la viața religioasă a Daciei romane); dar unele piese pot să fie aduse şi din alte provincii, îndeosebi din cele vecine dunărene, dacă nu chiar de mai departe, în bagajele soldaților.

Mult mai sugestive pentru arta provincială sunt însă monumentele funerare[885]. În afară de statuile funerare, la care ne-am referit mai sus şi care împodobeau unele

---

[875] C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră în Dacia Superioară,* Apulum, 15, 1977, p. 635–641; M. Bărbulescu, *Relieful narativ în Dacia,* AMN, 28, 1981, p. 455–460; idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană,* Cluj, 1984, p. 89 sqq.

[876] Vezi M. Gramatopol, *Portrete imperiale descoperite la Apulum*, Apulum, 13, 1975, p. 184–198.

[877] C. Pop, *Statue imperiali di bronzo scoperte sul territorio della Dacia romană,* în *Akten der 9. Internationalen Tagung über Antiken Bronzen,* Wien, 1988, p. 596-599.

[878] Oct. Floca, Latomus, 24, 1965, 2, p. 353–358 (= Sargetia, 7, 1970, p. 79–86); RR, cat. G 103.

[879] M. Macrea, SCIV 8, 1957, 1–4, p. 236 sqq.; N. Gudea, V. Salanțiu, Al. Matei, AMP, 10, 1986, p. 157–181 (propunere de reconstituire grafică).

[880] Gr. G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 136, fig. 78.

[881] *RR,* p. 248; *Civiltà,* p. 240.

[882] CIL, III, 1413 (= IDR, III/2, 15).

[883] Lucia Țeposu-Marinescu, SCIV, 23, 1972, 2, p. 216–217.

[884] M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p. 89. A se răsfoi, între altele: Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest,* I, Bucureşti, 1969 (passim); D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa* (BAR International Series, 55), Oxford, 1979; Magdalena Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Muzeul de istorie Turda,* Cluj, 1972.

[885] Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Superiore,* ED, 4, 1926–1927, p. 72–184; idem, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore,* Bucureşti, 1943; Oct. Floca, W. Wolski*, Aedicula funerară în Dacia romană,* BMI, 42, 1973, p. 3–52; Maria Alexandrescu-Vianu, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferior,* SCIVA, 28, 1977, 3, p. 375–389; Lucia Țeposu-Marinescu, *Despre edicula*

monumente (morminte) mai somptuoase, reținem ca tipuri: pereți de edicule, stele (acestea înscriu adesea, într-un registru separat, numele defuncților), coronamente de monumente funerare, medalioane (lucrate separat, pentru a fi încastrate în peretele unei construcții funerare, ori asociate cu un coronament), altare şi baze de monumente funerare (pe care sunt gravate inscripții). Asemenea monumente sunt extrem de interesante prin repertoriul figurativ: divinități sau reprezentări mitologice (Attis, Ammon, Hercules, Eroul cavaler, Medusa etc.), figuri ale defuncților (portrete sau scena banchetului funerar), scene din viața cotidiană (scenă de vânătoare, pe un relief funerar, posibil de la Napoca[886]; personaj într-o trăsură cu doi cai, pe o lespede de la Gherla[887]; dar cel mai interesant este un perete de edicule de la Şeica Mică (jud. Sibiu), cuprinzând trei registre: în cel superior – un călăreț doborând duşmanul, în cel mijlociu – personajul la arat, în cel inferior – scenă de sacrificiu, la care asistă o femeie, probabil soția defunctului[888]). Unele din aceste reprezentări se înscriu într-o simbolistică larg cunoscută, care a circulat prin „albume" de modele pe arii geografice întinse. Analogiile căutate cu grijă de istoricii artei provinciale conduc spre nordul Italiei, Noricum şi Pannonia[889]. O mențiune merită în acest context şi sarcofagele, unele extrem de frumos decorate, precum cel al lui Aelius Iulius Iulianus de la Romula (pe care soția defunctului a pus să fie săpat un epitaf în versuri) sau cunoscutul sarcofag „Ghica", bogat decorat (Erotes, Victorii, *togati*)[890]; în Dacia Superioară, sarcofagele de piatră sunt mai rare, fără a atinge monumentalitatea celor de la Romula (care provin probabil din centre greceşti, ajunse deci în Dacia sudică pe calea apei; transportul lor peste munți ar fi fost prea greu şi costisitor).

Un loc important deține sculptura ornamentală, ca un auxiliar permanent al arhitecturii, fie ea publică ori privată.

Unele edificii erau împodobite cu picturi, cum lasă să se înțeleagă două inscripții de la Sarmizegetusa: astfel, un necunoscut a împodobit un edificiu – probabil *aedes Augustalium* – cu stucatură şi picturi, cu scări, statuete şi draperii şi a dat în dar colegiului candelabre de bronz: *aed[em] ope[re tect]orio et picturis item sc[alis sigi]llis et linteis exornavit it[em can]delabra aerea duo colleg[io dedit dedi]c[avit]*[891]; din cealaltă inscripție aflăm cum un augustal al coloniei, patron al primei decurii (probabil din colegiul fabrilor), a împodobit cu pictură porticul edificiului *(picturam porticus)*[892]. Un *pictor* este atestat epigrafic la Apulum[893]. Cercetările arheologice dau uneori la iveală fragmente de tencuială cu zugrăveală în culori (în special „roşu pompeian")

---

funerară în Dacia romană, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 417–425; eadem, *Despre îmbrăcămintea populației în Dacia romană,* Muzeul Național, 3, 1976, p. 125–132; eadem, *Probleme de artă provincială romană (I) Edicule funerare din din Dacia,* Muzeul Național, 1, 1974, p. 13–22; *eadem, Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR International Series, 128), Oxford, 1982.

[886] Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula,* p. 10, nr. 13; L. Marinescu, *Funerary Monuments,* p. 209, nr. 51.

[887] L. Marinescu, *op. cit.,* p. 213, nr. 67.

[888] Eadem, *op. cit.,* p. 214–215, nr. 74.

[889] Lucia Țeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior,* SCIV, 23, 1972, 2, p. 215–222.

[890] D. Tudor, *OR*[4] *,* p. 400 sqq.

[891] IDR, III/2, 4 (= AÉ, 1977, 667; 1982, 831).

[892] IDR, III/2, 13 (= CIL III, 7960; ILS, 5548).

[893] CIL, III, 1005 (= IDR, III/5, 66) (v. *supra,* nota 733).

Romanii au excelat de asemenea prin împodobirea caselor cu mozaicuri *(opera musiva).* Cele mai remarcabile descoperiri s-au făcut în 1823 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, într-un edificiu din afara incintei fortificate a oraşului, înfăţişând unul judecata lui Paris, celălalt implorarea lui Achile de către Priam (acesta însoţit de o inscripţie greacă). Tot la Sarmizegetusa s-a mai descoperit în 1832 alt mozaic, reprezentând pe Venus cu amoraşi. Alte mozaicuri au apărut la Apulum (motive geometrice şi florale), dar au fost semnalate şi în alte părţi (Napoca, Porolissum, Ilişua)[894].

Un domeniu interesant, aparţinând artelor minore, este gliptica. În Dacia se cunosc două centre mai importante pentru producerea pietrelor gravate: Romula şi Porolissum; subiectele predilecte ale gravorilor sunt cele religioase[895]. Unele piese sunt adevărate opere de artă, precum cameea de la Romula reprezentând o împărătească din epoca Severilor, sau cea de la Porolissum cu reprezentarea chipului zeiţei Atena Pallas[896].

În încheiere, se poate reţine, ca definitorie pentru trăsăturile principale ale artei romane din Dacia, concluzia lui M. Macrea din binecunoscuta sa sinteză[897]:

„Progresele tehnice şi în general condiţiile vieţii economice şi sociale introduse de romani au determinat şi o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dacia se alcătuieşte şi se dezvoltă în legătură cu nevoile vieţii. Ea nu este o artă de factură superioară şi de mare valoare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meşteri decât de adevăraţi artişti. Executând lucrări comandate de autorităţi provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilităţi financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute".

SFÂRŞITUL STĂPÂNIRII ROMANE ÎN DACIA[898]

După părerea unanimă, consemnată de istoriografia modernă (bazată, de altfel, pe sursele antice), pierderea Daciei a fost determinată de începerea marilor invazii barbare la Dunărea de jos; acestea aveau să ţină sub teroare, timp de peste trei decenii, nu numai provinciile balcanice, dar chiar (şi mai cu seamă) pe cele din Asia Minor. Din acest motiv ni se pare util a face, pentru început, o scurtă trecere în revistă a ceea ce *Historia Augusta* numeşte «războiul scitic» (adică al neamurilor din Sciţia – ceea ce arată caracterul eterogen al coaliţiei populaţiilor paricipante la aceste invazii)[899].

---

[894] I. Berciu, Apulum, 4, 1961, p. 151–186; IDR III/2, 62; D. Alicu, *Un nou mozaic la Sarmizegetusa,* SCIVA, 28, 1977, 1, p. 111–117; R. Ardevan, L. Someşfălean, *Asupra unui mozaic din Apulum,* Apulum, 17, 1980, p. 667–678.

[895] D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 108-112 (îndeosebi gemele de la Romula; bibliografia la p. 127–128); Lucia Ţeposu-David, *Gemele şi cameele din Muzeul arheologic din Cluj,* OmCD, p. 525–534; Lucia Ţeposu-Marinescu, Eva Lakó, *Muzeul de istorie şi artă Zalău. Catalogul colecţiei de geme romane,* Zalău, 1973.

[896] Pentru cameea menţionată, N. Gudea, *Porolissum,* p. 100 şi fig. 10.

[897] M. Macrea, *Viaţa...,* p. 345.

[898] Acest text urmează îndeaproape studiul nostrum publicat în Lumea veche, 3, 1998, p. 63–78.

[899] Prezentarea acestor evenimente, cu indicarea surselor bibliografice: B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin,* Leipzig, 1899; R. Vulpe, în *DID,* II,

Bellum Scythicum

Evenimentul debutează în anul 238, când, precum aflăm din *Historia Augusta* (biografia împăraților Maximus şi Balbinus, 16, 3): *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit Histricae civitatis* (în traducere liberă: „în timpul acestor împărați, carpii au luptat contra locuitorilor Moesiei; a fost şi începutul războiului scitic, s-a întâmplat în acest timp şi distrugerea Histriei sau, după cum spune Dexippus, a cetății histriene")[900].

După atacul carpic asupra Daciei Malvensis din timpul lui Filip Arabul[901] (v. *infra*), o nouă invazie are loc în 248, sub conducerea regilor Argaithus şi Gunthericus: este vorba de o mare coaliție barbară, la care participă goți, carpi, taifali, peucini, hasdingi (Dexippus; Iordanes, *Getica,* XVI, 91–92); este asediat oraşul Marcianopolis (care rezistă cu eroism). Agresorii sunt respinşi de C. Messius Quintus Decius, comandantul armatelor din Pannonia Inferior şi cele două Moesii (care îl proclamă împărat).

În iarna 249/250, goții, conduşi de regele Cniva, trec iarăşi Dunărea pe gheață; deşi sunt învinşi de împăratul Decius la Nicopolis-ad-Istrum, ei împresoară totuşi castrul legionar de la Novae (azi Sviştov) şi reuşesc să ocupe Philippopolis (în Thracia; azi Plovdiv); iar la Abrittus (Razgrad), însuşi împăratul cade în luptă (iunie 251). Trebonianus Gallus, guvernatorul Moesiei Inferioare, proclamat împărat de soldați, se vede obligat să încheie pace cu goții; astfel, invadatorii reuşesc să se retragă nestingheriți, ducând cu ei circa 100 000 de captivi, *nisi fingunt annales* („dacă nu plăsmuiesc analele": Ammianus Marcellinus, XXXI, 15).

O altă invazie (goți şi alte populații transdanubiene), abătută asupra Moesiei Inferioare la începutul anului 253, este respinsă de M. Aemilius Aemilianus, guvernatorul celor două Moesii şi Pannoniei Inferioare (pe care trupele îl proclamă împărat).

În anul 256 (pe când domneau Valerianus şi Gallienus), se produce prima invazie maritimă: boranii, din jurul Mării Azov, atacă oraşul Pityus de pe țărmul de nord-est al Asiei Mici, pentru moment fără succes; dar în anul următor se asociază cu hrerulii, izbutind să cucerească Pityus (Pitzunda) şi Trapezus (Trebizunda).

Situația se agravează după ocuparea cetăților Tyras şi Olbia[902], când goții îşi construiesc o flotă proprie, adăpostită în limanurile fluviilor Nistru şi Bug. Astfel, în anul 258 are loc un atac concomitent pe mare şi pe uscat. Cei îmbarcați lasă neatinse cetățile din Pontul Stâng, până la Bizanț; invadează Bithynia, cucerind şi

---

Bucureşti, 1968, p. 230 sqq.; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, Paris, 1990, p. 55-70 [traducere după ediția americană, revăzută şi completată de autor, Univ. of California Press, 1988; edițiile originale: *Geschichte der Goten. Von den Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie,* München, 1979 şi 1980]. Vezi de asemenea B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in der Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde (I),* ANRW II, 6, 1977, p. 126–145.

[900] D. M. Pippidi, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne,* Bucureşti – Paris, 1984, p. 220–221.

[901] Vezi I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii,* în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 305–306; D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor,* Pontica, 9, 1976, p. 89–96.

[902] H. Wolfram, *op. cit.,* p. 64: cel mai târziu în anul 268. De la Chersones (în Crimeia) se cunoaşte inscripția unui *(centurio) leg(ionis) I Ital(icae) [[Decianae]], praepositus vexillat(ionis) Chersoniss(itanae)* (Yu. G. Vinogradov, V. M. Zubar, *Il Mar Nero,* 2, 1995–1996, p. 129–143; AÉ, 1996, 1358: „aucun retrait avant Gallien").

jefuind o serie de oraşe; apoi se întorc tot pe mare, încărcaţi cu prăzi. Coloana de pe uscat este învinsă de generalul Aurelianus (viitorul împărat).

Situaţia se agravează după căderea împăratului Valerianus în captivitate la perşi[903].

Pe timpul lui Gallienus, atacurile sunt aproape neîntrerupte. În 263, goţii şi alte neamuri nord-pontice întreprind o nouă invazie maritimă: cuceresc Chalcedon şi Nicomedia, apoi pradă Ilium, Efes, Milet; la întoarcere sunt atacaţi în strâmtori de forţele romane, dar cei scăpaţi reuşesc să cucerească Anchialus. În 264, invadatorii nord-pontici devastează Bithynia şi Pontul, Cappadocia, Galatia. În 266, goţii atacă Bithynia, Lydia, ajungând până în Cappadocia; dar la întoarcere suferă pierderi din partea flotei romane şi a furtunilor de pe mare.

O nouă invazie se produce în anul 267. Invadatorii pătrund chiar pe Dunăre (SHA, *Vita Gallieni* 13, 6): *inter haec Scythae per Euxinum navigantes, Istrum ingressi, multa gravia in solo Romano fecerunt* („între timp sciţii, navigând prin Pontul Euxin, au intrat pe Dunăre şi au făcut multe nenorociri pe teritoriul roman"). Piraţii pătrund şi în Marea Egee, atacând Grecia (istoricul Dexippus se numără printre apărătorii Atenei). În cursul retragerii pe uscat, herulii sunt înfrânţi pe râul Nestus (în sudul Thraciei), iar regele lor Naulobatus cere pace; goţii obţin şi ei pacea, retrăgându-se.

În anul 269, se produce o şi mai mare invazie, la care participă heruli, goţi, gepizi, bastarni, sarmaţi (izvoarele vorbesc de 320 000 de războinici şi 2 000 sau chiar 6 000 de vase!); „se sufoca însuşi pământul, care era nevoit să suporte o atât de mare frământare barbară" (SHA, *Claud.,* 6, 6). Dar cetăţile Tomis, Marcianopolis, Byzantion, Cyzicus rezistă. Piraţii intră în Egeea, unii ajungând până în Creta şi Cipru, jefuind coastele, dar fără a mai reuşi să ocupe vreun oraş. Forţele barbare rămase în Macedonia se retrag, urcând pe Axius (Vardar) şi Margus (Morava), fiind înfrânte de împăratul Claudius II la Naissus (toamna anului 269); 50 000 de «sciţi» au rămas pe câmpul de luptă. Cei scăpaţi încearcă fără succes să ocupe Anchialus şi Nicopolis-ad-Istrum. Dar în primăvara anului 270, eroul de la Naissus, *Gothicus Maximus,* este răpus de ciumă (la Sirmium).

În 271, goţii atacă iarăşi Moesia Inferior şi Thracia; dar împăratul Aurelianus îi alungă peste Dunăre. De asemenea, carpii invadatori sunt şi ei înfrânţi, pe teritoriul Dobrogei, *[inter Ca]rsium et Sucid(avam)*[904]. În urma acestei victorii, Senatul îi acordă împăratului titlurile triumfale de *Gothicus Maximus* şi *Carpicus Maximus*[905]. O inscripţie de la Callatis din anul 272 îl numeşte *restitutor patriae*[906].

De remarcat că în tot acest timp cetăţile vest-pontice rezistă cu eroism[907]. De asemenea, guvernatorii Moesiei se îngrijesc de refacerea drumului de pe litoral, cum arată inscripţiile milliare de la Tomis din timpul domniei împăraţilor Valerian şi Gallienus[908], Claudius II[909] şi Aurelian[910].

---

[903] Vezi *infra,* nota 975.

[904] CIL, III, 12456.

[905] Pentru titlurile triumfale ale împăratului Aurelian, vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2]. 1996, p. 234–235.

[906] CIL, III, 7586 (= ILS, 8925; ISM, III, 96)..

[907] Printre excepţii se numără Histria (vezi *supra*, nota 900) şi Anchialus, cucerite de «sciţi».

[908] Maria Bărbulescu-Munteanu, Adrian Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 132–136, nr. 3 (= AÉ, 1993, 1376).

[909] Idem, Pontica, 24, 1991, p. 136–139, n° 4 (= AÉ, 1993, 1377).

[910] M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica, 26 1993, p. 197–204.

Dacia în perioada 238-270

Paralel cu această expunere, vom încerca în cele ce urmează o prezentare concisă a istoriei Daciei în ultimele două-trei decenii ale existenței provinciei.

Precum se ştie, în anii 238 şi 242 carpii au atacat Moesia Inferioară; dar Dacia a fost afectată de atacurile carpice abia pe timpul lui Filip Arabul.

Câteva inscripții ne îndreptățesc a afirma că Dacia a contribuit cu efective militare la campania orientală a împăratului Gordian III[911]. În acest sens ni se pare sugestivă descoperirea unor altare dedicate zeului războiului: unul la Drobeta, închinat lui *Mars Gradivus* („cel care păşeşte la luptă") de către *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana*[912]; altul la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, dedicat lui *Mars Augustus*[913]. Tot din timpul acestui împărat datează misiunea unui anonim *p(rimi)p(ilaris)* (fost primipil), *dux legg(ionum) Dac(iae)*; el a comandat probabil o vexilație formată din detaşamente din cele două legiuni ale Daciei, posibil în cursul campaniei orientale – deoarece comanda următoare este cea de *trib(unus) p[raet(orianorum)] Philipporum A[ugg(ustorum)]*[914]. De asemenea, două monede de la Heliopolis (Syria), din timpul lui Filip Arabul, menționează legiunile *V Macedonica* (din Dacia) şi *VIII Augusta* (din Germania Superior) (este vorba fără îndoială doar de detaşamente din aceste legiuni, care au lucrat la ridicarea incintei acestui oraş din Syria[915]).

Din *Res gestae divi Sapori* (inscripția regelui Sapor I de la Naqš-i Rustam)[916] aflăm că împăratul Gordian a fost ucis în războiul cu perşii. Aflându-se vestea şi profitând de slăbirea apărării romane, carpii atacă Dacia, străpungând *limes transalutanus*. De pe cuprinsul Daciei se cunosc o serie de tezaure monetare, având ultimele monede emise pe timpul lui Gordian III (Săpata de Jos, jud. Argeş[917]; Drăgăşani (jud. Vâlcea)[918]; Sâmbureşti[919] şi Caracal[920], jud.Olt; Amărăştii de Jos[921],

---

[911] Vezi în această privință Doina Benea, *L'armée de la Dacie et la campagne de l'empereur Gordien en Orient,* în vol. *Miscellanea romano-barbarica,* Bucureşti, 2006, p. 97–108.

[912] CIL, III, 6279 (= ILS, 3154; IDR, II, 23).

[913] IDR, III/2, 267.

[914] CIL, VI, 1645 (= IDRE, I, 19).

[915] Cohen, V, p. 127 (nr. 333), p. 176 (nr. 130); cf. Carmen Maria Petolescu, StCl, 25, 1988, p. 57–61.

[916] Inscripție cu text trilingv (în medie persană, parță şi greacă), gravată în stâncă, la câțiva kilometri nord de Pesepolis; ediție: A. Maricq, Syria, 35, 1958, p. 296–360; vezi de asemenea D. Dana, S. Nemeti, *La Dacie dans les Res gestae divi Sapori,* AMN, 38 (I), p. 239–257. Din inscripție aflăm că armata condusă de împărat provenea „din toate părțile romanilor, de la goți şi de la germani": Γορδιανὸς Καίσαρ ἀπὸ πάσις τῆς Ῥωμαίων ἀστῆς Γούθθων τε καὶ Γερμανῶν εθνῶν [δύναμιν συνέλεξ]εν (A. Maricq, *loc. cit.,* p. 307, r. 7). Prezența acelor goți poate fi pusă în legătură cu un pasaj din biografia împăratului (SHA, *Gord.,* 26, 4): pe când se îndrepta spre Orient „pe duşmanii care se aflau în Thracia i-a distrus, fugărit, alungat şi supus" *(fecit i<n>ter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit, delevit, fugavit, expulit atque summovit)*; dintr-un alt pasaj (34; referire la aşa-zisa inscripție de pe mormântul lui Gordian de la Circesius, aproape de frontiera cu Persia: *Divo Gordiano, victori Persarum, victori Gothorum, victori Sarmatarum, depulsori Romanarum seditionum, victori Germanorum*), aflăm că acesta a fost victorios asupra goților, sarmaților şi germanilor. Este posibil ca învinşii, care au făcut act de supunere, să fi fost înrolați în corpul expeditionar condus de împărat, luând parte la luptele cu perşii.

[917] V. Christescu, Istros, I (1), 1934, p. 73–80; B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 197–206.

[918] Gh. Popilian, E. Persu, BSNR, 90–91, 1996–1997 (2002), p. 45–54.

[919] Maria Chițescu, Eugenia Popescu, SCN, 6, 1975, p. 223–227.

[920] Gh. Popilian, Şt. Chițu, AO (s. n.), 12, 1997, p. 31–39.

[921] D. Tudor, *OR*[4], p. 117.

Bârca II[922], Dobridor[923] şi Vârtop[924] – jud. Dolj; Băleşti, jud. Gorj[925]; un număr important provin din Transilvania: Aţel, Ocna Sibiului şi Apoldul Mic – jud. Sibiu; Jeledinţi, jud. Hunedoara; Alba Iulia[926] şi Geomal[927], jud. Alba; Ţaga, jud. Cluj[928]). În realitate, evenimentul s-a produs abia la aflarea veştii despre schimbarea domniei, fapt demonstrat de descoperirile monetare: astfel, în săpăturile din castrul de lângă Câmpulung («Jidova») a apărut, în stratul de arsură, un antoninian purtând efigia lui Philippus Caesar (databil între anii 244-246)[929]; de asemenea, de pe cuprinsul Olteniei se cunosc o serie de tezaure monetare având ultimele monede din timpul lui Filip Arabul: tezaurele de la Câineni[930] şi Ioneştii Govorii[931] – jud. Vâlcea; Celei[932] şi Slăveni[933] – jud. Olt; Belcinu[934], Bârca III[935], Galicea Mare[936], Moţăţei[937] şi Tunarii Vechi[938] – jud. Dolj; Brădiceni[939], Târgu-Jiu (suburbia Slobozia)[940], Bumbeşti-Jiu[941] şi o altă localitate necunoscută[942] – jud. Gorj). Invadatorii au pătruns şi în Transilvania; astfel, un locuitor de la Apulum, *C. Valerius Sarapio,* pune o inscripţie de mulţumire lui Iupiter Optimus Maximus, pentru că a scăpat din captivitate: *a Carpis liberatus*[943].

După ce alungă pe invadatori, împăraţii (Filip Arabul şi fiul său) se preocupă de întărirea apărării provinciei grav afectate. Astfel, dintr-o inscripţie de la Romula aflăm că oraşul a fost înconjurat cu ziduri: *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*[944]; rezultă că opera de fortificare s-a înfăptuit prin efortul militarilor (inscripţiile ne arată că este vorba de câteva centurii din legiunile *VII Claudia* din Moesia Superior şi *XXII Primigenia* din Germania Superior[945]). Cercetările arheologice mai arată că, sub Filip Arabul,

---

[922] C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 175–196.

[923] Oct. Iliescu, Oltenia, I, 1940, 9, p. 141–144.

[924] *Ibidem*, p. 122-127.

[925] C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 190 (nota 7).

[926] Viorica Pavel, BSNR, 90–91, 1996-1997 (2002), p. 63–80

[927] M. Macrea, D. Protase, Studii şi cercetări ştiinţifice Cluj, 5, 1954, 3–4, p. 495–566

[928] D. Protase, I. H. Crişan, SCN, 4, 1968, p. 139–173; cf. C. Preda, SCN, 4, 1968, p. 190–191 (prezentare pe scurt a tezaurelor, cu datele bibliografice).

[929] Vezi Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrugerea castrului roman de la Câmpulung (Jidava),* în SC Câmpulung, 1984, p. 16.

[930] B. Mitrea, SCIV, 4, 1953, p. 616.

[931] B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 209–221.

[932] D. Tudor, *OR*[4] *,* p. 118.

[933] D. Tudor, Historica, I, 1970, p. 70–73; idem, *OR*[4]*,* p. 121 (al doilea tezaur).

[934] D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 117.

[935] Scurtă referire: Oct. Iliescu, SCN, 5, 1971, p. 327–328, cu nota 5.

[936] B. Mitrea, SCIV, 13, 1962, p. 220 (= Dacia, N.S., 6, 1962, p. 513).

[937] Din această localitate provin două tezaure: Oct. Iliescu, Oltenia, II, 1941, 11–12, p. 161–169; Gh. Popilian, *Noi dovezi privind invazia carpilor în Oltenia*, Craiova, 1968.

[938] Gh. Popilian, *loc. cit.*

[939] D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 117

[940] *Ibidem,* p. 121.

[941] Otilia Gherghe, Petre Gherghe, RMM-Muzee, 14, 1977, 2, p. 13.

[942] D. Tudor, OR[4], p. 119.

[943] CIL, III, 1054 (= IDR, III/5, 171). Vezi de asemenea tezaurul monetar de la Jieţ (com. Lonea, jud. Hunedoara), având ultimele piese din timpul lui Filip Arabul: Gh. Lazin, SCN, 5, 1971, p. 335–344).

[944] CIL, III, 8031 (= ILS, 510; IDR, II, 324).

[945] IDR, II, 325–328.

s-au refăcut thermele castrului de la Slăveni, distruse probabil de invadatori[946]. S-ar părea că şi alte aşezări din Dacia (în special din Dacia sudică: Sucidava, Drobeta) au fost atunci înconjurate cu ziduri[947]. *Limes transalutanus* a fost însă, se pare, definitiv abandonat[948].

Curând, viaţa îşi reia cursul normal. Din anul 246 începe seria monedelor purtând pe revers legenda PROVINCIA DACIA; pe emisiunile din primul an, *Dacia* personificată ţine în mâna dreaptă sabia curbă, iar în stânga un stindard cu inscripţia *D(acia) F(elix)* (la picioarele *Daciei,* vulturul şi leul, simbolurile legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina); pe alte emisiuni, *Dacia* ţine în fiecare mână câte un *vexillum*, având cifrele *V* (dedesubt: vulturul) şi *XIII* (dedesubt: leul)[949]. În semn de gratitudine, împăratului i se înalţă o serie de inscripţii în castrele şi oraşele Daciei[950], iar unele unităţi militare poartă supranumele imperial *Philippiana*[951].

Se crede că invazia din iarna anilor 248/249 a afectat şi Dacia Inferioară, când ar fi fost distrus castrul de la Slăveni[952].

De asemenea, se cunosc câteva tezaure monetare din Oltenia (Bârca, jud. Dolj[953] şi Leurda, jud. Gorj[954]) având ultimele monede din timpul domniei împăratului Traianus Decius. Din timpul acestei domnii trebuie menţionate patru inscripţii din Hispania Tarraconensis, care acordă împăratului titlul de *Dacicus Maximus*; se consideră însă că această asociere este rezultatul unei erori[955]. Totuşi, redresarea continuă pe timpul acestui împărat; într-o inscripţie, *colonia nova Apulensis* îl gratifică drept *restitutor Daciarum*[956]. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa s-a descoperit un cap de bronz de la o statue imperială, atribuită lui Decius[957]. Se bat monede de argint cu legendele DACIA şi DACIA FELIX; pe unele exemplare, *Dacia* personificată poartă sceptru cu cap de lup[958]. Într-o inscripţie provenind probabil de la sud de Dunăre,

---

[946] Gh. Popilian, Apulum, 9, 1971, p. 633.

[947] D. Tudor, *La fortificazione delle città romane della Dacia nel secondo secolo dell'e. n.*, în Historia (Wiesbaden), 14, 1965, 3, p. 368–380.

[948] Ioana Bogdan Cătăniciu (AMN, 21, 1984, p. 142) înclină totuşi a crede că aceste monede reprezintă numai un *terminus post quem*, deci abandonarea *limes*-ului transalutan ar fi putut avea loc şi mai târziu.

[949] Vezi studiul amănunţit publicat de Iudita Winkler, *Moneda „Provincia Dacia",* SCN, 5, 1971, p. 145–160.

[950] IDR, II, 10 (Drobeta), 324–327 (Romula); III/2, 81 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); III/3, 59 (Micia), 214 (Germisara); AÉ, 1944, 55 (Porolissum).

[951] Vezi Jenö Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century,* Budapest – Bonn, 1983, p. 176–177.

[952] D. Tudor, în Historica (Craiova) I, 1970, p. 67–83; această părere a fost contestată de noi, în introducerea despre castrul de la Slăveni din IDR, II, p. 197.

[953] Oct. Iliescu, SCN, 5, 1971, p. 327–333 (tezaurul nr. 1); Carmen Maria Petolescu, în Cercetri Numismatice, 6, 1990, p. 17–34 (tezaurul nr. 2).

[954] Gh. Popilian, Drobeta, I, 1974, p. 147–157.

[955] N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus,* în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques «Eirene» Cluj-Napoca 9–7 octobre 1972,* Bucureşti – Amsterdam 1975, p. 645; vezi încă: Michael Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology A. D. 235–284*, Amsterdam, 1990 (indici); D. Kienast, *Kaisertabelle*[2]*,* p. 205.

[956] CIL, III, 1176 (= ILS, 514; IDR, III?5, 431).

[957] Oct. Floca, Latomus, 24, 1965, 2, p. 353–358 (= Sargetia, 7, 1970, p. 79–86).

[958] Carmen Maria Petolescu, LIMC, III/1, p. 312 (s. v. *Dacia*).

împăratul este denumit *reparator disciplinae militaris, fundator sacr(ae) Urbis, firmator spe[i Rom(anae)]*[959]. Față de aceste informații, este puțin probabil că atacurile gotice din 249–251 vor fi afectat şi Dacia (sau poate doar Oltenia?). Din timpul acestui război datează probabil comanda (cu titlul de *praepositus*?) lui L. Petronius Volusianus asupra unor efective din legiunile *XIIII Gemina* (din Pannonia Superior) şi *XIII Gemina* (sau din amândouă legiunile Daciei)[960].

Pe timpul domniei lui Trebonianus Gallus, un *milliarium* atestă refacerea drumului de la Apulum la Micia: *ab A[p(ulo) m(illia) p(assum)] XLV* (deci pe o distanță echivalând cu circa 70 km)[961]. Pe timpul acestui împărat se încheie tezaurele monetare de la Râureni (jud. Vâlcea)[962], Strâmptu (jud. Gorj)[963] şi Şişeşti (jud. Mehedinți)[964].

Pe timpul domniei lui Valerianus (253-260)[965] şi a fiului său Gallienus (253–268), Imperiul este asaltat la granițe de barbari şi sfâşiat în interior de rebeliuni militare şi uzurpatori («cei treizeci de tirani»). Totuşi, o vreme atacurile au ocolit Dacia; aici încă se ridică în liniște inscripții. Astfel, *col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dacica Sarmiz(egetusa)* închină o inscripție lui P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caes(ar),* fiul împăratului Gallienus[966]. La Tibiscum, *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* cinsteşte cu o inscripție pe Cornelia Salonina, soția aceluiaşi împărat[967].

De asemenea, la Potaissa, o inscripție dedicată *Deo Azizo Bono P[uero conserva]tori,* pentru sănătatea împăraților Valerianus şi Gallienus, a împărătesei Cornelia Salonina şi a Cezarului Valerianus, precum şi a legiunii staționată în castrul de aici: *[et] leg(ionis) V Mac(edonicae) III piae fid[elis],* consemnează terminarea templului divinității menționate de către Donatus, *praef(ectus) leg(ionis) eiusd[em],* care *templum incetum perfecit*[968]. Legiunea a primit acest epitet pentru fidelitatea sa în cursul rebeliunilor militare; monedele referitoare la această trupă consemnează chiar de mai multe ori acest epitet: *VI p(ia) VI f(idelis),* precum şi *VII p(ia) VII f(idelis)*[969]. Probabil că unele efective din legiunile Daciei au fost de asemenea solicitate să participe la constituirea unei forțe operaționale: astfel, o vexilație a luptat înafara Daciei, sub comanda viitorului împărat Claudius II; biografia acestuia transcrie o scrisoare a împăratului Valerianus, în care se afirmă despre Claudius: *dux factus est et dux totius Illyrici; habet in potestatem Thracios, Moesos, Dalmatos, Pannonios, Dacos exercitus* (SHA, *Claud.*, 15, 2).

Din jurul anului 260 datează o inscripție provenind din castrul de la Mehadia *(Praetorium),* închinată *Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Lici(nio) Gallieno P(io) F(elici) Aug(usto), pont(ifici) max(imo), trib(unicia) pot(estate), co(n)s(uli) III, proco(n)s(uli),* de către *coh(ors) III Delmatarum Valerian(a) Gallienae* (sic) *(milliaria)*

---

[959] CIL, III, 12351 (= ILS, 8922; IDR, II, 639).
[960] CIL, XI, 1836 (= ILS, 1332; IDRE, I, 129).
[961] CIL, III, 8061 (= IDR, III/3, 50).
[962] D. Tudor, *OR*[4], p. 121.
[963] B. Mitrea, Drobeta, I, 1974, p. 55–64.
[964] Al. Bărcăcilă, SCN, I, 1957, p. 413–414.
[965] Împăratul Valerian a căzut în captivitate la perşi în vara anului 260 şi a murit se pare în 262; vezi D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 214.
[966] CIL, III, 7971 (= ILS, 554; IDR, III/2, 82).
[967] IDR, III/1, 84.
[968] CIL, III, 875.
[969] Vezi Jenö Fitz, în *Mélanges Carcopino,* Paris, 1966, p. 355–365.

eqq(uitata) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis), devota numini maiestatique eor(um)[970]. O altă inscripție este închinată *Dis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae* de către M. Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enian(ae),* la Băile Herculane, unde comandantul unității se afla desigur pentru „tratament balnear"[971]; lipsa supranumelui imperial *Valeriana* este o indicație că inscripția datează după căderea împăratului Valerianus în captivitate la perşi[972]. Din acelaşi motiv, tot după 260 (eventual chiar după 262) datează şi cele cinci dedicații din *mithraeum* de la Poetovio (Pannonia Superior) ale unor militari din legiunile V Macedonica şi XIII Gemina, purtând supranumele imperial *Galliena* [973]; este vorba probabil de o *vexillatio*, sub conducerea lui Flavius Aper (deoarece acesta poartă titlul de *praepositus*; am văzut că, începând cu domniile lui Valerian şi Gallienus, legiunile Daciei sunt conduse de *praefecti*), aflată în Pannonia Superior pentru a lupta împotriva uzurpatorilor[974].

De menționat că monedele de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA se emit, fără întrerupere, de la Filip Arabul la Gallienus.

Cum s-a văzut din expunerea cronologiei invaziilor barbare începând din anul 238, ca şi din prezentarea datelor epigrafice privitoare la Dacia, provincia nord-dunăreană pare a fi fost ocolită de invaziile barbare (gotice) până în anul 267 – când invadatorii au intrat pe Dunăre, devastând teritoriul roman (SHA, *Gall.,* 13, 6); după părerea noastră, abia acum au fost distruse definitiv o serie de obiective militare din Dacia sud-carpatică (Slăveni, Bumbeşti, Drobeta) – chiar dacă descoperirile monetare îndeamnă pe unii istorici (arheologi) să opteze pentru o dată mai timpurie. În acest sens, ni se pare semnificativ că nu s-a descoperit până acum niciun tezaur monetar având ultimele monede din timpul împăraților Valerian şi Gallienus.

Se pare că Dacia a contribuit cu trupe la constituirea armatei împăratului Valerian, pornit la războiul împotriva perşilor, încheiat dezastruos – cum rezultă din *Res gestae divi Sapori*[975].

---

[970] IDR, III/1, 77. Gallienus a fost investit consul pentru a treia oară la 1 ianuarie 257, iar pentru a patra oară la 1 ianuarie 261 (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4]*,* Paris, 1914, p. 223; D. Kienast, *Kaisertabelle*[2], p. 219).

[971] CIL, III, 1560 (= IDR, III/1, 54).

[972] Deoarece numele lui Valerian continuă a fi menționat în dedicații, înaintea celui al lui Gallienus, chiar şi după acest eveniment (vezi astfel inscripția de la Bisica, în Africa Proconsularis, din anul 261; AÉ, 1992, 1814), inscripția de la Băile Herculane poate data chiar *post* 262, anul morții împăratului-tată.

[973] AÉ, 1936, 53–57.

[974] Tot la Poetovio este prezentă, în acelaşi scop, o vexilație din cele ptru legiuni ale Pannoniei: *[milites ? le]g(ionum) IIII Pan[noniar(um) qui su]nt in vexil[latione sub] cura Ael(ii) [.....]i v(iri) e(gregii) duci[s...]* (AÉ, 1934, 223 = V. Hofiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien,* I, Zagreb, 1938, nr. 362). De la Sirmium (în Pannonia Inferior) se cunoaşte o inscripție dedicată *[Io]vi monitori [p]ro salute adque incolumitate d(omini) n(ostri) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) leg(ionum) [G]ermaniciana[r(um) e]t Brittanicin(arum) [cu]m auxili(i)s [e]arum,* de către un anume Vitalianus, *[pro]tect(or) Aug(usti) n(ostri), [praepo]situs* (CIL, III, 3228 = ILS, 546). De asemenea, la Lychnidus (în Macedonia), o inscripție menționează *vexill(ationes) leg(ionum) II Parth(icae) (et) III Aug(ustae) sub cura Aur(elii) Augustiani ducis iustissimi et C(ai) [E]uff(...) Synforian[i], praep(ositi) vexillationum* (AÉ, 1934, 193). Vezi R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian* (ES, 1), Köln – Graz 1967, p. 55 şi urm. (nr. 101, 103, 107).

[975] Despre această sursă istorică, vezi *supra,* nota 916. Din inscripție (r. 20–21) aflăm că armata împăratului a fost constituită din trupe ἀπὸ Γερμανῶ[ν ἔθ]ν[ους, ἀ]πὸ Ῥετίς ἔθνους, ἀ[πὸ] Νορίκου ἔθνους, ἀπὸ Δακείας ἔθνους, ἀπὸ Παννονίας ἔθνους etc.

Pe timpul lui Gallienus, unele detaşamente din legiunile Daciei, chemate să lupte împotriva uzurpatorilor, au ajuns se pare până în Gallia; aşa s-ar explica prezența numelui acestor legiuni pe *aurei* emişi de Victorinus (succesorul uzurpatorului Postumus)[976].

Pe timpul lui Claudius II şi Aurelianus, monetăriile romane continuă să emită *antoniniani* având reprezentată pe revers *Dacia* personificată şi legenda DACIA FELIX[977].

În condițiile diminuării drastice a circulației monetare în Dacia[978], menționăm totuşi descoperirea unui tezaur, la Viişoara (com. Drăgoteşti, jud. Dolj), conținând 609 *antoniniani,* de la Gallienus la Aurelianus[979].

Izvoarele privitoare la retragerea stăpânirii romane din Dacia

Părăsirea Daciei de către Imperiul roman[980] este consemnată în istoriografia antică (izvorele ajunse până la noi) abia la un secol după ce s-a petrecut acest eveniment. În ordine cronologică, izvoarele problemei sunt următoarele[981]:

Aurelius Victor, *De Caesaribus,* 33, 6, cu privire la domnia lui Gallienus:

rem Romanam quasi naufragio dedit cum Salonino filio, qui honorem Caesaris contulerat, adeo uti Thraciam Gothi libere progressi, Macedonas Achaeosque et Asiae finitima occuparent;… et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesierat.

Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita,* IX, 8, 2, cu privire la Gallienus:

Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est; IX, 15, 1 (cu privire la Aurelian): *provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit; et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in laeva.*

---

[976] RIC, V/2, p. 388, nr. 16 şi 19; cf. E. Ritterling, RE, XII (1925), col. 1344.

[977] LIMC, III/1, p. 311.

[978] Vezi în această privință: M. Macrea, *Monedele şi părăsirea Daciei,* în *De la Burebista la Dacia romană,* Cluj, 1978, p. 167–193; Cristian Găzdac, *The Monetary Circulation and the abandonment of Dacia. A comparatve Study,* AMN, 35 (I), 1998, p. 229–234.

[979] D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 122.

[980] În legătură cu această problemă, din numeroasele studii publicate în ultima jumătate de secol, reținem îndeosebi: D. St. Marin, *I «provinciales» ritirati della Dacia sotto Aureliano,* Revue des études roumaines, Paris, 1957, p. 170–219; idem, *Neueres über den Fortbestand des Dako-Romanischen Elementes in Norden der Donau,* Acta Historica, München, 1966, p. 7–31; Vl. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare,* SCIV, 22, 1971, 3, p. 425–442; idem, *„Evocatis exinde legionibus". Zu Jord. Rom. 217*, StCl, 14, 1972, p. 149–160; idem, *Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen,* DR, 1, 1973, p. 5–28; A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, DR, 1, p. 29–40 (= *Împăratul Aurelian şi părăsirea Daciei,* Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj, ser. hist., I, 1972, p. 3–16); R. Vulpe, *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie par Aurélien,* DR, 1, p. 41–51; A. Aricescu, *Despre o recentă interpretare a izvoarelor literare privind părăsirea Daciei,* SCIV, 24, 1973, 3, p. 485–493; C. C. Petolescu, *Izvoarele antice privind părăsirea Daciei,* TD, 5, 1984, p. 188–192; E. Cizek, *Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources,* Latomus, 45, 1986, 1, p. 147/159; D. Ruscu, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires* (I-II), AMN, 35 (I), 1998, p. 235–254 şi AMN, 37 (I), 2000, p. 265–275.

[981] Pentru traducere, a se consulta eventual şi *Fontes*, vol. II, *passim.*

Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani,* VIII:

Traianus Dacos sub rege Decebalo vicit et Daciam trans Danuvium in solo barbariae provinciam fecit quae in circuitu habuit decies centena millia passuum; sed sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.

SHA, *Divus Aurelianus,* 39, 7 (autorul fictiv al acestei biografii este Flavius Vopiscus):

Cum vastatum Illyricum et Moesiam deperditam videret, provinciam transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.

Relatările acestor principale izvoare din a doua jumătate a secolului al IV-lea sunt reluate în prima jumătate a secolului următor de **Orosius** (*Adv. paganos,* VII, 22, 7),:

Graecia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione deletur; nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur; Quadi et Sarmatae Pannonias depopulantur.

iar în secolul al VI-lea de **Iordanes** (*Romana,* 217):

Daces autem per haec iam sub imperio suo Traianus, Decebalo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia in provinciam redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit.

Rezumând datele acestor izvoare, rezultă că Aurelius Victor, iar mai târziu Orosius, afirmă că Dacia a fost pierdută sub Gallienus; am văzut că din acest timp datează şi ultimele inscripţii din Dacia. Eutropius şi Festus arată că Dacia a fost pierdută sub Gallienus *(amissa est)*[982], iar Aurelian a retras armata din fosta provincie (Eutropius: *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit*; Festus: *translatis exinde Romanis*); Iordanes se exprimă în termeni uşor diferiţi *(evocatis exinde legionibus)*. Pe de altă parte, însă, s-a făcut observaţia că *Historia Augusta*, în general răuvoitoare faţă de Gallienus, nu aminteşte de o pierdere a Daciei în timpul acestui împărat (v. *infra*), ci doar de renunţarea la Dacia şi retragerea ordonată de Aurelian.

Istoriografia modernă s-a aflat, din cauza ştirilor (aparent) contradictorii din aceste izvoare, în dilemă: când a avut loc părăsirea Daciei, sub Gallienus sau sub Aurelian? În această privinţă, părerile au fost împărţite – şi nu este în intenţia noastră a face o prezentare a acestora; destul a aminti că istoriografia românească, îndeosebi cea mai nouă, s-a situat pe poziţia că abandonarea Daciei a avut loc abia pe timpul lui Aurelian, căutându-se diferite explicaţii pentru exprimarea „ambiguă" a izvoarelor. În această privinţă, ni se pare a fi cea mai interesantă şi demnă de luat în considerare o ipoteză a lui Hadrian Daicoviciu, conform căreia *amissa Dacia* pe timpul lui Gallienus înseamnă de fapt pierderea autorităţii împăratului asupra Daciei în condiţiile numeroaselor rebeliuni militare din ultimul deceniu de domnie[983].

---

[982] Cum s-a văzut, Aurelius Victor, Eutropius şi Festus consemnează pierderea Daciei sub Gallienus prin termenul *amissa est.* Nu este cazul emiterii vreunei speculaţii lingvistice; vezi AÉ, 1992, 623 (Italia, regio VI) – inscripţia funerară ridicată de un anume L. Curtius Pyranus pentru soţia sa şi cei trei copii ai lor: *post amissos pater infelicissimus v(ivus) f(ecit).*

[983] H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia,* în vol. *Miscellanea in onore di Eugenio Manni,* Roma, 1979, p. 651–660; idem, în «Steaua» (Cluj), 28, 7 (362), 1977, p. 47. Autorul face şi o prezentare a diferitelor păreri în legătură cu această problemă.

În disputa asupra datei când a avut loc abandonarea Daciei, s-a invocat şi faptul că în *Historia Augusta* nu este amintită pierderea Daciei sub Gallienus, deşi acest izvor este total defavorabil acestui împărat. Astfel, consemnând „nepăsarea" împăratului faţă de calamităţile abătute asupra Imperiului: jefuirea şi incendierea templului din Efes, defecţiunea Egiptului, devastarea Asiei de către «sciţi», pierderea Galliei *(perdita Gallia),* biograful lui Gallienus adaugă: „Tot astfel în sfârşit glumea şi când *a pierdut celelalte părţi ale Imperiului*, ca şi cum aceasta s-ar fi produs în paguba unor umili slujbaşi" (6, 7: *sic denique de omnibus partibus mundi, cum eas amitteret, quasi detrimentis vilium ministeriorum videretur affici, iocabatur*). După părerea noastră, pierderea Daciei – fiind reală şi efectivă – a fost intenţionat omisă în *Historia Augusta,* evenimentul fiind camuflat în expunerea generală privitoare la celelalte pierderi suferite de Imperiu în timpul acestui împărat; este de fapt o pregătire a „scenariului" *evacuării de către Aurelian a cetăţenilor romani din Dacia, care nu au fost nicidecum lăsaţi în mâna barbarilo*r !"[984]. În schimb, în Gallia (unde se crease un *imperium Galliarum*, la care se alăturaseră Britannia şi Hispania), autoritatea centrală a fost curând după aceea restabilită (sub Aurelian), deci pierderea nu a fost definitivă şi irevocabilă; relatarea (consemnarea) pierderii Galliei reprezintă însă pentru biograful lui Gallienus încă un prilej de acuzaţie împotriva acestui împărat plin de defecte (reale sau imaginare)[985].

Am văzut că, în primii ani când Gallienus a rămas să domnească singur, după căderea tatălui său în captivitate la perşi, trupele Daciei se aflau încă în provincie; este semnificativă prezenţa prefectului legiunii XIII Gemina la Băile Herculane[986]: pentru tratament balnear, cum au ţinut să remarce cei mai mulţi istorici, iar nu pentru că legiunea ar fi fost retrasă în părţile mai aproape de Dunăre ale provinciei[987]. Curând însă şi *exercitus Dacicus* a fost probabil solicitat să contribuie la izgonirea invadatorilor nord-pontici din provinciile de la sud de Dunăre; am văzut astfel cum unele surse (epigrafice, numismatice) indică prezenţa unor efective (vexilaţii) din cele două legiuni în afara povinciei Dacia, după anul 260[988]. Această situaţie exasperează pe soldaţii aflaţi departe de familiile şi Larii lor, care sunt furioşi pe Gallienus (SHA, *Divus Claudius,* 17, 3: *quaeso igitur, mi Venuste, si mihi fidem exhibes, ut eum facias a Grato et Herenniano placari, nescientibus hoc militibus Daciscianis, qui iam s(a)eviunt, ne graviter rem ferant:* „Te rog, aşadar, dragă Venustus, dacă-mi păstrezi credinţă, să faci în aşa fel ca el să fie înduplecat de Gratus şi Herennianus, şi aceasta pentru a nu se agrava situaţia; şi e bine ca aceasta să se facă fără ştirea soldaţilor din Dacia, care şi aşa sunt înfuriaţi")[989]; să nu uităm

---

[984] Cf. Eutropius, VIII, 6, 2, privitor la intenţia lui Hadrian de a părăsi Dacia: *idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur.*

[985] Despre numeroasele falsuri din *Historia Augusta,* vezi în ultimă instanţă introducerea semnată de Vl. Iliescu la versiunea acestei opere în limba română (*Istoria Augustă,* Bucureşti, 1971, traducere şi note de D. Popescu şi C. Drăgulescu); vezi încă Vl. Iliescu, *Stadiul actual al cercetărilor despre Historia Augusta,* StCl, 17, 1977, p. 167–177.

[986] CIL, III, 1560 (= IDR, III/1, 54).

[987] Dar ştampila comună a legiunilor Daciei de la Mehadia (IDR, III/1, 102) datează probabil din timpul domniei lui Caracalla, graţie supranumelui *Ant(oniniana),* care a fost recunoscut în ultima literă (de fapt, o ligatură: *A+N+T*) a acestei epigrafe (C. C. Petolescu, SCIVA, 41, 1990, 1, p. 117).

[988] *Supra,* p. 285 sq.

[989] Textul a fost pus în evidenţă şi comentat de H. Daicoviciu, *loc. cit.*

că, în urma aplicării sistemului recrutării regionale (locale), mulți militari (auxiliari sau chiar legionari) proveneau din Dacia, unii fiind chiar autohtoni daci.

În legătură cu data pierderii Daciei, s-a adus în discuție şi circulația monetară, care scade în intensitate după domnia lui Filip Arabul. Dar datele furnizate de descoperirile numismatice nu sunt totuşi concludente; mai mult, s-a relevat continuitatea circulației monetare şi după pierderea definitivă a provinciei. În schimb, curând după anul 260, nu se mai cunoaşte ridicându-se vreun monument epigrafic oficial în Dacia[990].

Rămâne de văzut când s-a petrecut evenimentul pierderii legăturilor autorității imperiale cu provincia. Atacurile goților, care au ajuns până în Asia Mică, au fost reluate cu stăruință în 263, 264, 266. Cea mai gravă invazie a fost cea din 267-268: probabil abia atunci Dacia a fost pierdută *(amissa):* deci cu cîțiva ani mai devreme decât data oarecum unanim acceptată (271) pentru retragerea stăpânirii romane din Dacia.

Cum atacurile anterioare ale „sciților" nu au afectat decât cel mult Dacia sudică, este probabil că acei care au forțat *limes*-ul provinciei au fost iarăşi carpii; chiar dacă au stat liniştiți câțiva ani după înfrângerea suferită din partea lui Filip Arabul, ei şi-au reluat fără îndoială incursiunile în timpul fierberii cumplite din timpul lui Gallienus. Concomitent cu ei au pătruns pe teritoriul provinciei dacii din nord-vest. Aluzie la luptele cu dacii par a face unele inscripții din Africa[991], Baetica (a. 257)[992] şi Lusitania (a. 262)[993], în care Gallienus poartă titlul de *Dacicus Maximus*[994]. Faptul este sugerat şi de descoperirile arheologice[995].

Pe timpul lui Claudius II, în 269, s-a produs o şi mai mare invazie; în aceste condiții, Dacia se mai afla doar cu numele sub autoritatea imperială – chiar dacă monetăria oficială romană emite pe timpul acestui împărat, ca şi la începutul domniei succesorului său Aurelianus, monede cu legenda *Dacia Felix*[996]. Erau desigur emisiuni cu caracter propagandistic, dar care reflectă totuşi o stare *de iure:* Imperiul nu renunțase oficial la Dacia, chiar dacă *de facto* ea era pierdută.

Aşadar: izvoarele înregistrează corect evenimentul pierderii Daciei sub Gallienus. Nu este nici o contradicție când ele relatează actul lui Aurelian: acesta *a renunțat oficial la stăpânirea asupra Daciei* (Eutropius: *provinciam Daciam… intermisit;* Hist. Aug.: *provinciam transdanuvianam Daciam…reliquit*), pierzând

---

[990] Inscripția de la Băile Herculane (IDR, III/1, 54) dedicată zeilor sănătății de Marcus Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enian(ae),* nu poate fi datată decât în general, *post* 260.

[991] CIL, VIII, 1430; IRT, 927; AÉ, 2006, 1762 (a. 262).

[992] CIL, II, 2200 (= ILS, 552).

[993] AÉ, 1993, 914. Această inscripție ni se pare cu atât mai semnificativă, dacă avem în vedere faptul că autorul dedicației este chiar guvernatorul provinciei Lusitania: P. Clodius Laetus Macrinus, *v(ir) c(larissimus), leg(atus) eor(um) pr(o) pr(aetore);* nu excludem posibilitatea ca el să fi servit anterior în Dacia, poate ca legat al unei legiuni.

[994] În legătură cu această problemă, vezi articolul lui N. Gostar, *Les titres impériaux* ***Dacicus Maximus*** *et* ***Carpicus Maximus,*** în *Actes de la XII*[e] *Conférence internationale d'études classiques «Eirene» Cluj-Napoca, 2–7 octobre 1972,* Bucureşti – Amsterdam 1975, p. 641–649.

[995] Vezi astfel: N. Vlassa, *O pătrundere din vest a dacilor liberi pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea,* SCIV, 16, 1965, 3, p. 501–516 (descoperirea de la Cipău-«Gârle»); Gh. Bichir, în EAIVR, I, 1994, p. 257 (descoperirile de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea şi Şopteriu, jud. Bistrița-Năsăud).

[996] N. Lascu, *Cu privire la "Dacia Felix",* Sargetia, 11–12, 1974–1975, p. 233–236.

orice speranță s-o păstreze *(desperans eam posse retineri)*. A fost un simplu act formal, fără a avea proporțiile afirmate de izvoare: retragerea nu doar a armatei, ci şi a populației (provincialilor).

De fapt, Eutropius şi Festus arată că Aurelian a retras numai populația: pentru ei era evident că armata fusese chemată a-şi aduce contribuția la războaiele cu goții (vezi comanda excepțională a viitorului împărat Claudius asupra armatelor din Illyricum). Abia în *Historia Augusta* se arată că au fost retrase populația şi armata. Iordanes afirmă că au fost retrase legiunile; exprimarea istoricului goto-roman era cât se poate de firească, pentru el fiind evidentă – la mijlocul secolului al VI-lea – persistența populației romanice pe teritoriul fostei provincii Dacia[997].

După părerea noastră (şi nu numai a noastră!), afirmația privind retragerea populației romane din Dacia – consemnată de Eutropius, Festus şi Flavius Vopiscus *(Historia Augusta)* – este un *fals istoric;* după cum crearea unei provincii cu acest nume la sud de Dunăre a avut un caracter pur propagandistic[998]. Continuitatea vieții urbane este, fie şi parțial, sugerată de descoperirile arheologice[999].

Se ştie acum că goții nu s-au aşezat pe teritoriul Daciei înainte de sfârşitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea[1000]. Abia înfrângerile din perioada primei tetrarhii au slăbit radical puterea carpilor (în bună parte evacuați din locurile lor şi colonizați la sud de Dunăre); de această situație au profitat goții, pentru a-şi întinde dominația mai întâi asupra Moldovei, apoi asupra unei părți din Muntenia şi a estului Transilvaniei (spre mijlocul secolului al IV-lea).

---

[997] Este opinia lui Vl. Iliescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 430.

[998] Este important a cunoaşte împrejurările în care a fost pusă în circulație această idee. Astfel, Aurelius Victor, care şi-a scris istoria în 360–361, consemnează doar abandonarea Daciei pe timpul lui Gallienus; dar când vorbeşte despre domnia lui Aurelian, el nu aminteşte nimic despre Dacia. Ceilalți doi istorici menționați şi-au scris istoriile aproximativ *un deceniu mai târziu:* Eutropius în 369–370, iar Festus în 371–372. Aceste ultime două evenimente istoriografice au avut loc însă la doar câțiva ani după războiul purtat de romani cu perşii; după moartea bravului împărat Iulianus (363), urmaşul său Iovianus s-a grăbit să facă pace, cedând perşilor o serie de teritorii. Aceste cesiuni teritoriale, deosebit de umilitoare pentru Imperiu, sunt cât se poate de laconic expediate de cei doi scriitori abreviatori ai istoriei romane (Eutropius, Festus). Aplicarea condițiilor păcii a fost însă deosebit de dramatică, aşa cum rezultă din relatarea lui Ammianus Marcellinus (XXV, 9, 1–8). Impresia puternică creată de dezastrele suferite de Imperiu cu numai câțiva ani în urmă impunea menajarea orgoliului şi patriotismului roman: aşa se explică introducerea în cele două izvoare aproape contemporane (Eutropius, Festus; apoi şi în *Historia Augusta*) a pasajului privind evacuarea populației din Dacia şi aşezarea ei la sud de Dunăre; evenimentul a fost pus în seama unui împărat despre care *Historia Augusta* are o părere foarte bună – această atribuire fiind favorizată de realitatea (ea însăşi de caracter propagandistic) că Aurelian a creat *Dacia sua* la sud de Dunăre.

[999] Ca pretutindeni, populația civilă s-a baricadat în spatele zidurilor vechilor fortificații (poate abia acum se blochează şi intrările unor castre) sau ale unor edificii mai impozante (precum amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Această populație putea face față cu succes cetelor izolate de carpi şi daci pătrunşi pe teritoriul fostei provincii; vezi în acest sens o inscripție de la Augsburg *(Augusta Vindelicum),* databilă între 260–262 (AÉ, 1993, 1231; cf. P. Le Roux, ZPE, 115, 1997, p. 281–291): *In h(onorem) d(omus) d(ivinae)*, *deae sanctae Victoriae ob barbaros gentis Semnonum sive Iouthungorum die VIII et VII kal(endarum) Maiar(um) caesos fugatosque a militibus prov(inciae) Raetiae sed et Germanicianis itemque popularibus, excussis multis milibus Italorum captivor(um)* (despre *populares*, vezi şi AÉ, 1973, 651). Probabil s-a inițiat chiar o convieţuire, noii veniți în fosta provincie Dacia fiind ei înşişi populație sedentară de cultivatori şi crescători de animale (dar ca ocupație agricolă).

[1000] Despre prezența goților în apropierea granițelor Daciei, vezi Gh. Diaconu, în EAIVR, II, 1996, p. 200–201.

Pătrunderea dacilor liberi din nord-vest şi a carpilor dinspre est pe timpul lui Gallienus a izolat provincia de Imperiu; ei au profitat de faptul că bună parte din armata provinciei a fost solicitată să participe la operaţiunile militare din «Illyricum». Populaţia civilă şi apărarea subţiată a *limes*-ului s-au trezit astfel din nou în faţa unui *anceps periculum*[1001]. De altfel, chiar în condiţiile unei veritabile captivităţi, condiţiile de viaţă la barbari nu erau se pare prea dure; era oare mai bună situaţia la sud de Dunăre, unde bântuiau „sciţii" şi totul era dat pradă focului (Eutropius: *vastato omni Illyrico*)? Probabil că unii locuitori ai provinciei încercaseră să se refugieze la sud de Dunăre, încă de pe vremea invaziei carpice din 245–247 (precum *Romuliana,* mama viitorului împărat Galerius; vezi Lactantius, *De mortibus persecutorum,* IX, 2); dar acolo traiul lor avea să fie şi mai nesigur.

Afirmaţia despre evacuarea populaţiei provinciale din Dacia de către Aurelian este, cum s-a arătat, unul din numeroasele falsuri din istoriografia romană. Să ne amintim doar de impresia defavorabilă făcută de intenţia lui Hadrian de a părăsi Dacia: amicii l-au oprit de la acest act, ca nu cumva să rămână în mâinile barbarilor numeroşi cetăţeni romani (*ne multi cives Romani barbaris traderentur:* Eutropius, VIII, 6, 2); includerea acestui pasaj, cu atribuirea unei asemenea intenţii, în capitolul despre domnia lui Hadrian, este o născocire, neconfirmată de alte izvoare (de exemplu, de ampla relatare a vieţii lui Hadrian din *Historia Augusta*) – fiind menită doar să sublinieze că pe timpul lui Aurelian *nu au fost lăsaţi cetăţeni romani în mâna barbarilor.* Pe bună dreptate s-a remarcat însă în istoriografia modernă că această nenorocire *s-a întâmplat* cu ocazia pierderii Daciei în perioada Gallienus – Aurelian[1002].

Aşadar, Dacia a fost pierdută spre sfârşitul domniei lui Gallienus (anul 267); în fosta provincie a rămas o parte însemnată a populaţiei – care nu avea nici unde să meargă, dar probabil nici nu voia să plece din aceste locuri[1003]; apărarea a fost preluată de localnici[1004], unii dintre ei foşti militari – veterani sau chiar dezertori[1005]

[1001] Expresia este sugerată de inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7969 = ILS, 371 = IDR, III/2, 76), care reflectă situaţia provinciei pe timpul împăratului Marcus Aurelius (vezi în această privinţă articolul nostru din revista «Lumea veche», 2, 1996, p. 211–217 şi varianta reluată în *Contribuţii,* I, p. 115–120).

[1002] Dar, după evenimentele din 363–364, «manualele» *(breviaria)* oficiale de istorie romană trebuiau să menajeze susceptibilităţile şi orgoliul de la curtea imperială (ceea ce explică includerea pasajului privind evacuarea populaţiei de către Aurelian şi punerea ei „la adăpost" la sud de Dunăre).

[1003] Vezi astfel atitudinea locuitorilor cetăţii Nisibis, care refuză să-şi părăsească pentru totdeauna căminele, deşi aveau suficiente motive să se teamă de duşmani (Ammianus Marcellinus, XXV, 9, 1-8): „Mai ales pe nisibieni i-a săgetat la inimă durerea, când au aflat că cetatea lor a fost cedată lui Sapor, de a cărui mânie şi răzbunare se temeau, amintindu-şi câte pierderi i-au pricinuit ori de câte ori a încercat s-o cucerească". A avut loc chiar o confruntare violentă între împăratul Iovianus şi cetăţenii din Nisibis, care nu voiau să-şi părăsească oraşul şi îndrăzneau să se apere singuri; a fost necesară intervenţia armatei, care a evacuat populaţia cu forţa; cf. *infra*, p. 320–321.

[1004] *Supra,* notele 909 şi 1003. Vezi de asemenea cazul oraşelor din Britannia, la începutul secolului al V-lea, conform celor relatate de Zosimos (VI, 5, 2–3 si 10, 2) şi *Vita Sancti Germani* (comentariu şi bibliografie: Vlad Nistor, *Colapsul unei societăţi complexe. Britannia în secolul al V-lea*, Bucureşti, 1993, p. 34 sqq.).

[1005] Pentru problema dezertărilor din armata romană, a se vedea în special: RE, V (1903), col. 249–250 şi *Thesaurus Linguae Latinae,* V, Leipzig, 1909–1934, col. 690–691, s. v. *desertor.* Vezi de asemenea cazurile de militari fugari (dezertori) la regele Decebalus, menţionate de Cassius Dio (LXVIII, 9, 6; 10, 3; 11, 3) şi Suidas (în *Fontes,* I, p. 691, 693, 707).

(provenind mai ales din cei originari din Dacia). Pe de altă parte, însă, este evident că în condițiile victoriei lui Aurelian pe toate fronturile şi restabilirii autorității romane (Orosius,VII, 23, 4: *expeditione in Danuvium suscepta, Gothos magnis proeliis profligavit dicionemque Romanam antiquis terminis statuit* – „făcând o expediție la Dunăre, a nimicit pe goți şi a restabilit stăpânirea romană în vechile hotare"), lucrurile ar fi stat cu totul altfel: sau Dacia ar fi fost menținută în cadrul Imperiului – ceea ce nu s-a întâmplat; sau ar fi fost retrase în bune condiții nu doar autoritățile şi armata, ci şi *întreaga populație* – ceea ce critica izvoarelor infirmă şi este cel puțin în parte în contradicție cu descoperirile arheologice.

Teza pierderii Daciei către sfârşitul domniei lui Gallienus (idee acceptată de altfel de o serie de istorici moderni) reprezintă o punere de acord cu izvoarele antice şi oferă implicit o explicație a persistenței unei părți a populației romane la nordul Dunării, după abandonarea oficială a provinciei.

DACII LIBERI ŞI RELAȚIILE LOR CU IMPERIUL ROMAN

Denumirea de *Daci* are mai degrabă un sens geografic: locuitori ai Daciei; în acest fel se exprimă chiar Ptolemeu, care notează în Geografia sa (III, 8, 3):

> „Locuiesc Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarții şi teuriscii şi costobocii, iar dedesubtul lor vin predavensii şi ratacensii şi caucoensii, tot aşa, mai jos de aceştia sunt biefii, buridavensii şi cotensii şi mai jos de ei albocensii, potulatensii şi sensii, după care sunt, în partea cea mai de miazăzi, saldensii, ceiagiscii şi piefigii".

De fapt, aceste seminții (cu excepția primilor menționați, la origine celți: anarții şi teuriscii, eventual şi costobocii) aparțin grupului tracilor nord-dunăreni; în chip paradoxal, dacii înşişi nu sunt menționați altminteri de geograful alexandrin: înseamnă că la data când acesta îşi scria opera, denumirea de daci se impusese ca o denumire generală, pentru toți locuitorii spațiului vechii Dacii. Expunerea noastră va urmări trei grupuri traco-dacice, care au rămas în afara teritoriului cucerit de Traian şi transformat în provincie[1006]: dacii din vest (indicația este în raport cu provincia romană), costobocii şi carpii; un loc aparte ocupă, în configurația demografică a Daciei, populația geto-dacică din Muntenia.

Dacii liberi din vest

Dacii din vest[1007] sunt atestați arheologic prin aspectul cultural Sântana-Arad; o importantă aşezare s-a cercetat şi la Medieşul Aurit (jud. Satu Mare). Ei locuiau

[1006] M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană,* Apulum, VII (1), 1968, p. 171–200; Gh. Bichir, *Les Daces libres à l'époque romaine à la lumière des données archéologiques,* TD, 1, 1976, p. 287–308.

[1007] În legătură cu dacii liberi din vest, a se vedea în mod special: S. Dumitraşcu, *Dacia apuseană,* Oradea, 1993 (cu bibliografia anterioară); Gh. Diaconu, *Dacia în epoca primelor migrații (secolele al II-lea – al IV-lea d. Hr.),* Bucureşti, 2009, p. 97–104.

prin urmare în zona Crişanei, în Maramureş şi până în Slovacia. După înfrângerea regatului dacic, încetează şi aşezările fortificate de la vest şi nord de provincia romană, aşezările coborând în zona colinară şi de câmpie. Dacii din vest au fost permanent strâmtorați de sarmați, cu care erau în contact (iar spre câmpia ungară chiar se amestecă), de semințiile germanice (spre exemplu, la Medieşul Aurit dacii intră în contact cu elemente vandalice; vezi situația din necropolă) şi îndeosebi de romani (trupele provinciilor Daciei şi Pannoniei)[1008].

În cursul evenimentelor de la granița de vest a Daciei de la sfârşitul domniei lui Traian, dacii liberi au rămas se pare liniştiți, nemaiavând forța să întreprindă acțiuni războinice împotriva romanilor; este adevărat că împăratul Hadrian poartă în câteva inscripții titlurile de *Germanicus, Dacicus* şi *Parthicus* –- dar în aceste cazuri se consideră că este vorba de atribuirea abuzivă (eronată) a acestor *cognomina triumphalia,* cele ale înaintaşului său, împăratul Traian[1009].

După cucerirea Daciei, prima mențiune sigură despre dacii liberi o întâlnim în discursul rostit spre *Lauda Romei* de retorul Aelius Aristides, în fața împăratului Antoninus Pius (anul 144): „Războaiele, odată întâmplate, nu mai sunt luate în seamă de oameni, ci mulțimea ascultă povestirea lor ca şi cum ar fi nişte legende. Iar dacă au izbucnit cumva pe meleagurile cele mai îndepărtate – precum este firesc într-o împărăție mare şi nemăsurată – pricinuite de nebunia geților (παράνοια Γετῶν)[1010], de soarta cea nefericită a libienilor sau de sminteala celor din jurul Mării Roşii, care nu ştiu să se bucure de bunurile ce le stau la îndemână, aceste războaie trec cu totul neluate în seamă, repede – ca nişte legende – şi la fel şi cele spuse despre ele"; remarcăm pentru moment lipsa de preciziune a unor noțiuni etno-geografice, precum geții şi libienii. La Polyainos, autor al unor *Stratageme* (8 cărți, alcătuite în 162), dedicate împăraților Marcus Aurelius şi Lucius Verus, întâlnim altă referință: „Căci cu cât sunteți mai presus de comandanții de altădată, prin puterea şi destinul vostru, cu atât îi întreceți pe toți prin priceperea şi arta cu care ați purtat numeroase războaie împotriva multor barbari, după ce le-ați cumpănit bine împreună cu tatăl vostru [referire la Antoninus Pius]: maurii au fost învinşi, britannii supuşi, iar geții biruiți". O ştire vagă apare şi în *Oracula Sibyllina* (XII, 180): sub Antoninus Pius au fost distruşi britannii, maurii cei negri, dacii, arabii[1011]. În schimb, în biografia împăratului din *Historia Augusta,* întâlnim o informație mai completă (*Vita Pii,* 5, 4): *Per legatos suos plurima bella gessit. Nam et Britannos per Lollium Urbicum legatum vicit alio muro cespiticio submotis barbaris ducto; et Mauros ad pacem postulandam coegit; et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit per praesides ac legatos* („Cele mai multe războaie le-a purtat prin generalii săi. Căci pe britanni i-a învins prin

[1008] S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit,* Satu Mare, 1967.

[1009] ILS, 345 (comentariu: H. Dessau); vezi încă: N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus,* în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques «Eirene», Cluj 1972,* Bucureşti, 1975, p. 643-649. Cât priveşte referirea la un „război dacic" într-un papir egiptean, este vorba despre războiul purtat de Hadrian împotriva neamurilor sarmatice la începutul domniei; vezi în această privință: I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior,* 1973, p. 36 (nota 26).

[1010] Vezi observațiile lui Ioan I. C. Opriş, SCIVA, 48, 1997, 3, p. 280, nota 19.

[1011] În legătură cu acest text, omis în volumele de izvoare privind istoria României, vezi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor,* Bucureşti, 1981, p. 172, nota 11.

legatul Lollius Urbicus, ridicând, după ce i-a înfrânt pe barbari, alt zid de glii; pe mauri i-a constrâns să ceară pace; iar pe germani şi pe daci şi pe multe alte neamuri, ca şi pe iudeii răzvrătiţi i-a înfrânt prin guvernatori şi generali").

Cum se vede, începutul domniei lui Antoninus Pius a fost tulburat de o serie de războaie cu populaţiile de la graniţele Imperiului[1012]. Două din aceste izvoare reprezintă repere cronologice *ante quem*: discursul lui Aelius Aristides, rostit în anul 144; misiunea lui Lollius Urbicus, care a guvernat Britannia în anii 139-140 (posibil şi următorii)[1013]. Semnificativ este că acest împărat primeşte cea de-a doua salutaţie imperială *(imp. II)* (de fapt, ultima!) în anul 142 – ceea ce sugerează coborârea limitei superioare a acestor evenimente (mai devreme decât data discursului lui Aelius Aristides).

Situaţia tulbure de la graniţa de sud-est a Daciei romane explică misiunea excepţională a lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) Daciae Inferiori* (anii 138-139) (vezi p. 168).

De luptele împăratului Antoninus Pius cu dacii a fost legat, cu un secol în urmă, un alt eveniment: aşa-zisa „trifurcare" a Daciei, prin anii 158-159, în urma căreia ar fi apărut Dacia Porolissensis – menţionată în diploma militară de la Domaşnea (fragm. *a*) din 27 septembrie 159 (?)[1014]. În sprijinul acestei păreri, istoricii Daciei romane au adus unele argumente de ordin epigrafic (ne grăbim însă a afirma: nu îndeajuns de peremptorii): o inscripţie de la Apulum dedicată *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et consessui deorum dearumque, pro salute imperatoris et virtute leg(ionis) XIII G(eminae), sub M(arco) Statio Prisco, consule designato* etc.[1015]; cealaltă descoperită în zona cetăţilor dacice („Sub Cununi"): *Victoriae Aug(ustae), pro salute imp(eratoris) Antonini Aug(usti), M. Statius Priscus, leg(atus) eius pr(o) pr(aetore)*[1016] (acesta a guvernat Dacia Superioară prin anii 157–158)[1017]. În legătură cu aceste presupuse lupte cu dacii din vest au fost puse şi unele îngropări de tezaure monetare[1018].

Ulterior, două descoperiri epigrafice (efectuate în anii 1960 şi 1971) au venit să răstoarne savantele combinaţii privind amintita „reorganizare" a Daciei. Este vorba de cele două diplome militare de la Gherla, care atestă existenţa Daciei Porolissensis mult mai devreme decât se credea: prima descoperită datând din 2 iulie 133, cealaltă din 10 august 123; noi am susţinut părerea, cum s-a văzut (*supra,* p. 167), că Dacia Porolissensis a fost creată chiar mai devreme, prin 118, poate concomitent cu celelalte două Dacii (*Superior* şi *Inferior*). Şi pentru ca surpriza să fie completă, cei doi consuli – pe baza magistraturii cărora se făcuse datarea diplomei de la Domaşnea (CIL, XVI, 110; IDR, I, 17) – au fost identificaţi în *Fasti Ostienses* în anul 154 (vezi RMD, I, 47). Prin urmare, anii 158/159 nu mai reprezintă o dată semnificativă în istoria Daciei romane; totuşi, din ignoranţă ori obişnuinţă, unii autori (deopotrivă români şi străini) continuă a utiliza acest fals „reper" cronologic.

[1012] Vezi în această privinţă studiul nostru *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius,* TD, 14, 1993, p. 159–162 (= *Contribuţii,* I, p. 108–112).

[1013] B. E. Thomasson, *LP,* I, col. 71, nr. 22.

[1014] CIL, XVI, 110 (+ Suppl., p. 216) (= IDR, I, 17); vezi în această privinţă capitolul despre organizarea Daciei (p. 161, nota 2).

[1015] CIL, III, 1061 (= ILS, 4006; IDR, III/5, 185).

[1016] CIL, III, 1416 (= IDR, III/3, 276).

[1017] Vezi altă opinie: M. Bărbulescu, *Un „semicentenar al Daciei" în 157–158?,* în vol. *Daci şi romani,* Timişoara, 2006, p. 126–134.

[1018] Maria Chiţescu, *Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia,* SCIV, 22, 1971, 3, p. 401–410: trei tezaure monetare descoperite la Dâmbău (ultimele piese din anii 141–144), Cristeşti (încheiat în 152), Sălaşuri (încheiat în 156; toate trei localităţile în jud. Mureş) şi Viştea (jud. Cluj; încheiat tot în anul 156); cum se vede, cele mai multe depăşesc însă *terminus ante quem* reprezentat de data discursului lui Aelius Aristides.

În două inscripții din Africa de nord, împăratul Antoninus Pius poartă titlurile (neoficiale) de *Germanicus* şi *Dacicus;* N. Gostar considera că şi în acest caz cele două titluri au fost atribuite eronat lui Antoninus Pius[1019]. S-ar putea totuşi ca provinciile din Africa nordică să fi contribuit cu trupe la liniştirea situației; astfel, diploma de la Cristeşti din 8 iulie 158 menționează *vexil(larii) Africae et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Superiore*[1020]; o nouă diplomă militară, recent publicată, pare a atesta această formațiune în Dacia încă din anul 152[1021]. Totuşi, nu deținem date sigure pentru a afirma că Dacia intracarpatică a fost afectată de tulburări pe timpul lui Antoninus Pius; pe de altă parte, cum s-a văzut (*supra,* p. 168), dispunem de argumente destul de puternice pentru a situa aceste evenimente (sau a le extinde şi la) granița de sud-est a Daciei romane (Muntenia şi sudul Moldovei).

În schimb, din timpul marii conflagrații de la granița dunăreană din timpul lui Marcus Aurelius, o ştire transmisă de Eusebius din Caesarea priveşte pe daci (*Chron.,* a. 168): *Romani contra Germanos, Marcomannos, Quados, Sarmatas, Dacos dimicant.* Într-o inscripție greacă de la Termessus (Lycia-Pamphylia), împăratul Marcus Aurelius este denumit *Armeniacus Parthicus Medicus Dacicus Germanicus*[1022]. În legătură cu aceste evenimente a fost pusă şi inscripția onorifică de la Amastris (Pontus) a primipilarului Sextus Vibius Gallus, datând din timpul domniei lui Marcus Aurelius; după părerea lui I. I. Russu, dușmanii doborâți la pământ, reprezentați pe fața posterioară a monumentului, ar simboliza două popoare învinse, dacii şi sarmații[1023]. De menționat totuşi că dacii nu apar în Historia Augusta (*Vita Marci,* 22, 1) printre popoarele care atacă Imperiul pe timpul acestui împărat.

Dacii liberi din vest şi-au păstrat o organizare politică şi militară proprie: dintr-o inscripție de la Roma[1024] aflăm că *Zia*, de neam dac, fiica lui *Tiatus,* era soția regelui *Pieporus* al costobocilor; Tiatus era probabil un *tarabostes* dac, dacă nu cumva un descendent al casei regale a dacilor, scăpat din mâna romanilor.

Curând după aceasta, biografia lui Commodus din aceeaşi *Historia Augusta* notează că au fost învinşi, pe timpul acestui împărat, maurii şi dacii (*victi sunt sub eo tamen, cum ille sic viveret, per legatos Mauri, victi Daci...*); de asemenea, Cassius Dio arată că Sabinianus (este vorba de C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, legatul Daciilor din anii 180–182) a adus sub ascultare 12 000 de daci din vecinătate, care fuseseră alungați din țara lor de baştină, făgăduind că le va da pământ în Dacia.

[1019] CIL, VIII, 12513 (= ILS, 345; nedatabilă, deoarece lipsesc unele fragmente), 20424 (anul 157); cf. N. Gostar, *op. cit.,* p. 643. D. Kienast, *Kaisertabelle*[2]*,* p. 219.

[1020] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

[1021] AÉ, 2007, 1763 (= W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007, p. 198–203, nr. 5).

[1022] IGR, III, 449.

[1023] CIL, III, 13648 (= 6984 = 454) (cf. I. I. Russu, AMN, 8, 1971, p. 531–536; IDRE, II, 389). Într-un studiu recent, Christian Maier, *Ein Stein aus dem kaiserlich-ottomanischen Museum in Stambul: Sextus Vibius Gallus im Kampf mit der Dakern,* în ΠΟΤΝΙΑ ΘΗΡΩΝ. *Festschrift für Gerda Schwarz zum 65. Geburtst,* Viena, 2007, p. 247–260, datează această carieră pe timpul lui Gallienus – pe motiv că în inscripția de la Dschidde din Paphlagonia (CIL, III, 14187 = ILS, 4081 = IDRE, II, 390), personajul apare ca fiind *praef(ectus) kastror(um) leg(ionis) XIII G(eminae) G(allienianae);* totuşi dublarea literei *G* poate fi doar o eroare de lapicid; în inscripția dedicată aceluiaşi personaj la Amastris (CIL, III, 13648 = IDRE, II, 389), acest pretins supranume nu mai apare.

[1024] CIL, VI, 1801 (= ILS, 854; IDRE, I, 69); v. *infra,* nota 1035.

Ne mai reţin în continuare atenţia două ştiri transmise de Cassius Dio: una generală, dar care lasă să se înţeleagă că, pe timpul lui Caracalla, Dacia trece printr-un moment de cumpănă (LXXVII, 16,7: „Antoninus sosi în Thracia, dar nu se mai preocupă de Dacia, ci trecu Hellespontul nu fără primejdii"); cealaltă din timpul lui Macrinus (LXXVIII, 27, 5: „Dacii pustiiră o parte din Dacia, cu gând să prelungească războiul. Ei stăruiră obţinând ostaticii, pe care îi luase de la ei Caracalla, ca zălog al alianţei"; dar, după o altă lectură, ar fi vorba de lacringi). Reţinem oricum faptul că Dacia a fost ameninţată pe timpul lui Caracalla.

Pentru relaţiile autorităţilor militare romane cu dacii liberi, deosebit interes prezintă inscripţia de pe un sarcofag de la Brigetio (Pannonia Inferior), pusă de M. Ulpius Celerinus, *sal(ariarius) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), interprex Dacorum*[1025] (personajul este cunoscut şi dintr-o altă inscripţie, tot de la Brigetio, din timpul lui Caracalla[1026]), fiului său M. Ulpius Romanus, soldat pretorian, decedat la vârsta de 35 de ani; acesta căzuse probabil într-un conflict cu populaţiile de la graniţa de nord a Pannoniei, cu prilejul unei demonstraţii militare a împăratului Caracalla, în 214[1027]. Probabil de neam dac, M. Ulpius Celerinus servea ca interpret la comandamentul legiunii I Adiutrix de la Brigetio, în contactele cu dacii liberi de la graniţele provinciilor Pannoniei şi Daciei.

Titlul de *Dacicus* reapare în titulatura lui Maximin Tracul[1028], reflectând (cel puţin în acest caz) o realitate istorică sigură; după M. Macrea, câteva inscripţii funerare, menţionând militari din legiunile *I* şi *II Adiutrix* (din Pannonia Inferioară) şi *II Italica* (din Noricum), se referă chiar la luptele purtate de acest împărat cu dacii[1029]. Sub semn de întrebare este acest titlu atribuit incidental lui Decius[1030] şi Gallienus[1031] (în câteva inscripţii din Hispania şi Africa de nord). De asemenea, Aurelianus este numit *Dacicus* în câteva inscripţii (din Gallia şi Dalmatia)[1032]; s-ar putea ca împăratul să fi purtat lupte cu dacii liberi pătrunşi pe teritoriul provinciei. Astfel, din Historia Augusta (*Aur.,* 38) aflăm că, în cursul reprimării răscoalei monetarilor, împăratul a pierdut 7000 de soldaţi, între care şi daci; aceştia ar putea proveni dintre cei care s-au supus împăratului în timpul luptelor şi au fost înrolaţi în armata romană. Tot dintre aceştia pot proveni şi acei daci ce apar mai târziu pe arcul de triumf de la Thessalonic al împăratului Galerius[1033].

[1025] AÉ, 1947, 35; cf. I. I. Russu, AIIN, 11, 1946–1947, p. 403–412 (= IDRE, II, 273).

[1026] CIL, III, 10988 (= IDRE. II, 272).

[1027] Ar fi poate interesant de relevat că în zona translimitană (peste Dunăre), la Bratislava, s-a descoperit, între alte materiale tegulare militare provenind dintr-o construcţie romană, şi o ştampilă *Leg(io) XIII G(emina) Ant(oniniana)* – datând deci din timpul lui Caracalla..

[1028] Vezi în această privinţă N. Gostar, *op. cit.,* p. 644–645; Michael Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology A.D. 235–284,* Amsterdam, 1990 (cu indicarea surselor bibliografice), p. 513 (index).

[1029] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană,* p. 436–437.

[1030] D. Kienast, *Kaisertabelle*[2]*,* 1996, p. 205.

[1031] *Ibidem*, p. 219.

[1032] D. Kienast, *Kaisertabelle*[2]*,* p. 235.

[1033] Despre acest monument: Ch. J. Macaronas, *The Arc of Galerius at Thessaloniki,* Thessaloniki, 1970, p. 10.

Costobocii

Această populație reprezintă ramura nord-estică a neamului traco-dacic; îi menționează mai întâi Pliniu cel Bătrân (*Naturalis historia,* VI, 7 (7) 19), apoi Ptolemeu (*Geogr.,* III, 5, 9 şi 8, 3: Κοιστοβῶκοι, alături de anarți şi teurisci, seminții celtice), Pausanias (X, 34, 5), Historia Augusta (*Vita Marci,* 22, 1), Ammianus Marcellinus (22, 8, 42) şi Lexiconul lui Suidas (s. v. *lestai*). Din punct de vedere arheologic, le este atribuită cultura Lipița, de caracter predominant dacic[1034].

Costobocii sunt atestați, de asemenea, pe cale epigrafică. Astfel de la Roma se cunoaşte o inscripție funerară, cu următorul conținut: *D(is) M(anibus). Ziai Tiati fil(iae) Dacae, uxori Piepori, regis Coisstobocensis, Natoporus et Drilgisa aviae cariss(imae) b(ene) m(erenti) fecer(unt)*[1035]. După Tomaschek, inscripția funerară a reginei Zia ar data din timpul lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius, când regele Pieporus ar fi fost obligat să dea romanilor ostatici pe nepoții săi; în schimb, A. v. Premerstein (acceptat de G. G. Mateescu) considera că Zia era văduva lui Pieporus, care va fi căzut în luptele cu astingii germanici; împreună cu nepoții ei, regina ar fi fost predată de către învingători romanilor. Într-adevăr, de la Cassius Dio (LXXI, 12,1–3) aflăm: „Astingii, sub conducerea lui Rhaos şi Rhaptos, au venit să se aşeze în Dacia, în nădejdea că vor primi ca preț al alianței lor bani şi pământ. Fiindcă n-au obținut aceste lucruri, au lăsat ca zălog lui Clemens femeile şi copiii, punându-şi în minte să cucerească prin arme pământurile costobocilor"; dar biruiți la rându-le de lacringi, altă seminție germanică, astingii „stăruiră pe lângă Marcus să le dea bani şi pământ cu făgăduiala că vor face rău celor ce se războiau atunci cu împăratul. Astingii au împlinit ceva din această făgăduială". Biografia lui Marcus din *Historia Augusta* enumeră pe costoboci alături de alte seminții care au atacat Imperiul pe timpul acestui împărat (22,1): *hi allique cum Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci*[1036]. Ei au invadat mai întâi Scythia Minor (Dobrogea): trecând pe lângă Histria (unde un cartier artizanal, aflat *extra muros*, a fost incendiat)[1037], apoi pe lângă Tropaeum, ai cărui cetățeni au încercat poate să-i înfrunte[1038]; garnizoanele din castrele de pe Dunăre, formate numai din trupe auxiliare, nu le-au putut face față. În avântul lor, costobocii au înaintat de-a lungul

---

[1034] Bibliografia esențială despre costoboci: W. Thomaschek, *Die alten Thraker,* I, p. 107–108; A. v. Premerstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus. Der Einfall der Kostoboken,* Klio, 12, 1912, p. 145–166; idem, RE XII (1925), col. 1504–1507; G. G. Mateescu, ED, I, 1923, p. 98–105; I. I. Russu, Dacia (N.S.), 3, 1959, p. 341–352; N. Gostar, în Buletinul Univ. Babeş-Bolyai (seria ştiințe sociale), I, 1956, 1–2, p. 183 şi urm.; idem, în Cercetări istorice (Iaşi), 1, 1970, p. 109–116; idem, în DIVR, p. 189–190; Gh. Bichir, TD, 4, 1983, p. 59–68; idem, în EAIVR, I, 1994, p. 363–364 ; Gh. Diaconu, *Dacia,* 2009 (v. nota 1007), p. 66–67.

[1035] CIL, VI, 1801 (= ILS, 854; IDRE, II, 69).

[1036] Despre aceste evenimente, vezi: W. Scheidel, *Probleme der Datierung des Costobocen-einfals im Balkanraum unter Marcus Aurelius,* Historia, 39, 1990, 4, p. 493–498; B. Gerov, *Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius,* în *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze,* Amsterdam, 1980, p. 259–272.

[1037] Al. Suceveanu, M. V. Angelescu, *Histria. Ghid – Album,* Constanța, 2005, p. 39–40, 42.

[1038] Cu această ocazie, o inscripție de la Tropaeum menționează pe un anume Daizus Comozoi, *interfectus a Castobocis* (CIL, III, 14214,12 = ILS, 8501 = IDRE, II, 336); într-o alta este menționat un *dec(urio) m(unicipii), deceptus a Castabocos* (sic) *IIvir(atu) suo* (AÉ, 1964, 252 = IDRE, II, 337); cf. Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 192–199.

prispei balcanice, probabil nu fără incidente[1039], trecând pe lângă *Scupi*, în Moesia Superioară[1040]. Apoi străbat Macedonia, ajungând până în Grecia centrală; Pausanias ne informează: „Neamul costobocilor, cu apucăturile lor tâlhăreşti, a năvălit pe timpul meu în Grecia, ajungând până la Elateia. Acolo, un bărbat, Mnesibulos, a strâns în juru-i o ceată de oameni şi, după ce a omorât pe mulți dintre barbari, a căzut şi el în luptă. Mnesibulos a biruit la alergări; pe lângă alte izbânzi, la olimpiada a 235-a [anul 164] a câşigat şi întrecerea în stadiu, precum şi dubla alergare cu scutul...". Tot din acest timp datează un important decret al cetății Thespiae din Beotia, în cinstea unor tineri voluntari plecați într-o „prea fericită şi prea pioasă expediție" (r. 13): ἐπὶ τὴν εὐτυχεστάτην καὶ εὐσεβεστάτην στρατείαν[1041]. Dintr-un alt text epigrafic, aflăm despre prezența unor sarmați la Eleusis, pe care unii autori i-au identificat cu costobocii[1042]; s-ar putea totuşi să fie vorba de sarmați autentici, asociați costobocilor ca tovarăşi de jaf. Pe urmele lor a fost trimis un corp expediționar condus de L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, pe care o inscripție de la Roma îl denumeşte *pra[ep(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocos et Mauros rebelles*[1043] (după ce a înfrânt pe costoboci, acest ofițer a fost trimis să lupte împotriva maurilor rifani care invadaseră provincia Baetica, în Spania). Nu ştim dacă intervenția diplomației romane, asmuțind pe astingi contra costobocilor, a fost determinată de această invazie; sau, dimpotrivă, înfrângerea suferită din partea vecinilor germanici va fi produs migrarea acestei seminții traco-dace, silită să-şi caute norocul pe pământ roman.

Atacurile costobocilor (eventual în alianță cu alte seminții) au afectat atunci se pare şi Dacia. Se poate invoca în acest sens mâna votivă cu inscripție dedicată lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus de un militar *(optio)* al cohortei *I Hispanorum milliaria*, descoperită la Myszkow (acum în muzeul din Lwow)[1044]; unitatea menționată făcea parte din armata Daciei Porolissensis[1045]. Fiind vorba de o piesă cu caracter votiv, prin urmare expusă într-un sanctuar, rezultă că mâna dolicheniană a putut ajunge în Galiția, în aria culturii Lipița, numai ca pradă de război, probabil în urma unei incursiuni a costobocilor în Dacia. De altfel, avem indicii că şi sud-estul Transilvaniei a fost afectat pe timpul lui Marcus Aurelius de atacuri barbare[1046]. În aceste împrejurări a putut fi capturat în Dacia un personaj pe nume *[C. Sall]ustius Fortunatianus Costob[oci]o, quod inter Cos[t]o[boc(os) n]utritus sit,* menționat într-o inscripție de la Simitthus (în Africa Proconsularis)[1047]; el trăise în copilărie în

[1039] Vezi B. Gerov, ANRW, II, 6, p. 150-151.

[1040] O inscripție funerară menționează pe un Timonius Dassus, decurion al cohortei II Aurelia Dardanorum, *interfectus a Castabocos* (!) (Lenče Iovanova, în vol. *Römische Städte,* Belgrad, 2005, p. 156–157; AÉ, 2005, 1315 = 2006, 1190).

[1041] AÉ, 1971, 447 (= IDRE, II, 366); reprodusă şi în: *Nouveaux choix d'inscriptions grecques.* Textes, traductions, commentaires par l'Institut Fernand-Courby, Paris, 1971, p. 85–94; cf. Ed. Chirica, în Symposia Thracologica, 9, 1992, p. 176–177 (traducere).

[1042] D. Philios, în BCH, 19, 1895, p. 119 (reprodusă de A. v. Premerstein, Klio, 12, 1912, p. 153–154, nr. 7); cf. Ed. Chirica, TD, 14, 1993, p. 158 (traducerea inscripției în limba franceză).

[1043] CIL, VI, 31856 (= ILS, 1327; IDRE, I, 18).

[1044] AÉ, 1905, 16 (= 1998, 113; ILS, 9171; CCID, 181); cf. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană,* Bucureşti, 1981, p. 258, nr. 18.

[1045] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* 112.

[1046] Idem, *Contribuții,* I, p. 118–119.

[1047] CIL, VIII, 14667; cf. J. Kolendo, AMN, 15, 1978, p. 125-130 (= IDRE, II, 430).

captivitate la costoboci (de aceea concetățenii îl porecliseră „Costobocul"), de unde revenise apoi pe pământ roman. Se cunoaşte de altfel un rescript al împăraților Septimiu Sever şi Antoninus (Caracalla) adresat lui Ovinius Tertullus, guvernatorul Moesiei Inferioare, în legătură cu copiii născuți în captivitate la duşmani; înseamnă că în cursul mandatului său, acest guvernator s-a lovit de asemenea probleme, care pot să-şi afle explicația în invazia costobocilor, aliați poate cu sarmații şi alte populații, asupra Moesiei Inferioare (eveniment petrecut cu circa trei decenii mai înainte)[1048].

După evenimentele din jurul anului 170, asupra costobocilor pare să se aştearnă tăcerea. Probabil că, totuşi, nu au dispărut cu totul, ca dovadă că îi mai menționează vag Ammianus Marcellinus (XXII, 8, 42). Anonimatul în care vor trăi de acum înainte se datorează faptului că, după aventura lor nefericită din 170, vor intra sub hegemonia altor vecini mai puternici (carpi, sarmați, mai târziu goți).

Carpii

Numele carpilor[1049] se leagă, evident, de cel al Munților Carpați[1050] – atestați întâia dată abia de Ptolemeu (*Geogr,*. III, 5, 1 şi 6; 8, 1): Καρπάτος ὄρος; dar rădăcina o întâlnim încă la Herodot (IV 49), care menționează doi afluenți ai Dunării, Κάρπις şi Ἄλπις, altfel neatestați (probabil o confuzie cu denumirile munților Alpi şi Carpați, prin urmare prima referire la Munții Carpați), precum şi la Ptolemeu prin toponimul Κάρπις (la est de cotul Dunării de mai sus de Aquincum; III, 7, 1).

În ce-i priveşte pe carpi, prima mențiune pare a fi la Ephoros (secolul al IV-lea a.Chr.), ştire preluată de Pseudo-Skymnos (secolul al II-lea a.Chr.; vers. 842–843): „Primii locuitori de lângă Istru sunt carpizii (Καρπίδαι) a spus Ephoros, apoi sciții plugari...". Mai târziu, Ptolemeu (*Geogr.*, III, 5, 10) aminteşte pe Καρπιανοί între peucini şi bastarni; acelaşi autor mai menționează undeva în zona Nistrului pe harpi (Ἅρπιοι) şi un oraş ce le poartă numele (Ἅρπις πόλις; III, 10, 7).

Carpii locuiau în special în zona subcarpatică şi Podişul Moldovei, unde s-au descoperit un număr foarte mare de aşezări (precum la Poiana Dulceşti, jud. Neamț, unde s-au cercetat 32 de locuințe; Poieneşti, jud. Vaslui; Pădureni şi Vârteşcoi, jud. Vrancea etc.); locuințele lor erau fie sub formă de bordeie, fie de suprafață. Nu există aşezări fortificate. Se cunosc de asemenea circa 50 de necropole carpice (unele pe lângă aşezări) în care s-au cercetat peste 1 500 de morminte; cele mai multe erau de incinerație, cu depunerea resturilor funerare în urne sau direct în groapă[1051].

Ocupațiile sunt caracteristice pentru o populație sedentară: agricultura (atestată în special prin unelte agricole) şi creşterea animalelor, precum şi unele meşteşuguri (obținerea fierului şi prelucrarea lui; olăritul) şi îndeletniciri casnice (în special țesutul).

[1048] R. Vulpe, *DID*, II, p. 194–195.

[1049] Majoritatea istoricilor moderni îi consideră pe carpi o populație nord-tracică: W. Tomascheck, *Die alten Thraker,* I, p. 108; C. Patsch, RE, III (1899), col. 1508–1610; Chr. Danov, în *Der kleine Pauly,* I, 1964, col. 1060.

[1050] Vezi în această privință: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2]*,* Bucureşti, 1967, p. 182, nota 2; idem, *Illirii,* Bucureşti, 1969, p. 112, nota 22; idem, *Etnogeneza Românilor,* Bucureşti, 1981, p. 93, nota 45; Al. Vulpe, SCIV, 321, 1980, 1, p. 7.

[1051] Vezi în special: Gh. Bichir, *Cultura carpică,* Bucureşti, 1973 (= *Archaeology and History of the Carpi,* I–II, BAR Suppl. Series 16, Oxford, 1976); idem, în EAIVR, I, p. 254–257; I. Ioniță, *Din istoria şi civilizația dacilor liberi,* Iaşi, 1982; Gh. Diaconu, *Dacia,* 2009 (v. nota 1007), p. 67–74.

Descoperirile arheologice (îndeosebi ceramica) demonstrează caracterul pregnant dacic al culturii carpice; în acest sens se poate invoca şi un fragment de vas descoperit la Borniş (com. Dragomireşti, jud. Neamţ), pe care s-a zgâriat în pasta arsă numele *Scorilo,* cunoscut în antroponimia dacică[1052]. Cum au subliniat toţi cercetătorii istoriei carpilor, civilizaţia lor materială reprezintă o formă evoluată a Latène-ului geto-dacic, cu unele influenţe sarmatice (spre exemplu vasele cu torţi zoomorfe) şi în special romane; se cunosc astfel pe teritoriul Moldovei numeroase descoperiri de amfore şi alte obiecte ceramice (în special opaiţe), obiecte de metal (fibule, catarame, chei), precum şi monede (piese izolate, dar în special tezaure monetare, provenind probabil din subsidii).

Descoperirile arheologice sugerează existenţa unei organizări de tip politic şi militar; se pot cita în acest sens tezaurul de vase de argint de la Muncelul de Sus (jud. Iaşi) (primit probabil ca dar de un fruntaş carp de la un comandant roman de la Dunăre), piesele de harnaşament de bronz placate cu foiţă de argint de la Săbăoani (jud. Neamţ) sau inventarul unei urne funerare de la Pădureni (fragmente de ţesătură cu fire de aur şi alte obiecte de podoabă, aparţinând unei „nobile" carpe).

Anonimatul în care rămân până în secolul al III-lea p.Chr. se explică probabil prin faptul că ei trăiau încă sub tutela altor populaţii de la est şi nord-est de Carpaţi; aşa se face că nu apar între popoarele din acele părţi care presează graniţele Imperiului Roman pe timpul împăratului Marcus Aurelius (SHA, *Vita Marci,* 22,1). Abia după înfrângerea costobocilor (în urma invaziei lor aventuroase, când au ajuns până în Grecia centrală, pe la anul 170), carpii au putut să-şi manifeste propria personalitate în spaţiul de la est de Carpaţi.

În sprijinul unei afirmări mai timpurii a carpilor pe scena istorică, s-a invocat, multă vreme, o inscripţie de la Oescus (Moesia Inferior); o reproducem în ultima ei restituire (definitivă)[1053]: *T(ito) Aurelio T(iti) fil(io) Papir(ia tribu) Flavino, primipilari et principi ordinis col(oniae) Oesc(ensium) et bul(e)utae civitatu[m] Tyranorum Dionys<i>opol(itanorum) Marcianopol(itanorum) Tungroru[m] et Aquincensium, patron[o] colleg(ii) fabr(um), honorat[o] a divo Magno Antonino Aug(usto) (sestertium) L milia n(ummum) et XXV [et] gradum promotioniis [ob] alacritatem virtu[tis adv]ersus hostes C[ennos] et res prospere Ty[rae ges]tas. Cl(audius) Nicom[edes], buleuta civitatis [Tyra]norum, amico dign[issimo].*

Cum rezultă din inscripţie, T. Aurelius Flavinus a fost recompensat în două rânduri de împăratul Caracalla (la data punerii inscripţiei: *Divus Magnus Antoninus Augustus*): prima dată cu 50 000 de sesterţi, a doua oară cu 25 000 de sesterţi şi de fiecare dată cu înălţarea în rang *(gradus promotionis)*; aşadar, şi împrejurările avansării au fost două: *[ob] alacritatem virtu[tis adv]ersus hostes C[ennos]* (cum bine a întregit D. Tudor; iar nu *C[arpos]* cum au completat toţi istoricii până în anul 1960, lectură acceptată de unii şi astăzi) şi *(ob) res prospere Ty[rae ges]tas*. Prima

[1052] Rodica Popovici, AM, 13, 1990, p. 155–160; AÉ, 1991, 1353.

[1053] CIL, III, 14416 (= ILS, 7178; IDRE, II, 320); în r. 13, lectura *[adv]ersus hostes C[arpos]* a fost corectată de D. Tudor *[adv]ersus hostes C[ennos]* (Latomus, 19, 1960, 2, p. 350–356; modificare înregistrată în AÉ, 1961, 208); de asemenea, în r. 14/15, lectura a fost ameliorată *res prospere Ty[rae gestas]* de B. Gerov (*Die Invasion der Carpen im Jahre 214,* în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967,* Oxford, 1971, p. 431–436), pe baza altei inscripţii, tot de la Oescus (AÉ, 1972, 548).

recompensă se datorează bravurii în războiul purtat în 213 de împăratul Caracalla cu cennii, populație de pe râul Main (Cassius Dio, LXXVII 14)[1054]; cu această ocazie, T. Aurelius Flavinus a primit titlul de consilier al cetății Atuatuca Tungrorum din provincia Belgica. A doua recompensă a primit-o pentru o misiune îndeplinită cu succes (dar împotriva unor dușmani nemenționați) la Tyras, cetate aflată la gura fluviului omonim; în semn de recunoştiță, consiliul cetății de la limanul Nistrului îi acordă titlul de *buleuta* (corespondentul grecesc al lui *decurio*), unul din consilieri fiind dedicantul inscripției citate de la Oescus. După care T. Aurelius Flavinus a avansat iarăşi, probabil ca *primus pilus;* el a îndeplinit cea mai înaltă treaptă a centurionatului legionar la Aquincum, în legiunea II Adiutrix, unde a primit încă o dată onoarea de consilier municipal (*decurio:* în inscripția de la Oescus *bul(e)uta*, deoarece dedicantul era locuitorul unei cetăți de constituție grecească). Aşadar, în episodul de la Tyras este vorba de o razie în teritoriul acestei cetăți – care poate fi pusă fie în seama carpilor (dar independent de inscripția citată), fie în seama altor neamuri „scitice" (sarmați sau chiar goți[1055]).

Carpii au rămas probabil liniştiți până prin anul 238 – când izvoarele istorice îi scot în sfârşit din anonimat. Astfel, în biografiile împăraților Maximinus şi Balbinus (16, 3) din *Historia Augusta*, aflăm că *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos; fuit et Scythici belli principium...* (anul 238; vezi discuția *supra,* p. 279). Năvălitorii au pătruns pe teritoriul Dobrogei, căci dintr-o inscripție din 238 (anul asigurat prin numele consulilor), aflăm despre un cetățean întors din captivitate: *[receptus] ex captivitate barbarorum*[1056]; ei au fost se pare alungați deîndată de forțele romane. În acțiunile lor, carpii au colaborat cu goții; de la Petrus Patricius (Istorii, 8) aflăm că Tullius Menophilus, guvernatorul Moesiei Inferioare, caută să-i dezbine, refuzând carpilor plata subsidiilor[1057], deşi ei pretindeau că sunt „mai vrednici decât goții"; în cele din urmă, „ei s-au retras înfuriați, şi timp de trei ani cât a condus Menophilus provincia, au rămas liniştiți".

Rezultă din fraza citată că ei s-au răzvrătit din nou după trei ani, participând la invazia din 242 asupra provinciilor de la sud de Dunăre; năvălitorii au fost zdrobiți de forțele romane conduse de împăratul Gordian al III-lea, care se îndreptau spre Orient (SHA, *Gord. Iun.,* 26, 4): *fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit, delevit, fugavit, expulit atque summovit;* dintr-un alt pasaj al aceleiaşi biografii (34, 4) ar rezulta că invadatorii au fost goți şi sarmați. Această invazie nu s-a abătut însă şi asupra Daciei, cum s-a crezut într-o vreme[1058].

[1054] Cf. Karlheinz Dietz, *Zum Feldzug Caracallas gegen die Germanen, SMGR*, III, 1986, p. 135–138; C. C. Petolescu, TD, 8, 1987, p. 200-202 (= *Contribuții,* I, p. 151–153).

[1055] Vezi în această privință articolul nostru din SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281–286 (= *Contribuții,* I, p. 127–132), unde se expun datele izvoarelor despre o mai timpurie coborâre a goților (eventual încă de la începutul secolului al III-lea) spre stepele nord-pontice.

[1056] CIL, III, 12455.

[1057] De remarcat că din bogata serie de tezaure de monede imperiale romane descoperite în Moldova (vezi V. Mihăilescu-Bârliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux,* Bucureşti, 1980, p. 75 şi urm.; catalogul descoperirilor: p. 250–290), emisiunile de după Caracalla sunt rare şi doar trei tezaure mai conțin câte o piesă de la Severus Alexander (*op. cit.,* în catalog nr. 64, 111, 159): ceea ce ar putea să însemne că plata subsidiilor către carpi încetase cu mult înainte (circa un sfert de veac) de evenimentul relatat de Petrus Patricius.

[1058] Pe baza unui tezaur descoperit în *agger*-ul castrului de la Săpata de Jos (jud. Argeş), din care ultimele monede erau datate în anul 242, V. Christescu (*Le trésor de monnaies de Săpata de Jos et la*

Profitând de slăbirea apărării Daciei, ca urmare a plecării unor efective militare în campania orientală a împăratului Gordian al III-lea, carpii se aruncă asupra provinciei (la începutul domniei lui Filip Arabul), distrugând castrele de pe *limes transalutanus* (cum arată cercetările de la Săpata de Jos şi Câmpulung-Jidova[1059]); invadatorii au pătruns se pare şi în Dacia Superioară, căci dintr-o inscripţie de la Apulum aflăm despre un locuitor al acestui oraş întors din captivitate *(a Carpis liberatus)*[1060]. Atunci s-a refugiat la sud de Dunăre mama viitorului împărat Galerius, precum ne informează Lactantius (*De mortibus persecutorum* XIX 2). Se presupune că atacul a afectat şi Moesia Inferioară[1061].

Împăratul Filip I, îndată după proclamarea sa (primăvara anului 244), se îndreaptă spre zona confruntărilor; un rescript din 12 noiembrie 245 arată că se afla într-o localitate numită *Aquae,* posibil în Moesia (Superioară), ori chiar în Dacia[1062]. După lupte grele, carpii sunt înfrânţi[1063]; istoricul Zosimos ne relatează: „Şi având loc o bătălie, barbarii n-au îndurat atacul, ci au fugit într-o cetate (φρούριον), unde au fost împresuraţi. Văzând că aceia dintre ei care se împrăştiaseră în toate părţile se strâng laolaltă, au prins inimă. Ei năvăliră afară din cetate şi pe negândite se năpustiră asupra oştirii romane. Dar neputând ţine piept atacului maurilor, ei propuseră o înţelegere pe care Filip a primit-o uşor. Apoi acesta s-a retras".

---

date du limes romain de la Valachie, Istros, I (1), l934, p. 73–80) considera că acest castru – şi prin urmare întreg *limes transalutanus* – ar fi fost distrus în 242 sau curând după aceea. Dar B. Mitrea, restudiind acest tezaur (SCN, 4, 1968, p. 197–205), arată că ultimele monede (4 *antoniniani*) datează din anii 243–244; prin urmare, tezaurul nu putea fi pierdut în cursul unui (presupus) atac carpic din anul 242. Vezi încă M. Macrea, D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 în Dacia,* Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj, 5, 1954, p. 445–459; autorii sunt totuşi de părere că *limes*-ul a fost pierdut mai târziu, pe timpul lui Filip Arabul.

[1059] În legătură cu distrugerea castrului de la Săpata de Jos: V. Christescu, *loc. cit.* (nota precedentă); idem, Dacia, 5–6, 1935–1936, p. 435–447; pentru castrul de la Câmpulung-Pescăreasa (Jidova): Em. Popescu, C. C. Petolescu, T. Cioflan, în SC Câmpulung, 1984, p. 15–17 (în stratul de arsură s-a descoperit o monedă de la Philippus Caesar, anii 244–246). De asemenea, la Ioneştii Govorii, tot în strat de arsură, s-a descoperit un tezaur monetar, ultima piesă fiind de la Filip Arabul (nedatabilă); (= IDR, III/5, 171); B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 214).

[1060] CIL, III, 1054; personajul (pe nume *C. Valerius Sarapio*) era originar din Apulum, căci tot aici închină o inscripţie zeiţei Diana Regina (CIL, III, 1003); IDR, III/5, 63) .

[1061] B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in der Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde,* 1. *Das II und III. Jahrhundert (101–284),* ANRW, II/6, 1977, p. 127-128.

[1062] Vezi Xavier Loriot, *Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244-249 après J.-C.),* ANRW, II/2, 1975, p. 788–797. Autorul înclină a crede că localitatea *Aquae* ar fi cea din Dacia Inferioară, pe care D. Tudor (Latomus, 25, 1966, 4, p. 847 şi urm.) o localiza la Cioroiul Nou (jud. Dolj).

[1063] Vezi I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii,* în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, 1974, p. 305–306; D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor,* Pontica, 9, 1976, p. 89–96: discuţie în legătură cu data războiului. După I. Piso, Filip ar fi sosit în Dacia abia în vara sau toamna anului 247, ceea ce D. Tudor respinge categoric. Totuşi prezenţa monedelor din timpul lui Filip în strat de arsură la Ioneştii Govorii şi Câmpulung-Jidova (*supra,* nota 1059) ar fi un indiciu că atacul carpic s-a abătut asupra Daciei ulterior ajungerii celor două monede în provincie, datând prin urmare abia din 246 sau chiar din primăvara anului 247; vezi în această privinţă şi R. Vulpe, *Studia Thracologica,* Bucureşti, 1976, p. 172: „C'est à peine en 247 que l'empereur Philippe réussit à les battre et à leur imposer la paix". După care împăraţii se întorc la Roma, la sfârşitul verii anului 247, unde sosirea lor este marcată de monede de tipul *Adventus Augg(ustorum)* şi de emisiuni de *antoniniani* cu *Victoria Carpica* (X. Loriot, *op. cit.,* p. 793).

De acest episod s-ar lega o inscripție de la Intercisa (Pannonia Inferior), în care este vorba de un centurion pretorion *[bello] Dacico deside[ratus ad ca]stell(um) Carporum*[1064]: se consideră că *bellum Dacicum* este războiul lui Filip cu carpii, iar acel *castellum* ar fi identic cu φρούριον menționat de Zosimos. Localizarea acestuia este însă disputată: S. Soproni îl localiza în Transilvania[1065], C. Daicoviciu prin sudul Moldovei[1066], D. Tudor în Muntenia[1067]; după părerea noastră, ar putea fi identic cu acel *Harpis polis* menționat de Ptolemeu, undeva între Prut şi Nistru (*Geogr.,* III, 10, 7). Dimpotrivă, M. Macrea consideră că *bellum Dacicum* este războiul purtat de Maximin Tracul cu dacii din vest, iar *castellum Carporum* ar fi de identificat cu *Carpis,* toponim menționat tot de Ptolemeu (*Geogr.,* III, 7, 1; v. mai sus)[1068].

La alungarea carpilor au participat şi efective din alte provincii (din legiunile *VII Claudia* din Moesia Superior, *XXII Primigenia* din Germania Superior; eventual *I* şi *II Adiutrix* din Pannonia Inferior şi *II Italica* din Noricum), întoarse din expediția orientală; după război, unele dintre ele lucrează la ridicarea zidurilor Romulei, în Dacia Malvensis[1069].

După revenirea liniştei, împăratul se îndreaptă spre Roma (unde ajunge către sfârşitul verii anului 247). El şi fiul său (înălțat şi el de curând *Augustus*) iau titlurile triumfale de *Carpicus Maximus* şi *Germanicus Maximus,* iar monedele celebrează prin legenda lor *Victoria Carpica* (anul 248)[1070].

Carpii apar şi în anii următori luptând alături de alte populații din marea coaliție a neamurilor „scitice": sub Decius (Lactantius, *De mortib. persecut.,* IV, 3: *nam profectus adversus Carpos, qui tunc Daciam Moesiamque occupaverant:* probabil un atac al goților, la care au participat şi carpii; vezi în acest sens Iordanes, *Getica,* 91: *sed et Carporum tria milia..., genus hominum ad bella nimis expeditum*), sub Trebonianus Gallus (Zosimos, I, 27: jafuri comise în 253 de goți,

---

[1064] S. Soproni, în Folia archaeologica (Budapoest), 15, 1963, p. 43–54; J. Fitz, Latomus, 24, 1965, 3, p. 565–575 (= Alba Regia, 6–7, 1965–1966, p. 205–207); AÉ, 1965, 223; IDRE, II, 286.

[1065] S. Soproni, *loc. cit.*

[1066] C. Daicoviciu, StCl, 7, 1965, p. 242, nota 2.

[1067] D. Tudor, în Historia (Wiesbaden), 16, 1965, 3, p. 375 (nota 29); idem, Pontica, 9, 1976, p. 93; idem, *OR*[4]*,* 1978, p. 38.

[1068] M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* p. 441.

[1069] IDR, II, 324–328 (fracțiuni din legiunile VII Claudia şi XXII Primigenia). Două inscripții funerare din Noricum amintesc soldați din legiunea II Italica: unul *bel[llo] D[a]c[i]co desider(atus)* (CIL, III, 4857 = IDRE, II, 247), altul *o(bitus) in exp(editione) Daccisca* (CIL, III, 5218 = 11691 = ILS, 2309 = IDRE, II, 256). De asemenea, din Pannonia Inferioară sunt menționați soldați din legiunea I Adiutrix: *incursu hostis Daciae decidit* (CIL, III, 3660 = ILS, 2308 = IDRE, II, 274), *deced(it) exp(editione) Dacisca* (AÉ, 1909, 144 = IDRE, II, 276); din legiunea II Adiutrix: *desideratus in Dacia* (CIL, III, 3336 = IDRE, II, 285*), desidera[tus bello] Dac[i]co* (CIL, III, 10317 = IDRE, II, 287); un *dec(urio) [al]ae...[oc]cisus [in] Dacia* (AÉ, 1960, 20 = IDRE, II, 275). Dar M. Macrea (*loc. cit.,* nota precedentă) considera că în aceste inscripții este vorba de războiul lui Maximin Tracul cu dacii.

[1070] Vezi X. Loriot, *op. cit.,* p. 703. Titlul de *Carpicus Maximus* nu se întâlneşte încă în diploma din 7 ianuarie 248 (CIL, XVI, 153); în schimb, pe un medalion având pe avers indicația *III et II cos.* (F. Gnecchi, *I medaglioni romani,* II, Milano 1912, p. 97, nr. 4, pl. 109/1; cf. Jocelyn M. C. Toynbee, *Roman Medalions,* New York 1986 [reprint], p. 86–87), cei doi *Philippi* poartă titlurile triumfale de *Germ(anici) max(imi) Carpici max(imi)* (Filip Arabul şi fiul său au fost investiți cu cel de-al treilea, respectiv al doilea consulat la 1 ianuarie 249: A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 68; aşadar titlurile triumfale datează probabil *post* 7 ianuarie 248, dar *ante* 1 ianuarie 249).

borani, urugunzi şi carpi) şi eventual sub Gallienus[1071]. Unica menţiune a unei acţiuni independente a carpilor (deoarece goţii fuseseră zdrobiţi în 268 de împăratul Claudius II !) pare a fi de pe timpul împăratului Aurelian (SHA, *Vita Aureliani,* 30, 4: *Pacato igitur Oriente in Europa Aurelianus redit victor illic Carporum copias adflixit et, cum illum Carpicus senatus absentem vocasset* etc.), când sunt se pare bătuţi în Dobrogea, *[inter Ca]rsium et Sucid(avam)*[1072], iar o parte aşezaţi (colonizaţi) pe pământ roman (Aurelius Victor, *Caesares,* 39, 43, când scrie despre Galerius, vezi mai departe; Ammianus Marcellinus, XXVII 5, 5: în anul 368, împăratul Valens a staţionat *prope Carporum vicum,* un sat de carpi strămutaţi în Dobrogea de azi, pe Dunăre)[1073]. Senatul îi acordă împăratului Aurelian titlul de *Carpicus Maximus,* menţionat în biografia sa (v. mai sus) şi în inscripţii[1074].

Un şir de informaţii despre carpi datează din perioada primei tetrarhii. Primele şi cele mai importane ştiri le deţinem de la episcopul Eusebius din Caesarea: din *Chronicon* aflăm că în anul 295 *Carporum et Basternorum gentes in Romanum solum translatae* (tot atunci, în *Consularia Constantinopolitana*), iar în edictul de toleranţă al lui Galerius din 311 (transmis de acelaşi Eusebius, în *Historia ecclesiastica,* VII, 17, 3), împăratul poartă titlul de *Carpicus Maximus* pentru a şasea oară. Ştirea ne este confirmată de două diplome militare: cea de la Avellino, din 7 ianuarie 304, când cei patru împăraţi sunt numiţi *Car(pici) Max(imi) V* [1075] şi cea de la Campagnatico (Grosseto) din 7 ianuarie 306, în care Constantius Chlorus şi Galerius sunt tot *Car(pici) m(aximi) V* [1076]. Cum arată titlul de *Carpicus Maximus VI,* menţionat în edictul de toleranţă, Galerius a purtat încă o dată lupte cu carpii, cândva între 306-311. Lupte cu carpii sunt sugerate şi de inscripţia greacă de la Ada Köy (din Asia Mică) ridicată de Aurelius Gaius, care în cursul serviciului său militar a ajuns şi în *Carpia* (unica menţiune a acestei noţiuni etno-geografice), Sarmatia şi Gothia (prima menţiune a acesteia din urmă)[1077].

Ştirea despre strămutarea carpilor pe teritoriul Imperiului este transmisă şi de alte izvoare: Aurelius Victor (*Caesares,* 39, 43: *et interea caesi Marcomanni, Carporumque natio translata omnis in nostrum solum, cuius fere pars iam tum ab Aureliano erat*), Eutropius (IX, 25, 2: *Varia deinceps et simul et viritim bella gesserunt, Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quorum nationum ingentes*

[1071] Vezi *Fontes,* II, p. 529 (Euagrios Scholasticos): „Şi Dexipp şi-a dat osteneala să scrie foarte multe despre acestea, începând de la războaiele scitice [vezi SHA, *Gall.* 13, 10] şi terminând cu domnia lui Claudius care a urmat lui Gallienus; tot Dexipp a mai scris şi despre cele ce au făcut carpii [probabil referire la anul 238] şi alte neamuri barbare, purtând războaie în Grecia, în Thracia şi în Ionia". Deşi este posibilă participarea carpilor la invazia barbară din timpul lui Gallienus, ştirea din pasajul transcris nu este relevantă; cf. SHA, *Gall.,* 13, 8: goţi.

[1072] CIL, III, 12456.

[1073] Vezi P. Diaconu, *„Satul Carpilor" sau „un sat al carpilor",* în Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos (Călăraşi), 2, 1986, p. 205–207.

[1074] N. Gostar, *Les titres impériaux* (nota 1009), p. 647; E. Kettenhofen, StCl 25, 1987, p. 63–69; M. Peachin, *Roman Titulature,* p. 512 (indici).

[1075] CIL, XVI, 57 (cf. M. M. Roxan, RMD, 1978, p. 27).

[1076] RMD, 78. O inscripţie din Mauretania Sitifensis din anul 319 înregistrează între titlurile lui Constantin cel Mare şi pe cel de *Carpicus Maximus* (CIL, II, 8412 = ILS, 696); fiind vorba de o apariţie singulară, N. Gostar (*op. cit.,* p. 647–648) era de părere că acest titlu triumfal este preluat din titulatura lui Constantius Chlorus.

[1077] AÉ, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

captivorum copias in Romanis finibus locaverunt), Ammianus Marcellinus (XXVIII, 15: *Maximinus regens quondam Romae vicariam praefecturam, apud Sopianas Valeriae oppidum obscurissime natus est, patre tabulario praesidialis officii, orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam*), Orosius (*Adv. paganos,* VII, 25, 11–12: *Reversus Mesopotamiam a Diocletiano plurimo honore susceptus est. Postea per eosdem duces strenue adversus Carpos Basternasque pugnatum est, Sarmatas deinde vicerunt; quorum copiosissimam multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia*) şi Iordanes (*Romana,* 299: *Carporum si quidem gens tunc devicta et in Romanum solum translata est*; idem, *Getica,* 91: *quos tamen post haec imperante Diocletiano et Maximiano Galerius Maximinus Caesar devicit et rei publicae Romanae subegit*).

După cum se vede, ştirea despre strămutarea carpilor este preluată de la Eusebius de Aurelius Victor, Eutropius, Orosius şi Iordanes. Reţinem totuşi din informaţia lui Orosius, că Galerius i-a răspândit pe captivi printre posturile de pază de pe frontierele romane (ceea ce convine foarte bine cu situarea acelui *Carporum vicus:* v. mai sus); de la Ammianus aflăm despre colonizarea altui grup de carpi chiar în Pannonia.

Mai reţinem prezenţa, alături de carpi, a *bastarnilor* – populaţie de neam germanic, creatoare a aşa-numitei culturi Poieneşti-Lukaşevka (bazinul superior al Siretului, podişul central al Moldovei şi spaţiul dintre Prut şi Nistrul mijlociu; secolele I a.Chr. – I p.Chr.)[1078], poate ca o menţiune anticvarică; dar insistenţa cu care sunt menţionaţi în izvoare (nu doar în cele citate mai sus, dar şi în Historia Augusta, unde sunt enumeraţi în biografia împăratului Marcus Aurelius [22, 1] între populaţiile care atacă Imperiul sau în aceea a lui Probus [18, 1], care ar fi strămutat în Thracia 100 000 de bastarni) arată că ei îşi păstrau poate încă identitatea etnică, chiar dacă din punct de vedere al culturii materiale îşi pierduseră (sub influenţa carpilor, sarmaţilor şi romanilor) trăsăturile definitorii. Constatarea nu face decât să repete situaţii întâlnite de numeroase ori în istoriografia română: populaţii „nimicite" ori strămutate reapar la intervale de timp apreciabile în vechile locuri de baştină[1079].

La aproape un veac de la aceste evenimente, aflăm că împăratul Theodosius I „respinse pe sciri şi pe carpodaci (Καρποδάκαι) amestecaţi cu huni şi învingându-i îi sili să treacă Istrul şi să se întoarcă la locurile lor" (Zosimos, IV, 44) (în anul 381). După părerea noastră, aceşti *Carpodaci* erau carpi şi daci care pătrunseseră pe teritoriul fostei provincii în perioada Gallienus – Aurelianus; ei trăiau probabil în grupuri (comunităţi) separate, dar răspândite pe întreg teritoriul Daciei[1080]. Ei reprezentau, se vede, încă, o forţă militară apreciabilă; aşa s-ar explica faptul că pătrunderea elementelor gotice pe cuprinsul fostei provincii romane este sporadică şi nesemnificativă[1081].

[1078] Vezi M. Babeş, *Dacii şi bastarnii,* Memoria Antiquitatis, 2, 1970, p. 215–236; idem, EAIVR, I, p. 164–166.

[1079] Vezi în această privinţă I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor,* p. 171–172.

[1080] Gh. Diaconu, *Dacia*, 2009 (v. nota 1007), p. 104–108 („Carpii în teritoriul intracarpatic").

[1081] I. I. Russu, *op. cit.,* p. 205: „Numai după distrugerea carpilor în jurul anului 200, goţii înaintează spre apus în fostele teritorii ale acestora şi trecând Carpaţii ajung în Transilvania"; C. C. Petolescu, RdI, 42, 1989, 9, p. 885 şi nota 18 (p. 887). De asemenea, R. Harhoiu, *Romanici şi migratori în Dacia*

Teritoriul Munteniei în epoca romană

În încheiere, vom arunca o privire scurtă asupra *configurației demografice a Munteniei* în epoca romană[1082]. Cum se ştie, acest teritoriu s-a aflat sub autoritatea romană pe timpul lui Traian; la sfârşitul domniei acestuia sau la începutul domniei succesorului său a fost abandonată, în întregime sau în cea mai mare parte; mai târziu, vestul Munteniei a fost din nou anexat, până la o linie pe care se va ridica sistemul militar-defensiv cunoscut în literatura de specialitate sub numele convențional de *limes transalutanus* (p. 169, 182 sqq.).

Cultura materială a populației geto-dace din Muntenia este cunoscută sub denumirea convențională de *Chilia-Militari,* după numele aşezărilor eponime (unde s-au făcut primele cercetări): cartierul Militari din Bucureşti (săpături 1929–1931) şi Chilia (jud. Olt) (săpături 1958). Ea s-a dezvoltat pe baza aspectului târziu al Latène-ului geto-dacic, sub influența civilizației romane şi cu un important aport sarmatic. Operațiunile de evacuare întreprinse de Aelius Catus şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus (secolul I p.Chr.) au afectat în special zona de câmpie; dar către mijlocul secolului al II-lea, populația geto-dacă va coborî din zona subcarpatică şi de dealuri, umplând golul demografic creat în secolul precedent. Se cunosc până în prezent, pe teritoriul Munteniei, peste 120 de aşezări de tip Chilia-Militari; ele se situează în zona de dealuri şi de câmpie, în apropierea surselor de apă. Nu există aşezări fortificate. Cimitirele sunt plane, iar ca rit funerar se practică incinerația (cu urne sau cu depunerea resturilor de incinerație direct în groapă). Ocupațiile principale erau agricultura şi creşterea animalelor (dar ca ocupație agricolă); dintre meşteşuguri trebuie menționată mai întâi confecționarea ceramicii (de reținut cecetarea unor cuptoare), prelucrarea lemnului (atestată prin unelte specifice) şi metalurgia fierului (atestată prin zgura de fier în cuprinsul unor aşezări). În cursul cercetărilor au apărut o serie de obiecte de uz curent de import (ceramică, metal), precum şi un număr însemnat de monede romane (izolate sau în tezaure). Din punct de vedere cronologic, aşezările acestei culturi se întind din prima jumătate a secolului al II-lea până în primele decenii ale secolului al IV-lea (cele mai târzii sunt cele din centrul şi vestul Munteniei).

O privire asupra hărții arheologice a Daciei în secolele II-III arată că aşezarea eponimă de la Chilia şi altele aparținând acestei „culturi" sunt situate între Olt şi *limes transalutanus.* Dar acest teritoriu a aparținut din nou, cel mai târziu de la începutul secolului al III-lea, provinciei Dacia Malvensis. Dacii din vestul Munteniei pot fi, prin urmare, incluşi printre locuitorii autohtoni ai Daciei romane. Ei locuiau în teritoriul militar al castrelor, fiind obligați să dea *decima* (dijma) şi să presteze corvezi pentru garnizoanele romane de pe *limes.* Pe de altă parte, cultura lor materială nu se deosebeşte întru nimic de a celorlalți daci („liberi") din Muntenia – aflați şi ei sub o puternică influență romană.

---

transilvană în secolele IV-VII, ARMSŞ (seria IV), XII, 1987 (Bucureşti 1990), p. 137–149) constată (p. 149) că pătrunderea goților în Transilvania este mai pronunțată abia de pe la mijlocul secolului al IV-lea.

[1082] Principala lucrare de sinteză: Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,* Bucureşti, 1984; vezi şi Gh. Diaconu, *Dacia,* 2009 (nota 1007), p. 27–47.

În cursul războiului din 101–102, puterea militară a sarmaților[1083] (pătrunși în spațiul getic în decursul secolului I p.Chr.) a fost anihilată de romani; totuși ei par să se agite, din nou, la începutul domniei lui Hadrian, apoi după moartea acestuia, poate în combinație cu unele seminții geto-dace (carpi, costoboci ?) (vezi p. 166). Oricum, după evenimentele din anii 117–118, când teritoriul Munteniei a fost abandonat, sarmații au putut pătrunde din nou în Câmpia Română, dar numai în grupuri mici, de păstori nomazi; nu există aşezări sarmatice, ci doar morminte singulare sau grupuri de morminte. Către sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, sub presiunea goților (care coboară dinspre Marea Baltică, ajung în zona de silvostepă, iar până la mijlocul secolului al III-lea devin stăpâni pe litoralul nord-pontic), roxolanii pătrund în număr mai mare în sudul Moldovei (intrând în contact cu carpii)[1084], precum şi în estul şi chiar centrul Munteniei[1085] (de exemplu, se constată că la Târgşor se înmormântează în aceeaşi necropolă daci şi sarmați)[1086].

Sarmații înarmați erau probabil ținuți departe de spațiul Daciei (cea în accepțiunea geografică a lui Ptolemeu). Cei din stepele nord-pontice erau, în secolul al II-lea, sub atenta supraveghere a autorităților militare romane din provincia Moesia Inferior; regii roxolani erau vasali ai Romei, cel puțin de pe timpul împăratului Traian. Regele P. Aelius Rasparaganus era client al împăratului Hadrian, de la care a primit pare-se cetățenia romană. În momentele de dificultate pentru Roma, în pătura conducătoare a roxolanilor are câştig de cauză partida antiromană, ducând la izgonirea regelui filoroman (cum s-a întâmplat, pare-se, la începutul domniei lui Antoninus Pius, când regele Rasparaganus a luat calea exilului, murind la Pola, împreună cu fiul său P. Aelius Peregrinus[1087]). Supravegheați de la distanță de romani şi presați de carpi şi goți, roxolanii îşi pierd treptat, în prima jumătate a secolului al III-lea, independența militară şi politică.

[1083] Despre această populație, în general: V. Bârcă, *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul nord-pontic,* Cluj, 2009; vezi şi Gh. Bichir, *Sarmații şi relațiile lor cu geto-dacii,* RdI, 39, 1985, 11, p. 1043–1057.

[1084] V. Sîrbu, V. Bârcă, *Daci şi sarmați în zona est-carpatică (sec. I. a.Chr. – I p.Chr.),* Istros, 9, 1999, p. 89–98; V. Bârcă, *Istorie şi civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr – începutul sec. II p.Chr.),* Cluj, 2006; Gh. Diaconu, *Dacia,* 2009 (v. nota 1007), p. 76–79.

[1085] Liana Oța, *Sarmații din Muntenia şi Imperiul Roman,* AB (s.n.), 15, 2007, p. 51–55; L. Oța, V. Sârbu, *Sarmații din județul Brăila,* Brăila, 2009; iidem, *A Few Observations on the Arrival of the Sarmatians in the Walachia Plain,* Eirene, 46, 2010, 1–2, p. 191–201; Gh. Diaconu, *op. cit.,* p. 47–54.

[1086] Gh. Bichir, *Sarmații şi relațiile lor cu geto-dacii,* RdI, 39, 1985, 11, p. 1043–1057 şi 12, p. 1164–1177.

[1087] CIL, V, 32-33 (= ILS, 852–853).

IV
DACOROMANIA

LIMES-UL ROMAN LA DUNĂREA DE JOS ÎN EPOCA DOMINATULUI

Scriind despre părăsirea Daciei, istoricul Eutropius arată că împăratul Aurelian a aşezat populaţia evacuată în Moesia şi a creat o nouă provincie: *in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit* („a aşezat-o în Moesia de mijloc şi a numit-o Dacia, care acum desparte cele două Moesii")[1]. Legiunile retrase din Dacia Traiană au fost fixate pe Dunăre, în noua provincie: *legio V Macedonica* la Oescus, iar *legio XIII Gemina* la Ratiaria.

În perioada primei tetrarhii, a avut loc o amplă reorganizare administrativă a Imperiului[2]. Acesta a fost împărţit în 12 *dioeceses* (vezi *Laterculus Veronensis*): *Oriens, Pontus, Asiana, Thracia, Moesiae, Pannoniae, Italia, Africa, Hispania, Vienensis, Galliae, Britanniae;* la rândul lor, acestea erau împărţite în provincii, al căror număr se ridica la aproape 100. Se consideră că această reformă era încheiată în linii generale în ultimii ani ai secolului al III-lea p.Chr. Conform acestei împărţiri, Moesia Superioară şi Dacia aureliană aparţineau dioecesei *Moesia* (din 327 se va numi *Dacia*), iar Moesia Inferioară (Secunda) şi Scythia dioecesei *Thracia*.

În înfăptuirea acestei reorganizări, împăratul Diocletian a fost călăuzit de gândul de a slăbi autoritatea guvernatorilor provinciali, pentru a împiedica orice

---

[1] Textul este reprodus aproape aidoma şi în biografia lui Aurelian din *Historia Augusta* (39, 7): *appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.* Nu întrutotul exactă este afirmaţia lui Festus (VIII: *duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt*), ca şi aceea a lui Iordanes (*Romana* 217: *aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit*), deoarece divizarea Daciei aureliene s-a petrecut mai târziu.

[2] Pentru o introducere în istoria acestei perioade, vezi A. Chastagnol, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284–363)*[2]*,* Paris, 1985. Principalele izvoare pentru studiul organizării provinciale în epoca romană târzie sunt *Laterculus Veronensis* şi *Notitia Dignitatum;* ediţii: *Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis,* 2 vol. + indici, Bonn, 1839–1853 (ed. Ed. Böcking); *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum,* Berlin, 1876 (ed. Otto Seeck). Vezi de asemenea amplul studiu al lui Guido Clemente, *La "Notitia Dignitatum",* Cagliari, 1968. La aceste surse se adaugă alţi autori târzii, precum şi descoperirile epigrafice.

încercare de uzurpare. Atribuțiile guvernatorului civil *(praeses)* au fost separate de cele ale comandantului militar *(dux),* care comanda trupele uneia sau mai multor provincii. Numărul legiunilor a fost aproape dublat, dar cu diminuarea efectivelor (o legiune numără acum 3 000 de oameni, împărțiți în 10 cohorte de câte 300 de soldați[3]). Armata Imperiului (circa 500 000 de oameni) cuprindea două categorii de trupe: *milites ripenses* (sau *limitanei*), cu garnizoanele pe *limes*; *comitatenses,* unitățile mobile (armata de manevră), la dispoziția împăratului[4].

Reforma a fost dezvoltată de împăratul Constantin cel Mare. Imperiul a fost împărțit în patru prefecturi (*Gallia, Italia, Illyricum, Oriens*), fiecare având în frunte un *praefectus praetorio*; prefecturile erau împărțite în *dioeceses,* conduse de *vicarii* („locțiitori" ai prefecților pretoriului)*,* iar acestea la rându-le în provincii conduse de *praesides.* Astfel, Moesia Superior a fost împărțită în *Moesia Prima, Dardania* şi *Praevalitana,* iar Dacia (sud-dunăreană: „aureliană") în *Dacia Ripensis* şi *Dacia Mediterranea.* Reforma a fost desăvârşită treptat; frontierele prefecturilor, aşa cum le menționează Zosimos (II, 32–33), datează de la sfârşitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea. Conform acestei reorganizări, Moesia Prima şi cele două Dacii făceau parte din prefectura Illyricului, iar Moesia Secunda şi Scythia din prefectura Orientului.

Moesia Prima supraveghea porțiunea de *limes* de la vest de Singidunum, până în zona Porților de Fier (la râul Porečka)[5]. În această provincie continuă să staționeze cele două legiuni: *IIII Flavia* la Singidunum şi *VII Claudia* la Viminacium; ştampilele tegulare RIPA SING*(iduni)*[6] şi RIP*(a)* VIM*(inacii)*[7] desemnează porțiunea de frontieră aflată sub controlul fiecărei legiuni. *Notitia Dignitatum* (*Orientis,* XLI) menționează de asemenea un număr de trupe auxiliare, cavalerie (opt *cunei equitum*), precum şi flotă: *praefectus classis Histricae* (la Viminacium) şi *praefectus classis Stradensis et Germensis* (la Margum).

---

[3] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602*, Oxford, 1964; vol. II, p. 680–682 şi III, p. 380 (Appendix 2) (evaluează efectivul unei legiuni de *limitanei* la 3 000 de oameni, iar cel al cohortelor la 500; efectivele unei legiuni de *comitatenses* le estimează la doar 1 000 de oameni); Ed. N. Luttwak, *The grand Strategy of the Roman Empire from the first Century A.D. to the third*, Baltimore – London 1976, p. 175 şi nota 136 (*non vidi*); P. Le Roux, *L'Armée romaine et l'organisation des Provinces Ibériques d'Auguste à l'invasion de 409,* Paris, 1982, p. 389; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire,* Paris, 2006.

[4] D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum,* I–II, Düsseldorf, 1969–1970 (ES, 7).

[5] Pentru *limes*-ul dunărean al acestei provincii: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei,* Cluj, 1983, p. 94 şi urm.; M. Vasić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première,* Starinar, 45–46, 1994–1995, p. 41–53; idem, *Le limes et l'intérieur des provinces de Moesia Prima et de Dacia à l'époque de la Tétrarchie,* Region des Eisernen Tores, Bucureşti, 2003, p. 17–23; vezi şi D. Bondoc *The Roman Rule in the North of the Lower Danube,* Cluj, 2009.

[6] IMS, I, p. 38 (introducerea istorică); vezi Doina Benea, *op. cit.,* p. 191.

[7] M. Dušanić, AV, 25, 1976, p. 282, nota 44; vezi Doina Benea, *op. cit.*, p. 96.

O ştampilă tegulară de la Gradać: *s(ub) c(ura) Hermogeni p(rae)p(ositi) rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae) par(tis) citerior(is)*[8] lasă să se înţeleagă că autoritatea romană se întindea şi dincolo de Dunăre (deci pe malul de nord), care se va fi numit *pars ulterior* (neatestată totuşi ca atare). Într-adevăr, pe malul stâng al Dunării, în Banat, romanii şi-au asigurat câteva puncte fortificate: la Banatska Palanka, Pojejena, Gornea, Şvinița; din aceste locuri se cunosc ştampile tegulare ale legiunii VII Claudia[9]. Deosebit de interesante sunt cercetările efectuate în fortificația de tip *quadriburgium* (fortificație patrulateră, având patru turnuri la colțuri) de la Gornea (41,50 × 41,50 m), construită în epoca primei tetrarhii; ultimele monede descoperite (de la Arcadius), precum şi urmele de incendiu arată că această fortificație şi-a încetat existența în jurul anului 400[10].

Limita de vest a provinciei ***Dacia Ripensis*** era la vest de Dierna (râul Porečka), iar la est se întindea până la vărsarea râului Vit *(Utus)* în Dunăre[11]. Reşedința guvernatorului era la Ratiaria.

Armata acestei provincii era formată în primul rând din cele două legiuni, *V Macedonica* (la Oescus) şi *XIII Gemina* (la Ratiaria). *Notitia Dignitatum* (*Or.,* XLII) mai menționează o serie de trupe auxiliare şi *cunei,* precum şi două escadre navale (un *praefectus classis Histricae* la Egeta, precum şi un *praefectus classis Ratiarensis*).

O atenție deosebită s-a acordat zonei Porților de Fier; s-au refăcut vechile fortificații şi s-au construit altele noi[12]. De menționat construirea edificiului central (turn: 18,5 × 19 m) de la Donje Butorke (lângă Cladovo) în epoca primei tetrarhii (construcția este atribuită tetrarhilor, care *pro futurum in aeternum reipublicae praesidium constituerunt*[13]; altele de acelaşi tip s-au cercetat în zona hidrocentralei Porțile de Fier II), precum şi o serie de fortificații de tip *quadriburgium*.

De asemenea, s-au ridicat o serie de fortificații pe malul de nord al Dunării: la Dierna *(quadriburgium)*[14]*,* Insula Banului[15], Drobeta (unde s-a refăcut vechiul castru, după un plan nou)[16], Hinova (*quadriburgium*; 45,85 × 39,80; în zidul construcției

---

[8] M. Dušanić, AV, 25, 1976, p. 275–283; AÉ, 1976, 595. Această ştampilă a apărut şi la Şvinița, pe malul de nord al Dunării (IGLR, 423; AÉ, 1976, 587 a).

[9] IDR, III/1, nr. 8, 9, 22, 31–34.

[10] N. Gudea, *Gornea. Aşezări din epoca romană şi romană târzie,* Reşița, 1977, p. 38–96.

[11] H. Vetters, *Dacia Ripensis,* Wien, 1951; TIR, K-34, p. 38 (T. Ivanov); M. Vasić, V. Kondić, *Le limes romain des Portes de Fer, SMGR*, III, 1986, p. 542–550; M. Vasić, *Le limes des provinces de Moesia Prima et de Dacia* (v. nota 5); N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Ripensis.* 1. *Despre fortificații nominalizate de ştampile tegulare pe granița de nord a provinciei,* Apulum, 46, 2009, p. 416–430.

[12] V. Vasić, Vl. Kondić, *SMGR*, III, p. 550–555; P. Petrović, în *Roman Frontier Studies 1979* (BAR International Series 71, 1980), p. 757–773.

[13] AÉ, 1979, 519.

[14] G. Poenaru Bordea, EAIVR, II, p. 54–55.

[15] D. Tudor, *OR*[4], p. 279, nr. 18; M. Davidescu, *Drobeta...,* p. 206–215.

[16] D. Tudor, *OR*[4], p. 448–450; M. Davidescu, *Drobeta...,* p. 172–186.

a apărut o monedă de la împăratul Maximianus, din 304–305)[17]. Urmează o serie de alte fortificații, în sudul Olteniei, nu îndeajuns de bine cunoscute, dar care datează probabil tot din epoca târzie: la Ostrovul Mare[18], Izvorul Frumos[19] (peste Dunăre de *Egeta*), Izvoarele[20] (în amonte de *Aquae*), Desa[21] (peste Dunăre de *Ratiaria*), Bistreț[22] (peste Dunăre de *Cebrum*). Cea mai importantă este însă cetatea de la *Sucidava* (Celei, azi cartier al oraşului Corabia; latura de sud a cetății este distrusă; cea de est măsoară 159,60 m, cea de vest 149,60 m)[23], construită de împăratul Constantin cel Mare, care a legat cele două maluri ale Dunării printr-un pod[24] (vezi p. 319–320). În aceste fortificații, *Notitia Dignitatum* menționează prezența unor formațiuni militare romane: astfel, la Dierna *(Zernae)* îşi avea sediul un prefect al legiunii XIII Gemina, iar la Sucidava un prefect al legiunii V Macedonica; la Drobeta sunt menționați un *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* şi un *auxilium primorum Daciscorum.*

După reorganizarea înfăptuită de Diocletian, teritoriul Moesiei Inferioare s-a scindat în două provincii: *Moesia Secunda* şi *Scythia*; limita dintre ele pornea de la Dunăre, la est de *Altinum* (Oltina), mergea aproximativ Nord-Sud pe la vest de *Zaldapa* şi *Scopis*, apoi cotea spre est atingând țărmul mării la est de *Geranea* (Ekrene)[25].

Pe teritoriul provinciei ***Moesia Secunda*** continuă să staționeze două legiuni *riparienses: I Italica* şi *XI Claudia.* Porțiunea de *ripa* supraveghiată de fiecare legiune era împărțită în două *pedaturae* – una *superior,* alta *inferior* (denumite în raport cu cursul Dunării) şi grupând fiecare câte cinci cohorte. Astfel, *Notitia Dignitatum* (*Or.,* XL) ne informează că la Novae îşi avea sediul *praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque pedaturae superioris*; acesta era şi comandantul legiunii. De asemenea, la Sexaginta Prista îşi avea sediul un *praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque pedaturae inferioris*[26]. Într-un

[17] M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova,* Bucureşti, 1989. Noi am identificat această fortificație cu *Theodora,* despre care Procopius (*De aedificiis,* IV, 6, 18) scrie: „Dar [împăratul Iustinian] n-a socotit nicidecum nimerit să se îngrijească şi de fortăreața Theodora, de pe celălalt mal, fiindcă era expusă barbarilor de acolo"; numele i-a fost dat după cel al principesei Theodora, fiica împăratului Maximianus Herculius şi soția lui Constantius Chlorus (C. C. Petolescu, în Lumea veche, 2, 1997, 1, p. 19–22; idem, *Contribuții,* I, p. 300–302; nu după soția lui Iustinian, cum credea D. Tudor, *OR*[4]*,* p. 459).

[18] I. Stîngă, Drobeta, 4, 1980, p. 117–124.

[19] D. Tudor, *OR*[4], p. 281, nr. 22; TIR, L-34, p. 67.

[20] D. Tudor, *OR*[4], p. 279–281, nr, 21; TIR, L-34, p. 67.

[21] D. Tudor, *OR*[4], p. 274, nr. 13; TIR, K-34, p. 42.

[22] D. Tudor, OR[4], p. 265, nr. 6; TIR, K-34, p. 27.

[23] D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie.* Collection Latomus, 80, Bruxelles, 1965; idem, *Sucidava,* Craiova, 1974; idem, *OR*[4], p. 423–448; Oct. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava – Celei,* Editura Sport – Turism, Bucureşti, 1987.

[24] D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1971, p. 155–192 (= idem, *Les ponts romains du Bas-Danube,* Bucureşti, 1974, p. 135–166); idem, *OR*[4]*,* p. 416–422.

[25] Despre aceste provincii, vezi M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,* Bucureşti, 1988; cf. C. C. Petolescu, *Câteva observații privitoare la legiunile provinciilor Moesia Secunda şi Scythia,* SCIVA, 40, 1989, 2, p. 165–170.

[26] O ştampilă tegulară de la Novae: *Leg(ionis) p(rimae) I(talicae) fi(gulina) co(ho)r(tium) V* (AÉ, 1987, 866) permite ameliorarea textului din *Notitia Dignitatum* (*Or.* XL 31): *Praefectus ripae legionis primae Italicae cohortium quinque pedaturae superioris, Novis,* în loc de *cohortis quintae.*

mod asemănător era organizată legiunea XI Claudia: un *praefectus ripae legionis undecimae Claudiae cohortium quinque pedaturae superioris* îşi avea sediul la Transmarisca, alt *praefecus ripae undecimae Claudiae cohortium quinque pedaturae inferioris* la Durostorum (în *Notitia Dignitatum* apare, dintr-o eroare de copiere, tot la Transmarisca)[27]. În afară de acestea, *Notitia* consemnează o serie de formaţiuni auxiliare, precum şi efective navale: la Altinum staţionau *milites nauclarii Altinenses,* iar la Durostorum este menţionat un *praefectus navium amnicarum et militum ibidem deputatorum* (prefect al navelor fluviale şi al soldaţilor detaşaţi acolo).

Opera de refortificare a *limes*-ului acestei provincii este consemnată epigrafic. O inscripţie din anul 297 ne informează că *post debellatas hostium gentis* (!) *confirmata orbi suo tranquilitate, in aeternum Transmariscae praesidium constituerunt*[28]; o altă inscripţie (fragmentară, dar cu text asemănător) s-a descoperit la Durostorum[29].

Pe malul stâng al Dunării, împăratul Constantin cel Mare a ridicat o altă cetate: *Dafne.* Ea este menţionată de Ammianus Marcellinus (XXVII, 5, 2: cu ocazia luptelor cu goţii, împăratul Valens şi-a aşezat tabăra *prope Dafnen,* apoi a trecut fluviul pe un pod de vase), iar mai târziu de Procopius din Caesarea (*De aedif.,* IV, 7, 8: „După ea este cetatea Transmarisca. În faţa ei, pe celălalt ţărm, împăratul roman Constantin construise odinioară, cu multă grijă, fortăreaţa numită *Daphne*, socotind că nu va fi inutil să fie străjuit acolo fluviul de ambele părţi. Cu trecerea timpului, barbarii au distrus totul, iar împăratul Iustinian a zidit-o la loc, începând din temelii"). Ea se afla deci pe malul stâng al Dunării, în faţa cetăţii Transmarisca; împăratul Constantin a ridicat-o probabil pe locul victoriei contra barbarilor (fapt sugerat şi de medaliile cu legenda CONSTANTINIANA DAFNE), numită *Daphne* după exemplul lui Traian (care întemeiase „Cetatea Victoriei": *Nicopolis-ad-Istrum*)[30]. În legătură cu această cetate au fost puse şi două trupe, *Constantiniani Daphnenses* şi *Balistarii Daphnenses,* care se aflau *sub dispositione viri illustris magistri militum per Thracias* (dar între *legiones comitatenses; Not. Dign., Or.,* VIII, 45–46).

Despre legiunile provinciei ***Scythia***[31], acelaşi izvor conţine următoarele indicaţii (*Not. Dign., Or.* XXXIX): 23 *Item legiones riparienses:* 20 *praefectus*

[27] Rezultă din aceste informaţii că fiecare *pedatura* avea cinci cohorte; prin urmare, legiunea era formată din 10 cohorte de câte 300 (iar nu 500) de oameni; cf. *supra* nota 26.

[28] CIL, III, 6151 (= ILS, 641).

[29] I. I. Russu, AISC, 2, 1933–1935, p. 210–212 (= AÉ, 1936, 10).

[30] Este vorba de monede de aur, argint şi bronz, emise la Constantinopol în anii 328–329, având pe avers legenda *DAFNE*, iar în câmp *Victoria* pe un *cippus* şi ţinând în fiecare mână ramură de palmier; la picioarele ei un captiv îngenunchiat, în stânga – trofeu. Vezi Oct. Iliescu în: I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare,* Bucureşti, 1982, p. 135–139; autorul leagă aceste emisiuni de victoria lui Constantin cel Mare asupra lui Licinius (324). Pentru discuţiile în legătură cu localizarea acestei cetăţi, vezi P. Diaconu, *În căutarea Daphnei,* Pontica, 4, 1971, p. 311–318; Oct. Iliescu, *"Constantiniana Dafne": Anciennes et nouvelles théories,* Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità classiche (Lugano), 16, 1977, p. 265–292.

[31] Despre această provincie: M. Zahariade, *op. cit.*; idem, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681),* Amsterdam, 2006. Noua provincie (denumită oficial *Scythia*) corespundea

legionis secundae Herculi<an>ae, Trosmis: 30 *praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortium quinque pedaturae inferioris, Axiupoli;* 31 *praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortium quinque pedaturae inferioris, Iprosmis* (!); 32 *praefectus legionis primae Ioviae, Novioduno;* 33 *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortium quinque pedaturae superioris, Novioduno;* 34 *Praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortium quinque pedaturae inferioris, Acciso* (!).

Cum se vede, *Notitia* conține câteva erori (probabil de transcriere) în privința legiunii II Herculia, rectificate de editorii acestui izvor (Böcking, Seeck); astfel, la Axiopolis, aflat pe Dunăre mai în amonte, era sediul pedaturii superioare, iar la Troesmis (rectificare pentru *Iprosmis*), mai în aval, sediul pedaturii inferioare. Remarca se verifică şi în cazul legiunii I Iovia: sediul pedaturii superioare era la Noviodunum, pe când cel al pedaturii inferioare era mai în aval, la Aegyssus (rectificare pentru *Accisso,* r. 34).

În *Itinerarium Antonini,* sediile celor două legiuni dobrogene sunt menționate în ordine inversă: la Troesmis – legiunea *I Iovia Scythica*, iar la Noviodunum – legiunea *II Herculia*. Pe baza ştampilelor tegulare ale legiunii I Iovia Scythica (descoperite mai întâi la Dinogetia, ulterior şi la Noviodunum şi Niculițel[32]), Gh. Ştefan a arătat că în *Itinerarium Antonini* s-a strecurat o eroare (dacă nu cumva a intervenit ulterior o schimbare a sediilor celor două legiuni)[33]; totodată a mai arătat că *Scyt(h)ica* este un indicativ topic al legiunii (aşa cum apare pe ştampilele descoperite la Dinogetia)[34]. Acest indicativ a fost folosit numai în primii ani ai existenței legiunii, fiind determinat de faptul că această trupă avea de apărat frontiera dunăreană în zona „Sciției Mici" – dar înainte de organizarea (desprinderea din Moesia Inferioară) provinciei Scyhia: aşa s-ar explica faptul că legiunea XI Claudia poartă şi ea epitetul *Pontica*[35], după cum legiunea I Italica era *Moesica*[36]. Este posibil de asemenea ca la acea dată legiunea II Herculia să nu fi fost încă adusă în Dobrogea, apărarea sectorului pontic revenind legiunii XI Claudia.

De asemenea, *Notitia Dignitatum* menționează o serie de auxilii, precum şi efective navale: *milites nauclarii* la Flaviana; un *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis* (?)*... et II Herculiae musculorum Scythicorum et classis in Plateypegiis* – un comandant peste o cohortă a legiunii I Iovia, al unor nave uşoare *(musculi)* ale legiunii II Herculia şi al flotilei de ambarcațiuni cu fundul plat (πλατυπήγια;

în linii generale cu teritorul Scythiei Minor, menționată în decretul histrian în cinstea lui Agathocles (ISM, I, 15) şi de Strabo (*Geogr.* VII, 4,5 şi 5,12).

[32] IGLR, 241, 266, 268.

[33] *Nouvelles études d'histoire,* 1955, p. 161–167.

[34] Legiunea poartă acest epitet (indicativ geografic) şi într-o inscripție din Phrygia datând din epoca tetrarhiei: AÉ, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

[35] M. Irimia, Pontica, 18, 1985, p. 142; cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 40, 1989, 2, p. 167–169.

[36] CIL, VI, 2759 (= ILS, 2045).

pentru navigația în Deltă)[37]; de reținut, de asemenea, ştampilele tegulare PCRΣ (descoperite la Noviodunum), întregite *p(raefectus) c(lassis) ripae Σ(cythicae)*[38].

Deosebit de aceste date, inscripțiile ne informează despre opera de fortificare întreprinsă pe teritoriul Dobrogei. Astfel, o inscripție de la Murighiol (Independența, jud. Tulcea) menționează construcția unei fortificații în epoca primei tetrarhii[39]. De asemenea, de la Histria se cunoaşte o inscripție fragmentară din timpul lui Diocletian[40]. În anii 315–317, se construieşte zidul cetății Tropaeum Traiani, din porunca împăraților Constantin (cel Mare) şi Licinius: *quorum virtute et providentia edomitis ubique barbararum gentium populis ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropaeensium civitas auspicata a fundamentis feliciter opere constructa est* („prin a căror virtute şi înțelepciune, fiind supuse pretutindeni popoarele semințiilor barbare, în scopul întăririi apărării graniței, a fost construită şi cetatea Tropeensilor cu succes din temelii")[41]. De asemenea, cetățenii oraşului Tomis construiesc *porta[s civita]ti(s) praesida[lis],* prin grija lui C. Aurelius Firmianus, *vir perfectissimus, dux limitis provinciae Scythiae*[42].

Opera de fortificare continuă sub urmaşii lui Constantin cel Mare. O inscripție de la Carcaliu (la nord de Troesmis) din anii 337-340 arată că împărații „au închis acest loc aşezat la hotar şi mereu expus cutezanței neamurilor gotice, prin ridicarea acestei fortificații, cu scopul de a întări pentru veşnicie siguranța provincialilor, şi au oprit prin această durabilă fortificare atacul răufăcătorilor": *clauserunt latru[nc]ulorum impetum*[43].

Din timpul împăratului Valens, deținem o serie de ştiri privind opera de refortificare la Dunăre (vezi în acest sens Themistios, *Orat.,* X, 136). Se cunoaşte de asemenea un ordin în acest sens al împăratului către Tautomedes, *dux Daciae Ripensis,* din 19 iunie 365 (*Codex Theod.,* XV, 1, 13). După înfrângerea goților, se construieşte un burg la Cius (Hisarlîk-Gârliciu, jud. Constanța), *ob defensionem reipublicae* (anul 369)[44]. În Scythia Minor se ridică şi fortificații noi, precum *Valentiniana* (Procopius, *De aedif.,* IV, 11,20) şi *Gratiana* (*Not. Dign., Or.,* XXXIX, 27; *De aedif.,* IV, 11, 20), după numele împăraților Valentinian şi Gratian.

În epoca tetrarhiei, prezența militară romană este din nou activă în Crimeea, cum rezultă din câteva inscripții, menționând vexilații din legiunile I Italica şi II Herculia; o formațiune de *ballistarii* este cunoscută sub Valens; alte inscripții

[37] D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie,* Bucureşti, 1988, p. 209–211.

[38] ISM, V, 285. Vezi încă C. Chiriac, *Notitia Dignitatum şi unele probleme privind flota militară pe limes-ul scitic,* SCIVA, 35, 1984, 4, p. 301–310.

[39] M. Zahariade, Pontica, 27, 1994, p. 173-186 (= AÉ, 1995, 1345).

[40] ISM, I, 418; cf. C. Chiriac, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 281–284.

[41] CIL, III, 13734 (= ILS, 8938; IGLR, 170).

[42] CIL, III, 14450 (= IGLR, 3; ISM, II, 155).

[43] CIL, III, 12483 (= ILS, 724; IGLR, 238).

[44] CIL, III, 6159 (= 7494; ILS, 710; IGLR, 233).

datează din timpul lui Honorius şi Arcadius[45]. La începutul secolului al V-lea, ultimele puncte de sprijin romane de la nordul Mării Negre cădeau sub loviturile hunilor.

În anul 395, la moartea sa, împăratul Theodosius lăsa urmaşi la tron pe cei doi fii ai săi: Arcadius, care va domni în partea de răsărit a Imperiului (cu capitala la Constantinopol), iar Honorius în partea de apus (cu capitala la Roma); acest act însemna scindarea definitivă a Imperiului. *Limes*-ul roman la Dunărea de jos va rămâne în zona de apărare a Imperiului de Răsărit.

Atacurile hunilor (mai întâi cele întreprinse de Uldis, în 408–409: Sozomenos, IX, 5, 1) au dus la dezorganizarea apărării frontierei dunărene; unele fortificaţii au fost distruse (printre acestea se numără în primul rând cele de pe malul de nord al Dunării: *Sucidava*, Hinova, Gornea etc.). Apoi Procopius din Caesarea (*De aedif.,* IV, 5, 6) notează: „Mai târziu însă, când Attila năvăli cu oaste multă, el dărâmă aceste întărituri până la pământ, fără nici o greutate, şi pustii cea mai mare parte a teritoriului roman fără să întâmpine vreo împotrivire". *Limes*-ul roman este pierdut şi în zona Dunării de mijloc, hunii aşezându-se în Pannonia[46]; ulterior, locul lor în zona Pannoniei Secunda va fi preluat de gepizi (care îşi stabilesc reşedinţa lor regală la Sirmium).

Opera de refacere a fortificaţiilor începe abia pe timpul domniei împăratului Anastasius (491–518)[47]. Astfel, de la Histria se cunosc cărămizi ştampilate cu numele împăratului[48]. Alte cărămizi, conţinând toponimul *Altina* şi numele aceluiaşi împărat, s-au descoperit la Dinogetia[49]; înseamnă că aceste materiale de construcţie au fost produse în cetatea Altinum (aflată în amonte pe Dunăre, în sudul Dobrogei), de unde au fost transportate în jos pe fluviu.

Opera de fortificare din timpul lui Anastasius include şi alte aşezări de pe *limes*, precum Ratiaria, care ia numele împăratului[50]. Pe timpul acestui împărat şi sub urmaşul său Iustinus s-au refăcut probabil şi alte cetăţi (unele dintre cele care nu apar în lista lui Procopius).

O atenţie deosebită s-a acordat pazei *limes*-ului dunărean pe timpul împăratului Iustinian (527–565); acesta iniţiază o mare operă de refacere a fortificaţiilor din provinciile dunărene, aşa cum aflăm din lucrarea lui Procopius din Caesarea, Περὶ κτισμάττων *(De aedificiis)*. Sunt refăcute numeroase fortificaţii de pe *limes,* în Moesia

[45] E. I. Solomonik, *Latinskie nadpisi Chersonesa Tavriceskogo,* Moscova, 1983, p. 85–86 (indici); vezi T. Sarnowski, Archeologia (Varşovia), 38, 1988, p. 96–97.

[46] Vezi Marcellinus Comes, a. 427 (Chron. Min. II, 76): *Pannoniae, quae per quinquaginta annos ab Hunnis retinebantur...*; Iordanes, *Getica,* 166: *Nam duodecimo anno regni Valiae, quando et Hunni post p(a)ene quinquaginta annorum invasam Pannoniam a Romanis et Gothis expulsi sunt.*

[47] Vezi I. Barnea, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I,* Dacia (N.S.), 4, 1960, p. 363–375.

[48] IGLR, 112, 113.

[49] IGLR, 246.

[50] AÉ, 1985, 723 (lespede de calcar, de la poarta de est a oraşului): † *Anastasia / Ratiaria / semper floreat !*

Prima, în Dacia Ripensis (o importanță deosebită se acordă apărării în zona Porților de Fier[51], fortificațiilor din valea Timocului[52] şi de la Ratiaria[53]), în Moesia Secunda, în Scythia (nu numai pe linia Dunării, dar şi din interior; lipsesc din această listă cetățile Tropaeum, Capidava, Cius, Arrubium, Salsovia, Dinogetia şi Histria – dar am văzut că la ultimele două menționate se făcuseră lucrări pe timpul lui Anastasius). Se refac totodată şi unele cetăți de pe malul de nord al Dunării – precum Dierna (*Zernes: De aedif.,* IV, 6, 5), Drobeta[54] (dar nu apare în lista lui Procopius), Sucidava (*De aedif.,* IV, 6, 34) şi Daphne (*De aedif.,* IV, 7, 7).

Din prima jumătate a secolului al VI-lea, poate chiar din timpul lui Iustinian, datează câteva inscripții de la Tomis, atestând lucrări de refacere la zidul cetății[55]; în această cetate, două inscripții consemnează existența unei formațiuni de arcaşi[56]. De asemenea, la Ulmetum, o lespede era menită să marcheze porțiunea de zid lucrată de lăncieri: *pedatura milit/um lanciarium iuniorum*[57].

Pe timpul lui Iustinian, pentru o vreme, prezența romană revine şi în Crimeea (Malalas, Theophanes Confessor)[58].

Dar curând *limes*-ul devine din nou permeabil pentru alți barbari, ajunşi dintr-odată vecini statornici şi primejdioşi ai Imperiului. Iată ce aflăm de la Procopius (*De bellis,* VII, 14, 1–6):

> „Chilbudius era unul dintre curtenii împăratului Iustinian, foarte viteaz în lupte şi atât de mândru față de bani încât pentru el avuția cea mai de preț din toată chiverniseala lui era faptul că nu avea nimic. Pe acest Chilbudios, împăratul, în al patrulea an al domniei sale, îl pusese comandant militar peste Thracia şi-l însărcinase cu paza fluviului Istru, poruncindu-i să vegheze ca barbarii de acolo să nu mai poată trece fluviul; pentru că hunii, *anții* şi *sclavinii* îl trecuseră de mai multe ori şi pricinuiseră romanilor pagube de nesuferit. Chilbudios ajunsese atât de temut de barbari, încât timp de trei ani, cât a stat acolo în acea dregătorie, nimeni nu fu în stare să treacă Istrul împotriva romanilor, ci de multe ori treceau romanii pe țărmul dimpotrivă, sub conducerea lui Chilbudios, şi ucideau sau luau sclavi pe barbarii de acolo. Trei ani mai târziu Chilbudius trecu fluviul, ca de obicei, cu oaste puțină, iar sclavinii îl întâmpinară cu toată mulțimea. Se iscă o luptă înverşunată, în care căzură mulți romani, printre care şi comandantul lor Chilbudios. *De atunci încolo barbarii putură să treacă fluviul nestingheriți,*

[51] M. Vasić, Vl. Kondić, *SMGR*, III, p. 550–558.
[52] P. Petrović, *SMGR*, III, p. 548.
[53] Jordana Atanassova-Georgieva, *SMGR*, III, p. 437–440
[54] M. Davidescu, *Drobeta...,* p. 219–226.
[55] Vezi IGLR, 7: † Κύριε ὁ Θεὸς βοήθι πόλιν ανανεουμένη(ν). ’Αμήν („Doamne Dumnezeule, ajută cetății refăcute. Amin!”); 8: † Μακελαρί[ων] / πεδατοῦ[ρα] / πό(δες) ΚΛ („porțiunea lucrată de corporația măcelarilor, pe o lungime de 24 de picioare”); 9: † Πεδα[τούρα] / ’Αλέξα[νδρος] / Βάσος („porțiunea lucrată de Alexandros şi Basos”).
[56] IGLR, 30: *in huc tumulu/m est positus / Terentius / filius Gaio/ne annor(um) vigin/ti cinque mil/itans inter sa/gittar(io)s iuniores* (numele tatălui defunctului este considerat de unii învățați ca fiind germanic); 41: Ἔντα κίτε ’Αταλα υἱὸς Τζειουκ ζήσας / ετη κε ’ἀπὸ σαγιτταριόν τις εἰ(ς)) πόλ(ν) ΥΜΟΝ (= ὑμῶν) („Aici odihneşte Atala fiul lui Tzeiuk, care a trăit 25 de ani. Cineva dintre arcaşi [l-a îngropat] în cetatea voastră”; cele două nume pot fi turanice, eventual hunice) (vezi SEG, XXVIII, 1978, 626).
[57] IGLR, 211.
[58] I. Barnea, *DID*, II, p. 416.

iar bogăţiile romanilor ajunseră pentru ei lesne de atins; toată împărăţia romană nu fu în stare să tragă în cumpănă, în această împrejurare, cât vrednicia unui singur om".

Acelaşi autor (*De bellis,* VII, 14, 31) ne informează că împăratul promite slavilor „o cetate veche, cu numele Turris, care se află dincolo de Istru şi fusese zidită pe vremuri de împăratul roman Traian, dar rămăsese părăsită de mult timp, căci o pustiiseră barbarii localnici"[59].

Dar prin anii 557/558, Dinogetia este distrusă de cutriguri[60]. De asemenea, *limes*-ul va fi permanent asaltat de slavi şi avari (vezi mai departe); totodată, comandanţii romani de la Dunăre trec în mai multe rânduri fluviul, în urmărirea acestora.

În anul 602, când trupele de pe *limes* se revoltă şi îl urmează pe centurionul Focas, capul răzmeriţei, spre Constantinopol, masele de slavi, precum şi avarii se revarsă peste Dunăre[61]. Dar *limes*-ul va fi pierdut definitiv abia după trecerea bulgarilor la sud de Dunăre (circa 680)[62]; viaţa continuă în cadrul vechilor aşezări, aşa cum arată numeroase descoperiri arheologice şi de monede[63].

ÎNTRE IMPERIU ŞI LUMEA BARBARĂ[64]

Paralel cu opera de refortificare a *limes*-ului dunărean, împăraţii romani s-au preocupat să recâştige controlul asupra teritoriului de la nord de fluviu. Astfel, în elogiul lui Constantius Chlorus (1 martie 297), se face afirmaţia: „Căci de vreme ce parţii au fost alungaţi dincolo de Tigru, Dacia restabilită *(Dacia restituta),* iar hotarele Germaniei şi Raetiei împinse până la izvoarele Dunării..." (*Paneg. Lat.,*

[59] Probabil este vorba de aşezarea romană de la Barboşi, lângă Galaţi; despre aceasta, vezi S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.),* Iaşi, 1981, p. 76–79, pl. 58/2; cf. Liviu Petculescu, *Despre cronologia fortificaţiilor romane de la Barboşi,* Pontica, 15, 1982, p. 249–253 (fortificaţia poligonală este târzie; secolul al IV-lea).

[60] I. Barnea, *DID*, II, p. 429–430.

[61] *Ibidem*, p. 438.

[62] Al. Barnea, în: Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti 1991, p. 176–177. După părerea lui G. Kazarow (RE XVII, 1937, col. 518–519), împăratul Heraclius ar fi fundat, în 629, cetatea Nicopolis (cea de peste Dunăre de Turnu Măgurele şi care este diferită de fundaţia lui Traian), în urma victoriei împotriva lui Chosroes şi a avarilor. Menţinerea, fie şi nominală, a stăpânirii romane la Dunărea de jos rezultă din afirmaţia lui Theophanes Confessor: împăratul Constantin IV Pogonatul află că bulgarii pustiau „ţara stăpânită acum [de bulgari], *dar aflată atunci sub oblăduirea creştinilor*" (vezi mai departe, p. 345); de asemenea, dintr-o afirmaţie a lui Genesios (autor din secolul al X-lea, contemporan cu împăratul Constantin Porfirogenitul) pare să rezulte că bulgarii (abia ei) ocupă Durostorum şi Moesia (*Fontes,* II, p. 655).

[63] I. Barnea, *DID*, II, p. 442–445 (pentru situaţia din Scythia Minor).

[64] Vezi: R. Harhoiu, *Dunărea de jos în epoca romană târzie şi în epoca migraţiilor,* MCA (s.n.), IV, 2008, p. 61–97; D. Bondoc, *The Roman Rule to the North of the Lower Danube during the late Roman and early Byzantine Periood,* Cluj, 2009.

III, 3); iar Iulian Apostatul (*Caesares,* 24) pune în seama lui Constantin cel Mare afirmația: „...prin faptele săvârşite împotriva uzurpatorilor sunt mai presus de Traian; şi sunt fără îndoială egalul lui prin reluarea ținuturilor pe care el le dobândise mai înainte, dacă nu cumva valorează mai mult să recâştigi un lucru decât să-l câştigi”[65].

În realitate, pe baza informațiilor de care dispunem, influența romană la nordul Dunării s-a limitat, în epoca primei tetrarhii, la un număr de puncte fortificate (care dublau de obicei pe cele de pe malul drept) şi la o fâşie de siguranță de-a lungul fluviului. Lupte s-au purtat numai cu carpii, unii dintre ei fiind strămutați pe teritoriul Imperiului (vezi *supra,* p. 304–305); evenimentele sunt sugerate şi de inscripția de la Cotiaeum (în Frigia), unde este menționată se pare şi *Carpia* printre ținuturile străbătute de soldatul Aurelius Gaius[66].

Mai târziu, profitând de conflictul politic (apoi şi militar) dintre Constantin şi Licinius, goții şi alți barbari au pătruns în câteva rânduri la sud de Dunăre; înfrângerea şi alungarea acestora aduc lui Constantin, în 318–319, titlurile de *Gothicus Maximus* şi *Carpicus Maximus*[67]. În iarna 322/323, thervingii (vizigoții), conduşi de Rausimodus, pradă Moesia şi Thracia; dar invazia barbară este respinsă:

> „Rausimodus, care pierduse cea mai mare parte a trupelor sale, se îmbarcă pe corăbii şi trecu Istrul, cu gândul de a mai pustii şi în viitor teritoriul roman. Aflând aceasta, Constantin îl urmări, trecu şi el Istrul şi îi atacă pe fugari lângă o colină acoperită de păduri dese. Acolo ucise o mulțime dintre ei, printre care şi pe Rausimodus, iar pe mulți îi luă prizonieri. Restul întinseră mâinile în semn de supunere şi fură primiți ca supuşi de către Constantin, care se întoarse la reşedința sa cu o mulțime de prizonieri” (Zosimos, II, 21).

Goții mai apar, ca aliați ai lui Licinius, în bătălia de la Chrysopolis (18 septembrie 324).

Rămas singur, Constantin cel Mare acordă atenție deosebită teritoriului de la nordul Dunării. Aurelius Victor (*Caesares,* 41, 18) notează: *Pons per Danuvium ductus; castra castellaque pluribus locis commode posita* („peste Dunăre s-a făcut pod; în multe locuri au fost ridicate în mod adecvat castre şi castele”). Podul mai este amintit la anul 328 în *Chronicon Paschale* („Constantin cel Sfânt a trecut de mai multe ori Dunărea şi peste aceasta a construit pod de piatră”), apoi de autorii bizantini Theophanes Confessor şi Kedrenos[68]. De asemenea, este reprezentat pe un medalion de bronz, bătut la Roma în anul 328[69] (fig. 12/9). Podul avea o lungime de

---

[65] Cf. L. Zawadzki, *L'idée de la reconquête de la Dacie,* DR, 1, 1973, p. 65–68.

[66] AÉ, 1981, 777 (= IDRE, II, 384).

[67] CIL, VIII, 8412 (= ILS, 696).

[68] *Fontes,* II, p. 585, 591; *Fontes,* III, p. 120–123.

[69] Vezi Oct. Iliescu, în: I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare,* p. 135 (cu indicarea surselor). Reversul prezintă un pod cu trei arcade, pe care înaintează un personaj în ținută militară şi purtând lance şi scut (desigur, împăratul); în fața lui, Victoria cu trofeu şi un captiv îngenunchiat; sub pod se văd două ambarcațiuni, în exergă: DANVBIVS.

2437 m şi lega localităţile Oescus (azi Ghighen) din Dacia Ripensis de Sucidava (Celei, or. Corabia); pentru protecţia acestuia, la Sucidava s-a construit o cetate. De asemenea, la marginea de nord a satului Celei, a fost descoperit un *milliarium* din anul 328[70]; D. Tudor, istoricul Olteniei romane, considera că acest stâlp marca începutul drumului refăcut până la Romula. Probabil atunci s-a construit ori s-au refăcut şi alte fortificaţii de pe malul de nord al Dunării. O menţiune aparte merită cetatea Daphne, construită, după părerea noastră, pe locul victoriei din anul 323[71].

Este posibil ca viaţa romană să fi căpătat din nou forme organizate în unele oraşe de pe teritoriul Daciei sudice – nu numai în cele de pe linia Dunării (Dierna, Drobeta, Sucidava; eventual şi la Daphne şi Turris: localizări nesigure), dar şi mai spre interior (cum arată descoperirile arheologice şi monetare de la Romula şi Tibiscum). De asemenea, neamurile gotice fuseseră aduse sub ascultarea romană, în caliate de *foederati*. Astfel, expresia *Dacia restituta* nu mai poate fi considerată o simplă figură de stil (chiar dacă ea nu acoperă *universa Dacia,* precum cucerirea lui Traian; vezi *supra,* p. 164).

Curând, un interesant episod s-a petrecut în Banat (vezi Ammianus Marcellinus, XVII, 12, 1–20). În anul 332, sarmaţii *Argaragantes* au fost atacaţi de taifali şi vizigoţi; pentru a face faţă situaţiei, argaraganţii se văd nevoiţi să înarmeze pe supuşii lor, *Limigantes,* şi să ceară ajutor romanilor. Trecând Dunărea, Constantius Caesar îi învinge pe goţi într-o bătălie (20 aprilie 332), în care circa 100 000 de barbari sunt nimiciţi (unii pier de foame şi frig). Barbarii cer pace; fiul lui Ariaricus (probabil viitorul rege Athanaricus) este trimis ostatic la romani. Goţii devin *foederati* ai Imperiului; în această calitate, ei vor primi alimente şi subsidii de la romani, având dreptul de a face comerţ în târgurile de la Dunăre.

Dar în anul 334, limiganţii se răscoală împotriva stăpânilor lor; 300 000 de argaraganţi scapă prin fugă în Imperiu sau la victoali. Imperiul nu mai intervine însă în acest conflict. Mai târziu, în 356 şi 358, limiganţii se vor încumeta chiar să atace Moesia Prima; împăratul Constantius II trece Dunărea (având şi sprijinul taifalilor, care atacă din spate, prin Oltenia). Limiganţii sunt crunt bătuţi, fiind obligaţi la plata tributului şi să furnizeze mercenari romanilor; sarmaţii argaraganţi se pot întoarce, iar regele lor (*Zizais*) devine client al romanilor.

În legătură cu aceste evenimente, s-a formulat o interesantă ipoteză[72], conform căreia limiganţii ar fi fost o populaţie autohtonă romanică; această părere vine însă în contradicţie cu afirmaţia lui Ammianus Marcellinus, care îi considera sarmaţi, precum şi cu împrejurarea că în 356–358 ei se comportă cu duşmănie faţă de Imperiu. Că erau totuşi o populaţie sedentară, aceasta rezultă fie şi din împrejurarea că „se hotărâseră să refuze dacă li se va porunci să emigreze în altă

[70] AÉ, 1939, 19 (= IGLR, 278).
[71] Vezi nota 30.
[72] E. Chirilă, SCIV, 2, 1951 (II), p. 183–188.

parte" (Ammianus, XVII, 13, 3). De aceea, noi vedem în aceşti *Limigantes* pe autohtonii (daci, celţi, pannoni) de dinainte de venirea sarmaţilor, ajunşi sub jugul nomazilor. Se poate de altfel observa că locul acestor întâmplări pare a fi tocmai acel teritoriu pe care regele Decebal îl smulsese iazigilor (Cassius Dio, 68, 10, 3) şi pe care aceştia îl revendicau cu insistenţă pe timpul lui Traian.

Pacea impusă neamurilor barbare a avut urmări benefice pentru populaţia paşnică (daco-romani, carpo-daci, dar şi alogeni sedentari)[73]; are loc o adevărată „explozie demografică", reflectată din punct de vedere arheologic prin creşterea numărului aşezărilor. Produsele de import şi moneda romană sunt realităţi curente pe teritoriul fostei provincii romane, precum şi în aria culturii *Sântana de Mureş – Cerneahov* [74].

Denumirea acestei culturi derivă de la două localităţi (eponime): Sântana de Mureş (jud. Mureş, România) şi Černjachov (pe Nipru, în Ucraina). Conform unei statistici mai vechi, mult depăşită de descoperirile făcute în ultimul sfert de secol, se cunosc peste 400 de aşezări aparţinând acestei culturi. Pe teritoriul Daciei, se cunosc peste 150 de aşezări în Moldova, peste 100 în Muntenia, precum şi numeroase altele în bazinul superior al Oltului. Aşezările se află pe terasele râurilor, cu bordeie şi locuinţe de suprafaţă. Ocupaţiile locuitorilor erau agricultura şi creşterea vitelor; descoperirile indică de asemenea practicarea unor meşteşuguri (confecţionarea ceramicii, prelucrarea osului, chiar producerea sticlei). De asemenea s-au săpat peste 1 500 de morminte. Principalele necropole cercetate sunt: pe teritoriul Moldovei – la Miorcani (jud. Botoşani), Izvoare (jud. Neamţ), Erbiceni şi Leţcani (jud. Neamţ), Pietriş şi Bogdăneşti (jud. Vaslui), Lunca (jud. Galaţi), iar dincolo de Prut la Mălăieşti şi Budeşti; în Muntenia – la Gherăseni (jud. Buzău), Târgşor (jud. Prahova), Mogoşani (jud. Dâmboviţa), Independenţa (jud. Ialomiţa), Oinac (jud. Ilfov), Olteni (jud. Teleorman); în Transilvania – la Pălatca (jud. Cluj). Necropolele sunt birituale (predomină însă mormintele de inhumaţie; orientarea N-S), cu inventar destul de bogat.

---

[73] Vezi în acest sens Ammianus Marcellinus (XVII, 12, 17; referire la sarmaţi): „Este de necrezut câtă prosperitate le-a adus intervenţia noastră...".

[74] Vezi Gh. Diaconu, DIVR, p. 542–544. O amplă dezbatere asupra acestui subiect în vol. *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur.* Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995, herausgegeben von Gudrun Gomolka-Fuchs, Bonn 1999; dintre contribuţiile prezentate, reţinem: Alexandru Levinschi, *Gräberfelder der späten Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 23–32); R. Harhoiu, *Das Ende der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur und die Phase der hunnischen Expansion* (p. 59–68); Boris Magomedov, *Siedlungen der Sîntana de Mureş-Černjachov Kultur* (p. 69–82); Al. Popa, *Steinbauten der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 101–114); Larisa Ciobanu, *Les découvertes monétaires romaines de la zone Pruto-Nistraine en Moldavie* (p. 115–128); Gudrun Gomolka-Fuchs, *Gläser der Sîntana de Mureş Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien* (p. 129–142); Volker Bierbrauer, *Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur* (p. 211–238). Vezi încă: Fl. Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureş – Cerneachov pe teritoriul României,* Bucureşti, 2002.

Cele mai discutate probleme privesc locul de formare a acestei culturi, precum şi atribuirea etnică. Se consideră că această cultură s-a cristalizat în linii mari încă din prima jumătate a secolului al III-lea, în Volhinia şi Galiția (regiuni ocupate la acea vreme de goții în migrație), în vecinătatea culturilor Przeworsk, Lipița şi sarmatică. Pe teritoriul Daciei, primele elemente ale acestei culturi datează abia după încetarea culturii carpice (Poieneşti – Vârteşcoiu), odată cu înfrângerea şi transferarea unei părți a carpilor în Imperiu (în epoca tetrarhiei).

Această cultură conține elemente eterogene (gotice, sarmatice şi carpo-dacice, cu predominarea unuia dintre ele în funcție de zona geografică), dar cu o puternică contribuție romană (romanică), reprezentând de fapt liantul acestei culturi. Pe teritoriul Daciei constatăm o importantă componentă carpo-dacică (aspectul Târgşor – Gherăseni) şi o alta germanică (aspectul Târgşor – Olteni, atribuit taifalilor).

Nu se cunosc elemente ale acestei culturi pe teritoriul fostei provincii Dacia Malvensis. Explicația constă în faptul că teritoriul Olteniei şi bună parte a Banatului fuseseră reanexate de romani cel mai târziu pe timpul lui Constantin cel Mare (vezi *supra*).

Această cultură se dezintegrează odată cu migrarea populațiilor germanice (vizigoți, taifali, o parte a ostrogoților) peste Dunăre, sub presiunea hunilor, la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul celui următor.

De asemenea, creştinismul face progrese notabile, nu numai printre romanici, dar chiar şi printre goți (nu are importanță faptul că ei adoptă dogma ariană). Din acest motiv, în anul 348 regele vizigot Athanaric dezlănțuie o prigoană anticreştină; Ulfila este obligat să se refugieze la sud de Dunăre (fiind numit episcop la Nicopolis-ad-Istrum). Dar goții nu îndrăznesc să rupă tratatul cu romanii şi să atace Imperiul. Prilejul se va ivi abia după stingerea dinastiei constantiniene (anul 363); invocând jurământul de fidelitate depus de Ariaricus față de casa domnitoare a lui Constantin, vizigoții sprijină pe uzurpatorul Procopius. Pentru a pedepsi insolența barbarilor, împăratul Valens vine la Dunăre: în 367, leagă pod de vase *prope Dafnen* şi urmăreşte pe duşmani în ținutul lor; dar în 368, din cauza revărsării Dunării, este obligat să aştepte toată vara lângă un sat al carpilor (colonizați probabil de Aurelian); în 369 leagă alt pod de vase la Noviodunum. Goții cer pace – întărită printr-o întâlnire între împărat şi regele Athanaric, pe o corabie ancorată în mijlocul Dunării. Conform înțelegerii, se permitea comerțul între barbari şi romani în două târguri de la Dunăre.

Pătrunderea goților în zona nord-pontică determină apariția unei noțiuni etno-geografice noi: *Gothia*[75]. Prima atestare se întâlneşte în inscripția deja amintită a lui Aurelius Gaius, din epoca primei tetrarhii: printre ținuturile călcate

[75] Ev. K. Chrysos, *Gothia Romana. Zur Rechtslage des Föderatenlandes der West-Goten im 4. Jh.*, DR, I, 1973, p. 52–64.

în cursul carierei sale, se numără şi *Gothia* şi *Carpia*; cum goții nu pătrunseseră încă pe teritoriul Daciei (în calea lor stăteau carpii), denumirea de *Gothia* se referă fără îndoială la ținuturile de la Bug şi Nistru, de unde ei îşi porneau raidurile de pradă. De asemenea, pe emisiunile lui Constantin de la Augusta Treverorum (Trier) apare legenda GOTHIA[76], alături de Alamania, Francia, Sarmatia; aceste alegorii se leagă de popoarele care au recunoscut autoritatea romană.

Cum am văzut, goții se aflau după 332 în câmpia Munteniei în calitate de federați ai Imperiului; este sugestivă o mențiune din anul 335 (Anonymus Valesianus, VI, 35), anume că Dalmatius, nepotul împăratului Constantin cel Mare, avea în pază *ripa Gothica*[77]. Iar poetul Claudianus (sfârşitul secolului al IV-lea) scrie în poemul *De bello Gothico* (v. 603): *cornua fregimus Histri* („am frânt coarnele Istrului": divinitatea fluviului era reprezentată sub chipul unui taur[78]), deoarece Istrul devenise iarăşi un adversar (precum pe vremea lui Vergilius, *Georg.,* II, 497: *coniuratio... Histro*) (vezi p. 94). Cât timp locuiseră în spațiul nord-pontic, goții apar catalogați în izvoare printre populațiile „scitice". Tot astfel, când ajung la Dunărea de jos, ei încep a fi denumiți geți: mai întâi în sens geografic, dar treptat ajungându-se la o totală confuzie de ordin geografic între geți şi goți (la Philostorgios, Eusebius din Caesarea, Iulian Apostatul şi alți autori de mai târziu)[79].

Pacea între Imperiu şi barbari a fost însă curând tulburată; cum se exprimă Ammianus Marcellinus: „sămânța întregului dezastru şi începutul nenorocirilor de tot felul, pe care le-a pricinuit furia lui Marte, învăluind totul într-un pârjol general" *(totius autem sementem exitii et cladum originem, quas Martius furor incendio insolito miscendo cuncta concivit)*, au fost hunii: un neam abia cunoscut până atunci, dar care întrecea orice măsură a sălbăticiei" (Amm. Marc., XXXI, 2, 1; urmează o concisă dar completă prezentare a modului lor de viață şi organizare)[80].

---

[76] RIC, VII (1967), p. 195 nr. 356 (anii 322–323), p. 215, nr. 531 şi 534 (anii 332–333).

[77] Vezi H. Wolfram, *Histoire des Goths,* p. 74.

[78] Vezi Carmen Maria Petolescu, *Imaginea Istrului în sursele antice,* Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1980, p. 352–353.

[79] C. C. Petolescu, *Confuzia între geți şi goți în antichitatea târzie,* TD, 4, 1983, p. 147–149 (= *Contribuții,* I, p. 289–292). *Gothia* este menționată mai întâi de Sf. Augustin (*De civitate Dei,* XVIII, 52), în legătură cu persecuția anticreştină a lui Athanaric; atunci Ulfila, episcopul Gothiei, se refugiază la sud de Dunăre (vezi Em. Popescu, *Christianitas Dacoromana,* p. 164). Această denumire o mai întâlnim la Orosius (*Adv. paganos,* I, 2, 53: *Dacia, ubi et Gothia*; începutul secolului al V-lea), la Iordanes (*Getica,* 74: *Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia* dicitur; secolul al VI-lea), precum şi la Isidor din Sevilla (XIV, 4, 3: *post haec Dacia, ubi et Gothia*) şi Geograful anonim din Ravenna (IV, 14: *Datia prima et secunda, que et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant*) (!) (secolul al VII-lea).

[80] Populație de neam türk (turanic), locuind la început la granița de nord a imperiului chinez, cu numele de *Hiung-Nu*; spre sfârşitul secolului I p. Chr., sunt izgoniți spre vest, împinşi din spate de alte neamuri în migrație. Astfel, unele grupuri ajung se pare încă în cursul secolului al II-lea în stepele nord-pontice, deoarece sunt menționați de Ptolemeu ca trăind între bastarni şi roxolani (*Geogr.,* III, 5, 10; cf. Fr. Altheim, *Χοῦνοι bei Ptolemaeus*, în OmCD, p. 1–10); probabil că se aflau totuşi mai

Ei năvălesc asupra altor seminții, provocând o cumplită învălmăşeală în lumea barbară, după cum notează Ambrosius (în comentariile asupra Evangheliei lui Luca, X, 10): *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt*.

Astfel, hunii zdrobesc mai întâi printr-un atac neaşteptat *(repentino impetu),* ca o furtună neaşteptată *(vi subitae procellae)* pe *Greuthungi* (ostrogoți; aflați între Bug şi Nistru); bătrânul lor rege (în vârstă de 110 ani), *Hermanaricus*, rănit, moare, iar o parte din supuşii săi sunt incluşi în confederația hunică (Iordanes, *Getica,* 130) (anul 375).

Apoi, în 376 atacă pe *Thervingi* (vizigoți); Ammianus Marcellinus relatează cum, într-o noapte cu lună, hunii trec Nistrul prin vad *(rumpente noctis tenebras luna vado fluminis penetrato)*, izbind cu o lovitură năprasnică pe însuşi regele Athanaric *(Athanaricum ipsum ictu petivere veloci)*. Acelaşi autor continuă:

> „Înspăimântându-i de la primul atac, deoarece câțiva dintre ai săi şi-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munților *(coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum)*. Silit de această împrejurare neaşteptată şi fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte *(muros altius erigebat)* de la malul râului Gerasus până la Dunăre, spintecând în două țara taifalilor. Săvârşind la timp şi cu grijă această întăritură de pământ *(hac lorica diligentia celeri consumata)*, el credea că-şi pune la adăpost liniştea şi viața. În timp ce dădea zor lucrării, hunii se apropiau cu paşi repezi şi i-ar fi zdrobit în mersul lor dacă n-ar fi fost srtingheriți de greutatea prăzilor cu care erau încărcați" (Amm. Marc., XXXI, 3, 6–8).

Prin urmare, goții s-au retras în Podişul Moldovenesc; „zidurile înalte" au fost identificate cu valul de pământ dintre localitățile Ploscuțeni (pe Siret) şi Stoicani (pe Prut)[81].

Urmează un scurt răgaz, marcat însă de frământări în rândul goților; situația este admirabil surprinsă de Ammianus Marcellinus, care relatează în continuare (XXXI 3,8):

> „Dar un zvon se furişa cu stăruință printre celelalte triburi ale goților, cum că un neam de oameni necunoscut până atunci, izbucnind dintr-un fund tainic de lume întocmai ca un uragan pornit din nămeții unor munți înalți, zdrobeşte şi aruncă totul la pământ în calea sa. O parte mai însemnată a populației, care părăsise pe Athanaric din pricina lipsei din ce în ce mai mari de alimente, căuta un sălaş retras de ochii barbarilor şi chibzuind mult timp ce loc să-şi aleagă, s-au gândit să se retragă în Thracia, potrivită pentru ei din două motive: are un pământ foarte roditor cu iarbă şi se află despărțită prin apele cele mari ale Istrului de şesurile care stau deschise fulgerelor zeului Marte, ajuns acum neprielnic. La fel au chibzuit şi ceilalți goți, într-un singur gând".

---

departe, în zona dintre Lacul Aral şi nordul Munților Caucaz. Către mijlocul secolului al IV-lea, intră în coliziune cu alanii, pe care îi înfrâng, apoi trec Donul şi pătrund în stepele nord-pontice.

[81] R. Vulpe, SCIV, I, 1950, p. 163–174; idem, *Le «vallum» de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Athanarich,* Gravenhage, 1957.

Astfel, se conturează un conflict între grupul păgân tradiționalist, în frunte cu regele Athanaric, şi partida filoromană în frunte cu Frithigern şi Alaviv. Aceştia din urmă cer şi obțin de la împăratul Valens învoirea să treacă în Imperiu, „făgăduindu-i că vor trăi în pace şi vor da la nevoie ajutoare"; în urma acestei înțelegeri ei trec Dunărea în mare număr (anul 376), iar împăratul porunceşte să li se dea hrană şi ogoare de semănat (Amm. Marc., XXXI, 4, 1–8).

Cu acest prilej, Lupicinus, comandantul trupelor din Thracia, a trebuit să trimită o parte din trupe spre a escorta pe goți, slăbind astfel paza la Dunăre. Profitând de această situație, alți barbari, cărora li se refuzase accesul în Imperiu (Amm. Marc., XXXI, 4, 12–13), trec fluviul: grupurile de ostrogoți conduşi de regele Vithericus împreună cu Alatheus şi Safrax, grupul lui Farnobius, precum şi taifalii care se aflau în Muntenia de astăzi.

Dimpotrivă, regele Athanaric, temându-se de răzbunarea lui Valens, s-a retras împreună cu ai săi într-un loc numit Caucaland, greu accesibil din cauza pădurilor şi munților înalți, după ce a izgonit de acolo pe sarmați (*ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis exinde extrusis*; Amm. Marc., XXXI, 4, 13)[82].

În legătură cu prezența vizigoților în zona de curbură a Carpaților a fost pus marele tezaur de obiecte de aur cunoscut sub numele de „Cloşca cu puii de aur", descoperit la Pietroasele (jud. Buzău) în anul 1837 (22 de piese, dintre care 10 s-au pierdut îndată după descoperire)[83]; pe un colier este scrijelată o inscripție (cu rune), conținând cuvintele (cele sigure) *Gutani* şi *hailag*, adică „(proprietatea) sacră a goților". Acesta pare a fi chiar tezaurul lui Athanaric[84], dar există şi părerea că datează de mai târziu şi ar aparține ostrogoților[85].

De asemenea, s-au descoperit la Crasna (jud. Braşov) (în 1887), nu departe de izvoarele Buzăului, mai multe lingouri de aur turnate la Sirmium, iar altele la Feldioara (com. Viştea, jud. Braşov) (pe la 1880 şi în 1934) turnate la Thessalonic şi Naissus, purtând efigiile împăraților Valentinian, Gratian şi Theodosius[86]; ele reprezintă subvenții plătite vizigoților de către statul roman (îngropate cu ocazia plecării lor precipitate din Caucaland; vezi *infra*).

Între timp, la sudul Dunării, evenimentele iau o întorsătură dramatică. Tratați cu duritate de demnitarii romani, vizigoții se răscoală, provocând romanilor un adevărat dezastru la Adrianopol (9 august 378); însuşi împăratul Valens îşi pierde

---

[82] Acest toponim (C. Patsch, RE, III, 1899, col. 1801; H. Wolfram, *Histoire des Goths*, p. 106) se leagă indubitabil de acei Καυκοήνσιοι menționați de Ptolemeu (III, 8, 3; vezi N. Gostar, TD, 1976, p. 264–269), locuind în zona de la curbura Carpaților; prin urmare: „Țara Caucoensilor".

[83] Publicat de Al. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa. Historique. Description. Étude sur l'orfèvrerie antique,* Paris, I (1889), II (1896), III (1900).

[84] I. Nestor, în *Istoria României,* I, 1960, p. 698–699.

[85] R. Harhoiu, *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări,* în: Al. Odobescu, *Tezaurul de la Petroasa.* Opere, vol. IV, Bucureşti, 1976, p. 1011–1054; idem, *The fifth century A.D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research*, BAR, Supplementary Series 14, Oxford, 1977.

[86] IGLR, 431-432 (cu întreaga bibliografie).

viața. Thracia şi Illyricum sunt devastate, barbarii fiind cu greu potoliți de împărații Gratianus şi Theodosius.

La trei ani după aceste evenimente, chiar şi regele Athanaric cu ultimii supuşi, temători de vecinătatea primejdioasă a hunilor şi râvnind la bogățiile provinciilor romane, trebuie să se refugieze pe pământ roman. Bătrânul rege este primit cu mare fast de însuşi împăratul Teodosius la Constantinopol, unde în curând moare (25 ianuarie 381; *Consularia Constantinopolitana,* p. 243)[87].

La apariția lor în Europa**, hunii** reprezentau o coaliție de triburi, care se uneau şi se despărțeau repede în funcție de organizarea unor invazii şi acțiuni de pradă. „Şi nu sunt stăpâniți de autoritatea aspră a unui rege *(aguntur autem nulla severitate regali)*, ci se mulțumesc cu conducerea zgomotoasă a şefilor şi iau hotărâri pripite în tot ce li se întâmplă" (Ammianus Marcellinus, XXXI, 2, 7).

Chiar după migrarea goților în Imperiu, centrul puterii lor rămâne în stepele nord-pontice. Unele grupuri pătrund totuşi şi pe teritoriul Daciei. În anul 381, împăratul Theodosius „respinse pe sciri şi carpodaci, amestecați cu huni şi, învingându-i în luptă, îi sili să treacă Istrul şi să se întoarcă în locurile lor" (Zosimos, IV, 34). Ținuturile de la Dunăre se aflau sub supravegherea lui Uldes; când *Gainas*, general roman de origine gotică, se refugiază (în anul 400) la nord de Dunăre cu un grup de conaționali de ai săi, el este atacat de huni: „Terminându-se războiul prin moartea lui Gainas, Uldes, căpetenia hunilor, trimise capul aceluia împăratului Arcadius. Împăratul îl cinsti cu daruri, iar Uldes încheie după aceea un tratat cu romanii" (Zosimos, V, 22). Peste câțiva ani, prin 408/409, el trece însă fluviul cu o armată numeroasă, pustiind ținuturile Thraciei; dar o parte din comandanții huni dezertează, atraşi de darurile romanilor (Sozomenos, IX 5,1–5).

Pe teritoriul Daciei, urmele lăsate de huni sunt sporadice – semn că erau mereu în mişcare. Una dintre cele mai importante descoperiri s-a făcut în 1812 la Conceşti (jud. Botoşani), pe Prut; este vorba de un mormânt bogat al unui nobil hun (îngropat împreună cu calul său), conținând un bogat inventar (prima jumătate a secolului al V-lea)[88]. Dintre piesele de podoabă se mai poate aminti diadema de aur de la Buhăieni (com. Andrieşeni, jud. Iaşi), în valea Jijiei[89], precum şi cea de la Dulceanca (com. Vedea, jud. Teleorman)[90]. Dar cele mai cunoscute antichități hunice sunt cazanele de bronz (întregi sau fragmente) descoperite doar în zona de câmpie dintre Carpați şi Dunăre (Boşneagu, com. Dorobanțu, jud. Călăraşi; Sudiți, com. Gherăseni, jud. Prahova; Ioneşti, com. Petreşti, jud. Dâmbovița; Celei – *Sucidava*; Desa, jud. Dolj; Hotărani şi Hinova, jud. Mehedinți)[91]. Din teritoriul de

[87] H. Wolfram, *op. cit.,* p. 87.
[88] Vezi R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit,* p. 172, nr. 31.
[89] *Ibidem,* p. 168, nr. 19.
[90] *Ibidem,* p. 173, nr. 36.
[91] Pentru întreaga problemă: R. Harhoiu, P. Diaconescu, *Hunischer Kessel aus Muntenien,* Dacia (N.S.), 28, 1984, p. 99–116.

peste munți, se poate cita doar descoperirea unei săgeți de tip hunic în cimitirul nr. 1 de la Bratei (secolele IV–V)[92].

După anul 420, centrul puterii hunilor se află în câmpia pannonică. Dominația lor capătă forme mai organizate pe timpul lui Rua, căruia îi urmează (în 434) nepoții săi Bleda şi Attila. După suprimarea lui Bleda (445), Attila rămâne unic conducător, cu putere regală. Hunii întreprind invazii pustiitoare în Imperiu; iată un exemplu zguduitor, în relatarea lui Priscus Panites, membru al ambasadei trimise de împăratul Theodosius al II-lea la Attila, în anul 448 *(Excerpta de legationibus,* cartea III):

„Am ajuns la Naissus şi am găsit oraşul pustiu de locuitori, deoarece fusese distrus de duşmani, şi numai printre dărâmăturile sfinte se mai întâmpla să întâlnim câte un bolnav. Puțin mai sus de râu am descălecat pe un loc curat, deoarece toate locurile de pe malul apei erau pline de oasele celor care căzuseră în lupte”[93].

În drumul lor, solii trec mai apoi pe teritoriul de astăzi al Banatului[94]:

„De acolo am călătorit pe un drum neted, aşezat într-o câmpie, şi am trecut peste mai multe râuri navigabile, dintre care cele mai mari, după Istru, era aşa-numitul Drecon, apoi Tigas şi Tifisas. Pe acestea le-am trecut în bărci monoxile, de care se foloseau locuitorii de pe malurile râurilor, iar pe celelalte le-am trecut pe plute, pe care barbarii le poartă în căruțe, deoarece locurile sunt mlăştinoase. Prin sate ni se aducea de mâncare, şi anume, în loc de grâu, mei, iar în loc de vin, mied, după cum îl numesc localnicii (ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος). Slujitorii care ne însoțeau aveau şi ei mei şi o băutură preparată din orz; barbarii o numesc *camos*. După ce am străbătut un drum lung, spre scăpătat ne-am aşezat cortul lângă un lac, care avea apă bună de băut, de unde veneau să se adape locuitorii din satul vecin. Un vânt şi o furtună năprasnică, iscată pe neaşteptate şi însoțită de tunete, fulgere mari şi ploaie puternică ne-au răvăşit cortul şi ne-au rostogolit în apa lacului tot ce am pregătit noi acolo. Îngroziți de tulburarea ce domnea în aer şi de ceea ce se întâmplase, am părăsit locul acela, ne-am despărțit unii de alții din pricina întunericului şi a ploii şi am apucat pe unde i s-a părut fiecăruia mai lesnicios. Când am ajuns la colibele din sat (τάς καλύβας τῆς κώμης) – căci toți ne-am îndreptat spre acesta pe diferite căi – ne-am întâlnit la un loc şi am început să-i chemăm prin strigăte pe cei care rămăseseră în urmă. La strigătele noastre sciții au ieşit afară din locuințele lor, au aprins trestii, de care se folosesc pentru foc, au făcut lumină şi ne-au întrebat dacă avem nevoie de ceva, de facem atâta gălăgie. Însoțitorii noştri barbari au răspuns că ne-am speriat din pricina furtunii. Atunci sciții ne-au poftit la dânşii, ne-au primit şi ne-au dat adăpost şi au aprins mai multe trestii. Stăpâna satului era una din soțiile lui Bleda. Ea ne-a trimis hrană şi femei frumoase pentru culcare (la sciți acesta este un semn de cinste). Noi le-am poftit pe femei să mănânce din mâncările aduse, dar ne-am ferit să ne atingem de ele. Am rămas în aceste bordeie şi la ivirea zilei ne-am dus să ne căutăm lucrurile. Le-am găsit pe toate, pe unele în locul unde poposiserăm cu o zi mai înainte, pe altele pe malul lacului, iar pe celelalte le-am pescuit din lac. În ziua aceea am stat în sat şi

[92] Ligia Bârzu, *Continuitatea populației autohtone din Transilvania în secolele IV–V (cimitirul nr. 1 de la Bratei),* Bucureşti, 1973, p. 58–59, pl. 24/15.

[93] *Fontes*, II, p. 251.

[94] *Ibidem*, p. 261. Descrierea ambasadei este parțial rezumată de Iordanes (*Getica,* 178). Despre hidronimele menționate: I. I. Russu, *Nume de râuri din vestul Daciei,* Cercetări de lingvistică, Cluj, 2, 1957, p. 251–266.

ne-am uscat lucrurile, căci furtuna încetase şi era un soare strălucitor. Ne-am îngrijit de cai şi de celelalte vite de povară, apoi ne-am dus să salutăm pe regină şi s-o cinstim cu daruri: trei cupe de argint, piei vopsite în roşu, piper din India, curmale şi diferite alte delicatese exotice care erau foarte prețuite de către barbari. I-am urat tot binele pentru ospitalitate şi am plecat".

În continuare, acelaşi autor ne face o descriere amplă a reşedinței lui Attila şi a primirii la curtea acestuia[95]. De la Priscus mai aflăm că Attila primise de la împărat titlul de comandant roman (στρατηγὸς Ῥωμαίων), pentru care primea un salariu (în realitate un tribut camuflat)[96].

În 451, Attila întreprinde o mare invazie asupra Europei apusene; Gallia este pustiită, dar la Câmpiile Catalaunice (în apropiere de oraşul Troyes de astăzi) este înfrânt de o armată romano-barbară condusă de generalul Aetius. Întors în ținuturile de la Dunăre, Attila moare în anul 453. Îndată între fiii săi izbucnesc rivalitățile. Puterea hunilor este lichidată de o coaliție condusă de Ardarichus, regele gepizilor, la Nedao (în anul 454).

Urmarea acestor evenimente este astfel consemnată de Iordanes (*Getica* 26):

„Iar **gepizii**[97], însuşindu-şi cu forța regiunile hunilor şi punând stăpânire în calitate de învingători pe tot teritoriul Daciei *(totius Daciae fines)*[98] ca nişte oameni destoinici, n-au cerut altceva de la Imperiul roman decât pace şi daruri anuale *(annua sollemnia)*. Împăratul a consimțit atunci bucuros la aceasta şi până astăzi poporul acesta primeşte darul obişnuit de la împăratul roman".

---

[95] *Fontes,* II, p. 263 sqq.

[96] *Ibidem,* p. 272-273.

[97] Gepizii erau o populație de origine germanică, înrudiți cu goții; în secolul al III-lea ajunseseră în apropiere de Dacia: aşa ar reieşi dintr-o informație transmisă de Iordanes (*Getica,* 97–99), care arată că gepizii (conduşi de regele Fastida) s-au înfruntat cu goții (conduşi de regele Ostrogota) *ad oppidum Galtis,* pe lângă care curge râul Auha *(iuxta quod currit fluvius Auha)* (cu privire la acest episod, vezi K. Horedt, în *OmCD*, p. 287-291; H. Wolfram, *op. cit.,* p. 71–72). Episodul poate conține un sâmbure de adevăr, căci *Chronicon Paschale* ne informează că împăratul Filip Arabul ar fi fost rănit în luptele cu gepizii. Ulterior îi aflăm printre populațiile participante la *bellum Scythicum,* pe timpul lui Claudius II (SHA, *Claud.,* 6, 2). De asemenea, în panegiricul rostit la 21 iulie 291 de Mamertinus, la Augusta Treverorum (vezi *Paneg. Lat.,* XVII, 1), se vorbeşte de luptele goților (aliați cu taifalii) împotriva vandalilor şi gepizilor. Ulterior, gepizii vor fi înglobați în confederația hunilor (anul 418), participând la expediția din 441 în Peninsula Balcanică; sub conducerea regelui lor Ardarichus, participă alături de Attila la bătălia de la Câmpiile Catalaunice (451). – R. Harhoiu, DIVR, p. 294-295; idem, EAIVR, II, p. 175–176.

[98] Vezi încă Iordanes, *Getica,* 74: „Am în vedere Dacia cea veche pe care acum o ocupă popoarele gepizilor. Această țară, aşezată în fața Moesiei, dincolo de Dunăre, este înconjurată de o cunună de munți, având numai două intrări, una pe la Boutae şi alta pe la Tapae. Această Gotia, pe care strămoşii noştri au numit-o *Dacia* şi care acum se numeşte *Gepidia*, după cum am spus, se mărgineşte la răsărit cu roxolanii, la apus cu iazigii, la miază-noapte cu sarmații şi bastarnii şi la miazăzi cu fluviul Dunărea" *(Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridie amnis Danubii terminabant).*

Curând, gepizii ocupă Sirmium (471), unde regele lor îşi fixează reşedinţa; după plecarea ostrogoţilor în Italia (488), gepizii pătrund şi în Transilvania.

Între timp longobarzii, altă seminţie germanică, se stabilesc în Pannonia (a. 526/527), intrând în conflict cu gepizii. Longobarzii se aliază cu avarii[99], iar gepizii sunt înfrânţi (în anul 567; relatarea lui Paul Diaconul); nepotul regelui se refugiază la Constantinopol împreună cu tezaurul regal şi episcopul arian. Curând, neputând suporta vecinătea primejdioasă a avarilor, longobarzii migrează şi ei spre Italia. Unii gepizi pleacă în Italia, împreună cu longobarzii. Alţii rămân în Dacia, unde prezenţa lor este semnalată de diferite izvoare[100].

Prezenţa gepizilor pe teritoriul Transilvaniei este cunoscută de asemenea graţie descoperirilor arheologice. Dintre complexele arheologice mai semnificative se pot aminti aşezarea şi necropola de la Moreşti (jud. Mureş)[101], aşezarea de la

---

[99] Menander Protector (24) relatează: „Alboin, regele longobarzilor, nu înceta deloc duşmănia împotriva lui Conimund, ci îşi făcea socoteli că trebuie să răstoarne în orice chip stăpânirea gepizilor. De aceea el a trimis soli la Baian spre a-l chema la tovărăşie de arme. Solii au venit şi au început să-l roage să nu treacă cu vederea suferinţele pe care le îndură din partea gepizilor, mai ales că romanii, cei mai aprigi duşmani ai avarilor, s-au aliat cu gepizii. Ei arătau că nu doresc atât să pornească război împotriva gepizilor cât să lupte cu Iustinus, cel mai înverşunat duşman al avarilor, care n-a ţinut seama de înţelegerea făcută mai demult cu unchiul său Iustinian şi i-a lipsit pe avari de obişnuitul lor tribut anual. Au mai adăugat că dacă se vor uni cu longobarzii, vor ajunge neînfrânţi în lupte, vor nimici pe gepizi şi vor stăpâni împreună bogăţiile şi pământul lor. Ei vor avea de aici înainte pentru vecie Sciţia, şi le va fi deci foarte uşor să treacă în Thracia, iar din ţinuturile megieşe vor păşi fără nici o osteneală pe pământul romanilor şi vor ajunge până la Bizanţ. Solii longobarzilor au mai spus că avarii se vor găsi într-o situaţie prielnică, dacă vor începe ei mai întâi lupta împotriva romanilor, iar dacă ceilalţi le iau înainte, vor distruge cu desăvârşire puterea avarilor, oriunde s-ar întâmpla să fie”; 25: „Baian, după ce primi pe solii longobarzilor, se hotărî să-i trateze cu dispreţ, pentru ca astfel să încheie alianţa cu ei în condiţii mai avantajoase. De aceea zicea uneori că nu poate (să încheie alianţă), alteori că poate, dar nu vrea. Într-un cuvânt, după ce folosi tot felul de viclenii împotriva lor, păru în cele din urmă că dă ascultare cererilor lor, însă numai cu condiţia să-i dea îndată a zecea parte din toate patrupedele care se aflau la longobarzi şi, dacă aveau să fie biruitori, pretindea jumătate din pradă şi tot ţinutul gepizilor. Aceste condiţii fură primite şi ei se pregătiră de război împotriva gepizilor.” (*Fontes,* II, p. 511–513). Ca o curiozitate, se poate aminti descoperirea unui sigiliu cu numeele *Cunimundus,* având calitatea de στρατηλάτης (echivalent al lui *magister militum*), care este atribuit regelui gepizilor (vezi Al. Barnea, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.,* în : Claudia Ludwig (Hrsg.), *Siegel und Sieglaer. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie,* 2005 (extras), p. 7.

[100] Astfel, Procopius din Caesarea (*De bellis,* VIII, 25, 5 şi 10) arată că, pe timpul împăratului Iustinian, gepizii au trecut câteva cete de sclavini peste Dunăre, în schimbul unei plăţi mari. Mai târziu, Theophylactos Simocattes (I, 8), relatând episodul cu un anume Bokolabras, fugar de la avari în Imperiu, arată că acesta a fost însoţit de şapte gepizi, supuşi ai săi; incidentul a dus la izbucnirea războiului dintre romani şi avari. De asemenea, Theophanes Confessor relatează că în anul 593, generalul roman Priscus a fost condus spre locul unde se afla Mousoukios de un gepid creşin; alţi gepizi luptă alături de avari în anul 601, precum şi la împresurarea Constantinopolului (*Fontes,* II, p. 607, 615, 617).

[101] K. Horedt, Dacia (N.S.), 1, 1957, p. 295–308; idem, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII,* Bucureşti, 1958, p. 51–54; idem, *Befestigte Siedlungen des 6.Jahrhunderts u.Z.aus Siebenbürgen,* în K.-H. Otto, J. Herrmann (ed.), *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen,* Berlin, 1969, p. 129–139 (Moreşti, Porumbenii Mici, Şeica Mică); R. Harhoiu, DIVR, p. 415; V. Lazăr, *Rep. arh. Mureş,* p. 264–268.

Şeica Mică[102] şi cimitirul nr. 3 de la Bratei (jud. Sibiu)[103], precum şi mormintele cu bogat inventar de la Apahida (jud. Cluj; două morminte)[104], Cluj-Someşeni[105], Turda (*Potaissa*, în castru)[106], Şimleul Silvaniei (jud. Sălaj)[107] şi Valea lui Mihai (jud. Bihor)[108]. Îndeosebi mormintele princiare de la Apahida şi Turda sugerează existența unui centru de putere al gepizilor în zona Potaissa – Napoca; principele Omharus, cunoscut prin inscripția de pe un inel, îşi exercita autoritatea probabil asupra întregii Dacii intracarpatice (cea despre care vorbeşte Iordanes): probabil cu recunoaşterea împăratului de la Constantinopol[109], fapt cu atât mai relevant dacă avem în vedere că era creştin[110].

Chiar dacă mai sporadic, gepizii sunt prezenți şi în teritoriul dintre Carpați şi Dunăre, cum sugerează izvoarele[111] şi chiar unele descoperiri arheologice[112].

Ei continuă a fi atestați arheologic pe teritoriul Transilvaniei până în secolul al VII-lea, cum arată descoperirile de la Bandu de Câmpie (jud. Mureş)[113], Noşlac[114] şi Unirea[115] (jud. Alba). Locul gepizilor în evoluția istorică pe teritoriul Daciei este subliniat şi de faptul că ei sunt singurii germanici care au transmis un număr de cuvinte în lexicul românesc[116].

---

[102] K. Horedt, SCIV, 15, 1964, p. 187–204; idem, *op. cit,* nota precedentă; R. Harhoiu, DIVR, p. 559.

[103] L. Bârzu, SCIVA, 37, 1986, 1, p. 89–101; eadem, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei* (Archaeologia Romanica, IV), Cluj, 2010 („Bearbeiteit von Radu Harhoiu").

[104] K. Horedt, DIVR, p. 35–37; R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 157–160.

[105] R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 171, nr. 30.

[106] M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) – Castrul legionar de la Potaissa (Turda),* Zalău, 1997, p. 39; R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 192, nr. 90 a. Este vorba de mormântul unei nobile sau principese, descoperit în zona thermelor din castru, lângă *frigidarium*; credem că şi în acest caz un sector al thermelor a fost amenajat ca lăcaş de cult creştin, servind totodată ca „gropniță" pentru fruntaşii gepizi şi membrii familiilor lor.

[107] R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit*, p. 189–190, nr. 85.

[108] E. Dörner, DIVR, p. 605; R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit,* p. 193, nr. 93.

[109] L. Bârzu, *Continuitatea creației materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii,* Bucureşti, 1979, p. 74-75.

[110] Despre problema creştinismului la gepizi, vezi C. Deculescu, *Contribuții la vechimea creştinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor,* AIIN, 3, 1924-1925, p. 357–376.

[111] Vezi nota 100.

[112] Vezi R. Harhoiu, *Völkerwanderungszeit,* p. 154 sq., precum şi descoperirea mai nouă de la Sucidava (două fibule de argint cu disc): *ibidem,* p. 168–169, nr. 23 (5).

[113] E. Dörner, DIVR, p. 79; V. Lazăr, *Rep. arh. jud. Mureş,* p. 58.

[114] *Rep. arh. jud. Alba*, p. 129–131.

[115] *Ibidem*, p. 200, nr. 11 (prezență creştină).

[116] C. Deculescu (*Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I, Leipzig 1922) considera că în limba română s-ar fi păstrat circa 300 de cuvinte de origine germanică, precum şi unele toponime şi antroponime; ele au fost reduse de romanistul german Ernst Gamillscheg la doar 26 de cuvinte sigure; filologul român Sextil Puşcariu le reduce şi pe acestea la jumătate. Vezi C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, 1975, p. 174.

Dar înainte să înceapă ascensiunea avarilor, alte *gentes* coboară din negura „Sciției": **slavii**[117]. Principalele ştiri despre aceste populații le întâlnim la doi autori care au scris pe la mijlocul secolului al VI-lea (Iordanes şi Procopius din Caesarea), precum şi într-un alt izvor din primul sfert al secolului al VII-lea (Pseudo-Mauricius).

Patria inițială a slavilor a fost se pare între bazinul mijlociu al Vistulei (după unele păreri chiar până la Odra) şi cursul superior şi mijlociu al Niprului, iar spre sud până la cursul superior al fluviilor Nistru şi Bug (unde se învecinau cu purtătorii culturii Lipița); dar ținând seama de faptul că limba vechilor slavi era omogenă (Procopius din Caesarea; vezi mai jos), se consideră (Gh. Ştefan) că teritoriul locuit inițial de populațiile slave era mult mai restrâns. Populațiilor preslave le sunt atribuite culturile Przevorsk şi Zarubineț. Strămoşii slavilor sunt considerați veneții, menționați de unii autori antici (Pliniu cel Bătrân, *Nat. hist.* IV, 27, 7; Tacitus *Germania* 46, 1: „stau la îndoială dacă trebuie să număr printre germani sau printre sarmați triburile peucinilor, venedilor şi fenilor"; Ptolemeu, *Geogr.,* III, 5, 7). Curând ajung sub dominația goților[118]; expansiunea lor spre sud a început după sfărâmarea puterii hunilor.

Făcând o prezentare a neamurilor din „Sciția"[119], Iordanes (*Getica*, 33) notează:

> „În această Sciție, primul neam aşezat, pornind de la apus, este al gepizilor. Partea aceasta a Sciției este străbătută de fluvii mari şi celebre. Căci Tisa aleargă prin nordul şi vestul ei; înspre sud se află însuşi marele Danubius, iar spre est o taie Flutausis care este repede şi vijelios şi se varsă cu furie în undele Istrului. În mijlocul lor se află Dacia, apărată de Alpii abrupți, ca de o coroană. În partea lor stângă, spre nord, de la izvorul Vistulei se află aşezată pe un spațiu imens numeroasa populație a veneților. Deşi astăzi numele lor variază după diferitele familii şi regiuni, ei poartă mai ales numele de sclavini şi anți. Sclavinii locuiesc de la cetatea Noviodunum şi lacul care este numit Mursianus şi până la Nistru, iar în nord până la Vistula; drept oraşe au păduri şi mlaştini. Anții însă, care sunt cei mai viteji dintre ei, se întind de la Nistru la Nipru, acolo unde Marea Pontică face un cot. Aceste râuri se găsesc la o distanță de mai multe zile de drum unul de altul" *(In qua Scythia prima ab occidente gens residit Gepidarum quae magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse Danubius, ab eo Flutausis secat, qui rapidus ac verticosus in Istri fluenta furens disolvitur. Introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilone vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia*

[117] O prezentare sintetică despre slavi: Gh. Ştefan, DIVR, p. 544-546. Vezi încă: J. Slăma, in: Jan Filip (ed.), *Enzyclopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas,* 2, Praga, 1969, p. 1313–1321; *Istorija na Bălgarija,* I, Sofia 1981, p. 26 sqq.; Fl. Curta, *Apariția slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII, Târgovişte,* 2008 (trad. Eug. Teodor).

[118] Vezi Iordanes, *Getica,* 119: „După înfrângerea herulilor, Hermanaric a pornit cu armată împotriva veneților care, deşi erau de disprețuit ca forță militară, totuşi erau puternici prin numărul lor mare; la început ei au încercat să se împotrivească... Aceştia, cum am arătat la începutul expunerii noastre, când am înşirat toate neamurile, se trag dintr-o singură tulpină, iar acum apar sub trei nume, şi anume: veneți, anți şi sclavini. Deşi acum, datorită păcatelor noastre, se poartă pretutindeni ca nişte fiare sălbatice, totuşi atunci erau cu toții supuşi puterii lui Hermanaric".

[119] Această regiune geografică este definită astfel de Iordanes: „Sciția se întinde mult în lung şi în lat...; este înconjurată de Ocean..., de Pont şi de ultima parte a cursului Istrului, care este numit Danubius, de la gurile sale şi până la izvor". A se compara ce descrierea Sciției la Herodot, IV, 100–101.

Venetharum natio populosa consedit. Quorum nomina licet nunc per varias familias et loco mutentur, principaliter tamen Sclaveni ac Antes nominantur. Sclaveni e civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla commorantur; hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro exdenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt).

Acelaşi autor, vorbind despre încercările prin care trece Imperiul pe timpul lui Iustinian, menționează şi atacurile zilnice ale bulgarilor, anților şi sclavinilor (*Romana*, 388: *instantia cotidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*).

O caracterizare concisă a vechilor slavi o face Procopius din Caesarea (*De bellis,* VII, 14, 22–30):

„Neamurile acestea, sclavinii şi anții, nu sunt conduse de un singur om, ci trăiesc încă din vechime în rânduială democratică şi de aceea treburile lor, atât cele prielnice cât şi cele neprielnice, sunt totdeauna dezbătute de către obşte. La fel sunt comune la aceşti barbari mai toate celelalte obiceiuri ale lor, încă din vechime. *Cred că este un singur zeu, făuritorul fulgerului şi singurul stăpân al tuturor lucrurilor, şi îi jertfesc boi şi alte animale de tot felul.* Ei nu ştiu ce-i aceea soartă nemiloasă, nici nu mărturisesc că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor. Când îi amenință moartea, fie că se îmbolnăvesc, fie că pornesc la război, făgăduiesc zeului că, dacă vor scăpa cu viață, îi vor aduce o jertfă; iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit şi cred că şi-au răscumpărat viața cu prețul acelei jerfe. Ei mai cinstesc şi râuri, nimfe şi alte zeități şi jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri. Locuiesc în colibe jalnice, răzleți mult unii de alții şi mereu se mută dintr-un loc în altul. Când pornesc la luptă, cei mai mulți merg pe jos împotriva duşmanului; poartă în mâini scuturi mici şi lănci; dar nu-şi pun niciodată platoşă. Unii n-au nici cămaşă, nici manta; ci îmbracă numai nişte pantaloni până la părțile ruşinoase şi pornesc aşa la luptă împotriva duşmanilor. *Amândouă neamurile au o singură limbă, cu totul barbară.* Nici la înfățişare nu se deosebesc cu ceva între ei. Toți sunt înalți şi foarte voinici. Culoarea pielii nu e prea albă, aceea a părului nu e prea blondă şi nici nu bate cu totul în negru, ci sunt toți roşcovani. Duc o viață aspră şi neîngrijită, la fel ca masageții, şi sunt mereu plini de murdărie, ca şi aceia. Dar nu-s răutăcioşi, nici vicleni, iar în simplitatea lor păstrează felul de a fi al hunilor. Până şi numele sclavinilor şi anților era unul singur la început. Într-adevăr, şi unii şi alții se numeau altădată «spori» (σποράδης), poate pentru faptul că locuiesc sporadic, în corturi împrăştiate. De aceea au şi mult pământ; căci cea mai mare parte a țărmului de dincolo al Istrului este locuită de dânşii. Aşa stau lucrurile cu neamul acesta".

O şi mai amplă caracterizare a vechilor slavi o întâlnim în tratatul de artă militară al lui Pseudo-Mauricius (*Strategikon,* XI, 4, 1–15, 30–32, 38–39):

„Neamurile slavilor şi anților au traiul şi obiceiurile la fel şi sunt slobode; ele nu rabdă nicidecum să fie robite sau stăpânite şi mai cu seamă în țara lor. Au mulți bărbați şi sunt răbdătoare, îndurând cu uşurință căldura, frigul, ploaia, goliciunea trupului şi lipsa de hrană. Sunt blânzi şi binevoitori cu oaspeții şi-i duc pe rând din loc în loc unde au nevoie. Dacă întâmplător străinul a fost păgubit din lipsa de grijă a celui care l-a primit, vecinul acestuia porneşte cu războaie împotriva lui, socotind drept o datorie sfântă să-şi răzbune oaspetele. *Pe cei care se află prizonieri la ei nu-i țin ca sclavi la nesfârşit, ca celelalte neamuri, ci le hotărăsc un anumit timp şi lasă în seama lor dacă doresc să se întoarcă în ținuturile de baştină, plătind o răscumpărare oarecare, sau rămân acolo slobozi şi prieteni*. Au o mulțime de animale de tot felul şi de roade, care zac în grămezi, mai ales mei şi parâng. Femeile lor sunt de o cuminţenie

mai presus de firea omenească, aşa încât multe dintre ele cred că moartea bărbaţilor e şi moartea lor şi se lasă sugrumate de bunăvoie, deoarece nu mai socotesc viaţă traiul petrecut în văduvie. Locuiesc în păduri şi pe lângă râuri, mlaştini şi bălţi greu de pătruns şi îşi fac mai multe ieşiri din locuinţele lor, de bună seamă din pricina împrejurărilor în care se află. Lucrurile de trebuinţă le ţin ascunse în pământ şi nu agonisesc nimic de prisos, să se vadă. Duc o viaţă de jaf şi le place să-şi încerce duşmanii în locuri încurcate, înguste şi stâncoase. Folosesc cu pricepere năvălirile repezi, înfruntările pe neaşteptate şi loviturile pe furiş, ziua şi noaptea, şi născocesc multe căi de înfruntare. Sunt iscusiţi şi în trecerea râurilor, mai mult ca toţi, şi se împotrivesc cu tărie în apă: de pildă, de multe ori unii dintre ei, când se află în locurile lor şi sunt luaţi pe neaşteptate de jur împrejur, se cufundă în apă, apucă în gură trestii mari, crescute în apă şi goale peste tot, care se întind până deasupra apei, şi stând la fund, cu faţa în sus, răsuflă prin ele şi ajung de le ţin multe ceasuri, încât nici nu-i bănuieşti; cu toate că văd întâmplător trestiile, cei neştiutori le cred crescute în locurile acelea. Cei care se pricep la asta, cunosc trestiile după tăietură şi aşezare; ei le înţeapă cu ele gurile sau le smulg din gură şi-i scot afară, pentru că nu mai pot sta după aceea în apă. Se înarmează cu două suliţi mici de fiecare bărbat, iar unii din ei cu scuturi temeinice, dar greu de purtat. Folosesc şi arcuri de lemn cu săgeţi mici, unse cu otravă, care e vătămătoare, dacă cel lovit nu ia o băutură împotriva otrăvii sau alt ajutor scornit de minţile vracilor ori nu-şi taie repede rana, ca să nu îmbolnăvească tot trupul. Sunt nestăpâniţi şi răzbunători, nu cunosc rânduiala şi nici nu caută să se prindă în luptă închegată sau să iasă în locuri descoperite şi netede; sau, dacă se întâmplă că au îndrăzneală în clipa încăierării, scot numai strigăte şi se mişcă puţin înainte. Dacă duşmanii rânduiţi în faţă se trag îndărăt la strigătele lor, ei se avântă mai cu tărie; dacă nu, se întorc de unde au venit şi nu se grăbesc să încerce puterea duşmanilor, ci fug în păduri, deoarece acolo au multă îndemânare şi ajutor şi se pricep să lupte cu iscusinţă în locuri strâmte. Şi de multe ori aduc prăzi, pe care, cu oarecare tulburare, le lasă fără să le bage în seamă şi fug în păduri, iar pe cei care rătăcesc şi se îndreaptă spre prăzi îi înfruntă cu uşurinţă şi le pricinuiesc pagube. Asemenea isprăvi sunt gata să facă în tot felul şi de bună voie, ca să-şi vatăme duşmanii. *Sunt cu totul fără credinţă şi lipsiţi de cuvânt faţă de înţelegerile făcute*, urmându-le mai mult de teamă decât cu daruri, şi se lasă duşi când de un gând, când de altul; ori nu se înţeleg, ori se înţeleg, dar îndată vin alţii şi calcă în picioare hotărârile luate, deoarece fiecare gândeşte în alt chip şi nimeni nu vrea să asculte de celălalt. În luptă îi supără loviturile săgeţilor, înfruntările pe neaşteptate, năvălirile din mai multe părţi, încăierările pedestraşilor şi mai cu seamă ale celor cu arme uşoare, ca şi aşezările în locuri descoperite şi întinse".

„Deoarece au mulţi regi şi nu se înţeleg între dânşii, e nimerit ca pe unii dintre ei să-i mânuim cu vorbe sau daruri, mai ales pe cei din apropierea hotarelor noastre, iar împotriva celorlalţi să pornim război, pentru ca dușmănia faţă de toţi să nu ducă la unire sau la o singură stăpânire. De aşa-zişii *refugiaţi* (ῥεφούγοι), trimişi să ne arate drumurile şi să ne descopere pe cineva, trebuie să ne păzim cu străşnicie; *măcar că sunt romani*, ei au căpătat cu vremea această calitate, *au uitat de ale lor şi sunt cu mai multă tragere de inimă faţă de duşmani.* Pe cei binevoitori să-i răsplătim, iar pe cei care ne fac rău să-i pedepsim. Bucatele aflate în ţara din apropiere să nu le părăduim, ci să ne străduim să le aducem în ţară la noi, pe animale şi corăbii: căci râurile lor se varsă în Dunăre şi căratul se face uşor cu ajutorul corăbiilor".

„Aşezările slavilor şi anţilor sunt tot pe lângă râuri şi se ţin unele de altele, dar fără să fie la mare depărtare între ele şi au în apropiere păduri, mlaştini şi stufării, încât se întâmplă totdeauna că năvălirile împotriva lor se opresc în pragul acestor aşezări şi toată oastea se trudeşte acolo. Cei din ţinuturile vecine, având în preajmă pădurile, când simt de aproape mişcarea duşmanilor fug uşor din faţa celor care-i înfruntă. Tinerii lor sunt iscusiţi şi, când găsesc o clipă potrivită, se reped pe ascuns asupra oştenilor noştri, aşa încât năvălitorii nu pot face nici un rău duşmanilor".

Numele care s-a generalizat este cel al sclavinilor – deoarece ei se aflau în faţa *limes*-ului apărat de trupele Imperiului de răsărit. Prima menţiune a prezenţei lor în noile circumstanţe geografice pare a fi la Pseudo-Caesarius (prima jumătate

a secolului al VII-lea)[120]. Într-un izvor (Marcellinus Comes, cu referire la anul 530), sunt menționați cu numele de geți – deoarece veneau probabil din Câmpia Română.

Prima ispravă a slavilor datează din 517–518; Procopius din Caesarea notează (*De bellis,* VII, 40, 5):

> „Când Iustin, unchiul lui Germanus se suise pe tron, anții, care locuiesc aproape de sclavini, trecuseră Istrul cu oaste multă şi cotropiseră teritoriul roman. Nu mult înainte împăratul făcuse pe Germanus comandantul armatei din întreaga Tracie. Acolo se încăierase cu oştile duşmane, le biruise în luptă şi le măcelărise aproape pe toate..."[121].

În aceeaşi scriere (VII, 14, 1–6) întâlnim şi alte mențiuni despre luptele cu slavii (anul 530 şi următorii), al cărei erou a fost generalul roman Chilbudios (*De bellis,* VII, 14, 1–6; vezi *supra,* p. 317). În anul 545, o invazie slavă se abate asupra Imperiului; dar invadatorii sunt respinşi de heruli (aflați în solda romanilor)[122] (*ibid.,* VII, 13, 24–25). Concomitent cu aceste evenimente, Procopius (*ibid.,* VII, 14, 32–34) relatează:

> „În timp ce la ei se petreceau acestea, împăratul Iustinian trimise o solie la acei barbari, cerându-le să se aşeze cu toții într-o cetate veche, cu numele *Turris*[123], care se află dincolo de Istru şi fusese zidită pe vremuri de împăratul Traian, dar rămăsese părăsită de mult timp, căci o pustiiseră barbarii localnici. Iustinian făgăduia că le va dărui cetatea, împreună cu teritoriul din jurul ei, deoarece aparținea romanilor încă de la început; că va face tot ce-i va sta în putință ca să-i adune laolaltă şi să le mai dea şi o mare sumă de bani, numai să-i fie de acum înainte aliați şi să-i împiedice pentru totdeauna pe huni de a mai cotropi împărăția romană, aşa cum îşi puseseră în gând. Auzind aceasta, barbarii se învoiră şi făgăduiră că vor face totul, numai să-l numească din nou pe Chilbudios comandant al armatei romane şi să-l lase să locuiască în mijlocul lor, zicând că acela era Chilbudios pe care-l voiau ei. Ademenit de această nădejde, omul nostru ținea acum şi el să fie Chiulbudios, comandantul armatei romane; şi zicea că el e acela. Pe temeiul acestor spuse fu trimis la Bizanț; dar pe drum se întâlni cu Narses[124]. Acesta intră în vorbă cu el şi văzu că omul minte (deşi vorbea latineşte şi învățase multe din apucăturile lui Chilbudios, pe care era în stare să le imite). Narses îl puse la închisoare şi-l sili să mărturisească totul; după aceea îl luă cu sine la Bizanț" (vezi încă, *ibidem,* VII, 13, 26 şi *supra*, p. 317).

Un atac slav de mari proporții are loc în 548 (*De bellis,* VII, 29, 1–3):

> „Cam în acel timp, o armată de sclavini trecu fluviul Istru şi săvârşi lucruri îngrozitoare în întreaga Illyrie, până la Epidamnum, omorând şi luând în sclavie pe toți tinerii care le cădeau în mână şi prădând avuțiile. De data aceasta, ei fură în stare să distrugă, fără nici o împotrivire, o mulțime de cetăți de acolo, care mai înainte păreau puternice; cutreierară în lung şi în lat şi

[120] *Fontes,* II, p. 485.

[121] *Fontes,* II, p. 451 (cu nota 55); cf. I. Barnea, *DID*, II, p. 415.

[122] Despre heruli: H. Wolfram, *op. cit.*, p. 76 cu nota 81; Gh. Diaconu, EAIVR, II, p. 231–232. Herulii fuseseră primiți în Imperiu în anul 512.

[123] Vezi *supra,* nota 59.

[124] Narses venise în Thracia spre a face recrutări pentru luptele cu ostrogoții din Italia. O ştire provenind tot de la Procopius (*De bellis,* V, 27, 2–3) menționează mercenari huni, sclavini şi anți, sosiți în ajutorul lui Belisarius pentru luptele din Italia.

cercetară după voie. Conducătorii provinciei Illyria îi urmăreau cu o armată de cincisprezece mii de oameni; dar nu îndrăzneau să se apropie prea mult de duşmani".

În anul 550, trei mii de sclavini au trecut peste Istru, „fără ca nimeni să li se împotrivească", pustiind Thracia şi Illyricum şi comițând cruzimi fără seamăn; apoi „ducând cu ei zeci de mii de prizonieri se întoarseră cu toții acasă" (Procopius, *De bellis,* VII, 38, 1–23).

O altă invazie se petrece în 551 (*ibid.,* VII, 25, 1–6):

„O mulțime mare de sclavini năvăliră în Illyria şi pricinuiră acolo grozăvii de nedescris. Atunci împăratul Iustinian trimise împotriva lor o armată, în fruntea căreia se aflau, printre alții, feciorii lui Germanus. Fiind cu mult inferiori în număr duşmanilor, aceştia nu-i putură ataca, ci urmăreau necontenit pe barbari şi hărțuiau pe cei rămaşi în urmă. Mulți dintre aceştia fură omorâți, iar unii fură prinşi şi trimişi împăratului. Cu toate acestea barbarii continuară să săvârşească atrocități. Ei cutreierară mult timp şi acoperiră toate drumurile cu cadavre, luând o mulțime nenumărată de oameni şi prădând totul, fără să întâlnească vreo împotrivire din partea cuiva; după aceea se întoarseră acasă cu toată prada. Căci romanii nu fură în stare să-i înfrunte nici măcar în timpul când treceau fluviul Istru şi nici să-i constrângă în vreun chip oarecare; pentru că gepizii îi primeau la ei şi-i treceau peste fluviu în schimbul unei plăți mari, căci de fiecare om prețul era un stater de aur. Împăratul era nemulțumit, deoarece nu putea să-i împiedice nici să treacă fluviul Istru pentru a prăda imperiul roman, nici când se retrăgeau de aici cu prada...".

Tot Procopius ne mai aminteşte despre construirea unor fortărețe pentru a combate pe barbarii infiltrați de peste fluviu: *Adina* (*De aedif.,* IV, 7, 13: „pentru că barbarii sclavini stăteau mereu ascunşi acolo şi pândeau pe călători, făcând cu neputință trecerea prin acele locuri"; localizare necunoscută) şi *Ulmetum* (*De aedif.,* IV, 7, 17: „Din cauză că barbarii sclavini îşi făcuseră acolo un loc de pândă, unde stătuseră un timp foarte îndelungat, ea fusese lăsată cu totul în părăsire şi nu rămăsese nimic din ea, decât numele. Pe aceasta a rezidit-o din temelie şi a scăpat astfel părțile acelea de năvălirile sclavinilor").

Grație amplei opere de fortificare înfăptuită pe timpul împăratului Iustinian, invaziile slave sunt oprite până în 578/579. „În anul al patrulea al domniei împăratului Tiberius Constantinus s-a adunat în Thracia neamul sclavinilor în număr de aproape o sută de mii de oameni şi au pustiit Thracia şi multe alte ținuturi", scrie Menander Protector (fragm. 47)[125]. Împotriva slavilor, împăratul a aţâţat pe avari, după cum relatează acelaşi autor (fragm. 48):

[125] Evenimentul este consemnat şi de Ioan din Efes (*Hist. eccl.,* VI, 25): „În al treilea an al domniei împăratului Tiberiu, poporul blestemat al slavilor a năvălit pe teritoriul Imperiului. El a parcurs Grecia întreagă, regiunile Thessalonicului şi toată Thracia, a luat multe cetăți şi castele, a pustiit, a ars, a jefuit şi a cucerit țara şi s-a aşezat în ea fără nici o teamă, ca şi când era a lui. Şi aceasta a durat patru ani, în timpul cărora a avut toată libertatea ca să se aşeze şi să se întindă în cuprinsul ei. Slavii au prădat şi au ars totul până la zidul cel lung, făcându-se stăpâni pe turmele imperiale – mii de dobitoace – şi pe cele ale particularilor. Şi până în momentul de față [este vorba de anii 583-584] s-au aşezat în pace pe teritoriul provinciilor romane, jefuiesc, ard şi omoară, fără grijă şi fără teamă. Ei s-au îmbogățit; posedă argint şi aur, herghelii de cai, armate fără număr şi au învățat să se războiască mai bine ca romanii". Vezi I. Barnea, *DID*, II, p. 432–433: „Din cele relatate mai sus, rezultă că pentru prima dată pe la anul 580, slavii s-au aşezat nu în grupuri mici şi izolate, ci în număr

„Grecia era pustiită de către sclavini şi de pretutindeni ne amenințau fel de fel de primejdii, iar Tiberius nu avea la îndemână trupe potrivite pentru luptă, nici măcar pentru o parte a duşmanilor şi cu atât mai puțin împotriva tuturor, şi apoi nu era în stare să-i înfrunte dintr-o dată, deoarece trupele romane fuseseră îndrumate pe frontul de răsărit. De aceea el a trimis soli la Baian, conducătorul avarilor, care pe atunci încă nu era supărat pe romani, ci la începutul domniei lui Tiberius dorea chiar să se bucure de dreptul nostru de cetățenie. Aşadar împăratul a căutat să-l înduplece pe han să pornească război împotriva sclavinilor, pentru ca acei care pustiau pământul roman să fie atraşi în propriile lor suferințe şi, dorind să dea ajutor celor de acasă, să fie siliți să pună capăt prădăciunilor din ținuturile romanilor şi să alunge primejdia din preajma celor de un neam cu dânşii. Deci împăratul a trimis la el această solie, iar Baian s-a lăsat înduplecat cu uşurință. Cu acest prilej a fost trimis ca sol Ioannes, care în timpul acela avea în seamă conducerea insulelor şi fusese rânduit guvernator peste oraşele din Illyria. Acesta a sosit în Peonia şi a strămutat pe Baian şi trupele avarilor în pământul roman, transportând (peste fluviu) mulțimile barbare în corăbii mari. Se zice că au trecut pe pământul roman aproape şaizeci de mii de călăreți bine înarmați. De aici i-a dus mai departe prin ținutul illirilor şi a ajuns iarăşi pe pământul sciților. Acolo s-a pregătit să-i treacă din nou peste Istru în aşa-numitele corăbii cu cârme împrejur. După ce a trecut pe malul celălalt al fluviului, (Baian) a năvălit pe neaşteptate în satele sclavinilor, a pustiit ogoarele şi a târât după sine sau a răpit tot ce-a putut, deoarece nici unul dintre barbarii de acolo nu aveau îndrăzneala să-i stea împotrivă, ci se refugiau în păduri şi văgăuni. Mişcarea aceasta a avarilor împotriva sclavinilor s-a iscat nu numai din pricina soliei împăratului şi a dorinței lui Baian de a face pe placul romanilor, drept răsplată pentru bunăvoința arătată față de el de către împărat, ci şi din motive personale, deoarece Baian era foarte supărat pe sclavini. Conducătorul avarilor a trimis soli la Daurentios şi la celelalte căpetenii ale sclavinilor şi le-a poruncit să se pună sub ascultarea avarilor şi să se numere printre cei care le plătesc tribut. Iar Dauritas şi şefii din jurul său au spus: 'Dar cine-i acest om şi la care raze de soare se încălzeşte, de are îndrăzneala să vină cu puterea peste noi? Noi suntem deprinşi să stăpânim pământ străin şi nu alții să stăpânească pământul nostru, iar obiceiul acesta va stărui în rândurile noastre atât cât vor exista războaie şi săbii'. Astfel au răspuns sclavinii cu mândrie, iar avarii nu s-au lăsat mai prejos, ci au întrebuințat şi ei cuvinte mari şi umflate. Din toate acestea s-au ivit apoi certuri şi gâlceavă, deoarece barbarii sunt neînduplecați şi trufaşi, aşa că au ajuns la neînțelegeri. Sclavinii nu şi-au putut stăpâni mânia şi au ucis solii veniți la dânşii, iar faptul acesta a fost aflat de Baian. Aşadar împotriva sclavinilor Baian avea acum un motiv de învinuire pe care îl aştepta de multă vreme şi nu era în stare să-şi ascundă mânia. Era supărat că n-au dat ascultare poruncilor sale şi i-au pricinuit o mulțime de suferințe, apoi mai voia să facă pe placul împăratului şi era încredințat că va găsi în țara lor multe bogății, deoarece ținuturile romanilor fuseseră pustiite în multe rânduri de către sclavini, pe când pământul lor nu fusese călcat niciodată de alte neamuri".

Totuşi, chiar în anul următor (580), un sol al avarilor, pe drumul de întoarcere din capitala Imperiului, „pe când se afla în drum prin Illyria, împreună cu câțiva romani trimişi pentru pază, a fost ucis de către sclavinii care făceau prădăciuni prin părțile acelea" (Menander Protector, fragm. 64).

Cu toate raporturile tensionate, sclavinii colaborează adesea cu avarii în acțiunile de pradă împotriva Imperiului. Theophilactus Simocattes arată că sclavinii, împinşi de avari, ajung până la „Zidurile Lungi"[126], fiind cu greu izgoniți de Comentiolus

---

mare şi pe termen mai îndelungat pe tot teritoriul Imperiului, foarte probabil şi în Dobrogea. În general, aşezarea lor n-a avut un caracter permanent, nici nu s-a făcut cu intenția unei vieți paşnice, productive, ci pentru pradă şi jaf. Totuşi se poate presupune că acum se fac începuturile unor aşezări izolate şi statornice ale slavilor în Peninsula Balcanică".

[126] Vezi nota precedentă (Ioan din Efes).

(I, 7); din alt loc (VI, 3–4), aflăm că, din porunca chaganului, sclavinii construiesc ambarcațiuni pentru trecerea Istrului împotriva oraşului Singidunum.

În anul 592, este trimis comandant la Dunăre Priscus, pentru a lupta împotriva sclavinilor; generalul roman ajunge la Durostorum (unde este întâmpinat de o solie a chaganului); mai departe, Theophylactus Simocattes (VI, 7) relatează:

„În a douăsprezecea zi, după ce construise nave, generalul trecu fluviul şi auzind că Ardagast scosese ceata de sclavini şi plecase ca să facă prăzi, la miezul nopții porni împotriva lui. Trezit din somn de zgomotul mare, Ardagast spuse că a avut nişte vedenii în vis şi încălecând pe un cal fără şa o luă la fugă. Barbarul dădu apoi peste romani şi descălecând de pe cal începu lupta corp la corp. Dar pentru că nu putea să țină piept celor care luptau, începu să fugă prin nişte locuri greu de străbătut. Ardagast o luă înainte datorită iuțelii de picior, căci natura îl deprinsese pentru aceasta. Dar o soartă potrivnică i se arătă şi barbarul dădu peste trunchiul unui arbore mare. De aceea ar fi fost o pradă foarte uşor de prins pentru duşmani, dacă fluviul nu l-ar fi salvat. Căci trecându-l înnot, scăpă de primejdie. Romanii făcură ospăț tăiuşului săbiei un mare număr de sclavini, pustiiră ținutul lui Ardagast, iar pe cei prinşi vii îi trimiseră la Bizanț cu juguri de lemn legate de gât".

Evenimentul este relatat şi de Theophanes Confessor, în *Chronographia* sa (anul 593), cu informații suplimentare[127]:

„În acest an împăratul Mauricius îl trimise pe Priscus împreună cu toate oştile romane la Istru spre a împiedica neamurile sclavinilor să treacă fluviul. Ajungând Priscus în Durostor şi aflând hanul, trimise la el soli şi cerea romanilor să pună capăt războiului. Priscus răspunse că 'n-a venit să facă război cu avarii, ci a fost trimis de împărat împotriva neamurilor sclavinilor'. Aflând Priscus că Ardagast răsfirase mulțimile sclavinilor pentru a prăda, pe neaşteptate trecu Istrul la miezul nopții şi se încăierară cu Ardagast. Simțind primejdia, Ardagast încălecă pe un cal fără şa şi abia putu scăpa. Romanii prinseră mulți sclavini şi străbătând țara din preajma lui Ardagast puseră mâna pe un mare număr de prizonieri şi-i trimiseră la Bizanț sub conducerea lui Tatimer. Acesta făcu trecerea fără tragere de inimă, apoi se dădu la beție şi desfrâu şi n-avea nici o grijă. A treia zi mulțimea sclavinilor se răsculară împotriva lui. Cuprins de teamă, el scăpă cu fuga şi ajunse în Bizanț. Romanii aflați împreună cu dânsul se luptară cu sclavinii din răsputeri şi, împotriva aşteptărilor, îi învinseră pe barbari, apoi îi aduseră pe prizonieri în Bizanț în fața împăratului. Acesta s-a bucurat şi a înălțat lui Dumnezeu imnuri de mulțumire împreună cu toată cetatea. Priscus puse inimă şi înaintă *în părțile mai dinlăuntru ale sclavinilor.* Un bărbat gepid, stăpânit de credința creştină, fugi la romani şi le arătă romanilor drumul. Şi îi înfrânseră pe barbari. El spuse că Mousoukios, regele barbarilor (τὸν ῥῆγα τῶν βαρβάρων), se află la treizeci de mile. Îndemnat de trădarea gepidului, Priscus trecu fluviul la miezul nopții şi îl descoperi pe Mousoukios doborât de beție: căci prăznuise ziua morții fratelui său. Îl prinse viu şi pricinui mult măcel între barbari. După ce puseră mâna pe mulți prizonieri, romanii se dădură la mâncare şi băutură, dar barbarii se adunară şi îi înfruntară pe învingători. Şi răspunsul ar fi fost mai aprig decât bărbăția lor de mai înainte, dacă n-ar fi intervenit Gentzon cu un pâlc de călăreți romani şi n-ar fi împiedicat printr-o luptă înverşunată urmările barbarilor. Priscus i-a tras în țeapă pe cei încredințați cu paza sa".

Din *Chronographia* (anul 594) lui Theophanes, aflăm că expediția a fost reluată anul următor:

„În acest an Priscus a trecut din nou Istrul, a prădat neamurile sclavinilor şi a trimis împăratului o mulțime de prizonieri. Împăratul a trimis pe Tatimer la Priscus şi a poruncit ca romanii să petreacă iarna acolo. Aflând de acest lucru, romanii se împotriveau, deoarece nu era cu putință

[127] Pentru extrasele din *Chronographia* lui Theophanes, vezi *Fontes,* II, p. 605 sqq.

să se facă aşa ceva din pricina mulţimii barbarilor, duşmăniei locuitorilor şi frigului de nesuportat. Priscus i-a îndemnat cu cuvinte măgulitoare şi i-a înduplecat să ierneze acolo şi să îndeplinească porunca împăratului".

De la Theophilact (VII, 1) şi de la Theophanes aflăm că în anul 595, împăratul i-a luat lui Priscus conducerea militară şi l-a numit conducător pe fratele său Petrus[128]. Lângă Marcianopolis, avangărzile acestuia întâlnesc o ceată de slavi:

„Aceştia dădură peste şase sute de sclavini care duceau o mare cantitate de pradă de la romani. Căci devastând Zaldapa, Aquis şi Scopis, ei jefuiseră din nou pe nenorociţi şi aveau prăzile încărcate pe un mare număr de care. Când barbarii văzură pe romani apropiindu-se de ei şi apoi fură văzuţi şi ei, se repeziră să ucidă pe captivi; şi astfel fură omorâţi captivii de parte bărbătească ce erau în floarea vârstei. Pentru că barbarii nu puteau să evite întâlnirea cu romanii, puseră carele laolaltă, se înconjurară cu un fel de întăritură (χάραξ) de tip barbar împotriva cailor lor. Atunci comandantul (Alexandru îi era numele) îi îndemnă în limba părintească a romanilor (τῇ πατρίῳ τῶν Ῥωμαίων φωνῇ) să descalece de pe cai şi să dea lupta cu duşmanii corp la corp. Aşadar romanii, descălecând de pe cai, se apropiară de întăritură; ei dădură şi primiră la rândul lor lovituri de săgeţi... dar romanii atacară cu putere şi târziu îi uciseră cu greu pe barbarii din întăritură" (Theophilactus Simocattes, VII, 2; evenimentul este consemnat şi în *Chronographia* lui Theophanes, la anul 596).

În anul 597, generalul Petrus trece pe la Pistus, Zaldapa, Iatrus, Novae, ajungând la Asemum (Asamum, pe râul Osăm) (Theophilactus Simocattes VII, 1–3); apoi, aflăm de la Theophanes[129]:

„Petru se îndreptă împotriva lui Piragast, conducătorul sclavinilor, iar barbarii îi întâmpinară pe aceştia pe malul fluviului şi îi împiedicau să treacă. Romanii trăgeau cu arcurile din corăbii şi-i întoarseră înapoi. După ce fură puşi pe fugă, Piragast fu lovit la un şold şi muri. Romanii trecură dincolo, luară o mulţime de prizonieri şi se întoarseră în tabăra lor. Dar călăuzele rătăciră drumul şi căzură cu toţii în locuri lipsite de apă (ἀνύδροις τόποις), încât oastea era în primejdie. După ce merseră toată noaptea, ajunseră la râul Helivakia (τῷ Ηελιβάκια ποταμῷ))[130]. Dar barbarii se pitiseră în ascunzişuri pe malul celălalt şi trăgeau în cei care veneau să ia apă. Se iviră pierderi mari în oştile romane şi începură a fugi, în timp ce erau hărţuiţi de barbari. Când a aflat de aceste lucruri, Mauricius i-a luat lui Petrus conducerea şi l-a trimis din nou pe Priscus comandant în Thracia".

De la Theophilact aflăm din nou despre asocierea slavilor cu avarii. În anul 601, în bătălia de pe Tisa (VIII, 3), terminată cu înfrângerea avarilor, au fost făcuţi prizonieri şi opt mii de sclavini.

---

[128] Theophanes ne mai informează că Priscus a pornit cu oştirea înainte de a sosi Petrus şi a trecut fluviul – unde este întâmpinat de trimişii hanului. După tratative, „Priscus dădu hanului prizonierii spre a obţine trecerea, iar toate prăzile de război le luă cu sine şi trecu fluviul fără primejdie".

[129] *Fontes,* II, p. 609; la Novae se petrecuse un grav incident între Petrus şi locuitorii şi apărătorii cetăţii.

[130] Vezi şi Theophilact (VII, 5): „...şi toată armata romană s-ar fi prăpădit, dacă un barbar oarecare nu le-ar fi arătat râul Helivakia (τὸν Ηλιβακίαν...ποταμόν), care se afla la o depărtare de patru parasange" (20 km). Acest râu a fost identificat cu Ialomiţa (*Istoria României,* I, 1960, p. 605, 733); dar urmărind itinerariul lui Petrus, acele „locuri lipsite de apă" pot fi mai degrabă în câmpia Călmăţuiului, iar râul repectiv poate fi identificat cu Călmăţuiul sau Vedea. De acest râu se poate lega numele cetăţii (πόλις) *Helis* (locul întâlnirii dintre Lysimach şi Dromichaites; vezi Diodor din Sicilia, *Bibl. hist.,* XXI, 12, 2), identificată de unii istorici cu *dava* getică de la Zimnicea (Al. Vulpe, DIVR, p. 624).

În anul 602, profitând de dezorganizarea *limes*-ului (părăsit de soldații romani răsculați), slavii trec Dunărea, aşezându-se pe teritoriul Imperiului.

Influența slavilor asupra populațiilor de pe teritoriul Daciei, în decursul secolului VI, a fost nesemnificativă. Mai târziu, ca urmare a constituirii celui de-al doilea chaganat (după 680), unele grupuri de slavi (probabil dislocați de avari) pătrund în Transilvania: pe văile Mureşului, Crişurilor, Someşului (vezi descoperirile de la Culciu Mare, jud. Satu Mare; Dăbâca, Țaga, Cluj-Cordos, jud. Cluj; Noşlac, jud. Alba; Cipău-Sf. Gheorghe, jud. Covasna); ei sunt considerați ca reprezentând detaşamente militare în slujba avarilor[131].

Aproximativ concomitent cu slavii, alte două neamuri, revărsate din adâncurile Asiei, îşi fac apariția în ținuturile dunărene: avarii şi bulgarii.

Avarii[132] erau o populație nomadă, originară din Mongolia. Sub presiunea altor triburi turanice, ei ajung la gurile Dunării (pe la mijlocul secolului al VI-lea)[133].

În anul 558 avarii trimit o solie la Constantinopol solicitând subsidii, precum şi un teritoriu în care să se aşeze[134]. Ei îşi reînoiesc cererea în 562; împăratul Iustinian le oferă un teritoriu în Pannonia Secunda (între Dunăre, Sava şi Drava), însă avarii refuză, deoarece era zona vizată de longobarzi. Iată relatarea lui Menander Protector (9):

> „Iustinian a primit pe solii avarilor, care cereau îngăduința să vadă pământul, unde tribul urma să-şi aleagă loc pentru locuințe. La sfatul generalului său Iustinus, împăratul şi-a pus în gând să aşeze acest neam în ținutul herulilor, adică acolo unde locuiseră herulii (el se numeşte Pannonia Secunda); iar dacă le-ar fi pe plac, împăratul le-ar îngădui. Dar ei spuneau că nu pot părăsi Sciția şi lăsau să se înțeleagă că țin mult la această țară. Convorbirea n-a putut propăşi, iar între timp comandantul Iustinus a trimis soli la Bizanț şi a arătat împăratului că ar face bine să-i oprească acolo, în închisoare, pentru o bucată de vreme. Căci el s-a împrietenit cu unul din

---

[131] D. Gh. Teodoru, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanțul în veacurile V–XI e.n.,* Iaşi, 1981, p. 44. La Nuşfalău (jud. Sălaj) a fost descoperită o necropolă de incinerație (secolul VIII – începutul secolului X) atribuită slavilor occidentali, în contact cu avarii (Maria Comşa, MCA, 7, 1961, p. 519–529).

[132] Despre aceşti migratori, rămân esențiale până în prezent (în privința antichităților avarice din Dacia) contribuțiile lui Kurt Horedt: *Avarii în Transilvania,* în *Contribuții la istoria Transilvaniei,* Bucureşti, 1958, p. 61–109; idem, în *Istoria României,* I, 1960, p. 714–722; vezi încă: J. Filip, *Enczyclopädisches Handbuch*, I, p. 69–70; R. Harhoiu, DIVR, p. 74–75; idem, EAIVR, I, p. 145.

[133] Vezi datele transmise de Euagrios Scholasticos, V, 1 (*Fontes* II, p. 527): „Avarii sunt un neam scitic, dintre cei care trăiesc în căruțe şi sălăşluiesc în câmpiile de dincolo de Caucaz. Fugind cu toții de vecinii lor turci, deoarece suferiseră mult din pricina lor, ei ajunseră până în Bosporul cimerian. După ce părăsiră țărmul Pontului numit Euxin (unde se aflau tot felul de neamuri barbare, iar romanii întemeiaseră oraşe, tabere militare şi câteva stațiuni de veterani sau de colonişti trimişi de împărați), ei îşi deschiseră o trecere şi se luptară cu toți barbarii ieşiți în cale, până ce ajunseră la țărmurile Istrului şi trimiseră soli la Iustinian”.

[134] Impresia produsă de aceşti barbari asupra locuitorilor Capitalei ne este redată plastic de Theophanes Confessor (*Fontes,* II, p. 601): „Tot în anul acesta [558] veni în Bizanț un neam ciudat de oameni, al aşa-zişilor avari; şi tot oraşul se strânse să-i vadă, pentru că niciodată nu privise asemenea neam de oameni; căci aveau plete lungi de tot, date pe spate, legate cu cordele şi împletite, iar restul îmbrăcămintei era la fel cu a celorlalți huni. Aceştia fugiseră din țara lor, trecură în părțile Sciției şi Moesiei şi trimiseră soli la Iustinian: ei cereau să fie primiți ca supuşi”.

soli, anume cu Oicunimon şi acesta i-a mărturisit în taină că avarii una vorbesc şi alta au în minte, că folosesc cuvinte cât mai cumpănite spre a-şi masca viclenia şi căpăta bunăvoinţa romanilor, măcar până trec Istrul, dar că de fapt au alte gânduri, iar după ce vor trece fluviul, vor porni la război împreună cu toată armata lor. Când a aflat aceste ştiri, Iustinus a dat de veste împăratului să-i ţină închişi la Bizanţ pe solii avarilor, deoarece aceştia nu vor trece fluviul înainte de a fi sloboziţi solii. În timp ce făcea toate acestea, Iustinus nu înceta deloc pregătirile pentru a supraveghea trecerea peste fluviu, căci îi încredinţase lui Bonus, comandantul trupelor mercenare şi domestice, paza fluviului. Iar solii avarilor, văzând că nu dobândesc nimic din ceea ce veniseră să ceară de la împărat, au luat de la el daruri, aşa cum le era obiceiul, şi-au cumpărat cele de trebuinţă, între altele şi arme, şi au fost lăsaţi să se ducă. Dar între timp împăratul a trimis în taină poruncă lui Iustinus să le ia armele într-un chip oarecare, iar comandantul i-a primit pe soli la întoarcere şi a îndeplinit toate acestea. De aici s-a iscat duşmănie între romani şi avari, duşmănie pricinuită de multe motive, dar mai ales de faptul că n-au fost sloboziţi mai repede solii, deoarece Baian le dăduse poruncă să se întoarcă cât mai curând. Dar împăratul ştia bine ce gânduri au şi de aceea făcea fel şi chip să-i ţină închişi cât mai multă vreme în oraşul său de reşedinţă".

Urmaşul lui Iustinian, împăratul Iustin II, refuză să le mai acorde subsidii. Atunci avarii atacă pe franci (în Thuringia), dar sunt respinşi. În aceste condiţii, acceptă propunerea de alianţă a longobarzilor (Menander Protector, fragm. 24–25) şi îi înfrâng pe gepizi, în anul 567 (vezi p. 329). Dar stânjeniţi de asemenea vecinătate primejdioasă, longobarzii pleacă în Italia (anul 568). În aceste împrejurări, romanii reocupă Sirmium, care este revendicat de avari (aceştia se considerau „moştenitori" de drept ai fostei stăpâniri a gepizilor). Hanul Baian trimite în mai multe rânduri soli, solicitând subsidii (Menander Protector, fragm. 27–28, 33); abia în anul 573 romanii încheie pace cu avarii, plătindu-le anual 80 000 de piese de aur (364 kg de aur), în curând pretinzând în plus alte 20 000 de piese anual (Theophylactus Symocattes, I, 3 şi 6).

Avarii îşi creează o întinsă stăpânire, din stepele nord-pontice până în Pannonia, supunând neamurile barbare întâlnite în cale. Singurii care li se opun sunt sclavinii – împotriva cărora Baian porneşte în 580, cu concursul flotei romane, o expediţie, peste Dunăre (Menander Protector, 48; vezi *supra*, p. 335–336). Dar în anul 582 avarii ocupă Sirmium (după trei ani de rezistenţă; Menander Protector, fragm. 66); chaganul îşi stabileşte aici reşedinţa. Apoi, călcând tratatul cu romanii, Baian ocupă prin surprindere Singidunum, apoi Viminacium, şi pustieşte ţinuturile Imperiului până la Anchialus (Theophilactus, I, 3). Un atac de amploare se petrece în 586–587, când este pustiit teritoriul Moesiei şi cel dobrogean, cucerind oraşele Ratiaria, Bononia, Aquae, Durostorum, Zaldapa, Marcianopolis şi Tropaeum (Theophylactus, I, 8). În cursul acestui război se produce un incident, relatat astfel de Theophylactus Simocattes (II, 15):

„După ce bătrânul [un soldat roman] spuse aceste vorbe adunării, reaprinse în piepturile soldaţilor curajul pentru luptă, la cei mai destoinici făcând să nască o dorinţă neînfrânată de a se bate şi pişcând cu vorba precum cu un bici lipsa de bărbăţie a celor doi, îl făcu să se schimbe. Se ridică un strigăt puternic din adunare şi teatrul răsuna de laudele celor care admirau pe soldatul bătrân pentru marele lui curaj. Şi îndată, cu toţii într-un gând, părăsiră adunarea şi se îndreptară spre arme. Coborâră deci de pe Haemus la Calvomuntis şi la Libidurgos şi văzură nu departe, cam la patru mile de acolo, pe chagan stând cu corturile fără nici o grijă, întrucât armata îi era împrăştiată prin toată Thracia. Comentiolus aranjă armata şi punând-o pe

o singură linie de luptă o lăsă să înainteze; porunci să se îndrepte spre Astice, noaptea să fie sub pază, iar a doua zi să năvălească asupra chaganului ca o furtună şi să facă un mare măcel printre duşmani. Dar o soartă potrivnică găsi cu cale să schimbe socotelile acestei expediţii. Căci, întocmai ca un bondar, distruse stupii bunei chibzuiri şi prădă osteneala comandantului, ca pe cea a unei albine. În adevăr, după ce soarele şi-a arătat spatele sumbrei nopţi şi lampa prea frumoasă şi dătătoare de lumină acoperindu-şi strălucirea a cedat puterii nopţii, unul dintre animalele de povară şi-a scuturat sarcina de pe el. Se întâmplase însă ca stăpânul lui să meargă înainte. Dar cei care veneau în urmă şi vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el, strigară la stăpân să se întoarcă şi să îndrepte povara de pe animal. Ei bine, acest lucru a fost pricina tulburării ordinei în oştire şi a făcut să înceapă fuga înapoi; căci mulţimea auzea glasul şi cele spuse erau luate greşit drept un semnal care se părea că era pentru fugă, ca şi cum duşmanii s-ar fi ivit în apropiere de ei mai repede decât orice închipuire. S-a produs o foarte mare învălmăşeală în armată şi mult zgomot; fiecare striga tare să se întoarne şi se îndemna unul pe altul în limba băştinaşă (επιχωρίῳ τε γλώτῃ) să se întoarcă înapoi, grăind cu foarte mare tulburare *torna, torna* (τόρνα, τόρνα), ca şi cum li s-ar fi ivit pe neaşteptate o luptă în timpul nopţii. Se împrăştie aşadar toată oştirea ca o armonie a coardelor de liră. Chaganul fugi de această a doua şi cea mai mare primejdie cât îl ţinură picioarele şi lăsând căile bătute şi strămutându-se în alt loc, găsi o scăpare şi mai neaşteptată decât cea dintâi. La fel făcură şi romanii şi fugeau la rândul lor; o frică falsă făcuse să se întoarcă oştirea romană şi o primejdie neadevărată înspăimântă pe ostaşii ei. Totuşi aceştia măcelăriră mai mulţi avari când se dădu o ciocnire neaşteptată între cele două armate; căci întorcându-se unii din armata romană, atacară foarte energic pe duşmani. Când chaganul a răsuflat după această învălmăşeală, spre a şterge pata pricinuită de atacurile adversarilor, strângând ceata de barbari, s-a năpustit asupra cetăţilor romane şi a pus stăpânire pe castelul Appiaria”[135].

Acelaşi autor ne mai redă un alt incident al generalului Priscus cu chaganul avarilor (VII 7):

„La începutul primăverii Priscus plecă din Bizanţ. Apoi adună trupele la Astice şi după ce făcu numărătoarea armatei, comandantul află că un mare număr de romani pierise. Încercă deci să facă vădite împăratului Mauricius greşelile lui Petrus; totuşi fu convins de sfaturile unora să ascundă greşelile. Aşadar, după ce făcu cincisprezece popasuri cu tabăra şi trecu Istrul, în a patra zi comandantul sosi la Novae de Sus [în Moesia Prima]. Aflând aceasta, chaganul trimise soli la Priscus şi-l întrebă care este cauza sosirii romanilor. Comandantul spuse că locurile sunt potrivite de la natură pentru vânătoare şi călărie şi sunt foarte bogate în ape. Chaganul arătă că romanii păşesc pe un pământ străin, iar Priscus a călcat tratatul, iar pacea este tulburată de el pe ascuns. Priscus spuse că pământul este roman, iar barbarul că romanii l-au pierdut prin arme şi prin legea

[135] Incidentul este redat astfel de Theophanes Confessor (vezi *Fontes,* II, p. 605): „Un animal de povară aruncase sarcina de pe el şi cineva a strigat pe stăpânul animalului să îndrepte sarcina, zicându-i în limba maternă: *torna, torna frater* (τῇ πατρῷᾳ φωνῇ: τόρνα, τόρνα φράτερ). Stăpânul catârului n-a auzit glasul, dar l-au auzit oştenii şi, crezând că sunt înfrânţi de duşmani, o luară la fugă, strigând în gura mare: *torna, torna* (τόρνα, τόρνα)”. Vezi Petre Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie şi de lingvistică*, SCIV, 7, 1956, 1–2, p. 179–188, care optează (pe baza a două manuscrise) pentru forma φράτρε (apropiat de românescul *frate*); înseamnă că în *graiul strămoşesc* al soldaţilor (romani) din provinciile de la Dunăre, substantivul *frater* era tratat ca fiind de declinarea II (se poate cita în acest sens o inscripţie celebră din Italia, elogiul lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus: *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum captos aut hostibus ereptos remisit* IDRE, I, 113, r. 19, unde *fratrum* trebuie să fie în cazul acuzativ, precum *filios* – în acelaşi rând), cu vocativul format după regula substantivelor terminate în *-us*. Dar forma *fratre* (la nominativ!) o întâlnim şi într-o inscripţie de la Poetovio (Pannonia Superior) (CIL, III, 4061): *C. Rufius C. f. Ouf(entina tribu) Med(iolano) mile[s] leg(ionis) XIII Gem(inae) an(norum) XXXVI st(i)p(endiorum) XVI; fratre pos(uit); h(ic) s(itus) e(st).*

războiului. Cum chaganul îl combătea şi se certau pentru aceste locuri, se spune că Priscus i-a reproşat fuga din Orient".

Un alt pasaj consemnează un armistițiu între adversari (Theophilactus Symocattes, VII 13):

„În această vreme chaganul, care este în mare cinste la avari, strângându-şi trupele, înaintă prin Mysia tracică, apoi atacă oraşul Tomea[136]. Aflând acestea, Priscus veni în ajutorul oraşului ameninţat. Aşadar romanii şi barbarii aveau taberele lângă Tomea şi, deşi venea iarna, rămăseseră pe loc. La apariţia primăverii o foamete lovi pe romani. Când era aproape să sosească marea sărbătoare creştinească a patimilor şi învierii Dumnezeului mântuitor şi foametea copleşea pe romani, dintr-o pronie neaşteptată chaganul trimise solie la romani. Cererea era să pună capăt foametei. Priscus era nedumerit de ciudăţenia cererii şi nu-i venea să creadă. Când însă romanii şi barbarii dădură şi primiră garanţii, încheind un armistiţiu de cinci zile, îndepărtară orice teamă. Deci chaganul trimise care cu alimente romanilor înfometaţi. De aceea până în vremea noastră dintre lucrurile povestite ca extraordinare a rămas amintirea acestei omenii barbare. În a patra zi, când armata romană avea din abundenţă cele necesare pentru hrană, chaganul trimise soli ca să ceară de la Priscus aromate din India. Comandantul satisfăcu cererea barbarului şi-i trimise piper, foi de India, scorţişoară şi aşa-numitul *costos.* Primind darurile şi parfumându-se cu aromate, barbarul s-a bucurat mult. S-a abţinut deci de la luptă până a trecut acea sărbătoare populară şi mare. Locuiau deci împreună trupele adverse şi nu exista nici o teamă între cele două armate. După ce au trecut sărbătorile, chaganul a trimis sol cerând să se separe trupele. Şi astfel barbarul se despărţi de romani".

În anul 626, oraşul Constantinopol este atacat concomitent pe mare şi pe uscat de perşi şi avari (în armata lor se aflau şi grupuri de gepizi, slavi şi bulgari). Duşmanii au fost înfrânţi, iar corăbiile lor incendiate (Leo Grammaticus)[137].

Din acest moment începe o slăbire a chaganatului avar. Încă din 623, venzii, conduşi de Samo, se răsculaseră împotriva avarilor; de asemenea, bulgarii nord-pontici se eliberează de sub tutela avară.

Din punct de vedere arheologic, prezenţa avară este bogat documentată în Câmpia Pannonică, îndeosebi prin cercetarea unui număr foarte mare de cimitire[138]. În această primă perioadă, ei nu au pătruns încă pe teritoriul Transilvaniei; cele mai înaintate descoperiri sunt cele de la Felnac (mormântul unui argintar, cu 27 de tipare pentru presarea unor garnituri de centură şi harnaşament) şi Sânpetru German (mormântul bogat al unui călăreţ, datat printr-o monedă de la Heraclius) (ambele localităţi în jud. Arad)[139]. Se crede că zona interioară era controlată prin intermediul gepizilor.

Pe la anul 680, se înregistrează un nou val avaric, ducând la întemeierea celui de-al doilea chaganat avar. În anii 795–796, avarii sunt înfrânţi de Carol cel Mare.

---

[136] În legătură cu acest oraş, vezi Gh. Ştefan, Dacia (N.S.), 11, 1967, p. 253–258 (nu este vorba de Tomis din Dobrogea).

[137] Cu ajutorul „focului grecesc"; acesta mai fusese utilizat pe timpul împăratului Anastasius împotriva răzvrătiţilor lui Vitalianus (vezi *Fontes,* II, p. 649–651).

[138] În 1960, K. Horedt (*Istoria României,* I, p. 720) afirma că se cunoşteau deja 1 000 de localităţi cu descoperiri şi s-au cercetat circa 30 000 de morminte avare.

[139] Vezi K. Horedt, în *Istoria României,* I, 1960, p. 716–718, fig. 179–180.

Resturile avare se refugiază la est de Tisa, fiind definitiv zdrobiți de slavi (Cronica lui Nestor)[140].

Din punct de vedere arheologic, prezența avară pe teritoriul Transilvaniei în această perioadă este atestată printr-o serie de antichități: piese de centură turnate (la început se mai întâlnesc încă unele piese realizate prin presare pe un tipar, caracteristice pentru perioada anterioară), precum şi zăbale şi scărițe de şea. Descoperirile de la Aiud[141], Teiuş[142] şi Câmpia Turzii[143] indică prezența unui centru de stăpânire avară pe Mureş (în legătură cu extragerea sării); mormântul de călăreț de la Bratei (pe Târnava Mare)[144] reprezintă deocamdată cea mai înaintată (spre răsărit) descoperire avară din Transilvania. Amintirea teribilă a trecerii lor prin aceste părți pare să se fi păstrat în limba română prin cuvântul *căpcăun* (derivat din *capcan,* un important dregător în slujba chaganului avar)[145].

Bulgarii[146] erau şi ei o populație de origine türcă, ajunşi deja, în primele decenii ale secolului al IV-lea, în stepele dintre Marea de Azov şi Marea Neagră[147]; o parte dintre ei au fost supuşi de huni, fiind împinşi spre vest, de unde unii s-au întors în răsărit după prăbuşirea dominației hunice.

În anul 480, împăratul Zenon a chemat în ajutor, împotriva ostrogoților (vezi Ennodius, *Panegyricus dictus clementissimo regi Theodorico,* V, 19–22), unele triburi bulgare care trecuseră dincoace de Nipru şi, mânându-şi turmele în căutare de păşuni, ajunseseră în ținuturile de la Dunărea de jos şi în Pannonia. Ulterior, bulgarii pustiesc ținuturile de la frontiera Imperiului, pătrunzând în Illyricum. Dar, cum consemnează Theophanes Confessor (*Chronographia*, a. 502): „Tot în anul acesta năvăliră în Illyria şi în Thracia aşa-zişii bulgari şi se retraseră înainte de a fi cunoscuți mai îndeaproape". În 514–515, printre participanții la revolta lui Vitalianus, porniți din ținuturile dunărene, sunt menționați şi bulgari (Ioannes Malalas, Theophanes Confessor)[148]. Pe timpul domniei lui Iustinian, bulgarii jefuiesc Thracia: în anii 530 (Marcellinus Comes, *Chronicon*, a. 530/VIII; vezi şi Iordanes, *Romana,* 363), 539[149]

---

[140] *Izvoarele istoriei Românilor*, VII (ed. G. Popa-Lisseanu), 1935, p. 39.

[141] *Rep. arh. jud. Alba,* p. 25, nr. 20 (s).

[142] *Ibidem*, p. 188–189, nr. 5 (d).

[143] *Rep. arh. jud. Cluj,* p. 118, nr. 5.

[144] Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977, p. 62 (mormânt avar cu cal, apărut în ruptura unui mal; din inventar se cunosc 2 zăbale cu psalii şi 2 scări, precum şi aplice ajurate). Un al doilea mormânt cu cal este lipsit de inventar.

[145] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria Românilor,* I, 1975, p. 175–176.

[146] Despre numele bulgarilor, Nicephoros Gregoras (*Istoria Romeilor,* II, 2; vezi *Fontes* , III, p. 497) scrie următoarele: „Este un ținut aşezat în părțile de dincolo şi la nord de Istru şi curge printr-însul un fluviu nu mic: Vulgas îl numesc localnicii (Βουλγαν αὐτὸν ὀνομάζουσιν οἱ ἐπιχώριοι). De la acesta şi-au luat numele de bulgari şi ei, care erau la origine sciți".

[147] Despre bulgari, vezi: I. Barnea, în *Istoria României,* I, 1960, p. 756 sqq.; P. Diaconu, DIVR, p. 115–116; idem, EAIVR, I, p.223.

[148] Vezi *Fontes,* II, p. 501, 599.

[149] Vezi *Fontes,* II, p. 599–601 (Theophanes Confessor): „În anul acesta, bulgarii... se puseră în mişcare înspre Sciția şi Moesia, fiind comandant militar în Moesia Iustin, iar în Sciția Baduarius.

şi 540[150] (după Theophanes Confessor), 560 (Victor din Tunun)[151]. În anul 597, o avangardă a comandantului Petrus (fratele împăratului Mauricius) întâlneşte o ceată de 1 000 de bulgari[152]. Ei vor participa şi la atacul asupra oraşului Constantinopol de către avari (vezi p. 342).

Bulgarii aflați în stepele de la nord de Munții Caucaz au întemeiat o stăpânire, cunoscută în izvoare sub numele de „Bulgaria Mare", sub conducerea hanului Kubrat. După moartea acestuia (circa 650), cei doi fii mai mari au rămas în vechile locuri, dar ceilalți trei au migrat spre apus: astfel, cel de-al treilea fiu, Isperich (Asparuch) a ajuns în ținutul Onglos[153] (în „unghiul"[154] de la vest de Nistru şi la

---

Câțiva ieşiră împotriva bulgarilor şi se loviră în luptă, dar comandantul Iustin fu zdrobit în încăierare. În locul său ajunse comandant Constantinus, fiul lui Florentius. Iar bulgarii înaintară până în părțile Thraciei. Şi le ieşiră înainte comandantul Constantinus, Godilas şi comandantul oştilor din Illyria, hunul Acum, pe care îl adoptase împăratul la botez: ei îi cuprinseră pe bulgari la mijloc şi îi striviră; măcelăriră mulțimi multe, le luară toată prada şi îi răpuseră cu desăvârşire, omorând şi pe cei doi regi ai lor. La întoarcere, când erau bucuroşi, îi întâlniră alți bulgari; şi fiind obosiți, conducătorii întoarseră spatele, iar bulgarii îi urmăriră şi îi prinseră cu arcanele din fugă pe conducători, pe Acum şi pe Godilas. Godilas tăie arcanul cu sabia de la şold şi scăpă, dar Constantinus şi Acum fură prinşi de vii. Pe Constantinus îl sloboziră, luând o mie de monede (χίλια νομίσματα); iar el se duse la Constantinopol. Pe Acum îl luară cu ei în țara lor împreună cu alți prizonieri".

[150] Vezi *Fontes,* II, p. 601 (Theophanes Confessor): „În acest an a trecut de partea romanilor Mundus, din neamul gepizilor, feciorul lui Giesm, care după moartea tatălui său se dusese la Rigas, unchiul după mamă şi rege în Sirmium. Aflând de acest lucru Theoderich, regele Romei, trimise la dânsul; şi fiind înduplecat, trecu de partea lui şi erau împreună tovarăşi de arme. După moartea lui Theuderich se duse la fluviul Danubius şi ceru împăratului Iustinian să-l lase sub stăpânirea sa; şi merse la Constantinopol. Împăratul îl milui pe el şi pe fiul său cu multe daruri şi îl lăsă să plece după ce îl numi conducător de oşti în Illyricum. Pe când se îndrepta spre Illyricum, îi ieşi înainte o mare mulțime de bulgari, dar el porni împotriva lor şi îi măcelări pe toți. Şi trimise la Constantinopol ca prizonieri de război pe şeful lor împreună cu alții, care fură duşi cu fală prin circ. Şi se făcu pace adâncă în Thracia, deoarece hunii nu mai cutezau să mai treacă Dunărea. Iar pe prizonierii bulgari îi trimise împăratul în Armenia şi în Lazica şi îi încadră în rândurile unităților militare de acolo".

[151] Victor din Tunun, *Chronica,* a. 560: „Bulgarii invadează Thracia şi ajung până la Constantinopol, în regiunea Sycae. Îl prind pe patriciul Sergius, care fusese odinioară comandantul armatei din Africa, şi îl ucid. Dar fiind cu totul învinşi şi puşi pe fugă de patriciul Belisarius, ei se întorc peste Dunăre". Se consideră însă că este vorba despre o invazie a hunilor cutriguri (la care participă bande de bulgari şi slavi), conduşi de Zabergan (*Fontes,* II, p. 397, nota 24).

[152] *Fontes,* II, p.609: „Aceştia se întâlniră cu bulgarii, o mie la număr. Bulgarii se încrezuseră în pacea hanului şi mergeau fără grijă. Romanii îşi îndreptară paşii spre bulgari, iar bulgarii trimiseră şapte oameni cerând să nu strice pacea. Auzind acestea, cei care alergau înainte îl vestiră pe conducătorul de oşti. Dar conducătorul de oşti zise: 'Nu-i voi cruța chiar dacă ar veni şi împăratul'. Se încăierară în luptă şi romanii fură puşi pe fugă. Barbarii nu-i urmăriră, ca să nu cadă în primejdie după izbândă. Conducătorul de oşti îl biciui în chip ruşinos pe căpitanul avangărzilor. Aflând de aceasta, hanul trimise soli la Petrus spre a-l învinui de agresiune şi de faptul că romanii au rupt pacea fără nici o justificare. Petrus folosi cuvinte blânde şi înşelătoare şi zise că n-a ştiut de pornirea luptei, dar că restituie toate prăzile îndoit. Şi aşa luară barbarii prăzile pierdute, în două grămezi, şi făcură pace".

[153] Vezi N. Bănescu, *Le premier habitat de la Horde d'Asparuch dans la région du Danube,* Byzantion, 28, 1958, p. 433–440; o propunere diferită (în Muntenia): P. Diaconu, Dacia (N.S.), 14, 1970, p. 325–334 (= Peuce, 2, 1968, p. 191–203).

[154] Pentru diferitele etimologii în legătură cu acest toponim, vezi P. Diaconu, Dacia (N.S.), 14, 1970, p. 326. Cea mai convingătoare ni se pare ipoteza exprimată de N. Iorga (*Istoria Românilor*, II, Bucureşti, 1936, p. 301) şi N. Bănescu (Byzantion, 28, 1958, p. 133): toponimul *Onglos* provine din latinescul *angulus*; în sprijinul părerii acestor mari învățați se poate aduce atestarea formei *anglus* în

nord de gurile Dunării şi Mare); altul s-a aşezat în Pannonia, sub stăpânirea avarilor, iar ultimul a plecat în Italia[155].

În anul 680, împăratul Constantin IV Pogonatul a pornit o expediție împotriva bulgarilor, terminată printr-un dezastru (relatarea lui Theophanes Confessor)[156]:

> „Împăratul Constantin a aflat că pe neașteptate un neam murdar şi nespălat s-a aşezat în Onglu (Ὄγλος), dincolo de Dunăre şi, năvălind în ținuturile din apropierea Dunării, pustieşte țara stăpânită acum de ei, *dar aflată atunci sub oblăduirea creştinilor*. El s-a întristat peste măsură şi a dat poruncă tuturor comandamentelor militare să treacă în Thracia. După ce a înarmat o flotă, a pornit împotriva lor pe apă şi pe uscat, încercând să-i urmărească cu război: a rânduit trupele pedestre pe uscat între numitul Onglu şi Dunăre, iar de-a lungul țărmului din apropiere a pus corăbiile. Când au văzut bulgarii această oaste unită şi numeroasă s-au gândit să scape, au fugit în întăriturile lor şi s-au pus la adăpost. Trei zile n-au cutezat să iasă din întăriturile, iar romanii nu s-au prins în lupte din pricina mlaştinilor aflate în față. Văzând slăbiciunea romanilor, neamul acesta necurat a prins inimă şi a ajuns mai cutezător. Suferind greu de picioare şi fiind silit să se întoarcă în Mesembria pentru o cură de băi, împăratul împreună cu cinci corăbii repezi şi cu oamenii lor a părăsit pe conducători şi gloata, după ce le-a poruncit să lupte mai departe, să-i alunge din întăriturile sau să-i înfrunte cu război, dacă se întâmplă să iasă din ele; iar dacă nu ies, să stea lângă dânşii şi să-i păzească în adăposturi. Cei din trupele de călăreți au răspândit zvonul că împăratul fuge şi, cuprinşi de teamă, au luat-o şi ei la fugă, fără să fie alungați de nimeni. Când au văzut bulgarii aşa ceva, au început să-i urmărească din urmă; pe cei mai mulți i-au ucis cu săbiile, iar pe o seamă i-au rănit. Şi urmărindu-i până la Dunăre, au trecut-o şi pe aceasta şi au mers până la aşa-zisa Varna, lângă Odessos, şi până în ținuturile aflate mai înlăuntru. Ei au găsit locuri aşezate în deplină siguranță şi străjuite în spate de fluviul Danubius, iar în față şi în lături de trecătorile munților (διὰ κλεισουρῶν), de Marea Pontică şi *de neamurile învecinate ale sclavinilor, de aşa-zisele şapte seminții* (ἑπτὰ γενεὰς): *pe severieni i-au strămutat din fața «clisurii» Veregavilor* (ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων) *în părțile dinspre răsărit, iar în ținuturile dinspre miazăzi şi în apus în țara avarilor aveau înțelegere cu restul celor şapte seminții*[157]. Ei s-au răspândit şi s-au lățit în aceste ținuturi şi au început a prăda cetățile şi satele din împărăția romană, luând prizonieri. De aceea împăratul se văzu silit să încheie pace cu dânşii şi se înțeleseră să le plătească un tribut anual, spre ruşinea romanilor, din pricina pierderilor. Căci era lucru vrednic de auzit pentru oamenii din depărtare şi din apropiere, cum o împărăție care îi supusese pe toți, în răsărit, la apus, la miazăzi şi la miazănoapte, fusese înfrântă de acest neam murdar şi abia ieşit la iveală".

Prin urmare, Asparuch a ocupat teritoriul corespunzând cu partea de est a Bulgariei de astăzi, fixându-şi reşedința la Pliska. Urmaşul său, hanul Tervel (701–718), ajută pe Iustinian II să obțină tronul (Theophanes Confessor, patriarhul

---

Appendix Probi (datat între secolele IV–VII) (vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti – Paris, 1978, p. 182), ca şi traducerea acestui toponim în turcă: *Bugeac* (= „unghi"; vezi I. Barnea, *DID*, II, p. 441).

[155] Vezi informațiile transmise de Theophanes Confessor şi patriarhul Nicephoros, în *Fontes,* II, p. 617–619, respectiv 625–627.

[156] Vezi *Fontes,* II, p. 619; o narațiune asemănătoare întâlnim la patriarhul Nicephoros (*ibidem,* p. 627). Evenimentul este consemnat şi de alte izvoare; vezi excerptele din *Fontes,* II, p. 633–635 (Georgios Monachos), 651 (Leo Grammaticus), 671 (împăratul Constantinus Porphyrogenitus) şi 679 (Leon Diaconul).

[157] Deşi mai concis, textul patriarhului Nicephoros (vezi *Fontes,* II, p. 627) este mai explicit: „Au supus şi neamurile sclavinilor care locuiau în apropiere şi i-au pus pe unii să păzească locurile vecine cu avarii, iar pe alții pe cele din preajma romanilor".

Nicephoros), fiind răsplătit de împărat cu titlul de *Caesar* (care în limba bulgară va deveni „țar"). Urmează o lungă istorie a primului țarat bulgar, plină de conflicte cu avarii şi Imperiul Bizantin. Bulgarii se vor creştina abia în anul 864, pe timpul lui Boris (Mihail, după creştinare).

OAMENII PĂMÂNTULUI[158]

Marile migrații au modificat treptat configurația etnografică a spațiului dunărean.

Totuşi, *Dacia,* ca noțiune geografică, persistă în scrierile autorilor târzii, până în secolele VI–VII (Iordanes, Isidor din Sevilla, Geograful din Ravenna); noțiuni etnice precum *Gothia* sau *Gepidia* sunt efemere. În acelaşi timp, persistă şi unele vechi toponime; astfel, *Notitia Dignitatum* menționează *Dierna, Drobeta* şi *Sucidava;* la Procopius apar *Zernes* (*Dierna;* dar situată greşit pe malul drept al Dunării), *Theodora*[159], *Sykibida* (metateză pentru *Sucidiva* – în pronunția târzie[160]) şi *Turris* (la Barboşi – Galați?); în *Novella XI* (anul 535) a împăratului Iustinian, apar *Recidiva* (*Arecidiva – Arcidava* ?) şi *Litterata* (Lederata), printre centrele religioase din subordinea arhiepiscopiei Iustiniana Prima. Dintre toponime mai reținem *montes Serrorum* şi *Caucalandensis locus* (Ammianus, XXVII, 5, 3 şi XXXI, 4, 13)[161], la curbura Carpaților. Cât priveşte trecătorile *Boutae* şi *Tapae,* menționate de Iordanes (*Getica,* 74), este greu de spus dacă aceste toponime persistă până în secolul al VI-lea sau sunt simple rămăşițe anticvarice[162]. Cele mai persistente au fost hidronimele, chiar dacă apar şi unele forme ciudate (corupte sau influențate de fonetica alogenilor: la Priscus Panites, Iordanes). Se poate presupune că şi alte toponime au rezistat încă o vreme după abandonarea provinciei.

Această persistență este în legătură cu continuitatea vieții urbane în Dacia, cel puțin până în jurul anului 400 (până la atacurile hunilor)[163].

Se cunosc astfel urme de locuire târzie pe cuprinsul tuturor aşezărilor urbane ale fostei provincii[164]; în toate cazurile, aria de locuire s-a restrâns apreciabil, iar unele edificii capătă rol de fortificații (precum amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Interiorul vechilor castre (Slăveni, Răcari, Micia, Apulum, Potaissa etc.) prezintă urme de locuire civilă. Viața urbană continuă să existe, atât timp cât

[158] Titlul este inspirat de opera lui N. Iorga, *Istoria Românilor,* II. *Oamenii pământului,* Bucureşti, 1936. Aspectul arheologic: D. Protase, *Autohtonii în Dacia,* II. *Dacia postromană până la slavi,* Cluj, 2000.

[159] Vezi C. C. Petolescu, Lumea veche, 1997, 1, p. 19–22 (= idem, *Contribuții,* p. 300–302).

[160] Idem, AO (s.n.), 9, 1994, p. 43–45 (= idem, *Contribuții,* I, p. 502–504).

[161] Vezi nota 82.

[162] C. C. Petolescu, în Lumea veche, 1996, 2, p. 217–219 (= idem, *Contribuții,* p. 279–281).

[163] O interesantă paralelă găsim în situația din Pannonia; vezi E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie,* Alba Regia, 15, 1976, p. 107–120.

[164] D. Protase, *Considérations sur l'urbanisme romain en Dacie et sur son sort au cours de la période de transition au féodalisme,* în vol. *Politique édilitaire,* Cluj, 1993, p. 17–20.

fostele oraşe romane îşi păstrează, fie şi parţial, menirea: centre meşteşugăreşti (cercetările arheologice au pus în evidenţă continuarea confecţionării ceramicii, cu forme tradiţionale, romane; prelucrarea metalului, osului etc.), locuri de schimb (dovadă: circulaţia monetară, destul de intensă până către anul 400), centre bisericeşti (se construiesc sau se amenajează basilici creştine, unele fiind eventual reşedinţe episcopale). Aceste aşezări deveneau probabil foarte animate în zilele de târg *(nundinae)*, care adunau laolaltă oameni numeroşi, de origini etnice diferite (daco-romani şi barbari); ele reprezentau încă un prilej important pentru răspândirea limbii latine printre barbari. Fără îndoială, cele mai importante rămân târgurile din zona de frontieră. De la Themistius (*Orat.,* X, 135) aflăm că goţii aveau voie să vândă şi să cumpere în toate cetăţile; Valens lasă libere pentru comerţ doar două târguri de frontieră, ceea ce strâmtorează pe barbari (Ammianus, XVII, 5, 8). Legăturile comerciale sunt vitale pentru populaţiile transdanubiene, ceea ce reiese din cererea lui Attila (transmisă de Priscus Panites), ca „târgurile să fie deschise deopotrivă şi fără primejdie atât pentru romani, cât şi pentru huni".

Cucerirea şi distrugerea centrelor urbane de la Dunăre de către huni afectează grav legăturile economice şi spirituale dintre lumea romană (Imperiu) şi Dacia (carpatică); astfel, viaţa urbană în Dacia primeşte lovitura decisivă nu numai în formă (arhitectură şi urbanism), ci şi în funcţiile ei umane cotidiene. Mişcările de populaţii antrenate de tăvălugul hunic produc modificări esenţiale în organizarea şi funcţionarea aşezărilor umane. Treptat, vechile toponime cad în uitare; când în ţinuturile de la Dunăre şi Carpaţi îşi fac apariţia slavii, ei rămân adânc impresionaţi de zidurile vechilor oraşe şi cetăţi romane (numindu-le Grădişte, Jidova, Bălgrad).

În schimb, constatăm apariţia şi dezvoltarea a numeroase aşezări rurale pe întreg teritoriul Daciei[165], aparţinând aceleiaşi *facies* culturale, desemnată de arheologi cu numele de *Bratei – Cireşanu – Costişa – Botoşana* şi datând din secolele IV–V. Primele şi cele mai importante descoperiri s-au făcut în aşezările eponime.

La Bratei (jud. Sibiu) s-au descoperit şi cercetat mai multe complexe arheologice datând din secolele IV–VIII): aşezările nr. 1 şi 2 (secolele IV–VII) şi cimitirele nr. 1 (secolele IV–V), nr. 2 (secolele VII–VIII), nr. 3 (secolele VI–VII; gepidic) şi nr. 4 (secolele IV–VII; în aria aşezărilor nr. 1 şi 2)[166].

Cercetările din aşezarea nr. 1 au constatat existenţa a trei niveluri de locuire (bordeie; cele mai numeroase datează din secolele IV–V); în cuprinsul aşezării s-a descoperit şi un cuptor pentru ars ceramica. În gropile bordeielor s-a descoperit ceramică (lucrată cu mâna, de origine dacică, precum şi la roata rapidă), fusaiole, piepteni de os, fibule, catarame, cuţitaşe şi seceri de fier, perle şi fragmente de vase de sticlă, săgeţi (din fier şi os) de tip hunic, râşniţe, fragmente de amfore, ţigle şi

[165] Gh. Diaconu, *Dacia,* Bucureşti 2009 (titlul complet: *supra,* p. 292, nota 1007), p. 91–97 („Populaţia autohtonă din Dacia după părăsirea provinciei"), 112–115 („Oltenia romană după părăsirea Daciei").

[166] Eugenia Zaharia, EAIVR, I, p. 202–204.

cărămizi romane (refolosite). Cimitirul nr. 1 cuprinde 364 morminte de incinerație, cu folosirea a două ritualuri: arderea gropilor şi depunerea oaselor calcinate în aceste gropi (270 de morminte; de remarcat că o groapă este în formă de cruce); depunerea în gropi nearse, resturile cinerare provenind de la un rug *(ustrinum)* amenajat în alt loc. Inventarul este reprezentat de ceramică, oase de animale (porc, oaie, bou), obiecte gospodăreşti şi unelte (râşniță, fier de plug, cleşte de fierar), fragmente de sticlă, obiecte personale (fibule de bronz şi fier, catarame, oglindă), săgeată hunică de fier, monede (două piese de la Constantin II, una de la Valens).

La Cireşanu (com. Baba Ana, jud. Prahova), într-o zonă de câmpie din imediata apropiere a dealurilor subcarpatice, a fost cercetată o aşezare din secolele IV–V, având trei niveluri de locuire; locuințele sunt fie de suprafață, fie bordeie; lângă acestea se aflau gropi de provizii. Descoperirile arheologice sunt reprezentate prin ceramică (lucrată la roată; lucrată cu mâna, de tradiție geto-dacică şi carpică), unelte şi obiecte de uz casnic, piese vestimentare şi de podoabă (între altele, o fibulă de bronz cu *chrismon*), fragmente de pahare de sticlă, fragmente de monede (datate la sfârşitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea). Meşteşugurile sunt reprezentate prin prelucrarea osului şi cornului, prelucrarea fierului şi a bronzului (se citează un tipar bifacial pentru turnat cruci)[167].

De asemenea, pe cursul pârâului Budureasa (în apropiere de satul Vadu Săpat, jud. Prahova) s-a identificat o salbă de aşezări din secolele IV şi VI–VII[168].

La est de Carpați, la Costişa (jud. Neamț) s-au cercetat mai multe locuințe datând din secolele IV–VI şi un cuptor de ars ceramică. Ultimul nivel (secolele V–VI) corespunde cultural cu prima fază a sitului de la Botoşana (jud. Suceava), acest aspect cultural de pe cuprinsul Moldovei fiind denumit *Costişa – Botoşana* (secolele V–VII). Comunitățile săteşti sunt formate din 30-60 locuințe, în general sub formă de bordeie (locuințele de suprafață sunt mai rare); lângă locuințe s-au descoperit gropi de provizii şi cuptoare de olari. Inventarul complexelor arheologice este alcătuit din ceramică (lucrată cu mâna şi la roată), unelte agricole şi meşteşugăreşti, obiecte de uz casnic, piese vestimentare şi de podoabă, obiecte de cult creştin, monede de bronz, obiecte de import din lumea romană (amfore, opaițe, accesorii de vestimentație)[169]. S-au descoperit şi complexe meşteşugăreşti, pentru prelucrarea fierului sau producerea unor obiecte de vestimentație, de podoabă sau de cult creştin.

Pe baza culturii materiale din faza precedentă se dezvoltă în secolele V–VII o nouă cultură materială, cunoscută sub numele de *Ipoteşti – Cândeşti*[170] (după localitățile eponime: Ipoteşti, com. Milcov, jud. Olt şi Cândeşti, com. Dumbrăveni,

[167] V. Teodorescu, EAIVR, I, p. 304–305.
[168] R. Harhoiu, EAIVR, I, p. 220.
[169] D. Gh. Teodor, EAIVR, I, p. 362.
[170] R. Harhoiu, EAIVR, II, p. 266.

jud. Vrancea). Descoperirile provin de pe cea mai mare parte a teritoriului Daciei târzii: din Oltenia (Craiova, Gropşani), Muntenia (Ipoteşti, Dulceanca, Sfinţeşti, zona oraşului Bucureşti: Dămăroaia, Ciurel, Militari, Măicăneşti, Străuleşti, Băneasa; precum şi Cândeşti, Budurească şi Târgşoru Vechi), din Transilvania (Bratei: aşezarea nr. 1, cimitirele nr. 2 şi 4); la est de Carpaţi este prezentă prin continuarea aspectului cultural Costişa – Botoşana. Locuinţele sunt de tip bordei sau case cu podeaua adâncită, mai rar locuinţe de suprafaţă. Ocupaţiile principale erau agricultura şi creşterea animalelor. Meşteşugurile sunt atestate prin prelucrarea ceramicii (la roată, de influenţă romano-bizantină; cu mâna – într-o proporţie redusă şi de calitate inferioară, atribuită unei componente slave a acestei culturi), metalurgia fierului şi bronzului (de menţionat tiparele de piatră pentru turnat bijuterii şi cruci). Se constată şi prezenţa unor materiale de import din lumea romană (amfore, fibule, piese de centură, cercei) şi monede.

Perioada de maximă înflorire corespunde secolului al VI-lea, când politica militară romană la Dunărea de jos este din nou foarte activă. În secolul al VII-lea are loc un proces de transformare culturală, evoluând spre formele culturii româneşti din secolele VIII–IX.

Încă din secolul al VIII-lea, dar mai cu seamă din secolele IX–X, se întâlnesc pe teritoriul României unele aşezări întărite sau chiar fortificaţii cu şanţ şi val de pământ cu palisadă[171]; ele corespund probabil termenului *fossatum* (etimologic: spaţiu înconjurat de un şanţ, *fossa*), care în limba română a intrat pe două căi: direct, dând cuvântul „sat" (în limba română veche: *fsat*); prin filieră slavă (din sârbo-croată: *posat*), dând „posadă"[172].

Cercetările arheologice au pus în evidenţă, în intervalul dintre secolele IV–VII, existenţa unei populaţii numeroase, având ca principale ocupaţii agricultura[173] şi creşterea animalelor (ca ocupaţie sedentară)[174]; întreaga terminologie agrară românească este de origine latină (vezi *supra,* p. 250 sqq.). Legate de acestea sunt şi alte ocupaţii: cultivarea zarzavaturilor *(viridia)*[175], pomicultura şi viticultura, care sunt proprii numai unei populaţii esenţialmente sedentare.

---

[171] D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană,* p. 45.

[172] Pentru toată discuţia, a se vedea nota noastră din Lumea veche, 1, 1997, p. 22–24 (= idem, *Contribuţii,* p. 305–306).

[173] Legat de agricultură este morăritul (v. *supra,* p. 251, notele 688–690); în limba română s-a păstrat cuvântul *mola,* prin care se desemnează moara (de apă, instalaţie posibil de amenajat în special în zonele de dealuri şi munte), precum şi verbul „a măcina" (*machinari*); râşniţa (termen de origine slavă) reprezintă un instrument modest, utilizat în special în zonele de câmpie, fără cursuri de apă repezi. Vezi C. C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV – începutul secolului XIX,* Bucureşti, 1973, p. 137 sqq.; C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor,* I, Bucureşti, 1975, p. 147.

[174] Este interesant de menţionat că pentru animale (în limba latină: *animalia*; am citat pluralul), este folosit în limba română îndeosebi cuvântul „vită" (din lat. *vita:* viaţă); corespondentul slav *jiva* a dat în româneşte *jivină,* care are numai sens peiorativ.

[175] Vezi Maria Comşa, *Grădinăritul în mileniul I pe teritoriul României,* Pontica, 13, 1980, p. 164–184.

Totodată, descoperirile arheologice atestă practicarea unor meşteşuguri mai specializate, cum ar fi cele legate de prelucrarea (turnarea) bronzului. Se cunosc astfel tipare (de marnă) pentru turnat cruciulițe (de exemplu la Olteni, jud. Teleorman; Bucureşti – Străuleşti; Davideni, jud. Neamț; Botoşana, jud. Suceava ş. a.) şi obiecte de podoabă (cercei, aplice, fibule: Dolheştii Mari, jud. Suceava; Ghelăieşti, Rădeni şi Davideni, jud. Neamț; Traian, Ştefan cel Mare, Oneşti, jud. Bacău; Dodeşti, jud. Vaslui; Soveja şi Poenița, jud. Vrancea; Aldeni şi Merei, jud. Buzău; Budureasca, Vadu Săpat, jud. Prahova; Bucureşti–Dămăroaia, Străuleşti-Măicăneşti, Tei; Dumbrăveni, jud. Sibiu; Corund, Cristure, jud. Harghita; Felnac, jud. Arad), precum şi creuzete pentru topit bronzul şi unelte speciale pentru practicarea acestei meserii (pensete, dălți, dornuri; unele împreună cu tiparele amintite) (la Turnu Severin, Bucureşti, Budureasca, Felnac, Bandul de Câmpie – jud. Mureş, Botoşana, Costeşti – jud. Iaşi). Se cunosc şi matrițe de os, folosite pentru obținerea unor obiecte de podoabă din metale prețioase, prin tehnica presării (de ex. la Costeşti, jud. Iaşi)[176].

Un loc important ocupă obținerea fierului[177] şi prelucrarea acestuia (astfel, ateliere de fierari s-au identificat la: Fizeş, jud. Caraş-Severin; Soporu de Câmpie, jud. Cluj; Bratei, jud. Sibiu; Dulceanca, jud. Teleorman; Târgşor, Şirna, Budureasca, jud. Prahova; Fedeşti, jud. Vaslui; Lozna, jud. Botoşani; Botoşani, Udeşti, jud. Suceava). De reținut că terminologia tehnică românească din acest domeniu este tot de origine latină (*carbo* şi *carbonarius* – cărbune şi cărbunar, *coctorium* – cuptor, *faber* – faur, *ferrum* – fier, *follis* – foale, *forfex* – foarfece, *scoria* – zgură)[178].

Prin urmare, descoperirile arheologice arată pretutindeni pe teritoriul Daciei târzii existența unui număr mare de comunități rurale, practicând ocupații proprii unei populații sedentare. Sunt truditorii pământului, pe care istoricii şi arheologii îi definesc pe bună dreptate cu numele de *daco-romani* (primul termen fie şi numai cu sens geografic, celălalt din punct de vedere material-cultural).

[176] D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană,* p. 31–32.

[177] Vezi Şt. Olteanu, M. Neagu, D. Şeclăman, *Tehnologia obținerii fierului din minereu şi problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, SCIV, 32, 1981, 2, p. 217–232.

[178] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria Românilor,* I, p. 146.

În loc de încheiere :

DE LA ROMANIZARE LA ETNOGENEZA ROMÂNILOR[179].

Cercetarea izvoarelor privitoare la demografia Daciei romane (*supra,* p. 231 sqq.) a pus în evidenţă pe de o parte *stratul* roman, pe de alta *substratul autohton* (geto-dacic); ele sunt considerate de istorici şi lingvişti drept factorii esenţiali ai procesului de formare a poporului român şi a limbii române.

Stratul roman este apreciat drept elementul predominant, reprezentat prin coloniştii veniţi *ex toto Orbe Romano* (Eutropius). De aici s-a tras concluzia că spaţiul etnogenezei române ar corespunde în chip aproape exclusiv cu teritoriul fostei provincii; astfel, într-o importantă sinteză de acum o jumătate de secol, se afirma, ca o concluzie: „*poporul român şi limba românească,* rezultat al romanizării elementului autohton daco-moesic, al asimilării treptate a slavilor şi a altor populaţii aşezate pe teritoriul României de azi, *s-au format, în ultimele secole ale mileniului I e.n., în spaţiul de la nordul Dunării de jos, având ca teritoriu-nucleu ţinuturile de deal şi de munte ale Daciei*“[180]. În realitate, spaţiul etnogenezei române a fost mult mai vast: astfel, trebuie luate în consideraţie şi alte zone ale Daciei (*extra fines provinciae:* Banatul de vest şi zona Aradului, Muntenia, sudul Moldovei – în care procesul de romanizare a făcut progrese remarcabile în secolele II–III), dar mai cu seamă teritoriul din dreapta Dunării (în special din fostele provincii ale Moesiei) în care romanitatea cunoaşte o îndelungă istorie, de şase-şapte secole[181].

---

[179] Din vasta literatură asupra acestui subiect, menţionăm: R. Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens,* Leipzig, 1871; A. D. Xenopol, *Teoria lui Roesler,* Iaşi, 1884; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge,* Paris, 1885; D. Onciul, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei Românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol*. Dare de seamă critică, în „Convorbiri Literare”, Iaşi, 1885; Al. Philippide, *Originea Românilor,* I. *Ce spun izvoarele istorice,* Iaşi, 1925; G. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique. Le peuple roumain,* Bucureşti, 1937 (ediţia românească: 1940); idem, *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român,* Bucureşti, 1988 (traducere după ediţia franceză de Marina Rădulescu, ediţie îngrijită de Stelian Brezeanu; editorul mai publică, p. 156-188, tot în traducere: *Le problème de la continuité daco-roumaine. Les nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot,* Bucureşti, 1944); Ernst Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen,* Berlin, 1940; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român,* Craiova, 1973; Gh. Ştefan, *Formarea poporului român şi a limbii sale,* Bucureşti, 1973; N. Stoicescu, *Continuitatea Românilor,* Bucureşti, 1980; I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor,* Bucureşti, 1981; H. Daicoviciu, *The Ethnogenesis of Roumanians,* Cluj, 1994. Vezi încă: A. Armbruster, *Romanité des Roumains. Histoire d’une idée,* Bucureşti, 1977; St. Brezeanu, *La continuité daco-romaine. Science et politique,* Bucureşti, 1984.

[180] *Istoria României,* I, 1960, p. 808.

[181] Totuşi, fenomenul romanizării în Moesia este pus sub semn de întrebare în unele lucrări remarcabile, precum: A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970 (dări de seamă critice: I. I. Russu, *Despre populaţia şi romanizarea Moesiei Superior,* SCIV, 22, 1971, 2, p. 313–330; Emilia Doruţiu-Boilă, StCl, 13, 1971, p. 345–350); *Istorija na Dobrudja* I, Sofia, 1984 (cap. III–IV; Velizar Velkov) [vezi P. Alexandrescu, Al. Suceveanu, Dacia (N.S.), 32, 1988, p. 163–173].

Coloniştii veniți în Dacia în chip individual (în această categorie includem şi pe cei veniți cu propria familie) erau (sau aveau să devină în scurtă vreme) vorbitori ai limbii latine; lor li se adaugă periodic un număr important de veterani ai legiunilor şi trupelor auxiliare. Se cunosc totodată grupuri compacte colonizate în provincie: reamintim astfel pe minerii dalmatini, iar din Orient: *Asiani* (la Napoca), *Galatae* (la Napoca, Germisara), *Ponto-Bithyni* (la Apulum) (vorbitori, cei mai mulți, ai limbii greceşti; dar grupuri minuscule, de câteva zeci de persoane), sirieni (inclusiv palmirenieni, cu precădere militari – care vorbesc, cel puțin o vreme, limbile sau idiomurile lor „naționale"). Aşa se face că acești străini nu au transmis în limba română vreun element lexical mai important[182]. Cercul vorbitorilor acestor idiomuri era cu totul restrâns (câteva zeci de persoane). Astfel, coloniştii au fost primii care au suferit procesul de integrare lingvistică.

Cum am văzut***, substratul*** este definit prin elementul autohton daco-moesic. Fără a subevalua conținutul etnic al acestei noțiuni, preferăm a-i acorda mai degrabă un sens geografic. Astfel, în Moesia, elementul de substrat este reprezentat nu doar de populațiile care trăiau în acest spațiu (menționate de Pliniu cel Bătrân, *Naturalis historia,* III, 149: *in ea Dardani, Celegeri, Treballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae*), ci şi de numeroşii *Getae* (cei locuind în aceste părți încă din timpul lui Herodot, precum şi urmaşii celor 50 000 de geți transferați de Aelius Catus) şi chiar *Daci* (Cassius Dio). S-au adăugat alte populații colonizate în Dobrogea încă din vremea regilor odrisi (*Bessi, Lai*), precum şi cei 100 000 de *transdanuviani* strămutați în Moesia de guvernatorul Ti. Plautius Silvanus Aelianus (pe timpul domniei lui Nero).

În Dacia, substratul etnic este prezent în primul rând prin populația geto-dacă din cuprinsul celor trei provincii ale Daciei, dar şi din teritoriile rămase neocupate (daci în vest şi nord-vest, costoboci şi carpi la răsărit de Carpați, geți în Muntenia). Continuitatea elementului autohton în provincia romană este atestată din plin prin toponimia şi hidronimia traco-dacică (în parte transmisă apoi românilor), documentele epigrafice şi cercetările arheologice, precum şi prin prezența în limba română a unui număr apreciabil de cuvinte de origine dacică[183]. Dacii foloseau limba lor de sorginte tracică în cadrul comunităților lor rurale, însuşindu-şi într-o primă fază rudimente (absolut necesare) de limba latină (în primul rând substantive). La a doua sau a treia generație, ei ajung la stadiul de bilingvism: adică folosesc în continuare limba proprie în cadrul comunităților lor (rurale), iar latina în comunicarea (relațiile) cu autoritățile romane şi coloniştii. Elementul autohton trebuie să fi fost apreciabil din punct de vedere numeric, dacă a putut introduce în latina provincială din Dacia (de unde au fost transmise în limba română) un număr important de cuvinte (circa 160–170, după calculele lingviştilor)[184]. Din păcate, aceste cuvinte

[182] Excepție fac un număr de cuvinte greceşti, adoptate în latina curentă (vezi bibliografia citată de I. Fischer, *Latina dunăreană,* p. 216), de unde unele au fost transmise în limba română.

[183] I. I. Russu, *Die autochtonen Elemente im Wortschatz der rumänische Dialekte,* DR, 1, p. 189–196; C. Poghirc, *Sur les éléments de substrat du roumain, ibidem,* p. 197–202.

[184] Vezi îndeosebi I. I. Russu, *Etnogeneza Românilor,* Bucureşti, 1981, p. 212 sqq. (amplu şi erudit repertoriu): verbe – *a acăța, adia, ameți, anina, arunca, băga, bucura, cotropi, cruța, curma, dărâma, deretica, desbăra, desmierda, fărâma, gudura, încurca, înghina (îmbina), înseila, întărâta, întâmpina,*

sunt unicate (în mare parte substantive), neizbutind să creeze familii de cuvinte; cele mai multe au rămas astfel izolate sau cu circulație locală, fiind din acest motiv treptat eliminate. Cum sublinia un reputat lingvist şi romanist: „acest proces lent de învățare a limbii latine de către băştinaşi şi de uitare treptată a limbii autohtone înseamnă romanizare (lingvistică)“[185]. Se poate astfel admite că, la data pierderii Daciei, substratul autohton era romanizat sau în curs de romanizare; gradul diferit de romanizare va facilita de altfel după 267–271 contactul autohtonilor daco-romani cu elementele dacice şi carpice pătrunse pe teritoriul fostei provincii. Fiind elementul cel mai stabil, dacii au asigurat continuitatea romanității pe teritoriul fostei provincii şi au contribuit (în primul rând, pe calea păstoritului transhumant) la difuzarea ei.

Între autohtoni trebuie luate în considerație şi alte populații, precum bastarnii (în această vreme locuind în stepa Jijiei, fiind vecini cu carpii şi sarmații, de care erau influențați, v. *supra,* p. 305; în epoca tetrarhiei, aveau să fie transferați în Imperiu) şi semințiile sarmatice (roxolanii pătrunşi în sudul Moldovei şi în Câmpia Română; iazigii amestecați cu dacii în vestul Banatului şi zona Crişanei).

Autohtonii se dovedesc deosebit de persistenți în tot decursul secolului al IV-lea (*Carpodaci:* carpi şi daci amestecați, menționați de Zosimus la anul 381; sarmații *Argaragantes* din zona Banatului, care se luptă cu supuşii lor *Limigantes,* după informațiile ample furnizate de Ammianus Marcellinus; sarmații izgoniți de vizigoți din Caucaland, din zona Carpaților de curbură, după acelaşi autor). Dacă dăm crezare lui Iordanes (*Getica,* 75), roxolanii şi iazigii erau despărțiți de râul Aluta (Olt); dar cercetările arheologice nu i-au identificat nicăieri pe cuprinsul fostei provincii romane (prin urmare, această informație ar trebui respinsă din capul locului)[186].

La aceste componente de bază s-au adăugat în epoca migrațiilor alte elemente etnice, formând aşa-numitul ***adstrat.*** În primul rând trebuie avute în vedere populațiile germanice: vizigoții, taifalii (cea mai mare parte refugiați în Imperiu, în ultimele decenii ale secolului al IV-lea) şi ostrogoții (intrați sub dominația hunilor;

întâmpla, întrema, lepădа, leşina, mătura, mişca, mușca, necheza, păstra, răbda, rădica, scăpăra, scula, scurma, uita, urca, vătăma, zburda, zgâria, zgârma; substantive – *abur, amurg, argea, baciu, baier, balaur, baligă, baltă, barză, bască, băiat, beregată, boare, bordei, brad, brânduşă, brânză, brâu, brusture, buiestru, bunget* (codru secular), *burlan, burtă, butuc, butură, buză, caier, carâmb, căciulă, căpuşă, căpută, cătun, copac, copil, curpăn, cursă, custură, daş* (miel)*, dop, droaie, druete* (bucată de lemn), *gard, gardină, gălbează, genune, gheară, ghimpe, ghioagă, ghionoaie, gorun, grapă, gresie, groapă, gruiu, grumaz, grunz* (bulgăre, drob), *guşă, leagăn, lespede, mal, mazăre, măceş, măgură, melc, mire, mistreț, mânz, morman, moş, mugure, murg, muşat* (frumos), *năpârcă, noian, păstaie, pânză, pârâu, prunc, razăm, rânză, scrum, sâmbure, spânz, stână, stâncă, străghiată, strepede* (vierme), *strugure, strungă, şale, şir, şopârlă, şoric, țap, țarc, țarină, țăruş, undrea, urcior, urdă, urdoare, vatră, vătuiu, viezure, viscol, zară, zăr, zestre, zgardă*; adjective – *aprig, creț, mare, nițel, pururea, sarbăd, sterp, şut* (ciut, fără coarne), *tare*. Din această listă am eliminat un număr de cuvinte care nu s-au păstrat în dialectul daco-român.

[185] I. Fischer, *Latina dunăreană,* 1985, p. 13. Este de la sine înțeles că, în condițiile colonizării Daciei, situația de respingere sau de rezistență la romanizare ar fi fost un non-sens, echivalând cu izolarea şi regresul material; vezi în această privință: Al. Suceveanu, *În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare,* TD, 6, 1985, p. 105–114.

[186] Suntem totuşi de părere că sarmații locuiau efectiv acest spațiu (în Banat, ei pot fi acei „sciți” întâlniți în anul 438 de ambasada romană din care făcea parte Priscus Panites), dar îşi pierduseră probabil trăsăturile culturale definitorii, urmare a integrării lor în aria civilizației romane.

după distrugerea puterii nomazilor, ostrogoții se stabilesc şi ei pe teritoriul Imperiului, plecând în 488 în Italia). Dintre germanici, rolul cel mai important l-au avut însă gepizii; fiind creştini, au contribuit la răspândirea creştinismului în spațiul locuit de ei. Ei sunt prezenți nu doar în Transilvania (unde lasă în perioada dintre aprox. 455–567 adevărate tezaure princiare), ci şi în zona de la sud de Carpați. Abia când coboară sclavinii spre Dunăre (vezi afirmația lui Iordanes, după care aceştia se întindeau *per imensa spatia,* de la Dunărea de mijloc până la Nistru), gepizii din câmpie cad treptat sub autoritatea slavilor (cu care colaborează la acțiunile antiromane; dar îi şi trădează în alte împrejurări). Ulterior, după înfrângerea lor de către avari (în anul 567), gepizii şi-au pierdut autoritatea politică şi în Transilvania, fiind treptat asimilați în mediul autohton (în decursul secolului al VII-lea).

Încă din primele decenii ale secolului al VI-lea, pe timpul împăratului Iustinian, îşi fac apariția slavii: cete de războinici care roiau în jurul *limes*-ului roman, gata oricând a întreprinde raiduri de pradă în provinciile romane de la sud de Dunăre; ei îşi disputau controlul asupra teritoriului adiacent şi cu alte populații (gepizi, avari). După opera de reconstrucție militară din timpul lui Iustinian, sunt temperate şi acțiunile militare ale slavilor; se constată chiar o reluare a inițiativei militare romane la nord de Dunăre.

Avarii, asemeni hunilor, nu s-au aşezat temeinic pe pământul Daciei. Duşmani de moarte ai sclavinilor, avarii au contribuit la distrugerea puterii militare a acestora (în colaborare cu romanii); spre a scăpa de această vecinătate primejdioasă, când zăgazurile de la Dunăre se rup (după revolta trupelor romane de la Dunăre, conduse de Focas), slavii trec şi ei pe teritoriul Imperiului. Avarii rămân stăpâni necontestați asupra imensului spațiu din stepele nord-pontice până în Pannonia. În arcul intracarpatic, avarii şi-au exercitat dominația prin interpuşii lor: gepizii (care continuă a trăi sub stăpânirea avarilor, cum amintesc izvoarele bizantine), iar mai târziu slavii (în perioada celui de-al doilea chaganat avar, după 680).

Slavii rămaşi devin treptat sedentari, intrând în contact cu populația romanică. Astfel se explică prezența în toponimia românească a denumirii unor zone geografice: Vlaşca, Vlăsia, Blahnița, Blaj, care fac referire la o populație romanică. Credem că aceşti termeni datează din faza veche de contact cu slavii (secolele VI–VII), căci derivă din cuvântul *vlah,* cu care slavii (sudici) şi grecii desemnau pe strămoșii români; în graiul slavilor estici (al doilea val al roirii slavilor), românii erau denumiți *volohi.*

În acest context demografic, se pune problema în ce măsură romanitatea a persistat la nord de Dunăre, după abandonarea provinciei. Descoperirile arheologice au pus în evidență prezența (continuitatea) indubitabilă a unor elemente romanice (îndeosebi în aria fostelor oraşe şi castre romane), reprezentând o proporție încă greu de apreciat în demografia Daciei post-aureliene; aceşti romani (daco-romani) duc o existență modestă, lipsită de strălucirea de altădată[187]. Totodată, se constată

[187] De remarcat, astfel, că o serie de termeni de caracter militar capătă în decursul epocii migrațiilor un sens civil: *veteranus* (fost soldat) – „bătrân"; *vallum* (incinta fortificației) – „val" (de

prezența unei numeroase populații *paşnice,* trăind în mediul rural, dar greu de definit din punct de vedere etnic.

Cel mai uşor pot fi recunoscute elementele alogene, îndeosebi prin elemente de suprastructură şi mai puțin prin aspecte ale vieții cotidiene. Conviețuirea (simbioza) romano-barbară este atestată de sursele scrise[188] şi concretizată (în forme multiple şi numeroase) de descoperirile arheologice.

În consolidarea acestei romanități, un loc deloc neglijabil este reprezentat de numeroşii captivi romani luați de barbari în cursul deselor incursiuni peste *limes.* Unii se aflau în zona nord-pontică încă din timpul invaziilor neamurilor „scitice" (a. 238–270). Izvoarele antice abundă în relatări privind existența unor prizonieri, precum şi fugari (Mauricius, *Strategikon,* 31: ῥεφούγοι) în ținuturile stăpânite pe rând de goți, huni, slavi, avari. Se poate astfel vorbi de o veritabilă nouă „colonizare", oricum de o continuă populare a ținuturilor de la nordul Dunării cu elemente romanice.

Fără îndoială, un rol important în persistența romanității nord-dunărene l-a avut prezența militară romană aproape neîntreruptă la Dunărea de mijloc şi de jos, până la începutul secolului al VII-lea. Totodată, o contribuție de seamă la progresul spiritual al acestei romanități au avut episcopatele care flancau cetățile de pe linia Dunării sau mai din interior: Singidunum, Margum, Viminacium (în Moesia Prima), Aquae, Ratiaria, Castra Martis, Oescus (în Dacia Ripensis), Novae, Sexanta Prista, Appiaria, Nicopolis-ad-Istrum (în Moesia Secunda), Tomis şi Odessos pe litoralul pontic.

Condițiile colonizării şi legăturile Daciei cu lumea greco-orientală ne îndeamnă să presupunem că în Dacia au existat elemente creştine (cripto-creştine) încă din secolele II-III[189]. Numai abandonarea provinciei, înainte de începerea persecuțiilor din epoca primei tetrarhii, au făcut ca Dacia să nu fi dat martiri – cum s-a întâmplat în Scythia (Minor). Mai putem presupune că, la abandonarea provinciei Dacia, unii creştini au ezitat să se refugieze în imperiul păgân sau vor fi rămas pentru a face operă de misionarism; de asemenea, alți credincioşi se vor fi refugiat de la sud Dunăre de teama persecuțiilor.

Trebuie totuşi relevat faptul că apariția primelor monumente creştine (paleocreştine) sigure în Dacia[190] (ca şi în Moesia, de altfel) datează numai după

---

apă); *cohors* – „curte"; *legio* – „lighioană"; *turma* (escadron de cavalerie) – „turmă". Vezi şi *hostis* (duşman), care capătă sens optim (deoarece este cuvânt latinesc): „oaste".

[188] Vezi în acest sens: Eugippius, *Vita sancti Seveini* (XXXI), care vorbeşte despre provincialii din Noricum readuşi de regele rugiilor în oraşele şi satele de sub autoritatea sa (Gh. Ştefan, în *Istoria României,* I, 1960, p. 784, nota 2; despre acest izvor şi despre neamul rugiilor, vezi G. Al. Niculescu, *Populația romanică dintre Dunăre şi Alpi,* Bucureşti, 2009, p. 41 sqq., 48); şi mai semnificativă este informația furnizată de Mihail Sirianul, despre avari, care îndeamnă pe locuitorii unui oraş din Peninsula Balcanică: „Ieşiți, semănați şi seceraţi, noi vă vom lua numai jumătate ca dare" (citat de K. Horedt, *Istoria României,* I, 1960, p. 720, după: L. Hauptmann, Byzantion, 4, 1927–1928, p. 157).

[189] Vezi M. Rusu, *Paleocreştinismul din Dacia romană,* EN, 1, 1991, p. 81–112.

[190] Despre creştinism în Dacia în epoca târzie, vezi: I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 112–120; idem, *Le christianisme des premiers six siècles au nord du Bas-Danube à la lumière des sources littéraires et des découvertes archéologiques*,

acordarea libertății de cult (edictul de la Mediolanum al împăraților Constantin şi Liciniu). Studierea acestor monumente a preocupat pe istorici şi arheologi, în primul rând ca o dovadă a persistenței elementelor romanice pe teritoriul fostei provincii în secolele IV–VI (cărora aceste monumente le-ar fi aparținut în exclusivitate)[191]. Este un punct de vedere discutabil, deoarece există o serie de dovezi (în special în izvoarele scrise, deci cunoscute de multă vreme) privitoare la răspândirea creştinismului printre națiunile barbare care s-au aşezat pe teritoriul Daciei.

Pe teritoriul fostei provincii s-au descoperit o serie de obiecte de caracter creştin: opaițe, geme, monumente funerare romane pe care s-a gravat ulterior semnul crucii, piese de cult etc.[192].

Este posibil ca încă din secolul al IV-lea să fi început amenajarea unor lăcaşe de cult creştine[193]. În Dacia sudică, pe malul Dunării, la Izvoarele (jud. Mehedinți), a fost cercetată o basilică, situată la circa 1 km depărtare de castrul roman[194]. O basilică pare să se fi amenajat într-una din sălile clădirii comandamentului *(principia)* din castrul de la Slăveni (în interiorul căreia s-a descoperit şi un mormânt)[195]; se presupune că asemenea amenajări s-ar fi efectuat şi în castrele de la Drobeta[196] şi Tibiscum[197].

O *basilica* creştină a existat probabil la Porolissum, identificată ca urmare a cercetărilor arheologice[198]. O alta trebuie să fi existat în zona Biertan, de unde provine cunoscutul *donarium* al lui Zenovius[199]*,* dar şi alte obiecte (o cană şi o farfurie de bronz) utilizate probabil în serviciul de cult.

Miscellanea Bulgarica, 5, Wien 1987, p. 39–50; N. Dănilă, în Biserica Ortodoxă Română, 100, 1982, 7–8, p. 731–742; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice,* Oradea, 1988. Vezi de asemenea, mai recent: Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular al Românilor* (Bibliotheca Thracologica, XVIII), Bucureşti, 1997.

[191] Vezi M. Macrea, în *Istoria României* I, p. 631 („În legătură cu repartizarea geografică a descoperirilor creştine s-a făcut constatarea că la Dunărea de jos ele nu apar decât pe teritoriul fostei Dacii, care a aparținut odată Imperiului Roman. Pe teritoriul Transilvaniei, în acest secol nu se cunoaşte nici un singur obiect de caracter creştin care să poată fi atribuit goților. Aceştia par să fi rămas în sec. IV la vechile credințe păgâne"); I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreştine din Transilvania, în lumina ultimelor cercetări*, Sargetia, 16-17, 1982–1983, p. 259–266; D. Protase, *Orizonturi daco-romane,* Cluj, 1995, p. 385 („Deci, vestigiile creştine *din secolul IV* în spațiul dacic – al căror număr sporeşte mereu, pe măsura înaintării cercetărilor – se dovedeşte că aparțin nu migratorilor, ci în exclusivitate autohtonilor daco-romani").

[192] Vezi N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români,* p. 135–206 (repertoriul descoperirilor paleocreştine).

[193] C. C. Petolescu, *Contribuții,* I, p. 298–299.

[194] I. Stîngă, Drobeta, 17, 2007, p. 178–189.

[195] D. Tudor, *Basilica paleocreştină de la Slăveni-Olt,* SCIVA, 30, 1979, 3, p. 453–458.

[196] R. Florescu, Apulum, 5, 1964, p. 586; cf. M. Davidescu, *Drobeta...,* p. 226.

[197] Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum,* Bucureşti, 1994, p. 51–52

[198] N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 199–200, nr. 1 (cu bibliografie).

[199] IGLR, 434 (cu bibliografia anterioară): *Ego Zenovius votum posui;* acest creştin (misionar sau poate chiar episcop) apare probabil şi în inscripția de pe fragmentul de vas de la Porolissum, publicat de N. Gudea: AMP, 3, 1979, p. 515–524 (= Dacia (N.S.), 24, 1980, p. 255–260.

Noi presupunem că asemenea edificii de cult s-au amenajat şi în alte locuri: în anumite sectoare ale thermelor de la Apulum (unde s-au găsit morminte datate în secolul al IV-lea prin fibule de tipul „cu butoni în formă de ceapă"), eventual şi la Porolissum (în 1914, în perimetrul unei clădiri, dar şi în apropierea ei, s-au descoperit 17 morminte romane)[200]. La Pălatca (jud. Cluj)[201], peste ruinele (sau în ruinele?) unei clădiri romane (*villa rustica*?) s-a identificat un mic cimitir gotic (secolul al IV-lea), în cuprinsul căruia s-au identificat şi unele piese creştine[202].

În aceeaşi vreme, avem o serie de dovezi ale prezenţei creştinismului în teritoriul aflat altă dată *extra fines provinciae.* Astfel, izvoarele vorbesc despre existenţa unei comunităţi creştine în zona de câmpie şi dealuri ale Buzăului[203]; în acest râu a fost înecat în anul 372 Sfântul Sava „Gotul"[204]. Dar barbarii nu sunt întotdeauna persecutori; uneori ei sunt profund impresionaţi de prestanţa ierarhilor creştini, cum se întâmplă cu hunii, pentru care episcopul Theotimus al Tomisului era zeul romanilor (θεὸς Ῥωμαίων) !

Creştinismul face progrese remarcabile la nord de Dunăre după destrămarea puterii hunice şi reluarea legăturilor dintre Dacia şi Imperiu[205]. La Sucidava, în cetate, se construieşte o basilică creştină, care serveşte şi de gropniţă pentru unele personalităţi (preoţi sau poate martiri?). Din *Novella XI* a împăratului Iustinian, aflăm despre existenţa unor centre bisericeşti pe teritoriul Banatului, la Litterata (Lederata) şi Recidiva (Arcidava?). O altă basilică creştină a fost identificată la Drobeta[206].

De asemenea, creştinismul se răspândeşte şi printre locuitorii din Muntenia şi de la est de Carpaţi[207]; se pot cita în acest sens tiparele de piatră pentru turnat cruciuliţe descoperite la Olteni (jud. Teleorman), Bucureşti (Străuleşti), Izvorul Dulce (jud. Buzău), Davideni (jud. Neamţ) şi Botoşana (jud. Suceava)[208].

Trebuie de asemenea subliniată pătrunderea creştinismului chiar printre elementele alogene de pe cuprinsul Daciei. Cel mai relevant este cazul gepizilor; un principe al lor, *Omharus,* cunoscut din inscripţia (însoţită de semnul crucii) de pe inelul de aur din tezaurul de la Apahida, era creştin; de bună voie sau nu, se vor fi creştinat mulţi dintre supuşii săi (precum francii lui Clovis, aproximativ contemporanul său). Se poate chiar presupune că, de momentul exercitării autorităţii de către gepizi în Transilvania (sub protecţia fie şi nominală a împăratului romanilor sau mai târziu sub dominaţia avarilor), se leagă progresul creştinismului în Transilvania. Creştini erau şi alţi gepizi, care trăiau sub dominaţia altor barbari,

---

[200] N. Gudea, *Porolissum,* Edit. Sport-Turism, 1986, p. 157.

[201] Vezi *Rep. arh. jud. Cluj,* p. 303, nr. 7.

[202] Cf. D. Protase, *Orizonturi,* p. 380–386, care demonstrează, pe criterii stratigrafice, că un pristolnic pentru pâine sfinţită, descoperit în umplutura unui mormânt, nu aparţine mormântului propriu-zis.

[203] Vezi Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana,* p. 157–177.

[204] *Fontes,* II, p. 711–715 (*Acta Sanctorum),* 721 (*Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae).*

[205] Vezi Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană*, p. 27 sqq.

[206] M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–VII,* Craiova, 1980, p. 216.

[207] I. Barnea, *Începuturile şi evoluţia creştinismului la populaţia daco-romană de la est de Carpaţi,* TD, 10, 1989, p. 165–171.

[208] D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 31.

precum acel gepid care conduce pe generalul Priscus, în 593, spre locul unde sălăşluia Musucius, căpetenia sclavinilor (vezi p. 337).

Prezența exclusivă în limba română a lexicului latin pentru noțiunile credinței creştine (nu se întâlneşte niciun termen german sau slav timpuriu) dovedeşte vechimea creştinismului daco-roman; iată câteva exemple: *ara* (altar), *angelus* (înger), *basilica* (biserică)[209], *baptisare* (a boteza), *beatus* (bietul: fericitul), *crux* (cruce), *communicare* (a cumineca), *commendare* (a încredința, a comanda: a îndeplini riturile pentru morți), *credere* (a crede), *credentia* (credință), *christianus* (creştin), *ieiunare* (a ajuna), *ligare* (*carnem ligare:* cârnelegi, *caseum ligare:* câşlegi), *lex* (lege: credință), *presbyter* (preut), *peccatum* (păcat), *paganus* (păgân), *pervigilium* (priveghi), *quadragesima* (păresimi: postul Paştilor), *sanctus* (sânt: sfânt) etc. Tot denumiri creştine au şi principalele sărbători creştine: Crăciunul (de la *calatio* sau mai degrabă de la *creatio*)[210] şi Paştele (*Paschae*). La fel invocațiile către divinitate: *per deu(m)* (zău !) şi *Domine Deus* (vocativ; a dat în româneşte *Dumnezeu*)[211].

Interesant este a urmări şi raporturile dintre creştinism şi păgânism[212]. În lumea romană târzie, rezistența față de creştinism este şi o formă de manifestare a orgoliului „stăpânilor lumii" față de valorile eterne ale civilizației romane (greco-romane). Păgânismul este persistent chiar şi în cetățile de pe *limes*-ul dunărean, sub privirile episcopilor creştini; descoperirile arheologice lasă adesea să se întrevadă efectele intoleranței adepților noii credințe. La nord de Dunăre, în medii datând sigur din secolul al IV-lea, întâlnim urme clare ale persistenței păgânismului: astfel, în *quadriburgium* de la Hinova au apărut mai multe piese religioase păgâne (două figurine de bronz reprezentând pe zeița Venus, o plăcuță de marmură cu chipul lui Pan, un fragment de plăcuță de marmură cu reprezentarea sacrificiului mithriac[213]); de asemenea, la Sucidava, într-un mormânt (din secolul al IV-lea) s-a descoperit un fragment de *terra sigillata* cu reprezentare dionisiacă şi un bust de lut al unei divinități feminine (Hecate?)[214], iar în stratul de incendiu hunic de pe cetate o statuetă de bronz reprezentând un zeu Lar[215].

De asemenea, trebuie reținută pătrunderea unor sărbători foarte populare ale păgânismului roman în calendarul creştin: *Floralia* şi *Rosalia,* peste care, pentru a le combate mai eficient, au fost suprapuse două importante sărbători creştine (Floriile: Intrarea Domnului în Ierusalim, Rusaliile: Pogorârea Sfântului Duh). Tot astfel, Diana, o divinitate foarte iubită, s-a perpetuat în creştinismul popular prin sărbătoarea Sânzienelor (când se serbează, după calendarul creştin ortodox, Naşterea Sf. Ioan Botezătorul). Creştinismul românesc este plin de rămăşițe ale păgânismului antic[216].

---

[209] Despre originea termenului pentru lăcaşul de cult creştin la români, vezi: C. Daicoviciu, *Dacica,* Cluj, 1969, p. 516 (nota 40: *ecclesia*); C. C. Petolescu, AO (s.n.), 10, 1995, p. 31–33 (= *Contribuții,* I, p. 156–158); N. Zugravu, în Classica et Christiana, 2, 2007, p. 249–299. (= *Contribuții,* I, p. 156–158).

[210] Vezi Traian Diaconescu, în Studia antiqua et archaeologica Iaşi, 5, 1998, p. 167–174 (cu toată bibliografia).

[211] H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* Bucureşti, 1978, p. 227, nr. 206.

[212] C. C. Petolescu, *Creştini şi păgâni în Dacia (sec. IV–VI),* în *Contribuții,* I, p. 292 sqq.

[213] M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova,* p. 82–86.

[214] H. Nubar, BMI, 40, 1971, 3, p. 48–50.

[215] D. Tudor, Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 192, nr. 33, fig. 37.

[216] V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creştinismului daco-roman,* Bucureşti, 1913, p. 101 sqq.; Irina Nemeti, *Calea zânelor. Moşteniri antice în mitologia românilor,* Cluj, 2004.

Fără îndoială, credința (*lex:* legea!)[217] reprezenta un element de coeziune a romanilor (daco-romanilor) în fața lumii barbare ostile. Dar, totodată, răspândirea creştinismului facilitează dialogul între comunități umane de neamuri diferite: latina, în afară de rolul ei de limbă de comunicație, este şi o limbă de cult. Astfel, creştinismul devine un factor activ în extinderea procesului de romanizare.

După primul impact violent între barbarie şi civilizație, migratorii (cei germanici, mai întâi) suferă şi ei, treptat, acelaşi fenomen de integrare: mai întâi economică, apoi militară (federați şi mercenari), în sfârşit religioasă (prin pătrunderea creştinismului); din duşmani ai Imperiului, ei devin cu timpul apărători ai civilizației europene în fața barbarilor veniți din stepele asiatice. Invers, rezistența la integrare se manifestă prin respingerea creştinismului (de exemplu, prigoana anticreştină a lui Athanaric) sau prin adoptarea arianismului (şi perseverarea goților în erezia monofizită).

În acest adevărat „turn Babel" lingvistic (mai cu seamă după venirea hunilor)[218], latina reprezenta unicul mijloc de comunicare – atât între barbari şi populația romanică (din Dacia sau de la sud de Dunăre), cât şi între semințiile barbare. Proporția populației latinofone este astfel în creştere, devenind preponderentă în secolele V–VI; numai astfel se poate explica faptul că romanitatea carpato-dunăreană a rezistat etnic şi lingvistic primului val al migrației slave (secolul al VI-lea). Destrămarea treptată a *limes*-ului (în decursul secolului al VII-lea) şi aşezarea slavilor şi bulgarilor la sudul Dunării a însemnat ruperea legăturilor romanității nord-dunărene cu Imperiul şi lumea civilizată. Dar, totodată, prin revărsarea maselor slave (şapte semințiii[219]) peste Dunăre, presiunea asupra romanității nord-dunărene a diminuat considerabil, deschizând calea asimilării resturilor migratoare din Dacia[220].

Interesant ar fi de ştiut cum a evoluat în acest răstimp latina dunăreană[221]; în orice caz, ea se înscrie în evoluția generală a latinei provinciale (populare), cel

---

[217] Vezi în această privință: D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie,* Bucureşti, 1988, p. 101–103.

[218] Vezi afirmația lui Priscus Panites (*Fontes,* II, p. 265): „Căci sciții sunt amestecați şi pe lângă limba lor barbară caută să vorbească sau limba hunilor sau a goților sau a ausonilor, atunci când unii dintre dânşii au de-a face cu romanii".

[219] *Fontes,* II, p. 621 (Theophanes Confessor, *Chronographia*, a. 679).

[220] Istoricii şi lingviştii vorbesc despre o perioadă de simbioză între autohtoni şi slavi, apoi de asimilarea acestora din urmă de către populația romanică. Slavii par totuşi a fi deosebit de persistenți, ca dovadă că la venirea în Pannonia, ungurii întâlnesc (după informația din cronica lui Anonymus), pe *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum;* când pătrund în Transilvania, ei luptă cu slavii şi *volohii* care locuiau în aceste părți (Cronica lui Nestor); de asemenea, când luptă cu Gelu, întâlnesc pe *Blasii et Sclavi.* Slavii existau deci ca etnie separată, între ei şi (proto)români fiind desigur influențe reciproce (inclusiv lingvistice). Slavii şi diferite elemente etnice turanice (pecenegi, cumani) vor fi asimilați, în Pannonia şi în Transilvania, mai degrabă de elementul maghiar cuceritor.

[221] Pentru evoluția latinei dunărene, deosebit de interesante sunt inscripțiile din provinciile de la sud de Dunăre din perioada târzie. Chiar dacă lapicizii se străduiesc încă să scrie într-o latină cât mai corectă, sunt destule cazuri când apar forme ce sugerează o evoluție în direcția strămânei; astfel: ***aiutor*** (CIL, III, 1967 şi 2161: Salonae) şi *adzutor* (CIL, VIII, 26683, în Africa) în loc de *adiutor*

puțin atât timp cât unitatea lumii romane a fost o realitate (chiar şi după împărțirea Imperiului, în 395). Unitatea latinei a fost grav afectată abia după prăbuşirea *limes*-ului şi pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică. Şi mai grav este faptul că avarii erau stăpâni în Illyricum. Astfel, legăturile dintre romanitatea dunăreană şi cea occidentală sunt practic întrerupte.

Treptat, latina dunăreană începe a se diferenția – atât în raport cu limba anterioară, cât şi cu cea vorbită în părțile occidentale ale fostului Imperiu[222]. Cu aceasta începe o nouă fază în evoluția limbii vorbite de populația romanică din teritoriile fostelor provincii ale Daciei şi Moesiei, desemnată uneori de istorici şi lingvişti cu termenul de *străromână* (secolele VII–VIII). Limba română este o limbă romanică (din aceeaşi familie cu limbile romanice occidentale) – caracter definit prin fondul principal de cuvinte (lexic) şi structura gramaticală[223].

(„ajutor"; H. Mihăescu, *La langue latine*, p. 198, nr. 158); ***cinque*** în loc de ***quinque*** („cinci") (IGLR, 30; dar şi în Italia: H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 229, nr. 210); ***oze*** (CIL, VIII, 8424, în Africa; în loc de *hodie „azi"*; H. Mihăescu, *op. cit.,* p. 198); ***zies*** în loc de *dies* („zi") (CIL, III, 2225; vezi şi alte exemple din Italia: AÉ, 1993, 423 şi chiar din Africa: H. Mihăescu, *op. cit.,* p. 198), ***mesa*** în loc de *mensam* („masă"; fără *n* şi cu pierderea terminației de acuzativ; H. Mihăescu, *op. cit.,* p. 205–206, nr. 173) etc. – exemple mai concludente decât cele întâlnite în *Appendix Probi* (datat larg în secolele IV–VII; vezi I. Fischer, *Latina dunăreană,* p. 54–55). Interesantă este şi evoluția unor toponime (cele mai multe întâlnite la Procopius, *De aedificiis*): *Sucidiva, Recidiva, Pulpudeva* (Plovdiv) etc. (remarcabilă trecerea de la *dava* la *deva-diva*; vezi C. C. Petolescu, AO (s.n.) 9, 1994, p. 43–45); *Dierna* devine *Zernes* (cf. Cerna), iar *Diana – Zanes* (cf. „zână"). Tot la Procopius întâlnim toponimul Γεμελλομοῦντες; este evidentă, în partea a doua, evoluția spre forma *munte* (transcriere cu diftongul *ou* şi terminația greacă); vezi şi Theophilactus Symocattes, care relatează cum trupele romane „coboară de pe Haemus la Calvomunte" (ἐπὶ Καλβομοῦντες; curând după aceasta este redat episodul cu *torna, torna!* ; anul 587). Tot aşa, se poate observa trecerea de la termenul militar *clausura* la κλεισούρα (românescul „clisură"), aşa cum pronunțau soldații de la Dunăre în graiul strămoşesc (iarăşi πατρίῳ...φονῇ; Theophylactus Simocattes, VII, 14). Acesta termen militar este derivat al verbului *claudere –„*a închide*"*; acelaşi sens are *cludere*, al cărui participiu trecut (substantivizat) *clusum* („loc închis") pare a fi stat la baza toponimului *Cluj* (vezi D. Protase, *Orizonturi daco-romane,* Cluj, 1995, p. 417–418).

[222] În descrierea unei ambasade romane la Attila, Priscus Panites ne relatează despre existența unei populații paşnice pe cuprinsul Banatului de azi. El omite să-i menționeze originea etnică; o singură dată, vorbind despre o băutură primită de la localnici, menționează: ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλοῦμενος „numită *mied* în graiul local"; este vorba de *medus* („mied"), cuvânt latinesc, dar cu circulație restrânsă [Termenul este atestat, la începutul secolului al VII-lea, la Isidor din Sevilla, XX, 3,13: *Medus, quasi melus, quia ex melle fit*; *sicut calamitas pro cadamitas:* vezi Johann Sofer, *Lateinisches und Romanisches aus den Etymologiae des Isidorus von Sevilla. Untersuchungen zur Lateinischen und Romanischen Wortkunde,* Göttingen, 1930, p. 145. De asemenea, noi îl recunoaştem în tăbliță cerată XVI = IDR, I, 46, r. 19 de la Alburnus Maior, în care, în r. 19, în loc de *merum* propunem *melum*]. Dar pentru Priscus, grec din Panion (Thracia), care cunoştea latina literară (limba ausonilor!), graiul localnicilor din Banat devinise de neînțeles; era probabil un fel de *rustica Romana lingua* (după expresia din recomandările conciliului de la Tours din anul 813; vezi I. Fischer, *Latina dunăreană,* p. 208–209).

[223] Prezența în limba română a unui important lot de cuvinte slave (împrumutate în procesul conviețuirii românilor cu slavii; multe intrate însă ulterior încheierii etnogenezei românilor, din medio-bulgară) nu justifică părerea încă persistentă cum că slavii „au jucat un rol în desăvârşirea

Din secolul al IX-lea datează deja prima informație referitoare la românii sud-dunăreni: o notiță de la mânăstirea Castramonitou (de la Muntele Athos) vorbind despre *vlahii* de pe valea râului Rhynchos (Βλαχορηχίνοι)[224]. Către sfârşitul aceluiaşi secol, Geografia lui Moise Chorenati menționează o țară a lui *Balak* la nordul Dunării[225]; prima atestare sigură a românilor (sud-dunăreni) datează însă din anul 976: „vlahii călători" (Βλάχοι ὅδιται), menționați de Kedrenos[226].

Astfel, în următoarele două secole (VII-VIII) după prăbuşirea *limes*-ului, romanitatea dunăreană îşi căpătase propria-i individualitate, atât în raport cu romanitatea occidentală (din punct de vedere lingvistic), cât şi cu Imperiul Romeilor (roman numai cu numele, dar grecesc prin structurile şi chiar limba locuitorilor săi); începând cu secolul al IX-lea se poate vorbi de *poporul român* şi *limba română* [227].

---

formării poporului român şi a limbii române, limba slavă constituind a treia componentă a acesteia"; vezi Gh. Ştefan, DIVR, p. 545.

[224] *Fontes,* IV, p. 7.

[225] Vezi studiul lui Aurel Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti,* în *Relații româno-orientale*, Bucureşti, 1978, p. 17 sqq.

[226] *Fontes,* III, p. 145.

[227] De reținut că spre mijlocul secolului al IX-lea datează primul document scris într-o limbă romanică occidentală (în franceză): jurământul de la Strasbourg (anul 842).

1.

2.

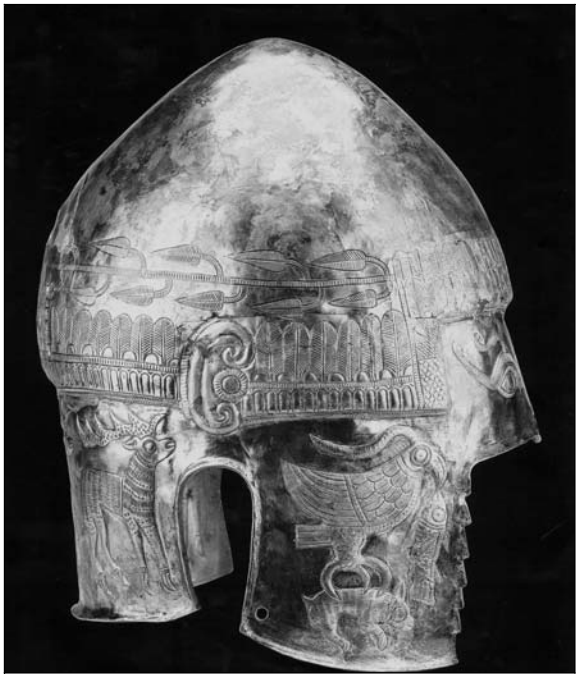

Fig. 1. *–1.* Coțofeneşti (jud. Prahova). Coif de aur;
2. Peretu (jud. Teleorman). Coif de argint (cu imagini aurite).

1.

2.

Fig. 2. – *1*. Surcea (jud. Covasna). Faleră de argint.
2. Răcătău (jud. Bacău). Tipar de lut cu reprezentarea unui călăreț.

1.

2.

3.

4.

Fig. 3. – *1-2*. Monede de aur ΚΟΣΩΝ. *3-4*. Poroina (jud. Mehedinți). Rhyton de argint.

1.

2.

Fig. 4. Columna lui Traian. 1. Bătălia de la Tapae (Cichorius pl. XIX = Vulpe XXIV);
2. Traian în fața unei cetăți dacice (Cichorius pl. XX = Vulpe XXV).

1.

2.

Fig. 5. Columna lui Traian. *1-2.* Solia dacică la împăratul Traian
(Cichorius pl. LIV-LV = Vulpe LXXV).

1.

2.

Fig. 6. Columna lui Traian. 1. Decebal încearcă o ieşire din încercuire (Cichorius pl. LXVIII = Vulpe XCIII); 2. Podul de la Drobeta (Cichorius pl. LXXII = Vulpe XCVIII).

1.

2.

Fig. 7. Columna lui Traian. 1. Soldați romani seceră grâul (Cichorius pl. LXXXI = Vulpe CX); 2. Transportarea tezaurului dacic (Cichorius CI = Vulpe CXXXVIII).

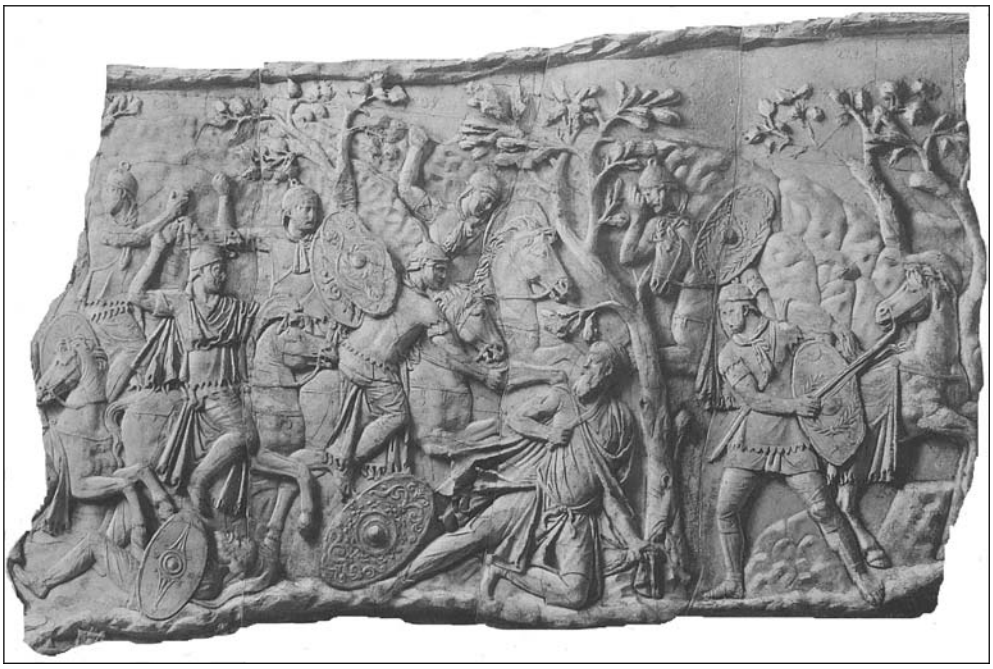

1.

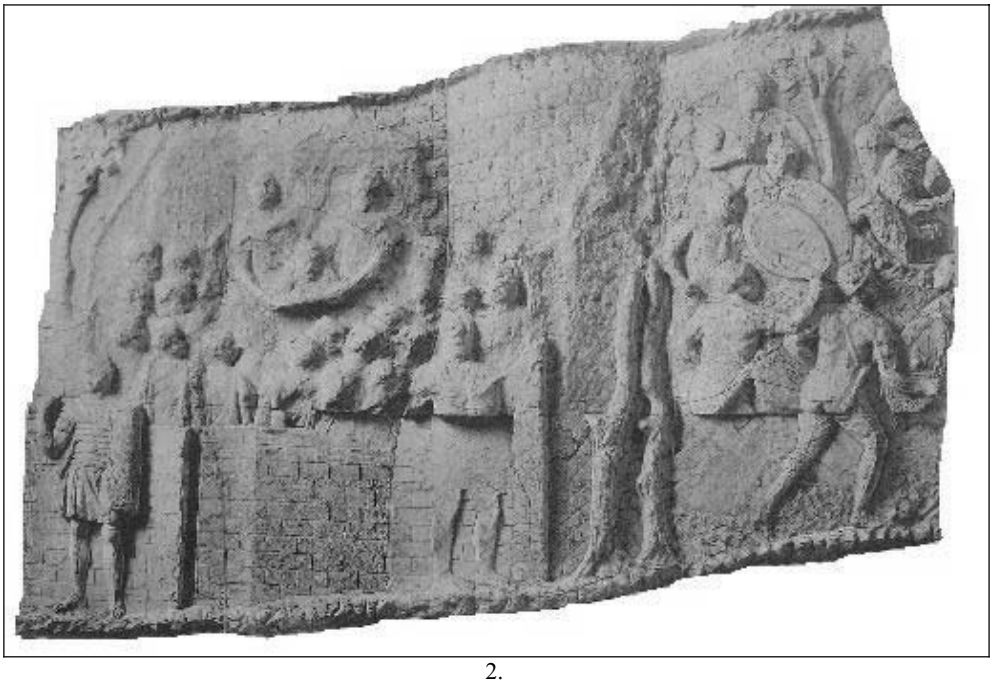

2.

Fig. 8. Columna lui Traian. *1.* Sinuciderea regelui Decebal (Cichorius pl. CVI = Vulpe CILV); 2. Capul şi mâna regelui prezentate soldaților romani (Cichorius pl. CVIII = Vulpe CILV).

1.

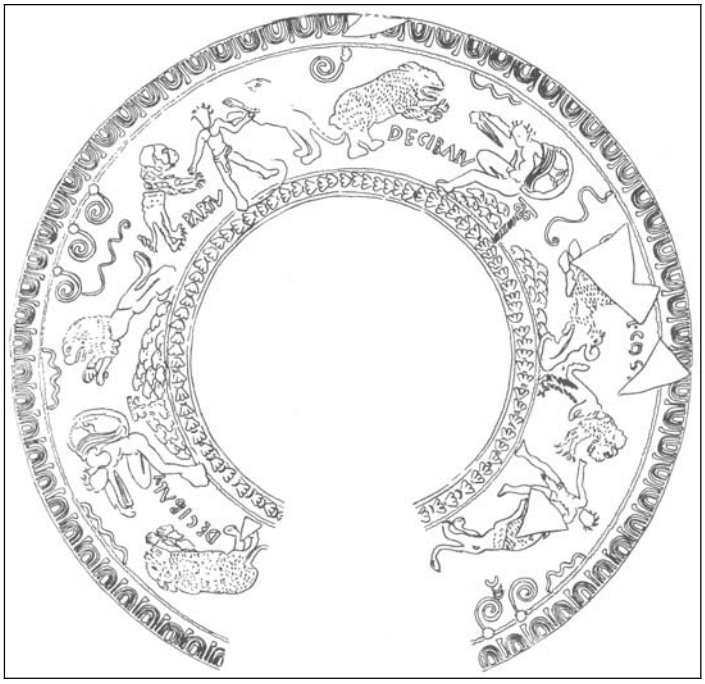

2.

Fig. 9. Sinuciderea regelui Decebal. 1. Figurină de bronz (Paris, Cabinet des Médailles); 2. Vas ceramic (*terra sigillata,* La Graufesenque).

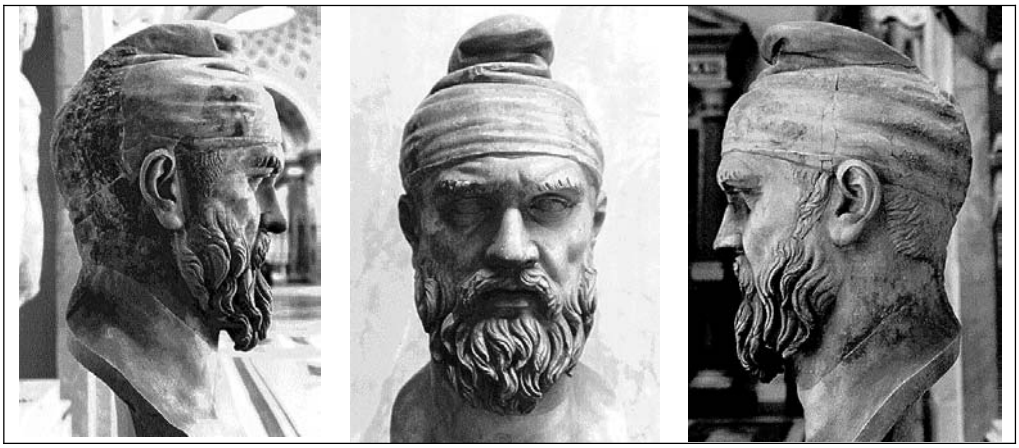

1.

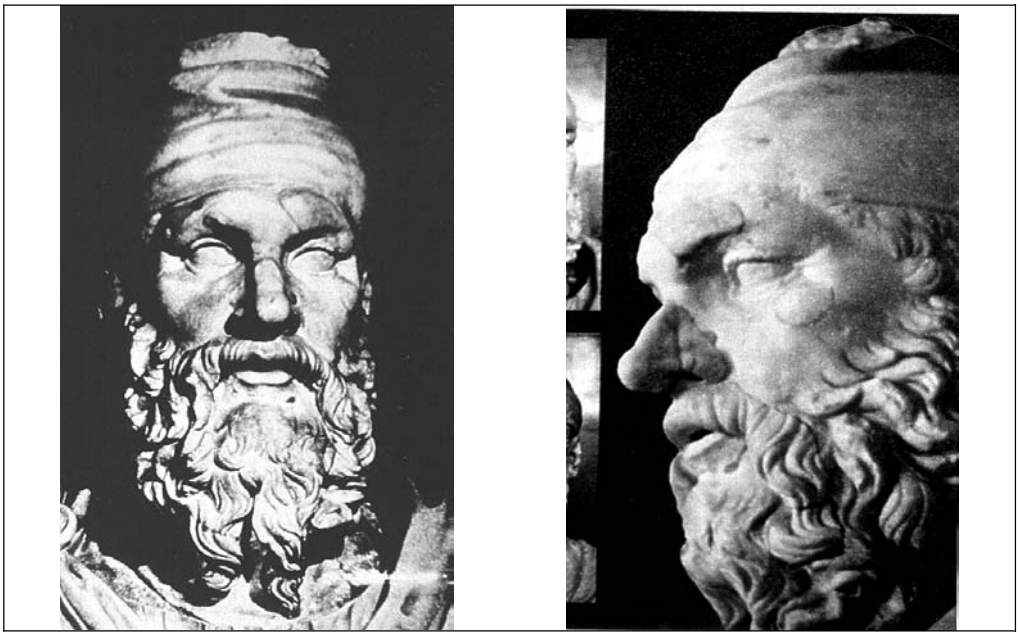

2.

Fig. 10. Busturi cu reprezentarea regelui Decebal păstrate
în muzeele Vaticanului (1) şi Ermitaj (Sankt Petersburg) (2).

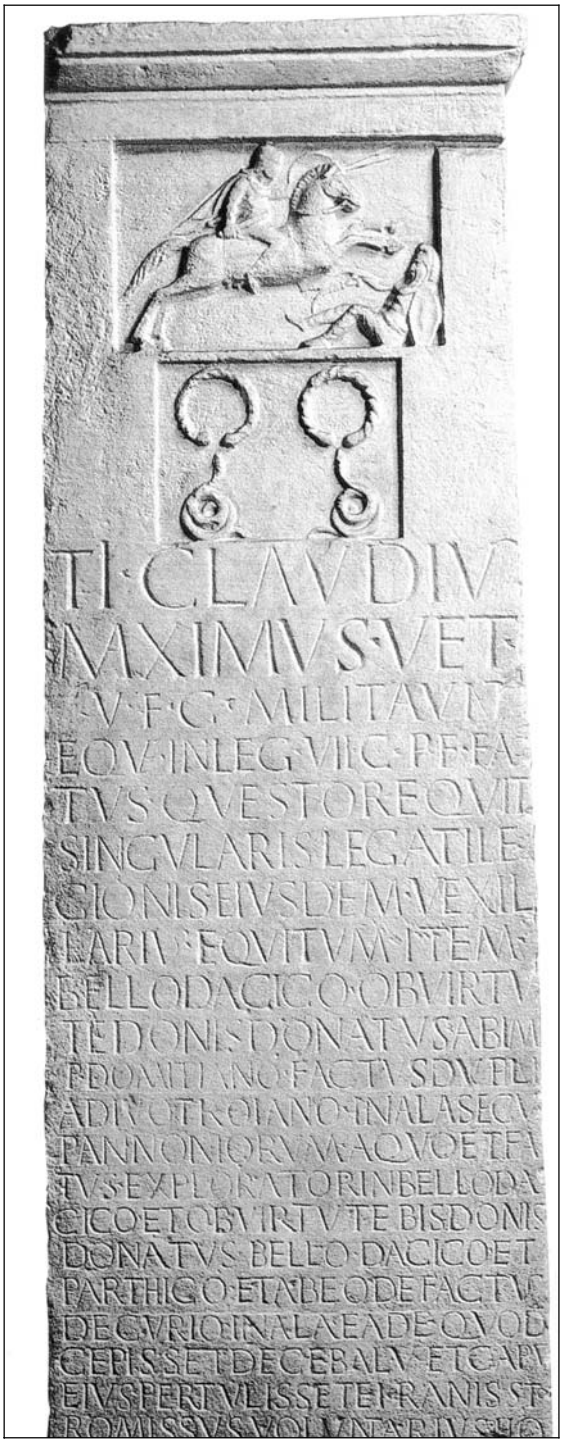

Fig. 11. Stela fuunerară a lui Ti. Claudius Maximus (mulaj, Muzeul Național de Istorie, Bucureşti).

1. 2. 3.

4. 5. 6.

7. 8. 9.

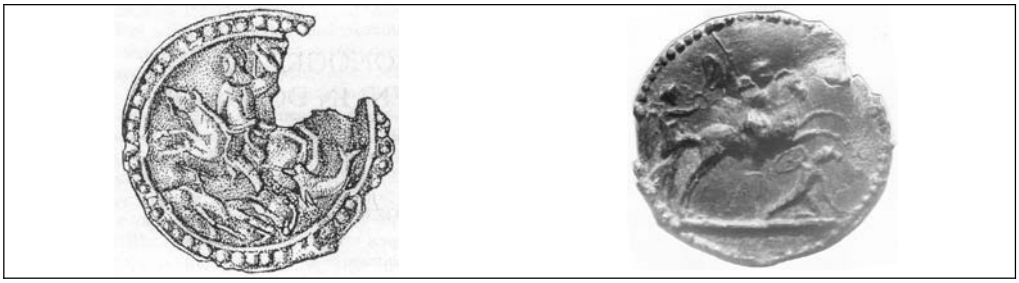

10. 11.

Fig. 12. Monede romane (avers): 1. Traian se aruncă asupra unui barbar; 2. Traian cu piciorul pe un cap uman (Decebal); 3. Zeița Victoria înscrie pe un scut *Vic(toria) Dac(ica)*; 4. *Dac(ia) cap(ta)*; 5. *Dacia August(i) Provincia*; 6. PROVINCIA DACIA (Filip Arabul); 7. Podul împăratului Traian; 8. Columna lui Traian; 9. Podul împăratului Constantin cel Mare. 10–11.Mesalioane de plumb de a Dunăreni (10) şi Ostrov (11) (jud. Constanța).

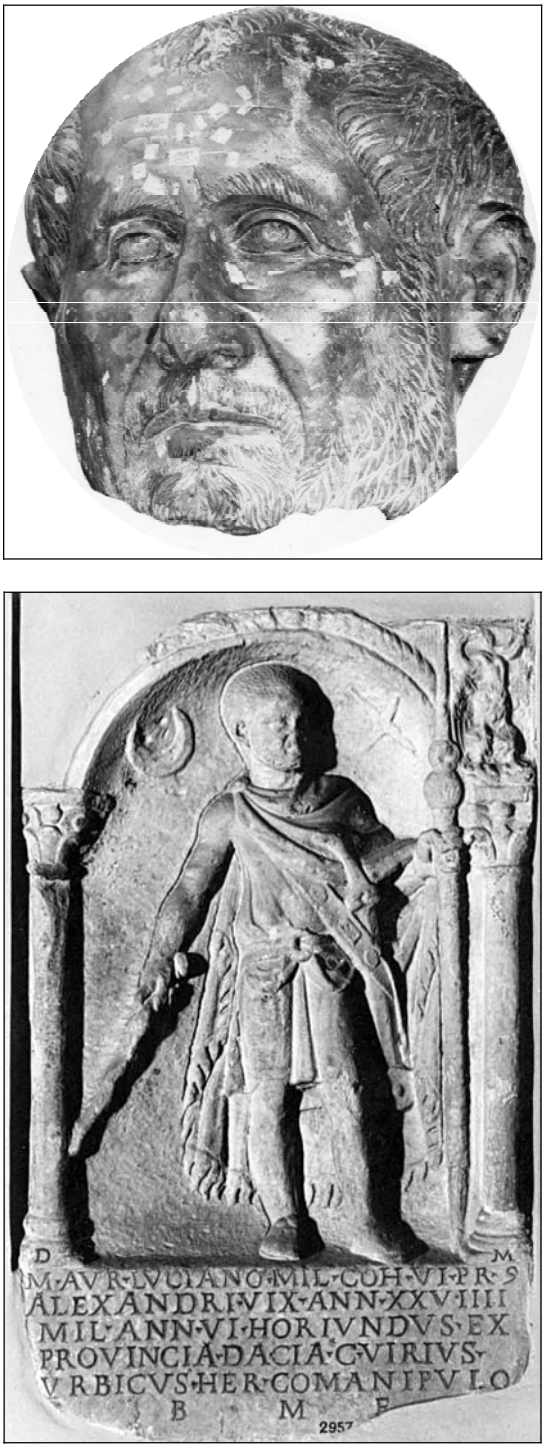

Fig. 13. – *1*. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Capul (bronz) unui împărat roman (Traianus Decius ?); *2*. Roma. Stelă cu reprezentarea unui pretorian originar din Dacia.

1.

2.

Fig. 14. *1*.„Tabula Traiana" (Cazane, Đerdap);
2. Inscripția cohortei *I Aelia Dacorum* (*Camboglanna,* Britannia).

Fig. 15. Adamclisi (jud. Constanța). Cetatea *Tropaeum* şi complexul comemorativ.

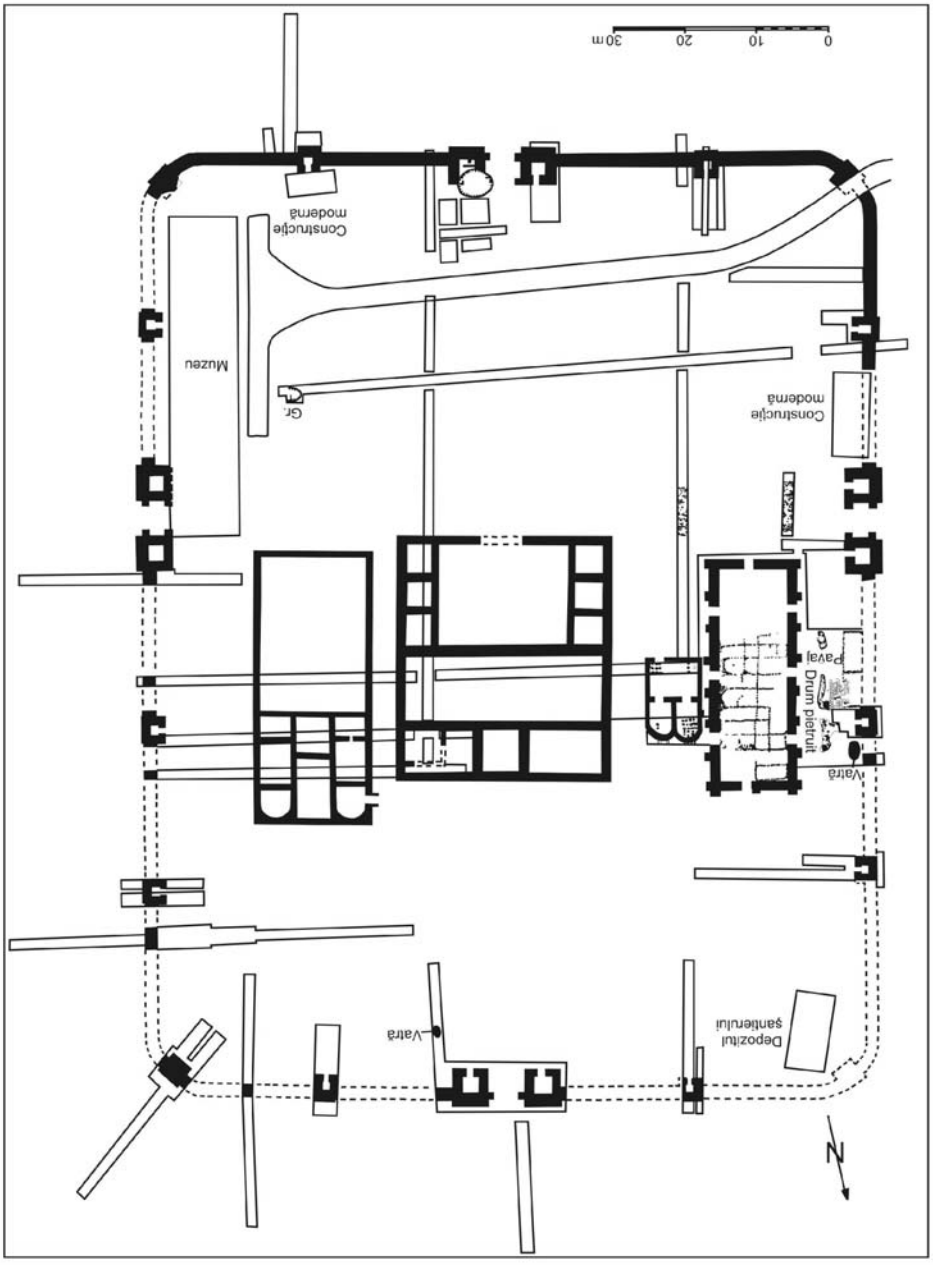

Fig. 16. Câmpulung (Pescăreasa –„Jidova"). Planul castrului roman.

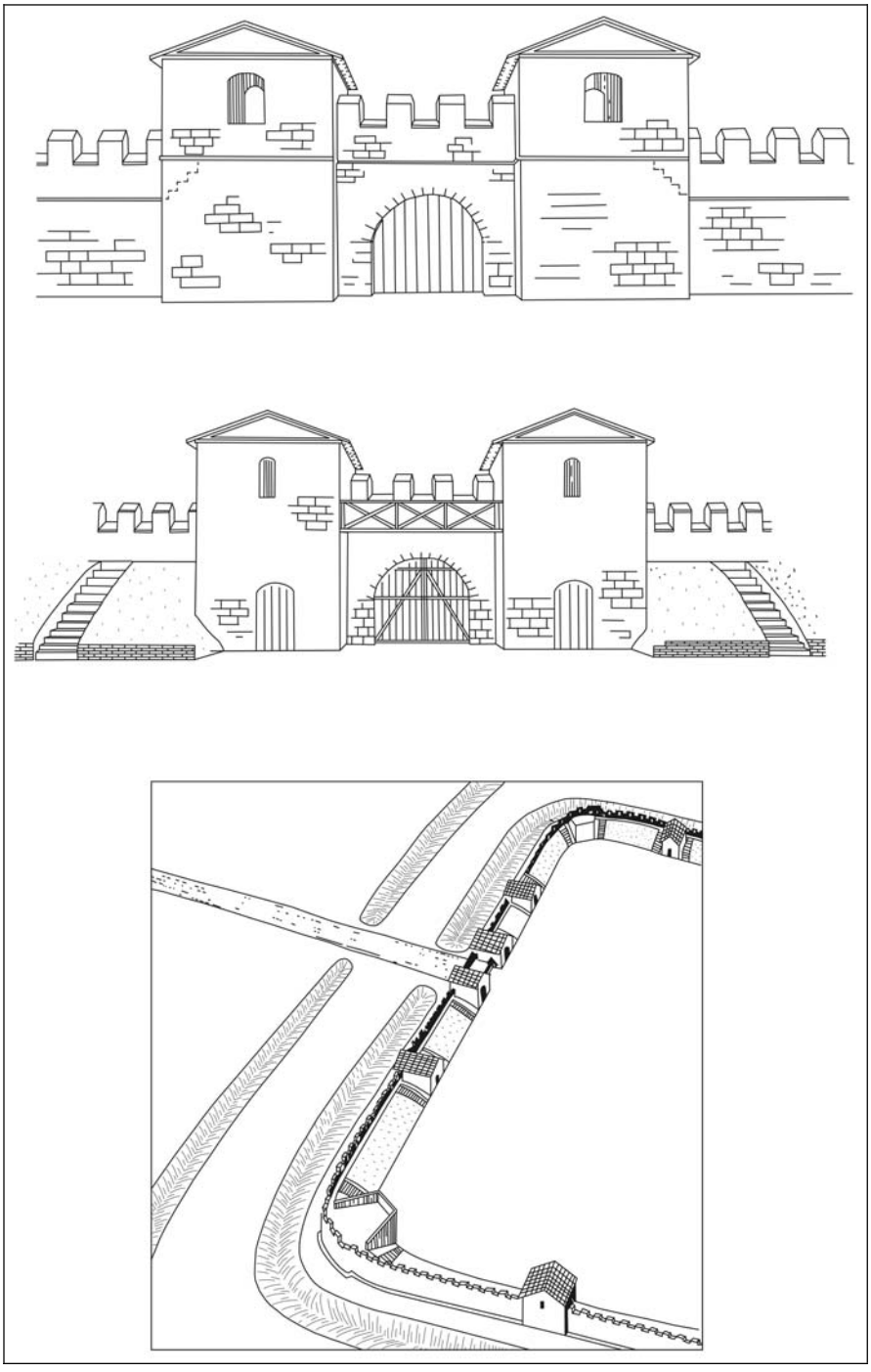

Fig. 17. Câmpulung (Pescăreasa –„Jidova"). Castrul roman;
reconstituire grafică a sistemului de apărare (latura de sud).

Fig. 18. Imperiul Roman în epoca Principatului.

Organizarea provincială.

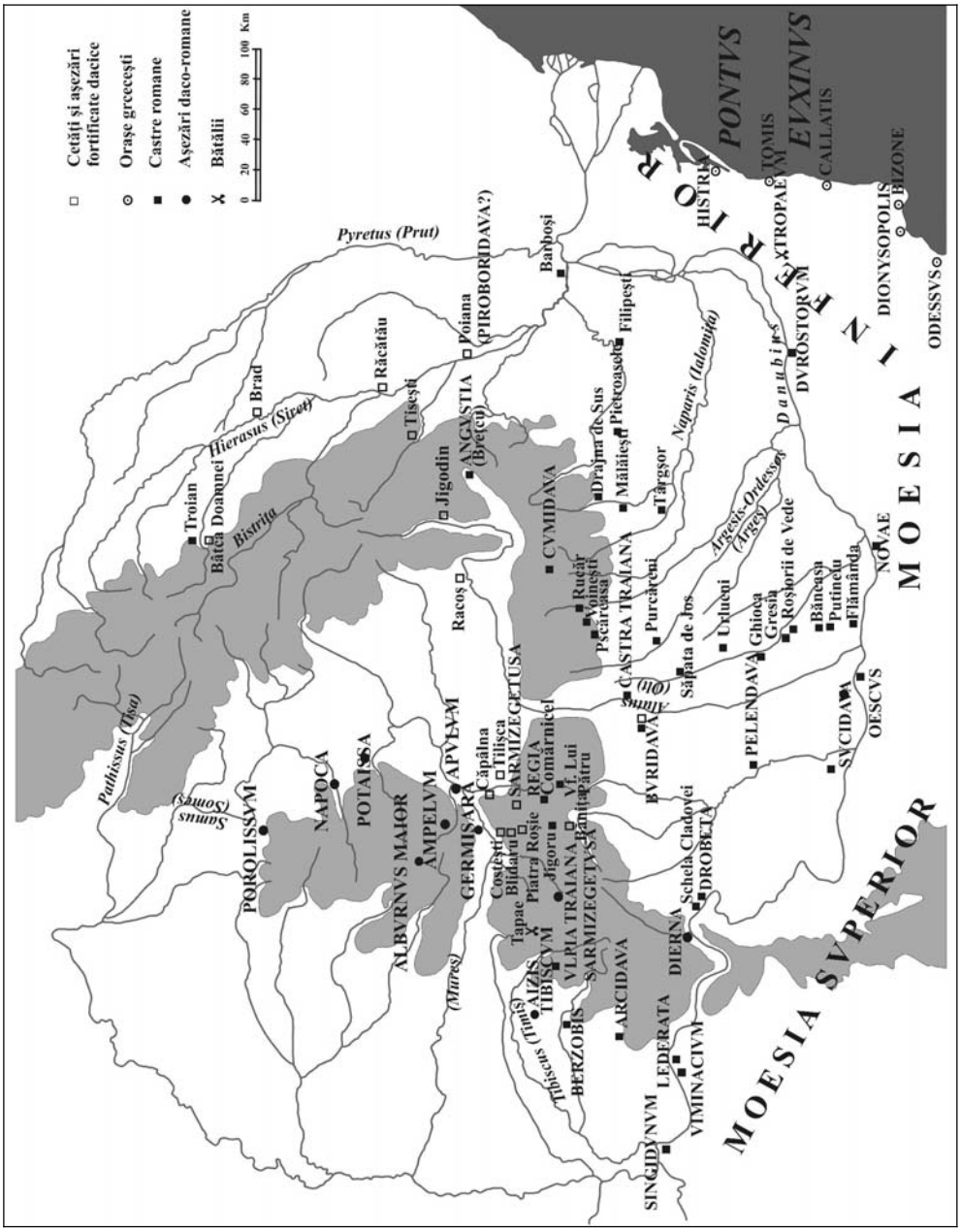

Fig. 19. Dacia la sfârşitul secolului I – începutul secolului al II-lea.

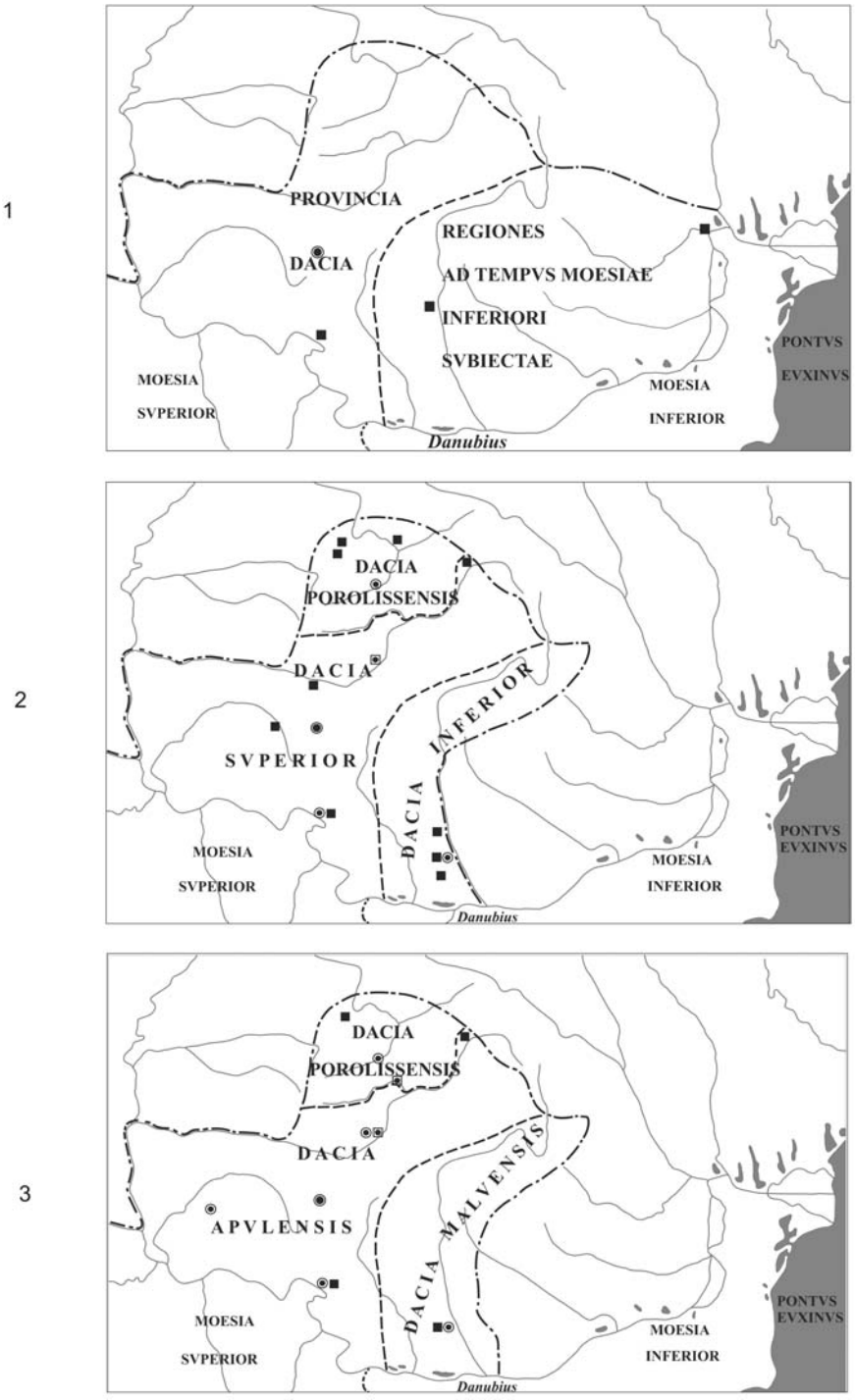

Fig. 20. Organizarea provincială a Daciei romane: 1, pe timpul lui Traian; 2, pe timpul lui Hadrian; 3, pe timpul lui Marcus Aurelius.

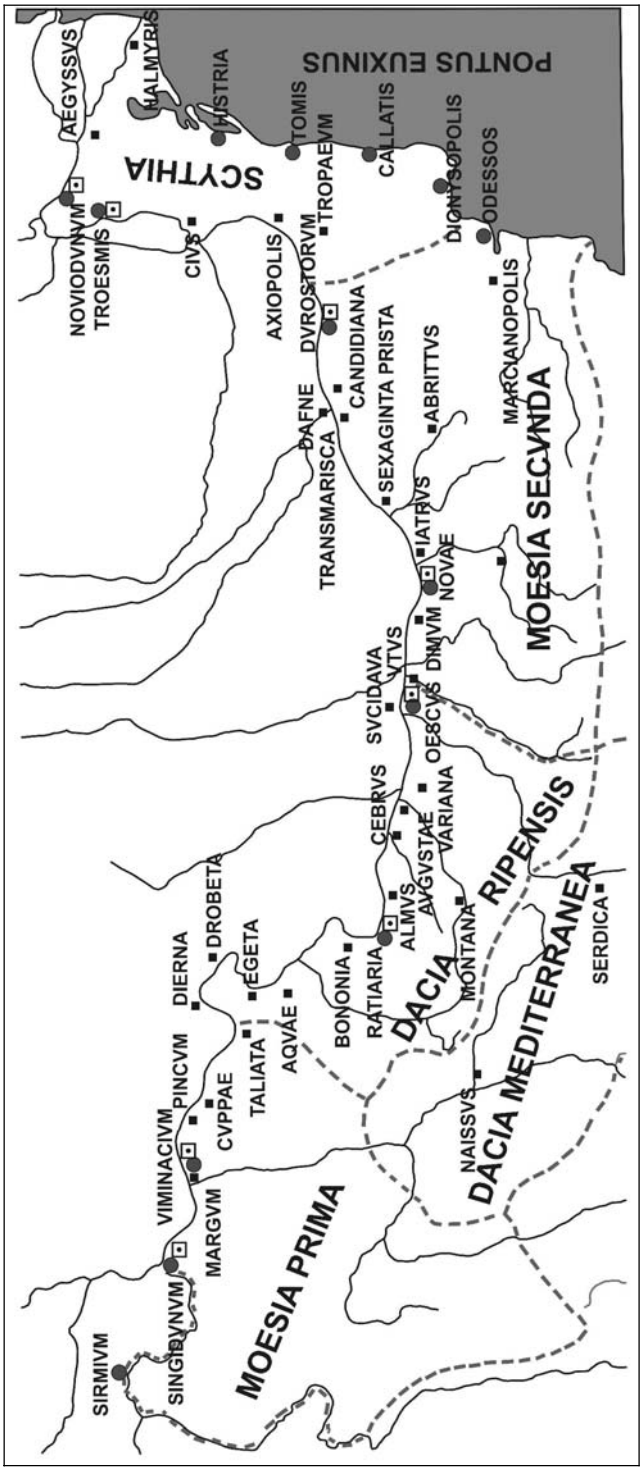

Fig. 21. Provinciile dunărene în epoca Dominatului